

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ VE HÂŞİYE ALÂ
TEFSİRİ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİ

(DOKTORA TEZİ)

Nihad DERVİŞEVİÇ

Bursa-2020

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ VE HÂŞİYE ALÂ
TEFSİRİ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİ

(DOKTORA TEZİ)

Nihad DERVİŞEVİÇ

Danışman
Prof. Dr. Celil KİRAZ

Bursa-2020

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 711423020 numaralı Nihad Dervişeviç'in hazırladığı "AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ VE HÂŞİYE ALÂ TEFSÎRÎ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİ" konulu Doktora Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, ..., günü saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı, başarısız) olduğuna (oybirliği/çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı
Prof. Dr. Celil Kiraz
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Remzi Kaya
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Mehmet Efe
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Ömer Çelik
Marmara Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mehmet Çiçek
Kocaeli Üniversitesi

...../...../ 20.....

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 29 / 06 / 2020

Tez Başlığı / Konusu: AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ VE HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 556 sayfalık kısmına ilişkin, 27 / 02 / 2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

29.06.2020

Adı Soyadı: Nihad Dervişevic

Öğrenci No: 711423020

Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Programı: DOKTORA

Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
(Adı, Soyad, Tarih)
Prof. Dr. Celil Kiraz

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ VE HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ’L-CELÂLEYN ADLI ESERİ**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

29.06.2020

Tarih ve imza

Adı Soyadı : Nihad Dervişeviç

Öğrenci No : 711423020

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tefsir

Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar adı ve soyadı	: Nihad DERVİŞEVİÇ
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xxiv + 556
Mezuniyet Tarihi	: 24/06/2020
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Celil KİRAZ

AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ VE HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİ

Tez üç bölümü ihtiva etmektedir. İlk bölüm üç altbaşlıktan oluşmaktadır. İlk olarak Mahallî, Süyûtî ve Sâvî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra kısaca Tefsir ilminde hâşiye geleneğinden bahsedilmiştir ve üçüncü alt başlık altında Sâvî'nin Hâşiye alâ Tefsiri'l-Celâleyn adlı eseri ve genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde Sâvî'nin hâşiyesindeki metodu rivayet ve dirâyet olmak üzere iki alt başlık halinde ortaya çıkarılmıştır. Rivayet kısmı: Kur'ân'ın Kur'ân'la, Sünnet'le, Sahâbe ve Tabiûn kavilleriyle tefsiri, İsrâiliyyât ve Araplar'ın âdetleri açısından değerlendirilmiştir. Dirâyet kısmı ise Arap dili, kelâmî, fikhî, tasavvufî, ahlâkî, tarih ve siyer, teşrî tarihi, konulu ve bilimsel yönlerden incelenmiştir.

Tezin üçüncü ve son bölümünde ise Sâvî'nin *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Celâleyn* isimli eserinde zikrettiği Kur'ân ilimleri değerlendirilmiştir. Hâşiyesinde, otuzdan fazla bulunan Kur'ân ilimleri dört alt başlık altında incelenmiştir: İlk alt başlık Vahiy, Kur'ân Nüzûlü, Tertibi ve Kırâatı hakkında ilimleri ihtiva edip, ikincisinde Kur'ân'ın Lafzıyla İlgili İlimler, üçüncüsünde Kur'ân'ın anlamıyla ilgili ilimler ve dördüncüsünde Tarih İçerikli İlimler değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Sâvî, Mahallî, Süyûtî, Celâleyn, Hâşiye.

ABSTRACT

Name and Surname : Nihad DERVISEVIC
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Sciences Institute
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Tafsir
Degree Awarded : Thesis of Doctora
Page Number : xxiv + 556
Degree Date : 24/06/2020
Supervisor : Prof. Dr. Celil KIRAZ

AHMAD IBN MUHAMMED AS-SAVI AND HIS BOOK HASHIYAH ALA TAFSIR AL-JALALAIN

The thesis consists of three chapters. The first section consists of three subheadings. Firstly, the biography / life and works of Mahalle, Suyute and Savi are given. Afterwards, the tradition of Hashiyah in Tafsir was briefly mentioned and the third subheading of Savi's Hashiyah ala Tafsir Al-Jalalain and its general characteristics were given clear information.

In the second part of the thesis, the method of Savi's character is revealed in two sub-titles as rivayah and dirayah tafsir. Rivayah part: The Qur'an is evaluated with the Qur'an, Sunnah, Sahâbe and Tabiûn, İsrâiliyyât and the customs of the Arabs. The part of Dirayah is examined in terms of language, theology, fiqh, sufism, morality, history and sire, historical history, thematic and scientific aspects.

In the third and last part of the thesis, the Qur'anic sciences mentioned by Savi in Hashiyah ala Tafsiri'l-Jalalain are evaluated. There are more than thirty Qur'anic sciences under the four headings: The first subtitle contains the sciences about Revelation, Qur'an Revelation, Order and Recitation. the second is the sciences related to the Qur'an, the third is the sciences related to the meaning of the Qur'an and the fourth is the sciences with historical content.

Keywords: Tafsir, Savi, Mahalle, Suyute, Jalalain, Hashiyah.

ÖNSÖZ

Allah'ın kitabı ile meşgul olmak her Müslüman için büyük şereftir. Yüce Allah'ın kelimelerini anlamaya çalışmak, Kur'an-ı Kerim'in mânasını ve mesajlarını anlamak, herkese ve özellikle âlimler için bir yükümlülüktür. Tarih boyunca birçok kişi Allah'ın kelamını daha iyi ve detaylı bir şekilde açıklamak adına Kur'an-ı Kerim tefsiri yazmıştır. Kimileri bunu geniş, kimileri ise özetleyici/veciz bir şekilde yazmıştır. *Celâleyn Tefsiri* bu denemelerden birisidir ve kendisi tüm zamanların en iyi özlü/veciz tefsiri olarak bilinmektedir. Bir taraftan çok açık, öteki taraftan ise o derece özlü ki bazı âlimler ciltlerce kitapta *Celâleyn Tefsiri*'ni açıklamaya ihtiyaç duymuştur. Bu açıklamaların ismi hâşiyedir. Müfessir Sâvî *Celâleyn Tefsiri'nin* en başarılı yorumcularından birisidir. Kendisi 2.400 sayfadan fazla, kapsayıcı bir şekilde Celâleyn tefsirini açıklamış, aynı zamanda Celâleyn'in değinmediği âyet bölümlerine de değinmiş ve açıklamıştır.

Araştırmalarım beni Sâvî'nin hâşiyesine yönlendirerek, bu eserle neredeyse tam iki sene arkadaşlık etmeye fırsat tanımıştır. Sâvî'nin hayatını araştırma, Celâleyn tefsirine yazdığı hâşiyede müfessirin metotları ve anlayışlarını kavrama ve bunu en düzgün ve kapsayıcı şekilde tanıtmaya çalıştığım bu uzun ve meşakkatli yolculuk, hem ilim namına, hem de bu zata (Sâvî'ye) bir şükran borcudur; aynı zamanda İslâm kültürü açısından ehemmiyeti büyüktür. Diğer taraftan bu çalışma bende farklı bakış açılarını uyandırmış; beni Yüce Kitab'ın manalarına Sâvî aracılığıyla yaklaştırmış, eğitmiş ve bilimsel araştırmalar için bir temel oluşturmuş; en önemlisi, kendimin en büyük başarısı olarak gördüğüm nokta ve bu araştırmanın bir şerefi ise, bu hâşiye ve tefsir, hayatımın bütün kısımlarında güzel bir ahlak dersi vermiştir.

Her ne kadar çalışmanın kapağında yazar olarak benim ismim yazıyor olsa da, bu çalışmanın yardım ve destek olmaksızın gün yüzüne çıkmayacağını kesin bir şekilde ifade edebilirim. Bu nedenle bir kaç teşekkür kelamı ifade etmek istersem: İlk olarak her daim sınırsız ve en güzel teşekkürümü, her hayrın kaynağı olan Yüce Mevla'ya sunuyorum. Bugün olduğum yerde bulunmamda en büyük payı olan, desteklerini her daim esirgemeyen, yükümü benimle paylaşan ve başarı yolumda en samimi fedakarlıklarda bulunan anne-babama ve aileme şükranlarımı sunarım. Sorularına ve

isteklerime kapısını her zaman açık tutan, kendi meşakkatlerine ve görevlerine bakmaksızın yardımlarını sunan ve samimi fedakarlıklarda bulunan danışman hocam Prof. Dr. Celil KİRAZ'a en samimi ve içten teşekkürümü ifade etmek isterim. Bunun yanı sıra tez izleme komitesinde bulunan Prof. Dr. Remzi KAYA ve Prof. Dr. Kasım KÜÇÜKALP, daha sonra hocalarım olan Dr. Mehmet EFE, Dr. Serkan BAŞARAN, Maruf TOPRAK, Samet YAZAR ve Muhamed SPORİŞEVİÇ'e şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca maddi ve manevi destek için özellikle sayın Naci ŞAVRANOĞULLARI Bey'e teşekkür etmek istiyorum. Aynı zamanda bu eserin gün yüzüne çıkmasında yardımcı olan herkese yönlendirmelerinden ve fedakarlıklarından dolayı çok teşekkür ederim. Bu nedenle bu çalışmayı zikrettiğim herkese armağan ederek Allah'tan hayır, fayda ve bereket vermesini ve bizim iyi amellerimiz arasında kabul etmesini niyaz ederim.

BURSA - 2020

Nihad DERVİŞEVİÇ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	v
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xxiii
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI.....	1
B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE TEKNİKLERİ	4

BİRİNCİ BÖLÜM

MAHALLÎ, SÜYÛTÎ VE SÂVÎ'NİN HAYATLARI VE ESERLERİ, TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ VE SÂVÎ'NİN HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. MAHALLÎ, SÜYÛTÎ VE SÂVÎ'NİN HAYATLARI VE ESERLERİ.....	6
1.1. CELÂLÜDDÎN EL-MAHALLÎ.....	6
1.1.1. Hayatı.....	6
1.1.2. İlmî Kişiliği.....	7
1.1.3. Hocaları.....	8
1.1.4. Öğrencileri	9
1.1.5. Eserleri	10
1.2. CELÂLÜDDÎN ES-SÜYÛTÎ.....	11
1.2.1. Hayatı.....	12
1.2.2. İlmî Kişiliği.....	12
1.2.3. Hocaları.....	13
1.2.4. Öğrencileri	14
1.2.5. Eserleri	15
1.3. AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ	18
1.3.1. Hayatı.....	18
1.3.2. Sâvî'nin Ahlâkı ve Fazileti	18
1.3.3. Tasavvufî Şahsiyeti.....	20
1.3.3.1. Sâviyye Tarikatı	20
1.3.4. Hocaları.....	22

1.3.5. Öğrencileri	23
1.3.6. Eserleri	24
1.3.7. Vefâtı	26
2. TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ.....	26
2.1. HÂŞİYE KAVRAMI.....	27
2.1.1. Sözlük ve Terim Anlamı.....	27
2.1.2. Hâşiye Kavramına Yakın Kavramlar.....	28
2.1.2.1. Şerh.....	28
2.1.2.2. Ta'lik.....	29
2.1.2.3. Tefsîr.....	29
2.1.2.4. Te'vîl.....	29
2.2. TEFSİR ALANINDA HÂŞİYELERİN TÂRİHÎ SEYRİ.....	30
2.3. TEFSİR ALANINDA HÂŞİYELERİN YAZILMA NEDENLERİ.....	32
2.4. İÇERİĞİNE GÖRE TEFSİR HÂŞİYELERİ.....	34
2.4.1. Tam Hâşiye	34
2.4.2. Eksik Hâşiye	35
2.4.3. Sûre Hâşiyesi	35
2.4.4. Âyet Hâşiyesi	35
2.4.5. Dîbâce Hâşiyesi	36
2.4.6. Tefsir Hâşiyesine Yazılan Hâşiye.....	36
2.5. TEFSİRÜ'L-CELÂLEYN ÜZERİNE YAZILAN HÂŞİYE VE TA'LİKLER	36
3. SÂVÎ'NİN HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN ADLI ESERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	41
3.1. HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN'İN SÂVÎ'YE AİDİYETİ.....	41
3.2. SÂVÎ HÂŞİYESİNİN SENEDİ.....	41
3.3. HÂŞİYENİN YAZILIŞ AMACI.....	42
3.4. SÂVÎ'YE GÖRE MÜFESSİR OLMANIN ŞARTLARI VE ÇEŞİTLERİ.....	42
3.5. SÂVÎ HÂŞİYESİNDE KULLANDIĞI KAYNAKLAR	44
3.5.1. Tefsîr ve Kur'ân İlimleri Kaynakları	44
3.5.2. Hadis Kaynakları	48
3.5.3. Fıkıh Kaynakları	50
3.5.4. Kelâm Kaynakları	51
3.5.5. Tasavvuf Kaynakları.....	53
3.5.6. Arap Dili Kaynakları	55
3.5.6.1. Sözlükler.....	55
3.5.6.2. Dil Hocaları	56
3.5.6.2.1. Sîbeveyh	56
3.5.6.2.2. Kisâî.....	57
3.5.6.2.3. Ahfeş	57
3.5.6.2.4. Basra ve Kûfe Ekolleri	58

3.5.7. Tarih ve Siyer Kaynakları.....	58
3.6. HÂŞİYE ALÂ TEFSÎRÎ'L-CELÂLEYN ESERİNİN DİĞER TEMEL	
ÖZELLİKLERİ.....	61
3.6.1. Soru - Cevap Özelliği Açısından Sâvî Hâşiyesi	61
3.6.1.1. Kelâm	62
3.6.1.2. Fıkıh.....	63
3.6.1.3. Hadis	64
3.6.1.4. Arap Dili	66
3.6.1.5. Tasavvuf	68
3.6.1.6. Tarih.....	69
3.6.1.7. Kur'ân İlimleri	70
3.6.1.8. Hikmet	71
3.6.1.9. Celâleyn ve Diğer Âlimlerin Görüşlerini Savunması.....	72
3.6.2. Celâleyn'in Mukadder Sorulara Verdiği Cevaplara İşaret Etmesi	74
3.6.2.1. Sâvî'nin Mukadder Sorulara Dikkat Çektiği Örnekler	74
3.6.2.2. Sâvî'nin Celâleyn'in Cevaplarını Detaylı Bir Şekilde Açıklamasına Örnekler.....	75
3.6.2.3. Sâvî'nin İlave Cevaplar Zikretmesi	77
3.6.3. Alt Başlıklar Kullanması	79
3.6.3.1. Fâide (Fayda)	79
3.6.3.2. Tenbîh (Dikkat Çekme).....	80
3.6.3.3. Tetimme (Tamamlama).....	82
3.6.3.4. Latîfe (Nükte).....	82
3.6.3.5. Hâtîme (Son).....	83
3.6.4. Özetleme	84
3.6.5. Ma'na'l-Âm (Genel Anlamlar Çıkarma)	86
3.6.6. Özel ve Cins İsimlere Atıfta Bulunması	88
3.6.7. el-Cem'u Evlâ mine't-Tercîh Kâidesine Uyması	89
3.6.8. İstatistik Bilgilerinin Verilmesi	91
3.6.9. Tanımlara Atıfta Bulunması	94
3.6.10. İ'tirâziyye Cümlelerine Dikkat Çekmesi	95
3.6.11. Celâleyn Tefsirine İlişkin Açıklamalar ve Gerekçeler.....	96
3.6.12. Adlandırma Sebebini Zikretme	98
3.6.13. Hitâbın Kime Yönelik Olduğuna İşaret Etmesi	100
3.6.14. Zamirlerin Kime Yönelik Olduğuna İşaret Etmesi	101
3.6.15. İşâret İsimlerinin Kime Yönelik Olduğuna İşaret Etmesi.....	102
3.6.16. Harekeleme	103
3.6.17. Tercîh Meselesi	105
3.6.18. Celâleyn Tefsîrinin Yanlışlarını Düzeltme	107
3.6.18.1. Dil	107
3.6.18.2. İ'râb.....	108

3.6.18.3. Kırâat	109
3.6.18.4. Siyer.....	109
3.6.18.5. Tarih.....	110
3.6.18.6. Diğer Konular	111
3.6.19. Nüsha Farklılıklarına Dikkat Çekme	113
3.7. SÂVÎ HÂŞİYESİNİN TEZDE KULLANILAN NÜSHASINDA TESPİT	
EDİLEN HATALAR.....	115
3.7.1. Harflerin Yerlerinin Değişimi.....	115
3.7.2. Metnin Atlanması	116
3.7.3. Metnin Tekrarlanması.....	116
3.7.4. Diğer Hatalar.....	116
3.7.5. Celâleyn Tefsirinin Üst Metni ile Alt Metni Arasındaki Farklar.....	117

İKİNCİ BÖLÜM

HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN'İN RİVAYET VE DİRÂYET AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. RİVAYET TEFSİRİ.....	120
1.1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN İLE TEFSİRİ	120
1.1.1. Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri	120
1.1.2. Âyetin Âyetle Tefsiri	121
1.1.2.1. Kelime Anlamını Âyetle Tefsirde Bulması	121
1.1.2.2. Bir Âyetin Anlamındaki Kapalılığı Başka Bir Âyetle İzah Etmesi.....	122
1.1.2.3. Âyetin Mânasını Kuvvetlendirme	124
1.1.2.4. Edatların Hangi Anlamda Kullanıldığına Dair Âyetle Örnek Vermesi.....	126
1.2. KUR'ÂN'IN HADİS İLE TEFSİRİ.....	127
1.2.1. Hadis'in Tefsir İlmindeki Yeri	127
1.2.2. Hadisler ile Yapılan Tefsirler	128
1.2.2.1. Kudsî Hadislerle Tefsir.....	128
1.2.2.2. Sahîh Hadislerle Tefsiri	130
1.2.2.3. Zayıf Hadislerle Tefsiri	131
1.2.2.4. Râvî veya Hadis Toplayanın Zikredilmesi.....	133
1.2.2.5. Hadis Olduğunun Bildirilmemesi.....	134
1.2.2.6. Hadisler İçin Kullanılan Tâbirler	136
1.3. KUR'ÂN'IN SAHÂBE KAVLİ İLE TEFSİRİ.....	137
1.3.1. Sahâbe'nin Tefsir İlmindeki Yeri	137
1.3.2. Sahâbe Kavli ile Yapılan Tefsirler.....	137
1.3.2.1. Abdullah b. Abbâs Kavliyle Tefsiri.....	137
1.3.2.2. Abdullah b. Mes'ûd Kavliyle Tefsiri.....	138
1.3.2.3. Ömer b. el-Hattâb Kavliyle Tefsiri.....	139
1.3.2.4. Alî b. Ebî Tâlib Kavliyle Tefsiri.....	140

1.3.2.5. Âişe bint Ebû Bekir Kavliyle Tefsiri	141
1.3.2.6. Diğer Sahâbe Kavilleriyle Tefsiri	141
1.4. KUR'ÂN'IN TÂBÎÛN KAVLİ İLE TEFSİRİ.....	143
1.4.1. Tâbiûn'un Tefsir İlmindeki Yeri.....	143
1.4.2. Tâbiûn Kavli ile Yapılan Tefsirler	144
1.4.2.1. Hasan el-Basrî Kavliyle Tefsiri.....	144
1.4.2.2. Katâde Kavliyle Tefsiri	145
1.4.2.3. Mücâhid Kavliyle Tefsiri	145
1.4.2.4. İkrime Kavliyle Tefsiri	146
1.4.2.5. Mukâtil Kavliyle Tefsiri	146
1.4.2.6. Dahhâk Kavliyle Tefsiri	147
1.4.2.7. Diğer Tâbiûn Kavilleriyle Tefsiri	147
1.5. İSRÂİLİYYÂT KARŞISINDAKİ TUTUMU.....	149
1.5.1. Kabul Edilen İsrâiliyyât	150
1.5.2. Kabul Edilmeyen İsrâiliyyât	151
1.5.3. Tarafsız Kalınan İsrâiliyyât	153
1.6. ARAPLARIN ÂDETLERİ	155
1.6.1. Önceki Peygamberlerin Kavimlerinin Âdetleri	155
1.6.2. İslâm Öncesi Arapların Âdetleri	156
1.6.3. Belli Arap Kabileleri ve Kavimlerinin Âdetleri	158
2. DİRÂYET TEFSİRİ.....	159
2.1. DİL YÖNÜ	160
2.1.1. Lügat	161
2.1.1.1. Harflerin/Edatların Tefsiri	161
2.1.1.1.1. Alâ (عَلَى) Harfinin Mânâları	161
2.1.1.1.2. İlâ (إِلَى) Harfinin Mânâları	162
2.1.1.1.3. Vâv (و) Harfinin Mânâları	162
2.1.1.1.4. Bi (بِ) Harfinin Mânâları	163
2.1.1.1.5. Ev (أَوْ) Harfinin Mânâları	164
2.1.1.1.6. Min (مِنْ) Harfinin Mânâları	164
2.1.1.1.7. Fî (فِي) Harfinin Mânâları	165
2.1.1.2. Ezdâd/Zıt Anlamlılık	165
2.1.1.3. Benzer Kelimeler ve Arasındaki Anlam Farkları	166
2.1.1.4. Bir Kelimenin Zıt Anlamının Zikredilmesi	168
2.1.2. Sarf.....	169
2.1.2.1. Kelimelerin Tasrîfi.....	169
2.1.2.2. Kelimelerin Vezni/Babı.....	171
2.1.2.3. Kendi Babında Gelmeyen Kelimeler	172
2.1.2.4. Kelimelerin Tekil ve Çoğulunu Zikretmesi	175
2.1.3. Nahiv.....	177
2.1.3.1. İstisna.....	178

2.1.3.1.1. Münkati' İstisna.....	178
2.1.3.1.2. Muttasıl İstisna	179
2.1.3.1.3. Müferrağ İstisna	179
2.1.3.1.4. İki veya İkiden Fazla Seçenekli İstisna	180
2.1.3.2. Kelimelerin İ'râbı	182
2.1.3.3. Mûte'addî ve Lâzım Fiillere Dikkat Çekme	183
2.1.3.4. Müzekker ve Müennes Sıfatlarını Taşıyan Kelimeler.....	184
2.1.4. Belâgat	186
2.1.4.1. Beyân.....	186
2.1.4.1.1. Teşbih	187
2.1.4.1.2. Mecaz	188
2.1.4.1.3. İstiare	191
2.1.4.1.4. Mecâz-ı Mürsel.....	199
2.1.4.1.5. Mecâz-ı 'Aklî	200
2.1.4.1.6. Kinaye	201
2.1.4.2. Meânî.....	202
2.1.4.2.1. İstifhâm.....	203
2.1.4.2.2. Temennî.....	209
2.1.4.2.3. Nidâ	210
2.1.4.2.4. Kasr	212
2.1.4.2.5. Vasl ve Fasl	213
2.1.4.2.6. Üslup Biçimleri	214
2.1.4.2.7. Takdîm ve Tehîr	219
2.1.4.2.8. Zikr ve Hazf	220
2.1.4.2.9. İzhâr fî Mekânî'l-İdmâr.....	221
2.1.4.3. Bedî'	222
2.1.4.3.1. Reddû's-Sadri 'Ale'l-'Acüzi	222
2.1.4.3.2. Tevriye.....	223
2.1.4.3.3. Mükâbele	224
2.1.4.3.4. Mürâ'âtü'n-Nazîr.....	225
2.1.4.3.5. İstihdâm	226
2.1.4.3.6. Te'kîdû'l-Medhi bi Mâ Yüşbihü'z-Zemm	227
2.1.4.3.7. Üslûb-ı Hakîm	228
2.1.4.3.8. Tecâhül-i Ârif	229
2.1.4.3.9. İstitrat.....	229
2.1.4.3.10. İdrâb.....	230
2.1.4.3.11. İstidrâk	232
2.1.4.3.12. İltifât	233
2.1.4.3.13. Leff ü Neşr	234
2.1.4.3.14. Mûbâlağa.....	237
2.1.4.3.15. Müşâkele	238

2.1.4.3.16. Tefennün	239
2.1.4.4. Çok Fazla Belâgat İçeren Âyetler	240
2.1.4.5. Daha Belîğ/Etkili İfâdelere İşaret	242
2.1.5. Arap Şiiri ile İstişhad	243
2.1.5.1. Sâvî'nin Atıfta Bulunduğu ve Şâirin İsmi Olmayan Mısra Örnekleri	243
2.1.5.2. Âriflerin Şiirleri	245
2.1.5.3. Sâvî'nin Atıfta Bulunduğu ve Şâirin İsmi Verdiği Mısra Örnekleri	246
2.1.6. Arap Dili ile İlgili Kâideler	249
2.1.6.1. İbn Mâlik Kaideleri	249
2.1.6.2. Diğer Kaideler	251
2.2. KELÂMÎ YÖNÜ	252
2.2.1. Tevhîd	253
2.2.1.1. Allah'ın İsimleri	253
2.2.1.1.1. Allah'ın İsimlerinin Tevkîfî Oluşu	253
2.2.1.1.2. Allah'ın İsimlerinin Açıklanması	254
2.2.1.2. Allah'ın Sıfatları	254
2.2.1.2.1. Sıfatların Çeşitliliğine İşaret Etmesi	255
2.2.1.2.2. Sıfatların Neleri Kapsadığı Hakkında Açıklama	255
2.2.1.3. Allah'ın İsimlerinin, Sıfatlarının, Fiillerinin ve Hükümlerinin Tenzih Edilmesi	257
2.2.1.4. Haberî Sıfatların Te'vîli	258
2.2.1.4.1. İstivâ'	258
2.2.1.4.2. Yed	259
2.2.1.4.3. Vech	259
2.2.1.4.4. 'Ayn	260
2.2.1.4.5. Kadem	260
2.2.1.4.6. Sâk	261
2.2.1.4.8. Ma'îyye ve 'İndiyye	262
2.2.1.5. Allah'ın Mânevî Sıfatlarını Açıklaması	263
2.2.1.5.1. Mekkullah	263
2.2.1.5.2. Allah'ın Yakınlığı	264
2.2.1.5.3. Allah'ın Sevmesi ve Nefret Etmesi	264
2.2.1.5.4. İstihyâ/Hayâ	264
2.2.1.5.5. Gadabullâh	265
2.2.1.5.6. Gaflet	265
2.2.1.5.7. Nisyân	265
2.2.1.5.8. Tereccî	266
2.2.2. Nübüvvet	266
2.2.2.1. Peygamberlere İman	266
2.2.2.2. Peygamberlerle İlgili Meseleler	268
2.2.2.2.1. Peygamberlerin Masumluluğu	268

2.2.2.2.2. Âdem'e Secde Edilmesi Meselesi	270
2.2.2.2.3. Zebîh'in Kimliği	271
2.2.2.2.4. Kadınların Peygamberliği Meselesi	271
2.2.2.3. Hz. Peygamber'le İlgili Meseleler	272
2.2.2.3.1. Hz. Peygamber'in Bilgisinin Sınırı	272
2.2.2.3.2. Peygamberimiz'in Allah'ı Görüp Görmemesi	274
2.2.2.3.3. Peygamberimiz'in İnsanlar Dışında Varlıklara Gönderilmiş Olup Olmadığı Meselesi.....	275
2.2.3. Sem'iyât/Gayba İman	276
2.2.3.1. Melekler.....	276
2.2.3.2. Şeytanlar ve Cinler.....	277
2.2.3.3. Kıyamet Günü.....	278
2.2.3.3.1.Kıyamet Alâmetleri	278
2.2.3.3.2.Kıyamet Günü İnsan Grupları	279
2.2.3.3.3.Ruh	280
2.2.3.3.4.Berzah, Berzah'ta Ruhların Durumu	281
2.2.3.3.5. Allah'ın Görülmesi.....	282
2.2.4. Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi.....	284
2.2.4.1. Ehl-i Sünnet'in Görüşlerine Yer Vermesi.....	284
2.2.4.2. Ehl-i Sünnet Dışındaki Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi.....	285
2.2.4.2.1.Mu'tezile.....	285
2.2.4.2.2.Hâricîler	286
2.2.4.2.3.Mürcie	287
2.2.4.2.4.Diğer Fırkalar	288
2.2.5. Kelâmla İlgili Diğer Meseleler	290
2.2.5.1. Mantık Kurallarından Yararlanması.....	290
2.2.5.2. Kelâm Kavramlarının Açıklanması.....	292
2.2.5.3. Küfür Teşkil Eden Sözler ve Davranışlar	293
2.2.5.4. İman, Kâfirler ve Başka Konularla İlgili Meseleler	295
2.2.5.4.1.İmanı İlgilendiren Meseleler	295
2.2.5.4.2.Kâfirlerle İlgili Meseleler	296
2.2.5.4.3.Başka Konularla İlgili Meseleler.....	298
2.3. FIKHÎ YÖNÜ	302
2.3.1. Fikhî Konulardaki Tefsirleri	303
2.3.1.1. İbâdât	303
2.3.1.1.1.Abdest.....	303
2.3.1.1.2.Namaz.....	304
2.3.1.1.3.Oruç	304
2.3.1.1.4.Zekât	305
2.3.1.1.5.Hac.....	306
2.3.1.2. Muâmelât.....	307

2.3.1.2.1.Şahıs Hukuku	307
2.3.1.2.2.Âile Hukuku	308
2.3.1.3. Ukûbât	309
2.3.1.3.1.Hadler	310
2.3.1.3.2.Kıyas Hükümleri	313
2.3.1.3.3.Ta'zîr Cezaları	314
2.3.2. Dört Mezhep İmâmlarını Zikretmesi	314
2.3.2.1. Sadece Bir İmâmın Görüşlerini Belirtmesi	314
2.3.2.2. İki İmâm'ın Görüşlerini Belirtmesi	316
2.3.2.3. Üç İmâm'ın Görüşlerini Belirtmesi	317
2.3.2.4. Dört İmâm'ın Görüşlerini Belirtmesi	318
2.3.3. Diğer Âlimlerin Görüşlerini Zikretmesi	319
2.3.4. İcmâ ve Cumhurun Görüşlerini Zikretmesi	321
2.3.5. Sahâbe ve Tâbiûn Görüşlerini Zikretmesi	322
2.3.6. Gerekçelendirmenin Zikredilmesi	323
2.3.7. Sadece Hükümlerin Zikredilmesi	325
2.3.8. Bir Hükme Dair Şartların Zikredilmesi	327
2.3.9. Hükümün Hikmetini Zikretmesi	328
2.3.10. İslâm Hukukçularının Fıkî Meselelerde İhtilâflarının Sonuçları	329
2.3.11. Fıkîh Usûlü	331
2.4. TASAVVUFÎ YÖNÜ	332
2.4.1. İşârî Yorumlar	333
2.4.2. Hurûfî Bâtînî Yorumlar	336
2.4.3. Sâvî'nin Tasavvufî Tefsirlere Net Atıfta Bulunması	337
2.4.4. Tasavvuf Terminolojisinin Kullanımı	339
2.4.5. Evliyâlar, Ârifler ve Sâlihlerin Zikredilmesi	343
2.4.6. Sâvî'nin Aşırıya Kaçan Sûfileri Kınaması ve Mutedil Sûfileri Desteklemesi	345
2.5. AHLÂK	348
2.5.1. İyi Davranışı Özendirme ve Kötü Kişiliği Uyarma	348
2.5.2. Allah'a Karşı Âdâb	349
2.5.3. Hz. Peygamber'e (sav) Karşı Âdâb	350
2.5.4. Öğrenci - Öğretmen Âdâbı	350
2.5.5. Dua Âdâbı	351
2.6. TÂRİH VE SİYER BİLGİLERİ	352
2.6.1. Önceki Milletler	353
2.6.2. Kıyasu'l-Enbiyâ	354
2.6.3. İsimlerin Zikredilmesi	357
2.6.3.1. İnsan İsimleri	357
2.6.3.1.1.Peygamberler ve Çocuklarının İsimleri	357
2.6.3.1.2.Sahâbe İsimleri	358
2.6.3.1.3.Diğer İsimler	359

2.6.3.2. Yer İsimleri	360
2.6.4. Yılların, Tarihlerin ve Zaman Dönemlerinin Zikredilmesi	361
2.6.4.1. Peygamberlerin Yaşam Süresi	361
2.6.4.2. İki Peygamber Arasındaki Zaman Farkı	363
2.6.4.3. Hükümrânlık, İkamet, Dönem Süreleri ve Bazı Olayların Tarihleri	364
2.6.5. Rakamlar	365
2.6.6. Siyer	366
2.6.7. Sahâbe Tarihi	368
2.7. TEŞRÎ TÂRİHİ	370
2.7.1. Bir Din, Bir Şeriat	371
2.7.2. Önceki Vahiylerin Şeriatının Bizim Şeriatımızla Tekabül Etmesi	372
2.7.3. Önceki Vahiylerin Şeriatı ile Bizim Şeriatimizin Tekâbül Etmemesi	373
2.7.4. Ümmet-i Muhammed'in Nitelikleri	374
2.7.5. İslâm Şeriatının Değişik Yönleri	375
2.8. KONULU TEFSİR	376
2.8.1. Bütün Kur'ân Bazında Konulu Tefsir	377
2.8.1.1. Müşriklerin Hz. Peygamber'e Yönelik Şüphe ve Şikayetleri ve Onlara Verilen Cevaplar	377
2.8.1.2. Tesellî Âyetleri	378
2.8.1.2.1. Hz. Peygamber'i Tesellî Eden Âyetler	378
2.8.1.2.2. Sahâbe Hakkında İndirilen Tesellî Âyetleri	380
2.8.1.2.3. İnananlar Hakkında İndirilen Tesellî Âyetleri	381
2.8.1.2.4. Hz. Mûsâ Hakkında İndirilen Tesellî Âyetleri	382
2.8.1.3. Tevhîd Kanıtları	382
2.8.2. Sûrelerin Konulu Yorumu	383
2.9. BİLİMSEL TEFSİR	385

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂŞİYE ALÂ TEFSÎRÎ'L-CELÂLEYN'İN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. VAHİY, KUR'ÂN'IN NÜZÛLÜ, TERTÎBİ VE KIRÂATI	389
1.1. GENEL OLARAK VAHİY	389
1.1.1. Vahyin Manası	390
1.1.2. Vahyin Geliş Şekilleri	390
1.1.3. İnsan Dışında Varlıklara Vahyin Câiz Olup Olmadığı Meselesi	391
1.1.4. Tebliğ Bakımından Hz. Peygamber'e Gönderilen Vahyin Çeşitleri	392
1.2. KUR'ÂN VAHYİ	393
1.2.1. Kur'ân Lafzının Lügat ve Terim Anlamı	393
1.2.2. Kur'ân'ın Nüzûlü	393
1.2.2.1. Kur'ân'ın İntikali	394

1.2.2.2. Kur'ân'ın İndirilme Süresi	395
1.2.2.3. Diğer Peygamberlere Vahyin İntikal Şekli	396
1.2.2.4. Kur'ân'ın Tedrîciliğinin Hikmetleri	397
1.3. İLMU RESMÎ'L-MUSHAF	398
1.3.1. Bedel	398
1.3.2. Hazif	399
1.3.3. Vasil ve Fasil	400
1.3.4. Kırâat Etkisi	400
1.4. KUR'ÂN METNİNİN TERTÎBİ	401
1.4.1. Âyetin İstilah Manası	401
1.4.2. Âyetlerin Tertîbi	402
1.4.3. Sûrenin Lûgat ve Terim Anlamı	402
1.4.4. Sûrelerin Tertibi	403
1.5. İLK VE SON İNDİRİLEN VAHİY	404
1.5.1. İlk İndirilen Vahiy	405
1.5.2. Son İndirilen Vahiyler	406
1.5.3. Sûrelerin İniş Sırası	407
1.6. ÂYETLERİN SAYISI	408
1.6.1. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunmayan Sûreler	409
1.6.2. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunan Sûreler	409
1.6.3. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilafta Bulunan ve Celâleyn Tarafından Zikredilen Sûreler	409
1.6.4. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunan ve Celâleyn Tarafından Zikredilmeyen Sûreler	410
1.6.5. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunan Sûreler ve Sâvî Tarafından Zikredilen Sebepleri	410
1.7. ESMÂU'S-SUVER	412
1.7.1. Sâvî'nin Ek İsimlerini Zikretmediği Sûreler	412
1.7.2. Sâvî'nin Bir Ek İsmi Zikrettiği Sûreler	413
1.7.3. Sâvî'nin İki Ek İsmi Zikrettiği Sûreler	414
1.7.4. Sâvî'nin Üç veya Üçten Fazla Ek İsmi Zikrettiği Sûreler	415
1.7.5. İki veya İkiden Fazla Sûrenin Ortak İsmi	416
1.7.6. Sûrelerin Bu İsimleri Alma Sebebini Zikretme	417
1.8. KIRÂAT	418
1.8.1. Kırâat Çeşitleri	419
1.8.2. Kırâatlerin Farklılıkları	419
1.8.3. Mütevâtir Kırâatlerin Zikredilmesi	420
1.8.3.1. Yedi Mütevâtir Kırâate Atıfta Bulunması	421
1.8.3.2. On Mütevâtir Kırâate Atıfta Bulunması	422
1.8.4. Şâz Kırâatlere Atıfta Bulunması	422
1.8.5. Mütevâtir ve Şâz Kırâatlerin Bir Arada Atıfta Bulunması	423

1.8.6. Sâvî'nin Mütevâtir veya Şâz Kırâat Olduğunu Belirtmesi	424
1.8.7. Bir Mütevâtir Kırâate Atıfta Bulunması	425
1.8.8. İki ve İkiden Fazla Kırâate Atıfta Bulunması	425
1.8.9. Kırâat İmâmılarına Atıfta Bulunması	426
1.8.10. Kırâat Farklılıklarının Yol Açtığı İ'râb ve Tefsir Farkları	427
1.8.11. Celâleyn Tarafından Atıfta Bulunmayan Kırâatlar	428
1.8.12. Sâvî'nin Dikkate Almadığı Kırâatlar	429
1.8.13. Celâleyn Tefsirinde Yer Alan Kırâatlar	430
1.9. TECVİD	432
1.9.1. Med	432
1.9.2. İdğâm, İzhâr, Fekk	433
1.9.3. Diğer Tecvid Kuralları	434
1.9.4. Vakfa Dair Kurallar	435
1.9.4.1. Belirli Kelimelerde Vakıf Nasıl Yapılır	436
1.10. FEZÂİLÜ'L-KUR'ÂN	437
1.10.1. Kur'ân'ın Fazîleti	437
1.10.2. Sûrelerin Fazîletleri	438
1.10.2.1. Bir Sûrenin Fazîleti	438
1.10.2.2. Birkaç Sûrenin Fazîleti	439
1.10.3. Âyetlerin Fazîleti	441
1.10.4. Âyetlerin ve Sûrelerin Fazîleti Hakkında Âriflerin Kelâmı	442
1.11. ÂDÂBU'L-KUR'ÂN	443
2. KUR'ÂN'IN LAFZİYLE İLGİLİ İLİMLER	446
2.1. AKSÂMÜ'L-KUR'ÂN	446
2.1.1. Harfler ile Yemin	446
2.1.1.1. Lâm (ل) Harfiyle Yemin	446
2.1.1.2. Vâv (و) Harfiyle Yemin	447
2.1.1.3. Bâ (ب) Harfiyle Yemin	447
2.1.2. Aksâmü'l-Kur'ân ile İlgili Sorular	448
2.1.2.1. Allah (cc) Niçin Yemin Eder?	448
2.1.2.2. Yaratılmışlara Yemin Etmemizi Yasaklarken, Allah (cc) Nasıl Mahlûkâta Yemin Edebilir?	448
2.1.3. Aksâmü'l-Kur'ân'ın Hikmetleri	449
2.1.4. Aksâmü'l-Kur'ân Hakkında Sâvî'nin Yorumları	450
2.2. ÂM VE HAS	451
2.2.1. Umûmiliği Değişmeyenler	451
2.2.2. Kendisiyle Husûs Murâd Edilen Umûm	452
2.2.3. Husûsilik İfade Eden Umûmilik	453
2.2.4. Umûmilik Anlamı Taşıyan Âyetlerin Diğer Âyetlerle Tahsîs Edilmesi	453
2.3. GARÎBÜ'L-KUR'ÂN	454
2.3.1. Kur'ân'da Arapça Olmayan Kelimeler	458

2.3.1.1.	Sâvî'nin Kur'ân'da Arapça Olmayan Kelimeler Konusundaki Görüşü	458
2.3.1.2.	Diğer Âlimlerin Kur'ân'da Arapça Olmayan ve Görüş Ayrılığına Yol Açan Kelimeler Konusundaki Görüşleri	460
2.4.	VÜCÛH VE NEZÂİR	461
2.4.1.	Vücûh ile İlgili Örnekler	462
2.4.2.	Nezâir ile İlgili Örnekler	463
2.5.	MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN	464
2.6.	MÜCMEL – MÜBEYYEN	466
2.7.	MUTLAK VE MUKAYYED	469
2.8.	FEVÂSİLÜ'S-SUVER	470
2.9.	ÜSLÛBU'L-KUR'ÂN	472
2.9.1.	Tergîb ve Terhîb: Birbirlerinden Farkını Zikretmek	473
2.9.2.	Hikâye, Mesaj, Nasihat ve Örnekleri Zikretmek	474
2.9.3.	Az Sözle Çok Anlam İfade Etme	475
2.9.4.	Terakkî	475
2.9.5.	İbhâm	476
3.	KUR'ÂN'IN ANLAMıyla İLGİLİ İLİMLER	478
3.1.	MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH	478
3.1.1.	Muhkem ve Müteşâbihin Lügat ve Terim Anlamı	478
3.1.2.	İslâm Âlimlerinin Müteşâbih Âyetlerin Tefsir Edilmesine İlişkin Görüşleri	478
3.1.3.	Selef ile Halef'in Müteşâbih Âyetler Konusunda Yaklaşımları	480
3.1.4.	Müteşâbih Âyetlerin Var Olmasının Hikmeti	480
3.2.	HURÛF-I MUKATTA'A	481
3.2.1.	Sâvî'nin Ehl-i Selef'in Görüşlerini İzlediği Hurûf-ı Mukattaa Örnekleri	481
3.2.2.	Sâvî'nin Dikkate Almadığı Hurûf-ı Mukattaa	482
3.2.3.	Sâvî Tarafından Açıklaması Aktarılan Hurûf-ı Mukattaa Örnekleri	482
3.3.	İ'CÂZU'L-KUR'ÂN	484
3.3.1.	Kur'ân Mûcizesinin Aşamaları	485
3.3.2.	Kur'ân Mûcizesinin Tarihsel Boyutu	486
3.4.	MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN	487
3.4.1.	Âyetin Kendisinde Meydana Gelen Anlaşılmazlık	488
3.4.2.	Diğer Âyetlerle Karşılaştırma Sırasında Meydana Çıkan Anlaşılmazlık	489
3.5.	KUR'ÂN'DAKİ TEKRARLAR	491
3.5.1.	Bazı Kelimelerin Tekrarı	492
3.5.2.	Âyetin Bütününe veya Bir Parçasının Tekrarı	494
3.5.3.	Anlamın Tekrarı	495
3.6.	MÜNÂSEBÂTÜ'L-ÂYÂTİ VE'S-SUVER	496
3.6.1.	Âyetler Arasındaki Münâsebat	498
3.6.1.1.	Birbirine Karşılıklı Olarak Bağlı Olan Âyetlerin Münâsebatı	498
3.6.1.2.	Bir Sûrenin Âyetleri ile Başka Sûrenin Âyetleri Arasındaki Münâsebat	499

3.6.1.3. Bir Sûrenin İlk ve Son Âyetleri Arasındaki Münâsebet.....	501
3.6.1.4. Bir Sûrenin Son Âyeti ile Sonraki Sûrenin İlk Âyeti Arasındaki Münâsebet	502
3.6.1.5. Bir Âyetin Başı ile Sonu Arasındaki Münâsebet.....	502
3.6.2. Bir Âyetin İçindeki Anlamlar Arasındaki Münâsebet	503
3.6.3. Sûreler Arasındaki Münâsebet.....	504
3.7. EMSÂLU'L-KUR'ÂN	505
4. TARİH İÇERİKLİ İLİMLER.....	507
4.1. ESBÂBU'N-NÜZÛL	507
4.1.1. Bir Tane Sebeb-i Nüzûlü Olan Âyetler.....	508
4.1.2. İki veya Daha Fazla Sebeb-i Nüzûlü Olan Âyetler.....	510
4.1.3. Bir Sebeb-i Nüzûlün, Birkaç Âyetin İnmesine Sebeb Olması.....	513
4.1.4. Sebeb-i Nüzûle Kısaca Değınme	514
4.1.5. Celâleyn Tarafından Zikredilmeyen Sebeb-i Nüzûl Örnekleri.....	515
4.1.6. Sâvî Tarafından Zikredilmeyen Sebeb-i Nüzûl Örnekleri.....	517
4.1.7. Sahâbe ve Tâbiûn Sebeb-i Nüzûlüne Atıf Yapılması	518
4.1.8. Sebeb-i Nüzûlde Lafzın Umûmî Oluşu	519
4.1.9. Esbâb-ı Nüzûl Rivayetleri İçin Kullanılan Tâbirler.....	520
4.2. NESİH	521
4.2.1. Nesih Kelimesinin Lügat ve Terim Anlamı.....	521
4.2.2. Nesih Çeşitleri.....	522
4.2.3. Neshin Şartları	524
4.2.4. Neshin Hikmetleri.....	525
4.2.5. Sâvî'nin Nâsîh ve Mensûh Âyetlere Bakışı	525
4.2.5.1. Nâsîh ve Mensûh Âyetlere Değınme ve Kısa Yorumları	525
4.2.5.2. Savaş ile İlgili Âyetle Neshedilmiş Olan Âyetler	526
4.2.5.3. Sâvî'nin, Sûyûfî ile Mahallî'nin Nesih Konusundaki Görüşlerine Katılmadığı Âyetler.....	527
4.2.5.4. Sadece Sâvî Tarafından Zikredilen Nâsîh ve Mensûh Âyetler.....	528
4.2.5.5. Neshedilmiş Veya Edilmemiş Sayılan Âyet Örnekleri.....	529
4.3. MEKKÎ VE MEDENÎ ÂYETLER	530
4.3.1. Mekkî ve Medenî Istılâhları.....	531
4.3.2. Mekkî ve Medenî Âyetlerin Özellikleri.....	532
4.3.3. Mekkî ve Medenî Sûreleri Belirleme Kuralları	532
4.3.4. Celâleyn Tarafından Belirlenen Mekkî ve Medenî Sûrelerin Kurallarına Bir Bakış.....	533
4.3.5. Mekkî ve Medenî Sûrelerin Belirlenmesine Dayalı Tefsir Farkları	535
4.3.6. Hem Mekke'de, Hem de Medine'de İkişer Kez Vahyedilen Âyet Örnekleri	536
SONUÇ	538
KAYNAKLAR	542
ÖZGEÇMİŞ	556

KISALTMALAR

age: adlı geçen eser

as: aleyhi selâm

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

B: baskı

b.: bin, ibn

bkz: bakınız

c.: cilt

cc: Celle Celâluh

ç.: çeviren

DİA: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

h.: hicri

haz.: hazırlayan

Hz.: hazreti

İFAV: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İHL: İmam Hatip Lisesi

Ktp.: kütüphane, kütüphanesi

nr.: numara

nşr: neşir, neşreden

ö.: ölüm

ra: radiyallâhu anh

rah: radiyallâhu anhâ

s.: sayfa

sav: sallallâhu aleyhi ve sellem

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk.: tahkîk

tlk.: ta'lik

t.y.: tarih yok

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

Ü.: Üniversite

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğer

vs.: ve saire

Y.: yayınları

y.y.: Yayın/Baskı yeri yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Celâleyn Tefsiri tüm zamanların en iyi özlü/vecîz tefsiri olarak değerlendirilmektedir. Kendisinin özlülüğü ve açık ifadeleri sayesinde dünyanın her yerinde ve zamanında Müslümanlar tarafından kabul görmüş ve tarih boyunca bilim ve ilim ortamlarında sıkça okutulmuştur. Ayrıca, Celâleyn'in özlü ifadelerinden kastedilen anlamı mümkün olduğunca doğru bir şekilde göstermek için, hakkında birçok hâşiye yazılmıştır. Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) tefsirinden sonra hakkında en fazla hâşiye yazılmış eserler arasında, 30 hâşiye ile üçüncü sırayı almaktadır.

Ahmed b. Muhammed es-Sâvî (ö. 1241/1825), *Celâleyn Tefsiri* hakkında hâşiye yazanlardan birisidir. Hocası Cemel'in (ö. 1204/1790) hâşiyesi ve bu eser, birçok uzman tarafından Celâleyn tefsiri hakkında yazılmış bütün hâşiyelerin en iyi ikisi olduğu ifade edilmektedir. Bu çalışmada, Cemel'in öğrencisi olduğundan ve hâşiyesinde onun hâşiyesini özetlemeye çalıştığından dolayı, fazla olanı atıp eksik olanı da başka bilgilerle doldurmaya çalıştığından dolayı, öncelik Sâvî'ye verilmiştir. Sâvî'nin de ifade ettiği üzere, Cemel'in hâşiyesi 20 kûsur tefsire dayanmaktadır. Bu hâşiyenin en önemli özelliği ve aynı zamanda bu araştırmaya da önem kazandıran konusu, eserin içerisinde hem rivayet, hem de dirâyet metodunu içermesidir. Ayrıca Sâvî, Arap dili konusunda son derece yetkili birisi olarak, güzel ifadeleri ve açıklamaları kullanmıştır ve özellikle belâğata ehemmiyet göstermiştir. Aynı zamanda, Sâvî'nin kelâmî ve fikhî yorumlara çokça yer verdiği farkedilmektedir. Sâvî, bunun yanında tasavvuf erbabı olarak da bilinmektedir ve bu nedenle tasavvufî yönden bu tefsir ayrı bir ağırlığa sahiptir. Bu eserde tarih boyutu ve onun yanında dirâyet ve tefsirin başka yönleri önemli bir yere sahiptir. Zikredilmesi gereken bir diğer nokta da, Sâvî'nin hâşiyesinde Kur'ân ilimlerine oldukça önem vermesidir.

Öteki taraftan araştırmacılar, hâşiye araştırması yerine, direkt olarak tefsirin kendisini araştırmanın daha iyi olduğunu düşünerek, bir müfessirin metodunu araştırmaya yönelik faaliyet göstermektedir. Aynı şekilde bir tek yoruma yönelmek çok daha kolaydır. Ayrıca hâşiye, sadece yorumun yorumu değildir; o tek başına bir Kur'ân

tefsiridir; çünkü içinde hem tefsiri, hem de daha önce yorumlanmamış âyetleri yorumlamaktadır. Aynı zamanda hâşiye, tefsirin sahip olmadığı bir çok özelliği taşımaktadır.

Zikredilen bilgiler doğrultusunda; tefsir üzerine hâşiyenin ne olduğunu, kimin ve ne tür bir eser olduğunu, onun önemini ve kalitesini anlamanın çok güç olmadığını düşünmekteyiz. Bundan yola çıkarak, bu çalışmanın ana gayesi, tefsiri ve yazarlarını tanıtmak, hâşiyenin ana özelliklerini, rivayet ve dirâyet boyutlarını ve Kur'ân ilimlerinin bu eserdeki yerini göstermektir.

Bu itibarla, Sâvî'nin hâşiyesinde izlediği yöntemle ışık tutacak olan bu çalışmanın, tefsir ilmi açısından bir ihtiyaç olduğu düşüncesi bizleri bu araştırmaya sevk etmiştir.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu araştırmada yüzden fazla kaynak kullanılmıştır. Ana kaynak ise Sâvî'nin *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı eseri olmuş ve burada üç baskı kullanılmıştır. Rivayet tefsiri konusunda diğer kaynaklar, Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Sa'lebî (ö. 427/1035), Sem'ânî (ö. 489/1096), Beğavî (ö. 516/1122) ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsirleri olmuştur. Dirâyet tefsiri konusunda ana kaynaklar: Zemahşerî, Beyzâvî, Mâtürîdî (ö. 333/944), Sülemî (ö. 412/1021), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), Neseî (ö. 710/1310), Hâzin (ö. 741/1341), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Ebussuûd (ö. 982/1574), Bursevî (ö. 1137/1725), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) tefsiridir.

Kur'an ilimleri konusunda en fazla dört eser kullanılmıştır: Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân'ı*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkan'ı*, Zürkânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü'l-İrfân'ı* ve Demirci'nin *Tefsir Usûlü*. Tefsir tarihinden ise Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (1915-1977) *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı eseri en fazla kullanılmıştır.

Arap dili konusunda; sözlüklerden en çok: *Lisânü'l-Arab*, *Kâmûs*, *Misbâh*, *Muhtâru's-Sihâh*, *Mekâyisü'l-Lüğa*'ya başvurulmuştur. Nahiv ve sarf konusunda *İbn Mâlik* (ö. 672/1274) ve *Şerhu İbn Akîl*'e yer verilmiştir. Belâgat konusunda öncelik, Câhız'ın (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*, es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-*

Ulûm, Kazvînî'nin (ö. 739/1338) *Telhîs ve el-Îzâh fî 'Ulûmî'l-Belâğâ*, Bolelli'nin *Belâgat Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı* eserlerine tanınmıştır.

Kelâm ilmi bilgileri için: Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhü'l-Makâsîd*, Cevherî'nin (ö. 1041/1631) *Cevheretü't-Tevhîd* ve Ahmet Saim Kılavuz'un *İslâm Akaidi Kelâm'a Giriş*; Fıkîhî bilgiler için: Hayreddin Karaman'ın *Anahatlarıyla İslâm Hukuku* ve DİB'nin *İlmihal*'ı kullanılmıştır.

Tabakât kitaplarından: Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, Dâvûdî'nin (ö. 945/1539) *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Kâtib Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-Zunûn*, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Ömer Nasuhî Bilmen'in (1883-1971) *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatu'l-Müfessirîn*, Ziriklî'nin (1893-1976) *el-A'lâm*'ına başvurulmuştur.

Hadis konusunda 15'ten fazla eser kullanılmıştır. İlk olarak; Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), İbn Mâce (ö. 273/887), Nesâî (ö. 303/915), İbn Hibbân (ö. 354/965), Mâlik (ö. 179/795), Ahmed (ö. 241/855), Beyhakî (ö. 458/1066), Hâkim (ö. 405/1014), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Dârakutnî (ö. 385/995), Dârimî (ö. 255/869), Elbânî (1914-1999) vd. hadis kitaplarından istifade edilmiştir.

Kur'ân âyetlerinin manaları Diyanet'in meâline göre verilmiştir.

Çalışmamızda *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin bilgilerine yer verilmiş, özellikle şahıslar hakkında özet bilgi verilirken kullanılmıştır. Aynı zamanda bazı kavramların yazılışı da *DİA*'ya göre yapılmıştır.

Hâşiye'nin ortaya çıkışı konusunda tarihi bilgiler için ana kaynak, Şükrü Maden'in *Tefsîrde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi* ve Habeşî'nin *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî* adlı eserleri olmuştur.

C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE TEKNİKLERİ

Araştırma esnasında benimsenen yöntem şu şekildedir:

- İlk önce, benzer yöntem çalışmaları örnek alınarak genel bir İçindekiler oluşturulmuştur.
- Sonrasında Hâşiye baştan sona kadar okunmuştur. Okunurken notlar alınmıştır.
- Notlara göre bilgiler word'a aktarılmıştır. Meselâ, Kur'ân İlimleri ile ilgili ne varsa Hâşiyeden çıkartıp word'a eklenmiştir; aynısı rivayet ve dirâyet, hâşiyenin genel özellikleri ile ilgili de yapılmıştır.
- Ardından her bölüm, başlık başlık, bütün bilgiler okunup incelenmiştir, birkaç örnekle yetinilip diğer örneklerle dipnotta işaret edilmiştir.
- İnceleme esnasında hadislerin tahriri yapılmış, Kur'ân ilimleri bölümü çoğunlukla *el-İtkân* eseriyle kıyaslanmıştır. Rivayet bölümünde diğer rivayet tefsirlerine atıfta bulunulmuştur. Dirâyet bölümünde ise bazı konular dirâyet tefsirleri ve diğer kaynaklarla kıyaslanmıştır. Her konunun başında giriş yapılmış; ayrıca konunun değerlendirilmesi bazen konunun başına, bazen ise konunun sonuna eklenmiştir.
- Müfessirlerin hayatları ve eserleri ile ilgili çeşitli eserlere başvurulmuştur.
- Hâşiye ile ilgili esas bilgiler aktarılacak amacıyla birkaç esere başvurulmuştur. Ayrıca *Celâleyn* üzerine yazılan bütün hâşiyelerin listesi sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

**MAHALLÎ, SÜYÛTÎ VE SÂVÎ'NİN HAYATLARI VE
ESERLERİ, TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ VE
SÂVÎ'NİN HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN
ADLI ESERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ**

1. MAHALLÎ, SÜYÛTÎ VE SÂVÎ'NİN HAYATLARI VE ESERLERİ

1.1. CELÂLÜDDÎN EL-MAHALLÎ

Celâlüddîn el-Mahallî, hakkında çeşitli kitaplarda onlarca sayfa yazılmış olan bir zattır. Özgeçmişi konusunda özellikle de müfessirlerin hayatlarına dair eserlerde detaylı bilgi bulunmaktadır. Mahallî'nin bu çalışmanın ana konusu olmadığı gerçeğini göz önünde bulundurularak, sonraki satırlarda kendisinin özgeçmişine kısaca değinilecektir.

1.1.1. Hayatı

Onun tam adı Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Ensârî el-Mahallî eş-Şâfiî'dir. Hicri 1 Şevval 791 (Miladi 23 Eylül 1389) tarihinde Mısır'ın Kahire şehrinde doğdu ve orada yetişti. Aslen Nîl nehrinin Dimyat kolunun batısındaki *Mahalletü'l-Kübrâ* bölgesine nispetle ona *Mahallî* denilmiştir.¹

Mahallî, kendi hayatını selefin hayatına mutabık kılmaya çalışan birisi olarak bilinmektedir. Takvâsı, dindarlığı, iyiliği, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapması, güzel dış görünüşü ve muhabbeti ile tanınmış olan bir zattır. Mahallî'den bahsederken Sâvî: “*Celâlüddîn el-Mahallî ilimde, amelde, zühdde, dindarlıkta, nezâkette bir zirveydi. Evinde yardımcıları ve köleleri olmasına rağmen bizzat kendisinin ev işlerini yapması, onun ahlâkındandır.*”² Dış görüntüsü ile insanlarda saygı duygusu uyandırır ve doğru söz söylemeye gelince hiç kimseden çekingenlik göstermezdi. Zulme müsamaha göstermez ve adil olmayan yöneticilere, doğruyu yüzlerine karşı söylemek ona ağır gelmezdi. Yöneticilerin ayağına gitmez, onlara

¹ Sehâvî, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Osmân b. Muhammed, *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Dârü'l-Cîl, Beyrut, t.y., VII, 39; İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebû'l-Felâh Ahmed b. Muhammed *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, 1. B., Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut, 1414/1993, IX, 447; Ziriklî, Hayrüddîn, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim Li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteğrikîn*, 3. B., y.y., t.y., VI, 230; Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1426/2005., I, 284, Sâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*, thk. Süleymân el-Kâtûnî ve İzzet Zeynhum, 1. B., Dârü'l-Ğadi'l-Cedîd, Kahire, 1435/2014., II 507, 511; Arslan, Şükrü, “Mahallî”, *DİA*, TDV, Ankara, 2003, XXVII, 326.

² Sâvî, age, II, 507.

yalakalık yapmaz, tam tersine kendileri onun ayağına gelirlerdi. Baş kadı olma teklifini hiçbir zaman kabul etmemiştir. Giyim kuşamı orta dereceliydi, diğer ihtiyaçlarını asgarisiyle giderir ve ölçülü bir hayat yaşardı. Çağdaşları kendisinin birçok kerametine şahitlik etmişlerdir.³

En başta hayatını kumaş ticaretiyle sürdürüyordu. Daha sonra tadrîs ve te'lîf faaliyetlerine odaklanmıştı. 1 Muharrem 864 (28 Ekim 1459) yılında müzmin bir ishal hastalığından sonra vefat etmiş ve Kâhire'deki Bâbü'n-Nasr'da cenâze namazı kılındıktan sonra aile kabristanına defnedilmiştir.⁴

1.1.2. İlmî Kişiliği

Celâlüddîn el-Mahallî ilk eğitimini babasından ve dedesinden almıştır. Daha sonra büyük bir ilmî birikimi, Kâhire'de Şâfiî, Mâlikî ve Hanefî âlimlerinden edinmiştir. En fazla fıkıh, usûl, tefsir, nahiv, kelâm ve mantık ilimleriyle meşgul olmuştur. Bütün bu ve diğer ilimleri, zamanının otoritelerinden almıştır. Meselâ Arapça'yı, fıkıh ve usûlû Şemseddîn Birmâvî'den öğrenmiştir. Beycûrî, Veliyyü'l-İrâkî ve Celâlû'l-Bülkînî'den fıkıh okumuştur. Ayrıca Veliyyü'l-İrâkî'den hadis de okumuştur. Yine fıkıh usûlünü İbn Cemâa'dan, Beyân ve Meânî ilmini ise Bedreddîn Aksarâyî'den almıştır. Tefsir, kelâm ve diğer ilimleri Bîsâtî'den öğrenmiştir. Aynı zamanda Akfehsî, İbn Hacer el-Askalânî, Demîrî gibi şahsiyetlerden dersler almıştır.⁵

Aklî ve naklî ilimlerde çok yönlüydü ve birçok akrâından üst seviyedeydi. Ezberleme konusunda pek kuvvetli değildi. Ama bu zayıflığına rağmen çok üstün bir zekâ ve anlayış sahibiydi. Mahallî hakkında bazı âlimler şu itiraflarda bulundular: “*Zekâsı elması keser. Onun zihni çok kuvvetliydi.*”⁶

Önce Berrûkiyye, sonra da Müeyyediyye Medresesi'nde fıkıh dersi okutmuştur. Ayrıca birçok kimse, âlimler bile, Mahallî'den ders almıştır. Kâhire dışından meşakkatli yolculuklara katlanarak ders için, kitaplarının rivayeti için, fetva sormaya, icazet

³ Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, II, 84; Ziriklî, age, VI, 230; Zehebî, age, I, 284-285.

⁴ Çelebî, Kâtib, *Keşfu'z-Zünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, t.y., I, 445; Sehâvî, age, VII, 41; İbnü'l-İmâd, age, IX, 447; Zehebî, age, I, 285; Arslan, age, XXVII, 326.

⁵ Sehâvî, age, II, 119; İbnü'l-İmâd, age, IX, 447; Zehebî, age, I, 285; Arslan, age, XXVII, 326.

⁶ Sehâvî, age, II, 119; İbnü'l-İmâd, age, IX, 447; Zehebî, age, I, 285.

almaya, ilim almak için onu ziyarete gelenler olmuştur. Fıkıhta ve diğer alanlarda kitaplar telif etti. Eserleri tahsis etmede, gözden geçirip düzeltmede ve kitapların özetini çıkarmada örneksiz bir kişiydi. İbareleri gayet düzgün, meseleleri gayet güzel bir şekilde sunardı. Bütün eserleri, güzel tertipli, kısa ve özlü, anlaşılır ve güvenilir olduğundan dolayı rağbet görmüştür.⁷

1.1.3. Hocaları

- **Akfehsî** (الأقفهسي), Ebû Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. İmâd b. Muhammed b. Yûsuf el-Akfehsî, 750 (1349) yılında doğdu, 808 (1405) yılında vefat etti. Arapça, fıkıh ve diğer ilimlerle meşgul oldu. Kendi zamanında Şafîî fakihlerinin en başında geliyordu. Cemâleddîn el-İsnevî, Bulkînî, Irâkî, İbnü's-Sâiğ, Burhâneddîn el-Halebî, İbn Hacer gibi âlimlerden ilim tahsil etti. *Keşfü'l-Esrâr ammâ Hufiye ale'l-Efkâr, el-Kavlu't-Tâm fî Ahkâmi'l-Me'mûm ve'l-İmâm* eserlerinden bazılarıdır.⁸
- **Birmâvî** (البرمائي) Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Abduddâim b. Mûsâ el-Askalânî, 763 (1362) yılında doğdu, 831 (1428) yılında vefat etti. İbrâhîm b. İshâk el-Âmidî, Abdurrahman b. Alî b. Karî, Burhâneddîn b. Cemâa, Zerkeşî, Ömer b. Raslân, İbnü'l-Mülakkin, el-Bulkînî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. *en-Nebzetü'l-Elfiyye fî'l-Usûli'l-Fıkhiyye, el-Lâmi'u's-Sabîh ale'l-Câmi'i's-Sahîhi'l-Buhârî* eserlerinden sadece birkaçıdır.⁹
- **Bisâtî** (البساطي) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Tâî, 760 (1359) yılında doğdu, 842 (1439) yılında vefat etti. Fıkıh ve usûlü başta olmak üzere birçok konuda İbn Haldûn'dan faydalanmıştır. Ayrıca Nûreddîn el-Demîrî, Zeyneddîn el-İrâkî, İbnü'l-Hâim ve diğer birçok âlimden kelâm, mantık, felsefe, nahiv, belâgat, astronomi, aritmetik, cebir, tıp gibi çeşitli alanlarda dersler almıştır. *Şifâü'l-Ğalîl 'alâ Kelâmi's-Şeyh Halîl, Tavzîhu'l-Ma'kûl ve Tahrîrü'l-Menkûl, Hâşiye ale'l-Mutavvel* bazı eserleridir.¹⁰

⁷ Sehâvî, age, II, 120; İbnü'l-İmâd, age, IX, 447; Zehebî, age, I, 285; Arslan, age, XXVII, 326.

⁸ Sehâvî, age, II, 47-49; İbnü'l-İmâd, age, IX, 110.

⁹ Sehâvî, age, VII, 280-282; İbnü'l-İmâd, age, IX, 286-287.

¹⁰ Sehâvî, age, VII, 5-8; İbnü'l-İmâd, age, IX, 356-357.

- **Demîrî** (الدَّيمِيرِي) Ebu'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ ed-Demîrî, 742 (1341) yılında doğdu ve 808 (1405) yılında vefat etti. Bahâeddîn es-Sübî, Cemâleddîn el-Îsnevî'den fıkıh, Burhânüddîn el-Kîrâtî'den edebiyat, Bahâeddîn b. Akîl'den Arapça ve diğer ilimler tahsil etti. *Muhtasarü'l-Ğaysi'l-Mücemmem fî Şerhi Lâmiyeti'l-Künûz, Hayâtü'l-Hayevân, Manzûme fî İstihbâbi'l-Vudû* sadece eserlerinden birkaç tanesidir.¹¹
- **İbn Cemâa** (إِبْنُ جَمَاعَةَ) Ebû Abdillâh İzzeddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülazîz el-Kinânî el-Hamevî, 759 (1358) yılında doğdu, 819 (1416) yılında vefat etti. Ebû Abdillâh el-Beyânî, Ebü'l-Ferec b. Kârî, İbn Haldûn, Tâceddîn es-Subkî, el-Bulkînî gibi âlimlerden ilim tahsil etti. Kaynaklarda yirmiye yakın ilim dalında 100 civarında eser yazdığı belirtilmektedir; fakat vefatından sonra eserlerinin çoğu kaybolmuştur. *et-Tebyîn fî Şerhi'l-Erba'în, Ğâyetü'l-Emânî fî İlmi'l-Me'ânî* eserlerinden bazılarıdır.¹²

1.1.4. Öğrencileri

- **Cerrâî** (الْجَرَّاعِي) Takiyüddîn Ebû Bekr b. Zeyd b. Ebî Bekr el-Haseni el-Cerrâî ed-Dımaşkî, 825 (1422) yılında Filistîn'de doğdu, 883 (1478) yılında Dımaşk'ta vefat etti. Yazdığı kitaplarından *Tuhfetü'r-Râki'* ve *s-Sâcid fî Ahkâmi'l-Mesâcid* ve *Kitâbü'l-Evâil* en önemli iki eseridir.¹³
- **Necmüddîn, İbn Kâdî Aclûn** (نَجْمُ الدِّينِ ابْنُ قَاضِي عَجْلُون) Ebü'l-Fazl Necmeddîn Muhammed b. Abdillâh b. Abdurrahmân ez-Zer'î ed-Dımaşkî, 831 (1328) yılında Dımaşkta doğdu, 876 (1372) yılında ise Kahire'de vefat etti. *Muğni'r-Râğibîn fî Şerhi Minhâci't-Tâlibîn, et-Tâc fî Zevâidi'r-Ravza ale'l-Minhâc, Bedî'ü'l-Me'ânî fî Şerhi Akîdeti's-Şeybânî* eserlerinden bazılarıdır.¹⁴
- **Takiyyüddîn İbn Kâdî Aclûn** (تَقِيُّ الدِّينِ ابْنُ قَاضِي عَجْلُون) Ebü's-Sıdk Takiyyüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Abdurrahmân ez-Zer'î ed-Dımaşkî, Necmüddîn'in kardeşi, 841 (1428) yılında Dımaşk'ta doğdu, 928 (1522)

¹¹ Sehavî, age, IX, 59-62; İbnü'l-İmâd, age, IX, 118.

¹² Sehavî, age, VII, 171-174; İbnü'l-İmâd, age, IX, 204-207.

¹³ Sehâvî, age, VI, 130-131; İbnü'l-İmâd, age, IX, 505.

¹⁴ Sehâvî, age, VIII, 96-97; İbnü'l-İmâd, age, IX, 480.

yılında Dimaşk'ta vefat etti. *Umdetü'n-Nüzzâr fî Tashîhi Ğâyeti'l-İhtisâr, İ'lâmü'n-Nebîh mimmâ Zâde ale'l-Minhâc mine'l-Hâvî ve'l-Behce ve't-Tenbîh* gibi eserler yazmıştır.¹⁵

- **Kalesâdî** (الْقَلَصَادِي) Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Kureşî el-Kalesâdî, 803 (1401) veya 815 (1412) yılında Endülüs'te doğdu, 891 (1486) yılında ise vefat etti. *Buğyetü'l-Mübtedî ve Ğunyetü'l-Müntehâ, Keşfü'l-Esrâr an İlmi'l-Ğubâr, Keşfü'l-Cilbâb an İlmi'l-Hisâb* gibi eserleri vardır.¹⁶
- **Sehâvî** (السَّخَاوِي) Şemseddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebû Bekr b. Osmân b. Muhammed es-Sehâvî, 831 (1428) yılında Kahire'de doğdu, 902 (1497) yılında ise Medine'de vefat etti. *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi', el-Cevâhir ve'd-Dürer fî Tercemeti's-Şeyh İbn Hacer, el-Makâsidü'l-Hasene fî Hadîsi'l-Câriye ale'l-Esinne* eserlerinden sadece birkaç tanesidir.¹⁷

1.1.5. Eserleri

- *Tefsîrû'l-Celâleyn*, Celâluddîn es-Süyûtî ile ortak eseridir. İlk baskısı 1211/1796 senesinde olmak üzere, birçok baskısı yapılmıştır.¹⁸
- *el-Bedrü't-Tâli' fî Halli Cem'i'l-Cevâmi'*, Tâcuddîn es-Sübki'nin fıkıh usûlüne dair eserinin en güzel şerhlerinden biridir. Eser üzerine birçok hâşiye yazılmıştır.¹⁹
- *Şerhu'l-Varakât fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, bu kitap üzerine İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Varakât* adlı kitabın şerhidir. Ayrıca Kâsım el-Abbâdî ve Ahmed b. Muhammed el-Bennâ bu eser üzerine hâşiyeleri vardır.²⁰
- *Kenzü'r-Râğibîn fî Şerhi Minhâci't-Tâlibîn*, Mahallî'nin bu eseri, İmâm Nevevî'nin Şâfiî fikhına dair yazmış olduğu *el-Minhâc fî Fıkhî's-Şâfiî* isimli

¹⁵ Sehâvî, age, XI, 38-39; İbnü'l-İmâd, age, X, 217-219.

¹⁶ Sehâvî, age, VI, 14-15.

¹⁷ İbnü'l-İmâd, age, X, 23-25.

¹⁸ İbnü'l-İmâd, age, IX, 447; Zehebî, age, I, 285-288; Arslan, age, XXVII, 327.

¹⁹ Ziriklî, age, VI, 230; Arslan, age, XXVII, 327.

²⁰ Ziriklî, age, VI, 230; Arslan, age, XXVII, 327.

kitabının şerhidir. Ayrıca Nûreddîn el-Halebî ve Şehâbeddîn Ahmed Amîre el-Burullusî tarafından hâşiyeleri kaleme alınmıştır.²¹

- *Şerhu'l-Kavâ'id li'bni Hişâm*, İbn Hişâm'ın *el-İrâb an Kavâidi'l-Î'râb* adlı eserinin şerhidir.²²
- *el-Envârü'l-Mudiyye fî Medhi Hayri'l-Berîyye*, bu kitap el-Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-Bürde*'sinin şerhidir. Ayrıca Ahmed ed-Desûkî, Mahallî'nin bu şerhi üzerine: *Hâşiye alâ Şerhi'l-Bürde* ismiyle hâşiye yazmıştır.²³
- *Kenzü'z-Zehâir*, es-Sübkî'nin *et-Tâ'îyye*'sinin şerhidir.²⁴
- *Şerhu'l-Bürde*, Ka'b b. Züheyr'in *Kasîdetü'l-Bürde* isimli eserinin şerhidir.²⁵

Aynı zamanda: *Menâsik*, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, *Şerhu Lâmiyyeti'l-Acem*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Beyzâvî*, *el-Kavlü'l-Müfîd fî'n-Neyli's-Sa'id*, *Risâle fî'l-Kırâat*, *Hâşiye alâ Câmi'i'l-Muhtasarât*, *Hâşiye alâ Cevâhiri'l-İsnevî* vb. Mahallî'ye nispet edilen diğer eserlerdir.²⁶

1.2. CELÂLÜDDÎN ES-SÜYÛTÎ

İmâm Süyûtî, sahip olduğu çok geniş ansiklopedik bilgiden ve aynı zamanda yazmış olduğu bir çok eserden ötürü, İslâm tarihinde ve özellikle de Tefsir branşında kendisinden çok önemli bir âlim olarak söz edilmektedir. Kesin olarak söyleyebiliriz ki, İslâmî ilimlerle ve özellikle de tefsir ilmiyle uğraşıp da bu büyük zâtın ismini duymayan yoktur. Bundan dolayı, aynı zamanda İmâm Süyûtî'nin bu çalışmanın ana konusu olmadığı gerçeğini de göz önünde bulundurarak, sonraki satırlarda kendisinin özgeçmişi kısaca sunulmuştur.

²¹ Ziriklî, age, VI, 230; Arslan, age, XXVII, 327.

²² İbnü'l-İmâd, age, IX, 447; Arslan, age, XXVII, 327.

²³ Ziriklî, age, VI, 230; Arslan, age, XXVII, 327.

²⁴ Arslan, age, XXVII, 327.

²⁵ İbnü'l-İmâd, age, IX, 448; Arslan, age, XXVII, 327.

²⁶ İbnü'l-İmâd, age, IX, 448; Ziriklî, age, VI, 230; Arslan, age, XXVII, 327.

1.2.1. Hayatı

Tam adı Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Sâbikuddîn el-Hudayrî es-Süyûtî'dir.²⁷ 1 Receb 849 (3 Ekim 1445) tarihinde doğdu. Dedeleri Mısır'daki Asyut beldesinde ikâmet etmiş oldukları için, büyük dedelerinden biri Asyut'a varmadan önce Bağdat'ın Hudayriye mahallesinde bulunduğu için Süyûtî ve Hudayrî nisbesiyle anılır. Süyûtî'nin babası Kemaleddîn Ebû Bekr Şâfîî fakihlerindendi ve önce Süyût'ta, sonra da Kâhire'de kadılık görevi yaptı. Süyûtî'nin annesi bir Türk câriye idi. Ayrıca Celâlüddîn beş yaşındayken babası hastalanmış ve vefat etmeden önce oğlunu medreseye emanet etmiştir. Süyûtî'nin en önemli iki hâmisinden biri Celâlüddîn el-Mahallî, diğeri ise İbnü'l-Humâm'dır.²⁸

Böylece İmâm Süyûtî küçüklüğünden beri ilme odaklanmıştır; Kur'ân-ı Kerîm'i sadece 8 yaşındayken ezberlemiştir. Bunun yanında bir çok ilme ait metinleri de ezberlemiş ve bir çok âlimden ders okumuştur. Kırk yaşına geldiğinde dünya işlerinden ve insanlardan, hatta arkadaşlarından da uzaklaşmaya karar verip, Nil Nehri üzerindeki Mikyâs bahçesinde, 'er-Revzâ'daki evinde inzivaya çekildi. Fetva ve ders vermekten uzak durdu ve kendini ibadete ve te'lîfe vererek, ölünceye kadar orada kaldı. Zenginler ve hükümdarlar onu ziyaret etmeye geldiğinde, ona çeşitli hediyeler ve mallar sunarlar, fakat kendisi bu hediyeleri asla kabul etmezdi. Sultan da birkaç kez onu davet etti, yeni vazifeler ve hediye gönderdi; lâkin Süyûtî o davete ne icabet etti, ne de o hediyeleri kabul etti. Akranları, birçok kerâmetinin var olduğunu zikretmektedir.²⁹

Sol kolunda çıkan bir hastalıktan dolayı 911 (18 Ekim 1505) yılında vefât etmiş ve Kahire'deki Bâbü'l-Karâfe'de bulunan babasının kabrinin yanına defnedilmiştir.³⁰

1.2.2. İlmî Kişiliği

Süyûtî'nin ataları, Memluklar döneminde idari görevlerin yanında, önemli dini görevleri de aldılar. Ataları arasında en eskisi, mutasavvıf zat şeyh Human el-Dîn el-Hüzayrî'dir. Ayrıca babası Şâfîî fakihlerinden olup her hafta Kur'ân'ı bir defa

²⁷ İbnü'l-İmâd, age, X, 74; Ziriklî, age, IV, 71; Zehebî, age, I, 218.

²⁸ İbnü'l-İmâd, age, X, 75; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, IV, 65; Zehebî, age, I, 218; Özkan, Halit, "Süyûtî", *DİA*, TDV, Ankara, 2010, XXXVIII, 188.

²⁹ İbnü'l-İmâd, age, X, 75-76; Ziriklî, age, IV, 71; Zehebî, age, I, 218.

³⁰ İbnü'l-İmâd, age, s. 79; Zehebî, age, I, 218; Özkan, age, XXXVIII, 189.

hatmederdi. Anlaşılır ki Süyûtî ilmi ve dinî seviyesi yüksek bir aileye mensuptur. Babasının delâletiyle Süyûtî, 8 yaşına basmadan Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetmiş, ardından da İbn Dakîk'in *Umdetü'l-Ahkâm*'ını, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sini, Nevevî'nin *Minhâcû't-Tâlibîn*'ini, Beyzâvî'nin *Minhâcû'l-Vusûl'ünü* vb. eserleri ezberlemiştir.³¹

Süyûtî, söylendiğine göre 15 yaşındayken diğer ilimleri yoğun bir şekilde öğrenmeye başladı, kendisini ilme verdi. Hicâz, Yemen, Şâm beldeleri, Mağrib, Senegal, Hind gibi devletlere ilim için yolculuklara çıktı. Bir çok âlimden çeşitli ilimleri tahsil etti. Özellikle tefsir, fıkıh, hadis, nahiv, beyân, meânî, bedî', bu yedi ilme âit döneminin meşhur eserlerinden ve en önemli ilim adamlarından ilim ve icâzet almıştır.³²

Kendisinden 200.000 hadis ezberlediği şöyle rivayet edilir: *"Bundan fazla hadis bulabilseydim mutlaka ezberlerdim, herhalde yeryüzünde şu ana kadar daha fazla hadis bulunmamaktadır."*³³

Süyûtî, ders verme görevine ilk defa, el-Bulkînî'nin yönlendirmesiyle 870 yılında Şeyhûniyye Camii'nde fıkıh dersi vererek başlamıştır. Az bir müdet sonra, şöhreti bütün taraflarda yayılmış ve derslerini bazı hocaları bile takip etmişlerdir.³⁴

1.2.3. Hocaları

Süyûtî kendisi, ders aldığı âlimlerin sayısını altı yüz olarak zikreder. Burada sadece en önemli hocalarından birkaçı zikredilecektir:

- **Kâfiyeci** (الْفَائِيَجِي), Muhyiddîn Muhammed b. Süleymân el-Kâfiyecî, 788 (1386) yılında doğdu, vefatı ise 879 (1474) yılındaydı. Kâfiyecî akli ilimlerde (cedel, felsefe, mantık, astronomi gibi) asrının en büyük âlimiydi. Ayrıca Arap Dili ve edebiyatı, tefsir, fıkıh, kelâm, hadis ve tesavvuf konularında yetişmiş bir âlim olarak kendini ispat etti. *et-Teysîr fî Kavâ'idî İlmi't-Tefsîr, el-Envâr fî*

³¹ Süyûtî, Celâlüddîn, *Hüsnü'l-Muhâdara*, y.y., 1967, I, 336; İbnü'l-İmâd, age, X, 75; Zehebî, I, 218; Özkan, age, XXXVIII, 188.

³² Süyûtî, age, I, 141, 337-338, İbnü'l-İmâd, age, X, 75.

³³ İbnü'l-İmâd, age, X, 76; Zehebî, age, I, 218.

³⁴ Altuntaş, Abdurrahman, *Celâleyn Tefsiri ve Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri, (Tefsir) Ana Bilim Dalı, Ankara, 2004, s. 20.

İlmî't-Tevhîd, Hulâsatü'l-Akvâl fî Hadîsi İnneme'l-A'mâlü bi'n-Niyyât en meşhur eserlerindendir.³⁵

- **Seyfeddîn Hanefî** (سَيِّفُ الدِّينِ الْحَنَفِي), Muhammed b. Muhammed b. Ömer Kutlû'a el-Bükterî, 800 (1398) tarihinde doğdu, 881 (1477) tarihinde ise vefat etti. Süyûtî'nin söylediklerine göre Hanefî'den *el-Keşşâf, Tavdîh* ve *Hâşiyesi, Telhîs-i Miftâh* gibi kitapları okumuştur. İbn Hişâm'ın *Tavdîh*'ine yazdığı hâşiye, Hanefî'nin en önemli eserlerinde sayılmaktadır.³⁶
- **Şerefüddîn Münâvî** (شَرْفُ الدِّينِ الْمُنَاوِي), Şerefüddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhlufî b. Abdusselam Münâvî, 798 (1396) yılında doğdu, 871 (1467) yılında ise vefat ett. *Şerh alâ Câmi'i's-Sahîh* ve *Şerhü Muhtasari'l-Müzenî* tasnifleri vardır.³⁷
- **Şumunnî, Takıyyüddîn** (تَقِيُّ الدِّينِ الشُّمُنِّي), Ebû Abbâs Ahmed b. Allame Kemaleddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yahya b. Muhammed b. Halefullah eş-Şumunnî, 801 (1399) yılında doğdu, 872 (1468) yılında ise vefat etti. İbn Hişâm'ın eseriyle ilgili yazdığı *Şerhü'l-Meğnası*, fıkıhta *Şerhü'l-Muhtasari'l-Vikâye* ve *Hâşiye ale'ş-Şifâ*, hadiste *Şerhü Nazmü'l-Nuhbe* tasnif ettiği bazı eserlerindendir.³⁸

Ayrıca Celâlüddîn el-Mahallî, Muhammed Meczûb, Şemsüddîn es-Sîrâmî, Zeyn Ukbî, Şemsüddîn el-Merzubânî, Şihabuddîn eş-Şerimsâhî, Mecdüddîn b. Sebba', Muhammed b. el-İzz el-Mîkâtî, Seyfüddîn el-Hanefî Muhammed b. Kutlubuğâ ve Ahmed b. İbrâhîm el-Kinânî, Süyûtî'nin önemli hocalardandır.³⁹

1.2.4. Öğrencileri

- **Alkamî** (الْعَلْقَمِي), Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Alî el-Alkamî, 897 (1491-1492) yılında doğdu, 969 (1561-1562) yılında Kahire'de vefat etti. Bazı

³⁵ Sehâvî, age, VII, 259-261, İbnü'l-İmâd, age, IX, 488-490.

³⁶ İbnü'l-İmâd, age, IX, 497; Hamûre, Tahir Süleyman, *Celâleddîn Süyûtî Asruhu ve Hayatu ve Asaruhû ve Cuhûduhû fî'd-Dersi Lügavî*, 1. B., Mektebü'l-İslâmîyye, Beyrût, 1989, s. 102.

³⁷ İbnü'l-İmâd, age, IX, 463.

³⁸ İbnü'l-İmâd, age, IX, 464-466.

³⁹ Özkan, age, XXXVIII, 188.

eserlerinden şunlardır: *Mültekâ'l-Bahreyn fi'l-Cem'i beyne Kelâm'i-Şeyhayn, Ka'besü'n-Neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn, et-Tuhafü'z-Zırâf fi Telhîsi'l-Etrâf*.⁴⁰

- **Dâvûdî Muhammed b. Alî** (مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الدَّوْدِي), hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bir kitabının kapağına göre, 945 (1539) yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Onun en önemli eseri *Tabakâtü'l-Müfessirîn* olup, bu eseriyle tanınmaktadır. Aslında bu eseri Süyûtî yazmaya başlamış, fakat tamamlayamamıştır. Davûdî toplam 704 müfessirin biyografisine yer vermiştir.⁴¹
- **İbn İyâs** (إِبْنُ إِيَّاس), Ebû'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbuddîn) Muhammed b. İyâs el-Hanefî, 852 (1448) yılında Kahire'de doğdu, 930 (1524) yılında ise vefat etti. *Bedâi'u'z-Zühûr fi Vekâ'i'd-Dühûr, Mercü'z-Zühûr fi Vekâ'i'd-Dühûr, Cevâhirü's-Sülûk fi'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk* eserlerinde bazılarıdır.⁴²
- **İbn Tûlûn Şemsuddîn** (شَمْسُ الدِّينِ ابْنُ طُولُون), Ebu'l-Fazl Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Tûlûn ed-Dımaşkî, IX (XV) yüzyılın son çeyreğinde doğdu, 953 (1546) yılında ise vefat etti. Kendi ifadesiyle otuz sekiz ilim dalında öğrenim gördü. *el-Leme'âtü'l-Berkiyye fi'n-Nüketi't-Târîhiyye, Müfâkehatü'l-Hillân fi Havâdisi'z-Zamân* eserlerinden sadece birkaç tanesidir.⁴³
- **Ebû Hafs Zeynüddîn** (زَيْنُ الدِّينِ أَبُو حَفْصٍ), Ömer b. Ahmed b. Alî b. Mahmûd b. Şemmâ'î el-Halebî, 880 (1476) yılında doğdu, 936 (1530) yılında ise vefat etti. *Mevrid'z-Zem'ân fi Şuabi'l-İmân, el-Azbü'z-Zillâl fi Fedâi'l-Âl, Bülğatü'l-Mukteni'i fi Âdâbi'l-Müstemi'* en önemli eserlerindendir.⁴⁴

1.2.5. Eserleri

Celâlüddîn es-Süyûtî *Hüsnu'l-Muhâdara*'da kendisi hakkında bilgi verirken yazdığı eserlerin sayısının 300 kadar olduğunu bildirmektedir. Ayrıca bu kitabı vefatından 7 yıl önce yazmıştır.⁴⁵ Bundan dolayı öğrencisi Dâvûdî, eserlerinin sayısının

⁴⁰ Uğur, Müctebâ, "Alkâmî", *DİA*, TDV, İstanbul, 1989, II, 468.

⁴¹ İbnü'l-İmâd, age, X, 375; Temel, Ali Rıza, "Dâvûdî", *DİA*, TDV, İstanbul, 1994, IX, 51.

⁴² Razûk, Muhammed, "İbn İyâs", *DİA*, TDV, İstanbul, 1999, XX, 97-98.

⁴³ İbnü'l-İmâd, age, X, 428-429; Kavas, Ahmet, "İbn Tûlûn", *DİA*, TDV, İstanbul, 1999, XX, 415-416.

⁴⁴ İbnü'l-İmâd, age, X, 306-307.

⁴⁵ Süyûtî, age, I, 338;

üçyüz değil, beşyüzü aştığını dile getirmektedir.⁴⁶ Tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, belâgat, lügat, tarih, tabakât başta olmak üzere, hemen hemen her alanda çalışmaları vardır. Bazı eserleri küçük risâlelerden ibarettir, diğerleri ise oldukça hacimlidir. Bazıları basılmış olup, bazıları ise çeşitli dünya kütüphanelerinde el yazması olarak bulunmaktadır. Basılmış olan eserlerinden en önemlileri şunlardır:

- *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Kur'ân'ın tefsiri, 6 cilt olarak basılmıştır.⁴⁷
- *Tefsîrû'l-Celâleyn*, hocası Mahallî ile birlikte yazdığı ortak tefsiri. 22 yaşındayken 40 günde kendi kısmını yazmıştır.⁴⁸
- *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kur'ân İlimlerinde en önemli eser sayılıp 1 ve 2 cilt halinde neşredilmiştir.⁴⁹
- *Lübâbü'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, âyetlerin nüzûl sebeplerine dair rivayetleri toplamaktadır.⁵⁰
- *Mu'terekü'l-Akrân fî İ'câzi'l-Kur'ân*, Kur'ân'ın i'câz vecihlerinden bahseden kıymetli bir eser olup, 3 cilt halinde basılmıştır.⁵¹
- *el-Câmi'u's-Sağîr min Hadîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, alfabetik sıralı olup umûmî hadîs mecmuaları arasında kabul görmüştür. Üzerine bir çok şerh yazılmıştır.⁵²
- *Tabakâtü'l-Huffâz*, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-Huffâz* isimli eserini özetleyerek, ona bazı ilaveler yapan bir eserdir.⁵³
- *el-Hasâisü'l-Kübrâ*, Hz. Peygamber'in mûcizeleri ve hususiyetleri hakkında kaleme alınan eserdir.⁵⁴

⁴⁶ İbnü'l-İmâd, age, X, 76.

⁴⁷ Süyûtî, age, I, 339; Zirikî, age, IV, 72; Zehebî, age, I, 219-220.

⁴⁸ Sâvî, age, II, 507; Süyûtî, age, I, 339; Zirikî, age, IV, 72; Zehebî, age, I, 285-288.

⁴⁹ Süyûtî, age, I, 339; Zirikî, age, IV, 71.

⁵⁰ Süyûtî, age, I, 339; Zirikî, age, IV, 72.

⁵¹ Süyûtî, age, I, 339.

⁵² Süyûtî, age, I, 340; Zirikî, age, IV, 72.

⁵³ Süyûtî, age, I, 340; Zirikî, age, IV, 72.

⁵⁴ Süyûtî, age, I, 340; Zirikî, age, IV, 72.

- *el-Müzahir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, dilbilimle ilgili Süyûtî'nin en önemli eseridir.⁵⁵
- *el-Eşbâh ve'n-Nezâir en-Nahviyye*, dilbilimin muhtelif konuları ve, fıkıh tartışmaları usûlünde kaleme alınan bir eserdir.⁵⁶
- *el-Behcetü'l-Mardıyye fî Şerhi'l-Elfiyye*, İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinin şerhidir.⁵⁷
- *Bedâ'i'u'z-Zühûr fî Vekâ'i'd-Dühûr*, genel dünya tarihi hakkındaki eseridir.⁵⁸
- *Târîhü'l-Hulefâ*, genel halifeler tarihini ihtiva eden kitaptır.⁵⁹
- *Nazmü'l-Îkân fî A'yâni'l-A'yân*, bu eserinin de, IX-XV yüzyıllarda yaşamış önemli şahsiyetlerin biyografilerini toplanmıştır.⁶⁰

Ayrıca bu eserler yanında Süyûtî'nin şu eserlerini de zikretmekte fayda vardır: *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, *Tercümâni'l-Kur'ân fî't-Tefsîri'l-Me'sûr*, *Esrârü't-Tenzîl*, *et-Tahbîr fî İlmi't-Tefsîr*, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, *el-Cevâhir fî İlmi't-Tefsîr*, *el-Leâli'l-Masnû'a fî'l-Ehâdîsi'l-Mevdû'a*, *Tedrîbü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, *Cem'u'l-Cevâmi'*, *er-Riyâdu'l-Enîkâ fî Şerhi Esmâ'i-Hayri'l-Halîka*, *Keşfü'l-Muğaddâ fî Şerhi'l-Muvatta'*, *et-Tevşîh ale'l-Câmi'u's-Sahîh*, *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, *Şerhu'r-Ravda*, *Teşnîfü'l-Esmâ'bi Nesâili'l-İcmâ'*, *el-Câmi'fi'l-Ferâiz*, *Tahsînü'l-Hâdim*, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, *Şerhu't-Tenbîh*, *Edebü'l-Fetvâ*, *el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv*, *Şerhu Şevâhidi'l-Muğnî'l-Lebîb*, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, *Hüsnu'l-Muhâdara fî Ahbâri Mısır ve'l-Kâhira*, *eş-Şemârih fî İlmi't-Târîh*, *el-Vesâil ilâ Ma'rifeti'l-Evâil vb.*⁶¹

⁵⁵ Süyûtî, age, I, 343.

⁵⁶ Süyûtî, age, I, 343; Ziriklî, age, IV, 71.

⁵⁷ Süyûtî, age, I, 343.

⁵⁸ Süyûtî, age, I, 344.

⁵⁹ Süyûtî, age, I, 344; Ziriklî, age, IV, 72.

⁶⁰ Süyûtî, age, I, 344.

⁶¹ Süyûtî, age, I, 339-344; Ziriklî, age, IV, 71-73.

1.3. AHMED B. MUHAMMED ES-SÂVÎ

Modern döneme yakın yaşamasına rağmen, müfessir Sâvî'nin özgeçmişi hakkında, örneğin Mahallî veya Süyûtî hakkında sahip olduğumuz bilgiye nazaran daha az bilgiye sahibiz. Ciddi bir çaba sarfedilerek, ulaşabilecek kaynaklar doğrultusunda bu âlimin on sayfa kadar hayatı ve eserleri tanıtılabilmektedir.

1.3.1. Hayatı

Tam adı Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, el-Halvetî Şihâbu'd-Dîn Ebu'l-Abbâs'tır. Lakapları ise: el-Ârifu Billah, el-İmâmu'l-Fakîh, Şeyhü's-Şuyûh, 'Umdetu Ehli't-Tahkîk ve'r-Rusûh, Kudvetu's-Sâlikîn, Murebbi'l-Murîdîn, el-'Allâme, el-Muhakkik, el-Hibr, el-Fehhâme, el-Mudakkik şeklindedir.⁶²

Sâvî, hicrî 1175'te (milâdî 1761) Mısır'ın Garbiye bölgesindeki Sâülhacer köyünde doğmuştur.⁶³ Babasının soyu Muhammed b. Hanefîyye vasıtasıyla sahabî Hz. Alî'ye ulaşır. Annesi ise Buharalı seyyid bir âilenin çocuğudur. Müfessir Sâvî ilk eğitimi babasından aldı ve Kur'ân'ı kendi doğduğu yerinde ezberledi. 12 yaşındayken, 1187'de (1773), Kahire'ye gidip ilmini aramaya Ezher'de sürdürdü.⁶⁴

1.3.2. Sâvî'nin Ahlâkı ve Fazileti

es-Seyyid Ahmed eş-Şiştî, müfessir Sâvî'nin öğrencilerinden birisi olup hocasının olumlu yönlerini *Menâkibu's-Sâvî*⁶⁵ isimli eserinde anlatmış ve orada şunu da zikretmiştir: “İnsanları doğru, Hakk yoluna irşad ediyordu. Onun vesilesiyle Allah birçok kulunu kıskançlıktan, haramdan, inattan kurtarmış ve onun faydası hem o anda mevcut

⁶² Ziriklî, age, I, 233; el-Kehhâle, Ömer Ridâ, *Mü'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, t.y., II, 111; Bizim, Abdü'l-Fettâh “Tercemetü's-Şeyh Ahmed es-Sâvî”, Kitâbu Şerhi's-Sâvî alâ Cevhereti't-Tevhîd li's-Sâvî* içinde, s. 14; İyâzî, Muhammed Alî, *el-Müfessirûn Hayâtuhum ve Menhecuhum*, II, 775; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, ‘Tercemetü'l-Müellif’ *Hâşiyetu's-Sâvî alâ Tefsiri'l-Celâleyn* içinde, I, C.

⁶³ Sâülhacer, Mısır'ın batı bölgesinde Nil nehri kıyısında yer alır ve bununla isimlendirilmiştir. (Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 233; el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, II, 111.)

⁶⁴ Bizim, age, s. 14, Ceyhan, Semih, “Sâvî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, 201. Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, age, s. C.

⁶⁵ Sâvî hayatta iken, eş-Şiştî bu kitabı yazmaya başladı, ayrıca kitabı tamamlamadan önce vefat etti. Kitabın devamı, yine Sâvî hayatta iken, Muhammed b. Hüseyin el-Kütübî el-Hanefî tarafından yazılmıştır. Kitap Mısır'daki Teymûriyye kütüphanesinde 1325 numara altında bulunmaktadır. (Bizim, age, s. 15).

olanı, hem de olmayanı kapsamıştır. Benim hocam, Allah ondan da bizden de razı olsun, insanları hem sözleriyle, hem de amelleriyle Allah’a davet etmeye çalışmıştır.”⁶⁶

Onun durumu ve insanlara karşı merhamet ve incelik dolu, herhangi bir kabalıktan uzak olan duruşu, arkasından gidenleri eğitmekteydi. Böylece onları daha ilk adımdan yönlendirmiş ve onun kokusu, toplumun her bir noktasına ve sevenlerinin arasına yayılmıştır.⁶⁷

Hata yapan kişiyi direk olarak uyarmayıp, genel bir nasihat konuşması yaparak, hata edenin hatasını anlamasını sağlamıştır. Onların gizli olarak tövbe etmesini sağlamış olan, takipçilerine karşı göstermiş olduğu bir ahlâkıdır. Bu şekilde her insan kendine yönelik bir mesaj almış ve şüphe yok ki böyle bir uygulama tam anlamının ve güzel terbiyenin bir göstergesi olmuştur.⁶⁸

Takipçilerine virdleri öğretmesi, güzel bir şekilde devam etmelerini tavsiye etmesi, onun bir diğer güzel ahlâkıdır. Önceki milletlerin birçok kitabını kendilerine okutarak güzel ahlâkı öğretmiş ve sıkıldıklarını ne zaman fark ettiyse, onların durumlarına uygun olacak şekilde hitap etmiştir.⁶⁹

Onun güzel ahlâkına örnek bir diğer davranış da, her kişiye güzel bir şekilde davranmasıdır. Böylece herkes, onun nazarında durumunun diğerleriyle aynı olduğunu, eşit olduğunu görebilmiştir. Ve gerçekten de herkes Şeyh’in en sevdiği kişi olduğu hissine kapılmıştır; bu da onun her birine gösterdiği önemden doğan bir durumdur.⁷⁰

Sâvî’nin öğrencisi olan Muhammed Hüseyin el-Kütübî der ki: “Onun döneminde bu kadar kalabalık bir takipçiye sahip olduğunu, Allah’ı onun kadar zikreden ve farkında olanı, hem kendi başına, hem de cemaatte, Sâvî kadar Allah’a şükreden, buna kendi şeyhleri de dahil olmak üzere, başka birisini görmedim. Onun cemaatlerinde dünya muhabbeti olmazdı ve sadakat konusunda tam bir örnekti. Bir keresinde tek

⁶⁶ Bizim, age, s. 15.

⁶⁷ Bizim, age, s. 15.

⁶⁸ Bizim, age, s. 15.

⁶⁹ Bizim, age, s. 15.

⁷⁰ Bizim, age, s. 15.

başına iken onu celâl halinde şöyle söylediğini gördüm: “Allah’ım içimde zerre kadar senden başka bir şey varsa onu içimden sök.”⁷¹

Onun ahlâkından bir diğer örnek aynı zamanda hâşiyesinde de çokça rastlanan mütevazılıktır. Örnek olarak hâşiyenin girişinde der ki: “*Fakir ve itaatkâr kulun Ahmed b. Muhammed es-Sâvî der ki...*”⁷² Bundan sonra hâşiyenin yazma sebebini anlatırken der ki: “*Benim sınırlılıklarımı ve imkansızlıklarım içerisinde, onu yazma ve üzerinde çalışma konusunda bana İlâhî bir ilham gelmiştir.*”⁷³

1.3.3. Tasavvufî Şahsiyeti

Sâvî’nin tarikat nesebi Ahmed ed-Derdîr, Şeyh Hifnî ve Kutbüddîn el-Bekrî vasıtasıyla Halvetiyye’nin Şa’bâniyye-Karabaşîyye koluna ulaşmaktadır. Halvetiyye’nin yanında Kâdiriyye ve Şâzeliyye icâzetleri de vardır. Kâdirî icâzetini Seyyid Arabî el-Beyrûtî’den, Şâzelî icâzetini Abdülvehhâb el-Afîfî’nin halifesi Şeyh Abdurrahman b. Süleymân el-Gureynî ile Abdülmüteâl el-Harâşî’den almıştır. Halvetiyye ve Şâzeliyye’yi kendisinde birleştiren Sâvî, bir Halvetî şeyhi olarak çaba göstermiştir. Şâzelî silsilesi Abdülhafîz b. Alî ve Muhammed el-Kutbî tarafından sürdürülmüştür. Sâvî, mürşid-i kâmil bulamadığında, herkesin Hz. Peygamber’e salatü selâm getirmesinin yeterli olacağını dile getirir. Bundan dolayı tarikatta salavât okunmasına özel bir ehemmiyet gösterilmiştir. Mısır müfüsü, Sâvî’nin şeyhi ve mürşidi Ahmed ed-Derdîr’in Esmâ-i Hüsnâ ve *Salavâtü’l-Derdîriyye* hakkındaki *Manzûmetü’l-Derdîr*’ine Sâvî tarafından yazılmış şerhlere Sâviyye tarikatı mensupları, müridleri önem göstermiş ve çokça okunmuştur.⁷⁴

1.3.3.1. Sâviyye Tarikatı

Mısır’da Halvetîliğin en yaygın kollarından biri olan Sâviyye, Ahmed es-Sâvî’nin halifeleri sayesinde Sudan, Filistin ve Hicaz’da yayılmıştır. Sâvî’nin en önemli halifelerinden biri Muhammed el-Kâdî el-Fer’ûnîdir. Ayrıca onun vefatından sonra, Sâvî’nin damadı ve halifesi Muhammed eş-Şâzelî ve Ahmed Dayf, tarikatta yüksek bir

⁷¹ Bizim, age, s. 15-16.

⁷² Sâvî, age, I, 5.

⁷³ Sâvî, age, I, 5.

⁷⁴ Ceyhan, age, XXXVI, 201-202; İyâzî, age, II, 776.

konum kazandılar. Mısır'daki Sâviyye liderliğini sürdürebilen Muhammed eş-Şâzelî'den sonra, Kahire'de halifesi Abdullah el-Mağribî es-Sâvî ve oğlu İsmâil el-Mağribî ve Ebû Bekir el-Haddâd tarafından tarikat sürdürülmüştür. Ayrıca Ebû Bekir el-Haddâd'ın halifesi Hüseyin el-Fîl sayesinde tarikat Sudan'a yayılmıştır. Sâviyye tarikâtı, Mısır'da Muhammed eş-Şâzelî'nin halifesi ve yeğeni Abdülbâkî eş-Şâzelî ve Cum'a Ebü'l-Alâ en-Neccâr'ın faaliyetlerinden sonra büyük bir şekilde yayılmıştır. Tarikatı, Abdülbâkî eş-Şâzelî'nin oğlu Ali el-İmran eş-Şâzelî ve Muhammed Ebû Şa'bân er-Revzî vasıtasıyla sürdürülmüştür.⁷⁵

Sâviyye tarikatı Dayfiyye, Şevâdifiyye ve Mensâfisiyye şekilde üç kola ayrılmıştır. Babası İsmâil Alî Dayf Sâvî'den hilâfet sürdüren Ahmed Dayf'ın etrafında büyük bir mürid halkası oluşmuştur. Tarikatın erkân ve âdâbında yaptığı bazı değişiklikler vefatından sonra kardeşi Muhammed İsmâil Dayf tarafından geliştirilerek Dayfiyye adlı özel bir kol kurulmuştur. Dayfiyye şeyhleri İmâm Şâfiî Mezarlığında defnedilmiştir ve türbeleri çokça ziyaret edilir.⁷⁶

Şevâdifiyye kolu, Mısır Garbiye bölgesinde bulunup, Ahmed eş-Şerkâvî'ye nisbet edilir. Onun vefatından sonra oğlu Atıyye es-Sagîr, Sâviyye'nin en meşhur ve etkili şeyhlerinden oldu. Ondan sonra tarikatı, Abdüsettâr Sâdık eş-Şevâdifî ve Abduddâim, Şerkâvî'nin torunları sürdürdüler. Ve tarikat XX. asrın başlarına kadar faaliyetini sürdürdü.⁷⁷

Sâvî'nin halifesi Ahmed Ebü'l-Leyl'den irşad icâzeti alan Abdülcevâd el-Mensafîsî, Sâviyye'yi Yukarı Mısır'da Mensâfisiyye ismiyle yaydı. Mensâfisiyye kolu özellikle Asyût ve Mînye civarında yayılmıştır.⁷⁸

Sâvî'nin halifesi Muhammed Fethullah es-Semâdisî sayesinde, Sâviyye tarikatı Filistîn'e yayılmıştır. Mısır dışındaki en önemli Sâvî'nin halifelerinden biri Muhammed el-Cisrî'dir. Ezher'de okuyup çeşitli tarikatlara intisap ettikten sonra, Ahmed es-Sâvî'nin yanına gelip seyrü sülûkünü tamamladı. Ayrıca onun birçok tarikattan icâzeti

⁷⁵ Ceyhan, "Sâviyye", *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, 203.

⁷⁶ Ceyhan, age, XXXVI, 203-204.

⁷⁷ Ceyhan, age, XXXVI, 204.

⁷⁸ Ceyhan, age, XXXVI, 204.

bulunduğu zikredilmektedir. Sâvî, hayatının son kısmını Medîne’de geçirdiği için, Sâviyye tarikatı o çevrede de yaygınlık kazanmıştır.⁷⁹

1.3.4. Hocaları

Müfessir Sâvî, kendi döneminde en tanınmış olan bazı şeyhlerden ders almıştır. Onlardan bazıları şunlardır:

- **Derdîr** (الدَّرْدِير), Şihâb Ahmed b. Muhammed ed-Derdîr el-‘Udvî el-Mâlikî el-Ezherî (ö. 1201/1786). Mısır müftüsü, Mâlikî fıkhnın en iyi tanıyan kişilerden birisi ve birçok eserin yazarıdır. Onun yanında Sâvî, Mâlikî fıkhnı hakkında eğitim almış ve eserlerine özel önem vererek üzerlerine şerh ve hâşiye yazmıştır. Sâvî, Celâleyn tefsirine yaptığı hâşiyesinde ara sıra bu şeyhini zikretmiştir.⁸⁰
- **Cemel** (الْجَمَل), Süleymân b. Ömer b. Mensûr el-Uceylî el-Ezherî. Daha çok el-Cemel olarak ün salmıştır (ö. 1204/1790). Sâvî, onun yanında Şâfiî mezhebi hakkında ve Celâleyn tefsiri konusunda eğitim almıştır. Şeyh Cemel ile *Celâleyn* tefsirini iki sefer baştan sona okumuştur. Sâvî, aynı zamanda hâşiyesinde şeyhi Cemel’i zikretmiş ve ilk sayfalarda kendi hâşiyesini yazarken en çok onun hâşiyesini kullandığını belirtmiştir.⁸¹
- **Desûkî** (الدَّسُوقِي), Şemsu’d-Dîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Arefe ed-Desûkî el-Ezherî (ö. 1230/1815). Sâvî, bu şeyhin de yanında Mâlikî fıkhnı konusunda eğitim almıştır. Kendisi döneminin en iyi Mâlikî fıkhnı bilen kişilerindendir.
- **Emîrû’l-Kebîr** (أَمِيرُ الْكَبِير), Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Emîru’l-Kebîr el-Mâlikî el-Ezherî (ö. 1232/1817). Sâvî onun yanında da eğitim almış ve diğer öğrencilerle beraber ondan genel bir icâzet almıştır.
- **Şerkâvî** (الشَّرْقَاوِي), Abdullah eş-Şerkâvî (ö. 1227/1812). Sâvî, el-Cennâdî yanında olduğu gibi onunla da Şâfiî mezhebi konusunda eğitim almıştır.⁸²

⁷⁹ Ceyhan, age, XXXVI, 204

⁸⁰ Sâvî, age, I, 91.

⁸¹ Sâvî, age, I, 5.

⁸² Bizim, age, 16-17; Ceyhan, “Sâvî”, XXXVI, 201.

1.3.5. Öğrencileri

Müfessir Sâvî'nin yanında, birçok şeriat ve hakikat öğrencileri eğitim almıştır. Bu gruptan şu öğrencileri zikredilebilir:

- **Şiştî (الشَّيْطِي)**, es-Seyyid Ahmed eş-Şiştî (ö. 1235/1820). Kendisi *Menâkibu's-Sâvî* isimli eseri yazmış ve içerisinde imâm Sâvî'nin olumlu özelliklerini zikretmiştir. Şeyhi Sâvî daha hayatta iken kendisi vefat etmiş ve bu nedenle eserini bitirememiştir. Mufessir Sâvî, bu öğrencinin ölümünü hissederek Hicâz seferine çıkmadan önce Şeyh'le vedalaşırken Şeyh çok ağlamış ve o zaman demiştir: “Allah es-Seyyid Ahmed'in yerini bize daha iyi birisiyle doldursun” ve evdeki arkadaşına demiştir ki: “es-Seyyid Ahmed bize geri dönmeyecektir.” Ve gerçekten de öyle olmuştur; eş-Şiştî Hicâz'da vefat etmiş ve Bakî'de defnedilmiştir.
- **Rutbî (الرُّتْبِي)**, el-Hâşimî er-Rutbî (ö. 1240/1824). Sâvî bu öğrencisine, 1235/1820 yılında, ondan naklettiği her şey için icâzet vermiştir.
- **Zebîdî (الزَّبِيدِي)**, Yûsuf b. Muhammed b. Yahya el-Bettâh el-Ehdel ez-Zebîdî (ö. 1246/1830).
- **Duftî (الدُّفْتِي)**, Ebû Hâmid el-'Arabî b. Muhammed ed-Duftî el-Fâsî (ö. 1253/1837).
- **Senûsî (السَّنُوسِي)**, Muhammed b. 'Alî es-Senûsî el-Hattabî (ö. 1276/1859). Sâvî kendisine de icâzet vermiştir.
- **Kütübî (الْكُتُبِي)**, Muhammed b. Hüseyin el-Kütübî el-Hanefî, kendisi arkadaşı olan eş-Şiştî'nin kitabını *Menâkibu's-Sâvî* adıyla tamamlamıştır.

Sâvî'nin öğrencileri arasında: es-Seyyid Muhammed el-Kefrâvî, Ahmed Muhammed Nesîr, Hanefî müftüsü es-Seyyid Muhammed el-Benna el-Hanefî (kendisi de Sâvî'nin en sevdiği öğrencilerden birisiydi). Ondan sonra Süleymân Efendî el-Belânî, es-Seyyid Kâsım eş-Şiştî, 'Alî Metar el-Garyânî de bulunmaktadır.⁸³

⁸³ Bizim, age, s. 17-18.

1.3.6. Eserleri

Müfessir Sâvî, arkasında birçok verimli eser bırakmıştır. Eserleri genel olarak şerhleri ve hâşiyelerdir. Özellikle de şeyhi olan Ahmed ed-Derdîr'in eserleri üzerine çalışma yapmıştır. Sâvî'nin ilk yazdığı eseri, şeyhi Ahmed ed-Derdîr daha hayattayken, evliyâları ve kerâmetleri inkâr etme konusunda inat edenlere bir cevap olarak yazdığı bir risâlesidir.⁸⁴ Bu risâleden sonra eserleri çoğalmaya başlamıştır. En meşhur olanları şunlardır:

- *el-Ferâidu's-Sünniyye alâ Metni'l-Hemziyye*. Söz konusu şerh Bûsîrî'nin yazdığı *Kasîdetül-Hemziyye* yazılmıştır. Daha doğrusu bu Bûsîrî'nin kasidesinin üzerine Suleymân el-Cemel, *el-Fütûhâtü'l-Ahmediyye bi'l-Minehi'l-Muhammediyye* isimli bir hâşiye yapmıştır; Sâvî de sonrasında bu hâşiye üzerine şerh/hâmiş yazmıştır. Sâvî bu eseri 1215 yılında yazmıştır. O, İmâm Bûsîrî'nin *Hemziyye* eserini kendi doğduğu yerde birçok âlim ve Allah'ın iyi kulu ve evliyâsı önünde okumuştur. Ondan tespitleri ve açıklamaları, onu yazmaya da teşvik etmiştir. Bu şekilde Sâvî, ne kısa, ne boş, ne de uzun ve sıkıcı, tam aksine güzel, faydalı, açık, kapsayıcı ve tatmin edici bir şerh yazmıştır.⁸⁵
- *Hâşiye li Şerhi Tuhfeti'l-İhvân fî 'İlmi'l-Beyân*. Ahmed ed-Derdîr'in belâgatla ilgili eserine şerhidir.⁸⁶
- *el-Esrâru'r-Rabbâniyye ve'l-Fuyûzâtü'r-Rahmâniyye alâ's-Salevâtî'd-Derdîriyye*. Sâvî bu esere şerhi, din kardeşi olan Sâlih es-Sibâî'nin ısrarları üzerine Meşhed-i İmâm Hüseyin'de 1219'da (1804) yazmıştır. Sâvî, onun tavsiyesine uyarak, adab ve şartlarda, takipçi olan her müride, makam ve durumları tam bir şekilde açıklamaları her ârife yeterli olacak şekilde şerh yazmıştır. İçinde konu uzatması yoktur ve bu eseri Sâvî yirmi dokuz günde yazmıştır.⁸⁷

⁸⁴ Bizim, age, s. 18.

⁸⁵ Bizim, age, s. 19; Ceyhan, age, XXXVI, 202.

⁸⁶ Kehhâle, age, 111; Bizim, age, s. 19; Ceyhan, age, XXXVI, 202; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, age, I, C.

⁸⁷ Ziriklî, age, I, 233; Kehhâle, age, 111; Bizim, age, s. 19; İyâzî, age, II, 776; Ceyhan, age, XXXVI, 202; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, age, I, C.

- *Şerhu Manzûmeti'd-Derdîriyye (Esmâullahi'l-Husnâ)* Ahmed ed-Derdîr hocasının eseri hakkındadır.⁸⁸
- *Bulğatu's-Sâlik li Akrebi'l-Mesâlik.* Ahmed ed-Derdîr'in *Şerhu's-Sağîr li Akrebi'l-Mesâlik li Mezhebi'l-İmâm Mâlik* adlı eserinin hâşiyesidir. Sâvî, bu eseri azami şekilde basitleştirmiş ve içinde bir çok faydalı meseleyi toplamıştır.⁸⁹
- *Hâşiyetu alâ Şerhi'l-Harîdeti'l-Behiyye.* Ahmed ed-Derdîr adlı şeyhinin kitabı. Bu kitab Tevhîd konusuna dair yetmiş bir beyitten oluşan manzumesinin hâşiyesidir. Çok meşhur ve faydalıdır.⁹⁰
- *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn. el-Futûhâtü'l-İlâhiyye* olarak bilinen şeyhi Cemel'in hâşiyesinin kısaltılmış şeklidir. Sâvî, bu hâşiyede, bildiği konuları ve sırları yazmıştır. Hâşiye çok meşhur ve faydası büyük olmuştur. Kendi döneminde bir çok âlim ona dikkatini vermiştir. Sâvî, bu eseri 1228 yılında yazmıştır.⁹¹ Yöntemini ele aldığımız eserdir.
- *Şerh alâ Cevhereti't-Tevhîd.* Ramazan ayında, 1220 yılında *Cevheretu't-Tevhîd* adlı eseri okuduktan sonra yazmıştır. Sâvî bu eser üzerine, eşi benzeri olmayan bir kaliteli hâşiye yazmıştır.⁹²
- *Risâle fi'l-Cihâd.* Bu eser cihad hakkındaki bütün âyetleri ve *el-Câmiu's-Sağîr* adlı kitapta bulunan bütün hadisleri, sıralı bir şekilde içermekte ve onun dışında bazı diğer eklemeleri de kapsamaktadır.⁹³
- *Hâşiye alâ Şerhi'd-Derdîrî alâ Risâletihî fi İlmi'l-Beyân.* Sâvî'nin bu eseri, hâşiye tarzında, belâgat konusunda Ahmed ed-Derdîr'in *Tuhfetü'l-İhvân fi İlmi'l-Beyân* kitabına bir şerhtir.⁹⁴
- *Hâşiye alâ İthâfi'l-Mürîd.*⁹⁵

⁸⁸ Bizim, age, s. 19; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, age, I, C.

⁸⁹ Ziriklî, age, I, 233; Kehhâle, age, 111; Bizim, age, s. 19; İyâzî, age, II, 776; Ceyhan, age, XXXVI, 202; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, age, I, C.

⁹⁰ Bizim, age, s. 19; Ceyhan, age, XXXVI, 202; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, age, I, C.

⁹¹ Kehhâle, age, 111; Bizim, age, s. 19; Ceyhan, age, XXXVI, 202; Süleyman el-Kâtûnî ve İzzet Zeynehum, age, I, C.

⁹² Ziriklî, age, I, 233; Kehhâle, age, 111; Bizim, age, s. 19; İyâzî, age, II, 776.

⁹³ Bizim, age, s. 20.

⁹⁴ İyâzî, age, II, 776; Ziriklî, age, I, 246.

- *Hâşîye alâ Envâri 't-Tenzîl*. İmâm Beyzâvî'nin tefsiri üzerine hâşiyedir.⁹⁶
- *Risâle fîmâ li 'l-Halveti mine 'ş-Şurût ve 'l-Âdâb*.⁹⁷

Önemli olan bir diğer husus da, müfessir Sâvî'nin bazı eserleri onun ölümünden sonra öğrencisi Ahmed eş-Şiştî tarafından Medine'de ele alınan ve orda kalan notlarıdır. Bu eserlerden bazıları: *Hâşîyetu's-Sâvî alâ Delâili 'l-Hayrât*, *Hâşîyetu's-Sâvî alâ Muhtasari 'l-Buhârî*, *Hâşîyetu's-Sâvî alâ Bânet Su'âd ve Du'â ve Yâsîn*.⁹⁸

1.3.7. Vefâtı

Mufessir Sâvî 1241. yılında 66 yaşında Medine'de vefat etmiştir. *Menâkibu's-Sâvî* kitabında öğrencisi es-Seyyid Muhammed Hüseyin el-Kütübî, Şeyhi'nin son günlerini anlatırken şöyle der: 1240 yılının Şa'bân ayın başlarında şeyh Sâvî'nin Medine'ye gitme isteği artmıştır. Onun ayrılışı, özellikle de söylediği şu sözlerden dolayı bütün öğrencilerine ağır gelmiştir: “*Zaman yaklaştı. Habibim beni kendine çağırırdı.*” O sene Ramazan ayını Mekke'de geçirdikten sonra, Tâif'e İbn Abbas'ı ziyarete gitmiş, daha sonra Hac ibadetini yerine getirerek Mine'den hızlı adımlarla Medine'ye, onun en iyi sakinine doğru yola çıkmıştır. O zaman şöyle demiştir: “*Zaman yaklaştı, benim Habibim beni kendine çağırırdı.*” Medine'ye ulaştığında ziyaretini birkaç gün uzatarak hastalanmış ve birkaç gün içerisinde 7 Muharrem 1241'de (22.08.1825) vefat etmiştir.⁹⁹

2. TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ

Bu doktora tezi, hâşîye hakkında olduğu için, aynı zamanda hâşîyeler konusunda bir çok eserin yazılmış olduğunu göz önünde bulundurarak, bu çalışmada hâşîyenin detaylı açıklamasına değil, onun yerine hâşîye kelimesinin sözlük ve terim anlamı açısından en önemli bilgilerin toparlanmasına yönelik gayret gösterilmiştir. Bunun yanı sıra, hâşîye kavramına yakın olan kavramlar, tefsir alanında hâşîyenin tarihi seyri, tefsir

⁹⁵ Ceyhan, age, XXXVI, 202.

⁹⁶ Bizim, age, s. 20.

⁹⁷ Bizim, age, s. 20.

⁹⁸ Bizim, age, s. 20.

⁹⁹ Ziriklî, age, I, 233; Bizim, age, s. 20-21; Ceyhan, “Sâvî”, XXXVI, 202; İyâzî, II, 776.

hâşiyelerinin yazılmasının arkasında bulunan en önemli nedenlere ve hacimlerine göre tefsir hâşiyelerinin çeşitlerine yer verilmiştir.

Bu bölümün oluşmasında en çok katkı sağlayan Şükrü Maden'in *Tefsirde Hâşiyeler Geleneği* eseri olmuştur.¹⁰⁰

2.1. HÂŞİYE KAVRAMI

2.1.1. Sözlük ve Terim Anlamı

Hâşiyeler (حَاشِيَّة) kelimesi *havâşî* (حَوَاشِي) kelimesinin tekili olup, *haşv* (حَشَو) mastarından türetilmiş bir isimdir. Sözlük anlamı itibariyle; elbisenin bir parçası, kenarı, yan kenar, küçük genç deve, gereğinden fazla söylenen söz, doldurmak, dolmak, kesik kesik konuşmak gibi anlamları taşımaktadır. Araplar birinin sözünde gereksiz çok şey varsa *إِخْتَشَى مِنَ الطَّعَامِ* derler; yemeklerle karnını doldurunca *إِخْتَشَى* denir.¹⁰¹

Ayrıca bu kökten türeyen *hâşe* (حَاشَ) kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de, Yûsuf sûresinin: *حَاشَ لِلَّهِ* şeklindeki ve: “Allah'ı tenzih ederim, Allah'a sığınırım” anlamındaki 31. ve 51. âyetlerinde geçmektedir.¹⁰²

Hâşiyeler kavramı için çeşitli tarifler yapılmıştır. Topuzoğlu meselâ, hâşiyeyi şöyle tarif etmektedir: “Sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri ihtiva eden not.”¹⁰³ Demirci ise: “Bir yazının veya kitap sayfasının kenarına yazılan açıklama, derkenâr, dipnot, hâmiş veya mektubun altına düşülen not. Bir kitabın anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla yazılan kitap” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁰⁴ Çakan'a göre hâşiyeler, “bir metin veya şerhin muğlak yerlerini izah etmek için ‘kavlühü’

¹⁰⁰ Maden, Şükrü, *Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi*, İSAM Y., İstanbul, 2015.

¹⁰¹ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, t.y., XIV, 178-183; Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Abdülğafûr Attâr, 2. B., I-VI+I, Beyrut, 1979, VI, 2313.

¹⁰² Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmidi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmecîd-Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü'l-Ubeykân Riyad, 1418/1998, II, 448, 460; Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd, *Rûhü'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, t.y., XII, 259.

¹⁰³ Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü, “Hâşiyeler”, *DİA*, TDV, İstanbul, 1997, XVI, 419.

¹⁰⁴ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV Y., İstanbul, 2009, s. 82.

*ifadesiyle ele alınan açıklamalardan ibarettir.”*¹⁰⁵ Altuncî ise: “*Hâşiye, yazarın metne eklemek istediği ilâve yorumlar*” veya “*Mânaların açıklanmasına ihtiyaç olan bazı meşhur eserler üzerine yazılan kitaplar*” şekillerinde tanımlamaktadır.¹⁰⁶

Tariflerden anlaşıldığı gibi hâşiye, önce bir eser hakkındaki kısa açıklamalardan ibaretti; daha sonra müstakil kitapların ortaya çıkmasını sağlayan bir telif çeşidine dönüştü.

2.1.2. Hâşiye Kavramına Yakın Kavramlar

Hâşiye kavramına en yakın kavramlar dört tanedir; *şerh*, *ta’lik*, *tefsîr* ve *te’vîl*. Her ne kadar bu kavramlar özel mana taşırsa da, bazen de hâşiye anlamında kullanılmaktadır.

2.1.2.1. Şerh

Zor anlaşılan bir sözü, metni veya düşünceyi izah etmeye ve özellikle de bir eserin daha geniş bir biçimde açıklanması hedefiyle yazılan kitapları ifade eden telif çeşidine *şerh* (الشَّرْح) denir.¹⁰⁷

Hâşiye ve *şerh* benzer özelliklere sahiptir. Her ikisi de temelde bir söz, düşünce veya metin üzerine yapılan açıklamaları ifade etmektedir. İkisi de garîb lafızların tanımlanması, gramer tahlilleri, ikmallerde bulunma, eleştiri, tashihler yapma, genişletme, istinsah hatalarına ve nüsha farklılıklarına değinme gibi ortak yöntem ve muhtevalara sahiptir. Hatta bazı müellifleri tarafından bazı *hâşiye* eserler *şerh* literatürüne dahil edilebilmektedir. Demek ki *hâşiye* bir çeşit *şerhtir*. Ayrıca onu *şerhten* ayıran fark, *şerhettiği* metnin bir *şerh* olmasıdır. Yani *şerh* bir ana metni *şerh* eder, *hâşiye* ise bir ana metni *şerh* eden bir eseri *şerh* etmektedir. Bir başka özellik ise, *şerh*, *hâşiyeye* göre daha geniş bir telif türü olup, eserin bütününe dair daha geniş açıklamalar ihtiva eden kitaplar için kullanılır. *Şerh*ler ise genellikle esas aldıkları metni kesintisiz bir şekilde takip eder. Ayrıca *hâşiyeler* metnin belli bölümleri hakkında kaleme alınır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Çakan, İsmâîl Lütî, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Y., İstanbul, 1997, s. 182.

¹⁰⁶ Altuncî, Muhammed, *el-Mu’cemü’l-Mufasssal fi’l-Edeb*, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1999, I, 342.

¹⁰⁷ Altuncî, age, II, 548, Demirci, age, s. 226.

¹⁰⁸ Kaya, Eyüp Said, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul, 2010, XXXVIII, 560.

2.1.2.2. Ta'lik

Ta'lik (التعليق) veya *ta'lika* (التعليقة) bir eserdeki bazı ifade ve görüşleri izah etme, onlara tashih, tenkit ve ilâvede bulunma gibi maksatlarla sayfa altlarına, kenarlarına veya satır aralarına yazılan ya da müstakil bir eserde toplanan notlar mânâsına gelir. *Ta'lika* kelimesinin çoğulu *ta'likât* (تعليقات) *ta'lik*'ın çoğlu ise *te'alik* (تعاليق) şeklindedir.¹⁰⁹

Ta'lik ve *hâşiyeyi* birbirinden ayırt etmek güç olmakla birlikte, ta'liklerin *hâşiyeye* göre daha az olduğu söylenebilir. *Ta'likler* daha fazla *hâşiyeler* üzerine yazılmıştır. Bazen de *hâşiyeye* ve *şerh* müellifleri eserlerine, tevazuluktan dolayı *ta'lik* demişlerdir.¹¹⁰

2.1.2.3. Tefsîr

Tefsîr (التفسير) kavramının terim anlamı hakkında bir çok tarif bulunmaktadır. Bu tarifler arasında en doğru olan ve çoğu tarifleri birleştiren tarifi ise: “*İnsan gücü ve Arap dilinin verdiği imkân nispetinde, Allah'ın muradına delâlet etmesi bakımından Kur'an-ı Kerîm'in mânâsını araştıran ilim*” şeklindedir.¹¹¹

Tefsir ilminin en temel hedefi, *metindeki anlaşılma ve kapalılığı gidererek onu izah etmek, açıklamak ve beyan etmek*'tir. *Tefsîr* bu açıdan *hâşiyeye* kavramına benzemektedir. Çünkü hem *hâşiyede*, hem de tefsirde esas alınan bir metin vardır ve bu metindeki anlaşılma ifadeleri izah edilmektedir. Ayrıca *hâşiyeye* kavramını *tefsir* ilmiyle tanımlayanlar da olmuştur.¹¹²

2.1.2.4. Te'vîl

Meşru bir sebep veya delil nedeniyle, âyeti açık ve zâhirî mânâsından alıp, siyâk ve sibâk (kendisinden önceki ve sonraki âyete) mutâbık, Kitap ve Sünnet'e uygun mânâlardan biriyle izah etmektir.¹¹³ Bu bakımından *hâşiyeye* de bir söz veya metin

¹⁰⁹ Demirci, age, s. 236; Çakan, age, s. 183.

¹¹⁰ Şensoy, Sedat, “Ta'likât”, *DİA*, TDV, İstanbul, 2010, XXXIX, 509; “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul, 2010, XXXVIII, 555; Çakan, age, s. 183.

¹¹¹ Tefsir tarifleri için bkz: Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdullah, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 2. B., nşr., İsâ'l-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, Beyrut, 1391/1972, II, 163-164; Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûm'l-Kur'ân*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut 1420/2000, II, 1189-1191; Zehebî, age, I, 14.

¹¹² Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 8. B., TDV Y., Ankara, 1991, s. 215.

¹¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1191; Demirci, age, s. 263.

üzerine yapılan açıklama ve yorum faaliyeti olması hasebiyle, belli bir oranda te'vîle benzediği söylenebilir.

2.2. TEFSİR ALANINDA HÂŞİYELERİN TÂRİHÎ SEYRİ

Tespitlerimize göre, tefsir alanında ilk yazılan hâşiye Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* tefsiri üzerindedir. Mâtürîdiyye âlimi Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı okuturken yaptığı açıklamaların, talebesi Alâeddin Ebû Bekir es-Semerkindî (ö. 539/1144), tarafından *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ismiyle bir araya getirilmesiyle oluşmuştur.¹¹⁴

Bu eserden sonra, tefsir hâşiyeciliğinde en önemli aşama, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ile gerçekleştirilmiştir. *el-Keşşâf*, üzerine en çok hâşiye yazılan Beyzâvî'nin tefsirinden sonra, bu alanda ikinci tefsirdir. *el-Keşşâf* üzerine en çok hâşiye IX. (XV) ve X. (XVI) asırlarda kaleme alınmış, modern döneme doğru gittikçe *el-Keşşâf* hâşiyeleri azalmıştır.¹¹⁵ *el-Keşşâf*'ın en güzel hâşiyelerinden sayılan Şerafuddîn et-Tîbî'nin *Fütûhu'l-Ğayb fî'l-Keşfi an Kınâi'r-Rayb*'ında, hadislerin ve rivayetlerin doğru biçimlerine, kırâat vecihlerine, kelimelerin anlamlarındaki nüktelere ve beyân ilmiyle ilgili inceliklere yer verilmiştir.¹¹⁶

Kur'ân tefsirleri içinde üzerine en fazla hâşiye yazılmış tefsir, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Kâdî el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eseridir. Bu tefsirin yazılışından sonra, hâşiye sanki bir geleneğe dönüşmüş ve tarihin her döneminde ve İslâm dünyasının her parçasında bu tefsirin tamamı, bir veya bir kaç sûresi, veya belli âyetleri, hatta bir âyeti veya bir âyetin bir kısmı üzerine bir çok hâşiye, şerh ve ta'lik yazılmıştır.¹¹⁷ X. (XVI) ve XI. (XVII) yüzyıllarda *Envâru't-Tenzîl* üzerine 100'e yakın hâşiye kaleme alınmıştır. Onlardan en meşhurları: Sâdî Çelebi (ö. 945/1539), Kâzerûnî (ö. 940/1534), Şeyhzâde (ö. 950/1543), Molla İvoz (ö. 994/1586), Şihâbeddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659), İbnü't-

¹¹⁴ Bilmen, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatu'l-Müfessirin*, Ravza Y., İstanbul, 2008, I, 377.

¹¹⁵ Zehebî, age, I, 313; Çelebi, age, II, 1475-1484; Bilmen, age, II, 469-471.

¹¹⁶ Orpilyan – Mehmed Tahir, *Mahzenü'l-Ulûm*, Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1308, s. 93; Özkan, Halit, “Tîbî”, *DİA*, TDV, İstanbul, 2012, XLI, s. 126.

¹¹⁷ Kâtib Çelebî, age, I, 288; Zehebî, age, I, 212.

Temcîd, Rûşenî Dede (ö. 892/1487) hâşiyeleridir. Ayrıca bu tefsire yazılan en kapsamlı ve en detaylı hâşiye, Konevî İsmâîl Efendi (ö. 1195/1781) hâşiyesidir.¹¹⁸

Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* adlı tefsiri üzerine de bir çok hâşiye yazılmıştır. Nesefî'nin ana kaynağı *Envârü't-Tenzîl ve el-Keşşâf*'tır. Bu tefsire yazılan ilk hâşiye, Alâeddîn b. Abdullah el-Hanefî el-Ganpûrî (ö. 923/1517) olup; Muhammed Abdülhak el-Hanefî el-Hindî'nin (ö. 1333/1915-1916) *el-İklîl* isimli hâşiyesi ise *Medârikü't-Tenzîl* hâşiyelerinin en meşhurlarından biridir.¹¹⁹

Mahallî ve Süyûtî'nin *Tefsîru'l-Celâleyn*'i, *Envârü't-Tenzîl* ve *el-Keşşâf* tan sonra en fazla hâşiyesi olan tefsirdir. Hacmine göre en müfid eser sayılmaktadır. Tespitlerimize göre, bu tefsire yazılan hâşiye ve ta'lik sayısı otuzdan fazladır. Bu hâşiyeler arasında: Muhammed b. Abdurrahmân el-Alkamî'nin (969/1562) *Kabesü'n-Neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*'i, Süleymân b. Ömer el-Cemel'in (ö. 1204/1790) *el-Fütûhâtü'l-İlâhiyye bi-Tavzihi Tefsîri'l-Celâleyn li'd-Dekâiki'l-Hafîyye* ve müfessirimizin *Hâşiyetü's-Sâvî alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı eserleri, en meşhûr hâşiyelerindendir.¹²⁰

Tefsîr hâşiyeleri bakımından diğer mühim bir eser Ebussuûd Efendî (ö. 982/1574) tarafından kaleme alınan *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* isimli tefsirdir. Tespitlerimize göre bu tefsir üzerine 17 tane *şerh*, *hâşiye* ve *ta'lik* yazılmıştır. Bunlardan en önemlisi: Zeyrekzâde Mehmed b. Mehmed (ö. 1003/1595), Radiyyuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ebü'l-Lutf el-Makdisî'nin (ö. 1028/1619), Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî'nin (ö. 1041/1631) eserleridir.¹²¹

Şükrü Maden'in araştırmalarına göre, tefsir alanındaki yazılan hâşiyeleri oranlarıyla birlikte göstermek istiyorsak, şu şekilde bir tabloyla karşılaşırız:

Envârü't-Tenzîl hâşiyeleri % 66.

el-Keşşâf hâşiyeleri % 19.

¹¹⁸ Kâtib Çelebî, age, I, 188-191; Bilmen, age, II, 531-532.

¹¹⁹ Zehebî, age, I, 216; Bilmen, age, II, 539-540.

¹²⁰ Zehebî, age, I, 240; Bilmen, age, II, 596; Çelebî, age, I, 445; Akpınar, Ali, "Tefsîrü'l-Celâleyn", *DİA*, TDV, İstanbul, 2011, XL, 294.

¹²¹ Bilmen, age, II, 658; Çelebî, age, I, 65-66, 193-194; Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşi*, Ebûzabî: El-Mecmau's-Sekafî, 1425/2004, I, 147-148, 326.

Tefsîrû 'l-Celâleyn hâşiyeleri % 6.

İrşâdü 'l-Akli 's-Selîm hâşiyeleri 3 %.

Medârikü 't-Tenzîl hâşiyeleri % 2.

Diğer hâşiyeler % 4.¹²²

Vurgulamak gerekir ki, hâşiyeler sadece dirâyet tefsirlerine değil, her ne kadar az olsa da, bazı rivayet tefsirlerine de yazılmıştır. Bunun örneği Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve 'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*, Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü 't-Tenzîl*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrû 'l-Kur'âni 'l-Azîm* gibi tefsirlerdir.¹²³

2.3. TEFSİR ALANINDA HÂŞİYELERİN YAZILMA NEDENLERİ

Gerek tefsir alanındaki, gerek tefsir dışındaki bütün hâşiyelerin yazılma nedenleri arasında birtakım ortak noktalar vardır. Çünkü bu tür eserlerin çıkmasında; daha önce yazılmış muğlak ve kısa ifadeler, bazı gizli mânâ ve işaretler, mecazî ya da çok mânâyâ ihtimali olan ifadeler, birtakım eksiklik ve hataların bulunması, delilsiz bir şekilde konulmuş hükümler vb. durumlar etkili olmuştur.¹²⁴

Tefsir hâşiyelerinde, tefsirlerde geçen hadis ve şiiirlerin kaynaklarına işaret edilmiş, rivayetlerin sıhhat değerlendirilmesi, râviler hakkında biyografik bilgiler ele alınmıştır. Ayrıca hâşîye müellifleri sadece tefsiri açıklamakla kalmamakta; ara sıra da müfessirin ele almadığı konularda bizzat kendisi âyetlerin tefsirini yapmaktadır. Bu bakımdan tefsir hâşiyeleri, âyetin tam olarak anlaşılmasına katkıda bulunma gâyesi de taşımaktadır.¹²⁵

Hâşiyelerin bir başka yazılma sebebi müfessirlere eleştiriler yöneltmektir. Tefsirlerden en fazla Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına reddiye maksadıyla hâşiyeler yazılmıştır. Bu reddiyeler kısmen lugavî ve fikhî açıdan olsa da, özellikle onun kelâmî mezhep farkından kaynaklanmaktadır. Teftâzânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşîye ve yine

¹²² Maden, age, s. 59.

¹²³ Zehebî, age, I, 166.

¹²⁴ Çelebî, age, I, 36-37.

¹²⁵ Maden, age, s. 42.

birtakım itiraz ve cevapları içeren hâşiyeler bu türdendir.¹²⁶ Aynı zamanda bu türden Celâleddîn es-Süyûtî'nin *Envârü't-Tenzîl*'e yazdığı *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr* adlı hâşiyesinde müfessir, Beyzâvî'yi bazı i'tizâlî meselelerde *el-Keşşâf*'a tâbi olmakla itham etmiştir. Talebesi Şemseddîn Muhammed eş-Şâmî (ö. 942/1536) tarafından *el-İthâf bi-Temyîzi mâ Tebi'a fihî'l-Beyzâvî Sâhibe'l-Keşşâf* isimli bir risâle ile bu görüşler bir araya getirilmiştir.¹²⁷

Tefsîr hâşiyelerinin neden yazıldıkları, hâşiyelerin isimlerinden de anlaşılabilir. Buna binaen bazı hâşiyeler tefsirin daha kolay anlaşılmasına yardımcı olmak ve okuyana yol göstermek hedefiyle kaleme alındıklarına işaret edecek şekilde, *keşf/kâşif/keşşâf*, *fetih/fütûh*, *takşîr*, *tefsîr*, *tevzîh*, *hidâye*, *gâye*, *is'âf*, *merâm*, *inâye* gibi lafızlar kullanılmıştır. Ayrıca bazı yanlış fikirlere karşı dikkatli olunması için: *temyîz*, *redd*, *intisâf*, *insâf*, *inkifâf* ve *muhâkemât* gibi lafızlar kullanıp, tefsirin metnini kolaylaştırmak, eksiklerini tamamlamak, bazı müşkil meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla kaleme alındığını ifade etmek için de: *hall*, *cem'*, *teshîl* ve *teysîr* gibi özel kavramlarla isimlendirilmiştir.¹²⁸

Bazı hâşiyelerin mukkadimelerinde niçin kaleme alındıkları izah edilmiştir. Meselâ Siyâlkûtî (ö. 1067/1657), kendi eseri sayesinde *Envârü't-Tenzîl*'in karışık, anlaşılmaz ve müşkil yerlerinin keşfedilebileceğini söylemektedir.¹²⁹ Süyûtî de hâşiyesinin mukaddimesinde *Envârü't-Tenzîl*'i başından Hûd sûresine kadar on yıl zarfında okuttuğundan ve bu süreçte tefsiri detaylı bir şekilde incelediğinden bahsetmekte, tefsirin pek anlaşılmayan ve gizli kalan yerlerini çözmek için bir hâşîye yazmaya başladığını ve bunu duyanların hâşîyeye ulaşmak için ısrar ettiklerini anlatmaktadır.¹³⁰

Hâşiyelerin ortaya çıkmasını sağlayan temel sebeplerden biri de, hâşîye ve ta'lîk kaleme alınan tefsirlerin özellikleridir. Örneğin Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiri, belâgat konusunda çok yüksek seviyede bir tefsir olmasına rağmen, i'tizâlî görüşlerine göre

¹²⁶ Çelebî, age, II, 1478.

¹²⁷ Kiraz, Celil, "Süyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsîri ve İ'tizâl Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/1 (2009), s. 155.

¹²⁸ Çelebî, age, I, 188-190; II, 1477-1482.

¹²⁹ Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed, *Hâşiyetü'l-Kâdî li Abdi'l-Hakîm es-Siyâlkûtî, Dârü't-Tibâati'l-Âmire*, İstanbul, 1270, s. 2.

¹³⁰ Süyûtî, *Nevâhidü'l-Ebkâr* (thk. M. Kemâl Ali), s. 14.

yapılan tefsirlerin bazıları, herkesin görebilemeyeceği derecede kapalıdır.¹³¹ Veciz bir üslûba sahip olan *Medârikü't-Tenzîl* ve *Celâleyn* tefsirleri kısa ve öz ifadelerle yazılmıştır. Ayrıca *Medârikü't-Tenzîl*'in müellifi ahkâm âyetlerinin tefsirinde Hanefî mezhebini öne çıkarmıştır. Aynı zamanda bu tefsirler tedriste yaygın bir şekilde kullanılmışlardır.¹³²

Tefsir hâşiyelerinin yazılma sebeplerden biri de tedrisattır. Hâşiye eserleri olarak, medrese eğitiminde ders kitapları olan birçok şerh ve hâşiye yazılan kitaplar vardır. Meselâ Osmanlı döneminde şerh, hâşiye ve ta'lîk kaleme alınan tefsirler olarak en fazla *el-Keşşâf* ile *Envârü't-Tenzîl* seçilmiştir ve bu tefsirler hâşiyeleriyle birlikte okutulmuştur. Aynı zamanda bu medreselerin hocaları, okuttukları tefsirlere yeni hâşiyeler kaleme almışlardır. Ayrıca Osmanlı döneminde hâşiyeler yoğun bir biçimde telif edilmiştir. Örneğin Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'i üzerine yazan Konevî İsmâil Efendi'nin hâşiyesi, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *el-Keşşâf*'tan Nebe' sûresinin ve *Envârü't-Tenzîl*'den Bakara sûresinin hâşiyeleri, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiye gibi.¹³³

2.4. İÇERİĞİNE GÖRE TEFSİR HÂŞİYELERİ

2.4.1. Tam Hâşiye

Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsir eden hâşiyeye tam hâşiye denilmektedir. Tefsir hâşiyelerinin en meşhur olanları genelde tam hâşiyelerdir ve esas aldıkları tefsirle ya birlikte ya da ayrıca basılmıştır. Ayrıca bütün tefsir hâşiyelerine göre tam hâşiyelerin oranı azdır. Bu tür hâşiyelere örnek olarak şunları zikredebilir: Tîbî (ö.743/1347), *Fütûhu'l-Gayb*; Kâzerûnî, *Hâşiye alâ Envârî't-Tenzîl*; Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*; Konevî İsmâil Efendi-İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve meahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*; Sâvî, *Hâşiyetü's-Sâvî alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.¹³⁴

¹³¹ Zehebî, age, I, 313, Bilmen, age, II, 468.

¹³² Zehebî, age, I, 217, 240. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara, Fecr Yayınları, 1996, II, 284; Bilmen, age, II, 328.

¹³³ Maden, age, s. 66-67.

¹³⁴ Çelebî, age, I, 180-191; II, 1477-1478, 1482.

2.4.2. Eksik Hâşiye

Belli bir sebepten dolayı tamamlanamayan tefsir hâşiyelerine eksik hâşiye denilmektedir. Hâşiyelerin eksik kalmasının nedenlerinden biri zamanla ilgilidir. Bazı âlimler tefsirini yazarak vefat etmiş; bazıları ise yaşlandıkları ve ömürlerinde dolayı vefa etmediği için hâşiyesini tamamlanmamıştır. Bazılar ise bilerek eksik bırakmıştır, bir kısmı da kütüphanelerde kaybolmuştur veya istinsah yapanlar tarafından eserin tamamının istinsahı yapılmamıştır. Eksik hâşiyelerden bazıları şunlardır: Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*¹³⁵, Cürcânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*¹, Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* üzerine yazılan hâşiye. Ayrıca *Hâşiye alâ Tefsîri Ba'zi'l-Kâdî*, *Hâşiye alâ Evâli Envâri't-Tenzîl*, *Hâşiye alâ Ba'zi Mevâzii'l-Kâdî* vb. eserler eksik hâşiyelerindendir.¹³⁵

2.4.3. Sûre Hâşiyesi

Tefsir hâşiyelerinin büyük bir kısmı sûre hâşiyelerinden oluşmaktadır. Müfessirler sûre tefsirlerine ilgi gösterdikleri gibi, sûre hâşiyelerine de ilgi göstermişler; özellikle belli sûreler üzerine çok sayıda hâşiye yazılmıştır. Sûre hâşiyelerinin en fazlası Kur'ân'ın 30. cüzündeki sûrelerle En'âm ve Fâtiha üzerine yazılmıştır. Örnek olarak: Atûfî'nin (ö. 948/1541) *Hâşiye ale'l-Keşşâf min Sûreti'n-Nebe' ilâ Âhiri'l-Kur'ân*; İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Şerh alâ Tefsîri Cüz'i'l-Ahîr, li'l-Kâdî el-Beyzâvî*; Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Hâşiye alâ Sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve Ba'zı'l-Kâdî*; Kazâbâdî'nin (ö. 1163/1750) *Hâşiye alâ Tefsîri Sûreti'l-Fâtiha min Tefsîri'l-Beyzâvî* vs. zikredilebilmektedir.¹³⁶

2.4.4. Âyet Hâşiyesi

Tefsir hâşiyelerinin oldukça az bir kısmı âyet hâşiyelerinden oluşturmaktadır. Bu hâşiyelerden maksat, sadece bir âyet veya bir âyetin kısmı ile ilgili risâlelerdir. Bu tür hâşiyelerden Dâvûd-i Kayserî'nin (ö. 751/1350) kaleme aldığı *Şerhü'l-Besmele mine't-Te'vîlâtî'l-Kâşâniyye*; Muhyiddîn et-Tirevî'nin En'âm sûresinin 158. âyetinin: *يَوْمَ يَأْتِي* kısmı üzerine *Risâle Ta'lîka alâ Tefsîri Kavlihî Te'âlâ min Envâri't-Tenzîl*

¹³⁵ Kâtib Çelebî, age, I, 65-66, 190-191, II, 1479.

¹³⁶ Kâtib Çelebî, age, I, 190-191, II, 1480, Bilmen, age, II, 532-533.

Yevme Ye'ti Ba'zu Âyâti Rabbik' isimli tâlîkası kaleme alınmıştır. Dârendî'nin *Ta'lîku'd-Dârendî alâ Âyât min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî* de bunlardan biridir.¹³⁷

2.4.5. Dîbâce Hâşiyesi

Tefsir hâşiyelerinin bazılarının, tefsirlerin sadece dîbâce, yani hutbe giriş kısımları üzerine yazıldıkları görülmektedir. Tefsirlerin başında, müfessirlerin Kur'ân'a bakış açıları, eserin metodu ve muhtevası, kaleme alınış serüveni hakkında bilgiler bulunması nedeniyle, tefsirlerin mukaddimelerinin değerlendirilmesi açısından bu tür hâşiyeler oldukça önemlidir.¹³⁸ Tespitlerimize göre dîbâce/hutbe bölümlerine munhasıran hâşiye yazılan tefsirler, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl* ve Ebu's Suûd'un *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*'idir.¹³⁹

2.4.6. Tefsir Hâşiyesine Yazılan Hâşiye

Her ne kadar az olsa da, bazı hâşiyeler üzerine hâşiyeler yazılmıştır. En fazla *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl* hâşiyeleri üzerine hâşiyeler yazılmıştır. Örneğin Cürcânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyede, Teftâzânî'nin hâşiyesine eleştirilerde bulunması, bu iki *el-Keşşâf* hâşiyesi üzerine bazı hâşiyelerin yazılmasının en önemli sebebi olmuştur. *Envârü't-Tenzîl* hâşiyelerinden ise Şeyhü'l-İslâm Sâdî Çelebî (ö. 945/1539) ile İsmâüddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) hâşiyelerine hâşiyeler kaleme alınmıştır.¹⁴⁰

2.5. TEFSÎRU'L-CELÂLEYN ÜZERİNE YAZILAN HÂŞİYE VE TA'LİKLER

Beyzâvî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinden sonra, hakkında en çok hâşiye yazılan tefsir Celâleyn tefsiridir. Araştırmamızda bu tefsir hakkında otuzdan fazla hâşiye ve ta'lîk yazılmış olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda, kronolojik sırayı takip ederek, Celâleyn tefsiri hakkında yazılmış olan bütün hâşiye ve ta'lîkler zikredilecektir.

¹³⁷ Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 497; Habeşî, age, I, 320, III, 1465.

¹³⁸ Maden, age, s. 81.

¹³⁹ Çelebî, age, II, 1480, 1482.

¹⁴⁰ Çelebî, age, II, 1479; Bilmen, age, II, 532.

1. Muhammed b. Abdurrahman b. Ali b. Ebû Bekr el-Alkamî (ö. 969/1562) tarafından, *Kabesü'n-Neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn* (Koca Râğıb Paşa Ktp., nr. 103) adlı eser yazılmıştır.¹⁴¹
2. Hatîb eş-Şirbînî Muhammed b. Ahmed (ö. 977/1570) tarafından, *Hâşiye* isimli eser kaleme alınmıştır.¹⁴²
3. Alâeddin Ali el-Gâzî el-Kâhirî (ö. 1001/1593) *Hâşiye ale'l-Celâleyn* isimli eseri tasnif etmiştir.¹⁴³
4. Muhammed b. Muhammed b. Bedreddin el-Kerhî el-Bekrî (ö. 1006/1598) tarafından, *Mecmau'l-Bahreyn ve Matlau'n-Neyyireyn (el-Bedreyn) fî Tefsîri'l-İmâmeyni'l-Celâleyn* (Koca Râğıb Paşa Ktp., nr. 164; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 299-300) adlı eser yazılmıştır.¹⁴⁴
5. Alî el-Kârî Molla b. Sultan Muhammed el-Hanefî el-Herevî (ö. 1014/1606), *el-Cemâleyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn* (Beyazıt Devlet Ktp. Bayezid, nr. 746; Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhîm Paşa, nr. 164) isimli eseri te'lif etmiştir.¹⁴⁵
6. Ebû Bekir b. İsmâil eş-Şinvânî (ö. 1019/1610), *el-Havâşî alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁴⁶
7. Muhammed b. Mûsâ b. Alâeddin el-Kudsî (ö. 1031/1622), *Ta'lik alâ Tefsîri'l-Celâleyn* isimli eseri yazmıştır.¹⁴⁷
8. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Yûsuf el-Kasrî el-Fâsî (ö. 1036/1627) *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı hâşiyeyi te'lif etmiştir.¹⁴⁸
9. Abdurrahman b. Îsâ b. Mürşid el-Hanefî (ö. 1037/1628), *Ta'mîmü'l-Fâide bi Tefsîri Sûreti'l-Mâide min Tefsîri'l-Celâleyn* isimli eseri tasnif etmiştir.¹⁴⁹

¹⁴¹ Maden, age, s. 376.

¹⁴² <http://vb.tafsir.net/tafsir18593>.

¹⁴³ Habeşî, age, I, 609.

¹⁴⁴ Bilmen, age, II, 597; Maden, age, s. 376.

¹⁴⁵ Bilmen, age, II, 597; Maden, age, s. 376-377.

¹⁴⁶ <http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> (18.09.2013).

¹⁴⁷ Habeşî, age, I, 610.

¹⁴⁸ Bilmen, age, II, 597; Habeşî, age, I, 610.

10. Afîüddîn Ali b. Muhammed el-Akîbî el-Ensârî (ö. 1101/1690) tarafından, *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* isimli eser kaleme alınmıştır.¹⁵⁰
11. İsmâil b. Abdülbâkî b. İsmâil ed-Dimeşkî (ö. 1121/1710) tarafından, 1. *Şerhu Tefsîri 'l-Celâleyn*; 2. *Kabesü 'n-Neyyireyn alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* adlarıyla iki tane eser yazılmıştır.¹⁵¹
12. Atiyetullâh b. Atiyye el-Burhânî el-Uchûrî, (ö. 1190/1776), *Hâşiye ale 'l-Celâleyn*; 2. *en-Neyyireyn fî Halli Elfâzi 'l-Celâleyn* (TSMK, Medine, nr. 181-184) isimli eserleri te'lif etmiştir.¹⁵²
13. Alî b. Şelbî eş-Şâfî eş-Şebînî (ö. 1192/1778'den sonra), *Dav 'ü-Neyyireyn li Fehmi Tefsîri 'l-Celâleyn: Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn*, adlı eseri tasnif etmiştir.¹⁵³
14. Muhammed b. Ömer b. Abdülcelîl b. Muhammed b. Cemîl b. Dervîş b. Abdü'l-Muhsin el-Bağdâdî (ö. 1194/1780) tarafından, *el-Kemâleyn ale 'l-Celâleyn*; *Hâşiye alâ Molla Aliyyi 'l-Kârî* (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 154, Servili, nr. 23) isimli hâşiye yazılmıştır.¹⁵⁴
15. Muhammed b. Hasan et-Tedâvenî (ö. 1200/1786), *Havâşî alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* adlı eseri keleme almıştır.¹⁵⁵
16. Mustafa ed-Dumanî es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1200/1786), *Dav 'ü 'n-Neyyireyn li Fehmi Tefsîri 'l-Celâleyn* isimli eseri te'lif etmiştir.¹⁵⁶
17. Süleyman b. Ömer b. Mansûr el-Mısırî el-Ezherî el-Cemel (ö. 1204/1790), *el-Fütûhâtü 'l-İlâhiyye bi-Tavzîhi Tefsîri 'l-Celâleyn* (I-IV, Kahire; el-Matba'atü'l-Mısriyye 1282) adlı eseri tasnif etmiştir.¹⁵⁷

¹⁴⁹ Habeşî, age, I, 610.

¹⁵⁰ Habeşî, age, I, 610.

¹⁵¹ Habeşî, age, I, 610.

¹⁵² Bilmen, age, II, 597; Maden, age, s. 377.

¹⁵³ Habeşî, age, I, 611.

¹⁵⁴ Maden, age, s. 377.

¹⁵⁵ Habeşî, age, I, 611.

¹⁵⁶ Habeşî, age, I, 611.

¹⁵⁷ Bilmen, age, II, 597; Maden, age, s. 377.

18. Abdülkâdir b. Ahmed el-Kevkebânî (ö. 1207/1793) tarafından, *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* isimli eseri yazılmıştır.¹⁵⁸
19. Selâmullah b. Şeyhülislâm ed-Dihlevî (ö. 1229/1814), *el-Kemâleyn ale 'l-Celâleyn* adlı eseri te'lif etmiştir.¹⁵⁹
20. Abdurrahman b. Muhammed et-Tıtvânî (ö. 1237/1822) tarafından, *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* adlı eser kaleme alınmıştır.¹⁶⁰
21. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Halvetî (ö. 1241/1826), *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* (I-IV, Kâhire, Matbaatü Dâri İhyâi 'l-Kütübi 'l-Arabiyye, 1228/1813) isimli hâşiyesi yazmıştır.¹⁶¹
22. Muhammed b. Ebussuûd Sâlih es-Sibâî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 1268/1852) tarafından, *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* adlı hâşiyesi tasnif etmiştir.¹⁶²
23. Burhâneddin İbrâhîm b. Muhammed b. Muhammed el-Cârim el-Hasenî el-İdrîsî eş-Şâfiî (ö. 1271/1854-55'ten sonra) *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* isimli eseri te'lif etmiştir.¹⁶³
24. Abdullah b. Muhammed eş-Şâfiî en-Nibrâvî el-Mısırî (ö. 1275/1859) tarafından, *Gurretü 'l-Ayn ve Nüzhetü 'l-Füâd, Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* adlı eser kaleme alınmıştır.¹⁶⁴
25. Turâb Ali el-Leknevî (ö. 1281/1865), *el-Hilâleyn ale 'l-Celâleyn* eseri yazmıştır.¹⁶⁵
26. Ahmed b. Abdülkerim b. İsâ b. Ahmed el-Halebî (ö. 1293/1877) tarafından, *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Celâleyn* isimli hâşiyesi tasnif edilmiştir.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Habeşî, age, I, 611.

¹⁵⁹ Habeşî, age, I, 611.

¹⁶⁰ Habeşî, age, I, 612.

¹⁶¹ Maden, age, s. 377.

¹⁶² Bilmen, age, II, 597; Habeşî, age, I, 612.

¹⁶³ Habeşî, age, I, 612.

¹⁶⁴ Bilmen, age, II, 597; Habeşî, age, I, 612.

¹⁶⁵ Habeşî, age, I, 612.

¹⁶⁶ Habeşî, age, I, 612.

27. Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Bey (ö. 1300/1882), *Tuhfetü'l-Muhtâr: Telhîsu Hâşiyeti'l-Cemel* (Trablusgarb: Matbaatü'l-Vilâye, 1317) şeklinde adlandırılan eseri yazmıştır.¹⁶⁷
28. Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm el-Kavukcî (ö. 1305/1888), *Meserretü'l-Ayneyn Hâşiye ale'l-Celâleyn* isimli hâşiyeyi te'lif etmiştir.¹⁶⁸
29. Sa'dullah b. Gulâm Hazret el-Kendehârî el-Efgânî (ö. 1306/1889) tarafından, 1. *Cilâu'l-Ayneyn fîmâ Yenkeşifu bihî Umûru'l-Celâleyn*;¹⁶⁹ 2. *Keşfü'l-Mahcûbeyn an hızyi Tefsîri'l-Celâleyn* (I-V, Mumbai (Bombay): Matbaatü Mumbai, 1306) adlı iki eser kaleme alınmıştır.¹⁷⁰
30. Çuhadarzâde Keşfî Hacı Mustafa Efendi el-Halvetî (ö. 1308/1890), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Celâleyn* isimli eseri yazmıştır.¹⁷¹
31. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Hadîdî el-Yemenî (ö. 1311/1894) tarafından, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* şeklinde adlandırılan hâşiye tasnif edilmiştir.¹⁷²
32. Riyâset ala's-Şahcânburî (ö. 1349/1933), *ez-Zülâleyn ale'l-Celâleyn* (Delhi, 1305, 1318) şeklinde isimlendirilen hâşiyeyi te'lif etmiştir.¹⁷³
33. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman b. Ahmed el-Hudayr, *et-Ta'lik alâ Tefsîri'l-Celâleyn* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Maden, age, s. 379.

¹⁶⁸ Habeşî, age, I, 612.

¹⁶⁹ Habeşî, age, I, 612.

¹⁷⁰ Bilmen, age, II, 597; Maden, age, s. 379.

¹⁷¹ Bilmen, age, II, 597.

¹⁷² Habeşî, age, I, 613.

¹⁷³ Maden, age, s. 379.

¹⁷⁴ Maden, age, s. 379.

3. SÂVÎ'NİN *HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN* ADLI ESERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1. *HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN*'İN SÂVÎ'YE AİDİYETİ

Celâleyn tefsirine dair Sâvî'nin hâşiyesinin bizzat onun eseri olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur. Bu konularla ilgilenen birçok tarihçi ve kitap bunu desteklemektedir. Bunlar arasında Kâtip Çelebî, Zirikî ve birçok başka müfessir Ahmed b. Muhammed es-Sâvî'nin zengin özgeçmişinden söz ederken bu eserini zikretmektedirler.

Bu eserin Sâvî'nin olmadığı şüphesini gideren bir diğer unsur da müfessir Sâvî'nin yakın bir dönemde vefat ettiği gerçeğidir. Sâvî ile günümüz arasında yaklaşık 200 sene vardır. Aynı zamanda eser yazma ve çoğaltma tekniği, onun döneminde oldukça yüksek bir derecedeydi. Sayılan bütün bu etkenlerden dolayı eserin kaybolması, tahribata uğraması veya bu eser üzerinde herhangi bir başka hatanın çıkması gerçekten çok uzak bir olasılıktır.

Araştırma konumuz olan bu eserin doğruluğunu ispatlayan ve bütün şüpheleri gideren, aynı zamanda onun müfessir Sâvî'ye ait olduğunu gösteren bir diğer delil de, bizzat Sâvî'nin bu eserin girişinde zikrettiği ve bu çalışmada öneminden ötürü özel başlıkta zikredildiği Celâleyn tefsirinin senedidir.

3.2. SÂVÎ HÂŞİYESİNİN SENEDİ

Müfessir Sâvî, bu eserin doğruluğunu, gerçekliğini, güvenilirliğini, eserin yazmasında verilen çabayı ve aynı zamanda hâşiyede özetlenmiş olan bilgilerin önemini göstermek açısından tefsirinden itibaren İmâm Mahallî ve İmâm Süyûtî'ye kadar senedini zikretmektedir. Kendisi şöyle der: Bu kitabı başından sonuna kadar büyük âlim sûfî ve beyefendi olan Şeyh Süleymân el-Cemel, ârif Ahmed ed-Derdî ve Şeyh el-Emîr'in önünde bitirdim. Onlardan her biri ise bu kitabı Muhammed b. Sâlim el-Hafnavî ve Şeyh Alî es-Sa'îdî el'Adevî'den almıştır. Şeyh el-Hafnavî ise İbn Meyyit olarak bilinen Muhammed el-Buderî ed-Dimyâtî'den almış, o ise Alî Şibrâmilî'den, o da siyer yazarı olarak bilinen el-Halebî'den, o da el-Uchûrî'den, o da Burhân el-

Alkamî'den, o da kendi kardeşi olan Muhammed el-Alkamî'den, o da Abdurrahmân es-Süyûtî'den almıştır. İmâm Mahallî'nin senedi ise, Süyûtî'nin senedinde zikrettiğimiz gibi, Halebî'ye kadar aynıdır, sonra Halebî'den: Halebî ez-Ziyâdî'den, o da Şeyh Remlî'den, o da şeyh Zekerıyyâ el-Ensârî'den, o da Celâl Muhammed b. Ahmed el-Mahallî'den almıştır. Allah onlardan razı olsun.¹⁷⁵

3.3. HÂŞİYENİN YAZILIŞ AMACI

Sâvî tarafından hâşiye yazılmasının en önemli nedeni: tefsir ilminin önemi, Celâleyn tefsirinin önemi, öğretmeni olan Süleymân el-Cemel hâşiyesi ve belki de en temel neden de, Allah-u Teâla'dan almış olduğu ilhamdır.

Hâşiyenin girişinde müfessir Sâvî, bu eseri yazma nedeni olarak şunları söylemektedir: “Tefsir ilmi en önemli, en yüce, en değerli ve diğer bütün dini ilimlere temel oluşturan ilim olduğundan, üzerinde şeriatın ve diğer kuralların inşa edildiğinden dolayı, aynı zamanda Celâleyn tefsirinin de, Allah zihinlerini açsın, nice âlimimizin ittifak ettiği bu konuda en iyi kitaplardan birisi olduğundan, bana ilahi ilham geldiğinden, kendim bütün güçsüzlüğüme, sınırlarıma rağmen bu eseri oluşturdum. Bununla beraber bu eser şeyhimizin büyük âlim ve âbidi olan Süleymân el-Cemel'in eserinin bir kısaltması olup, Allah'ın kitabından bana açtığı nurun ekleri ve faydalarıyla beraber hazırlanmıştır. Cemel'in hâşiyesiyle yetindim; çünkü fark ettim ki o elimizin altında olan bütün tefsirlerin bir özetidir ve içinde ortalama yirmi kadar kitabı kapsamakta olup aralarında: Beyzâvî ve hâşiyeleri, Hâzin, Hatîb, Semîn, Ebussuûd, Kevâşî, Bahr, Nehr, Sâkiye, Kurtubî, Keşşâf, İbn 'Atiyye, Tahbîr ve İtkân gibi eserler bulunmaktadır.”¹⁷⁶

3.4. SÂVÎ'YE GÖRE MÜFESSİR OLMANIN ŞARTLARI VE ÇEŞİTLERİ

Müfessir Sâvî, birinin bir ilimle uğraşmak istediğinde, o ilmin on temel prensibini bilmesi gerektiğini söylemektedir: 1. *Hadduhû*-tanımını, 2. *mevdû'uhû*/konusunu,

¹⁷⁵ Sâvî, age, I, 5.

¹⁷⁶ Sâvî, age, I, 5.

içeriğini, 3. *vâdi'uhu*/onu kuran kişiyi, 4. *istimdâduhû*/kaynağını, 5. *ismuhû*/ismini, 6. *hukmuhû*/hükmünü, 7. *mesâiluhû*/meselelerini, 8. Nisbetuhû/kaynağını, kime ithaf olduğunu, 9. *fâidetuhu*/faydasını, 10. *gâyetuhu*/gayesini. Ondan sonra tefsir ilminde her prensibin ne anlama geldiğini izah eder ve der ki: 1. Hadd/Bu ilmin tanımı şudur: İnsanın kabiliyetlerine göre Allah'ın kelimasını anlama konusunda temellerini belirleyen ilim. Lügat manası ise *fesr* (فَسْر) kelimesinden alınmış ve *keşf* (كَشَف) anlamına gelmektedir. 2. Mevdû'/Bu ilmin konusu: Kur'ân âyetleri ve onların anlamlarıdır. 3. Vâdi': Bu ilmin kurucuları, Rasulüllah (sav) döneminden bugüne kadar olan ve iyi bilinen âlimleridir. Allah da bunun şahididir. 4. İstimdâduhû: Kaynağını Kitap'tan ve Sünnet'ten ve çeşitli eserlerden ve Arap şiiri ve Arap dilinden bulmaktadır. 5. İsmuhû/ismi ise Tefsir ilmidir. 6. Hukmuhû/hükmü ise farz-ı kifâyedir. 7. Mesâiluhu: emirleri, yasakları, nasihatları ve diğer konuları kapsayan sorular. 8. Nisbetuhû: en iyi şariat ilmi ve temelidir. 9. Fâidetuhu: Allah'ın kelimasının anlamının en iyi şekilde bilinmesidir. 10. Gâyetuhû: İki dünyada da kurtuluş ve mutluluktur; dünya konusunda emirleri ve yasakları yerine getirerek, âhirette ise oradaki nimetlerden faydalanmak suretiyle. Bu nedenle hadiste denilir ki: “Oku ve yüksel.”¹⁷⁷

İmâm Süyûtî'nin girişine yapılan yorumda Sâvî, Tefsîr ve Te'vîl arasındaki farktan söz etmektedir: *Tefsîr* açıklamaktır ve Allah'ın veya Peygamber'in veya bir eserin dilsel veya mantıksal kurallara göre yorumlamaktır. *Te'vîl* ise, bir kelamın bir çok manaya ihtimali olduğu halde, ondan belirli birisini seçmektir. Bundan sonra müfessir çeşitlerinden söz eder: “Bilin ki müfessirler her ne kadar aralarında bireysel farklar bulunsan da, üç grupta tasnif incelenebilir: 1. Âyetlerin yorumunu yaparken, kendisini âyet manaları, tefsirler, müfessir sözleri, nüzûl sebepleri, munasebetleri, i'râb çeşitleri ve harf manaları ile sınırlandıranlar. 2. Kur'ân'ın yorumunu yaparken, ondan Allah'ın verdiği aklî imkanlar doğrultusunda hüküm çıkaran ve öncekilerin sözlerine zaten bir kitapta yazılı olduklarından ötürü yer vermeyenler. 3. Bu ikisini bir araya getirmeye çalışan ve her iki sıfatı da boynuna takmaya uğraşanlar. Şüphe yok ki bu en yüksek derecedir ve Celâleyn tefsiri de bu çeşittendir.”¹⁷⁸

¹⁷⁷ Sâvî, age, I, 6. Ayrıca bkz: Tirmizî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 18; Ahmed, age, XI, 404.

¹⁷⁸ Sâvî, age, I, 9.

3.5. SÂVÎ HÂŞİYESİNDE KULLANDIĞI KAYNAKLAR

Sâvî'nin Celâleyn tefsiri üzerine yazdığı hâşiyesini okurken, müfessirin belirli kaynaklara dayandığı görülmektedir. Bazen kitaptan söz etmiş olsa da, çoğu zaman alıntı yaptığı kişinin ismini ve fikrini zikretmiştir. Sonraki paragraflarda Sâvî'nin Celâleyn tefsirinin yorumunu yaparken, temel İslâm bilimleri olan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, Arap Dili ve tarih konusunda faydalandığı kitap ve âlim isimleri takdim edilecektir.

3.5.1. Tefsîr ve Kur'ân İlimleri Kaynakları

Sâvî, eserinin girişinde Celâleyn tefsiri üzerine hâşiyeye hazırlanmasında en çok hocası Cemel'in hâşiyesini kullandığını, bunun nedeni olarak da, onun yirmiden fazla tefsirden istifade etmesi gerekçesini sunmaktadır. Yararlandığı belli başlı tefsir eserleri şunlardır:

1. Beyzâvî ve hâşiyeleri: Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* tefsirinin üzerine iki yüz elliden fazla şerh ve hâşiyeye yazılmıştır.
2. Hâzin: Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî (ö. 741/1341)'nin *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'ânî't-Tenzîl* adlı tefsiri.
3. Hatîb: Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhîrî (ö. 977/1570)'nin *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-Î'âne 'alâ Ma'rîfeti Ba'zı Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* adlı tefsiri.
4. Semîn: Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî (ö. 756/1355)'nin *et-Tefsîrû'l-Kebîr* adlı tefsiri.
5. Ebussuûd: Muhammed Efendi (ö. /1574)'nin *İrşâdü'l- 'Akli's-Selîm* adlı tefsiri.
6. Kevâşî: Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsîlî (ö. 680/1281)'nin *Tebşîratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebasır (et-Tefsîrû'l-Kebîr, et-Tebşîra fî't-Tefsîr)* adlı eseri.
7. Bahr: Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)'nin *el-Bahrü'l-Muhîr* adlı tefsiri.

8. Nehr: *en-Nehrü 'l-Mâd*. Yine Ebû Hayyân'ın bir eseridir. *el-Bahrü 'l-Muhîf*'in bazı değişiklikler ve ilâvelerle kaleme alınan bir muhtasarıdır.
9. Kurtubî: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273)'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi 'l-Kur'ân* isimli tefsiri.
10. Keşşâf: Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni 'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* adlı tefsiri.
11. İbn 'Atiyye: Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 541/1147)'nin *el-Muharrerü 'l-Vecîz fî Tefsîri 'l-Kitâbi 'l-'Azîz* adlı tefsiri.
12. İtkân: Celâlüddîn es-Süyûtî'nin Kur'ân ilimlerine dair meşhur olan *el-İtkân fî Ulûmi 'l-Kur'ân* adlı eseri.
13. Tahbîr: Süyûtî'nin *et-Tahbîr fî İlmi't-Tefsîr* adlı eseri.
14. Celâleyn ve hâşiyeleri: Sâvî hâşiyesinde, Cemel hâşiyesi hariç, hangi Celâleyn hâşiyelerini kullandığını belirtmemiştir.
15. Sâkiye: Müfessir Sâvî (السَّاقِيَّة) adlı eserinde istifade ettiğini söylemektedir. Ayrıca hangi eserin kastedildiğini tespit edemedik.¹⁷⁹

Bunların yanında Sâvî hâşiyesinde şunlardan faydalandığı görülebilmektedir:

- Mukâtil: Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767)'nin *et-Tefsîrü 'l-Kebîr* adlı tefsiri.
- Beğavî: Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Beğavî (ö. 516/1122)'nin *Meâlimü 't-Tenzîl* isimli tefsiri.
- Kuşeyrî: Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)'nin *Letâ'ifu 'l-İşârât* adlı eseri.

¹⁷⁹ Sâvî, age, I, 5.

- Râzî: Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210)'nin *Mefâtîhü'l-Ğayb* adlı tefsiri. Aynı zamanda *et-Tefsîrû'l-Kebîr* diye de bilinir.
- İbn Arabî: Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240). Sâvî, bu âlimin hangi eserlerinden istifade ettiğini belirtmemesine rağmen, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* veya *Fusûsü'l-Hikem* eserlerinden yararlanmış olabilir. Ayrıca Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin (ö.543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân* tefsirinden istifade ettiğini söylemek mümkündür.
- Gazzâlî; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111). Sâvî, onun kullandığı eserleri de belirtmemiştir.

Meselâ Sâvî, İnsân sûresinin: “*Orada bir pınardandır ki adına Selsebîl denir*” anlamındaki 18. âyetinde der ki: Mukâtil b. Hayyân demiş ki: Bu pınar Selsebîl olarak isimlendirilmiştir; çünkü o evlerine ve yollarına akacaktır. Arş'ın ortasından, Cennetu'l-Adn'dan Cennet'in sakinlerine çıkar. Beğavî demiş ki: “Cennet'in içeceği kâfûr'dur soğukluğunda ve zencefîl tadındadır. Miskin kokusu da acısız ve yakmasızdır.”¹⁸⁰

Müfessirimiz, Nisâ sûresinin: “*Kim bir mü'mini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı Cehennem'dir*” anlamındaki 93. âyetinde Beyzâvî'nin sözlerini naklederek, “Cehennem'de ebedi kalma” ifadesiyle, katilin müslüman olma durumunda, uzun bir kalışın kastedildiğini söylemektedir.¹⁸¹

Mahallî, Şûrâ sûresinin: *أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ فَإِنَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ* şeklindeki ve: “*Yoksa onlar Allah'tan başka dostlar mı edindiler? Hâlbuki dost yalnız Allah'tır*” mâlindeki 9. âyetindeki *fâ*'nın atıf edatı olduğunu söylemiştir. Zemahşerî ise bu *fâ*'nın şart-ı mukadder'in bir cevabı olarak geldiğini iddia etmektedir. Buna göre âyet şu anlamdadır: Eğer gerçek bir koruyucu istiyorlarsa, Allah gerçek bir koruyucudur. Ancak Ebû Hayyân böyle bir takdire ihtiyaç olmadığını; çünkü kelamın o olmasa da tamamlandığını söylemektedir.¹⁸²

¹⁸⁰ Sâvî, age, IV, 431. Ayrıca bkz: Mukâtil b. Süleymân, age, III, 429; Beğavî, age, IV, 430.

¹⁸¹ Sâvî, age, I, 391. Ayrıca bkz: Beyzâvî, age, I, 231.

¹⁸² Sâvî, age, IV, 8. Ayrıca bkz: Zemahşerî, age, V, 396; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhîl*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1428/2007, VII, 488.

Sâvî, Tevbe sûresinin: “Mescid-i Harâm’ın yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınızın dışında müşriklerin Allah ve Resûlü yanında nasıl (muteber) bir ahdı olabilir? Onlar size karşı dürüst davrandıkları müddetçe siz de onlara dürüst davranın. Çünkü Allah sakınanları sever” anlamındaki 7. âyetinde şöyle der: Hâzin der ki: Âyetin Benu Damre hakkında olduğu doğrudur; çünkü Hudeybiye günü diğer Kureyş kabileleri ile anlaşmaya giren kabilelerden sonuna kadar sadık kalan bir tek Benî Damre olmuştur. Bu nedenle Hz. Peygamber’e anlaşmaya göre davranılması emredilmiştir.¹⁸³

Sâvî, Nûr sûresinin 26. âyetinde İmâm Kurtubî’nin güzel sözlerini nakleder: Tahkik Ehli dediler ki: Hz. Yûsuf zina ile suçlandığında, Allah onun masumiyetini beşikte bir çocuğun konuşması ile ispatlamıştır. Hz. Meryem de zina ile suçlandığında Allah onun masumiyetini Hz. İsâ’nın dili ile ispatlamıştır. Hz. Âişe de iftiraya uğradığında Allah bir elçi veya bir bebeğin konuşması ile yetinmeyerek bizzat kendisinin kelamı ile onun masumiyetini ispatlamıştır.¹⁸⁴

Sâvî, Fussilet sûresinin: “Biz onlara birtakım arkadaşlar musallat ettik de onlar önlerinde ve arkalarında ne varsa hepsini bunlara süslü gösterdiler. Kendilerinden önce gelip geçmiş olan cinler ve insanlar için azap onlara da gerekli olmuştur. Kuşkusuz onlar hüsrana düşenlerdi” meâlindeki 25. âyetinde Kuşeyrî’den alıntı yaparak: Allah bir kuluna kötülük istediğinde, ona kötü arkadaşlar verir ve onlar da onu günaha sürükler, çağırır ve şeytan da böyleledir. Ondan kötü olan ise nefistir, ne kötü bir arkadaşır, bugün insanın mahvolacağı şeye çağırırken yarın ona karşı ise tanıklık edecektir. Allah kuluna iyilik ister ise kendisine itaatkârlığında yardımcı olacak arkadaşları gönderir onlar da ona doğru kendisini götürürler ve çağırırlar. Daha sonra bununla ilgili bir hadisi de zikreder.¹⁸⁵

Müfessirimiz, Rahmân sûresinin: “Hepsi de örtüleri atlastan minderlere yaslanırlar. İki Cennet’in de meyvesinin devşirilmesi yakındır” anlamındaki 54. âyetinde Râzî’den alıntı yapar: Âhiret Cennet’i dünya Cenneti’nden üç şeyde farklılık gösterir: Dünyada meyveler dallardadır; âhirette ise insan bir yerde yaslanmış olduğu

¹⁸³ Sâvî, age, II, 128. Ayrıca bkz: Hâzin, age, II, 206.

¹⁸⁴ Sâvî, age, III, 142. Ayrıca bkz: Kurtubî, age, XII, 212.

¹⁸⁵ Sâvî, age, III, 587. Ayrıca bkz: Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Leâ’ifü’l-İşârât*, 2. B., Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1428/2007, III, 147.

halde onların bizzat kendileri ona yaklaşırlar. Dünyada insan kalkıp meyveye doğru yürümesi gerekirken, âhirette meyveler ona gelip etrafında dolaşacaklardır. Dünyada insan bir meyveye yaklaşıp diğerinden uzaklaşırken, âhirette bütün meyveler bir anda bir yerde olup insana doğru gelecektir.¹⁸⁶

Sâvî, Kur'an'ı yorumlarken, zikredilen kaynaklar dışında kimi zaman farklı âlimlerin sözlerini de kullanmış; bu kullanımda onların isimlerini zikretmekle yetinerek, hangi eserden faydalandığını bildirmemiştir.

3.5.2. Hadis Kaynakları

Sâvî hâşiyesinde bin kadar hadis zikretmiştir. Ancak sadece on kadar yerde naklettiği hadislerin kaynağını vermiştir. Genel olarak Buhârî ve Müslim'i hadis kaynağı olarak gösterdiği halde, aralarında Tirmizî, Hâkim ve Dârekutnî de bulunmaktadır.

Müfessir Sâvî, Mücâdele sûresinin: إِذَا جَاءُوكَ حَيَّوكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ şeklindeki ve: “Onlar sana geldikleri zaman seni, Allah’ın selamlamadığı bir şekilde selamlıyorlar” anlamındaki 8. âyetinde Buhârî’nin kaydettiği şu hadisi zikretmektedir: “Yahudiler Hz. Peygamber’in yanına gelip ona dediler: Es-Sâmu Aleykum. Âişe dedi: Ne dediklerini anladım ve cevap verdim: Allah’ın laneti ve gazabı üzerinize olsun, zehirlenesisiniz. Resûlullah da: Yavaş Âişe, sakın ol, kabalık ve adaletsizlikten sakın. Âişe de: Duymadın mı ne dediklerini? diye sordu. Peygamber de: Ne cevap verdiğimi sen de duymadın mı: Dedim ki “ve aleykum.” Benim kabul ediliyor, onların ise edilmiyor.”¹⁸⁷

Sâvî, Mü’minûn sûresinin: “Gökten uygun bir ölçüde yağmur indirip onu arzda durdurduk. Bizim onu gidermeye de elbet gücümüz yeter” meâlindeki 18. âyetinde Buhârî ve Müslim’in kaydettiği Hz. Peygamber’den Abdullah b. Abbas’ın naklettiği bir hadisi zikreder. Hz. Peygamber dedi ki: “Şüphesiz ki Allah Cennet’ten beş adet nehir indirmiştir: Seyhun ve Ceyhun, Dicle, Fırât ve Nîl, Allah onları Cennet’in en alt kademesinde bulunan bir pınardan Cebrâîl’in kanatları üzerine indirmiş yerleştirmiş ve

¹⁸⁶ Sâvî, age, IV, 224-225. Ayrıca bkz: Râzî, age, XXIX, 127. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 5, 11, 13, 33, 38, 41, 17, 21, 25, 33, 53, 59, 64, 80, 82, 90, 101, 121, 128, 220, 231, 342, 370-371, 384, 413, 432, 466, 546, 564, 562, 567, 583; II, 71, 190, 219, 243, 297, 305, 346, 402, 444, 482, 505, 515-517; III, 97, 151-152, 168, 231, 269, 282, 330, 370-371, 412, 421, 432.452-454, 501-502, 509, 532, 585; IV, 8, 32-33, 156, 193-194, 242, 253, 278, 333, 415, 428, 438, 463, 486, 498, 500, 529, 531, 532, 538, 539, 568, 603.

¹⁸⁷ Sâvî, age, IV, 264. Ayrıca bkz: Buhârî, Da’avât, 62; Müslim, Selâm 10.

hareket etirmiş ki insanlara faydalı olsunlar. Yukarıdaki sözler de bu bağlamdadır: “Göklerden uygun miktarda yağmur indirip onu arzda durdurduk. Ve Ye’cûc ve Me’cûc ortaya çıktığında Allah Cebrâîl’i göndererek dünyadan Kur’ân’ı alıp bütün ilmi, Haceru’l-Esved’i, İbrâhîm’in makamını, Mûsâ’nın tabutunu ve içinde olanları ve bu beş nehri göklere kaldıracaktır” 18. âyetin devamında olan sözler buna yöneliktir: “Bizim onu gidermeye de elbet gücümüz yeter.” Dünyadan ise her şey alındığında insanlar hem dünyanın hem âhiretin iyiliğini kaybedecektir.¹⁸⁸

Sâvî, A’râf sûresinin: “Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan Allah’tır” anlamındaki 54. âyetinde Müslim ve Hâkim’in kaydettiği ve İbn Abbas’tan nakledilen şu rivayeti zikretmektedir: “Allah yeryüzünü Pazartesi günü yaratmıştır. Tepeleri ve onlarda faydalı olanları Salı günü yaratmıştır. Çarşamba günü de kayaları, suyu, çamuru, bina ve harabeleri yaratmıştır. Perşembe günü gökyüzünü yaratmıştır. Cuma günü yıldızları, güneşi, ayı ve melekleri, o günün son üç saattinde ise insanın faydalanacağı her güzel şeyi ve son iki saatte Âdem’i yaratmış, onu Cennet’te ikamet ettirmiş ve İblis’e ona secde etmesini emretmiştir.”¹⁸⁹

Sâvî, Bakara sûresinin: “Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder” meâlindeki 268. âyetinde İmâm Tirmizî’nin kaydettiği söylenen şu hadisi zikreder: “Her insan onu etkileyebilecek ve sevkdebilecek kendi şeytanına ve meleğine sahiptir. Şeytan onu kötülüğe ve inkârlığa sevk eder, melek ise doğruluğa ve iyiliğe ve doğruluğun kurulmasına sevk etmektedir. Kim ki etrafında iyilik bulursa bilsin ki o Allah’tandır; kim de ötekinden bulursa Şeytan’ın şerrinden Allah’a sığınsın, sonra da şöyle nasihat etmiştir: Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder.”¹⁹⁰

Sâvî’nin açık bir şekilde işaret ettiği kaynaklar dışında, hâşiyesinde kullanılan hadisleri inceleyerek; onların Ebû Davûd, İbn Mâce, Nesâî, Muvatta, Ahmed’in Müsned’inde, İbn Ebî Şeybe’nin Musannef’inde, Dârimî, Taberânî vd. hadis kitaplarında bulduğunu ve bundan da müfessirin bu kitaplara da başvurduğu

¹⁸⁸ Sâvî, age, III, 109-110. Ayrıca bkz: Buhârî, *Bed’ü’l-Halk*, 6; Müslim, *Îmân*, 264.

¹⁸⁹ Sâvî, age, II, 30. Ayrıca bkz: Müslim, *Sifetü’l-Kıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr*, 27; Hâkim, age, II, 592.

¹⁹⁰ Sâvî, age, I, 210. Ayrıca bkz: Tirmizî, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 3. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 610; II, 30, 182-185, 335, 552; III, 502.

anlaşılmaktadır. Bu hadisler arasında hem sahih hem de zayıf hadisler vardır. Bahsedilen konu için örnekler *Kur'ân'ın Hadis ile Tefsiri* başlığı altında bulunmaktadır.

3.5.3. Fıkıh Kaynakları

Müfessir Sâvî, fıkıh ile ilgili âyetleri yorumlarken neredeyse her zaman dört hak mezhebin görüşlerini zikreder ve onlara dayanırsa da, hangi eserlerden alıntı yaptığını belli etmemiştir. Sâvî, *Fıkî Tefsir* başlığı altında geçtiği üzere, birçok yerde imâmların; Ebû Hanîfe, Mâlik, Ahmed ve Şâfiî, onların takipçilerinin ve mezheplerinin görüşlerini zikrettiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili örnekler, *Dört Mezhep İmâmlarını Zikretmesi* başlığı altında incelenecektir.¹⁹¹

Yukarıda zikredilenler dışında, Üchûrî¹⁹² ve Remlî¹⁹³ gibi İslâm hukuku konusunda âlim olanlardan, *er-Rahbiyye*¹⁹⁴ ve *et-Tilimsâniyye*¹⁹⁵ gibi eserlerden de alıntıları yapmış ve fikirlerini zikretmiştir.

Meselâ Sâvî, Bakara sûresinin: “Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar” anlamındaki 225. âyetinde, Mâlikî mezhebinden olan Üchûrî’nin kefaretin çeşitleri lağv ve gamûs hakkında bir şu şiiri zikretmektedir:

كَفَّرَ غَمُوسًا بِلَا مَاضٍ تَكُونُ كَذَا لَعُو بِمُسْتَقْبَلٍ لَا غَيْرَ فَاَمْتَنَّا

*Gamusun kefarecini ver, geçmiş zamanın dışındaki bir zamanla değilse. Lağv ise sadece mustakbel olduğunda keffaret verilir. Başka durumlarda verilmez.*¹⁹⁶

Sâvî, Yâsîn sûresinin: “Ay için de birtakım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihayet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner” anlamındaki 39. âyetinde, der ki: Her ay yeni bir ay var mı yoksa o her ay için tek bir ay mı var? Şâfiî

¹⁹¹ Örnekler için *Dört Mezhep İmâmlarını Zikretmesi* başlığına bakınız.

¹⁹² Ebû'l-İrşâd Nûrüdîn Âlî b. Muhammed b. Abdîrahmân el-Üchûrî el-Misrî (ö. 1066/1656), Mâlikî fakihî.

¹⁹³ Burada Remlî’den kastedilen ya Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî (ö. 957/1550), ya da oğlu Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî el-Misrî (ö. 1004/1596)’dir.

¹⁹⁴ Şâfiî fakihî İbnü'l-Mütefennine er-Rahbî’nin (ö. 577/1182) İslâm mirâs hukukuna dair manzum risâlesi.

¹⁹⁵ Mâlikî fakihî Ebû İshâk İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Ensârî es-Sebtî et-Tilimsânî’nin (ö. 690/1291). İslâm mirâs hukukuna dair *el-Manzûmetü (el-Urcûzeü) 't-Tilimsâniyye fi'l-Ferâ'iz* adlı risâlesi.

¹⁹⁶ Sâvî, age, I, 172.

mezhebinden olan Remlî, her ayın yeni bir ayının var olduğunu söylerken, ulemanın çoğu tek bir ay olduğu görüşündedir.¹⁹⁷

Müfessirimiz, Nisâ sûresinin anlamındaki 11. âyetinde *er-Rahbiyye* yazarından fıkıhta mirâs konusunda olan şu satırları zikreder:

وَإِنْ يَكُنْ زَوْجٌ وَأُمٌّ وَأَبٌ فَتُكْتَلُ الْبَاقِي لَهَا مَرْتَبٌ
وَهَكَذَا مَعَ زَوْجَةٍ فَصَاعِدًا فَلَا تُكُنْ عَنِ الْعُلُومِ قَاعِدًا

Şayet bir eş, bir anne ve bir baba olursa, eş payını aldıktan sonra kalanın üçte bir payıdır. Zevce vefat ettiğinde ve daha fazla mirasçı bulunduğunda durum böyledir, yani anne sülüsü alır. Sen de şlmi tahsil etmekten geri durma.

Ve Tilimsâniye’den de şu satırlara değinir:

وَفِيهِمْ فِي الْحَبِّ أَمْرٌ عَجَبٌ لِكُونِهِمْ قَدْ حَجَبُوا وَحَجَبُوا

*Bunları hacbetmekte ve hacbedilmekte garip durumlar vardır.*¹⁹⁸

3.5.4. Kelâm Kaynakları

Sâvî’nin kelâm konusundaki âyetleri derin bir şekilde yorumladığı gerçeği yanında, kaynakları konusunda fazla bilgi vermediği de gerçektir. Genel olarak “Ehl-i Sünnet’in görüşü budur, Eş’arî’nin¹⁹⁹ görüşü budur, Mâtürîdî’nin²⁰⁰ de budur”²⁰¹ der. En fazla *Cevheretu’t-Tevhîd*²⁰² kitabını kaynak olarak kullandığı fark edilmektedir:

Örnek olarak Bakara sûresinin: “*O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır*” anlamındaki 255. âyetinde, Arş ve Kürsü’nün yaratılışı Allah’ın ihtiyacından dolayı değil, emri ve hikmetinden dolayıdır. Daha sonra bu iddia için yazar *Cevherî*’den aktardığı şu şiiri zikreder:

¹⁹⁷ Sâvî, age, III, 455.

¹⁹⁸ Sâvî, age, I, 340. Daha fazla örnek için bkz: I, 56, 443; II, 75, 498.

¹⁹⁹ Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş’arî (ö. 324/935-36), Eş’ariyye kelâm mezhebinin kurucusudur.

²⁰⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî (ö. 333/944). Mâtürîdiyye kelâm mezhebinin kurucusudur.

²⁰¹ Örnekler için *Kelâm İlmi Yönü* başlığı altında bakınız.

²⁰² Eş’arî âlimlerinden Ebû İshâk İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî’nin (ö. 1041/1631) akide ilmine dair manzum eseri.

وَالْعَرْشُ وَالْكُرْسِيُّ ثُمَّ الْقَلَمُ وَ الْكَاتِبُونَ اللَّوْحَ كُلُّ حِكْمٍ

*Arş, Kürsî, sonra da Kalem ve Levh(-i Mahfûz) 'un Kâtipleri, bunların hepsinin hikmetleri vardır.*²⁰³

Sâvî, Yûnus sûresinin: “Kötülük yapanlara gelince, kötülüğün cezası misli iledir” anlamındaki 27. âyetinde, yazar *Cevherî*’nin şu satırını nakleder:

فَالسَّيِّئَاتُ عِنْدَهُ بِالْمِثْلِ وَالْحَسَنَاتُ ضَوْعِفَتْ بِالْفَضْلِ

*Kötülükler Allah 'ın katında aynısıyla karşılık bulur. Öysa iyilikler kat be kat mükâfatlandırılır.*²⁰⁴

Süyûtî, Enbiyâ sûresinin: “Tıpkı ilk yaratmayı başladığımız gibi onu tekrar o hale getiririz” meâlindeki 104. âyetindeki yaratılışın topyekun yok oluş sonrasında olduğudur. Sâvî bunun bir görüş olduğunu söyler ve diğerine göre insanların parçalara ayrıldıktan sonra tekrar dirileceklerini ilave eder, bu iddiasında da *Cevhere*’ye dayanmaktadır:

وَقُلْ يُعَادُ الْجِسْمُ بِالتَّحْقِيقِ عَنْ عَدَمٍ وَقِيلَ عَنْ تَفْرِيقِ

*Cismin muhakkak tekrar yoktan var edileceğine inan. Bir görüşe göre de cisim dağıldıktan sonra toplanıp îade edilecektir.*²⁰⁵

Sâvî, aynı zamanda bir yerde Uchûrî’yi zikrederek, Secde sûresinin: “Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir” anlamındaki 5. âyetini Uchûrî’nin sözlerinden de anlaşılabilceği üzerine Allah kendi bilgisi ve isteği üzerine amel etmektedir ve bu da kazâ ve kader olarak anlaşılabilir:

إِرَادَةُ اللَّهِ مَعَ التَّعْلُقِ فِي الْأَزَلِ قَضَاؤُهُ فَحَقَّقَ

وَالْقَدْرُ الْإِيجَادُ لِلْأَشْيَاءِ عَلَى وَجْهِ مُعَيَّنٍ أَرَادَهُ عَلَا

*Teallükla birlikte Allah 'ın ezelde bir şeye ileşmesi Allah 'ın kazâsıdır, bunu böylece bil. Kader ise, eşyaları belli bir şekilde icat etmesidir.*²⁰⁶

²⁰³ Sâvî, age, I, 198. Ayrıca bkz: el-Bâcûrî, *Şerhu Cevheretü't-Tevhîd*, 1. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 181.

²⁰⁴ Sâvî, age, II, 204. Ayrıca bkz: el-Bâcûrî, age, s. 173.

²⁰⁵ Sâvî, age, III, 72. Ayrıca bkz: el-Bâcûrî, age, s. 170. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 128, 367; II, 31, 191; III, 292, 293, 548.

Ayrıca, tekrara düşmemek adına Sâvî'nin Ehl-i Sünnet, Eş'arî ve Mâtürîdî'nin görüşlerinin zikredildiği örnekler *Kelâmî Yönü* başlığı altında bulunmaktadır.

3.5.5. Tasavvuf Kaynakları

Müfessir Sâvî, tasavvuf alıntıları söz konusu olursa, genel olarak kaynak olarak kullandığı ve bilgi aldığı kitapları zikretmediği halde, Tasavvuf'un büyük isimlerini zikreder: Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî,²⁰⁷ İbn Atâullah,²⁰⁸ el-Bekrî,²⁰⁹ eş-Sa'rânî,²¹⁰ İbn Meşîş,²¹¹ Şiblî,²¹² Cüneyd,²¹³ Ebu Bekr el-Esamm,²¹⁴ Fudayl b. İyâd,²¹⁵ Ahmed er-Rifâî,²¹⁶ Sehl b. Abdullah,²¹⁷ Muhammed el-Fadl,²¹⁸ İbrâhîm ed-Desûkî,²¹⁹ Senûsî²²⁰ vd.

Sâvî, Kadr gecesini tanımlarken, İmâm Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî'nin sözlerini nakleder ve der ki: “Ramazanın ilk günü Pazar günü ise o zaman Kadr gecesidir. Şayet ilk Pazartesi ise o zaman 21. gecesindedir. Eğer Salı ise o zaman 27., Çarşamba ise 29., Perşembe ise 25. ve Cuma günü ise 27. gecesidir.”²²¹

Müfessirimiz, En'âm sûresinin: “*Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahv etsinler, hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar! Allah dileseydi bunu yapmazlardı. Öyle ise onları uydurdukları ile başbaşa bırak!*” meâlindeki 137. âyetinde, Seyyid İbrâhîm ed-

²⁰⁶ Sâvî, age, III, 347.

²⁰⁷ Ebu'l-Hasan eş-Şâzelî (ö. 656/1258)'ye Şâzeliyye tarikatı nisbet edilir.

²⁰⁸ Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl) Tâciüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Atâillâh eş-Şâzelî el-İskenderî (ö. 709/1309). *el-Hikemü'l-Atâiyye* onun en meşhur eseridir.

²⁰⁹ Ebü'l-Mekârim Muhammed el-Bekrî (ö. 994/1586). el-Bekrî, Şâziliyye tarikatının Vefâiyye kolunun nisbet edilen Bekriyye şubesinin kurucusudur.

²¹⁰ Ebü'l-Mevâhib (Ebü Abdurrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Sa'rânî el-Mısırî (ö. 973/1565)

²¹¹ Ebü Muhammed Abdüsselâm b. Meşîş (Beşîş) el-Hasenî (ö. 625/1228) Kuzey Afrika'daki tasavvufun en büyük temsilcilerinden biridir. Ona Meşîşiyye tarikatı nisbet edilir. Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin şeyhiydi.

²¹² Ebü Bekr Dülef b. Cahder (Ca'fer b. Yûnus) eş-Şiblî (ö. 334/946) ilk sûfilerden.

²¹³ Ebü'l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârî el-Bağdâdî (ö. 297/909).

²¹⁴ Ebü Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm (ö. 200/816).

²¹⁵ Ebü Alî el-Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd et-Temîmî el-Yerbûî (ö. 187/803) Horasan'ın ilk en büyük sûfilerden.

²¹⁶ Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâî (ö. 578/1182), Rifâiyye İslâm dünyasının ilk tarikatlardan birisinin kurucusudur.

²¹⁷ Ebü Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî (ö. 283/896) sûfî ve müfessir.

²¹⁸ Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Fazl b. el-Abbâs el-Belhî (ö. 319/931), Horosanlı sûfilerden biridir.

²¹⁹ Burhânüddîn İbrâhîm b. Ebi'l-Mecd Abdilazîz ed-Desûkî (ö. 676/1277), Mısırlı sûfî Desûkiyye tarikatının kurucusudur.

²²⁰ Seyyid Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdilkâdir es-Senûsî (ö. 1276/1859), Cezâirli Senûsiyye tarikatının kurucusudur.

²²¹ Sâvî, age, IV, 538.

Desûkî'nin sözlerini nakleder: “Kim ki yaratıklara şeriat gözüyle bakarsa onlardan buğz eder, kim ki onlara hakk gözüyle bakarsa, onlar için bir açıklama bulacaktır.”²²²

Sâvî, Enfâl sûresinin 38. ve İbrâhîm sûresinin 24. âyetinde, şehadetin güzel kelimeleri hakkında söz ederken Senûsî'nin²²³ şu sözlerini zikreder: Akıllı kişiye gereken içerdiği anlamdan dolayı tevhîd zikrini bilinçli şekilde çokça yapmasıdır; ta ki onun anlamı insanın eti ve kanı ile karışana kadar, o zaman da onun sayısız sırlarını ve mûcizelerini göreceklidir.²²⁴

Müfessirimiz, Tevbe sûresinin: “*Allah'ın sınırlarını koruyanlar*” anlamındaki 112. âyetinde diyor ki: Serî es-Sakatî²²⁵ anlatmıştır, kendi yeğeni olan Cüneyd'e takvâ hakkında soru sormuş; o daha küçüktü ve dedi ki: Seni yasakladığı yerde görmesin, seni emrettiği yerde kaybetmesin.²²⁶

Sâvî, Nûr sûresinin: “*Allah göklerin ve yerin nûrudur*” meâlindeki 35. âyetinde Allah ışığın yaratıcısı olduğunu açıklamaktadır.. veya ışığın göstericisidir..., burada İbn Atâillâh'ın *Hikemi*'nden bazı satırları nakleder: Dünya bütünü karanlıktır, içinde sadece hakk aydındır, dünyanın varlığı Allah'a bağlıdır, şayet O olmasaydı başka hiçbir şey olmazdı.²²⁷

Sâvî, Gâfir sûresinin: “*Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana dua edin, kabul edeyim. Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar aşağılanarak Cehennem'e gireceklerdir*” anlamındaki 60. âyetinde, diyor ki: Ahmed er-Rifâî dedi ki: “Allah'a götüren kapıları çaldım ve gördüm ki hepsinde kalabalık bir sıra vardır; mütevazilik ve tevazu kapısı dışında.”²²⁸

²²² Sâvî, age, I, 599.

²²³ Burada kastedilen Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdülkâdir es-Senûsî (ö. 1276/1859), Senûsiyye tarikatının kurucusu olmalıdır.

²²⁴ Sâvî, age, II, 107; 362-363.

²²⁵ Ebü'l-Hasen Serî b. el-Mugallis es-Sakatî (ö. 251/865), Bağdâtlı, ilk sûfilerden biridir.

²²⁶ Sâvî, age, II, 180.

²²⁷ Sâvî, age, III, 149.

²²⁸ Sâvî, age, III, 570. Daha fazla örnek için bkz: I, 323, 592; II, 16, 75-77, 84, 170, 218, 367; III, 307, 313; IV, 31, 455, 545.

3.5.6. Arap Dili Kaynakları

Arap Dili hakkında Sâvî'nin yorumları, bu konuda temel kaynak, kitap ve kişilere dayanmaktadır. Sâvî, görüşlerini kimi zamanlarda sözlüklerle teyit eder, kimi zamanlarda Arap Dili ulemâsına, kimi zamanlarda ise Arap Dili okullarına teyit etmektedir.

3.5.6.1. Sözlükler

Müfessirimiz, her zaman olmasa da bazı durumlarda en önemli Arapça sözlüklerini de kullanmıştır. Net bir şekilde şu üç sözlükten istifade ettiğini görebilmektedir: *Kâmûsü'l-Muhît*,²²⁹ *Muhtârü's-Sihâh*²³⁰ ve *Misbâhü'l-Münîr*.²³¹

Süyûtî, Tevbe sûresinin: *وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً* şeklindeki ve: “Eğer yoksuluktan korkarsanız” anlamındaki 28. âyetinde *عَيْلَةً* kelimesi: *fakren* فَقْرًا olarak yorumlamıştır. Sâvî der ki: el-*Misbâh*'ta: *ma'îleten* fetha ile *fakr*'dir, ve bu kelime *'âle ye 'îlu* عَالٍ يَعِيلُ kelimesinin masdarıdır, *sâre* سَار babında, *fehuve* 'âil عَائِل çoğulu da *'âlle* عَالَّة. *Muhtâr*'da: *'iyâlu r reculi men ye 'ûluhum* عِيَالُ الرَّجُلِ مَنْ يَعُولُهُمْ, *'iyyâl*'ın عِيَال çoğulu *عِيَال*'dir, *ceyyid* جَيِّد gibi ve çoğulu da *'ayâil* عِيَالِ, *e'âle*'r *reculi kesuret* 'iyâluhu عِيَالُهُ أَعَالُ الرَّجُلِ كَثُرَتْ عِيَالُهُ.²³²

Süyûtî, Tevbe sûresinin: *إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَ الرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ* şeklindeki ve: “(Biliniz ki), hahamlarda ve râhiplerden birçoğu insanların mallarını haksız yollardan yerler” meâlindeki 34. âyetinin *بِاطِل*/haksız: *كَالرِّشَا فِي الْحُكْمِ* olarak yorumlar. Sâvî *الرِّشَا* kelimesinin tekili *الرَّشْوَة* ve *râ* harfî fethalı ve kesra ile okunuşlu olduğunu söylemektedir. Ayrıca *Kâmûs* sözlüğünde: *الرَّشْوَة* kelimesi *musellese* (üç hareke ile) okunup, hüküm esnasında verilen hediye anlamını taşımaktadır.²³³

İmâm Süyûtî, İsrâ sûresinin: *ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ* şeklindeki ve: “Sonra onlara karşı size tekrar (galibiyet ve zafer) verdik” anlamındaki 6. âyetinde *الْغَلْبَة* وَ *الدَّوْلَة* olarak

²²⁹ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Arapça'dan Arapça'ya sözlüğü.

²³⁰ *Muhtârü's-Sihâh*, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009)'nin *Tâcü'l-Luğa* diye adlandırılan sözlüğüne Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1268) tarafından yazılan muhtasar.

²³¹ Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşeh Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69)'nin *el-Misbâhü'l-Münîr* Arapça'dan Arapça'ya sözlüğü.

²³² Sâvî, age, II, 136. Ayrıca bkz: Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368-69), *el-Misbâhü'l-Münîr*, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1987, s. 167.

²³³ Sâvî, age, II, 139. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 3. B. Mu'essesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993, s. 1662.

yorumlar. Sâvî dَوْلَة kelimesinin manasını şöyle açıklar: *Misbâh*’ta: تَدَاوَلَ الْقَوْمُ الشَّيْئَ yani bazen bunun elinde, bazen de şunun elinde manasına gelmektedir.²³⁴

Sâvî, Nebe’ sûresinin: وَ كَأْسًا دِهَاقًا şeklindeki ve: “*Ve içki dolu kâse(ler)*” meâlindeki 34. âyetinde der ki: Mahallî *ke’s*’i *hamr-şarap* ile yorumlamıştır; dihkâk’ı ise *mumteli’-dolu* olarak yorumlamıştır. Ayrıca *ke’s* kelimesini olduğu gibi bıraksaydı daha uygundu; çünkü *Kâmûs* sözlüğünde dolu bardak için şöyle denilir: دَهَقَ الْكَأْسَ أَي مَلَأَهَا. *Muhtâr* sözlüğünde ise: أَذْهَقَ الْكَأْسَ أَي مَلَأَهَا وَ كَأْسٌ دِهَاقٌ أَي مُمْتَلِئٌ.²³⁵

3.5.6.2. Dil Hocaları

Arap Dili ulemâsından en fazla İbn Mâlik²³⁶ beyitlerini dile getirdiği görülebilmektedir (bunun örneği *İbn Mâlik’in Kaideleri* başlığı altında bulunabilir). Onun yanında Sîbeveyh,²³⁷ Kisâî,²³⁸ Ahşef,²³⁹ Zemahşerî, Ebû Hayyân, Sekkâkî,²⁴⁰ Ferrâ,²⁴¹ Uchûrî ve İbn Hişâm²⁴² gibi büyük zatlarına da atıfta bulunmaktadır.

3.5.6.2.1. Sîbeveyh

Süyûtî, Nisâ sûresinin: فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ şeklindeki ve: “*Yüzlerinize sürün*” anlamındaki 43. âyetinde, مَسَحَ fillinin muteaddî olduğunu ve edat harfîyle geldiğini söyler. Sâvî, Süyûtî’nin bu iddiası için Sîbeveyh’in sözlerini zikreder ve o: مَسَحْتُ رَأْسَهُ وَ Onun başına südüm sözünü bu iddia delil olarak kullanır.²⁴³

²³⁴ Sâvî, age, II, 454. Ayrıca bkz: Feyyûmî, age, s. 77.

²³⁵ Sâvî, age, IV, 444. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 1142. Daha fazla örnek için bkz: I, 433; II, 150, 383.

²³⁶ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274), *el-Elfiyye* adlı eseriyle meşhur olan sözlük, gramer ve kırâat âlimi.

²³⁷ Ebû Bîşr (Ebû Osmân, Ebû’l-Hasen, Ebû’l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796).

²³⁸ Ebû’l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805). Mutevâtir kırâat imâmılarından biri, nahiv âlimi.

²³⁹ Ebû’l-Hattâb Abdülhamîd b. Abdilmecîd el-Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793).

²⁴⁰ Ebû Ya’kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229).

²⁴¹ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ’ (ö. 207/822).

²⁴² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî (ö. 761/1360).

²⁴³ Sâvî, age, I, 365.

Şû'arâ sûresinin: مَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ şeklindeki ve: “Ama çoğu iman etmezler” meâlindeki 8. âyetinde, كَانَ kelimesi, müfessirlerin yorumladığı üzere, Sibeveyh’in görüşüne göre zâ'id olarak yorumlanmıştır.²⁴⁴

Abese sûresini: مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى şeklindeki ve: “Nerden bilirsın ki belki o temizlenecek” anlamındaki 3. âyetinde, Sibeveyh’in mezhebinde, buradaki مَا akılı varlıklar için de kullanılabilir.²⁴⁵

3.5.6.2.2. Kisâî

Sâvî, Bakara sûresinin: اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ şeklindeki ve: “Ey İsrailoğulları size verdiğim nimetlerimi hatırlayın” anlamındaki 40. âyetinde, der ki: zikr veya zukr, ذَكَرَ kesre veya damme ile dil veya kalb ile zikredilmesidir. Ancak, Kisâî dille olanı ذَكَرَ, kalple olanı ise دُكِرَ diye açıklar. İlkine karşın صَمَتٌ ikincisine karşın نِسْيَانٌ kelimesi kullanılır.²⁴⁶

Mahallî, Alak sûresinin: كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا طَغَى şeklindeki ve: “Gerçek şu ki insan azar” meâlindeki 6. âyetinde, كَلَّا kelimesi حَقًّا gerçek/ten olarak yorumlamıştır. Sâvî, bunun Kisâî’nin ve onu takip edenlerin mezhebi olduğunu ifade etmektedir. Ebu Hayyân ise bunun kellâ istiftâhiyye/başlangıç için, olduğunu söylemekte olup, bu iddiasında İbn Hişâm onu desteklemiştir.²⁴⁷

3.5.6.2.3. Ahfeş

Bakara sûresinin: إِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ şeklindeki ve: “Bu kasabaya girin dediğimiz zaman” anlamındaki 58. âyetinde, هَذِهِ kelimesinin mensûb olduğunu, Sibeveyh’in görüşüne göre zarf durumunda olduğu için, Ahfeş’in görüşüne göre ise mefûliyye durumunda olduğu için bu isim mensûbtur.²⁴⁸

Bakara sûresinin: وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى şeklindeki ve: “Siz de İbrâhîm’in makamından bir namaz yeri edinin” meâlindeki 125. âyetinde, Ahfeş’in mezhebine

²⁴⁴ Sâvî, age, III, 196.

²⁴⁵ Sâvî, age, IV, 455. Daha fazla örnek için bkz: I, 53, 66, 96, 562; IV, 139, 405, 503.

²⁴⁶ Sâvî, age, I, 43.

²⁴⁷ Sâvî, age, IV, 532. Daha fazla örnek için bkz: IV, 405.

²⁴⁸ Sâvî, age, I, 53.

göre *min* bu âyette *zâid* olarak bulunmaktadır, Sâvî ise bunun zayıf bir görüş olduğunu söylemektedir.²⁴⁹

3.5.6.2.4. Basra ve Kûfe Ekolleri

Dil ve Edebiyat malzemesinin derlenmesi, ihtiyac duyulan lügat ve gramer çalışmaları, ilk olarak Basra'da, bir asır sonra da Kûfe'de başlayıp üç asır kadar devam etmiştir. Müfessirimiz, bu iki ilk ve en önemli Arap Dili okullarının görüşlerini de zikretmektedir.

Sâvî, İsrâ sûresinin: *إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ* şeklindeki ve: “*Ancak Rabbinin rahmeti sayesinde*” anlamındaki 87. âyetinde, burada *istisna münkatı*’ olduğunu söylemekte ve müfessir de Basra okulunun âdeti olduğu üzere *لَكِنْ* kelimesi takdir edilmiştir. Kûfe okulunda ise *istisna münkatı*’ olduğu için takdiri olarak *بَلْ* kelimesi kullanılmaktadır.²⁵⁰

Müfessirimiz, Yâsîn sûresinin: *وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ* şeklindeki ve: “*Elbette onların hepsi (kıyamet gününde) karşımızda hazır bulunacaklar*” meâlindeki 32. âyetindeki *لَمَّا* kelimesi *لَا* manasında olduğunu ve *إِنْ* ise nâfiye/olumsuz içindir ve burada Kûfe ve Basra uleması ittifak halindedir ve iki okulu kapsayan bazı diğer açıklamaları yapmaktadır.²⁵¹

Müzzemmil sûresinin: *فُمُ اللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا* şeklindeki ve: “*Biraz hariç, geceleri kalk namaz kıl*” anlamındaki 2. âyetinde *اللَّيْلِ* kelimesi, Basra mezhebine göre kıyâm için zarftır ve Kûfe mezhebine göre bu *mef’ûl bih*’dir.²⁵²

Verilen bilgilere göre, Sâvî’nin hâşiyesinde Arap dilinin temel kaynaklarına başvurduğu görülmektedir. Şüphesiz bu durum, müfessir olarak kendisine ve hâşiyesine farklı bir değer ve ağırlık vermektedir.

3.5.7. Tarih ve Siyer Kaynakları

Müfessir Sâvî, tarih bilgileri söz konusu olduğunda en çok Muhammed b. İshâk’ın²⁵³ bilgilerini kullanmıştır. Bundan kendisini bu konuda en yetkili âlim olarak

²⁴⁹ Sâvî, age, I, 96. Daha fazla örnek için bkz: I 396; II, 357; IV, 400.

²⁵⁰ Sâvî, age, II, 490.

²⁵¹ Sâvî, age, III, 451.

²⁵² Sâvî, age, IV, 402. Daha fazla örnek için: I, 430, 562; II, 13, 63, 316; III, 131; IV, 455, 500. Ayrıca diğer örnekler için bkz: I, 231, 443, II, 349, 498; IV, 500.

²⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Kıyâr el-Mutallebî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768). En meşhur ve en önemli eseri *Kitâbü ’l-Meğâzî (Sîretü İbn İshâk, el-Mübtade’ ve ’l-Meb’as ve ’l-Meğâzî)*.

kabul ettiğini anlaşılmaktadır. Örneğin Sâffât sûresinin: “*Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi*” anlamındaki 102. âyetinde, Sâvî burada İbn İshâk’tan alıntı yaparak: Hz. İbrâhîm’e oğlunu kurban etmesi emredildiğinde, o oğluna: “Ey oğlum, bu ipi ve bıçağı al, gel odun getirmeye gidelim.” Tek kaldıklarında, o kendisini Allah’ın emrinden haberdar etti ve dedi ki: “*Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap..*”²⁵⁴

Sâvî yine Sâffât sûresinin: “*İlyâs da şüphe yok ki, peygamberlerdendi*” meâlindeki 123. âyetinde, İbn İshâk’ın sözlerinden dolayı Hz. İlyâs’ın Hârûn soyundan olduğunu söylemektedir: “O İlyâs b. Yâsîn b. Finhâs b. Mu’ayzar b. Hârûn b. İmrân ve İlyâs el-Yesa’nın amca oğludur.” Daha sonra bu peygamberin kıssasını İbn İshâk ve diğer âlimlerin zikrettiği gibi zikretmektedir.²⁵⁵

Sâvî, Cum’a sûresinin: “*Çünkü ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab’ı ve hikmeti öğreten onlardan bir peygamber gönderen O’dur*” anlamındaki 2. âyetinde, der ki; İbn İshâk’ın iddia ettiği gibi canlı olup da Hz. Peygamber’le akrabalık bağlantısı olmayan herhangi bir Arap yoktur; Beni Tağlib hariç; Allah onu, onların hristiyan oluşundan dolayı temizlemiştir.²⁵⁶

Sâvî, Tarih konusunda bu ana kaynağı dışında: Şerhü’l-Mevâhib,²⁵⁷ Kazerûnî,²⁵⁸ İbn Arabî, *et-Tahbîr*,²⁵⁹ gibi diğer kaynaklardan da istifade etmiştir.

Süyûtî, Âl-i İmrân sûresinin: “*Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim*” 55. âyetinin tefsirinde, Hz. İsa’nın 33 yaşında iken göklere kaldırıldığını söyler. Sâvî, bunu kabul etmeyerek, Muhammed Zerkânî’nin kitabı olan

²⁵⁴ Sâvî, age, III, 484.

²⁵⁵ Sâvî, age, III, 487-488.

²⁵⁶ Sâvî, age, IV, 306. Daha fazla örnek için bkz: I, 567; II, 455; III, 455-459; IV, 123-124.

²⁵⁷ Muhammed ez-Zerkânî, Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî’nin (ö. 923/1517) *el-Mevâhibü’l-Ledüniyye* Hz. Peygamber’in hayatı ve şahsiyetine ilgili eserinin üzere yazdığı şerhi.

²⁵⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Şehriyâr Kâzerûnî (ö. 426/1035)

²⁵⁹ *et-Tahbîr*’den kastedilen, Süyûtî’nin *et-Tahbîr fî İlmî’t-Tefsir* adlı eseri.

Şerhü'l-Mevâhib'de ²⁶⁰ zikredilen bilgiyi, Hz. İsa'nın 120 yaşında iken göklere yükseltildiğini kabul etmektedir.²⁶¹

Sâvî yine, Tevbe sûresinin 25. âyetinde: “*Andolsun ki, birçok yerde (savaş alanlarında) ve Huneyn savaşında size yardım etmişti. Hani çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat size hezimete uğramaktan kurtaramamıştı..*” meâlindeki 25. âyetinde, Huneyn gazvesinde 12.000 müslüman askerin olduğunu nakletmektedir. Bundan 10.000'i Muhâcir ve Ensâr, 2.000 kişi Mekke fethinden sonra İslâm'ı kabul edenlerdendi. Kâfirlerin sayısı ise 4.000 kişi iken, *Şerhü'l-Mevâhib* onların sayısını 20.000 olarak vermektedir.²⁶²

Müfessirimiz, Fecr sûresinin: “*Direkleri (yüksek binaları) olan İrem şehrine*” meâlindeki 7. âyetinde, der ki: Âd b. Avs b. İrem b. Sâm b. Nûh (as), Âd kavmi onların dedesi olan Âd'tan ismini almıştır. Kendisi 1.200 sene yaşamış, 1.000 kadınla evlenmiş ve 4.000 kadar belinden çıkan çocuk ile nimetlendirilmiştir. Kazerûnîye göre Ad kavminin uzun bir insanın boyu 500 dirsekti ve küçük olanın da 300 dirsekti,. Ancak İbn Arabî, bunu kabul etmeyerek bunun sahih olmadığını söylemektedir ve hadisteki bilgilere göre: Allah Âdem'i 60 dirsek boyunda yarattığını ve insanların da bugüne kadar küçülme ve devam ettiklerini ifade etmiştir.²⁶³ Aynı zamanda hangi peygamberin kaç sene yaşadığı konusundaki bilgileri verirken, imam Süyûtî'nin *et-Tahbîr fî 'İlmi't-Tefsîr* eserini kullanmıştır.²⁶⁴

²⁶⁰ Kitabın tam adı *Şerhü'l-Mevâhib el-Ledünniyye bi'l-Minahî'l-Muhammediyye*, Muhammed b. Abdü'l-Bâkî ez-Zerkânî (ö. 1122) tarafından yazılmıştır, XII ciltte basılmıştır. (google)

²⁶¹ Sâvî, age, I, 261.

²⁶² Sâvî, age, II, 134.

²⁶³ Sâvî, age, IV, 498. Ayrıca bkz: Buhârî, *Ehâdîsü'l-Enbiyâ*, 1; Müslim, *Sifetü'l-Cenne*, 28.

²⁶⁴ *Peygamberlerin Yaşam Süresi ve İki Dönem Arasındaki Fark* başlıkları altındaki örneklere bakınız.

3.6. HÂŞİYE ALÂ TEFSÎRÎ'L-CELÂLEYN ESERİNİN DİĞER TEMEL ÖZELLİKLERİ

3.6.1. Soru - Cevap Özelliği Açısından Sâvî Hâşiyesi

Sâvî hâşiyesinin en belirgin özelliklerden birisi, bir konu hakkında soru sorması ve o sorulara cevap vermesidir. Sâvî hâşiyesinde bunun gibi yüzlerce (500'den fazla) örnek vardır. Neredeyse hakkında soru sormadığı ve cevap vermediği bir tane sûre yoktur.

Müfessirimiz birçok konuya değinmiş, kimi zaman soru cevap şekli âyetler arasında veya bizzat âyetin kendisinde olan tutarsızlıklarla ilgili olurken,²⁶⁵ kimi zaman bu soru ve cevaplar Kelâm, Fıkıh, Arap dili, Tasavvuf, Siyer ve Tarih, Kur'ân İlimleri, Celâleyn ve ulemânın haklı çıkarılması ve buna benzer konuları kapsamaktadır.

Soruları sorarken ve cevaplarını verirken Sâvî birçok çeşidi ile beraber, en çok *fe in kulte – kultu* (*Eğer dersin – diyorum*) ve *fe in kulte – ucîbu, el-cevab, (eğer dersin – cevaplıyorum, cevabı)* üslûbunu kullanmıştır. Ayrıca şu şekiller de görülebilmektedir:

İstuşkile, yuşkulu, muşkilun, işkâlun– ucîbe, cevâb.

Cevâb ammâ yukâlu – fe ecâbe.

Şubhe ve redd aleyhâ.

Beyne 'l-âyeteyni tenâf – ucîbu.

I'terada – cevâb, ucîbu.

*Hâzâ la yetenâfâ – lienne.*²⁶⁶

Müfessir Sâvî, neden böyle bir yöntemi kullandığını hâşiyesinde belirtmemiştir. Nedeni, eğitici bir yöntem olduğu için ve âyetlerle ilgili sorular sorulması muhtemel olan ya da bir öğrenci için sorması gereken soruları kendisi sormuş ve bunları öz bir şekilde cevaplamıştır. Ayrıca bu soruların bir kısmı, daha önceden sorulmuş sorular da olabilir. Şimdi çeşitli ilimlerle ilgili bu soru-cevap yöntemine bazı örnekler verilmektedir.

²⁶⁵ Bu konu *Müşkilü 'l-Kur'ân* başlığı altında incelenmiştir.

²⁶⁶ Bundan sonra sekiz alt başlık ile verilen örneklerde bu sigalar kullanılmıştır.

3.6.1.1. Kelâm

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: “Allah’ın âyetlerini inkâr ediyorlar ve haksız yere peygamberleri öldürüyorlar” meâlindeki 112. âyetinde diyor ki: Eğer dersiniz: Peygamberleri öldürenler onların dedeleriymiş, kendileri neden bu günahı dolaylı sorumlu olacaklar? Cevaplıyorum: Peygamberlerin öldürülmelerinden duydukları haz ve memnuniyet duygusu, onları o fiili bizzat yapmak gibi sorumlu tutmaktadır. Bu yüzden fiil onların dedeleri tarafından yapılmıştır; ama kendileri de sağlam niyetle buna destek olmaktadırlar. Şayet imkanları olsa, peygambere ve müslümanlara ulaşabilse, hiç birini sağ bırakmazlardı.²⁶⁷

Müfessirimiz, A’râf sûresinin: “Derken şeytan, birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi ve: Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı, dedi” anlamındaki 20. âyetinde, der ki: Eğer dersiniz: Peygamberler şeytanın vesvesesinden korunmuştur. Bu âyete dışardan baktığımızda şeytanın onlara da vesvese verebileceğini görmekteyiz? Cevaplıyorum: Şeytan bizatihi Âdem’e değil Havva’ya vesvese vermiş, Havvâ ise Âdem’i kandırmıştır. Eğer dersiniz: O Cennet’in dışında olduğu halde nasıl vesvese verebilmiştir? Cevaplıyorum: Vesvese, her ne kadar Cennet’in dışında olsa bile bir şekilde Allah’ın izniyle Cennet’in içine kadar girebilmiştir. Veya: Şeytan Cennet’e girebilmek için yılanın içine saklanmıştı.²⁶⁸

Sâvî, İbrâhîm sûresinin: “Ey Rabbimiz! (Amellerin) hesap olunacağı gün beni, ana-babamı ve mü’minleri bağışla” meâlindeki 41. âyetinde, der ki: Eğer dersiniz: O her günahı uzak tertemiz bir peygamber olduğu halde, nasıl bağışlanmayı isteyebilir? Cevaplıyorum: Bağışlanma illa bir günahı gerektirmez. Bir üst makama yükseldiğinde o eski makamdan bağışlanma dilendiği gibi. Hz. Peygamber’in sözlerine istinaden: “Gerçekten de kalbimi bazen gölge tutar ve günde yetmiş sefer bağışlanma dilemekteyim.”²⁶⁹

Sâvî, yine Mü’minûn sûresinin: “Bu durumda beni zalimler topluluğunun içinde bulundurma, Rabbim” anlamındaki 94. âyetinde, der ki: Eğer dersiniz: Hz. Peygamber

²⁶⁷ Sâvî, age, I, 286, 318.

²⁶⁸ Sâvî, age, II, 13.

²⁶⁹ Sâvî, age, II, 370. Ayrıca bkz: Müslim, Zikr, Duâ, Tevbe ve İstiğfâr, 41.

zalim millet ile beraber olmasından korunmuştur; nasıl olur da Allah ona böyle bir dua etmeyi emreder? Cevaplıyorum: Bu ona Mevlâ'ya karşı olan ubûdiyyetinden ve mütevaziliğinden dolayı emredilmiştir. Aynı zamanda Allah'ı her an tefekkür etsin ve ödülünü de artırsın diyedir.²⁷⁰

Mahallî, İnfitâr sûresinin: “*Şunu iyi bilin ki üzerinizde bekçiler var*” anlamındaki 10. âyetinde, bu âyetin meleklerle yönelik olduğunu söylemektedir. Sâvî her insanda iki meleğin var olduğunu izah etmektedir, bunlardan biri sağda olup iyi amelleri, biri de solda olup kötü amelleri yazmaktadır. Daha sonra ise şu soruyu sorar: Eğer dersiniz: İnanmayanların iyi ameli yoktur; bu nedenle sağdaki melek neyi yazar? Cevaplıyorum: Sol tarafta bulunan melek, sağ taraftaki meleğin izniyle yazmaktadır ve bu şekilde o ona şahit olmaktadır.²⁷¹

3.6.1.2. Fıkıh

Sâvî, Mâide sûresinin: “*Fal oklarıyla kismet aramanız size haram kılındı!*” meâlindeki 3. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Bu iş kur'a gibidir ve o İslâm'da câiz kılınmıştır? Cevaplıyorum: Fal oklarının haram olması, onların putlara doğru çevrilmelerinden ve onlara atfen yaptıklarındandır. Şayet kur'a da putların önünde ve onlara yönelik yapılmış olsaydı oklar gibi o da haram kılınırdı.²⁷²

Müfessir Sâvî, A'râf sûresinin: “*Ey Âdem! Sen ve eşin Cennet'te yerleşip dilediğiniz yerden yiyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz*” anlamındaki 19. âyetinde, bir rivayete göre Hz. Havvâ'nın mehrinin Hz. Peygamber'e üç veya yirmi salavât olduğunu zikretmektedir. Eğer dersiniz: Mehrin şartlarından biri sahip olunabilecek maddi bir şeydir; salavat ise sahip olunabilecek birşey değildir? Cevaplıyorum: Bu kural Hz. Muhammed'in şeriatından olan bir kuraldır ve Hz.

²⁷⁰ Sâvî, age, III, 125.

²⁷¹ Sâvî, age, IV, 466. Daha fazla örnek için bkz: I, 28, 40, 41, 75, 102-103, 110, 124, 151, 160, 194, 197, 238, 240, 248, 257, 275, 285, 291-292, 316, 318, 324, 390, 401, 426, 482, 491, 508, 510, 525, 529, 535, 571, 586, 596, 606; II, 26, 84, 99, 150, 211, 230, 283, 288, 293, 295, 316, 318, 323, 347, 355, 367, 382, 386, 391, 407, 502, 539, 558, 560; III, 65, 206, 215, 262, 296, 390, 397, 416, 507, 587, 596, 597; IV, 32-33, 78, 99, 193, 345, 396, 438, 457, 466, 491, 553, 560.

²⁷² Sâvî, age, I, 438.

Âdem'in şeriatında yeri yoktur. Bunun yanında şu şekilde cevap verilebilir: Emri veren Allah'u Teâla'dır o ne isterse ve nasıl isterse emredebilir.²⁷³

Sâvî, Enbiyâ sûresinin: *“İrzini iffetle korumuş olanı (Meyem'i de an). Biz ona ruhumuzdan üfledik, onu ve oğlunu cümle âlem için bir ibret kıldık”*, meâlindeki 91. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Onun özelliği haramdan sakınmasıydı; peki helalden de uzak kalması ile nasıl övülür? Cevaplıyorum: Ruhbanlık onların şeriatında câiz idi. Veya bu durum, Hz. Îsâ'nın doğuşu kerametini Hz. Meryem'e ve bu mûcizeyi Hz. Îsâ'ya gösterebilmek adına kendine helal kılınmıştır.²⁷⁴

Müfessirimiz, Kasas sûresinin: *“Mûsâ şöyle cevap verdi: Bu seninle benim aramdadır. Bu iki süreden hangisini doldurursam doldurayım, bana karşı husumet yoktur. Söylediklerimize Allah vekîldir”* anlamındaki 28. âyetinde der ki: Eğer dersiniz: Şuayb'ın yaptığı şey sadece bir söz vermektir. Evlilik ise açık bir ifade ile gerçekleşir. Bunun yanı sıra evlenilecek kadın belli edilmemiştir. Aynı zamanda mehir faydası da kadına ulaşmamıştır? İki cevapla cevaplıyorum: 1. Bu onun şeriatinde câizdi. 2. Bu sözle nikâhın kastedildiğini var sayarsak bu durum aynı zamanda bizim şeriatla da uyum sağlayabilir. Nikâhı kabul etme ise Hz. Mûsâ tarafından 'zâlike' sözleriyle yapılmış olup evlenecek olan kişiye de işaret edildiği ihtimalini var saymaktayız. Kendisinin çobanlık yaptığı sürüsünde bazı koyunlar belki onun idi ve bu işten ona da pay düşmektedir. Bu da kadın için mehir ve fayda sayılır.²⁷⁵

Bazı örneklerde görüldüğü üzere ve özellikle son örnekte Sâvî, bir takım sorular konusunda cevap verme çabası içerisinde, delili olmayan iddialar, yani tahminler kullanmıştır.

3.6.1.3. Hadis

Nasıl âyetler arasında bir zıtlık yaşanması imkansız ise,²⁷⁶ aynı şekilde âyetle ve sahih hadisler arasında da bir zıtlığın görülmesi imkansızdır.

²⁷³ Sâvî, age, II, 12.

²⁷⁴ Sâvî, age, III, 67-68.

²⁷⁵ Sâvî, age, III, 271. Ayrıca bkz: Bursevî, VI, 398. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 43, 47, 133, 182, 183, 215, 261, 330, 347, 608; IV, 17, 408.

²⁷⁶ Örnekler için *Müşkilü'l-Kur'ân* başlığı altındaki örneklere bakınız.

Müfessir Sâvî, soru-cevap yoluyla belli âyetlerle çarpışan hadislerle işaret etmektedir. Örneğin Âl-i İmrân sûresinin: “Onlar, Allah’a ve âhiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten men ederler; hayırlı işlere koşuşurlar/yusâri’ûn” anlamındaki 114. âyetinde, Sâvî der ki: Acele sevilmeyen bir şeydir, çünkü hadiste nakledildi ki: “*Acele (el’acele) şeytandandır*”²⁷⁷ belirli durumlar hariç. Cevaplıyorum: *musâre’a’nın* anlamı: Allah’ın hakkı ve külli iradenin bir birine karşı zıt geldiğinde, iradeni bir tarafta bırakıp Allah’ın hakkını yerine getirmeye acele et. Acele genel olarak bir şeye yönelik hızlı davranmak, namaza vaktinden önce gitmesi gibi veya namaza acele etmesi gibi, veya ruku ve secdenin tam yerine getirilmemesi gibi. Bu gibi acelecilikler, bazı durumlar hariç çirkin görülmüştür; bu nedenle onlar *musâre’e* olup ‘*acelecilik* olarak görülmezler. Tevbe, misafire yemek getirme, ölüyü hazırlama, bekârın evlenmesi ve ilk zamanında namaz kılınması gibi.²⁷⁸

Sâvî, En’âm sûresinin: “*De ki: Acele istediğiniz şey benim elimden olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti. Allah zalimleri daha iyi bilir*” meâlindeki 58. âyetinde der ki: Bir cezalandırma durumunu Peygambere (sav) bıraktığımızda kendisi o işe acele edip sonra dinlenirdi. Hadiste ise melek Peygamber’e gelip ona bu iki tepeyi birleştirip aralarındaki kişileri toza çevirmeyi isteyip istemediğini sorduğunda, kendisi onu erteleyip, orada yaşayan ailelerden Allah’a inanacak kimselerin çıkacağını ümit ettiğini söylemiştir.²⁷⁹ Cevaplıyorum: Bu âyette insanın doğasının izlerini görebiliyoruz; çünkü hem iyi hem kötü ona etki etmektedir. Hadiste ise Peygamber’in üzerine inen Allah’ın rahmetidir ve onun üzerinden onlara rahmet göstermiştir. Âl-i İmrân sûresi 159. âyetinde der ki: “*Allah’ın rahmetiyle sen de onlara karşı merhametlisin.*”²⁸⁰

Müfessirimiz, En’âm sûresinin: “*Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez*” anlamındaki 164. âyetinde der ki: Eğer dersiniz: Ankebût sûresinin 13. âyetinde geçen Yüce Allah’ın şu sözleri nasıl anlaşılır: “*Elbette kendi yüklerini, kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar*” ve Hz. Peygamber’in sözleri: “*Kimki güzel bir âdeti başlatırsa...*”²⁸¹ Cevaplıyorum: Burada bir günaha sebep teşkil etmeyen kişi

²⁷⁷ Tirmizî, *el-Birr ve’s-Sile*, 66.

²⁷⁸ Sâvî, age, I, 287.

²⁷⁹ Buhârî, *Bedu’l-Halk*, 7.

²⁸⁰ Sâvî, age, I, 549-550.

²⁸¹ Müslim, *İlim*, 1017.

kastedilmektedir. Ankebût sûresi ve hadiste ise kişinin bizzat o amele sebep olduğu için günahı olacaktır, yani hem günah yaptığı için, hem de sebep olduğu için günahı olacaktır.²⁸² Sâvî, aynı soru ve hemen hemen aynı cevabı İsrâ sûresinin: “*Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez*” meâlindeki 15. âyetinde²⁸³ ve Necm sûresinin: “*Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur*” anlamındaki 39. âyetinde²⁸⁴ de zikretmektedir.

Sâvî, Yûnus sûresinin: “*Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri geldiği zaman artık ne bir saat geri kalırlar, ne de ileri giderler*” anlamındaki 49. âyetinde der ki: Eğer sorsanız: Rivayetlerde sadakanın ömrü uzattığı geçmektedir?²⁸⁵ Cevabı ise: Uzatması ile bereket kastedilmiştir; Allah’ın ilmindeki ecel değişmemektedir.²⁸⁶

Zikredilen örnekler, açık bir şekilde âyetler ve sahih hadisler arasında, ilk görünüşte öyle olsa da, bir zıtlığın olmadığını göstermektedir. Bunların ikisi de Allah’ın kelâmıdır; bu nedenle aralarında herhangi bir zıtlık söz konusu değildir.

3.6.1.4. Arap Dili

Sâvî’nin Arap dili konusunda uzman olmasından dolayı, hâşiyesinde sorulan sorulara en güzel ve en kapsayıcı cevaplar, Arap dili ile ilgilidir. Örnek olarak Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ şeklindeki ve: “*Allah sana kendisinden bir Kelime’yi müjdeliyor*” anlamındaki 45. âyetinde, Kur’ân’daki bir işkâli giderme konusunda bir rivayete değinip, âyetteki *min* edatının manasına değinmiştir: Rivayete göre Hârûn er-Reşîd halifenin yanına bir hristiyan adamın geldiği ve yanında Hasan b. Alî el-Vâkidî’yi bulduğu ve bu âlime şunu söylediği nakledilir: Allah’ın kelamında Hz. İsa’nın ondan bir parça olduğuna dair bir âyet vardır. Âlim: O hangi âyet? dedi: إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ, *min* edatı *tab’îd* içindir ve bu da İsa’nın Allah’tan parça olduğunu gösterir. O zaman şeyh ona: Şayet buradaki *min* edatı *tab’îd* için ise o zaman şu âyette de aynıdır: وَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ “*O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından size*

²⁸² Sâvî, age, I, 617.

²⁸³ Sâvî, age, II, 462.

²⁸⁴ Sâvî, age, IV, 197.

²⁸⁵ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, t.y., XVII, 22-23.

²⁸⁶ Sâvî, age, II, 212. Daha fazla örnek için bkz: I, 461, 483; II, 25, 26, 31, 83-84, 419, 448, 462, 560, 569; III, 15, 258-259, 339, 463, 545; IV, 189, 197.

boyun eğdirmiştir” (Câsiye 45/13), Hristiyan da susup İslâm’ı kabul etmiştir. Bu nedenle buradaki *min* edatı *tab’îd* için değil, *ibtidâ*’ya işaret etmektedir.²⁸⁷

Müfessirimiz, Mâide sûresinin: لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَ لَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ... فَكَفَّارَتُهُ... şeklindeki ve: “Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı size sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı size sorumlu tutar. Bunun da keffâreti...” anlamındaki 89. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Yemin kelimesi müennes olduğu halde, buradaki *hu* zamiri neden müzekkerdir. Cevaplıyorum: Kullanılan zamir müzekkerdir; çünkü buradaki yemin kelimesi *hîlf* (حلف) manasında kullanılmıştır.²⁸⁸

Sâvî, Hicr sûresinin: رَبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ şeklindeki ve: “İnkâr edenler zaman zaman, keşke biz de müslüman olsaydık, diye arzu ederler” anlamındaki 2. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: *Rubbe* kelimesine *mâ* (el-kâffe) geldiğinde, o zaman o özellikle geçmiş zaman için kullanılır; burada ise şimdiki zaman söz konusudur? Cevaplıyorum: Muhakkak şimdiki zaman, Allah’ın katında onun ilmine nazaran gerçekleşmektedir ve onda geçmiş şimdiki ve gelecek zaman yoktur; o bakış bizim açımızdandır.²⁸⁹

Sâvî, Zümer sûresinin: أَوْ تَقُولُ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ أَوْ تَقُولُ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي مِنَ الْمُحْسِنِينَ بَلَى كَرَّةً فَكَفَّرَ لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي şeklindeki ve: “Yahut şöyle diyecektir: Allah bana hidayet verseydi, elbette sakınlardan olurum. Veya azabı gördüğünde: Keşke benim için bir kez (dönemeye) imkân bulunsa da iyilerden olsam, der. Hayır, (dönmeyeceksiniz)” meâlindeki 57-59. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: بَلَى ile nefiy cevap verilir; fakat buradaki âyette nefiy yoktur? Cevaplıyorum: Âyette nefiy manası mevcuttur; çünkü لَوْ کَلِمَـلَـرَی Bana hidayet vermedi manasını taşımaktadır.²⁹⁰

Müfessir Sâvî, Hadîd sûresinin: سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ şeklindeki ve: “Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah’ı tesbih etmektedir” anlamındaki 1. âyetinde diyor ki: Eğer dersiniz: *Sebbeha* fiili tek başına müteaddîdir; burada *lâm*’ın ne işi var? Cevaplıyorum: Buradaki *lâm* tekitten ötürü zâiddir. نَصَحْتُ لَهُ وَ شَكَرْتُ لَهُ kelimesinde

²⁸⁷ Sâvî, age, I, 253-254.

²⁸⁸ Sâvî, age, I, 496.

²⁸⁹ Sâvî, age, II, 375.

²⁹⁰ Sâvî, age, III, 543.

olduğu gibi. Bu yorumu müfessir tercih etmiştir. Aynı zamanda *ta'âlî lâmi* da olabilir; o zaman manası: Tesbîh etmesi Allah'ın rızası içindir; başka bir şey için değildir.²⁹¹

3.6.1.5. Tasavvuf

Müfessir Sâvî'ye yöneltilen soruların bazılarına cevaplar, Ehl-i tasavvuf ruhuna uygun bir şekilde verilmiştir. Meselâ Süyûtî, Bakara sûresinin: “*Öyle ise, siz beni anın ki, ben de sizi anayım*” anlamındaki 152. âyetinde, şu kudsî hadisi zikreder: “*Kim beni içinde zikrederse, içimde onu zikrederim; kim beni toplulukta zikrederse, onu daha iyi toplulukta zikrederim.*”²⁹² Sâvî burada bir soru sorar: Eğer dersiniz: Allah'ı zikredenler arasında sahâbe de vardır. Ayrıca Peygamber'den daha iyi olan topluluk hangisidir? Cevaplıyorum: Sahâbeyle iken Rasûlullah, Allah'la iken olduğu derecede değildir. Bu nedenle burada Peygamber ve mukarrabîn melekleri kastedilmektedir ve o topluluğun eşi benzeri yoktur.²⁹³

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: “*Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için büyük bir azap vardır*” meâlindeki 104. ve 105. âyetlerinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Allah'ın iyi kullarının duası kabul olduğu halde, neden ona dünyadaki düzenin oluşması için dua etmiyorlar? Cevaplıyorum: Onlar Allah'ın isteği dışında her hangi bir konuda dua etmek için ilhama sahip değillerdir. Allah istemez ise o ilhamı onlara vermez. Kendileri de en sabırlı insanlardır ve Allah'ın kaderine en iyi şekilde tevekkül gösterenlerdir. Sonra kendi mısrasını zikreder: Acı çeken kalbini dinlendir ve kadere teslim et, rızayı kazanacaksın; çünkü temel değişmez. Allah'ın dostluğunun bizde üç işareti vardır: güven, tevekkül ve sabır.²⁹⁴

²⁹¹ Sâvî, age, IV, 242. Daha fazla örnek için bkz: I, 16, 39, 57, 135, 160, 237, 262, 274, 382, 402, 412, 459, 487, 503, 506, 519, 530, 573, 615; II, 265, 270-271, 293, 332, 345, 414, 446, 512, 533; III, 109, 199, 219, 413, 415, 451, 467, 471, 478, 525-526, 544-545, 587, 598-599; IV, 22, 23, 43, 240, 291, 338, 425, 438, 462, 491, 507, 509-510, 535, 536, 573, 577, 590, 602.

²⁹² Müslim, *Zikr ve Duâ ve Tevbe ve İstiğfâr*, 2.

²⁹³ Sâvî, age, I, 113.

²⁹⁴ Sâvî, age, I, 283. Daha fazla örnek için bkz: I, 204, 235, 535; II, 83-84; III, 91.

3.6.1.6. Tarih

Soru cevap özelliği tarihle ilgili konularda da görülmektedir. Örneğin, Süyûtî Bakara sûresinin: “*Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın*” anlamındaki 191. âyetini şu şekilde yorumlamıştır: “Yani Mekke’den çıkarın. Bu onlarla Mekke fethi esnasında yaşanmıştır.” Sâvî diyor ki: Eğer dersiniz: Anlaşma devam etmiştir; yalnız o anlaşma süre bitmeden önce de öldürme ve kovulma yaşanmıştır? Cevaplıyorum: İlk önce onların tarafından, umretu’l-kazâ yılından sonra bu anlaşma ihlal edilmiştir.²⁹⁵

Müfessir Sâvî, Tâhâ sûresinin: “*Siz ikiniz Firavn’a gidin. Çünkü o, iyiden iyiye azdı*” meâlindeki 43. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: İkisinin bir zamirde toplanmasının hikmeti nedir? Çünkü Hârûn Mûsâ çağrıldığında onun yanında değildi, Mısır’daydı? Cevaplıyorum: Allah Hz. Hârûn’un kulaklarından duyma hicabını kaldırmış ve o kardeşi ile beraber seslenişi duymuştur. Hz. Mûsâ seslenişi vesilesiz direkt Allah’tan duyarken, Hârûn ise Cibrîl’in vesilesi ile duymuştur. Bunun hakkında söylenecek en güzel şey budur.²⁹⁶

Sâvî, Abese sûresinin ilk âyetlerinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Allah İbn Ummî Mektûm’a dinleme kabiliyeti vermiş ve bu da görmenin yerine de geçmiştir, bu nedenle o topluluğu her ne kadar görmediyse de, Hz. Peygamber’in halka seslenişini duyabilmiştir. Bu nedenle onun Hz. Peygamber’in sözünü kesmesi nasıl ona bir eziyet olur, bu aslında İbn Ummî Mektûm için bir günah teşkil eder ve Hz. Peygamber bunun için neden eleştirilebilir? Aynı zamanda Mahallî: A’mâ insan bilmiyordu, nasıl diyebilir? Cevaplıyorum: Onun bilmemesi, Hz. Peygamber’in gelmesiyle heyecanlanmasından dolayıdır. Şüphe yok ki Peygamber’in güzelliği ve celali, özellikle de onu çok seven ve ondan çok şey öğrenmek isteyenlerinin, akılları heyecanlandırır.. Bu nedenle Allah ona dış görünüşte şeriatla zıtlık arz eden bir amelden dolayı değil, Allah’ın merhametinden uzak olanlar ve İslâm’ı kabul etmeyecek kişileri dine davetinden dolayı kınanmıştır. Bu durum da Hz. Peygamber uygun olmayan bir şey yapmamıştır.²⁹⁷

²⁹⁵ Sâvî, age, I, 145.

²⁹⁶ Sâvî, age, III, 15-16, 274.

²⁹⁷ Sâvî, age, IV, 456.

Müfessirimiz, Leheb sûresinin: “*Odun taşıyıcı olarak karısı da (ateşe girecek)*” anlamındaki 4. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Ebû Leheb’in karısı saygın bir ailedendi; ona odun taşımak nasıl yakışır? Derim ki: O Hz. Peygamber’e beslediği kin ve düşmanlıktan dolayı, yaptığı işi kimseden yardım istemeden, bizzat kendisi yapmak istemiştir.²⁹⁸

3.6.1.7. Kur’ân İlimleri

Sâvî, Kur’ân ilimleri konusunda bazı ilginç bilgileri soru-cevap usûlü özelliği ile ortaya koymuştur. Bu sorulardan bazıları, mushafın toplanması ve yazılması, kırâat, Mekkî ve Medenî âyetler, Kur’ân uslûbu vs.

İmâm Süyûtî, Âl-i İmrân sûresinin: *وَسَارِعُوا* şeklindeki 133. âyetinde, vâv harfi olmayan kırâatların da var olduğunu haber vermiştir. Sâvî dedi ki: Eğer dersiniz: Vâv harfi olmadan nasıl olur? Biz biliyoruz ki Osmân’ın el yazması ile zıtlık arz eden bir kırâat şâz olur? Cevaplıyorum: Hz. Osmân’ın mushafında bir kaç yerde vâv zikredilmiş, bazılarında ise zikredilmemiştir. Bu itiraz ise tek bir Mushafın olması durumu dışında kabul edilemez.²⁹⁹

Sâvî, En’âm sûresinin: “*Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun ilmi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıkları içindeki tek bir taneyi dahi bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır*” anlamındaki 59. âyetinde diyor ki: Eğer dersiniz: Zikredilen herşey Allah’ın şu lafzının kapsamına girer: “*Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır.*” Neden özellikle de bu zikredilmiştir? Cevaplıyorum: Tafsîlden sonra meydana gelen icmâl söz konusudur.³⁰⁰

Sâvî, İbrâhîm sûresi başlangıcında bu sûrenin İbrâhîm olarak isimlendirmesinin içinde İbrâhîm kıssasının geçmesinden kaynaklandığını söylemiştir. Eğer dersiniz: İbrâhîm hakkında kıssalar başka sûrelerde de zikredilmiştir; Enbiyâ ve Bakara gibi? Cevaplıyorum: İsimlendirme sebebi genellemeyi gerektirmez; sûre isimleri tevkifidir.³⁰¹

²⁹⁸ Sâvî, age, IV, 586. Daha fazla örnek için bkz: II, 107, 253, 309, 366; III, 277-278; IV, 11, 62, 140, 182, 583.

²⁹⁹ Sâvî, age, I, 294-295.

³⁰⁰ Sâvî, age, I, 551.

³⁰¹ Sâvî, age, II, 354.

Müfessirimiz, Hicr sûresinin 87. âyetini tefsir ederek diyor ki: Eğer dersiniz: Sebeb-i nüzûl, âyetin Medenî olduğunu gerektirir. Daha önce ise icmâya göre sûrenin Mekkî olduğu zikredilmişti. Cevaplıyorum: Bu âyetin iki sefer indirilmesinde bir sakınca yoktur; bir kere Mekke’de bir kere de Medine’de inmiştir.³⁰²

Sâvî, Alak sûrenin yorumunun başında diyor ki: Eğer dersiniz: Kur’ân’ın Hz. Peygamber tarafından toplandığı ve sıralandığını söylerseniz, bu durumda onun Hz. Osmân tarafından toplanıp sıralandığı sözleri ne anlama gelmektedir? Cevaplıyorum: Peygamber tarafından yapılan toplanma ve sıralanma ezberden yapılmıştır; Hz. Osmân’ın sıralaması ise yazarak olmuştur.³⁰³

3.6.1.8. Hikmet

Sâvî hâşiyesinin kendine mahsus özelliklerinden birisi de, onda hikmetin bulmasıdır. Münâsebâtü’l-Kur’ân başlığı altında, Sâvî’nin âyet ve sûreler arasındaki bağlantı hikmeti konusundaki ilgisi takdim edilmiştir. Burada ise, onun bu ilgisi soru cevap üslûbuyla ilgili olarak takdim edilmiştir.

Müfessir Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: “Allah dilediğini yapar” anlamındaki 40. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Zekeriyâ’nın kıssasında: “Allah dilediğini yapar” ve Meryem kıssasında: “Allah dilediğini yaratır?” denmesinin hikmeti nedir? Derim ki: Hz. Yahyâ’nın yaratılışından Hz. Îsâ’nın yaratılışında çok daha büyük mûcize vardır; çünkü Hz. Îsâ’nın babası yoktu ve annesi de bakireydi; her ne kadar gebeliğe engel olsa da Hz. Yahyâ’nın ise anne babası vardır. Bu nedenle Hz. Îsâ hakkında halk yani inşâ, ihtirâ’ yaratılış kavramı kullanılır.³⁰⁴

Sâvî, Tâhâ sûresinin: “Dedi ki: Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan (Cennet’ten) inin! Artık benden size hidayet geldiğinde, kim benim hidayetime uyarsa o sapmaz ve bedbaht olmaz” anlamındaki 123. âyetinde, diyor ki: Eğer dersiniz: Allah her ne zaman dilerse sebepsiz bir şekilde kovabileceği halde, Âdem’in bir ağaçtan yenmesinden dolayı kovulmasının arkasındaki hikmet nedir? Cevaplıyorum: Allah

³⁰² Sâvî, age, II, 390.

³⁰³ Sâvî, age, IV, 529. Daha fazla örnek için bkz: I, 91, 301, 500-501, 527; II, 70, 133, 272, 354, 444, 524; III, 173, 213, 277, 521, 580; IV, 173, 501, 518.

³⁰⁴ Sâvî, age, I, 252.

Yücedir, yücenin âdetinden biri de, delil olmaksızın kulundan rızkını almamasıdır. Allah diyor ki: *“Allah bir milletin durumunu o millet kendini değiştirmedikçe değiştirmez”* (Ra’d 13/11).³⁰⁵

Müfessirimiz, Sebe’ sûresinin: *“İnkârcılar: Kıyamet bize gelmeyecek, dediler. De ki: Hayır! Gaybı bilen Rabbim hakkı için o mutlaka size gelecektir. Göklerde ve yerde zerre miktarı birşey bile O’ndan gizli kalmaz. Bundan daha küçüğü veya daha büyüğü de şüphesiz, apaçık kitaptadır (yazılıdır)”* meâlindeki 3. âyetinde diyor ki: Eğer dersiniz: En büyüğü en küçüğünden sonra zikretmesinin gereği nedir? Çünkü o bağlamdan anlaşılmaktadır? Cevaplıyorum: Genel olarak o ufak olan unutulurken büyüğü unutulmaz. Bunların hepsini Levh-i Mahfûz’da kaydettiğini belirtmek istemiştir.³⁰⁶

Sâvî, Tahrîm sûresinin: *“Eğer Peygamber’e karşı birbirinize arka verirsiniz bilirsiniz ki onun dostu ve yardımcısı Allah, Cibrîl ve mü’minlerin iyileridir. Bunların ardından melekler de (ona) yardımcıdır”* anlamındaki 4. âyetinde diyor ki: Eğer dersiniz: Allah’ın yardımı en büyük ve yarımı yeterlidir. Ondan sonra gelen şeyi eklemenin anlamı nedir? Cevaplıyorum: O inananların kalplerini kazanmak için ve Hz. Peygamber’e saygı göstermek içindir.³⁰⁷

3.6.1.9. Celâleyn ve Diğer Âlimlerin Görüşlerini Savunması

Müfessir Sâvî, hâşiyesi boyunca ilk olarak Mahallî ve Süyûtî’ye, sonra da diğer ulemaya son derece saygı ve hürmet göstermiştir. Bunun göstergelerden birisi de, onların sözlerine bir izah ve açıklama bulma çabasıdır.

Müfessir Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: *“O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever”* anlamındaki 134. âyetinde kızgınlığın indirilmesinin en büyük ibadetlerden olduğunu nakletmektedir. Sonrasında der: Eğer dersiniz: İmâm Şâfiî’den şöyle söylediği nakledilir: “Kim kızdırılırsa ve o kızmazsa eşektir.” Bundan biz kızmamanın kötülendiğini anlıyoruz; âyetten ise onun muttakînin bir sıfatı olduğunu

³⁰⁵ Sâvî, age, III, 34.

³⁰⁶ Sâvî, age, III, 398-399.

³⁰⁷ Sâvî, age, IV, 337. Daha fazla örnek için bkz: I, 230; III, 150, 390, 468, 481-481; IV, 302.

anlıyoruz? Cevaplıyorum: İmâm Şâfiî'nin kastettiği kişi, Allah'ın emirlerine apaçık karşı gelindiği ve kendisinin de karşı gelmediği durum içindir.³⁰⁸

Sâvî, En'âm sûresinin: *“İbrâhîm, babası Âzer'e: Bir takım putları tanrılar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum, demişti”* anlamındaki 74. âyetinde, diyor ki: bu âyetten Hz. İbrâhîm'in babası Âzer'in inanmayan biri olduğunu anlıyoruz. Bu da âlimlerin, Hz. Peygamber'in soyunun şirkten korunduğuna dair söylediklerine ters düşmektedir. Nitekim müfessir Mahallî Şu'arâ sûresinin 219. âyetini yorumlarken “Abdullah'tan Âdem'e kadar hiç bir atası puta secde etmemiştir” bilgisini nakletmekte ve Bûsîrî'den şu şiiri zikretmektedir: “Allah onları Hz. Muhammed'in nuru bellerinde bulunduğu müddetçe şirkten korumuştur; o taşındığında ise şirk yapabilirler. Müfessirler, Âzer'in Hz. İbrâhîm'in babası olduğuna dair bilgiye cevap vermiştir. Diğerleri, Âzer'in Hz. İbrâhîm'in babası değil, amcası olduğunu söylemiş ve kâfir olduğunu eklemişlerdir. Onun babası olan Târih ise Fetret ehli olarak vefat etmiştir ve putlara secde ettiği görülmemiştir. İbrâhîm'in Âzer'e baba demesi, Arapların amcaya baba deme âdetiyle ilgilidir. Tevrât'ta İbrâhîm'in ismi, İbrâhîm oğlu Târih şeklinde zikredilmektedir.³⁰⁹

Süyûtî, En'âm sûresinin: *وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ* şeklindeki ve: *“Andolsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi bize geleceksiniz”* anlamındaki 94. âyetinde *فُرَادَى* kelimesi: yalın ayaklı, çıplak ve tozlu olarak yorumlamaktadır. Sâvî, bunun, insanların kendi mezârlarından bu şekilde uyandırılacakları bilgisiyle çelişmediğini söylemektedir. Çünkü hayata döndürüldüğünde ve güneş de kafalara yaklaştığında, kefenler uçacak ve insanlar çıplak ve yalın ayak hesap verecektir.³¹⁰

Yâsîn sûresinin: *“Biz ondan sonra, onun milletini helâk etmek için üzerlerine gökten herhangi bir ordu indirmedik ve indirecek de değildik”* ifadesini anlamındaki 28. âyetinde, Mahallî âyetin sonundaki: *“ve indirecek de değildik”* şu sözlerle yorumlar: *“Her hangi birini yok etmek için olan melekler.”* Sâvî diyor ki: Eğer dersiniz: Melekler Bedir'de Hz. Peygamber ve sahâbelerle savaşsınlar diye indirilmiştir? Buna ne diyeceksin diye sorarsanız, buna şöyle cevap veririm: Onların indirilişi Hz.

³⁰⁸ Sâvî, age, I, 295.

³⁰⁹ Sâvî, age, I, 559.

³¹⁰ Sâvî, age, I, 571.

Peygamber’e olan saygıdandır, genel bir yok etmeden dolayı değildir. Bazılarına göre onların indirilmesi ve onlarla olan zaferi, Hz. Peygamber’e yetki vermekten dolayıdır.³¹¹

3.6.2. Celâleyn’in Mukadder Sorulara Verdiği Cevaplara İşaret Etmesi

Sâvî’nin hâşiyesinde çok belirgin ve sıkça rastlanan özelliklerden birisi de Celâleyn’in daha önce cevap verdiği mukadder sorulara dikkat çekmesidir. Bu tür örnekler hâşiyede üç yüzden fazla yerde rastlanmaktadır. Müfessir Sâvî bu tür sorulara dikkat çekerken sıkça şöyle der: *Eğer şöyle dersek cevabı budur – hâzâ cevâbun ammâ yukâlu*. Müfessir bu şekilde var olan şüpheyi/problemi de ortadan kaldırmaktadır. Müfessirimiz bazen sadece mukadder soruya dikkat çekerken, bazı durumlarda o cevabı açıklar ve bazen de o soruya ilave başka bir cevap da zikreder.

3.6.2.1. Sâvî’nin Mukadder Sorulara Dikkat Çektiği Örnekler

Sâvî’nin hâşiyesinde kendisinin mukadder bir soruya dikkat çektiği ve Celâleyn’in de cevap verdiği elli küsur örneğe rastlamaktayız. Sâvî, o cevapları detaylı bir şekilde açıklamamıştır. Bunun nedeni, onun mukadder soruya dikkat çekmesiyle beraber, Celâleyn’in cevabını yeterince açıkladığı düşüncesidir.

Süyûtî, Mâide sûresinin: *إِذْ قَالَ الْخَوَارِثُونَ يَعْيسَى بْنُ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ* şeklindeki ve: “*Hani havârîler Ey Meryem oğlu Îsâ, Rabbin bize gökten, donatılmış bir sofrayı indirebilir mi? demişlerdir*” anlamındaki 112. âyetinde: *هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ* Rabbin güç yetirebilir mi, ibaresini *هَلْ يَفْعَلُ رَبُّكَ* Rabbin yapar mı? olarak tefsir etmiştir. Sâvî, müfessirin bununla şu soruya cevap verdiğini söylemektedir: Havariler nasıl böyle bir soru sorabilir? Allah’ın gücünden ve kudretinden bir şüpheleri mi var?³¹²

Müfessir Süyûtî, Hicr sûresinin: “*Andolsun, Hicr halkı da peygamberleri yalanlamıştı*” meâlindeki 80. âyetini şu sözlerle açıklamıştır: *Sâlih’i yalanlamakla bütün peygamberleri de yalanlamış oldular; çünkü onlar tevhide ortak bir davet*

³¹¹ Sâvî, age, III, 450. Daha fazla örnek için bkz: I, 97, 240-241, 302, 453, 454; II, 116, 352, 486; III, 45, 95, 168, 221; IV, 221.

³¹² Sâvî, age, I, 516.

yapmışlardır. Sâvî müfessirin bununla şu soruya cevap verdiğini söylemektedir: Yalanlanan kişi sadece Sâlih olduğu halde, *peygamberler* kelimesi nasıl kullanılabilir?³¹³

Fâtır sûresinin: “*Size uyarıcı gelmedi mi? Şimdi tadın (azabı)! Zalimlerin yardımcısı yoktur*” anlamındaki 37. âyetinin: “*Size uyarıcı gelmedi mi?*” kısmını Mahallî şu sözlerle yorumlamıştır: “*Ve siz de davete icabet etmediniz.*” Sâvî, müfessirin bununla şu soruya cevap verdiğini söylemektedir: Âyetin zâhirî manasından, onların acılarının sebebi olarak Peygamber’in gelişi anlaşılabilir; durum ise öyle değildir.³¹⁴

Zuhurf sûresinin: “*Senden önce gönderdiğimiz elçilerimize sor! Rahmân’dan başka tapılacak tanrılar yapmış mıyız?*” meâlindeki 45. âyetinde, Mahallî: “*İsrâ ve Mi’rac gecesinde bütün peygamberler onun için toplanmıştır.*” demektedir. Sâvî müfessirin bununla şu soruya cevap verdiğini söylemektedir: Hz. Peygamber diğer peygamberlere nazaran sonradan gelmiş olduğu halde, rastlamadığı kişilere soru sorması nasıl emredilir?³¹⁵

Zâriyât sûresinin: “*Nihayet onu da ordularını da yakalayıp denize attık, bu sırada kendini kınayıp duruyordu (ve huve mulîm)*” anlamındaki 40. âyetinde, Mahallî ve huve mulîm sözlerini yorumlarken der ki: “*Kendisinin uyarılmış olduğu şeyler, peygamberleri yalanlaması ve çok tanrıculığı savunmasıdır.*” Sâvî müfessirin bununla şu soruya cevap verdiğini söylemektedir: Hz. Yûnus’un anlatıldığı kelimelerle (ve huve mulîm) Firavun nasıl anlatılabilir? Bu da müfessirin yorumuyla, Hz. Yûnus’un uyarılışı ile Firavun’un (cezalandırarak uyarılışı) arasında fark bulunmaktadır.³¹⁶

3.6.2.2. Sâvî’nin Celâleyn’in Cevaplarını Detaylı Bir Şekilde Açıklamasına Örnekler

Celâleyn’in cevaplandığı mukadder soruya dikkat çektikten sonra, Sâvî bu cevapları bazen bir kaç kelime ile kısaca, bazen de bir kaç cümle ile uzunca anlatmaya çalışmıştır. Bu gibi örnekler, Sâvî’nin hâşiyesinde 200’den fazladır.

³¹³ Sâvî, age, II, 89.

³¹⁴ Sâvî, age, III, 436.

³¹⁵ Sâvî, age, IV, 44.

³¹⁶ Sâvî, Hz. Yûnus hakkındaki: “*Yûnus kendini kınayıp dururken onu bir balık yuttu*” (Sâffât 37/142) âyetini kasdetmektedir. Bkz: Sâvî, age, IV, 170. Daha fazla örnek için bkz: I, 57, 202, 221, 224, 230, 442, 445, 516, 556; II, 43, 59, 130, 189, 228, 259, 268, 370, 376; III, 20, 25, 115, 172-173, 188, 195, 266, 302, 306, 346, 356, 434, 436, 491, 401; IV, 77, 225, 226-227, 254, 307, 411, 430, 437, 512-513, 538.

İmâm Süyûtî, En'âm sûresinin: تَمَّ رُدُّوْا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمْ الْحَقُّ şeklinde ve: “*Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah’a döndürülürler*” meâlindeki 62. âyetinde mevlâhum مَوْلَاهُمْ kelimesini mâlikuhum مَالِكُهُمْ ile yorumlamıştır. Sâvî müfessirin bununla şu soruya cevap verdiğini söylemektedir: Bu âyet ve Muhammed sûresi 11. âyet وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ “*Kâfirlerin yardımcısı yoktur*” arasında bir çelişki vardır. Müfessir, burada söz konusu mevlâ kelimesinin mâlik olanı kapsadığını; Muhammed sûresinde ise nâsir-yardımcı anlamının kastedildiğini söylemektedir.³¹⁷

Süyûtî, Tevbe sûresinin: نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ şeklinde ve: “*Onlar Allah’ı unuttular. Allah da onları unuttu*” meâlindeki 67. âyetinde bunu: “*Onlar Allah’ı terk ettiler; Allah da onları terk etti.*” şeklinde yorumlamıştır. Sâvî müfessirin bununla şu soruya cevap verdiğini söylemektedir: Unutkanlık insanın cezalandırılmayacağı bir şeydir. Müfessir de burada bırakılmanın kastedildiğini söylemektedir. Aynı zamanda şu soruya da cevap vermiştir: Unutkanlığı Allah’a bağlamak imkansızdır? Bundan sonra, burada unutkanlık değil, bırakılma anlamının söz konusu olduğunu söylemiştir.³¹⁸

İmâm Mahallî, Fussilet sûresinin: وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَابِدِينَ şeklinde ve: “*Rabbin kullara (çokça) zulmedici değildir*” meâlindeki 46. âyetinin bunu بِظَلَّامٍ (çokça zulm eden) ذِي ظُلْمٍ (zulüm sahibi) ile yorumlamıştır. Sâvî, müfessirin bununla şu sözlere cevap verdiğini söylemektedir: Âyet zulmü yok saymamaktadır; bu nedenle buradaki mubalağa sigası aslında nisbe sigasıdır. Bu nedenle manası: Haksızlık ona yakıştırılmamaktadır. Bu kelime تَمَّار (hurmacı), خَبَّاز (ekmekçi) gibi kelimelere benzemektedir.³¹⁹

Müfessir Mahallî, Duhân sûresinin: “*Andolsun, kendilerinden önce biz, Firavun’un kavmini de imtihan etmiştik*” anlamındaki 17. âyetinde der ki: “*Onunla (Firavun ile) beraber.*” Sâvî, müfessirin bununla âyetin zahir görünüşüne gelebilecek herhangi bir şüpheye cevap verdiğini söylemektedir. Bahsi geçen imtihanın Firavun milletine ait olduğu konusunda da, burada hem Firavun’un hem de milletin kastedildiği cevabını vermiştir.³²⁰

³¹⁷ Sâvî, age, I, 553.

³¹⁸ Sâvî, age, II, 156.

³¹⁹ Sâvî, age, III, 596.

³²⁰ Sâvî, age, IV, 60.

Mahallî, A'lâ sûresinin: “*Sonra o, ateşte ne ölür, ne de yaşar*” meâlindeki 13. âyetinde der ki: “*Dinlensin ve rahat bir hayat yaşasın.*” Sâvî müfessirin bununla bir şikayete cevap verdiğini söylemektedir: Hayat ve ölüm arasında bir ara mevki yoktur. Bu nedenle Allah nasıl olur da bu kişinin olanı ne öleceğini, ne de yaşayacağını söyler? O da, cevaben, ölüp de dinlenmeyeceğinin, yaşayıp da kendisine bir fayda olamayacağını kastedildiğini söylemiştir.³²¹

3.6.2.3. Sâvî’nin İlave Cevaplar Zikretmesi

Sâvî’nin hâşiyesinde, mukadder soru sorulması ve Celâleyn’in de buna verdiği cevaplara yukarıda işaret edilmiştir, Sâvî’nin bunlara ilave açıklayıcı cevap sunduğu yetmiş kadar örnek bulunmaktadır.

Müfessir Süyûtî, Bakara sûresinin: *أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ* şeklindeki ve: “*İşte Rablerinden bağışlamalar (salevâtun) ve rahmet hep onlardır. Ve doğru yolu bulanlar da onlardır*” anlamındaki 157. âyetini, *salavât* kelimesini *mağfiret* olarak yorumlamıştır. Rahmet kelimesini de nimet kelimesiyle açıklamıştır. Sâvî burada müfessirin bununla şu şikayete cevap verdiğini söylemektedir: *Salâ/salevât* kelimesi, Arap dilinde rahmet manasına gelmektedir. Bu nedenle rahmeti rahmete bağlamak bir tekrarlama değildir. Müfessir de burada herhangi bir tekrar olmadığını ve burada atf-ı mügayir söz konusu olduğunu söylemiştir. *Salâ* kelimesi günahların silinmesi anlamına gelip, rahmet de hediyesidir. Bunun yanı sıra bir cevap olarak: *Salavât* kelimesinin rahmet manasında olduğunu ve ondan sonra rahmetin tekrarlanması da, peş peşe gelen nimetin, hoşnutluğun ve bereketin işareti olduğunu ifade etmektedir.³²²

³²¹ Sâvî, age, IV, 491-492. Daha fazla örnek için bkz: I, 13, 44, 63, 90, 101, 108, 123, 141, 201, 255, 287, 298-299, 319, 323, 324, 331, 363, 377, 387-388, 391-392, 413, 414, 475, 518, 521, 544, 566, 576, 605; II, 6, 18, 20, 50, 59, 106, 113, 132, 140, 154, 159, 211, 154, 222, 234, 245-246, 250-251, 358, 366, 392, 421, 431, 441, 477, 481, 506, 517, 526, 530, 541, 548, 554, 561, 564, 570, 571, 579; III, 10, 18, 43, 62, 79, 85, 103, 109, 115, 126, 127-128, 138, 157, 168, 172, 175-176, 181, 184, 200, 209, 218, 222, 225, 246, 250, 253, 256-257, 273, 286, 295, 310, 316, 369, 374, 379, 380, 403, 409, 415, 430, 444-445, 451, 452, 456, 458, 480, 493, 503, 505, 520, 521, 530, 536, 538-539, 552-553, 555, 567, 573, 574, 576, 581, 582; IV, 19, 30, 43, 45, 79, 97, 106, 110, 116, 117, 131, 141, 148, 149, 165-166, 173, 178, 192, 194, 220, 222, 243, 250, 274, 301-302, 303, 313, 324, 332, 338, 339, 341, 347, 350, 357, 372, 376, 377, 381, 382, 388, 391, 401, 402-403, 408, 426, 427, 431, 433, 448, 454, 462, 467, 502, 511, 513, 514, 551, 577, 585, 597, 604.

³²² Sâvî, age, I, 117.

Süyûtî, Tevbe sûresinin: “Allah, Peygamber’i ve güçlük zamanında ona uyan muhacirlerle ensarı affetti” meâlindeki 117. âyetinin: “Allah affeti” cümlesini, “Onun mağfiretini uzattı” olarak yorumlamıştır. Sâvî diyor ki: Müfessir bununla şu sözlere cevap vermiştir: Hz. Peygamber günahlardan arınmıştır. Muhacirler ve ensar da günah işlemeyip Peygamber’le beraber hiç şikayet etmeden yolculuk yapmıştır. Aynı zamanda şu soruya da cevap verilebilir: Hz. Peygamber’in tevbesi, onun bazılarına Tebuk savaşına katılmamalarına izin vermesi için değildir; çünkü bu, gerçek manada kimin mü’min kimin de munafık olduğunu belli etmek için yapılan bir eylemdir. Öbür yandan muhacir ve ensarın tevbesi, kalplerindeki geçen kötü düşünceler veya savaşlarda vesvese olarak kalan şeyleri kapsamaktadır. Aynı zamanda Hz. Peygamber’i zikretmesi, onlara olan saygıdandır. Buradaki maksat da, onların tövbelerinin kabul olunmasıdır; çünkü Hz. Peygamber’in herhangi bir günah işlediği görülmemiştir ki onun için tevbe etsin.³²³

Mahallî, Rûm sûresinin: “İlkin mahlûkunu (yoktan) yaratıp sonra bunu (yaratmayı) tekrarlayan O’dur, ki bu. O’nun için pek kolaydır (وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ)” meâlindeki 27. âyetinin O’nun için pek kolaydır (وَ هُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ) sözleri yorumlar ve: “Bahsedilen kişilerin pozisyonundan bir şey yok olduktan sonra geri döndürmesi, yokluktan var etmesinden daha kolaydır. Allah katında ise bunların ikisi de kolaydır.” Sâvî, müfessirin burada şu sorulara cevap verdiğini söylemiştir: Ehvenu/daha kolay nasıl denilebilir ki, Allah katında kudret bakımından bütün ameller eşit şekilde zorluk veya kolaylık taşımaktadır? Sâvî buna bir cevap daha ekleyerek, şu cevabı da vermektedir: İsm-i tafdîl/ehvenu burada kendi babında değil, onun yerine ehvenu burada heyyin manasına gelmektedir.³²⁴

Feth sûresinin: “Mescid-i Haram’a inşâllah/Allah izin verirse gireceksiniz” anlamındaki 27. âyetinde, Mahallî bu inşâllah’ı “teberrük için” diye yorumlamıştır. Sâvî diyor ki; Müfessir bununla şu soruya cevap vermiştir: Allah nasıl inşâllah der ki, kendisi herşeyin yaradanı olduğu halde? O öncesinde ve sonrasında olup biteni bilir, kendisi nasıl olur da bir yere girişini inşâllah/Allah dilerse sözleriyle sınırlandırır? Bunun yanı sıra biliyoruz ki şarta bağlama/ta’lik ya emin olmayan veya şüphe eden tarafından yapılmaktadır ve bu da Allah için uygun değildir. Müfessir de burada teberrük söz konusu

³²³ Sâvî, age, II, 181.

³²⁴ Sâvî, age, III, 321.

olduğunu ve şarta bağlama olmadığını ilave etmiştir. Aynı şekilde buna peygambere risâlet getiren meleklerin veya Peygamber’in konuşması olduğu şekilde cevap verilebilir. Aynı şekilde ta’lîk, yani inşâllah’ın burada bütün orduyu kapsayan ve sadece peygamberi kapsamayan bir durum olduğudur; çünkü kaza umresine katılanların sayısı 700 kişidir. Bunun yanında, Allah’ın kendi kullarını kendine karşı bir edep öğretmek istediği ve işlerini Allah’a bırakmalarını istediği söylenebilir.³²⁵

Sâvî, hayâlî sorulara dikkat çekerek ve Celâleyn’in sözlerini bu hayâlî sorulara yönelik olarak daha da açıklayarak, okuyucunun bakış açısını genişletmiş ve Celâleyn’in sözlerini özel bir şekilde açıklamıştır. Şüphe yok ki böyle bir açıklama ile, her okuyucu için Celâleyn’in sözleri daha anlamlı bir hale gelmiştir.

3.6.3. Alt Başlıklar Kullanması

Sâvî hâşiyesinin özelliklerinden birisi de ara sıra alt başlıkların kullanılmasıdır. Genel olarak Sâvî, yorumlarına *kavluhû* (sonrasında âyeti veya Celâleyn’in kelimelerini zikredip sonra da onları yorumlamıştır) kelimeleriyle, diğer hâşiye yazarlarının da âdeti olduğu gibi başlamaktadır. Bunun yanı sıra Sâvî’nin bazı alt başlıkları zikrettiği otuz kadar yer bulunmaktadır: *fâide*, *tenbîh*, *tetimme*, *latîfe*, *hâtime* gibi. Bu alt başlıklar altında çeşitli branşların bilgileri bulunmaktadır: Tasavvufi yorumu, âyetlerin ve sûrelerin değeri, tarih ve siyer, fıkıh, Arap dili, Kur’ân ilimleri, âlimlerin ve âriflerin sözleri vs.

3.6.3.1. Fâide (Fayda)

Hâşiyesinde Sâvî, *Fâide* (فَائِدَة) başlığı altında yirmi kadar yerde çeşitli bilgiler zikretmiştir. Müfessir, yüksek ihtimalle bu alt başlığı, beraberinde zikrettiği bilgilerin genel faydasından dolayı öne çıkarmıştır.

A’râf sûresinin: قَالَ مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَ خَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ şeklindeki ve: “Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi” anlamındaki 12. âyetinde, Sâvî *Fâide* alt başlığı altında ilk olarak birinci

³²⁵ Sâvî, age, IV, 131. Daha fazla örnek için bkz: I, 38, 48, 74, 154, 200, 228, 229-230, 284, 324, 333, 415-416, 453, 480, 513-514, 515, 584, 585, 590, 595, 596, 610, 617; II, 33, 44, 86, 104, 112, 113, 124, 132, 137, 147, 154-155, 231, 235, 275, 368, 478, 534; III, 24, 126, 207, 267, 331, 481, 495, 544-545, 550, 568; IV, 9-10, 39, 76, 102, 108, 116, 154, 245-246, 252, 282, 310, 339, 389-390, 406, 524, 582.

noktaya dikkat çekmiştir. Sûrede şu cümle geçmiştir: *إِذْ أَمَرْتُكَ* “Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?” Hicr sûresinin 32. âyetinde ise: *مَالِكٌ* “Secde edenlerle beraber olmayışının sebebi nedir? dedi.” Sâd sûresinin 75. âyetinde de: *مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيَّايَ* “İki elimle yarattığıma secde etmekten seni meneden nedir?” Bu âyetlerde neden farklı ifadeler gelmiştir? Lanetlenmiş şeytanın, üç günahı yaptığını göstermek içindir: Emre itaatsizlik/emri çiğnemesi, cemaati terketmesi ve Âdem’i küçümseyerek kibirlenmesi. Daha sonra Âdem’den daha iyi olduğu iddiasına sebep olan, ışık saçan ateşten yaratılmış olması iddiasını ele almıştır. Âdem’in ise kapkara, çürümüş topraktan meydana gelmesini delillerini çürütmek amacıyla açıklamıştır. Toprağın dünya hayatı için olmazsa olmaz olduğu ve ondan birçok fayda geldiği halde, ateşin bu dünya hayatı için herhangi bir işlevinin olmadığını zikretmiştir.³²⁶

Sâvî, Nûr sûresinin: “Beşinci defa da, eğer (kocası) doğru söyleyenlerden ise Allah’ın gazabının kendi üzerine olmasını diler” anlamındaki 9. âyetinde bir fıkhi fâideyi zikreder. O da zina iftirası bağlamında lanetlenmesinin neleri kapsadığıdır: Eğer bir erkek kendi hanımının zina ettiğini gördüğüne dair dört sefer yemin ederse, yalan söylediği halde beşinci sefer de kendi üzerine laneti isterse, bu beraberinde şu hükümleri getirmektedir: Hadd-i kazf cezası ondan, çocukları ondan ve o kadın üzerine had cezası uygulanır. Şayet kadın da dört sefer yemin edip beşinci sefer üzerine lanet isterse had cezası ondan kaldırılır, evlilik akdi sona erer ve ebediyen ona haram olur.³²⁷

Sâvî, Felak sûresinin yorumunda, Fâide başlığı altında sûrenin her âyetinde şerr kelimesinin yepyeni bir bağlamda zikredildiğini ve bunun nedeninin de, şerrin bir çok çeşidi olduğunu söyler.³²⁸

3.6.3.2. Tenbîh (Dikkat Çekme)

Süyûtî, Bakara sûresinin: “Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vâdettiklerimi vereyim. Yalnızca benden korkun!” meâlindeki 40. âyetinin: “Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın”

³²⁶ Sâvî, age, II, 10.

³²⁷ Sâvî, age, III, 134.

³²⁸ Sâvî, age, IV, 595. Daha fazla örnekler için bkz: I, 11-12; 75-77, 349, 368, 479, 501; III, 56, 204, 404; IV, 98, 174, 239, 350, 525, 540, 548, 603.

cümlesini yorumlarken der ki: “Yani sizin atalarınıza bahsettiğim şu nimetleri hatırlayın: Firavun’dan kurtulma, denizin bölünmesi, bulutlarla gölge yapması ve diğerleri. Süyûtî’nin: “*ve diğerleri*” sözüyle ilgili Sâvî der ki: Burada kalan diğer on nimet kastedilmektedir: Af, günahların silinmesi, Hz. Mûsâ’ya kitabın verilmesi, on iki pınarın kayadan çıkması, ölümden sonra dirilme, bildircının ve kudret helvasının indirilmesi. Ondan sonra *Tenbîh* (تَنْبِيْه), başlığı altında Benû İsrâîl’in on kötü özelliğini, Benû İsrâîl’e verilen on cezayı ve Hz. Muhammed’in çağdaşları olup Benû İsrâîl’den olan kişilerle ilgili on tenbîhi zikretmektedir.

Benû İsrâîl’in on kötü özelliği şunlardır: 1. Duyduk ve isyan ettik, demeleri 2. Buzağıyı tanrı edinmeleri, 3. Allah’ı bize açıkça göster, sözleri, 4. Onlara emredilen kelâmın saptırılması, 5. Tek yemekle yetinemeyiz, sözleri, 6. Sözlerin saptırılması, 7. Onlara gösterilmiş olan doğrudan sapmaları, 8. Kalplerin katılığı, 9. Allah’ın âyetlerine inanmamaları, 10. Peygamberleri öldürülmeleri.

Benû İsrâîl’in atalarını kapsayan on ceza şunlardır: 1-2. Üzerlerine aşağılık ve yoksulluk damgasının vurulması, 3. Allah’ın gazabına uğramaları, 4. Cizye vermeleri, 5. Nefislerini öldürme emri, 6-7. Onların maymun ve domuzlara dönüştürülmesi, 8. Gökten acı bir azap indirilmesi, 9. Yıldırım çarpması, 10. Kendilerine câiz olan helâl şeylerin haram kılınması.

Hz. Muhammed (sav)’in Benû İsrâîl olan çağdaşlarına on tenbîhi şunlardır: 1. Hz. Peygamber’in gerçek durumunu saklamaları, 2. Allah’ın kelâmını çarpıtmaları, 3. Bu Allah’tandır, sözleri, 4. Nefislerini öldürmeleri, 5. Onlardan bir kısmının kendi topraklarından sürgün edilmesi, 6. Onların dünya hayatına düşkünlüğü, 7. Hz. Cibrîl’e karşı olan düşmanlıkları, 8. Sihir peşinden gitmeleri, 9. Biz Allah’ın oğullarıyız, sözleri, 10. Allah’ın eli bağlıdır, sözleri.³²⁹

Bu alt başlık, müfessir Sâvî’nin hâşiyesinde üç yerde daha geçmektedir.³³⁰

³²⁹ Sâvî, age, I, 44.

³³⁰ Sâvî, age, I, 127; IV, 125, 365.

3.6.3.3. Tetimme (Tamamlama)

Tetimme (تَتِمَّة) alt başlığını Sâvî üç yerde zikretmiştir. İlki Yâsîn sûresinin sonundadır. Orada diyor ki: Yâsîn sûresinin Kur’ân’ın kalbi olduğunu söylemiştik; bunun sebebi sûrenin tevhîdi, risâleti, haşrı ve bütün bunlara kalple imanı kapsamasıdır. Aynı sebepten dolayı ölüm düşğinde olan kişiye okunması da tavsiye edilmiş ki, kalbi Allah’a yanaşsın ve başka herşeyi bıraksın, böylece onda kuvvet ve yakîn güçlenebilsin.³³¹

Yine Münâfikûn sûresinin yorumu sonunda Sâvî *Tetimme* alt başlığı altında, bazıların bu sûre bazında Hz. Peygamber’in yaşını tespit ettiklerini söylemektedir. Buna izah olarak da bu sûrenin Kur’ân’da 63. sırada olduğunu ve ondan sonra da Teğâbun/sûresinin yer aldığını bunula Hz. Peygamber’in ölümüyle beraber gubn, yani aldanmanın başladığını işaret edildiğini belirtmektedir.³³²

Aynı şekilde İsrâ sûresinin 8. âyetinde, *Tetimme* alt başlığı altında Sâvî, dört sayfada Benû İsrâîl tarihi ile ilgili bilgi vermektedir.³³³

3.6.3.4. Latîfe (Nükte)

Latîfe (لَطِيفَة) alt başlığı, Sâvî’nin hâşiyesinde sadece iki yerde bulunmaktadır. Bunun ilk örneği Nûr sûresi 22. âyetin yorumundadır: “İçinizden faziletli ve servet sahibi kimseler akrabaya, yoksullara, Allah yolunda göç edenlere (mallarından) vermeyeceklerine yemin etmesinler; bağışlasınlar; feragat göstereyinler” müfessir burada tarihi bir olay olan ifk hâdisesinden bahsedip, sonra ve Ebû Bekr’in Hz. Âişe’ye iftira edenlerden biri olmasından dolayı, Mistâh’a verdiği yardımı keseceğini ve bu olayın bu âyetin inmesi için sebep olduğunu ifade ettikten sonra. *Latîfe* alt başlığı bağlamında, İbn Mukri’ ve babası arasında geçen ilginç olayı anlatmaktadır. Rivayete göre İbn Mukri’ bir hata yapmış ve babası da buna binaen kendisine verdiği para ve nafakayı kesmiş, oğlu da babasına bir mektupta şöyle yazmıştır:

لَا تَقْطَعَنَّ عَادَةً بَرٍّ وَلَا
تَجْعَلْ عِقَابَ الْمَرْءِ فِي رِزْقِهِ
فَإِنَّ أَمْرَ الْإِفْكَ مِنْ مِسْطَحٍ
يَحْطُ قَدْرَ النَّجْمِ مِنْ أَفْقِهِ

³³¹ Sâvî, age, III, 466.

³³² Sâvî, age, IV, 316.

³³³ Sâvî, age, II, 455-459.

وَقَدْ جَرَى مِنْهُ الَّذِي جَرَى وَ عُوْتِبَ الصَّدِيقُ فِي حَقِّهِ

Hayırlı bir âdeti kesme ve kişinin cezasını rızkını keserek verme. Çünkü ifk hâdisesinden Mistah 'ın rolü bulunduğu yerden yıldızı inderecek derecedeydi. Ve bilenen o kötü şeyi işlemiş olmasına rağmen Siddîk onun hakkında uyarılmıştı.

Babası karşılık oğuluna şöyle demiştir:

قَدْ يُمْنَعُ الْمُضْطَرُّ مِنْ مَيَّةٍ إِذَا عَصَى بِالسَّيْرِ فِي طُرُقِهِ
لَأَنَّهُ يُقَوِّي عَلَى تَوْبَةٍ تُوجِبُ إِيصَالًا إِلَى رِزْقِهِ
لَوْ لَمْ يَنْبُ مِسْطَحٌ مِنْ ذَنْبِهِ مَا عُوْتِبَ الصَّدِيقُ فِي حَقِّهِ

Zaruriyet anında leş yemek câiz görülmüşse de günah işlemek üzere sefere çıkan kimseye câiz görülmemiştir. Bu yasak rızkına tekrar ulaşabilmesi için gerekli olan tövebeyi elde edebilmesine yardımcıdır. Ayrıca Mistah günahından tövbe etmemişse olsa idi, Siddîk onun hakkında uyarı almazdı.³³⁴

İkinci örnek ise Talâk sûresinin 2. âyetindedir: “Kim Allah’tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu gösterir.” Sâvî burada, *Fadâilu Ramadân* kitabında Uchûrî tarafından zikredilen sâlihleri ve onların tecrübelerini ve yukarıda zikredilen sözlerin önemini ifade eden 2 sayfalık bir hikaye zikretmektedir.³³⁵

3.6.3.5. Hâtîme (Son)

Feth sûresinin tefsirinin sonunda Sâvî, Hâtîme/son (خَاتِمَةٌ) başlığı altında bu sûrenin 29. âyetinde bir sûfi/işarî yoruma dikkat çekmektedir. O, bu âyetin Arap alfabesinin bütün harflerini kapsadığını, bunda da sahâbenin birlik olup galip olacaklarına dair güzel bir haber bulunduğunu ifade etmektedir.³³⁶

Bu bilgidен sonra Sâvî, aynı başlık altında ikinci bir bilgi vererek Feth sûresinin *Mutavvel* olarak isimlendirilen sûre grubunda son sûre olduğun dikkat çekmektedir. Bu bölüm iki sûre ile sonlandırılmıştır; onlar da Muhammed ve Feth sûreleri olup, ikisi de

³³⁴ Sâvî, age, III, 140.

³³⁵ Sâvî, age, IV, 327-328.

³³⁶ Sâvî, age, IV, 133.

Hız. Peygamber ile ilgilidir. Bunun sonucu ise, Ona karşı açık olarak savaşan herkese kılıçla galip gelmesidir. Sûrelerin ikisi de, Hız. Peygamber'e zarar vermek isteyenlere gelip geleceğini anlatmaktadır. Bu nedenle ârifler bu sûrenin okunmasını bir kalkan ve vird olarak almıştır.³³⁷

Sâvî'nin yukarıdaki alt başlıklar altında bahsettiği bilgilerin genelde kısa ve sadece bir kaç satırdan oluşması dikkat çekicidir. Muhtemelen bunun gibi çarpıcı açıklamalar ile Sâvî, zikrettiği bilgilerin önemine dikkat çekmek istemiştir.

3.6.4. Özetleme

Müfessir Sâvî hâşiyesinin belirgin özelliklerinden biri bölümün özetlenmesidir. Müfessir, bazı fıkıh, kelâm, tefsîr, kırâat, sebeb-i nüzûl, sûrelerin Medenî ve Mekkî özellikleri, tarih bilgileri, i'râb ilgili açıklamalar yapmaktan sonra özetlerini yazmaktadır. Bazı örneklerde, açıklamadan konunun özetini direkt sunmaktadır. Bir bölümün özetini yaptığında, *bunun özeti* (وَ حَاصِلُ ذَلِكَ) diyerek özet olduğuna işaret etmektedir.

Meselâ Bakara sûresinin: *“Boşanmış kadınlar, kendi başlarına üç ay hali beklerler...”* anlamındaki 238. âyetinde, meseleyi detaylı bir şekilde analiz ettikten sonra sonuçların özetini sunmaktadır: Cinsel ilişkide bulunmayan, hür veya câriye kadına iddet süresi uygulanmamaktadır. Cinsel ilişkide bulunan ve yaşlarının küçüklüğünden veya çokluğundan dolayı hayız olmayan kadına iddet süresi 3 ay uygulanmaktadır. Câriye veya hür hamile kadının iddet süresi, çocuğun doğmasına kadar sürmektedir. Hür olan ve hayız devam eden kadının bekleme süresi 3 iddet süresinden oluşmaktadır. Câriye, hayız olan kadının bekleme süresi 2 iddet süresinden oluşmaktadır. Eşi vefat eden hür kadının iddet süresi 4 ay 10 gün sürmektedir. Eşi vefat eden câriye kadının iddet süresi 4 ay ve 10 günlük sürenin yarısıdır. Eşi vefat eden hamile kadının iddet süresi, çocuğun doğmasına kadar sürmektedir.³³⁸

Âl-i İmrân sûresinin: *“İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlup olacaksınız ve Cehennem'e sürüleceksiniz. Orası kalınacak ne kötü bir yerdir!”* anlamındaki 12. âyetine ilişkin, tefsirde âyetlerin inme sebebine yönelik bir özet yazmaktadır: Hız.

³³⁷ Sâvî, age, IV. 134.

³³⁸ Sâvî, age, I, 173.

Peygamber (sav) Bedir savaşıdan döndüğünde Kureyza ve Benû Nadîr gibi Yahudi kabilelerini toplayarak İslâmiyet'e davet etmiştir. İslâm'ı kabul etmezler veya cizye ödemezler onlara karşı savaşacağı konusunda uyarmıştır. Bunun üzerine onlar: "Savaşmayı bilmeyenlerle savaştığından dolayı kendini kandırma" diye söylediler. Bu konuşma âyetin inme sebebi olmuştur.³³⁹

Sâvî, Meryem sûresinin Mekkî ve Medenî belirlenmesini ayrıntılı bir şekilde anlattıktan sonra, özetinde bununla ilgili üç görüş olduğunu yazmıştır: 1. Sûrenin bütünü Mekkîdir, 2. Secde âyeti dışında sûrenin bütünü Mekkîdir ve 3. Medenî olan 59. ve 60. âyetleri dışında sûrenin bütünü Mekkîdir.³⁴⁰

Sâvî, Sebe' sûresinin: *"Allah'ın huzurunda, kendisinin izin verdiği kimselerden başkasının şefaati fayda vermez. Nihayet onların yüreklerinden korku giderilince: Rabbiniz ne buyurdu? derler. Onlar da: Hak olanı buyurdu, derler. O yücedir, büyüktür"* anlamındaki 23. âyetinin tefsirinde, âlimlerin bu korkunun dünyada mı, âhirette mi olacağı tartışmasını sunduktan sonra, bunu özetleyerek bu korkunun âhirette bütün mahlukat tarafından duyulacağını, bunun bu dünyada da melekler tarafından gerçekleştirileceğini, âyetin her iki ihtimali kapsadığını ve umûmî anlamın daha önemli olduğunu açıklamaktadır.³⁴¹

Sâffât sûresinin: عَلَىٰ إِلَٰيَّاسٍ سَلَامٌ şeklindeki ve: *"İlyâs'a selam olsun"* anlamındaki 130. âyetinin tefsirinde إِلَٰ يَاسِينَ, إِلَ يَاسِينَ, إِلَ يَاسِينَ ifadesi için üç mütevâtir kırâatin bulunduğunu özetlemektedir.³⁴²

Kâfirûn sûresinin 2., 3., 4. ve 5. âyetlerinin tefsirinde, âlimlerin mâ edatına ilişkin görüşlerini detaylı bir şekilde sunduktan sonra bunun özetini yazmaktadır: 1. Mâ edatının bahsi geçen âyetlerdeki anlamı (*ellezî*) ism-i mevsûlüdür. 2. Mâ edatının bahsi geçen âyetlerdeki anlamı masdardır. 3. Mâ edatının 2. ve 3. âyetlerdeki anlamı (*ellezî*)

³³⁹ Sâvî, age, I, 233.

³⁴⁰ Sâvî, age, II, 556.

³⁴¹ Sâvî, age, III, 411.

³⁴² Sâvî, age, III, 489.

ism-i mevsûl, 4. ve 5. âyetteki anlamı masdardır. 4. *Mâ* edatının 2. ve 4. âyetlerdeki anlamı (*ellezî*) ism-i mevsûl, 3. ve 5. âyetteki anlamı masdardır.³⁴³

Detaylı açıklamadan sonra konunun özetini zikretmek, şüphesiz okuyucu için okuduğunu anlama ve kavrama konusunda çok faydalı olacaktır. Aynı zamanda direkt özetin zikredilmesi de faydalıdır; çünkü böylece gereksiz uzatmalardan kaçınılmış olur ve okuyucuya detaylı bilgi verilir. Bundan dolayı Sâvî hâşiyesinin bu özelliği ona bambaşka bir değer katmaktadır.

3.6.5. Ma'na'l-Âm (Genel Anlamlar Çıkarma)

Müfessir Sâvî'nin hâşiyesinin göze çarpan özelliklerinden birisi Kur'ân'ın genel olarak yorumlanmasıdır. Müfessirin sebep-i nüzûl konusunda sebebin hususiliğine değil, kelimenin umumiliği konusuna önem vermesi, genel mana yöntemine başvurduğunu göstermektedir.³⁴⁴ Müfessirin sebep-i nüzûl konusu dışında da kelimelerin geniş çaplı ve genel anlamını göstermeye çalıştığı görülmektedir.

Mahallî, Bakara sûresinin يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ şeklindeki ve “*Ey insanlar! Rabbinize kulluk ediniz*” anlamındaki 21. âyetinde yer alan *insanlar* kelimesini *Mekkelliler* olarak ve *kulluk ediniz* ibaresini *tevhid ediniz* şeklinde yorumlamıştır. Sâvî, Mahallî'nin bu konuda İbn Abbâs'ın tefsirini izlediğini açıklayarak, âlimlerin çoğunun *insanlar* kelimesini *bütün mükellefler* olarak kabul ettiklerini ve *kulluk ediniz* emrinin usûlen ve furû'an *bütün ibadetleri* kapsadığını belirttiklerini ifade etmektedir.³⁴⁵

Bakara sûresinin قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ şeklindeki ve “*De ki: Cebrâîl'e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki Allah'ın izniyle onu senin kalbine indirmiştir*” anlamındaki 97. âyetini yorumlayan Süyûtî, âyetteki ikinci onun (ö)

³⁴³ Sâvî, age, IV, 577. Daha fazla örnek için bkz: I, 52, 59, 70, 107-108, 112, 148, 150, 154, 165, 173, 185, 188, 200, 201, 204-205, 259, 261, 267-268, 298, 324, 339, 343, 362, 363, 372, 421, 430, 444, 457-458, 462, 477, 495, 499, 510, 520, 548, 555, 557, 561, 566, 578, 586, 590, 606, 607; II, 9, 77-78, 85, 103, 115, 125-126, 147, 161, 211, 226, 232, 237, 245-246, 299, 352, 406, 483, 497, 515-517, 529, 574, 571, 577; III, 55, 57, 60, 63-64, 67, 111, 145, 153, 154, 156, 168, 189, 190, 222, 239-241, 250, 262-264, 316, 387, 444, 445-447, 452-454, 470, 487-489, 510, 534; IV, 25, 37, 141, 149, 181, 187, 292-293, 334, 396, 417, 498, 543, 554, 556, 563, 570, 602, 604.

³⁴⁴ Daha detaylı bilgi için *Sebeb-i Nüzûlde Lafzın Umûmî Oluşu* başlığına bakınız.

³⁴⁵ Sâvî, age, I, 25-26.

zamiriyle *Kur'ân'ın* kastedildiğini belirtirken, Sâvî, *genel olarak vahyin* kastedildiğini söylemektedir.³⁴⁶

Sâvî, En'âm sûresinin *عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ* şeklindeki ve “*Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır*” anlamındaki 59. âyetini tefsir ederek, gaybın anahtarları anlamına gelen *gaybın anahtarları* ile ilgili birkaç görüş aktarmaktadır. Mahallî ise burada, Lokmân sûresinde zikredilen 5 gizli şeyin ve Dahhâk ile Mukâtil'den aktarılan rivayetlerden hareketle, dünyada saklanan O'nun hazinelerinin kastedildiğini ifade etmektedir.³⁴⁷ Sonuç olarak Sâvî, gaybın anahtarları kelimesinin sadece 5 şeye değil, *saklanmış olan her şeye* işaret ettiğini düşünmektedir.³⁴⁸

Süyûtî, Yûnus sûresinin: *لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ* şeklindeki ve: “*Dünya hayatında da âhirette de onlara müjde vardır*” anlamındaki 64. âyetinde yer alan *müjdeyi*, insanın uykuda gördüğü güzel bir rüya veya başkasının rüyada onu güzel bir şekilde görmesi olarak tefsir etmiştir. Sâvî, bununla ilgili, meleklerin ölümden önce gelmesi ve müjdeli haberi getirmesini içeren dünyadaki güzel bir haber; yaratıkların zikri ve aşkı; kerametler ve zorluk çekmeden işlerin tamamlanması gibi birkaç görüş aktarmakta ve âyetin zikredilen her şeyi kapsadığını kabul etmenin en doğrusu olduğunu söylemektedir. Allah'a kulluk yapmak en güzel başarı olup, Allah'a itaat etmek vücudu dinlendirir ve göğsü genişletir. Âhret müjdesi ise Cennet ve onun nimetleridir.³⁴⁹

Şûrâ sûresinin: *أَوْ يُرَوْجُكُمْ دُكْرَانًا وَ إِنَاثًا وَ يَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ* şeklindeki ve: “*Yahut onları, hem erkek hem de kız çocukları olmak üzere çift verir. Dilediğini de kısır kılar. O, her şeyi bilendir, her şeye gücü yetendir*” anlamındaki 50. âyetine ilişkin yorumunda, İbn Abbâs'tan aktarılan rivayette Hz. Lût ve Hz. Şu'ayb peygamberlerin sadece kız evlatlarına sahip oldukları, İbrâhîm'in (as) sadece erkek evlatlarına sahip olduğu, Hz. Muhammed'e (sav) hem erkek hem de kız evlatlar verildiği ve Hz. İsa'nın (as) evlatsız kaldığı söylenmektedir. Sâvî, bu âyetin tefsirinde genel anlamın daha

³⁴⁶ Sâvî, age, I, 77.

³⁴⁷ Ayrıca Mukâtil'in tefsirinde: “*O'nun azap hazineleri vardır*” olarak geçmektedir. (Mukâtil, age, I, 350).

³⁴⁸ Sâvî, age, I, 550-551.

³⁴⁹ Sâvî, age, II, 220.

önemli olduğunu ve Allah'ın kullara karşı kudretinin gösterilmesinin istendiğini vurgulamaktadır.³⁵⁰

3.6.6. Özel ve Cins İsimlere Atıfta Bulunması

Sâvî, hâşiyesinde Cennet'in, Cehennem'in, Hz. Peygamber'in, Kıyamet gününün, rüzgârların, Medine'nin, sûrun ve diğer özel ve cins isimlerini vermektedir. Bu isimlerden bazıları Kur'ân'da, bazıları Hadislerde bazıları ise İsrâiliyyât'ta zikredilmiştir. Örneğin:

Cennet'in isimleri şunlardır: Cennetu'l-Me'vâ, Huld, Na'îm, 'Adn, Firdevs, Daru's-Selâm, Daru'l-Celâl. Cennet'in 8 kapısı olup, onun en güzel yeri Firdevs'tir.³⁵¹

Kıyâmet gününün isimleri şunlardır: Vâkı'a, Kıyâme, Kâri'a, Hâkka, Hâfida ve Râfi'a, Tâmmе, Sâmmе, Zelzele, Yevmu'l-Firka, Yevmu'l-Mev'ûd, Yevmu'l-'Ard, Yevmu'l-Meferr, Yevmu'l-'Asîr, Yevmu'd-Dîn, Yevmu'l-Cezâ', Yevmu'l-Hisâb, Yevmu'l-Mev'ûd vs.³⁵²

Sûrun ilk üflemesine: Nefhatu's-Sa'k ve Nefhatu'l-Feza' denilmektedir.³⁵³

Ahzâb sûresinin 13. âyetinin tefsirinde: “*Ey Yesrib ehli*” denilmektedir. Sâvî, Medine şehrinin Yesrib ismini almasının, Medine'ye gelen, konaklayan dev insandan kaynaklandığını, Hz. Peygamber'in bu şekilde adlandırılmasını yasakladığını ve orayı Taybe, Tâbe, Kubbetü'l-İslâm ve Darü'l-Hicret olarak adlandırdığını açıklamaktadır.³⁵⁴

Rüzgar sekiz çeşittir; onlardan dört tane azap rüzgardır: Âsif, Kâsif, Sarsar i Akîm, ve dört tane rahmet rüzgarıdır: Nâşirât, Mürselât, Nâziât, Mubeşirât.³⁵⁵

Dünyadayken İblîs'in adı Âbîd, ikinci gökte Zâhid, üçüncüsünde Ârif, dördüncüsünde Veliy, beşincisinde, Tekiyy, altıncısında Hâzin, yedincisinde Azâzîl idi. Levh-i Mahfûz'da ise İblîs'tir.³⁵⁶ Kehf sûresinin: “*Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve*

³⁵⁰ Sâvî, age, IV, 29. Daha fazla örnek için bkz: I, 32, 90, 186, 358, 548, 552, 571; II, 243, 397; III, 411; IV, 42.

³⁵¹ Sâvî, age, I, 236; II, 203.

³⁵² Sâvî, age, II, 82, 568; IV, 201, 230.

³⁵³ Sâvî, age, III, 256.

³⁵⁴ Sâvî, age, II, 487; III, 365.

³⁵⁵ Sâvî, age, II, 33.

³⁵⁶ Sâvî, age, I, 38.

onun soyunu mu dost ediyorsunuz” anlamındaki 50. âyetinin tefsirinde Mücâhid’den aktarılan rivayette, İblis’in ve soyunun adlarının Lakis ve Velhan olduğunu, bunların taharet ve temizlik vesveselerinden sorumlu olduklarını; yalanı ve malın övülmesini güzelleştiren Zelnebur’un Pazar yerlerinden sorumlu olduğunu; yüzü tırnaklamayı, tokat atmayı ve ceplerin yıpratılmasını güzel davranış olarak gösteren Betr’in musibetlerden sorumlu olduğunu; erkek ve kadın cins et organlarına üfleyen A’ver’in zinadan sorumlu olduğunu; Tamrus’un insanların ağızlarına yalan bilgileri koymaktan sorumlu olduğunu ve eve girerken Allah’ın adını söylemeyen insanlarla eve birlikte girenin Dâsim olduğunu söylemektedir.³⁵⁷

3.6.7. el-Cem’u Evlâ mine’t-Tercîh Kâidesine Uyması

Bir konu ile ilgili, ilk bakışta çelişki olarak görülebilen iki veya ikiden fazla görüş durumunda Sâvî, bunları bağdaştırmaya çalışmaktadır. Bütün rivayetleri kabul etmenin, birini kabul etmekten ve diğer rivayetleri reddetmekten daha önemli olduğu âlimlerin izlediği yoldur. Sâvî aynen bu yolu izlemeye ve bu yöntemi kullanmaya çalışmaktadır. Âl-i İmrân sûresinin: *قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ* şeklindeki ve: “*Havârîler dedi ki: Biz, Allah yolunun yardımcılarıyız*” anlamındaki 52. âyetinde yer alan Havârîler ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlar bazılarına göre balıkçı, bazılarına göre elbise boyacıları imişler. Bazıları ise hükümdar olduklarını düşünmektedir. Sâvî, bu görüşler arasında bir uyum sağlamaya çalışarak, 12 havârîden bazılarının balıkçı, bazılarının elbise boyacıları ve bazılarının hükümdar olduğunu söylemektedir.³⁵⁸

Sâvî, Enfâl sûresinin: *وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ* şeklindeki ve: “*Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın*” anlamındaki 60. âyetini yorumlayarak Hz. Peygamber’in “*Kuvvet ok ile yay içindedir*”³⁵⁹ şeklindeki sözlerini aktarmasıyla birlikte, silah, ordu, insani destek, zırhlı araçlar gibi her şeyin *kuvvet* anlamını karşıladığı tefsirini de öne sürmektedir. Bu iki görüş arasında uyumsuzluk olmasa da, her ikisi kabul edilebilmekte; çünkü kuvvetin en önemi kısmının ok ile yay içinde

³⁵⁷ Sâvî, age, II, 535.

³⁵⁸ Sâvî, age, I, 258.

³⁵⁹ Müslim, *İmâre*, 167.

olduğu vurgulanmaktadır. Bu örnek Hz. Peygamber’in şu sözlerine benzemektedir: “*Hac Arafât’tır*”³⁶⁰ ve “*Nedamet tövbedir*”³⁶¹ benzemektedir.³⁶²

Süyûtî, Tevbe sûresinin: “*Andolsun ki Allah, birçok yerde ve Huneyn savaşında size yardım etmişti..*” anlamındaki 25. âyetine ilişkin yorumda, Hz. Peygamber’le birlikte Huneyn savaşında sadece Abbâs ve Ebû Sufyân’ın kaldıkları bilgilerini verirken Sâvî, söz konusu savaşta Hz. Peygamber’le birlikte 113 muhacir ve 66 ensarın bulunduğunu ifade etmekte ve bu iki görüşü bağdaştırmanın mümkün olduğunu söylemektedir. Buna göre Hz. Peygamber’le birlikte Abbâs ve Ebû Sufyân dâhil olmak üzere iki kişi kalmış, diğerleri de kaçmamışlar, savaşla meşgul olmuşlardır.³⁶³

Sâd sûresinin: وَادْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ şeklindeki ve: “*Kulumuz Dâvûd’u, o kuvvet sahibi zatı hatırla*” anlamındaki 17. âyetini yorumlayarak “O, hep Allah’a yönelirdi şeklinde söylemekte ve Dâvûd’un ibadetine ilişkin rivayeti aktarmaktadır.” Bazı rivayetlere göre o, gecenin yarısını ibadet içinde geçirirmiş; bundan sonra gecenin üçünü uyuyarak geçirirmiş; ondan sonra tekrar gecenin altıda birini ibadet içinde geçirirmiş. Başka rivayete göre gecenin yarısını uyuyarak geçirirmiş; bundan sonra gecenin üçte birini ibadet içinde geçirirmiş; ondan sonra tekrar gecenin altıda birini uyuyarak geçirirmiş. Sâvî, bu iki görüş arasında bir bağdaştırma yapıp, Dâvûd’un bazen bir şekilde, bazen başka şekilde davrandığı sonucuna varmaktadır.³⁶⁴

Fâtiha sûresinin Mekkî ve Medenî olarak belirlenmesine ilişkin farklı görüşler bulunmakta olup, bazılarının göre Mekkî, bazılarının göre Medenî’dir. Bazıları ise bu iki görüşü bağdaştırıp iki kez vahyedildiğini; bir defa Mekke’de, bir defa Medine’de de vahyedildiğini söylemektedir. Bazıları ise sûrenin yarısının Mekke’de, ikinci yarısının da Medine’de vahyedildiğini düşünmektedir.³⁶⁵

³⁶⁰ Tirmizî, *Hac*, 57.

³⁶¹ İbn Mâce, *Zühd*, 30; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 243.

³⁶² Sâvî, *age*, II, 116.

³⁶³ Sâvî, *age*, II, 134.

³⁶⁴ Sâvî, *age*, III, 501.

³⁶⁵ Sâvî, *age*, IV, 600. Daha fazla örnek için bkz: I, 199, 292, 304; II, 140, 160, 294, 373, 431; III, 71, 211, 340; IV, 81, 222, 461, 469-469, 470, 472, 494, 524.

3.6.8. İstatistik Bilgilerinin Verilmesi

Sâvî hâşiyesinin önemli özelliklerinden birisi, Kur'ân kavramlarına ve manalarına ilişkin, istatistik bilgilerine benzeyen bilgilerin sunulmasıdır. Sâvî, hemen hâşiyesinin girişinde bazı istatistik bilgilerini zikretmekte.

Kur'ân'da 125 000 harf, 77.405 sözcük ve 6.666 âyet bulunmaktadır.³⁶⁶ Kur'ân'ın en uzun âyeti Bakara sûresinin borç ile ilgili 282. âyetidir.³⁶⁷ En kısa sûresi ise Kevser ve Asr sûreleridir.³⁶⁸ Bakara sûresinin ikinci yarısı 177. âyetiyle başlamaktadır.³⁶⁹ Kur'ân'ın âyetler açısından ikinci yarısı, Şu'arâ sûresinin 45. âyetiyle başlamaktadır. Kur'ân'ın harfler açısından ikinci yarısı, Kehf sûresinin: لَقَدْ جِئْتَنِي شَيْئًا نُكْرًا şeklindeki 74. âyetiyle başlamakta, *nûn* harfî ilk yarısının son harfî olup, *kâf* harfî ikinci yarısının ilk harfidir.³⁷⁰ Kur'ân'ın sûreler açısından ikinci yarısı, cüz açısından onda birinin sonu sayılan Mücâdele sûresiyle başlamaktadır. Mücâdele sûresinde Allah'ın adı zikredilmeyen âyet bulunmamakta; bazı âyetlerinde bir kez, bazı âyetlerinde iki ve üç kez ve toplam olarak 35 kez zikredilmektedir.³⁷¹

Sûrelerin başında yer alan kısaltmalarda yer alan harflerin sayısı 14'tür ve bu sayı Arap alfabesinin yarısını oluşturmaktadır. 29 sûre hurûf-ı mukattaa ile başlamakta; bundan 13'ü *elif* ve *lâm* harfleri ile, 7'si *hâ* ve *mîm* harfleri ile, 4'ü *te* harfî ile ve geri kalan birer sûre *kâf*, *yâ*, *sâd*, *kâf* ve *nûn* harfleri ile başlamaktadır. Bu hurûf-ı mukattaaların bazıları bir harften, bazıları iki harften, bazıları üç harften, bazıları dört harften ve bazıları beş harften oluşmaktadır.³⁷²

Kur'ân'ın 83 Mekkî ve 31 Medenî sûresi vardır.³⁷³ Nâsîh ve mensûh âyetleri içeren sûrelerin sayısı 25'tir. Sadece mensûh âyetleri içeren sûrelerin sayısı 40 iken, nâsîh âyetleri içeren sûrelerin sayısı 6'dır. 43 sûre ne nâsîh ne de mensûh âyetleri içermektedir.³⁷⁴ Hz. Muhammed'in (sav) şeriatinde meydana gelen ilk nesih Kible'nin

³⁶⁶ Sâvî, age, I, 7. Fakat kırâatî Âsım ve rivayet-i Hafs'a göre Kur'ân-ı Kerîm'de 6.236 âyet bulunmaktadır.

³⁶⁷ Sâvî, age, I, 216.

³⁶⁸ Sâvî, age, IV, 558.

³⁶⁹ Sâvî, age, I, 131.

³⁷⁰ Sâvî, age, I, 7.

³⁷¹ Sâvî, age, IV, 259.

³⁷² Sâvî, age, I, 12-13.

³⁷³ Sâvî, age, I, 5.

³⁷⁴ Sâvî, age, I, 6.

değişimidir.³⁷⁵ Mâide sûresinin tek mensûh âyeti 2. âyetidir, ama bazı âlimler bunu nâsih/mensûh kapsamında değerlendirmemektedir.³⁷⁶ Ayrıca Mâide sûresinin 42. âyetinde Sâvî der ki: Bu sûrede sadece bu mensûh âyet vardır.³⁷⁷ Sûrenin sonunun başını neshetmesine örnek, sadece Müzzemmil sûresinde görülmektedir. Bu sûrenin âyetleri sırayla vahyedilmemiş, sûrenin sonu başından 10 yıl sonra vahyedilmiştir.³⁷⁸

أَنْتَ (أَنْتَا - أَنْتُ) soru edatları 9 sûrenin 11 yerinde geçmektedir.³⁸⁰ Sâvî, bunların örneklerini vermektedir. لَا يَفِيءُ lafzı, Nahl sûresinde 7 kez geçmekte, 5 kez tekil olarak, 2 kez çoğul olarak zikredilmektedir.³⁸¹ قُلْ لِعِبَادِي ibaresi, İbrâhîm 14/31, Enbiyâ 21/105, Ankebût 29/56, Sebe' 34/13, Zümer 39/53 gibi sûrelerde toplam 4 defa geçmektedir.³⁸² كَلَّا sözcüğü Kur'ân'da 33 defa geçmekte olup söz konusu 33 zikredilişi Kur'ân'ın ikinci yarısında ve sadece Mekkî olan 15 sûrede yer almaktadır.³⁸³ أَلَيْسَ kelimesi, Hicr, Kâf, Şu'arâ ve Sâd sûrelerinde dahil olmak üzere 4 kez geçmektedir.³⁸⁴ وَ لَا تَكُ (نُ) bu fiiliin *nûn* harfi içermemekte Kur'ân'da 20 yerde yer almamaktadır; 9 örneğinde başında *te* harfi (وَ لَا تَكُ) bulunmakta, 8 örneğinde başında *yâ* harfi (وَ لَا يَكُ) bulunmakta, 2 örneğinde başında *nûn* harfi (وَ لَا نَكُ) bulunmakta ve 1 örneğinde başında *hemze* harfi (وَ لَا أَكُ) bulunmaktadır.³⁸⁵ *Dammeli* iki *hemzenin* yan yana bulunması sadece Ahkâf sûresinin أُولَئِكَ أَوْلِيَاءُ şeklindeki 32. âyetinde görülmektedir.³⁸⁶ *Rahmân* kelimesi, Meryem sûresinde 16 defa geçmektedir.³⁸⁷ Meryem ismi, Kur'ân'da zikredilen tek kadın ismidir ve toplam 30 defa zikredilmektedir.³⁸⁸

Nûr sûresinin 31. âyetinde 25 müennes şahıs zamirleri bulunmakta ve müennes şahıs zamirlerinin sayısı açısından Kur'ân'da buna benzer bir örnek bulunmamaktadır. Bahsi geçen âyette 12 istisna bulunmakta ve bir âyette bu kadar istisnanın bulunması

³⁷⁵ Sâvî, age, I, 108.

³⁷⁶ Sâvî, age, I, 435.

³⁷⁷ Sâvî, age, I, 467.

³⁷⁸ Sâvî, age, IV, 402.

³⁷⁹ Sâvî, age, II, 246.

³⁸⁰ Sâvî, age, II, 332.

³⁸¹ Sâvî, age, II, 399.

³⁸² Sâvî, age, II, 364.

³⁸³ Sâvî, age, II, 580.

³⁸⁴ Sâvî, age, III, 216.

³⁸⁵ Sâvî, age, III, 252.

³⁸⁶ Sâvî, age, IV, 96.

³⁸⁷ Sâvî, age, II, 582.

³⁸⁸ Sâvî, age, II, 556.

nadirendir.³⁸⁹ Allah'ın Peygamber'e يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ şeklindeki seslenme edatıyla hitap ettiği örneklerin sayısı ikidir, her ikisi Mâide sûresinin 41. ve 67. âyetlerinde geçmektedir.³⁹⁰ Allah'ın Hz. Mûsâ'nın ve Hz. Hârûn'un (as) Firavun'a 6 cümleyi söylemelerini emretmiştir: 1. Biz Allah'ın peygamberleriyiz. 2. İsrâîloğullarını bizimle gönder! 3. Bunlara eziyet etme!, 4. Biz Allah'ın delillerini getirmek için geldik. 5. Doğru yolu izleyenlere selam olsun! 6. Yalan söyleyen ve yalanda ısrarlı davrananın ceza alacağı vahyedilmiştir.³⁹¹

Yalan yere yemin eden, kibir gösteren ve Allah'a karşı günah işleyen ilk varlık İblîs'tir.³⁹² Dünyada işlenen ilk günah, İblîs tarafından kıskançlık yapılmasıdır. İblîs, Âdem'e (as) kıskanıp Kâbil ile Hâbil arasını bozmuştur.³⁹³ Emir edilen ilk secde-i tilâvet, A'râf sûresinin son âyetinde yer almaktadır.³⁹⁴ Cihada izin veren ve cihadı yasaklayan 70 âyetten sonra vahyedilen ilk âyet, Hac sûresinin 39. âyetidir.³⁹⁵ Peygamber'in Mekke'de kamuoyuna açık okuduğu ilk sûre, Necm sûresidir.³⁹⁶ İslâmiyet'te ilk elde edilen ganimet, Bedir savaşı sırasında elde edilmiştir.³⁹⁷ İslâm dinini kabul eden ilk yedi kişi Ammâr, babası Yâsir, annesi Sümeyye, Suheyb, Bilâl, Habbâb ve Ebû Bekir'dir. Yâsir ve Sümeyye ilk şehitlerdir.³⁹⁸ Peygamber'in katılmadığı, ama gönderdiği seriyyelerin sayısı 47'dir. Peygamber'in organize ettiği ve onlarla yola çıktığı gazvelerin sayısı 27'dir. Peygamber; Bedir, Uhud, Benî Mustalık, Hendek, Kureyza, Hayber, Huneyn ve Tâif gibi 8 savaşa katılmıştır.³⁹⁹ Mekke'deyken 457 kadın biat etmiştir.⁴⁰⁰ Mekke fethi sırasında 12 ve 13 kişi öldürülmüş; Müslümanlardan ise 3 kişi şehit olmuştur.⁴⁰¹ Dünyada ilk kurulan mescid Kâbe'dir. Kâbe'den sonra inşa edilen mescid ise Mescidü'l-Aksâ'dır. Âdem (as) Kâbe'yi inşa

³⁸⁹ Sâvî, age, III, 144.

³⁹⁰ Sâvî, age, I, 465.

³⁹¹ Sâvî, age, III, 16.

³⁹² Sâvî, age, II, 14.

³⁹³ Sâvî, age, IV, 594.

³⁹⁴ Sâvî, age, II, 89.

³⁹⁵ Sâvî, age, III, 91.

³⁹⁶ Sâvî, age, IV, 185.

³⁹⁷ Sâvî, age, II, 90.

³⁹⁸ Sâvî, age, II, 434.

³⁹⁹ Sâvî, age, II, 186; III, 495.

⁴⁰⁰ Sâvî, age, IV, 297-298.

⁴⁰¹ Sâvî, age, IV, 581.

ettikten 40 yıl sonra Mescidü'l-Aksâ'yı inşa etmiştir.⁴⁰² Allah'a itaatinden dolayı hicret eden ilk kişi İbrâhîm (as) olup, ateşten çıktıktan sonra hicret etmiştir.⁴⁰³

İstatistik bilgileri insanların her zaman ilgisini çekmiştir. Bu tür bilgilere hakim olmak, büyük isabet gerektirir ve Sâvî de bu tür bilgileri zikrederek okuyucunun ilgisini çekmiştir ve aynı zamanda alana yönelik hakimiyetini göstermiştir.

3.6.9. Tanımlara Atıfta Bulunması

Tanımlara atıfta bulunması, Sâvî hâşiyesinin özelliklerinden birisidir. Hâşiyenin analizinden, fıkıh, akîde, ahlâk, Kur'ân ilimleri, Arapça dilbilimi, belâgat ve mantık ile ilgili pek çok tanımın yer aldığı tespit edilmektedir.

*Takvâ'nın tanımına, hâşiyesinin 10 yerinde atıfta bulunduğu ve: "Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından uzak durmak" şeklinde tanımladığı görülmektedir.*⁴⁰⁴

Bakara sûresinin 45. âyetinin tefsirinde *huşû'* kavramının tanımı bulunmaktadır. *Huşû'*nun tanımı: "*Nefsin Allah'a boyun eğmesidir, Onun verdiği kader karşısında sükûnet ve rizâdır* (هدوء النفس و سكونها تحت المقادير)." ⁴⁰⁵

Orucun tanımı: "*Allah'a ibadet etmek (yakın olmak) amacıyla seher vaktinden akşama kadar mide ve cinsel organın zevklerinden kendini alıkoymadır.*" ⁴⁰⁶

Sâvî, Furkân sûresinin 58. âyetinin tefsirinde *tevekkül*'ün tanımını yapmaktadır: "*Tevekkül bütün işlerde kalbin Allah'a bağlanması ve güvensidir. Her ne kadar sebeplere göre işleri yapsa da sebeplere güvenmeksizin kalbin bütün işlerde Allah'a bağlanması ve güvenmesidir.*" ⁴⁰⁷

Sâvî, Hac sûresinin 14. âyetine ilişkin tefsirde *farz* ve *nâfile* tanımlarını sunmaktadır. "*Farz mükellef kişiye zorunlu kılınandır. Bunu yerine getirdiğinde ödül*

⁴⁰² Sâvî, age, II, 445.

⁴⁰³ Sâvî, age, III, 482. Daha fazla örnek için bkz: I, 49, 253, 257, 291, 357, 399, 424, 432; II, 79, 213, 226; III, 8, 225, 248-249; IV, 40, 66, 89, 180, 181, 201, 216, 302, 371, 387, 569.

⁴⁰⁴ Sâvî, age, I, 14, 446, 447, 495; II, 74, 180, 396; III, 209, 343, 529.

⁴⁰⁵ Sâvî, age, I, 47.

⁴⁰⁶ Sâvî, age, I, 136.

⁴⁰⁷ Sâvî, age, III, 187.

alır, yerine getirmemesi durumunda cezalanır. *Nâfile* ise zorunlu kılınmayandır. Bunu yerine getirdiğinde ödül alır, yerine getirmemesi durumunda cezalandırılmaz.”⁴⁰⁸

Lokmân sûresinin 12. âyetinin yorumunda *hikmet* ile ilgili birkaç tanım bulunmaktadır: “*İlm ve ilme göre davranmadır.*” “*Öğrenme ve emanettir.*” “*Kalpdeki ışıktır ki kalple öğrenilir.*”⁴⁰⁹

Zümer sûresinin 42. âyetinin tefsirinde uykunun tanımı vardır: “*Uyku, insanın iradesi olmadan yakalandığı doğal haldir. Uyku sırasında duyuların fonksiyonları kapanmış ve akıl alınması engellenmiş durumdadır.*”⁴¹⁰

3.6.10. İ'tirâziyye Cümlelerine Dikkat Çekmesi

İ'tirâziyye bir veya birkaç cümleden meydana gelen, araya i'râbdan mahalli olmayan bir veya birkaç cümlelerin girdiği, müphemliği kaldırmaktan ziyade bir nükteden dolayı mâna yakınlığı taşıyan cümledir.⁴¹¹ Müfessir Sâvî, i'tirâziyye cümlelerine de dikkat çekmiştir. Kendisi kimi zaman cümlelerin araya geldiği cümleleri, kimi zaman hikmetini ve varlığının mahiyetini ve gayesini, kimi zaman da ise sadece onun var olduğunu zikretmiştir.

Bakara sûresinin: “*Haydi şimdi (öldürülen) adama, (kesilen ineğin) bir parçasıyla vurun' dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size âyetlerini gösterir.*” anlamındaki 73. âyetinde, Sâvî şu cümlelerin: “*Böylece Allah ölüleri diriltir ve düşünesiniz diye size âyetlerini gösterir*” İsrâîloğulları kıssası içerisine eklendiğini, dirilmeye inandıkları için onları yönelik olmadığını; dirilmeyi inkâr eden müşrik Araplara yönelik olduğu için i'tirâziyye cümlesi olarak görmektedir.⁴¹²

İ'tirâziyye cümlesini Âl-i İmrân sûresinde de bulabiliriz: “*Yine onlar ki, bir kötülük yaptıklarında, ya da kendilerine zulmettiklerinde, Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tevbe ederler. – Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki! - Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde, bile bile ısrar etmezler*”

⁴⁰⁸ Sâvî, age, III, 81.

⁴⁰⁹ Sâvî, age, III, 334.

⁴¹⁰ Sâvî, age, III, 538. Daha fazla örnekler için bkz: I, 11, 118, 132, 137, 168, 172, 255, 279, 287, 331, 375, 423; II, 194, 243, 345, 470; III, 338, 520, 569; IV, 85-86.

⁴¹¹ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 872.

⁴¹² Sâvî, age, I, 63.

anlamındaki 135. âyetinde yer alan: “*Zaten günahları Allah’tan başka kim bağışlayabilir ki!*” cümlesi bir i’tirâziyye cümlesi olup, sebep bildirmek amacıyla hal ile ilgili olduğu kelime arasına girmiştir.⁴¹³

A’râf sûresinin: “*İnanıp da iyi işler yapanlara gelince –ki hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz – işte onlar, Cennet ehlidir. Orada onlar ebedî kalacaklar*” anlamındaki 42. âyetinde, Yüce Allah’ın şu sözleri: “*Hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz*” haberden önce eklenmiştir. Bu cümlelerin hikmeti ise inanmayanları azarlamaktır. Cennet’e zahmet çekmeden ve kolaylıkla ulaşılabileceğini izah etmektedir.⁴¹⁴

Tâhâ sûresinin: “*Kıyamet günü mutlaka gelecektir. - Neredeyse onu herkesten gizleyeceğim/gizliyorum - Herkes peşine koştuğu şeyin karşılığını bulacaktır*” anlamındaki 15. âyetinde, bu âyete eklenen şu cümle: “*Neredeyse onu herkesten gizleyeceğim/gizliyorum*” cümlesi, ilgili iki cümle arasına eklenmiştir.⁴¹⁵

3.6.11. Celâleyn Tefsirine İlişkin Açıklamalar ve Gerekçeler

Sâvî hâşiyesinde, Celâleyn yazarlarının bir âyeti açıklamalarının sebeplerine de sık sık rastlanmaktadır. Süyûtî, Bakara sûresinin: تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ şeklinde ve: “*İnsanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz?*” anlamındaki 44. âyetinin tefsirinde birr/iyilik kelimesinin Muhammed’in (as) imanını gösterdiğini söylemektedir. Sâvî, bu tefsirin sebebini açıklarken, birr/iyilik kelimesinin iyiliğin bütünü, ism (إِثْم) kelimesinin da kötülüğün bütünü kapsadığını; bu bağlamda Hz. Muhammed’in (as) imanının her tür iyiliği ifade ettiğini ve müfessirin tefsirinin bu yönde olduğunu anlatmaktadır.⁴¹⁶

Süyûtî, Bakara sûresinin: فَادْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ şeklinde ve: “*Siz beni anın ki ben de sizi anayım*” anlamındaki 152. âyetini “*namaz ile tesbih*” şeklinde yorumlarken, Sâvî bu yorumunun sebebini açıklamakta; zikrin dil, vücut organları ve kalple gerçekleştirildiğini ve namazın, zikrin bu üç kısmını da kapsadığında hiçbir şüphe

⁴¹³ Sâvî, age, I, 296.

⁴¹⁴ Sâvî, age, II, 25.

⁴¹⁵ Sâvî, age, III, 9. Daha fazla örnek için bkz: I, 46, 63, 70, 189, 248, 296, 323, 423; II, 46, 325, 433, 495, 519; III, 18, 517; IV, 67, 313, 326, 485.

⁴¹⁶ Sâvî, age, I, 46.

olmadığını anlatmaktadır. Okuma, tekbir, teşbih ve dua dilin zikridir; rukû' ve secde organın zikridir; huşû' ve Allah'a itaat kalbin zikridir.⁴¹⁷ Buna benzer bir yorum, Rûm sûresinin: قَسْبُحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ şeklindeki ve: “*Haydi siz, akşama ulaştığınızda sabaha kavuştuğunuzda Allah’ı tesbih edin*” anlamındaki 17. âyetinde görülmektedir. Mahallî, bahsi geçen âyette yer alan *subhanallâhi* kelimesini “*Namaz kılın*” şeklinde yorumlamıştır. Sâvî, Mahallî’nin bu açıklamasının sebebini anlatıp: “*Allah’a tesbih dille, kalple ve vücutla gerçekleştirilmekte olup, bunları namazdan daha güzel kapsayan bir başka ibadet yoktur*” demektedir.⁴¹⁸

İnsân sûresinin: وَ جَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَ حَرِيرًا şeklindeki ve: “*Sabretmelerine karşılık onlara Cennet’i ve ipekleri lütfeder*” anlamındaki 12. âyetini yorumlayan Mahallî, “*Günahlara karşı sabırları için*” şeklinde açıklamıştır. Sâvî, Mahallî’nin bu tefsirinde, sabır kavramının günahlara karşı sabırla sınırlandırıldığını ve ibadet konusunda, musibetlere karşı ve günahlara karşı olmak üzere sabrın üç türünün olduğunu anlatmaktadır. Sâvî’ye göre bu sabır çeşidi, diğer iki sabır türünü gerektirir; çünkü kendisine işlenen zulme sabırlı kalan kişi, Allah’a itaat eder ve şikayetçi olmaz.⁴¹⁹

Sâvî, bazen Celâleyn tefsirinin iki müellifinin tefsirine bir çözüm ve bir gerekçe bulma peşindedir. Süyûtî, Bakara sûresinin: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ şeklindeki ve: “*Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar..*” anlamındaki 217. âyetine ilişkin tefsirinde, Hz. Peygamber’in Abdullah b. Cahş’ı müşriklere karşı gönderdiğinde, savaşırken İbnü’l-Hadramî’yi öldürdüklerinde bunun ilk seriyye olduğunu söylemektedir. Kâfirler, kutsal ayda savaşmanın helal kılınmasını kanmıştır ve bahsi geçen âyet vahyedilmiştir. Sâvî, müfessir Süyûtî’nin ilk seriyye olduğunu söylemesini sakıncalı bularak; daha önce Ramazân ayında birinci, Şevvâl ayında ikinci ve Sefer ayında üçüncü olmak üzere üç seriyye olduğunu açıklamaktadır. Ancak, savaş ve ganimet olayının gerçekleştiği ilk seriyye olduğu söylenirse, müfessirin söyledikleri doğru olabilir. Çünkü önceki seriyyelerde ne savaş, ne de ganimet yoktu, demektedir.⁴²⁰

⁴¹⁷ Sâvî, age, I, 113.

⁴¹⁸ Sâvî, age, III, 318.

⁴¹⁹ Sâvî, age, IV, 429 .

⁴²⁰ Sâvî, age, I, 162.

Mahallî, Ahzâb sûresinin: *لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ* şeklindeki ve: “*Andolsun ki, Rasûlullah, sizin için güzel bir örnektir*” anlamındaki 21. âyetini “*savaşta istikrar*” olarak yorumlamıştır. Sâvî’ye göre bahsi geçen tefsir mantıklı değildir; çünkü Hz. Peygamber sözlerinde, işlerinde ve durumlarında bir önderdir, örnektir. Kendisi kafasına göre bir şey söylemez, onun bütün sözleri, faaliyetleri ve durumları Allah’tandır. Mahallî’nin savaşmada istikrar olarak yorumlaması, bağlamdan ve âyetin inme sebebinden kaynaklanıyor olabilir.⁴²¹

Verilen örneklerden, Sâvî’nin Celâleyn tefsirinden bir takım unsurların yalnız veya eksik anlaşılabilceğini varsayarak, ilave açıklama ve gerekçelere yöneldiği anlaşılmaktadır.

3.6.12. Adlandırma Sebebinin Zikretme

Bir maddenin ve bir sözcüğün adlandırılmasının sebebi, Sâvî hâşiyesinin özel tarafını sunmaktadır. 200’ü aşkın örnekte Sâvî, Kur’ân kelimelerinin, Celâleyn tefsirinin iki yazarının ve kendisinin sözcükleri adlandırmasının sebebinin açıklamaktadır.

Cumartesi Arapça’da: *يَوْمُ السَّبْتِ* şeklinde adlandırılır ve *السَّبْتِ* kelimesinin anlamı kesme/kesilmedir. Rivayete göre yaratma Pazar günü başlamış ve Cuma günü sona ermiştir.⁴²² Demekki Cumartesi bu dönemi kesmiştir. Yahudiler bundan dolayı cumartesiye mesai olmayan gün olarak, hafta sonu tatili olarak kabul etmiştir. Bunun dışında Allah’ın rahmeti kendilerine Cumartesi günü kesilmiştir. Bir başka görüşe göre Cumartesi *السَّبْتِ* kelimesi, *subût* *سُبُوت* kelimesinden türetilmiştir ve *sükûnet* *سُكُون* anlamına gelmektedir; çünkü çalışmanın kesilmesiyle sükûnet başlar.⁴²³

Süyûtî, *كُنْ* - ol emriyle yaratıldığından Hz. Îsâ’ya *كَلِمَةُ اللَّهِ* / “*Allah’ın sözü*” adının verildiğini söylemektedir. Sâvî, bu adlandırmanın sebebinin açıklamaktadır. Allah’ın Meryem’e verdiği söz olan: “*Allah istediğini yaratır.*” Îsâ’ya yöneliktir. Veya Cibrîl’in Allah’ın emri üzerine Meryem’in cebine üfleyerek söylediği söz olduğunu düşünmektedir.⁴²⁴ Sâvî, başka bir yerde Îsâ’nın Mesîh (*مَسِيح*) olarak adlandırılmasını açıklamaktadır. Hz.

⁴²¹ Sâvî, age, III, 367-368. Daha fazla örnek için bkz: I, 140, 141, 157, 236, 341-342, 381, 418, 425, 490, 532, 611; II, 356, 391, 467, 532; III, 94, 100, 152, 156, 157, 205, 221, 247, 340, 346, 374, 486, 576; IV, 11, 212, 252, 330, 331, 603.

⁴²² Müslim, *el-Cenne ve’n-Nâr*, 27.

⁴²³ Sâvî, age, I, 60.

⁴²⁴ Sâvî, age, I, 251.

Îsâ'nın hastaya dokunuşu (مَسَحَ) hastayı iyileştirmiş olabilir. Veya insanları dine yönlendirmek için dünyayı gezmiş olabilir (كَانَ يَمْسَحُ الْأَرْضَ فِي زَمَنٍ قَلِيلٍ). Ve bereketten dolayı (مَمْسُوحٌ) dokunulmuş olabilir. Fakat Deccâl de Mesîh olarak adlandırılmıştır; ama sebepleri farklıdır. İnsanları dalâlete sokmak için dünyayı kısa zamanda gezeceğinden, العَيْنِ مَمْسُوحٌ/bir gözü kapalı olduğundan olabilir. Ayrıca Hz. Îsâ kelimesi, kırmızılıkla karışan beyazlık anlamına gelmektedir; çünkü Îsâ da anlatılan renkteymiş.⁴²⁵

Nisâ sûresinin 24. âyetinde yer alan مُسَافِحِينَ kelimesiyle *zina yapanlar* kast edilmektedir. السَّفَحِ kelimesinin anlamı boşaltmadır. Bu ad zina yapana verilmiştir; çünkü bunun amacı aile kurmak değil, spermi boşaltmaktır.⁴²⁶

Nûh kelimesi, نَاحٍ - يَنْحُحُ fiilinden türetilmiştir ve ağlamak ve feryat etmek anlamına gelmektedir. Nûh belaya uğrayan kavmine beddua okuduğundan veya oğlu Kenan için dua ettiğinden çok ağladığı bilinmektedir. Bu yüzden bu şekilde adlandırılmıştır. Bazılarına göre hasta olan köpeğe söylediği cümleden dolayı bu şekilde adı verilmiştir. Nûh demiş ki: “*Sus, pis yaratık!*” Sonra ona şöyle vahyedilmiştir: “*Kimin eksikliğini buldun? Benim mi köpeğin mi?*”⁴²⁷

Müjde anlamına gelen بُشْرَى kelimesi, cilt anlamına gelen بَشْرَةٌ kelimesinden türetilmiştir. İnsan güzel haber aldığında cildi genişlemeye başladığından kullanılmaktadır.⁴²⁸ Halk anlamına gelen بَشَرٌ kelimesi, cilt anlamına gelen بَشْرَةٌ kelimesinden de türetilmiştir. İnsanların cildi görüldüğünden bu adı almıştır.⁴²⁹

Hadramevt حَضْرَمَوْتُ adlı yerin adı, Sâlih'in (as) bu yere kadar gelip ölüme yakalandığındandır. حَضَرَ fiilinin anlamı gelmektir ve – مَوْتُ kelimesinin anlamı ölümdür.⁴³⁰

Gâfir sûresinin: يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ şeklindeki 15. âyetinde yer alan *rûh* kelimesi vahiy kelimesi için kullanılmıştır. Burada vahiy için *rûh* kelimesi kullanılmıştır; çünkü

⁴²⁵ Sâvî, age, I, 254.

⁴²⁶ Sâvî, age, I, 351.

⁴²⁷ Sâvî, age, II, 34, 247; III, 299.

⁴²⁸ Sâvî, age, II, 262.

⁴²⁹ Sâvî, age, III, 520.

⁴³⁰ Sâvî, age, III, 247.

ruh insan bedeninde akarken, vahiy insan kalbinde akar. Bundan dolayı Hz. Peygamber vahiyden hiçbir şeyi unutmamıştır.⁴³¹

Zebânî adlı melekler, insanları Cehennem’e ittiklerinden dolayı bu adı almıştır. Çünkü Arapça’da *zebn* (زَبْن) kelimesi *def*’ ذَفْع (itme) anlamına gelmektedir.⁴³²

3.6.13. Hitâbın Kime Yönelik Olduğuna İşaret Etmesi

Sâvî hâşiyesinin bir diğer özelliği de hitâbın kime yönelik olduğuna dair bilgi verilmesidir. Müfessir birçok yerde bazı kelimelerin kime yönelik olduğunu zikretmektedir. Bazı durumlarda Sâvî sadece bir seçeneği sunarken, bazı zamanlarda iki veya daha çok seçenek sunmaktadır. Bunun yanında, bazen hitâbın kime olduğuna dair bilgi yanında, kısa bir açıklama da yapmaktadır. Örneğin;

Sâvî, Bakara sûresinin: *وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ* şeklindeki ve: “Sizden söz almıştık” anlamındaki 84. âyetteki hitabın, İsrâîloğullarına yönelik olduğunu söylemiştir.⁴³³

Müfessirimiz, Bakara sûresinin: *وَ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ* şeklindeki ve: “Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, aralarında iyilikle anlaştıkları takdirde, onların (eski) kocalarıyla evlenmelerine engel olmayın” anlamındaki 232. âyetinde ilk hitâbın eşlere, ikincisinin ise ebeveynlere (velî) yönelik olduğunu zikretmektedir. Bir diğer yorum da, ilk hitâbın ebeveynlere yönelik olduğudur. O halde âyetin anlamı şöyledir: Şayet boşanmak istediklerinde siz aracılık yapar iseniz, daha sonra da kendileri pişman olup eşlerine dönmek isterler ise, onlara engel olmayın.⁴³⁴

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: *فَقَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ النَّفَثَا فِئَةً تَقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ أُخْرَى كَافِرَةٌ* şeklindeki ve: “Karşı karşıya gelen şu iki

⁴³¹ Sâvî, age, III, 557.

⁴³² Sâvî, age, IV, 534. Daha fazla örnek için bkz: I, 15, 19, 21, 27, 29, 49, 50, 58-59, 61, 71, 72, 87, 89, 97, 115, 129, 135, 137, 143, 171, 184, 185, 196, 201, 217, 221, 247, 251, 258, 274, 278, 287, 288, 291, 297, 318, 330, 343, 352, 389-390, 403-404, 415, 416, 422, 428, 429, 437, 440, 450, 451, 453, 467, 468, 480, 498, 503, 548, 559, 571, 604, 605; II, 12, 13, 35, 36, 38, 42, 64, 66, 67, 70, 72, 82, 84, 90, 137, 138, 191, 225, 257, 263, 270, 277, 311, 339, 386, 389, 394, 396, 409, 420, 439, 440, 445, 447, 461, 485, 539, 546, 561; III, 8, 29, 37, 66, 84, 87, 95, 98, 122, 167, 186, 211, 212, 238, 245, 246, 256, 264, 272, 287, 292, 328, 365, 403, 406, 477, 483, 501, 509, 516, 574; IV, 7, 13, 30, 55, 73, 148, 188-199, 220, 284, 319, 321, 338, 383, 423, 426, 443, 448, 449, 458, 471, 473, 485, 498, 552, 554, 569, 593, 598.

⁴³³ Sâvî, age, I, 69.

⁴³⁴ Sâvî, age, I, 177-178.

grubun halinde sizin için büyük bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise bunları apaçık kendilerinin iki misli gören kâfir bir grup. Allah dilediğini yardım ile destekler” anlamındaki 13. âyetinde diyor ki: Buradaki hitâbın Hz. Peygamber’le Yahudilere yönelik olması imkânı vardır; çünkü sûrenin 12. âyeti onlara yöneliktir. Bir diğr ihtimal de hitâb Mekke müşriklerine ve inananlara yönelik olup bu halde cümle de muste’nef, yani yeni cümle olmuştur.⁴³⁵

Tâhâ sûresinin: فَلَا يَصُدُّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَى şeklindeki ve: “Ona inanmayan ve nefsinin arzularına uyan kimseler sakın seni ondan alıkoymasın; sonra mahvolursun” anlamındaki 16. âyetinin hitâbı, Hz. Mûsâ’ya (as) yönelik yapılmasına rağmen, diğr insanlar için de geçerlidir.⁴³⁶

Verilen örneklerden anlaşıldığına göre, âyetin hitabının kime yönelik olduğuna göre, i’râb manası ve yorumu da değişebilmektedir. Bu gerçekten yola çıkarak Sâvî, özellikle bir kaç rivayeti var olduğunda veya anlaşılmayan bir durum olduğunda, hitabın kime yönelik olduğunu belirtmiştir. Aynı şey diğr iki başlık için de söylenebilir.

3.6.14. Zamirlerin Kime Yönelik Olduğuna İşaret Etmesi

Arap dilinde iki çeşit zamir bulunmaktadır: Açık (Bâriz) zamirler ve gizli (müstetir) zamirler. Açık zamîrler ikiye ayrılır: Muttasıl ve munfasıl. Sâvî bazen bu zamirlerin kime yönelik olduğuna dair bilgi vermektedir. Kimi durumlarda bir seçenek verirken, kimi durumlarda 2 veya daha çok seçenek vermiştir. Bunun yanı sıra, birkaç zamirden söz ettiğinde, onların farklı anlamlarını da zikretmektedir.

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ şeklindeki ve: “Andolsun ki siz, ölümle yüzyüze gelmezden önce onu temennî ederdiniz” anlamındaki 143. âyetinde تَلْقَوْهُ kelimesinde zamîr-i muttasılın ölüme döndüğünü söylemektedir; çünkü o savaş sebeplerinden birisidir. Diğr ihtimale göre zamir düşmana dönmektedir. Çünkü o daha önce hiç zikredilmemiş, ama bağlamdan anlaşılmaktadır.⁴³⁷

⁴³⁵ Sâvî, age, I, 233.

⁴³⁶ Sâvî, age, III, 9. Daha fazla örnek için bkz: I, 92, 175, 178; III, 7, 37, 92, 102, 117, 134, 170, 183, 205, 220, 275, 292, 293, 306, 324, 326, 337, 350, 372, 385, 429, 445, 448, 457, 461, 524, 542, 550, 561, 563, 566, 571; IV, 108, 145, 198, 200, 216, 219, 230, 265, 282, 319, 322, 346, 352, 412, 472, 498, 527, 596.

⁴³⁷ Sâvî, age, I, 299-300.

Mahallî, Hac sûresinin: *هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ* şeklindeki ve: “*Babanız İbrâhîm’in dininde, o sizi müslüman olarak isimlendirdi*” anlamındaki 78. âyetinde *هُوَ* zamîr-i munfasılın Allah’a döndüğünü; Sâvî ise bir ihtimale göre Hz. İbrâhîm’e döndüğünü zikretmektedir.⁴³⁸

Sâvî, Nûr sûresinin: *وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ* şeklindeki ve: “*En ağır yeminleri ile Allah’a yemin ettiler*” anlamındaki 53. âyetindeki zamîr-i müstetirin münafıklara döndüğünü zikretmektedir.⁴³⁹

Mahallî, Hâkka sûresinin: *لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَا أُذُنٌ وَاعِيَةٌ* şeklindeki ve: “*Onu sizin için bir ibret ve öğüt yapalım ve belleyici kulaklar onu bellesin diye*” anlamındaki 12. âyetinde *لِنَجْعَلَهَا* kelimesindeki zamîr-i muttasılın, 11. âyette zikredilen amele yönelik olduğunu zikretmektedir: “*Şüphesiz, su bastığı vakit sizi gemide biz taşıdık*” yani inananları taşıdık ve boğulmaktan kurtardık. Sâvî burada diğer ihtimali; zamîrin gemiye döndüğünü ve manasının: Geminin bu ümmete bir ibret ve mesaj olmasını sağlayacağız, olduğunu söylemektedir. Ve devamında Sâvî, onların ilk nesillerinin karşılaştığı bir parça gemi kaldığını zikretmektedir.⁴⁴⁰

Hümeze sûresinin: *الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَ عَدَدَهُ* şeklindeki ve: “*O ki malını toplamış ve onu sayıp durmuştur*” anlamındaki 2. âyetinde *عَدَدَهُ* kelimesindeki zamîr-i muttasıl mal varlığına dönmekte olup o durumda manası âyetin anlamı gibidir. Yalnız zamîr insana yönelik de dönebilir ve manası şöyle olur: “*O ki malını, aşîretini ve akrabalarını toplamıştır.*”⁴⁴¹

3.6.15. İşâret İsimlerinin Kime Yönelik Olduğuna İşâret Etmesi

Müfessir Sâvî, hâşiyesinde zamirler kadar belirtmemesine rağmen, işâret isimlerinin kime yönelik olduğunu belirtmektedir. Çünkü Kur’ân’daki zamirlerin sayısı, işâret isimlerine göre daha fazladır, ancak bununla ilgili oldukça güzel örnekler de bulunabilir.

⁴³⁸ Sâvî, age, III, 105.

⁴³⁹ Sâvî, age, III, 158.

⁴⁴⁰ Sâvî, age, IV, 373.

⁴⁴¹ Sâvî, age, IV, 561. Daha fazla örnek için bkz: I, 22, 27, 159, 183, 186, 299-300, 334; II, 446, 497, 513; III, 30, 55, 81, 85, 94, 98, 102, 111, 117, 118, 119, 120, 137, 139, 140, 155, 167, 173, 189, 203, 216, 219, 222, 248, 251, 261, 302, 311, 349, 354, 357, 410, 412, 418, 443, 444, 448, 459, 473, 486, 493, 502, 509, 540, 556, 584, 598; IV, 6, 11, 12, 28, 39, 47, 50, 55, 66, 71, 85, 95, 131, 146, 165, 186, 187, 199, 208, 224, 234, 246, 249, 255, 256, 302, 347, 353, 372, 374, 383, 395, 400, 401, 406, 407, 416, 422, 428, 437, 440, 450, 453, 458, 473, 476, 486, 492, 509, 510, 511, 532, 539, 550.

Sâvî'ye göre, Sâffât sûresinin: أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ şeklindeki ve: “Bunlar için bilinen bir rızık vardır” anlamındaki 41. âyetinde أُولَئِكَ işaret ismi, bu sûrenin: إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ şeklindeki ve: “Ancak Allah’ın hâlis kulları istisnadır” anlamındaki 40. âyetinde, Allah’ın hâlis kulları’na yöneliktir.⁴⁴²

Zuhruf sûresinin: بَلْ مَتَّعْتُ هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ şeklindeki ve: “Doğrusu bunları da atalarını da geçindirdim” anlamındaki 29. âyetinde yer alan هَؤُلَاءِ işaret ismi Hz. Peygamber’in zamanındaki müşriklere yöneliktir.⁴⁴³

Sâvî, Mülk sûresinin: فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيِّئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ قِيلَ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدْعُونَ şeklindeki ve: “Ama onu (azabı) yakından gördükleri zaman, inkâr edenlerin yüzleri kararacak ve: işte sizin isteyip durduğunuz budur! denecektir” anlamındaki 27. âyetinde هَذَا işaret isminin: “Ama onu (azabı) yakından gördükleri zaman, inkâr edenlerin yüzleri kararacak” sözlerine yönelik olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁴

Müzzemmil sûresinin: إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ şeklindeki ve: “İşte bu, şüphesiz bir öğüttür” anlamındaki 19. âyetinde هَذِهِ işaret ismi, ya korkutucu âyetlere, ya da bütün sûreye yöneliktir.⁴⁴⁵

Sâvî, Mutaaffifîn sûresinin: فِي ذَلِكَ فَالْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ şeklindeki ve: “Onun içiminin sonunda misk kokusu vardır. İşte yarışanlar ancak onda yarışsınlar” anlamındaki 26. âyetinde yer alan ذَلِكَ işaret isminin, bu sûrenin: يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ şeklindeki ve: “Kendilerine mühürlü hâlis bir içki sunulur” anlamındaki 25. âyetine yönelik olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁶

3.6.16. Harekeleme

Sâvî hâşiyesinin özelliklerinden biri, bazı Kur’ân kelimelerinin ve Celâleyn tefsirinden alınan bazı kelimelerin üstüne hareke konulmasıdır. Harekeleme genellikle az bilinen kelimelere, birkaç telaffuza sahip olan kelimelere, kelimenin tekliğini ve

⁴⁴² Sâvî, age, III, 474.

⁴⁴³ Sâvî, age, IV, 39.

⁴⁴⁴ Sâvî, age, IV, 353.

⁴⁴⁵ Sâvî, age, IV, 406.

⁴⁴⁶ Sâvî, age, IV, 472. Daha fazla örnek için bkz: III, 192; IV, 248, 318, 482, 498, 544, 545, 551.

çokluğunu gösteren örneklerle ve kelimenin uğradığı ses değişikliğine uygulanır. Şüphesiz bu özellik belirli kelimelerin daha iyi anlaşılmasına yardım etmiştir.

Bakara sûresinin 132. âyetini açıklayan Sâvî, Hz. Ya’kûb’un (as) çocuklarının adlarını söyleyerek رُوَيْل isminin ilk *râ* harfinin üstüne *damme* konulduğunu yazmıştır.⁴⁴⁷

Bakara sûresinin: وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ şeklindeki ve: “*O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır*” anlamındaki 255. âyetinde yer alan كُرْسِيّ kelimesinin *kâf* harfinin *fetha* veya *kesre* ile okunabildiğini açıklamaktadır.⁴⁴⁸

A’râf sûresinin: وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ şeklindeki ve: “*Biz sizi yeryüzünde yerleştirdik*” anlamındaki 10. âyetindeki مَعَايِش kelimesinin مَعِيشَة kelimesinin çoğulu olduğunu ve kökünün *ayn* harfi üstüne *sükûn* ve *yâ* harfi üstüne *kesre* (مَعِيشَة) veya *damme* (مَعِيشَة) konulduğunu yazmıştır.⁴⁴⁹

Şu’arâ sûresinin وَ تَتَخَذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ şeklindeki ve “*Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı ediniyorsunuz*” anlamındaki 129. âyetinde yer alan مَصَانِع kelimesinin مَصْنَعَة kelimesinin çoğulu olduğunu ve *mîm* harfi üstündeki *fetha* ve *nûn* harfi üstündeki *fetha* veya *damme* (مَصْنَعَة وَ مَصْنَعَة) ile okunduğunu açıklamaktadır.⁴⁵⁰

Mahallî, Şu’ara sûresinin جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا şeklindeki ve “*Size, kendinizden eşler yaratmıştır*” anlamındaki 11. âyetini tefsir ederek, Havva’nın Âdem’in kaburgasından yaratıldığını söylemiştir. Sâvî, Mahallî’nin açıklamasında yer alan ضِلْع kelimesinin *dâd* harfi üstündeki *kesre*, *lâm* harfi üstündeki *sükûn* veya *fetha* (ضِلْع وَ ضِلْع) ile okunduğunu söylemiştir. Söz konusu kelime ضَلَعَ fiilinden türetilmiştir ve hareketleri نَعَب fiilinin hareketlerin konulmasına benzemekte ve bu durumda eğilme anlamı olan عَوَج fiilinin anlamını taşımaktadır. Eğer نَفَعَ fiilinin hareketlerine uygun hareketler konulursa gerçekten uzaklaşmak anlamı olan مَالَ عَنْ الْحَقِّ fiilinin anlamı vardır.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Sâvî, age, I, 101.

⁴⁴⁸ Sâvî, age, I, 198.

⁴⁴⁹ Sâvî, age, II, 8.

⁴⁵⁰ Sâvî, age, III, 211.

⁴⁵¹ Sâvî, age, IV, 9. Daha fazla örnek için bkz: I, 173, 191, 258, 263, 353, 371, 376, 420, 468, 492, 559, 565, 572; II, 230, 289, 294, 333, 334, 335, 374, 403, 431, 433, 454, 465, 479, 540, 539, 549; III, 7, 78, 81, 131, 176, 236, 242, 262, 406, 460, 461, 466, 470, 491, 500, 561, 571, 579, 588, 596; IV, 28, 64, 93, 177, 208, 392, 399, 426.

3.6.17. Tercih Meselesi

Sâvî, iki veya daha fazla müfessirin görüşleri bulunduğu bazen yorum yapmadan bu görüşleri aktarmakta, bazen de bu görüşlerin hangisinin daha doğru ve kapsamlı olduğunu açıklamaktadır. Örneğin, A'râf sûresinin: قَالَ اهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا şeklindeki ve: “Allah dedi ki: Öyle ise, İn oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir” anlamındaki 13. âyetini tefsir eden Süyûtî, Âdem’in Cennet’ten veya göklerden çıkmasının emredildiğini söylemektedir. Sâvî bu konuyu değerlendirirken, bir görüşe göre Âdem’in göklerden değil, Cennet’ten çıkması gerekli olduğunu, ama ikinci görüşe göre ulvi dünyanın göklerde bulunmasından dolayı, Âdem’in göklerden de çıkması gerektiğini söylemektedir.⁴⁵² Sâvî’nin bu konudaki açıklaması bu şekilde sona ermekte ve bu görüşlerin hangisinin daha doğru olduğu konusunda tercih yapmamaktadır.

İbrâhîm sûresinin: “Hilelerinin cezası Allah katında (malum) iken, onlar, tuzaklarını kurmuşlardı. Hâlbuki onların hileleriyle dağlar yerinden gidecek değildi!” anlamındaki 46. âyetinin tefsirinde Sâvî, âyetin “dağlar yerinden gidecek değildi” anlamındaki kısmına ilişkin iki görüş bulunduğunu; bazılarının mecaz anlamı olduğunu ve bunnun şeriatin rükünleri anlamına geldiğini, dağlar mecazının kullanımının, onların doğruluğuna ve sabitliğine işaret ettiğini düşündüklerini; diğerlerinin ise âyeti mecazla alakası olmadığını söylediklerini yazmaktadır.⁴⁵³ Sâvî bu görüşler konusunda bir tercih yapmamaktadır.

Bu örnekler dışında Sâvî’nin tercih ettiği örneklerin sayısının çokluğu görülmektedir. Mâide sûresinin: لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَ عِيسَى بْنِ مَرْيَمَ şeklindeki ve: “İsrâîl oğullarından kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu Îsâ diliyle lânetlenmişlerdir” anlamındaki 78. âyetinin “Dâvûd ve Meryem oğlu Îsâ diliyle lânetlenmişlerdir” anlamındaki kısmını tefsir ederek, bazılarının Dâvûd ve Îsâ’nın diliyle (dil organları tarafından) lanetlenmiş olduklarını düşündüklerini; diğerlerinin ise dil kelimesinin Kitap anlamına geldiğini ve Îsâ ile Dâvûd’un Kitaplarında lanetlendilerinden

⁴⁵² Sâvî, age, II, 10.

⁴⁵³ Sâvî, age, II, 372.

bahsedildiğini belirttiklerini söyledikten sonra, Süyûtî'nin birinci görüşü tercih etmesine rağmen Sâvî, bu ikinci görüşün daha doğru olduğunu bulmaktadır.⁴⁵⁴

Mahallî, Kehf sûresinin: *وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ* şeklindeki ve: “*el-bâkiyâtu's-sâlihât Rabbin nezdinde daha hayırlıdır*” anlamındaki 46. âyetini yorumlayarak bununla: *subhânallâhi ve'l-hamdulillâhi ve lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber* cümlelerinin kastedildiğini söylemekte; ama bazıları buna *velâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi* cümlesini de eklemiştir. Sâvî, bazılarının beş vakit namazın kastedildiğini düşündüklerini, bazılarının İslâm'ın rükünleri olduğunu kabul ettiklerini ve bazılarının insanın âhiretteki sevabına sebep olacak her şey olduğunu söylediklerini ilave etmektedir. Son görüş daha kapsamlı olduğundan Sâvî tarafından tercih edilmektedir. Mahallî, bu sözlerin büyük sevabından dolayı ve Hz. Peygamber'in Abbâs'a (ra) salat-ü tesbihi tavsiye etmesinden dolayı yukarıdaki yorumda bulunmuştur.⁴⁵⁵

Sâvî, Tâhâ sûresinin: *وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي* şeklindeki ve: “*Sana kendimden sevgi verdim*” anlamındaki 39. âyetine ilişkin iki görüşü aktararak, birinci görüşe göre “Sana kendimden sevgi verdim” ifadesinin, seni sevdim ve benim sevgimden dolayı diğerleri de seni sevdiği anlamında olduğunu; ikinci görüşe göre “Sana kendimden sevgi verdim” ifadesinin, insanların kalplerinde sevgi yarattım ve böylece seni sevmiş oldular, şeklinde olduğunu açıklamaktadır. Sâvî, birinci görüşü tercih etmektedir.⁴⁵⁶

Görüldüğü gibi Sâvî bazen tercih yapmış, bazen yapmamıştır. Büyük ihtimalle diğer yorumları da tercih sunmadan zikrettiğinde, her iki yorumu da mümkün, yani geçerli saymıştır. Öbür taraftan tercih yaptığı durumlarda, bir yorumun diğerinden daha iyi olduğuna inancı ile bunu yapmıştır.

⁴⁵⁴ Sâvî, age, I, 490.

⁴⁵⁵ Sâvî, age, II, 532.

⁴⁵⁶ Sâvî, age, III, 14. Daha fazla örnek için bkz: I, 81, 153, 158, 186, 210, 255, 289, 382, 407, 422, 451, 454, 457, 483, 487, 550-551, 586, 601, 603, 608, 615-616; II, 12, 13, 49, 61, 69, 90, 99, 139, 151, 176, 191, 197, 203, 205, 214, 220, 228, 230, 253, 301-302, 316, 338, 362, 379, 382, 390, 397, 436, 489, 525, 550, 563, 568, 569; III, 65, 66, 108-109, 151, 185, 242, 306, 372, 382, 394, 401, 403, 410, 415, 418, 536; IV, 35, 164-165, 170, 196, 201, 215, 217, 231, 283, 332, 348, 360, 377, 403, 428, 468, 471, 568, 591, 600.

3.6.18. Celâleyn Tefsîrinin Yanlışlarını Düzeltme

Sâvî, Celâleyn'in tefsirlerini netleştirmeye ve haklı oldukları yerleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ancak Kur'ân'ı yorumlamadaki eksiklerini, hatalarını ve belirsiz ifadelerini de düzeltmeye çalışmaktadır. Sâvî, Celâleyn tefsirinin müelliflerinin tarih ve siyer bilgileri, dilbilim açıklamaları, i'râb, kırâat, nesih, Mekkî ve Medenî âyetleri, âlimlerin çoğunun görüşlerine ters sonuçlar gibi, yaptıkları hataları göstererek 300'e yakın örneğe yer vermektedir.

3.6.18.1.Dil

Süyûtî'nin Nisâ sûresinin: *فَإِنْ آتَيْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ* şeklindeki ve: “Eğer onlarda akılcı bir olgunlaşma görürseniz/öğrenirseniz hemen mallarını kendilerine verin” anlamındaki 6. âyetine ilişkin tefsirinde *أَبْصَرْتُمْ* kelimesinin *أَبْصَرْتُمْ* olarak yorumlanmasına karşı çıkan Sâvî, *عَلِمْتُمْ* kelimesinin kullanılmasının gerekli olduğunu ve *رُشْدٌ* kelimesinin gözle değil, akıl ile öğrenildiğini açıklamaktadır.⁴⁵⁷

Süyûtî, Hicr sûresinin: *إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ* şeklindeki ve: “Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik” anlamındaki 9. âyetinde yer alan *نَحْنُ* kelimesinin *إِن* kelimesinin tekîdi veya fasıl için gelmiş olduğunu açıklarken Sâvî, zamir-i faslın sadece üçüncü şahıs zamirleriyle kullanıldığını, sadece iki isim arasında yer alabildiğini ve bu açıklamanın doğru olmadığını ve müfessirin sadece birinci görüşü zikretmesi gerektiğini açıklamaktadır.⁴⁵⁸

Mahallî, Neml sûresinin: *وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ* şeklindeki ve: “Onlar ne zaman diriltileceklerini de bilmezler” anlamındaki 65. âyetinde yer alan *أَيَّانَ يُبْعَثُونَ* kelimelerinin *وَقَتَّ يُبْعَثُونَ* şeklinde yorumlamıştır. Sâvî, bunu *مَتَى يُبْعَثُونَ* kelimeleriyle tefsir etmenin daha uygun olduğunu söylemektedir; çünkü *أَيَّانَ* zarfının içinde soru için kullanılan hemze bulunulduğunu ve *مَتَى* kelimesinin içinde soru için kullanılan hemze olduğunu; fakat *وَقَتَّ* kelimesinin içinde soru için kullanılan hemzenin olmadığını açıklamaktadır.⁴⁵⁹

Mahallî, Cin sûresinin: *وَأَنَّا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلْتَأَتٍ حَرَسًا شَدِيدًا وَ شُهُبًا* şeklindeki ve: “Doğrusu biz (cinler), göğü yokladık, fakat onu sert bekçilerle, alev hüzmeleriyle

⁴⁵⁷ Sâvî, age, I, 336.

⁴⁵⁸ Sâvî, age, II, 377.

⁴⁵⁹ Sâvî, age, III, 251.

doldurmuş bulduk” anlamındaki 8. âyetinde yer alan شُهَبْ kelimesinin *yıldızların yakılması* anlamına gelen شَعْلَةٌ مُنْقَصِلَةٌ مِنْ نَارٍ kelimeleriyle tefsir etmektedir. Sâvî dedi ki: شَعْلَةٌ مُنْقَصِلَةٌ مِنْ نَارٍ şeklinde ve: *yıldızların ateşinden çıkan alevler* olarak tercüme etmek daha uygundur; çünkü شِهَابْ kelimesi, ateşin alevi anlamına gelen شُهَبْ kelimesinin çoğuludur.⁴⁶⁰

3.6.18.2. İ'râb

Mahallî, Tâhâ sûresinin: وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي هَارُونَ أَخِي şeklindeki ve: “*Bana ailemden bir vezir ver. Kardeşim Hârûn’u*” anlamındaki 29. ve 30. âyetlerde yer alan vezîren kelimesinin mef’ûl evvel olduğunu, Hârûne kelimesinin mef’ûl sâni olduğunu söylemektedir. Sâvî, bunun tam tersini söylemenin daha uygun olduğunu ifade etmektedir. Sâvî’ye göre vezîren kelimesi mef’ûl sâni ve Hârûne kelimesi mef’ûl evvel olacaktır; çünkü kurala göre ma’rife ve nekra bir araya geldikleri zaman, ilk mef’ûl ma’rife şeklindedir, ikinci ise nekra şeklindedir.⁴⁶¹

Mahallî, Haşr sûresinin: فَمَا أَوْجَعْتُمْ şeklindeki ve: “*Koşturmuş değilsiniz*” anlamındaki 6. âyetini يَا مُسْلِمِينَ أَسْرَعْتُمْ يَا مُسْلِمِينَ şeklinde yorumlamaktadır. Sâvî, bunu يَا مُسْلِمُونَ şeklinde söylemesinin daha doğru olduğunu ifade etmekte ve ünlem edatıyla yalın halinin kullanıldığını ve yalın halinde çoğulun vâv ile türetildiğini açıklamaktadır.⁴⁶²

Mahallî, Beled sûresinin: وَأَنْتَ جِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ şeklindeki ve: “*Sen bu beldedesin*” anlamındaki 2. âyetinin ara cümle/el-mu’terida olduğunu söylemiştir. Sâvî, bunun zarf cümlesi/tümleci (cümle hâliyye) olduğunu söylemenin daha doğru olduğunu söyleyip, bu cümleden Mekke’nin kıymetinin anlaşıldığını, içinde hiç kimseye izin verilmeyenin şeylerin Hz. Peygamber’e izin verilmesinden dolayı, kendisine önem verildiğini söylemektedir.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Sâvî, age, IV, 395. Daha fazla örnek için bkz: I, 85, 268, 400, 433, 516, 525, 528; II, 40, 177, 188, 275, 355, 357, 402, 532, 570; III, 15, 46, 79, 89, 90, 92, 103, 116, 121, 129, 196, 198, 293, 400, 437, 444, 514, 588; IV, 98, 136, 144, 154, 156, 218, 220, 231-233, 325, 344, 442-443, 444, 455, 478, 532, 567.

⁴⁶¹ Sâvî, age, III, 12.

⁴⁶² Sâvî, age, IV, 277.

⁴⁶³ Sâvî, age, IV, 505. Daha fazla örnek için bkz: I, 182, 261-262, 528; II, 412, 413, 465, 521; III, 18, 74, 111, 115, 196, 329, 333, 336, 347, 445, 449, 495, 543; IV, 66, 103, 236, 370, 399, 436, 444, 453, 542, 544.

3.6.18.3.Kırâat

Süyûtî'ye göre Âl-i İmrân sûresinin 120. âyetindeki يَعْمَلُونَ kelimesi تَعْمَلُونَ şeklinde de okunabilir. Sâvî, bunun şâz kırâat olduğunu ve müfessir Süyûtî'nin قَرِئَ kelimesiyle bu kırâatin zayıflığını ifade etmesinin gerekli olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁴

Sâvî, Süyûtî'nin Hûd sûresinin: بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَ مُرْسَاهَا şeklindeki ve: “Onun yüzüp gitmesi de, durması da Allah’ın adıyladır” anlamındaki 41. âyetine ilişkin kırâatinde hareke hataları olduğunu söylemektedir. Süyûtî'ye göre her iki mîm harfi üzerinde *fetha* (مَجْرَاهَا وَ مُرْسَاهَا) veya *damme* (مُجْرَاهَا وَ مُرْسَاهَا) vardır; fakat Sâvî'ye göre her iki mîm üzerinde *damme* vardır veya birinci mîm üzerinde *fetha*, ikinci mîm üzerinde *damme* vardır; çünkü *fethalı* ikinci mîm harfî şâz kırâate göredir.⁴⁶⁵

Mahallî'nin Tâhâ sûresinin 77. âyetinde yer alan أَنْ أُسْرَ kelimesinin, hemze ile okunabileceğini, daha doğrusu iki dil olarak أُسْرَى veya سَرَى şeklinde telaffuz edildiğini söylemesine rağmen Sâvî, müfessir Mahallî'nin bu şekilde değil, mütevâtir kırâate göre söylemesinin uygun olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁶

Mahallî, Feth sûresinin 6. âyetinde iki kez ve 12. âyetinde yer alan السَّوَاءِ kelimesinin sîn harfi üzerindeki *fetha* (السَّوَاءِ) veya *damme* (السَّوَاءِ) ile okunabildiğini söylemektedir. Sâvî, buna karşı çıkıp doğru olmadığını ifade etmekte; 6. âyetinde ikinci kez her iki şekilde okunabildiğini, ama 6. âyetinde birinci kez ve 12. âyetinde mütevâtir kırâatlerin icmâsına göre sadece *fetha* ile okunabildiğini açıklamaktadır.⁴⁶⁷

3.6.18.4.Siyer

Süyûtî, Nisâ sûresinin 84. âyetini tefsir ederek, Hz. Peygamber'in Uhud savaşından sonra Ebû Süfyân'la bir yıl sonra, daha doğrusu hicri 4. yılında Bedir bölgesinde yeni bir savaş için anlaştıklarını ve bu savaşa 70 atlının katıldığını yazmıştır.

⁴⁶⁴ Sâvî, age, I, 289.

⁴⁶⁵ Sâvî, age, II, 252.

⁴⁶⁶ Sâvî, age, III, 23.

⁴⁶⁷ Sâvî, age, IV, 118. Daha fazla örnek için bkz: I, 534, 609; II, 41, 49, 111, 115, 118, 191, 300, 327, 331, 337, 495, 520; III, 21, 172-173, 177, 201, 209, 216, 238, 248, 444, 468, 580, 595; IV, 40, 52, 90, 152, 177, 235, 236.

Sâvî'ye göre ise bu savaşa, Hz. Peygamber'le birlikte 1.500 sahâbe ve 10 atlının katıldığını söylemek daha doğrudur.⁴⁶⁸

Süyûtî, Hicr sûresinin: *إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ* şeklindeki ve: “(Seninle) alay edenlere karşı biz sana yeteriz” anlamındaki 95. âyetini yorumlayarak, Hz. Peygamber'le alay eden isimler arasında 'Adiy b. Kays ismini de yazmıştır. Sâvî'ye göre söz konusu kişi Hâris b. Kays'tır; çünkü *Hemziyye*'de, Hâzin tefsirinde ve diğer tefsirlerde Hâris b. Kays'tan bahsedilmektedir.⁴⁶⁹

Mahallî, Sâd sûresinin: *أَتَخَنُّنَاهُمْ سُخْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ الْأَبْصَارُ* şeklindeki ve: “Alaya aldığımız onlar değil miydi? Yoksa onları gözden mi kaçırdık” anlamındaki 63. âyetini yorumlayarak, müşriklerin Ammâr, Bilâl, Suheyb ve Selmân gibi Mekkeli fakir Müslümanlarla alay ettiklerini söylemektedir. Fakat Sâvî, Selmân'ın Medine'de İslâm'ı kabul etmesinden dolayı ismini burada zikretmemenin daha doğru olduğunu anlatmaktadır.⁴⁷⁰

Mahallî, Cin sûresinin: *وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُوا عَلَيْهِ لَبِدًا* şeklindeki ve: “Allah'ın kulu, O'na yalvarmaya (namaza) kalkınca, neredeyse onun etrafında keçe gibi birbirlerine geçeceklerdi” anlamındaki 19. âyetini tefsir ederek, *Batn-ı Nahle* adlı bir yerde dua ettiğini söylemektedir. Fakat Sâvî'ye göre *Hucûn-i Mekke* şeklinde söylemek daha doğrudur; çünkü birinci dinleme sırasında 7 veya 9 kişi katılmış ve *Batn-ı Nahle* adlı bir yerde gerçekleştirilmiştir. Buna göre yukarıdaki rakam, âyette belirtilmiş “küme küme” ifadesine uymaz.⁴⁷¹

3.6.18.5.Tarih

Sâvî, müfessir Süyûtî'nin Âl-i İmrân sûresinin: *إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ* şeklindeki ve: “Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev, Mekke'dekidir” anlamındaki 96. âyetine ilişkin tarihi bilgileri düzeltmektedir. Müfessir Süyûtî, Kâbe'yi melekler tarafından Kâbe inşa edildikten 40 yıl sonra Âdem'in (as) tekrar inşa ettiğini söylemektedir. Âdem'in meleklerin Kâbe'yi inşaatından 40 yıl sonra inşa ettiği bilgilerinin doğru olmadığını

⁴⁶⁸ Sâvî, age, I, 384.

⁴⁶⁹ Sâvî, age, II, 392. Ayrıca bkz: Hâzin, age, III, 104.

⁴⁷⁰ Sâvî, age, III, 519.

⁴⁷¹ Sâvî, age, IV, 399. Daha fazla örnek için bkz: I, 128-129; II, 445, 523, 576; III, 74, 127, 343, 376-377; IV, 93, 182, 274, 288.

söyleyen Sâvî, Âdem'in Kâbe'yi inşa ettiğini ve bundan 40 yıl sonra Beytü'l-Makdis adlı bir yeri de inşa ettiğini açıklamaktadır.⁴⁷²

Müfessir Mahallî'nin Gâfir sûresinin: *وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ* şeklindeki ve: *“Andolsun ki, önce Yûsuf size açık deliller getirmişti”* anlamındaki 34. âyetinin açıklamasında, Hz. Mûsâ zamanına kadar yaşayan kişinin Yûsuf b. Ya'kûb veya Yûsuf b. İbrâhîm b. Yûsuf b. Ya'kûb olabileceğini söylemektedir. Sâvî, Mûsâ (as) zamanına kadar yaşayan Yûsuf b. Ya'kûb ile ilgili tarihi bilgileri yanlış bulmaktadır; çünkü hiçbir müfessir bu bilgileri aktarmamakta ve Yûsuf ile Mûsâ (as) arasında 400 yıllık zaman dilimi vardır. Buna göre Firavun'un Hz. Yûsuf zamanında yaşadığını ve aynı Firavun'un Hz. Mûsâ'ya da yetiştiğini söylemesi daha doğrudur.⁴⁷³

3.6.18.6. Diğer Konular

Süyûtî, Bakara sûresinin: *أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ* şeklindeki ve: *“Yoksa siz de, daha önce Mûsâ'dan istendiği gibi Peygamberinizden olağanüstü bir şeyler mi istiyorsunuz”* anlamındaki 108. âyetinin inme sebebinin, Mekkelilerin Hz. Peygamber'den Mekke'yi genişletmesini ve Safa dağını altından yapmasını istemesi olduğunu söylemektedir. Sâvî, bu açıklamayı sakıncalı bulmaktadır; çünkü sûre Medenîdir ve istenen şey hicretten önceydi. Bu çelişkiden dolayı, Medineli Yahudilerin Peygamber'den göklerden kutsal kitap indirmesini istemelerinin inme sebebi olduğunu kabul etmenin daha uygun olduğunu düşünmektedir; çünkü sûrenin Medenî olduğu ortadadır ve bağlam Yahudilerle ilgilidir.⁴⁷⁴

Mahallî, Enbiyâ sûresinin: *وَأَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا* şeklindeki ve: *“Onu rahmetimize kabul ettik”* anlamındaki 75. âyetini tefsir ederek *“kavminden onu kurtardık”* anlamına geldiğini söylemektedir. Sâvî, bunu *“Onu Cennet'te rahmete nail/ehil olanlara kabul ettik”* şeklinde yorumlamanın daha uygun olduğunu ifade etmektedir; çünkü

⁴⁷² Sâvî, age, I, 278.

⁴⁷³ Sâvî, age, III, 563. Daha fazla örnek için bkz: I, 71, 515, 565, 576; II, 453-454, 520, 538; III, 247, 266; IV, 372.

⁴⁷⁴ Sâvî, age, I, 85.

Mahallî'nin açıklaması *kavminden onu kurtardık* anlamındaki 74. âyetinin tekrar edildiği görülmektedir.⁴⁷⁵

Mahallî, Hadîd sûresinin: لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ şeklindeki ve: “Andolsun biz rusullerimizi açık delillerle gönderdik” anlamındaki 25. âyetinin tefsirinde: “Peygamberlere melekleri gönderdik” şeklinde yorumlamaktadır. Sâvî, Mahallî'nin bu konunun tefsirinde önder olan Zemahşerî'nin açıklamasını takip ettiğini vurgulayarak, âlimlerin çoğunun *resûl* kelimesinin melekler değil, insan (peygamber) anlamına geldiğini düşündüğünü söyleyerek, vahiy ile inenin melekler değil, melek Cibrîl olduğunu açıklamakta ve Mahallî'nin âlimlerin çoğunluğunun görüşüne göre davranmasının gerekli olduğunda ısrar etmektedir.⁴⁷⁶

Mahallî'nin Duhâ sûresinin: وَ لَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى şeklindeki ve: “Pek yakında Rabbin sana verecek de hoşnut olacaksın” anlamındaki 5. âyetinin tefsirinde “Âhirette verilecek” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Sâvî, bu âyetin geniş ve genel anlamlı tefsirini daha uygun bularak, Peygamber'in rızası ve memnuniyetinin sadece âhiretle sınırlandırılmaması gerekli olduğunu, bunun hem âhiret, hem de bu dünya için geçerli olduğunu söylemektedir.⁴⁷⁷

Mahallî, Fâtîha sûresinin besmele ile birlikte 7 âyet olduğunu söylemiştir. Sâvî'ye göre böyle bir ifade insanı şaşırtabilir ve besmelesiz 7 âyeti yokmuş diye düşünülebilir. Bu yüzden Sâvî, sûrenin 7 âyet olduğunu ve besmele onun ayrılmaz parçası sayılırsa, 7. âyetinin *sırâtellizîne* âyetinden başladığını söylemeyi veya besmelenin onun parçası olmadığı var sayılırsa 7. âyetini *ğayri'l-mağdûbi* sözlerinden başladığını söylemeği daha uygun bulmaktadır. Sâvî, bu konuda diğer görüşleri de aktarmaktadır. Bazılarına göre besmele ile 8. âyeti *ğayri'l-mağdûbi* sözlerinden başlamaktadır; bazılarına göre Fâtîha sûresinin 6 âyeti var ve besmele buna dâhil değildir; ama Sâvî bu son iki görüşün doğru olmadığını vurgulamaktadır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Sâvî, age, III, 60.

⁴⁷⁶ Sâvî, age, IV, 253.

⁴⁷⁷ Sâvî, age, IV, 519.

⁴⁷⁸ Sâvî, age, IV, 601. Daha fazla örnek için bkz: I, 32, 33, 67, 73, 90, 171, 180, 197, 224, 240, 266, 282, 295, 314, 379, 399, 408, 433, 436, 462, 475, 480, 502, 506, 531, 555, 573, 594, 600, 601, 602, 604; II, 44, 71, 79, 133, 178, 210, 217, 244, 246, 287, 336, 358, 380, 384, 397, 408, 434, 440, 453, 462, 482, 536, 560; III, 17, 35, 68, 80, 98, 101, 120, 140, 149, 155, 156, 169, 183, 184, 189, 246, 251, 252, 255,

Sâvî'nin Celâleyn'e büyük saygı gösterdiği, onların her sözüne bir temel bulmaya çalışmasından anlaşıldığı gibi, bu örneklerden Allah'a ve onun kelamına daha çok saygı duyduğu anlaşılmaktadır. Onların her bir hatasına büyük bir edeple ve tereddütsüz işaret etmiştir. Hâşiyenin bu özellikleri, en güzel şekilde Sâvî'nin tarafsızlığını ve Allah'ın kelâmı söz konusu olduğundaki kararlılığını göstermiştir.

3.6.19. Nüsha Farklılıklarına Dikkat Çekme

Sâvî hâşiyesinin özelliklerinden biri, ulaşabildiği nüshaların farklılıklarına işaret etmesidir. Söz konusu farklılıklar, bazen edatlarda, bazen harflerde, bazen kelimelerde, bazen kelimenin tekrarlanmasında, bazen kelimenin yerinin değiştirilmesinde/sırasında görülmektedir. Sâvî bazen sadece farkı göstermekle yetinmekte, bazen daha doğru olan nüshaya işaret etmektedir. Bazen de bağlamdaki anlamı her nüshaya göre açıklamaktadır. Örneğin:

Süyûtî, Bakara sûresinin: *كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا* şeklindeki ve: “*Yeyüzünde bulunanların helâl ve temiz/tayyib olanlarından yiyin*” anlamındaki 168. âyetinde yer alan *طَيِّب* kelimesini *أَوْ مُسْتَلَذًا* şeklinde tefsir etmektedir. Sâvî, başka bir nüshada *أَوْ مُسْتَلَذًا* şeklinde bulunduğuna işaret ederek, doğal lezzet kastedilirse bunun daha doğru olabileceğini ifade etmektedir. Sabır gibi acı bir şey vardır ki uygulamamız gerekir, bazı şeyler ise bal gibi tatlıdır. Hâlbuki, din lezzeti kastediliyorsa, haram dışında olan her şeyi kapsamaktadır ve bu durumda birinci nüsha da geçerli olabilir. Birinci örnekte *mustelezzan* kelimesi *tekid edici sıfattır*, ikinci örnekte ise *tahsis edici sıfattır*.⁴⁷⁹

Süyûtî, A'râf sûresinin: *الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا* şeklindeki ve: “*Buna bizi kavuşturan Allah'a hamdolsun*” anlamındaki 43. âyetini şöyle yorumlamıştır: *الْعَمَلُ الَّذِي هَذَا جَزَاؤُهُ* karşılığı bu olan amel. Sâvî ise bir başka nüshada: *لِعَمَلٍ هَذَا جَزَاؤُهُ* “*Amel ki karşılığı budur*” şeklinde veya bir başkasında: *لِهَذَا الْعَمَلِ هَذَا جَزَاؤُهُ* “*Karşılığı bu olan amel için*” şeklinde geldiğini söylemektedir. Ayrıca, hangisi daha doğru olduğunu bahsetmemektedir.⁴⁸⁰

257, 279, 296, 299, 308, 309, 331, 338, 376, 399-400, 445, 451, 464, 470, 473, 474, 477, 481, 493, 534, 552, 556, 561, 563, 573, 592; IV, 22, 35, 40-41, 60, 64, 75, 82, 83, 84, 90, 93, 151, 158, 165, 170, 180-181, 183, 203, 214, 237, 244, 256, 294, 345, 358, 362, 378, 400, 439, 440, 449, 460, 476, 507, 515, 546, 547, 552, 556-557, 572, 582.

⁴⁷⁹ Sâvî, age, I, 126.

⁴⁸⁰ Sâvî, age, II, 25.

Nahl sûresinin: نَاهِلٌ مِّنْهُمْ مَّنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ şeklinde ve: “Onlardan bir kısmı da sapıklığı hak ettiler” anlamındaki 36. âyetini “Allah’ın ilminde böyledir ve bundan sonra yine iman etmemiştir” şeklinde yorumlayan Süyûtî’ye karşı Sâvî, bir nüshadaki metnin “bundan sonra bile iman etmediler” şeklinde olduğunu söylemektedir. Âyetin çoğul olmasından dolayı ikinci görüş daha çok kabul edilir.⁴⁸¹

Mahallî, Meryem sûresinin başında سُورَةُ مَرْيَمَ şeklinde söylemekte ve Sâvî, başka bir nüshada عَلَيْهَا السَّلَام ek olarak bulunmaktadır, fakat özel ismin önemli olmasında ve sûrenin ismine vurgu yapılmasından dolayı burada bir sakıncalık olmadığını kabul etmektedir.⁴⁸²

Mahallî, Hac sûresinin: لَهُ فِي الدُّنْيَا حَزَنٌ şeklinde ve: “Onun için dünyada bir rezilik vardır” anlamındaki 9. âyetinde yer alan حَزَنٌ kelimesini, azap anlamına gelen عَذَابٌ şeklinde yorumlamıştır, Sâvî bazı nüshalarda zor ve büyük anlamına gelen ثَقِيلٌ kelimesinin de yer aldığını eklemektedir.⁴⁸³

Mahallî, Sebe’ sûresinin: مَا لِيُثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ şeklinde ve: “O küçük düşürücü azap içinde kalmazlardı” anlamındaki 14. âyetini “onlar için zor iş” anlamına gelen الْعَمَلُ şeklinde yorumlamakta; fakat Sâvî لَهُ yerine “ona” anlamına gelen لَهُ örneğini içeren nüshayı da göstermekte ve bu durumda âyette Süleymân (as) kastedilmektedir.⁴⁸⁴

Mahallî, Şûrâ sûresinin: مَا أَنتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ şeklinde ve: “Yeryüzünde (O’nu) âciz bırakamazsınız” anlamındaki 31. âyetini “Ey müşrikler” anlamına gelen يَا مُشْرِكُونَ şeklinde tefsir ederken Sâvî, يَا مُشْرِكِينَ örneğini içeren başka bir nüshayı göstermekte; fakat يَا مُشْرِكُونَ örneğini daha doğru bulup, nidâ edatının, kelimenin yalın haliyle (vâv harfîyle) birlikte geldiğini açıklamaktadır.⁴⁸⁵

Mahallî, Mümtehhine sûresinin 1. âyetinde Hz. Peygamber’in (as) Mekkeli müşriklere saldırmak istediğinden bahsedildiğini, fakat Huneyn şehrine saldırmak istiyor gibi gösterdiğini söylemektedir. Sâvî başka bir nüshada Huneyn yerine Hayber kelimesinin yer aldığını söyleyip, bunun doğru olmadığını açıklamaktadır. Hayber savaşı, Hicrî 7. yılın Muharrem ayında gerçekleşmişti ve Mekke’nin fethi Hicrî 8. yılın

⁴⁸¹ Sâvî, age, II, 407.

⁴⁸² Sâvî, age, II, 556.

⁴⁸³ Sâvî, age, III, 79.

⁴⁸⁴ Sâvî, age, III, 405.

⁴⁸⁵ Sâvî, age, IV, 22.

Ramazân ayında olmuştur. Huneyn savaşı ise Mekke'nin fethinden sonra Hicrî 8. yılın Şevvâl ayında meydana gelmiştir.⁴⁸⁶

Kalem sûresinin: هَمَّازٍ مَشَاءٍ بِنَمِيمٍ şeklindeki ve: “Kötüleyen, söz götürüp getiren” anlamındaki 11. âyetinde yer alan هَمَّاز kelimesini : عَيَّابٌ أَيُّ مُغْتَابٍ şeklinde tefsir eden Mahallî'nin yorumundan sonra Sâvî, başka bir nüshada أَوْ مُغْتَابٍ ev muğtâb şeklinde olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda muğtâb kelimesi hemmâz kelimesinin ikinci tefsiri sayılmaktadır.⁴⁸⁷

Verilen örneklerdeki nüsha farklılıkları, bir anlam veya bağlama bazen çok bazen de az etki edebileceğini gösterirse de, bunun yanı sıra Sâvî'nin ne derece isabetli bir araştırmacı olduğunu da göstermiş ve eserin değerini de yükseltmiştir.

3.7. SÂVÎ HÂŞİYESİNİN TEZDE KULLANILAN NÜSHASINDA TESPİT EDİLEN HATALAR

Sâvî hâşiyesinin tezde kullanılan nüshasında harflerin yerlerinin değiştirilmesi şeklindeki baskı hataları, kelime veya cümlelerin atlanması ve aynı kelimenin veya cümlelerin tekrarlanması gibi hatalar tespit edilmiştir. En çok hata, tefsir kısmı olan üst metni ile hâşiye olan alt metni arasındaki tutarsızlıkta tespit edilmiştir. Diğer nüshalarla karşılaştırılarak bu hatalar ortadan kaldırılmış oldu.

3.7.1. Harflerin Yerlerinin Değişimi

Süyûtî, Bakara sûresinin 50. âyetindeki فَرَقْنَا kelimesini فَالْقْنَا kelimesiyle yorumlamıştır. Hâşiyesinde فَالْقْنَا şeklinde yazılmıştır. Anlaşılan o ki burada bir baskı hatası vardır; çünkü فَالْقْنَا kelimesinin burada bir anlamı bulunmamaktadır.⁴⁸⁸ Aynı şekilde Kamer sûresinin tefsirinde harflerin yerlerinin değiştirildiği görülmektedir. Üst metinde قَيِّعَعَان şeklinde, alt metinde قَعِيعَعَان şeklinde yazılmıştır. Görüldüğü gibi üst metinde ي ve ع harflerinin yerleri değiştirilmiştir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Sâvî, age, IV, 288.

⁴⁸⁷ Sâvî, age, IV, 358. Daha fazla örnek için bkz: I, 126, 483; II, 9, 156, 225, 433, 462, 470, 530, 561; III, 129, 172, 191, 216, 255, 294, 423, 431, 436, 479, 492, 502, 512, 556; IV, 112, 139, 164, 175, 255, 307, 323, 433, 444, 447, 506, 518, 527, 529, 553, 598.

⁴⁸⁸ Sâvî, age, I, 49-50.

⁴⁸⁹ Sâvî, age, IV, 201.

Sâvî, Ra'd sûresinin 17. âyetindeki واد kelimesini yorumlayarak المال/malın aktığı yerin kastedildiğini söylemiştir; fakat hata söz konusu olduğu açıktır; lâm harfi yerine hemze olmalıdır. Bu şekilde su anlamına gelen الماء kelimesi yer alacaktır.⁴⁹⁰

3.7.2. Metnin Atlanması

Mâide sûresinin 67. âyetinin tefsirine ilişkin alt metnin, daha doğrusu hâşiyesinin tam bir satırının eksik olduğu, yani metnin atlandığı görülmektedir.⁴⁹¹ Bunun dışında aynı âyetin tefsirinde, kelime atlanması şekilde birkaç boşluk daha fark edilmektedir.⁴⁹²

Enfâl sûresinin 32. âyetinin tefsirine ilişkin üst metinde on kelimelik bir metnin atlandığı tespit edilmektedir. Bu eksiklik metnin mantıksızlığının yanı sıra, cümle içindeki bazı ek kelimeler sayesinde ortaya çıkarılmıştır.⁴⁹³ Aynı zamanda İmâm Süyûtî'nin tefsiri üzerine yazılan hâşiyesin son kısmının eksik olduğu da belirlenmiştir.⁴⁹⁴

3.7.3. Metnin Tekrarlanması

Kehf sûresinin 18. âyetinin tefsirinde bir satırın aynen tekrar edildiği görülmektedir.⁴⁹⁵ Benzer bir duruma Kamer sûresinin 19. âyetinin tefsirinde⁴⁹⁶ ve Burûc sûresinin 19. âyetinin tefsirinde de rastlanmaktadır.⁴⁹⁷ Fâtîha sûresinin 7. âyetinin tefsirinde iki satırın tekrarlandığı fark edilmektedir.⁴⁹⁸

Yukarıda anlatılan metnin tekrarlanmasının alt metinde, daha doğrusu hâşiye kısmında olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Söz konusu baskı hataları, diğer nüshalarla karşılaştırma sonucu tespit edilmiştir.

3.7.4. Diğer Hatalar

A'râf sûresinin 160. âyetinin yorumunda sibṭ (سِبْط) kelimesinin anlamının “babasının çocuğu” olduğunu ve bunun eş anlamılısının “torun” olduğu yazılmıştır.

⁴⁹⁰ Sâvî, age, II, 340.

⁴⁹¹ Sâvî, age, I, 483.

⁴⁹² Sâvî, age, I, 484.

⁴⁹³ Sâvî, age, II, 104.

⁴⁹⁴ Sâvî, age, II, 509.

⁴⁹⁵ Sâvî, age, II, 519.

⁴⁹⁶ Sâvî, age, IV, 206.

⁴⁹⁷ Sâvî, age, IV, 479-480.

⁴⁹⁸ Sâvî, age, IV, 607.

Burada herhalde baba (والد) yerine çocuk (ولد) denilmesi daha uygundur; çünkü *sibt* ile çocuğun çocuğu olduğunun söylenmek istendiği tahmin edilmektedir.⁴⁹⁹

Sâvî, Kehf sûresinin 5. âyetinin tefsirinde Yûsuf'un (as) kardeşlerinin Yûsuf'a karşı davranışlarını Firavun ve Mûsâ'nın (as) davranışlarına benzetmektedir. Buna delil olarak Kehf sûresinin: “*Ben bunu kendiliğimden yapmadım*” anlamındaki 82. âyetini göstermektedir. Bu açık bir hatadır; çünkü burada Firavun yerine Hızır kelimesinin yer alması gerekmektedir. Diğer nüshalar bunu teyit etmiştir.⁵⁰⁰

3.7.5. Celâleyn Tefsirinin Üst Metni ile Alt Metni Arasındaki Farklar

Tezde analiz için kullanılan nüshanın çizgi üzerindeki üst metni, Celâleyn tefsirinden ve çizgi altındaki alt metni Sâvî'nin açıklamasından/hâşiyesinden oluşmaktadır. Alt metinde tekrar Celâleyn tefsirinin metni aktarılmakta ve eğik çizgi işaretleri arasında ve kalın yazı tipi olarak bulunmaktadır. Celâleyn tefsirinin üst ve alt metinleri arasında farklar olduğu görülmektedir. Bazen aşağıdaki metin yukarıdaki metinde bulunmamakta, bazen yukarıdaki metin aşağıdaki metinde bulunmamaktadır. Diğer nüshalarla karşılaştırmalı analiz sonucunda bu tarz problemler belirlenmiştir.

En'âm sûresinin 58. âyetinin hâşiyesinde مِنَ الْعَذَابِ kelimesi kalın yazı tipi olarak ve eğik çizgi işaretleri arasında yer almaktadır. Bu durum onun, Süyûtî'ye ait bir kelime olduğunu göstermekte; fakat üst metinde yer almadığı görülmektedir.⁵⁰¹ Buna benzer bir durum Sâd sûresinin tefsirinde fark edilmektedir. Alt metinde sûrenin diğer adının Dâvûd olduğu yazılıdır; bu metin kalın yazı tipi olarak ve eğik çizgi işaretleri arasında yer almıştır. Bu durum onun, Mahallî'ye ait olduğunu göstermektedir; fakat üst metinde bu kelimeler bulunmamaktadır. Diğer nüshalarla karşılaştırmalı analiz sonucu, söz konusu açıklamanın Sâvî tarafından yazıldığı saptanmıştır ve metnin kalın yazı tipi olarak ve eğik çizgi işaretleri arasında yer almaması gerekli olduğu anlaşılmıştır.⁵⁰²

Hicr sûresinin 85. âyetine ilişkin tefsirin hâşiyesinde kalın yazı ile ve eğik çizgiler arasında: وَ هَذَا مَنْشُوعٌ şeklindeki ve: “*bu neshedilmiştir*” anlamında bir ifade ifade yer

⁴⁹⁹ Sâvî, age, II, 68.

⁵⁰⁰ Sâvî, age, II, 283.

⁵⁰¹ Sâvî, age, I, 549.

⁵⁰² Sâvî, age, III, 497.

almaktadır. Bu ifade metnin üst kısmında bulunmamaktadır. Diğer hâşiye nüshalarıyla karşılaştırıldığında metnin “*savaş âyetiyle neshedilmiştir*” anlamındaki ve هَذَا مَنْسُوحٌ بِآيَةٍ السَّيْفِ şeklindeki üst kısmında metnin eksik olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰³

Ra'd sûresinin tefsirinde sûrenin Medenî olduğu yazılmıştır, fakat alt metinde eğik çizgi işaretleri arasında sûrenin Mekkî olduğu kaydedilmiştir. Bununla ilgili başka açıklama bulunmamasına rağmen diğer nüshalarla karşılaştırmalı analizinden hareketle, başlıkta hata bulunduğu belirlenmiştir.⁵⁰⁴

Mahallî, Rûm sûresinin: “*Huzur bulmanız için kendi cinsinizden eşler yaratması ... O'nun varlığının delilidir*” anlamındaki 21. âyetinin tefsirinde: “*Havvâ Âdem'in kaburgasından yaratılmıştır ama diğer insanlar erkek ve kadınların nutfesinden yaratılmıştır*” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Ayrıca hâşiye kısmında: “*diğer insanlar*” yerinde “*diğer kadınlar*” şeklinde yazılmaktadır.⁵⁰⁵ Diğer nüshayla karşılaştırmalı analizinden aynı ibare tespit edilmiştir. Üçüncü nüshada her iki yerde *insanlar* değil *kadınlar/nisâ* yazılmıştır.

Mahallî, Kamer sûresinin 15. âyetine ilişkin هَذِهِ الْفَعْلَةُ/bu davranış diye yazmıştır. Alt metinde هَذِهِ الْغَفْلَةُ/bu unutkanlık şekilde yazılmıştır. Anlaşılan bu baskı/yazım hatasıdır.⁵⁰⁶ Diğer nüshalarla karşılaştırmalı analizinden çıkan sonuçlara göre doğru ibare tespit edilmiştir. Bu kelimelerin yazılışı benzediğinden hata meydana gelmiştir.

⁵⁰³ Sâvî, age, II, 390.

⁵⁰⁴ Sâvî, age, II, 328.

⁵⁰⁵ Sâvî, age, III, 319.

⁵⁰⁶ Sâvî, age, IV, 205. Daha fazla örnek için bkz: I, 374; II, 483; III, 147, 156, 164, 220, 321, 328, 533; IV, 83, 170.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN'İN

RİVAYET VE DİRÂYET AÇISINDAN

DEĞERLENDİRİLMESİ

1. RİVAYET TEFSİRİ

Eğer bir tefsir, ağırlıklı olarak âyetleri âyetlerle, Hz. Peygamber'in (sav) Sünneti, Sahâbe ve Tâbiûn kavilleri ile tefsir ediyor ve büyük ölçüde kendi görüşünü belirtmeden nakiller ile yetiniyorsa, bu tür tefsirlere *Rivayet Tefsiri*, *Me'sûr Tefsir* veya *Naklî Tefsir* denilmektedir.¹ Bu bölümde Kur'ân'ın isrâiliyyât ve Ehl-i Kitap gelenekleri ile, Arapların ve önceki milletlerin âdetleri ile tefsiri de ilâve edilecektir.

Müfessir Sâvî hâşiyesinde, Kur'ân'ın geleneksel yorumunun, Kur'ân yorumunda izlenecek yöntem ve takip edilecek bir yol olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca Sâvî, rivayet tefsirinin Kur'ân'ı yorumlamanın en iyi yöntemi olduğuna dikkat çekerek şöyle demektedir: “*Kur'ân'ın yorumlanmasının en iyi yolu rivayet yoludur.*”²

Bundan dolayı Sâvî'nin hâşiyesinde, Kur'ân'ın Kur'ân ve Sünnet naslarıyla, Kur'ân'ın sahâbe ve tabiûn sözleriyle, Kur'ân'ın isrâiliyyât ve Ehl-i Kitap gelenekleriyle, Arapların ve önceki milletlerin âdetleri ile tefsiri hususunda çok sayıda örnek bulunmaktadır.

1.1. KUR'ÂN'IN KUR'ÂN İLE TEFSİRİ

1.1.1. Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri

Kur'ân'ın en güzel yorumu bizzat Kur'ân ile yapılan yorumdur. Çünkü Kur'ân kendisini en güzel şekilde açıklamaktadır. Kur'ân'da bir yerde kısa olarak anlatılan bir şey diğer yerde uzunca izah edilmiştir. Hz. Peygamber bizzat kendisi de bu yöntemi kullanmıştır. Geleneksel Kur'ân yorumunda bu metot ilk ve temel hareket noktası olarak kabul edilmektedir.

¹ Ignaz Goldziher, *İslâm Tefsîr Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, Denge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 90; Menna' Halîl el-Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, Kahire, ty., s. 337; Çetin, Abdurrahman, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 2.b., Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 313.

² Sâvî, age, I, 363.

İbn Kesîr, tefsirinin mukaddimesinde: *Tefsir yöntemlerinin en güzel olanı hangisidir?* sorusuna cevap olarak şöyle demiştir: “*En doğru olan yöntem, Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsir edilmesidir.*”³ Müfessir Sâvî de şöyle demiştir: “Kur’ân bizzat kendisini yorumlamaktadır.”⁴

1.1.2. Âyetin Âyetle Tefsiri

Sâvî, Kur’ân’ı Kur’ân ile yorumlamaya özel önem vermiştir. Hâşiyesinde bu yorumun 600 kadar örneğini bulmaktayız. Bazı zamanlarda Sâvî, bir kelimenin manasını başka âyetle açıklar. Bazen ise anlaşılmazlığı başka âyetle açıklar. Çok sıkça bir âyeti başka bir âyetin bağlamında zikrederek belli manaları güçlendirir. Ayrıca, ara sıra da bir edatın anlamını başka bir âyetle açıklar.

1.1.2.1. Kelime Anlamını Âyetle Tefsirde Bulması

Âyetler içerisinde geçen kelimelerin lügat anlamlarına ve bu kelimelerin âyet içerisinde hangi anlama geldiğine, kelimenin lügat anlamı ile âyet içerisinde kullanılan anlam ilişkisi gibi kelime etrafında tefsir cereyan etmektedir. Müfessirimiz kelimeye anlam verirken, âyetlere müracaat etmiştir. Bunula ilgili pek çok örnek vermek mümkündür.

Müfessirimiz, Bakara sûresinin: *وَ إِذْ فَرَقْنَا بَيْنَكُمُ الْبَحْرَ* şeklindeki ve: “*Bir zamanlar Biz sizin için denizi yarıdık*” anlamındaki 50. âyetinde *فَلَقَ* fiilinin *yarmak*, anlamına gelebileceğini söylemiştir. Aynı olay Şu’âra sûresinin: *فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ* şeklindeki ve: “*Bunun üzerine Mûsâ’ya: Asân ile denize vur! diye vahyettik. (Vurunca deniz) derhal yarıldı*” anlamındaki 63. âyetinde görüldüğü gibi *فَلَقَ* fiiliyle zikredilmiştir. Ayrıca *مَيَّرَ الشَّيْءَ شَيْئًا* bir şeyi bir şeyden ayırt etmek), anlamına da gelebilmektedir. Bunun delili olarak, İsrâ sûresinin: *و قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ* şeklindeki ve: “*Biz onu, Kur’ân olarak, insanlara ayırdık*” yani, “*Hakkı ve batılı Kur’ân ile ayırıyoruz*” anlamındaki 106. âyetini dile getirmektedir.⁵

Sâvî, Bakara sûresinin: *كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ* şeklindeki ve: “*Oruç size farz kılındı*” anlamındaki 183. âyetinde *صِيَام* kelimesinin sözlükte, *sakinma* (إِمْسَاك) anlamına geldiğini

³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, İhyâu’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, ty. I, 3.

⁴ Sâvî, age, II, 10.

⁵ Sâvî, age, I, 50.

söylemektedir. Buna delil olarak Meryem sûresinin: *إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَانِ صَوْمًا* şeklindeki ve: “*Ben çok merhametli olan Allah’a oruç adadım*” anlamındaki 26. âyetinde zikredilen Hz. Meryem’in sözleridir. Aynı zamanda, delil olarak da Arapların: *حَيْلٌ صِيَامٌ وَ حَيْلٌ غَيْرُ* *صَائِمَةٍ* dizginlenmiş ve dizginlenmemiş atlar, sözü dile getirmektedir.⁶

A’râf sûresinin: *قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْهُورًا* şeklindeki ve: “*Dedi ki: Haydi, yerilmiş ve kovulmuş olarak oradan çık!*” anlamındaki 18. âyetinde *مَذْهُورًا* kelimesi, Arapça: *دَحَرَهُ يَذْرُوهُ* kelimesinden gelip *kovmak* (*طَرَدَ*) ve *uzaklaştırmak* (*إِبْعَادَ*) anlamını ifade etmektedir. Bunu ispat etmek için Sâvî, Sâffât sûresinin: *وَيُقْفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ ذُحُورًا* şeklindeki ve: “*Her taraftan taşlanırlar. Kovulup atılırlar*” anlamındaki 8-9. âyetini zikretmektedir.⁷

Mahallî, Tâhâ sûresinin: *الرَّحْمَانُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى* şeklindeki ve: “*Rahmân Arş’a istivâ etmiştir*” anlamındaki 5. âyetinin *Arş* kelimesinin sözlükte: *yöneticinin tahtı, oturduğu yeri* (*سَرِيرُ الْمَلِكِ*) mânasını ifade ettiğini söylemektedir. Sâvî, Mahallî’nin bu sözüne delil olarak Neml sûresinin: *قَالَ نَكِّرُوا لَهَا عَرْشَهَا* şeklindeki ve: “*Onun tahtını bilemeyeceği bir hale getirin*” anlamındaki 41. âyetini dile getirmektedir.⁸

Sâvî, Enbiyâ sûresinin: *فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ* şeklindeki ve: “*Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı zannetmişti*” anlamındaki 87. âyetinde *نَقْدِرَ* kelimesinin *sıkıştırmak, daraltmak* (*تَضْيِيقُ*), manalarına geldiğini söyleyip, delil olarak Kasas sûresinin: *اللَّهُ يَبْسُطُ* *الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَ يَقْدِرُ* şeklindeki ve: “*Allah rızkı, kullarından dilediğine bol veriyor, dilediğine de daraltıyor*” anlamındaki 82. âyetini ve Talâk sûresinin: *وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ* şeklindeki ve: “*Rızkı daralmış bulunan*” anlamındaki 7. âyetini zikretmektedir.⁹

1.1.2.2. Bir Âyetin Anlamındaki Kapalılığı Başka Bir Âyetle İzah Etmesi

Sâvî hâşiyesinde, Kur’ân’ı Kur’ân ile yorumlama çeşidini yüzden fazla yerde bulmaktayız. Bunlar en çok örnek ilk iki ciltte bulunurken, üç ve dördüncü ciltte daha az örnek bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması açısından, aşağıdaki örneklerde Sâvî’nin âyetlerdeki bazı anlaşılmazlıkları/kapalılıkları diğer âyetlerde ne şekilde açıkladığı görülmektedir.

⁶ Sâvî, age, I, 136.

⁷ Sâvî, age, II, 11.

⁸ Sâvî, age, III, 6.

⁹ Sâvî, age, III, 66. Daha fazla örnek için bkz: I, 22, 26, 66, 82, 219, 230, 233, 236, 401-402, 435; II, 13, 17, 423, 533, 544, 554, 570; III, 83, 106, 195, 274, 280, 326, 346, 497, 567; IV, 142, 221-222, 505, 607.

Yine Enfâl sûresinin: مَا تَنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَغْلُمُونَ şeklindeki ve: “Allah yolunda ne harcarsanız size eksiksiz ödenir, siz asla haksızlığa uğratılmazsınız” anlamındaki 60. âyetinde Allah yolunda harcadıklarımızın bize ödeneceği zikredilmiştir. Ayrıca bu ödemenin nasıl olacağı, Bakara sûresinin: مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِئَةُ حَبَّةٍ şeklindeki ve: “Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir” anlamındaki 261. âyetinde zikredilmiştir.¹⁰

Sâvî, Yûnus sûresinin: لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ şeklindeki ve: “Dünya hayatında da âhirette de onlara müjde vardır” anlamındaki 64. âyetinin *büşrâ* kelimesinden kastedilenin Cennet ve onun güzellikleri olduğunu söyleyip, delil olarak Hadîd sûresinin: يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَىٰ نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا şeklindeki ve: “Mü'min erkeklerle mü'min kadınları, önlерinden ve sağlarından nurları aydınlatıp giderken gördüğün günde, (onlara): Bugün müjdeniz, zemininden ırmaklar akan ve içlerinde ebedî kalacağınız Cennetlerdir, denilir” anlamındaki 12. âyetini zikretmektedir.¹¹

Hûd sûresinin: خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ şeklindeki ve: “Bedbaht olanlar) gökler ve yer durdukça o ateşte kalacaklardır, Rabbin dilediği hariç” anlamındaki 107. âyetinin mânası konusunda Sâvî şöyle der: Gökler ve yer durdukça o ateşte kalacaklardır ve ilâveten “Allah’ın dilediği hariç.” Diğer âyetlerde bu “Allah’ın dilediği hariç” ifâdesi şu âyetlerle açıklanıyor: “İçinde ebediyen kalacaklardır” ve Bakara sûresinin: مَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ şeklindeki ve: “Onlar artık ateşten çıkmazlar” anlamındaki 167. âyetini, ve Zuhurf sûresinin: لَا يُقْتَرُ عَنْهُمْ وَ هُمْ فِيهِ مُلْسُونَ şeklindeki ve: “Onlar azap içinde kurtuluştan ümit kesmişlerdir” anlamındaki 75. âyeti gibi.¹² Buna göre “Allah’ın dilediği hariç” ifâdesi, ebedilik anlamına gelmektedir.

Sâvî, İbrâhîm sûresinin: أَوْ لَمْ تُكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلِ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ şeklindeki ve: “Daha önce, sizin için bir zevâl olmadığına, yemin etmemiş miydiniz” anlamındaki 44. âyette zikredilen yemini Nahl sûresinin: “Onlar: ‘Allah

¹⁰ Sâvî, age, II, 116.

¹¹ Sâvî, age, II, 220.

¹² Sâvî, age, II, 272-273.

ölen bir kimseyi diriltmez' diye olanca güçleriyle Allah'a yemin ettiler" anlamındaki 38. âyette geçen yemin ile açıklamaktadır.¹³

Benzer bir şekilde, Yâsîn sûresinin: لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ şeklindeki ve: “Andolsun ki onların çoğu hakkında söz kesinleşmiştir” anlamındaki 7. âyetinde zikredilen söz, Secde sûresinin: لَا مَلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ şeklindeki ve: “Cehennem’i hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım diye benden kesin söz çıkmıştır” anlamındaki 13. âyetinde açıklanmaktadır. Âyette zikredilen söz budur. Çünkü rivayette geldiği gibi, her 1.000 kişiden 999’u Cehennem’e girecektir.¹⁴

1.1.2.3. Âyetin Mânasını Kuvvetlendirme

Sâvî’nin hâşiyesinde bazı âyetlerin mânasını diğer âyetlerle güçlendirdiği 400 kadar örnek bulunmaktadır. Örneğin, Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ şeklindeki ve: “Mü’minler, mü’minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin” anlamındaki 28. âyetinin mânasını, Mücâdele sûresinin: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ şeklindeki ve: “Allah’a ve âhiret gününe inanan bir toplumun, Allah’a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini görmezsin” anlamındaki 22. âyeti ve Mümtahine sûresinin: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ şeklindeki ve: “Ey iman edenler! Benim de düşmanım sizin de düşmanınız olanlara sevgi göstererek dost edinmeyin” anlamındaki 1. âyeti ile kuvvetlendirmektedir.¹⁵

Cennet’te güneş olmayacak, nur olacaktır. Bundan dolayı Sâvî, Nisâ sûresinin: وَ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَ لَا زَمْهَرِيرًا şeklindeki ve: “Ve onları koyu bir gölgeye koyarız” anlamındaki 57. âyetini mânayı kuvvetlendirmek için İnsân sûresinin: وَ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَ لَا زَمْهَرِيرًا şeklindeki ve: “Ne güneşi görülür orada, ne de dondurucu soğuk” anlamındaki 13. âyeti ile açıklamaktadır.¹⁶

¹³ Sâvî, age, II, 371-372.

¹⁴ Sâvî, age, III, 443. Ayrıca bkz: Buhârî, *Ehâdisü’l-Enbiyâ*, 9; Müslim, *Îmân*, 96. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 18, 21, 28, 29, 30, 32, 33, 38, 41, 43, 44, 47, 50, 72, 81, 85-86, 89, 95, 102, 104, 128, 137, 170, 188, 196, 235, 266, 273, 276, 283, 295, 316, 317, 320, 351, 414, 422, 436, 450, 471, 529, 538, 549, 550, 551, 574, 583, 592, 615; II, 14, 35, 41, 42, 55, 63, 121, 137, 195, 200, 203, 207, 208, 222, 244, 262, 272, 273, 278, 333, 342, 350, 353, 359, 372, 384, 405, 424, 431, 460, 476, 482, 487, 514, 528, 534, 536, 537, 557, 568, 571, 572, 579; III, 15, 38, 50, 59, 65, 77, 88, 105, 291, 310, 338, 341, 368, 380, 460, 474, 494, 518, 532, 550; IV, 39, 55, 60, 110, 152, 175, 203, 306, 356, 438, 442, 475, 476, 493, 513, 527, 606.

¹⁵ Sâvî, age, I, 244.

¹⁶ Sâvî, age, I, 370.

Müfessirimiz, Kehf sûresinin: قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَ لَوْ جِئْنَا بِثَلَاثِ مَدَدًا şeklindeki ve: “De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir” anlamındaki 109. âyeti bağlamında, Lokmân sûresinin: وَ لَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ كَلِمَاتُ اللَّهِ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ şeklindeki ve: “Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak yine Allah’ın sözleri tükenmez. Şüphe yok ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir” anlamındaki 27. âyetini dile getirmektedir.¹⁷

Sâvî, Fussilet sûresinin: إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ şeklindeki ve: “Kıyamet gününün bilgisi, O’na havale edilir” anlamındaki 47. âyetini, A’râf sûresinin: يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا şeklindeki ve: “Sana kıyameti, ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. Deki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır” anlamındaki 187. âyetini, Lokmân sûresinin: إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ şeklindeki ve: “Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah’ın katındadır” anlamındaki 34. âyeti bağlamında tefsir etmektedir.¹⁸

Müfessirimiz, iyi amellerin inanmayanlara bir fayda getirmeyeceğini ifade ederken Muhammed sûresinin: الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ şeklindeki ve: “İnkâr edenlerin ve Allah yolundan alıkoyanların işlerini Allah boşa çıkarmamıştır” anlamındaki 1. âyeti yanında, Furkân sûresinin: وَ قَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا şeklindeki ve: “Onların yaptıkları herbir işi ele alırsak, onu saçılmış zerreler haline getiririz” anlamındaki 23. âyetini de zikrederek açıklıyor.¹⁹

Benzer bir şekilde Hâkka sûresinin: وَالْمُؤْتَفِكَاتِ şeklindeki ve: “Beldeler” anlamındaki 9. âyetinde, muzâf hazfedilmiştir; yani ifâdenin أَهْلُ الْمُؤْتَفِكَاتِ “Beldeler halkı” olması gerekmektedir. Bunun benzerinin, Yûsuf sûresinin: وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ şeklindeki ve: “Köye sor” anlamındaki 82. âyetinde olup, muzâfın hazfedildiğini: وَاسْأَلِ أَهْلَ الْقَرْيَةِ “Köy halkına sor” şeklinde olduğunu zikretmektedir.²⁰

¹⁷ Sâvî, age, II, 555.

¹⁸ Sâvî, age, III, 596.

¹⁹ Sâvî, age, IV, 99.

²⁰ Sâvî, age, IV, 372. Daha fazla örnek için bkz: I, 27, 40, 68, 84, 94, 108, 110, 122, 138, 165, 183, 198, 206, 211, 223, 239, 250, 262, 274-275, 287, 297, 301, 308, 318, 322, 323, 336, 345, 354, 360, 370, 386, 393, 403, 414, 426, 442, 483, 503, 528, 529, 531, 542, 558, 588, 596, 605-606; II, 7, 17, 34, 44, 57, 65, 87, 91, 101, 114, 137, 141, 170, 199, 204, 219, 222, 236, 244, 249, 254, 260, 267, 291, 330, 343, 349, 356, 365, 376, 383, 396, 405, 415, 427, 440, 455, 460, 466, 476, 480, 497, 506, 513, 527, 532, 566, 576, 581; III, 32, 44, 67, 77, 84, 92, 90, 102, 114, 122, 139, 151, 165, 175, 183, 193, 206, 218, 226, 245, 256,

1.1.2.4. Edatların Hangi Anlamda Kullanıldığına Dair Âyetle Örnek Vermesi

Arap dilinde edatların kendi öz anlamı dışında bazı zamanlarda başka bir anlam daha taşıyabilme kapasiteleri vardır. Bazı durumlarda Sâvî, Kur'ân'da bir edatın kendi öz anlamını taşımadığını ifade etmekte ve bunu bir diğer âyet ile açıklamaktadır.

Mesela ona göre, Bakara sûresinin: *وَرَأَوْا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ* şeklindeki ve: “*Ve o azabı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır*” anlamındaki 166. âyetinde (بِهِمُ) kelimesinde geçen *bâ* harfi *an* anlamına gelmektedir (عَنْهُمْ). Aynı zamanda Furkân sûresinin: *فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا* şeklindeki ve: “*Bunu bir bilene sor*” anlamındaki 59. âyetinde (بِهِ) *bâ* harfi *an* edatı (عَنْهُ) anlamını ifade etmektedir.²¹

Yine Enfâl sûresinin: *هَلْكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ* şeklindeki ve: “*Helâk olanın açık bir delile (gördükten sonra) helâk olması*” anlamındaki 42. âyetinde ve İnşikâk sûresinin: *لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ* şeklindeki ve: “*Siz elbette halden hale geçeceksiniz*” anlamındaki 19. âyetinde *an* edatı *ba*'de (بَعْدَ) edatı anlamını ifade etmektedir.²²

Sâvî, Rahmân sûresinin: *هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ* şeklindeki ve: “*İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir (yoktur)*” anlamındaki 60. âyetinde *hel* edatının dört manaya geldiğini söylemektedir: İnsân sûresinin: *هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْءًا* şeklindeki ve: “*İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi (geçmedi)*” anlamındaki 1. âyetinde *kad* (قَدْ) edatı manasını taşır. A'râf sûresinin: *فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا* şeklindeki ve: “*Siz de Rabbiniz size vadettiğini gerçek buldunuz mu?*” anlamındaki 44. âyetinde, istifhâm (soru) manasını taşır. Mâide sûresinin: *فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ* şeklindeki ve: “*Artık vazgeçtiniz değil mi*” anlamındaki 91. âyetinde, *hel* edatı emir manasına gelmiştir. Nahl sûresinin: *فَهَلْ عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ* şeklindeki ve: “*Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi*

261, 278, 283, 298, 302, 311, 326, 340, 343, 346, 352, 371, 389, 408, 418, 424, 437, 462, 476, 492, 508, 518, 529, 547, 562, 577, 589; IV, 6, 12, 20, 25, 28, 42, 43, 45, 58, 64, 69, 71, 72, 78, 83, 90, 98, 101, 102, 111, 112, 155, 166, 174, 179, 182, 193, 199, 204, 206, 210, 212, 217, 218, 235, 239, 243, 274, 284-285, 292-292, 301, 377, 409, 410, 417, 432, 455, 490, 498, 502, 504, 514, 520, 559, 562.

²¹ Sâvî, age, I, 125.

²² Sâvî, age, II, 109.

(düşmez)” anlamındaki 35. âyetinde ve yukarıda zikredilen Rahmân sûresinin 60. âyetinde, *hel* edatı *nefiy* (olumsuzluk) anlamını ifade etmektedir.²³

Talâk sûresinin: فَطَلَّوْهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ şeklindeki ve: “Onların iddetlerini gözeterek boşayın” anlamındaki 1. âyetinde *lâm* edatı *tevkîl* (تَوْكِيْل) anlamını ifade etmektedir. Bu, İsrâ sûresinin: أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ şeklindeki ve: “Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırincaya kadar (belli vakitlerde) namaz kıl” anlamındaki 78. âyetinde, *lâm* edatı gibidir. Buna göre Talâk sûresinde âyeti: “Onları, âdetlerin başlamasına uygun bir zamanda boşayın” anlamını taşımaktadır.²⁴

Sâvî, Kureş sûresinin: وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ şeklindeki ve: “Ve her çeşit korkudan emin kıldı” anlamındaki 4. âyetinde *min* edatının *bedel* anlamına geldiğini söylemektedir. Buna delil olarak Tevbe sûresinin: أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ şeklindeki ve: “Dünya hayatını âhirete tercih mi ediyorsunuz” anlamındaki 38. âyetinde *min* edatının *bedel* anlamına geldiğini dile getirmektedir.²⁵

Zikredilen bütün örneklerden sonra, Sâvî’nin ilk ve en temel olan Kur’ân’ı Kur’ân ile yorumlama metoduna özel ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Müfessir, “Kur’ân en güzel kendini yorumlar ve anlatır” cümlesini tasdik etmiştir.

1.2. KUR’ÂN’IN HADİS İLE TEFSİRİ

1.2.1. Hadis’in Tefsir İlmindeki Yeri

Tefsir ilminde hadislerin değeri konusunda çok söze hacet yoktur. Hz. Peygamber, Allah tarafından kendisine verilen Kur’ân-ı Kerîm’i en iyi tanıyan kişidir. Onun görevi, mesajı ulaştırmak ve yorumlamaktan ibarettir. Sâvî, Nahl sûresinin: وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ şeklindeki ve: “İnsanlara kendilerine indirilene açıklamak için ve düşünüp anlasınlar diye sana bu Kur’ân’ı indirdik” anlamındaki 44. âyetinde, Hz. Peygamber’in kelâmının Kur’ân’ın tefsiri olduğunu,

²³ Sâvî, age, IV, 225-226.

²⁴ Sâvî, age, IV, 324.

²⁵ Sâvî, age, IV, 570. Daha fazla örnek için bkz: I, 269, 431, 459, 578, 589; II, 298; III, 497; IV, 36, 48, 169.

hadisin Kur'ân'daki belirsiz ve mücmel kelimeleri açıkladığını söylemekte ve hiç şüphe olmadan, hadisin Kur'ân'ın açıklaması ve tercümanı olduğunu dile getirmektedir.²⁶

1.2.2. Hadisler ile Yapılan Tefsirler

Müfessirimiz Kur'ân'ın hadislerle yorumlanmasına ehemmiyet vermiştir. Hâşiyesinde 700 ile 800 arasında kudsî hadislerle rastlanmaktadır. Bu hadisler arasında hem güvenilir, hem de zayıf hadisler görülmektedir. Sâvî, bazı durumlarda hadisi Hz. Peygamber'den rivayet eden râviden söz ederken, bazı durumlarda kaynağını da zikretmektedir. Sâvî, çoğu zaman da zikrettiği hadisleri, önceden hadis olduğunu belirtse de, bazı durumlarda belirtmeden geçmiştir. Çalışmamızda bu başlık altında esbâb-i nüzûl ile âyet ve sûrelerin faziletlerinden bahseden hadislerle yer verilmediğini de belirtilmek gerekmektedir. Çünkü onlar ayrıca ele alınmıştır.²⁷

1.2.2.1. Kudsî Hadislerle Tefsir

Hâşiyede yirmi küsur yerde Kur'ân'ın kudsî hadis ile yorumlama metoduna rastlanmaktadır. Genel olarak sahih rivayetler olan Buhârî ve Müslim'de geçen hadisler söz konusudur. Bunun yanı sıra zikredilen hadisler, Ahmed b. Hanbel, Beyhakî, İbn Hibbân vb. hadis kitaplarında da geçmektedir.

Sü'yûtî, Bakara sûresinin: فَذَكِّرُونِي أَذْكُرْكُمْ şeklindeki ve: “Siz Beni anın ki Ben de sizi anayım” anlamındaki 152. âyetinde şu kudsî hadisi zikreder: “Kulum beni içinden ve gizlice zikrederse, Ben de onu içimden ve gizlice zikrederim. Kulum beni halk ve topluluk içinde zikrederse, Ben de onu daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim.” Sâvî buraya bir hadis daha ekler: “Kulum bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşıyorum.”²⁸ Bunun yanı sıra bir kudsî hadis daha zikreder: “Ben, beni zikredenlerle beraberim.”²⁹

Sâvî, Ra'd sûresinin: وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ şeklindeki ve: “Onlar Allah'ın gözetilmesini emrettiği şeyleri gözetkenlerdir” anlamındaki 21. âyetinde bir kudsî hadis

²⁶ Sâvî, age, II, 409.

²⁷ Örnekler için bkz: *Esbâb-ı Nüzûl* başlığı altında.

²⁸ Sâvî, age, I, 113. Ayrıca bkz: Müslim, *Zikr ve Duâ ve Tevbe ve İstiğfâr 2, Birr ve Sıla ve Âdâb* 157; Tirmizî, *Deâvât*, 129. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, 455.

²⁹ Sâvî, age, I, 114. Ayrıca bkz: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 108; Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, II, 171.

zikrederek: “Ben Rahman’ım, akraba ilişkilerini yarattım ve onlara kendi adımdan verdim, kim onları bağlarsa, ben de onu bağlarım; kim onları yırtarsa, ben de onu yırtarım.”³⁰

Sâvî, Ankebût sûresinin: إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ şeklindeki ve: “Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir” anlamındaki 6. âyetinde şu kudsî hadisi aktarır: “Ey kullarım! Sizler insanlar ve cinlerden ilki ve sonu, benim en sadık kulum gibi olsaydınız, o benim mülkümü zerre kadar ne eksilip ne de çoğaltırdı” şeklinde yorumlamaktadır.³¹

Sâvî, Fussilet sûresinin: وَ دَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ şeklindeki ve: “Rabbiniz hakkında beslediğiniz zan var ya, işte sizi o mahvetti ve ziyana uğrayanlardan oldunuz” anlamındaki 23. âyetinde şu kudsî hadisi zikreder: “Ben kulumun benim hakkımdaki düşüncesindeyim.”³²

Müfessir, Şûrâ sûresinin: وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يُنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ şeklindeki ve: “Allah kullarına rızık bol bol verseydi, yeryüzünde azarlardı. Fakat O (rızık) dilediği ölçüde indirir. Çünkü O, kullarının haberini alandır, onları görendir” anlamındaki 17. âyetinde, Enes (ra)’dan şu kudsî hadisi zikreder: “Şüphesiz kullarım arasında bana ibadetin belli kapıları için dua edenler vardır. Ben de biliyorum ki onlara o kapıları verirsem kibirlenmelerine ve bozulmalarına sebep olacaktır. Ve şüphesiz kullarım arasında öyleleri var ki mal varlığından başka bir şey onlara yakışmaz; eğer fakir olsalardı o fakirlik onları bozardı. Şüphesiz kullarım arasında fakirliğin yakıştığı kimseler de vardır, onlara zenginlik vermiş olsak, o zenginlik onları bozardı. Ben kullarımı onların kalplerinin durumlarına nazaran yönetirim, çünkü ben herşeyi bilen ve herşeyden haberdar olanım.” Bundan sonra Enes dedi ki: “Allah’ım kulların arasında zenginlikten başka bir şey yakışmayanlar var; bundan dolayı beni fakir kılma.”³³

³⁰ Sâvî, age, II, 342. Ayrıca bkz: Ahmed b. Hanbel, age, III, 198; İbn Hibbân, age, II, 187.

³¹ Sâvî, age, III, 296. Ayrıca bkz: Müslim, *Bir ve Sıla ve Âdâb*, 55.

³² Sâvî, age, III, 587. Ayrıca bkz: Buhârî, *Tevhîd* 15; Müslim, *Zikr ve Duâ ve Tevbe ve İstiğfâr* 1; Ahmed b. Hanbel, age, XII, 386.

³³ Sâvî, age, IV, 19. Ayrıca bkz: Beyhakî, *el-Esmâ’u ve’s-Sıfât*, I, 307. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 115, 305, 306, 463, 474; II, 218, 447-452, 454, 583; III, 284, 313, 352; IV, 77, 205, 220, 286, 419, 507.

1.2.2.2. Sahîh Hadislerle Tefsiri

Sâvî'nin hâşiyesinde çokça sahih ve hasen hadisin zikredildiği görülmektedir. Bu başlık altında, kısa bir çalışmada belirlenen, Buhârî, Müslim veya her ikisinin de hadis kitaplarında zikredilen 200 kadar hadisin var olduğu tespit edilmiştir.

Sâvî, Bakara sûresinin: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ şeklindeki ve: “Faiz yiyenler, şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar” anlamındaki 275. âyetini şu hadis ile tefsir etmektedir: “Faiz yiyeni, vereni, onu yazanı ve şahitlik yapanı Allah lanetlemiştir ve lanetinde hepsi eşittir.”³⁴

Sâvî, Nisâ sûresinin: وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ şeklindeki ve: “Kendinizi öldürmeyin” anlamındaki 29. âyetinde şu hadisi zikretmektedir: “Kim bir tepeden atlayarak, zehirlenerek veya bıçakla intihar ederse, sonsuza dek Cehennem’de o şekilde cezalandırılacaktır.”³⁵

Sâvî, benzer bir şekilde Enfâl sûresinin: وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً şeklindeki ve: “Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz” anlamındaki 25. âyetinde bir hadisten söz eder: “Zalim, geminin en dibinde bulunanların örneği gibidir. Zalim olmayanın örneği de, gemide en üstte bulunanların örneği gibidir. En dipte olanlar gemide bir delik açmak istediklerinde üsttekiler onlara izin verirlerse hepsi boğulacak, eğer vermezlerse hepsi kurtulacaktır.”³⁶

Müfessirimiz, Ankebût sûresinin: وَلَقَدْ قَتَلْنَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ şeklindeki ve: “Andolsun ki, biz onlardan öncekileri de imtihandan geçirmişizdir” anlamındaki 3. âyetinde bir hadisi zikreder: “Sizden önceki insanlar, kafalarına kadar toprağa gömülüp, sonrasında testere ile kafaları ikiye yarılp, saçları da demir tarak ile taranırdı ve bütün bunlar onları imandan geri döndürmedi. Allah’a yemin olsun ki bu durum, Sana’dan Hadramevt’e kadar bir atlinın Allah’ın dışında kimseden korkmadan gittiği ana kadar tamamlanmayacaktır.”³⁷

Müfessir Sâvî, Yâsîn sûresinin: الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَ تُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَ تَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا şeklindeki ve: “O gün onların ağızlarını mühürleriz; yaptıklarını bize elleri

³⁴ Sâvî, age, I, 214. Ayrıca bkz: Müslim, *Musâkât* 106; Ahmed b. Hanbel, age, VI, 270; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IX, 61.

³⁵ Sâvî, age, I, 355. Ayrıca bkz: Buhârî, *Tıb* 55, Müslim, *İmân* 175; Nesâî, *Cenâiz*, 68.

³⁶ Sâvî, age, II, 100. Ayrıca bkz: Buhârî, *Şerike*, 6; Tirmizî, *Fiten*, 12.

³⁷ Sâvî, age, III, 295. Ayrıca bkz: Buhârî, *Menâkib* 25; Ahmed b. Hanbel, age, XXXV, 537.

anlatır, ayakları şahitlik eder” anlamındaki 65. âyetinde bir rivayeti zikreder: “Müşriklere, inanmadığınız için ateşte yanın denildiğinde onlar yaptıklarını inkâr edecektir. Onlara karşı komşuları, âileleri ve akrabaları şahitlik yapacak ve hepsi de müşrik olmadıklarına yemin edecekler, ve onlara şöyle denilecek: Bugün sizler dışında başka hiç bir şahidi kabul etmiyoruz, ağızları da kapatılacak ve vücut parçaları konuşturulacak: Konuşun! Ve onlar da yaptıklarını konuşacaktır.”³⁸

Sâvî, Hadîd sûresinin: يُوْتِكُمْ كَفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِي şeklindeki ve: “O, size rahmetinden iki kat versin” anlamındaki 28. âyetinde, şu hadisi zikretmektedir: “Üç kişinin çifte ödülü vardır: Ehl-i Kitap’tan olup Hz. İsa’ya inanmış ve Hz. Muhammed’e de inanmış olan; Allah’a ve sahibine karşı hakkı yerine getiren köle ve kadın kölesi olup, onunla ilişkide bulunabilecekler bulunmayan, ona güzel eğitim ve alhâkı veren, onu azad edip onunla evlenen kişilerdir.”³⁹

1.2.2.3. Zayıf Hadislerle Tefsiri

Sâvî’nin hâşiyesinde onlarca zayıf hadise de rastlanmaktadır. Bu hadislerden bazıları o kadar zayıftır ki, münker veya mevzu seviyesine ulaşmaktadır. Öbür taraftan o derece zayıf olmayan ve kendileriyle amel edilebilen hadisler de vardır.

Sâvî, Bakara sûresinin: وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ şeklindeki ve: “Cennet’e tertemiz eşler de vardır” anlamındaki 25. âyetinde şu rivayeti zikreder: “Cennet’te her kişi 4.000 bakire, 8.000 dul ve 100 huri ile evlenecektir.”⁴⁰

Müfessirimiz, Nisâ sûresinin: لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ şeklindeki ve: “Onların fısıldaşmalarının bir çoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyenler

³⁸ Sâvî, age, III, 461. Ayrıca bkz: Müslim, Zuhd ve Rekâik, 17.

³⁹ Sâvî, age, IV, 257. Ayrıca bkz: Buhârî, ‘İlm, 31; Müslim, ‘Îmân, 241. Daha fazla örnek için bkz: I, 39, 56, 99, 136, 158, 170, 176, 182, 210, 214, 224, 225-226, 231-232, 241, 248, 260-261, 269-270, 295, 297, 300, 310, 313, 317, 330-331, 347, 354, 356, 359, 372, 384, 404, 444, 457, 460, 496, 564, 571, 607; II, 80-81, 140, 142, 158, 163, 179, 215, 220, 243, 341, 342, 363, 370, 384, 402, 418, 419, 427, 447-452, 485, 493, 528, 568, 575; III, 31, 34, 63-64, 69-70, 84, 94, 131, 147, 151, 207, 223, 296, 308, 427, 346, 352, 368, 385, 394, 403, 415, 432, 445, 454, 458, 460-461, 476, 509, 536, 547, 558, 562, 586, 587-588, 591, 593; IV, 14-15, 17-18, 35, 41, 48, 76, 77, 102-103, 107, 108, 112, 114, 159, 162, 184, 189-190, 200, 224, 243, 264, 265, 266, 279, 286, 319, 340, 363, 399, 410, 411, 415, 473, 480-481, 491, 500, 513, 521, 534, 540, 542, 558, 574, 579, 594, 595.

⁴⁰ Sâvî, age, I, 30. Ayrıca bkz: el-İsfahânî, Sıfatü’l-Cenne, II, 212, Beyhakî, el-Ba’s ve’n-Nüşûr, s. 224; Elbânî, Za’îfü’t-Terğîb ve’t-Terhîb, II, 497 (hadis nu:2233) munkar.

müstesnâ” anlamındaki 114. âyetinde şu hadisi zikreder: “Bir hastayı ziyaret etmek için bir mil, kavgalı olan iki kişiyi barıştırmak için iki mil git!”⁴¹

Sâvî, benzer bir şekilde Tevbe sûresinin: خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلَّ şeklindeki ve: “Onların mallarından sadaka al; bununla onları temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir” anlamındaki 103. âyeti şu hadisle yorumlar: “Benim hayatım sizler için hayır, ölümüm de hayırdır. Sizin amelleriniz gece gündüz bana gösterilmektedir. Eğer onlarda hayır bulursam Allah’a şükrederim, şer bulursam ondan af dilerim.”⁴²

Müfessirimiz, Yûnus sûresinin: أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ şeklindeki ve: “Bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de” anlamındaki 62. âyetinde şu hadisten bahseder: “Ey dünya, kim hizmetimde bulunursa hizmetinde bulun.”⁴³

Sâvî, İbrâhîm sûresinin: لَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ şeklindeki ve: “Sakın, Allah’ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma!” anlamındaki 42. âyetinde, Sâvî zâlim kelimesini şu hadisle yorumlar: “Zalimin yardımcıları Cehennem’in köpekleridir.”⁴⁴

Müfessirimiz, Furkân sûresinin: وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا şeklindeki ve: “Kendini bilmezler (câhiller) kimseler onlara laf attığın da ‘Selam’ derler (geçerler)” anlamındaki 63. âyetinde bu ahlâkın değeri konusunda hadis zikreder: “Ahlâken narin insanlar az kalsın peygamberlerdir.”⁴⁵

⁴¹ Sâvî, age, I, 402. Ayrıca bkz: Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, V, 198; Elbânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, VI, 491, (hadis nu: 2936) *zayıf*.

⁴² Sâvî, age, II, 173. Ayrıca bkz: Bezzâr, V, 308; Albânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, II, 404-406, (hadis nu: 975) *zayıf*.

⁴³ Sâvî, age, II, 218. Ayrıca bkz: Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, III, 194; Elbânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, I, 68, (hadis nu: 12); II, 218 (hadis nu: 808), *mevzu*.

⁴⁴ Sâvî, age, II, 370. Ayrıca bkz: Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, IV, 21; Elbânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, VII, 471, (hadis nu: 3472) *zayıf*.

⁴⁵ Sâvî, age, III, 190. Ayrıca bkz: el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 248; Elbânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, IX, 77, (hadis nu: 4079) *zayıf*. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 28, 39, 99, 104, 115, 141, 193, 225-226, 254, 300, 335, 457; II, 12, 100, 130, 158, 179, 262, 317, 330, 335, 391, 393, 427, 471, 490, 493, 495, 498-499, 574, 583; III, 48, 83, 88, 141, 147, 151, 164-165, 171, 208, 230, 282, 285, 307, 308, 326, 383, 385, 393, 404, 426, 433, 460, 488-489, 512, 544, 547, 557, 562, 569; IV, 9, 14-15, 21, 25, 103. Ayrıca Kur'an Faziletleri ile ilgili hadislerin büyük bir kısmı bu başlık altında tasnif edilebilir.

1.2.2.4. Râvî veya Hadis Toplayanın Zikredilmesi

Sâvî bazen râvîyi, bazen bulunduğu veya kaydedildiği kaynağı, bazen de hem râvîyi hem de kaynağı bir arada zikreder. Meselâ Sâvî, En'âm sûresinin: *وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي* şeklindeki ve: “Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır” anlamındaki 153. âyetinde Dârakutnî'nin İbn Mes'ûd'dan (ra) naklettiği: “Bir gün Hz. Peygamber bir çizgi çizip söyle dedi: Bu Allah'ın yoludur. Ondan sonra sağında, bir de solunda bir kaç çizgi daha çizdi: Bu da şeytanların durduğu ve inananları çağırdıkları yollarıdır. Sonra bu âyeti okudu.”⁴⁶ Burada görüldüğü gibi Sâvî hem râvîyi hem de hadis toplayanı zikretmektedir.

Sâvî aynı şekilde, Kehf sûresinin: *فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا* şeklindeki ve: “Bu sebeple onu ne aşmaya muktedir oldular, ne de onu delebildiler” anlamındaki 97. âyetinde Buhârî ve Müslim'in Ebû Hüreyre'den Hz. Peygamber'in sözünü naklettiği rivayeti zikretmektedir: “Onlar her gün kazmaktadırlar, ve az bir şey kalınca amirleri: bırakın yarın gelip devam edersiniz der. Yarın da geldiklerinde aynı yer düne göre daha da sert olmuş, ve bu şekilde taki vakit gelene kadar, Allah da onları insanlara göndermek istediğinde, o zaman amirleri onlara diyecek ki: Geri dönün yarın gelip kazarsınız inşallah, ertesi gün geldiklerinde bıraktıkları şekilde onu bulacakla, daha sonra insanlara doğru çıkıp bütün sularını içecekler insanlar da onlardan kaçacak.”⁴⁷

Müfessirimiz tarafından sadece râvîyi zikrettiği örnekler şunlardır: A'râf sûresinin: *وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ* şeklindeki ve: “Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten ve adaleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur” anlamındaki 181. âyetinde Sâvî şu hadisi zikretmektedir: Muâviye'nin hutbe esnasında şöyle dediği nakledilir: Hz. Peygamber'in şöyle söylediğini duydum: “Allah'ın emri gelmeden

⁴⁶ Sâvî, age, I, 610. Ayrıca bkz: Dârimî, I, 285. Nisâî, *Sünenü'l-Kubrâ*, X, 95; Isfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VI, 263. Elbânî, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, 27. Zira bu hadisi, Dârakutnî'nin *Sünen* adlı kitabında bulamadık.

⁴⁷ Sâvî, age, II, 552. Ayrıca bkz: Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân* 19; Müstedrek, IV, 534; Ayrıca Buhârî'nin, *Ehâdisü'l-Enbiyâ*, 9; ve Müslim'in, *el-Fiten ve Eşrâtu'l-Sâ'a*, 3. hadisi şu lafızla gelmiştir: *فَتَخَّ اللَّهُ مِنْ رُحْمٍ يَأْجُوجَ وَ مَأْجُوجَ مِثْلَ هَذَا وَ عَقَدَ بَيْنَهُ تِسْعِينَ* “Allah (cc), Ye'cûc ve Me'cûc geçişinden şu kadar açmıştır ve eliyle doksan rekamın işaret etmiştir”

benim ümmetim onun emirlere göre çalışmayacak ve onlara karşı olan kimse de onlara zarar veremeyecektir.”⁴⁸

Sâvî, benzer bir şekilde Enfâl sûresinin: *وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ* şeklindeki ve: “Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın..” anlamındaki 60. âyetinde Ukbe b. Âmir’in duyduğunu şu şekilde nakletmiştir: “Yukarıda zikredilen âyeti Hz. Peygamber minberde iken söylediğini ve şunu eklediğini duymuştum: Şüphesiz güç atmaktır. Ve bunu üç sefer tekrar etmiştir.”⁴⁹

Müfessirimiz, Furkân sûresinin: *وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ* şeklindeki ve: “Sizin bir kısmınızı diğer bir kısmınıza imtihan kıldık” anlamındaki 20. âyetinde Ebû Derdâ’nın naklettiği, onun da Hz. Peygamber’den duyduğu rivayeti zikretmektedir: “Âlim câhile câhil de âlime fitnedir. Yönetici yönetilene, yönetilen de yöneticiye fitnedir. Güçlü zayıfa, zayıf de güçlüye fitnedir. Çoban sürüsüne, sürüsü de yöneticiye fitnedir ve birbirinden çekecekleri vardır.”⁵⁰

Sâvî, Beyyine sûresinin yorumunda, Enes b. Mâlik’ten Hz. Peygamber’in Ubeyy b. Ka’b’a şöyle dediğini nakleder: “Allah, bana Lem yekunillezine keferû âyetini okumayı emretti. Ubeyy dedi ki: *Ve beni sana zikretti mi?* Peygamber de: *Evet*, dedi. Ubeyy ağlamaya başladı, Peygamber de sûresini okudu.”⁵¹

1.2.2.5. Hadis Olduğunun Bildirilmemesi

Genel olarak Sâvî, bahsedilen hadisin Hz. Peygamber’in hadisi olduğunu bildirdiği halde, bildirmediği onlarca örnek de bulunmaktadır. Böyle yapması, muhtemel ki okuyucunun hadis olduğunu açık bir şekilde anlayabileceğini düşünmesindendir.

Sâvî, Furkân sûresinin: *وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ* şeklindeki ve: “Sizin bir kısmınızı diğer bir kısmınıza imtihan kıldık (bakalım) sabredecek misiniz” anlamındaki 20. âyetinde bir hadis olduğunu bildirmeden şu rivayetten bahseder: “Dünyalık

⁴⁸ Sâvî, age, II, 80-81. Ayrıca bkz: Buhârî, *İlim*, 13; Müslim, *İmâret*, 174; Ahmed b. Hanbel, age, XXVII, 116.

⁴⁹ Sâvî, age, II, 116. Ayrıca bkz: Müslim *İmâret*, 167; Ahmed b. Hanbel, age, XXVIII, 643.

⁵⁰ Sâvî, age, III, 174. Ayrıca bkz: Kurtubî, age, XIII, 18; Sa’lebî, age VII, 128. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 210, 380; II, 30, 85, 94, 164, 171, 177, 182-185, 335, 385, 391, 398, 481-482, 491; III, 109-110, 143, 176, 458, 502, 586; IV, 19, 21, 111, 114, 184, 254, 260, 265, 381, 415, 424, 442, 476, 492, 530, 538-539, 542, 557, 566, 594.

⁵¹ Sâvî, age, IV, 542. Ayrıca bkz: Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr* 16; Müslim, *Salâtu’l-Musâfirîn ve Kasruhâ* 245; Ahmed, *Musned* XX, 260.

konusunda bizden arkada olanları örnek almamız gerekir, önde olanları değil. Ki böylece Allah'ın nimetlerini hür görmeyelim. Din konusuna gelince orada bizden önde olanları örnek almamız gerekir, arkada kalanları değil ki, kendimize çeki düzen verelim ve tövbe edebilelim.”⁵²

Mahallî, Furkân sûresinin: *وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا* şeklindeki ve: “*Gecelerini Rablerine secde ederek ve kıyam durarak geçirirler*” anlamındaki 64. âyetini şu kelimelerle yorumlar: “*Gece namazında kıyamda.*” Sâvî bunun hem sabah, hem de yatsı namazını cemaatle kılmayı kapsayabileceğini söylemektedir. Müfessirimiz bu yorumla şu hadise işaret etmektedir: “*Kim yatsıyı ve sabahı cemaatle kılsa sanki bütün geceyi ibadetle geçirmiş gibidir.*”⁵³

Sâvî, Ankebût sûresinin: *وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ* şeklindeki ve: “*Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir*” anlamındaki 64. âyetinde Allah'ın bu âyetle dünyanın ne kadar boş olduğunu gösterdiğini ve onun değerini bir sinek kanadı kadar olmadığını ifade etmektedir.⁵⁴ Burada da Hz. Peygamber'in şu hadisini göstermiştir: “*Bu dünyanın Allah'ın katında bir sineğin kanadı kadar değeri olsaydı, kâfirin ondan bir bardak su içmesine bile izin verilmezdi.*”⁵⁵

Sâvî, Fussilet sûresinin: *إِذْفَعُ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ* şeklindeki ve: “*Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle!*” anlamındaki 34. âyetinde en büyük derecelerden birisinin, sana cimrilik yapana bir şey vermek, senden kopana bağlanmak, sana haksızlık edeni affetmek olduğunu ve bunun da Hz. Peygamber'in ahlâkını temsil ettiğini söylemektedir. Sâvî her ne kadar bunun hadisi olduğunu söylemezse de bunlar Hz. Peygamber'in sözleridir.⁵⁶

Müfessir Sâvî, Fussilet sûresinin: *وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ* şeklindeki ve: “*Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni dürtecek olursa, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, işiten, bilendir*” anlamındaki 36. âyetini şu sözlerle yorumlamaktadır: Şeytanın vesvesesi insanı kapsadığında onu euzu besmele ile def

⁵² Sâvî, age, III, 174. Ayrıca bkz: Buhârî, *Rikâk*, 30.

⁵³ Sâvî, age, III, 190-191. Ayrıca bkz: Müslim, *el-Mesâcid* ve *Mevâdiu's-Salâ*, 260; Ahmed b. Hanbel, age, I, 469.

⁵⁴ Sâvî, age, III, 312.

⁵⁵ Tirmizî, *Zühd*, 13.

⁵⁶ Sâvî, age, III, 592. Ayrıca bkz: Bezzâr, age, VII, 161; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, XVII, 270.

etmek gerekir. Eğer öyle geçmezse susmakla ve sükunetle, eğer ayaktaysa oturmakla veya yatmakla. Eğer bunlar da yardımcı olmazsa o zaman yerini değiştirmekle. Bu sözler de Hz. Peygamber'in hadisindendir.⁵⁷

1.2.2.6. Hadisler İçin Kullanılan Tâbirler

Bu başlıkta hadislere bakılmadan Sâvî râvîyi ve hadis kaynağını zikretmektedir, çünkü bu formülasyon daha tanındıktır. Bu başlık altında Sâvî'nin râvî veya hadis kaynağını zikretmediği hadisler ele alınmıştır. Müfessir'in genelde şu kavramları kullandığı görülmektedir:

رَوَى | كَمَا رَوَى | فِي رَوَايَةٍ - *Rivayet edilmiş / Rivayet edildiği gibi / Bir Rivayette.*⁵⁸

وَرَدَ عَنْ.. - *Falancadan vârid olmuş...*⁵⁹

فِي الْحَدِيثِ | جَاءَ فِي الْحَدِيثِ - *Bir hadiste / Bir hadiste gelmiştir.*⁶⁰

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ - *Resûlullah dedi ki.*⁶¹

Her ne kadar bazıları Sâvî'nin hâşiyesinin zayıf hadisler ile dolu olduğunu iddia etse bile, bütün bunlardan bu iddiaların geçersiz olduğu farkedilmektedir. Hâşiyede zayıf hadislerin var olduğu bir gerçek olsa da bunu genel olarak sûfilerin hadislere karşı olan metodolojilerine vererek, sahih hadislerin sayısının kat kat fazla olduğu da bir gerçektir. Kısa bir araştırma sonrasında, hâşiyede zikredilen 700-800 hadisten, 200'den fazlasının Buhârî ve Müslim'de bulunabileceği görülmüştür.

⁵⁷ Sâvî, age, III, 592. Ayrıca bkz: Ebû Dâvûd, *Edeb*, 4. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, III, 50, 232, 296, 353, 477, 548, 549; IV, 197, 342, 412, 534.

⁵⁸ Sâvî, age, IV, 50, 108, 179, 190, 233, 287, 297, 394, 415, 425, 473, 479, 519, 538.

⁵⁹ Sâvî, age, IV, 77, 219, 234, 327, 358, 375, 408, 447, 471, 507, 525, 540, 562, 592.

⁶⁰ Sâvî, age, III, 561; IV, 13, 14, 327, 342, 358, 371, 519.

⁶¹ Sâvî, age, IV, 12.

1.3. KUR'ÂN'IN SAHÂBE KAVLİ İLE TEFSİRİ

1.3.1. Sahâbe'nin Tefsir İlmindeki Yeri

Şüphe yok ki Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân yorumunu en iyi bilen sahâbedir. Bunun başlıca nedenleri: Hz. Peygamber'e yakınlıkları ve onun yanında geçirdikleri vakit, Arapça diline hâkim olmaları, Arap âdet ve geleneklerini bilmeleri ve aynı zamanda Hristiyan-Yahudi gelenek, âdet ve topluluğunu tanımaları, yüksek zekâ, Allah korkusu ve O'nun dini adına fedakârlık vs.'dir.⁶²

Tüm bu faktörleri göz önünde bulundurarak İslâm âlimleri, “Ashab tefsirleri merfu'dur, yani kabul edilmeli, reddedilmemelidir” demektedirler. Eğer kendi görüşlerini belirtme ihtimali olmayan sebab-i nüzûl gibi konular söz konusu ise durum böyledir. Öbür yandan, merfu' hükmü taşımayan ve sahâbeden gelen yorumlar hakkında bir grup âlim “onu almak zorunda olmadığımızı söyler. Çünkü o sahâbenin görüşü herhangi bir müctehidin görüşü gibidir” derken, diğerleri o haber Hz. Peygamber'den duymuş olma ihtimalinin var olduğunu söylemişler, ayrıca onların ictihadlarının daha sonra gelen kuşaklardan daha doğru ve güçlü olması sebebiyle bağlayıcı görmüştür.⁶³

1.3.2. Sahâbe Kavli ile Yapılan Tefsirler

Müfessir Sâvî, eserinde 20 küsur sahâbeden 300'e yakın yorum zikretmiştir. En çok önemi Abdullah b. Abbas'a vererek, onu Kur'ân'ı en iyi bilen müfessir olarak görmüştür. Onun yanı sıra Abdullah b. Mes'ûd, Ömer, Alî ve Âişe'ye de önem vermiştir.

1.3.2.1. Abdullah b. Abbâs Kavliyle Tefsiri

Meselâ Sâvî, En'âm sûresinin: *بَعْنَةُ أَوْ جَهْرَةً* şeklinde ve: “Size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse” anlamındaki 47. âyetinin yorumunda, Abdullah b. Abbas'ın yorumuna dayanarak, *بَعْنَةُ* ansızın ve *جَهْرَةً* açıkça kelimeleri ile gece ve gündüzün kastedildiğini zikretmektedir.⁶⁴

⁶² Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 54.

⁶³ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *age*, 86.

⁶⁴ Sâvî, *age*, I, 544. Ayrıca bkz: Beğavî, *age*, II, 98.

Müfessirimiz, Tâhâ sûresinin: *وَقَتَّاعَكَ قُتُونًا* şeklindeki ve: “*Seni imtihandan (imtihana) geçirdik*” anlamındaki 40. âyetinde Sa’îd b. Cübeyr bir keresinde Abdullah b. Abbâs’a bu âyetin anlamını sormuş ve o şöyle söylemiştir: “Sınamaktan sonra seni sınamaktan kurtardık: O çocukların öldürüldüğü senede doğmuş ve bu onun imtihanıdır ey İbn Cübeyr. Sonrasında annesi onu denize atmıştır. Sonrasında Firavun onu öldürmek de istemiş; sonrasında bir Kıptî’yi öldürmüş, sonrasında 20 sene ücret için çalışmış; sonrasında yolunu da kaybetmiş; kapkara gecede sürüsünü kaybetmiştir. Hepsi onun için bir imtihandır ey Cübeyr.”⁶⁵

Sâvî, Zümer sûresinin: *أَمْ مَنْ هُوَ قَانِتٌ ءَانَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَ قَائِمًا يُحْذِرُ الْآخِرَةَ وَ يَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ* şeklindeki ve: “*Yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibadet eden, âhiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkârcı gibi) midir*” anlamındaki 9. âyetinde Abdullah b. Abbâs’ın: “Kim Allah’tan kıyamet gününde onun halini kolaylaştırmasını istiyorsa, kapkara gecede Allah onu görsün” şeklindeki sözlerini nakletmiştir.⁶⁶

1.3.2.2. Abdullah b. Mes’ûd Kavliyle Tefsiri

Sâvî, Hucurât sûresinin: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا* şeklindeki ve: “*Ey mü’minler! Bir topluluk diğer bir topluluğa alaya almasın. Belki de onlar, kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da kadınları alaya almasınlar. Belki onlar kendilerinden daha iyidiler*” anlamındaki 11. âyetinde Abdullah b. Mes’ûd (ra)’dan şöyle nakletmiştir: “Bela insanın konuşmasıyla irtibatlıdır. Bir köpekle alay ettiğimde, daha sonra köpeğe dönüşeceğimden korkardım.”⁶⁷

⁶⁵ Sâvî, age, III, 14. Ayrıca bkz: Zemahşerî, age, IV, 83. Ebüssuûd, age, VI, 16.

⁶⁶ Sâvî, age, III, 528. Ayrıca bkz: Sa’lebî, age, V, 293; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, age, XV, 239. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 25, 29, 53, 77, 81, 96, 118, 230, 263, 273, 330, 392, 395, 436, 481, 516, 530, 535, 550, 572, 594, 600, 601, 607; II, 11, 28-29, 64, 65, 71, 94, 100, 112, 117, 132-133, 135, 137, 140, 144, 187, 188, 191, 228, 231, 233, 237, 253, 261, 272, 292, 304, 306-307, 368, 373, 385, 397, 401, 425, 426, 436, 520, 522, 523, 556, 581; III, 7, 23, 108, 126, 155, 156, 161-163, 223, 233, 236, 258, 268, 276, 279, 290, 332, 346, 347, 372, 382, 427, 455, 474, 484, 494, 501, 503, 509-510, 522, 561, 571, 580, 584, 585, 590; IV, 5, 11, 17, 18, 28-29, 44, 50, 58, 65, 69, 72, 98, 156, 177, 218, 219, 223, 224, 226, 227, 232, 238, 242, 247, 252, 254, 255, 296, 305, 313, 317, 338, 341, 345, 346, 348, 356, 361, 363, 367, 368, 373, 376, 378, 381, 387, 406, 424, 426, 430, 443, 459, 461-462, 468, 471, 477, 483, 495, 497, 502, 503, 507, 519, 526, 537, 542, 546, 548, 549, 558, 560, 563-566, 569, 572, 573, 576, 586, 591, 592.

⁶⁷ Sâvî, age, IV, 143. Ayrıca bkz: İbn Ebî Şeybe, age, XIII, 130.

Hadîd sûresinin: *يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ* şeklindeki ve: “Mü’min erkeklerle mü’min kadınları, önlerinden ve sağlarından, (amellerinin) nurları aydınlatıp giderken gördüğün günde” anlamındaki 12. âyetinin hakkında Abdullah b. Mes’ûd (ra)’dan şöyle bir rivayet nakledilmiştir: “Nur, amellere eşit bir şekilde dağıtılacaktır ve kimine bir palmıyla ağcı kadar, kimine insan kadar. En ufağı da, insanın elinde ufak parmağın ucu kadar olup, onu birisiyle açacak, birisiyle de kapatacaktır.”⁶⁸

Sâvî, Nâziât sûresinin: *وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا* şeklindeki ve: “Söküp çıkaranlara andolsun” anlamındaki 1. âyetinde İbn Mes’ûd’dan şunu nakletmiştir: “Gerçekten de ölüm melekleri inanmayanın canını, ıslak yüne vurulup onu koparan şiş demiri gibi vurup koparmaktadırlar.”⁶⁹

1.3.2.3. Ömer b. el-Hattâb Kavliyle Tefsiri

Müfessirimiz, Mâide sûresinin: *الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ* şeklindeki ve: “Bugün size dininizi ikmal ettim” anlamındaki 3. âyetinde şu rivayeti aktarır: Bir Yahudi Hz. Ömer’e: Ey adaletli yönetici, kitabınızdan bir âyet bize yahudilere indirilmiş olsaydı o gün biz bayram ederdik. Ömer: Hangi âyet, diye sordu. Yahudi de cevap verdi: *Bugün size dininizi ikmal ettim*. Ömer de ona şöyle karşılık verdi: O günü biliyoruz, Peygamber’e indirildiği yeri de biliriz. Kendisi Arafat’ta Cuma gününde, ikinci sonrasında bulunuyordu. Bunun yanı sıra Ömer’in şöyle dediği de nakledilir: “Gerçekten tamamlanmadan sonra eksilme başlamaktadır.”⁷⁰

Sâvî, Fussilet sûresinin: *إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا* şeklindeki ve: “Şüphesiz, Rabbimiz Allah’tır deyip, sonra dosdoğru yolda yüreyenlerin üzerine melekler iner” anlamındaki 30. âyetinde Sâvî, Hz. Ömer’in sözlerini şöyle nakletmiştir: “İstikâmet, emirler ve yasaklar üzerine dosdoğru olmak, bir tilki gibi yolu şaşırmakta değildir.”⁷¹

⁶⁸ Sâvî, age, IV, 247. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 295.

⁶⁹ Sâvî, age, IV, 447. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 441; Sa’lebî, age, VI, 368. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, II, 94, 428; III, 126, 185, 193; IV, 58, 159, 226, 229, 361, 408, 434, 443, 468, 507, 546, 548, 549, 576, 603.

⁷⁰ Sâvî, age, I, 438-439. Ayrıca bkz: Sa’lebî, age, II, 405; Beğavî, age, II, 10; Ebüssuûd, age, III, 7.

⁷¹ Sâvî, age, III, 590. Ayrıca bkz: Beğavî, age, II, 404, IV, 114; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, V, 49.

Sâvî, İnfitâr sûresinin: يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ şeklindeki ve: “*Ey insan! İhsanı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir*” anlamındaki 6. âyetinde Hz. Ömer’in: “Onun oylanması cehaleti ve aptallığıdır” sözünü dile getirmektedir.⁷²

1.3.2.4. Alî b. Ebî Tâlib Kavliyle Tefsiri

Müfessir Sâvî, Hac sûresinin: هَذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا عِنْدَ رَبِّهِمْ şeklindeki ve: “*Şu iki grup, Rableri hakkında çekişen iki hasımdır*” anlamındaki 19. âyetinde Hz. Alî’nin: “Kıyamet gününde dizlere çokup Allah onunde ilk tartışmayı ben yapacağım” sözünü nakletmektedir.⁷³

Sâvî, Şûrâ sûresinin: وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ şeklindeki ve: “*Başınıza gelen herhangi musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündedir. Allah çoğunu affeder*” anlamındaki 30. âyetinde Hz. Alî’nin: “Kur’ân’da en çok ümit veren âyet budur. Allah benim bir çok musibetten geçmekte ve affetmekte ve onun affından sonra ne kalır ki” sözünü zikretmektedir.⁷⁴

Müfessirimiz, Mücâdele sûresinin: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ şeklindeki ve: “*Ey iman edenler! Peygamber ile gizli bir şey konuşacağınız zaman bu konuşmanızdan önce bir sadaka veriniz. Bu sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Şayet bir şey bulamazsınız, bilin ki Allah bağışlayandır, esirgeyendir*” anlamındaki 12. âyetinde Hz. Alî’nin şu sözlerini nakleler: “Kur’ân-ı Kerîm’de öyle âyetler var ki benim dışımda kimse onlara göre amel etmemiştir: Bir altınım vardı, onu da 10 gümüşe bozdurdum. Hz. Peygamber’le istişâre ederek her seferinde birer dirhem vermiştim. Bunun yanı sıra onun şu sözü de nakledilir: “Allah’ın kitabında bir âyet vardır, kimse benim dışında ona göre amel etmemiştir; o da istişâre âyetidir.”⁷⁵

⁷² Sâvî, age, IV, 466. Ayrıca bkz: Zemahşerî, age, VI, 330; Neseî, age, IV, 337. Daha fazla örnek için bkz: I, 438, 532; III, 59, 89, 204, 358-359, 391-392; IV, 25, 260-261, 280-281, 397, 525, 531, 583.

⁷³ Sâvî, age, III, 83. Ayrıca bkz: Buhârî, *Meğâzî*, 8.

⁷⁴ Sâvî, age, IV, 21. Ayrıca bkz: Kurtubî, age, XVI, 30.

⁷⁵ Sâvî, age, IV, 267. Ayrıca bkz: İbn Kesir, age, VIII, 75; İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Zâdü’l-Mesir fî İlmi’t-Tefsîr*, Mektebetü’l-İslâmî, 4. B., Beyrut, 1407/1987, VIII, 195. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 273, 292, 478; III, 253-254, 495; IV, 251, 497, 503, 556, 608.

1.3.2.5. Âiše bint Ebû Bekir Kavliyle Tefsiri

Sâvî, Azhâb sûresinin: تَرْجِي مَنْ نَشَاءُ مِنْهُمْ وَ تُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ نَشَاءُ وَ مَنْ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ şeklindeki ve: “Onlardan dilediğini geriye bırakır, dilediğini de yanına alırsın. Boşadığın hanımlarında arzu ettiğini tekrar yanına almanda, senin üzerine bir günah yoktur” anlamındaki 51. âyetinde Hz. Âiše’nin sözlerini nakletmektedir: “Kendini Resûlullah’a hediye eden kadınları çok kıskandım ve dedim ki: Bir kadın kendi kendini bir adama hediye eder mi? Sonra da şu âyet indiğinde: “Onlardan dilediğini...” dedim ki: Rabbinin senin isteklerini yerine getirmekten başka hiç bir şey yapmadığını görüyorum.”⁷⁶

Sâvî, Fussilet sûresinin: وَ قَيِّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ şeklindeki ve: “Biz onlara birtakım arkadaşlar musallat ettik de, onlar önlerinde ve arkalarında ne varsa hepsini bunlara süslü gösterdiler” anlamındaki 25. âyetinde Hz. Âiše’nin şu sözlerini nakleder: “Allah bir kuluna iyilik istediğinde, ona bir sadık ve dürüst vezir gönderir; o unutuğunda ona hatırlatır, o hatırlarsa ona yardımcı olur. Kim başka bir şey/aksini isterse, ona kötü birini gönderir ki, o unutursa hatırlatmaz, hatırlarsa da ona yardımcı olmaz.”⁷⁷

Müfessirimiz, Rahmân sûresinin: فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ şeklindeki ve: “İçinde huyu güzel yüzü güzel kadınlar vardır” anlamındaki 70. âyetinde Hz. Âiše’nin şu sözlerini nakleder: “Hûriler konuşmaya başladığında (şarkı söyleyip, bizler her daim memnunuz ve hiç kızmıyoruz, ebediyiz ve geçici değiliz..) dünya kadınları şöyle söyleyecekler: “Biz namaz kıldık, siz ise kılmadınız, biz sadaka verdik, siz ise vermediniz, Allah’a yemin olsun ki bu sözleri ile onları arkalarında bırakacaklar” diye Âiše ilâve etti.”⁷⁸

1.3.2.6. Diğer Sahâbe Kavilleriyle Tefsiri

Sâvî, yukarıda zikredilen sahâbenin yanında: Ebû Bekir, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre, Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Ebû Sa’îd el-Hudrî, Sa’d b. Mu’âz, Ebu’d-Derdâ’, Ebû Zer, Ubey b. Ka’b, Zeynep bnt. Cahş, Ammâr b. Yâsir, İbnü Zübeyr, Câbir, İbn Selâm vb. Sahâbilere ait âyetlerin tefsirlerini de nakletmektedir.

⁷⁶ Sâvî, age, III, 384. Ayrıca bkz: Buhârî, *Tefsîr*, 253; Müslim, *Ridâ’*, 14.

⁷⁷ Sâvî, age, III, 588. Ayrıca bkz: Ebû Dâvûd, *el-Harâc ve'l-İmâre ve'l-Fey'*, 4.

⁷⁸ Sâvî, age, IV, 227. Daha fazla örnek için bkz: I, 408; III, 37, 130, 372; IV, 65, 136, 162, 280-281, 356, 403, 455.

Meselâ Sâvî, Mü'minûn sûresinin: وَ الَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَ قُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ şeklindeki ve: “*Ve Rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri çarparak yapanlar*” anlamındaki 60. âyetinde Ebû Bekr’in şu sözlerini nakleder: “Bir ayağım Cennet’te, diğeri dışarda bile olsa Allah’ın mekrinden emin olamam.”⁷⁹

Müfessirimiz, Haşr sûresinin: وَ مَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأَلَيْكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ şeklindeki ve: “*Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir*” anlamındaki 9. âyetinde İbn Ömer’in şu sözünü nakleder: “Şuh (شح) insanın kendi mal varlığını savunması değildir. Şuh insana âit olmayı istemesidir.”⁸⁰

Sâvî, Bakara sûresinin: الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ şeklindeki ve: “*Kendilerine kitap verdiklerimiz onu, öz oğullarını tanıdıkları gibi tanır*lar” anlamındaki 146. âyetinde İbn Selâm’dan şu rivayeti aktarmaktadır: “Onu gördüğümde kendi çocuğumu tanırmışçasına tanıdım ve benim onu tanımam bundan daha da büyüktür. Nasıl olduğu soruldu. O da dedi ki: Benim çocuğumun benim olması bilgisi şüphelidir, zandır, benim olmama ihtimali vardır. Muhammed hakkında olan bilgiler ise şüphesiz doğrudur; çünkü Allah’tan geliyor ve onun sözünden şüphe edilmez.”⁸¹

Sâvî, benzer bir şekilde Âl-i İmrân sûresinin: فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظًا şeklindeki ve: “*O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi*” anlamındaki 159. âyetinde Enes b. Mâlik’in sözünü nakletmektedir: “Hz. Peygamber’e 10 sene boyunca hizmet ettim ve yaptığım veya yapmadığım hiç bir şey için bana kızmadı.”⁸²

Tevbe sûresinin: وَ الَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ şeklindeki ve: “*Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele!*” anlamındaki 34. âyetinde Ebû Zer diyor ki: “*Bu âyet müslüman ve Ehl-i Kitap’tan olup zekât ve diğer mecburi katkıları yapmayanları kapsamaktadır.*” Bir gün Ebû Zer ve Mu’âviye arasında görüş ayrılığı yaşandığı rivayet edilir. Mu’âviye bu âyetin Ehl-i Kitap hakkında olduğunu, Ebû Zer ise

⁷⁹ Sâvî, age, III, 119.

⁸⁰ Sâvî, age, IV, 281. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 320.

⁸¹ Sâvî, age, I, 110. Ayrıca bkz: Sa’lebî, age, I, 209.

⁸² Sâvî, age, I, 309. Ayrıca bkz: Buhârî, Edeb, 39; Müslim, Fedâil, 13.

müslümanları da kapsadığını söylemiştir. Sonrasında Şâm valisi Mu'âviye, Halife Osmân'a yazıp onu şikayet etmiş, daha sonrasında Halîfe, Ebû Zer'i yanına çağırıştır.⁸³

Müfessirimiz, Kadr sûresinin: لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ şeklindeki ve: “*Kadir gecesi bin aydan hayırlıdır*” anlamındaki 3. âyetinde Übeyy b. Ka'b'ın sözlerini zikreder ve Leyletü'l-Kadr'in Ramazan'ın 27. gecesi olduğunu nakleder.⁸⁴

Zikredilen örneklerden Sâvî'nin öne çıkan müfessirlerin rivayet ettiği ve naklettiği en âlim sahâbenin yorumlarını kullandığını fark edilmiştir. Bu da Sâvî'nin yorum kalitesini ortaya koymaktadır.

1.4. KUR'ÂN'IN TÂBÎÛN KAVLİ İLE TEFSİRİ

1.4.1. Tâbiûn'un Tefsir İlmindeki Yeri

İslâm uleması arasında Tâbiûn tefsirinin güzelliği ve ilmi değeri konusunda fikir birliği sağlanmış olsa da, Resûlullah veya sahâbenin sözleriyle desteklenmiş olmayan tefsirlerinin, tam delil olarak kabul edilmesi konusunda ihtilaf söz konusudur. Kimileri bu durumda tâbiûn tefsirini kabul ederken, diğer kısmı kabul etmemiştir.

Bu konuda tercih edilen görüşlerden biri Muhammed Hüseyin Zehebî'ye aittir. Bu ise, tabiûn tefsirinin, eğer serbest düşünceye bir fırsat kalmadıysa, delil olarak hiç bir şüphe olmadan kabul edilmesidir. Eğer tabiûn'un düşüncesinin Ehl-i Kitâb'a ait bireyden alındığına dair şüphe duyarsak, o durumda onu kabul etmez ve ona dayanmayız. Şayet bütün tabiûn arasında bir konu hakkında fikir birliği meydana geldiyse, o halde o kabul edilir ve başka düşünce aranmaz.⁸⁵

⁸³ Sâvî, age, II, 140. Ayrıca bkz: Buhârî, *Zekât*, 4.

⁸⁴ Sâvî, age, IV, 537. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 511. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 83, 345, 367, 509; II, 145, 402, 418, 536; III, 214, 253-254, 378, 429, 495; IV, 25, 59, 143-144, 179, 251, 280-281, 455, 469, 494, 497, 504, 522, 534, 546, 583, 608.

⁸⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, age, I, 117-118.

1.4.2. Tâbiûn Kavli ile Yapılan Tefsirler

Müfessir Sâvî, çalışmasında 150 yerde 30'dan fazla tâbiûn yorumuna değinmiştir. En çok değinilen tâbiûn arasında Hasan el-Basrî, Katâde, Mücâhid, İkrime, Mukâtil ve Dahhâk yer almaktadır.

1.4.2.1. Hasan el-Basrî Kavliyle Tefsiri

Sâvî, İsrâ sûresinin: *وَكُلِّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا* şeklindeki ve: “*Her insanın amelini boynuna bağladık. İnsan için kıyamet gününde, açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarız*” anlamındaki 13. âyetini Hasan’ın sözlerini naklederek: “Senin kitabının sayfası açılmış ve seninle ilgili iki melek görevlendirilmiştir: Biri sağ tarafında olup iyiliklerini, diğeri de sol tarafında olup kötülüklerini yazmaktadır. Bu defter hayat boyu devam edip ölümünle kapatılacak ve mezarına senin yanına konulup kıyamet gününde seninle beraber dirilecektir” şeklinde tefsir etmektedir.⁸⁶

Şûrâ sûresinin: *وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ* şeklindeki ve: “*Onların işleri, aralarında danışma iledir*” anlamındaki 38. âyetinin tefsirinde, Hasan der ki: “İstişare eden her topluluk, muhakkak en doğru sonuca ulaşır.”⁸⁷

Müfessirimiz, Nebe’ sûresinin: *لَا يَبْقَى فِيهَا أَحْقَابًا* şeklindeki ve: “*Orada çağlar boyu kalacaklar*” anlamındaki 23. âyetinde Hasan’ın şu tefsirini zikreder: “Allah Cehennem ehline orada kalma süresi konusunda bir vakit belirlenmeden, orada ebedî kalacaklarını söylemiştir. Allah’a yemin ederim ki bir çağ bittiğinde öteki başlayacaktır ve bu çağların ebediyet dışında sonu yoktur.”⁸⁸

⁸⁶ Sâvî, age, II, 461. Ayrıca bkz: Muhammed Abdu’r-Rahîm, *Tefsîrû’l-Hasan el-Basrî*, II, 20.

⁸⁷ Sâvî, age, IV, 25. Ayrıca bkz: Muhammed Abdu’r-Rahîm, age, II, 272.

⁸⁸ Sâvî, age, IV, 443. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 438. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 535, 601; II, 60, 67, 135, 251, 286, 331, 523; III, 313, 346, 402, 514; IV, 17, 21, 59, 146, 321, 336, 338, 356-357, 388-389, 392, 411, 466, 468, 470, 486, 491, 494, 503, 573, 576, 591.

1.4.2.2. Katâde Kavliyle Tefsiri

Meselâ Yûsuf sûresinin: هُوَ كَظِيمٌ şeklinde ve: “*O da kezîmdir (öfkesini yutandır)*” anlamındaki 84. âyetinde Katâde der ki: “Üzüntüsünü içinde saklayıp, dışarıya hayırdan başka hiç bir şey yansıtmayan kişi Kezîm’dir.”⁸⁹

Sâvî, Kehf sûresinin: فَإِنَّا أَهْلُ الْقَرْيَةِ اسْتَطَعْنَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّقُوا هُما şeklinde ve: “*Yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındılar*” anlamındaki 77. âyetinin tefsiri olarak Katâde’nin: “En kötü köy, misafiri kabul etmeyen köydür” sözünü dile getirmektedir.⁹⁰

Kâria sûresinin: فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ şeklinde ve: “*İşte onun anası Hâviye’dir*” anlamındaki 9. âyetindeki umm kelimesi, Katâde’ye göre, Cehennem’e kafa üstü atılacak olanları kapsamaktadır.⁹¹

1.4.2.3. Mücâhid Kavliyle Tefsiri

En’âm sûresinin: يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ şeklinde ve: “*Sûr’a üflendiği gün*” anlamındaki 73. âyetinde Mücâhid Sûr’u şöyle tanımlar: “Sûr, boynuz şeklindedir, içinde bütün ruhlar bulunur ve üzerinde her ruh için bir delik vardır. Ona üflendiğinde her ruh o delikten çıkıp kendi bedenine gidip, o bedende canlanacaktır.”⁹²

Sâvî, Yûnus sûresinin: وَ يَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَ شُرَكَائُكُمْ فَزَلَّلْنَا şeklinde ve: “*Onların hepsini bir araya toplayacağımız, sonra da Allah’a ortak koşanlara: Siz ve koştuğunuz ortaklar yerinizde bekleyin... Ve onların ortakları derler ki: Siz, bize ibadet etmiyordunuz*” anlamındaki 28. âyetinde Mücâhid’in sözünü nakleder ve der ki: “Kıyamet gününde çok zor bir an gelecek ve o anda Allah dışında taptıkları bütün ilâhlar toplanıp şöyle diyecekler: Allah’a yemin olsun ki, bize tapıldığını ne duyduk, ne gördük, ne anladık ne de

⁸⁹ Sâvî, age, II, 316. Ayrıca bkz: Beğavî, age, II, 444.

⁹⁰ Sâvî, age, II, 543. Ayrıca bkz: Beğavî, age, III, 195.

⁹¹ Sâvî, age, IV, 554. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 519. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 273, 493; II, 228, 233, 237, 431, 556; III, 231, 290; IV, 55-56, 69, 239, 247, 310, 356-357, 401, 403, 423, 471, 476, 498, 510, 546, 547, 558, 575, 576, 591, 598.

⁹² Sâvî, age, I, 559. Ayrıca bkz: Beğavî, age, II, 107.

biliyorduk. Onlar da şöyle diyecek: Allah’a yemin olsun ki biz size tapıyorduk. İlâhlar da buna cevaben: Allah bize de size de şahit olarak yeterlidir, diyecekler.”⁹³

Müfessirimiz, Duhân sûresinin: *فَمَا بَكَتِ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ* şeklindeki ve: “*Gök ve yer onların ardından ağlamadı*” anlamındaki 29. âyetinde Mücâhid’in sözünü nakleder ve der ki: “İnanan kişi ruhunu teslim ettiğinde yerler ve gökler arkasında kırk sabah ağlamaktadır.”⁹⁴

1.4.2.4. İkrime Kavliyle Tefsiri

Hac sûresinin: *وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا* şeklindeki ve: “*Yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür; ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin*” anlamındaki 5. âyetinde İkrime der ki: “Bu Kur’ân okuyanın başına gelmez.”⁹⁵

İnşikâk sûresinin: *لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ* şeklindeki ve: “*Ki, siz elbette halden hale geçeceksiniz!*” anlamındaki 19. âyetinde geçen *tabakaları*, İkrime: “Süt emen bebek, sonra süttten kesilen bebek, sonra çocuk, sonra genç, sonra da yaşlı ihtyar” şeklinde açıklamaktadır.⁹⁶

Beled sûresinin: *وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ* şeklindeki ve: “*Ona iki yolu gösterdik*” anlamındaki 10. âyetinde İkrime’nin görüşüne göre: *النَّجْدَيْنِ* yani *تَدْيِينِ* göğüsler anlamına gelmekte olup, bebeğin hayata ve onun rızıkına yönelik bir yoldur.⁹⁷

1.4.2.5. Mukâtil Kavliyle Tefsiri

Süyûtî, Ra’d sûresinin: *وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ* şeklindeki ve: “*Melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır*” anlamındaki 23. âyetinde “*Cennet’in veya çadırın her kapısına*” şeklinde yorumlamıştır. Sâvî ise Mukâtil’in sözlerini zikrederek:

⁹³ Sâvî, age, II, 205. Ayrıca bkz: Taberî, age, XI, 111.

⁹⁴ Sâvî, age, IV, 62. Ayrıca bkz: İbn Ebî Şeybe, age, VII, 136; Beyhakî, *Şu’abü’l-İmân*, III, 183. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 53, 601; II, 17, 117, 431, 461, 535; III, 395; IV, 58, 138, 403, 411, 428, 497, 503, 573, 575.

⁹⁵ Sâvî, age, III, 78.

⁹⁶ Sâvî, age, IV, 477. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 465.

⁹⁷ Sâvî, age, IV, 507. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 489, bu sözü İbn Abbâs’a ve Muhammed b. Ka’b’a isnad etmiş. Daha fazla örnek için bkz: II, 71, 397, 419; IV, 21, 55-56, 358, 468, 504, 563-566, 566, 573, 575, 576, 591.

“Melekler dünyanın her gününde üç defa girip, yanında Allah’tan hediyelerini getireceklerdir” şeklinde âyeti yorumlamaktadır.⁹⁸

Hümeze sûresinin: وَيَلُّ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٌ şeklinde ve: “Hümeze ve Lümeze âdet edinen herkesin vay haline” anlamındaki 1. âyetinde Sâvî’nin anlatardığına göre Mukâtil: “Hümeze senin yokluğunda senin eksikliklerini ortaya çıkaran ve seni azarlayan, lumeze ise aynı şeyleri yüzüne söyleyendir” şeklinde olarak tefsir etmiştir.⁹⁹

1.4.2.6. Dahhâk Kavliyle Tefsiri

Mâide sûresinin: 63. âyetinde: لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَ الْأَخْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَ أَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَئِنْ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ şeklinde ve: *Din adamları ve âlimleri onları, günah olan sözleri söylemekten ve haram yemekten menetselerdi ya! İşledikleri ne kötüdür!*” anlamındaki 63. âyetinde Dahhâk der ki: “Benim için Kur’ân’da kalbime daha fazla korku sokan başka bir âyet yoktur.”¹⁰⁰

Sâvî, Rahmân sûresinin: يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَ الْأَقْدَامِ şeklinde ve: “Suçlular, simalarından tanınır, perçemlerinden ve ayaklarından yakalanırlar” anlamındaki 41. âyetinde Dahhâk sözünü nakleder: “Onun alnı ayaklarıyla bitişik olacak ve sırtından geçen zincirlerle bağlı olacaktır.”¹⁰¹

1.4.2.7. Diğer Tâbiûn Kavilleriyle Tefsiri

Yukarıda zikredilen tabiûn âlimleri dışında Sâvî diğer tabiûnun yorumlarını da zikretmektedir: Sa’îd b. Cübeyr, İbn ‘Atâ, Kelbî, Suddî, Mesrûk, Muhammed b. Ka’b, İbn Cüreyc, Mâlik b. Dînâr, Zeyd b. ‘Alî, Zeyd b. Esleme, Ebû’l-‘Âliye, A’meş, Alkame, Sufyan es-Sevrî, Muhammed b. Sîrîn, Sa’îd b. Müseyyeb, Tâvûs, Şa’bî, Fudayl b. İyâz, Rebî’ b. Enes, Ka’bü’l-Ahbâr vs.

Nahl sûresinin: مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّاهُ حَيَاةً طَيِّبَةً şeklinde ve: “Erkek veya kadın, mü’min olarak kim iyi amel işlerse, onu mutlaka güzel bir hayat ile

⁹⁸ Sâvî, age, II, 344. Ayrıca bkz: Ebû’l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân/Tefsîrû’l-Kebîr*, II, 174-175, Sa’lebî, age, III, 438. Beğavî, age, III, 16.

⁹⁹ Sâvî, age, IV, 561. Ayrıca bkz: Mukâtil b. Süleymân, age, III, 517; Beğavî, age, IV, 523. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 550; II, 425; III, 63; IV, 58, 72, 196, 336, 362, 468, 481-482, 519, 573, 583.

¹⁰⁰ Sâvî, age, I, 481. Ayrıca bkz: Zemahşerî, age, II, 264.

¹⁰¹ Sâvî, age, IV, 222. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 273. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 550; II, 373; III, 108, 346; IV, 136, 468, 489, 504, 539, 568, 576.

yaşatırız” anlamındaki 97. âyetinde Sa’îd b. Cübeyr, ‘Atâ ve Zeyd’in görüşlerine göre: *hayat* kelimesi ile *helal rızık* kastedilmektedir.¹⁰²

Ankebût sûresinin: *وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا* şeklindeki ve: “Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz” anlamındaki 69 âyetinde Fudayl b. İyâz dedi ki: “İlmi taleb etmesinde ısrarlı olanları o ilimlere ulaşacakları yollara yönlendireceğiz.” Sehl b. Abdullah ise: “Bize yönelik ibadet konusunda gayret edenleri sevap yoluna yönlendireceğiz.”¹⁰³

Sâvî, Rahmân sûresinin: *يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* şeklindeki ve: “Göklerde ve yerde bulunan herkes, O’ndan ister” anlamındaki 29. âyetinde İbn Cüreyc’in sözünü nakleder: “Melekler dünyada olanların rızıkları için dua ediyorlar, dünya ve âhiret saadetleri için dünya ve âhiretin her bir sakinin tarafından yapılmaktadır.”¹⁰⁴

Müfessirimiz, Hâkka sûresinin: 32. âyetinde: *ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ* şeklindeki ve: “Sonra da onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincir içinde oraya sokun!” anlamındaki 32. âyetinde Ka’b’ın sözünü nakleder ve der ki: “Bütün dünya demirini bir araya getirsek, zincirin bir halkasının yapımına yetmezdi.”¹⁰⁵

Şa’bî ve A’meş’ten şu söz nakledilir: Hz. Peygamber şöyle yazdırmıştır: *بِسْمِكَ اللَّهُمَّ* Ta ki şu âyet indirilene kadar: *بِسْمِ اللَّهِ* . Daha sonra *بِسْمِ اللَّهِ* yazdırmıştır. Şu âyet indirildiğinde ise: *قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ* , şöyle: *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* yazdırmıştır. Daha sonra şu âyet indirildiğinde: *إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* şöyle: *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* şeklinde yazdırmıştır.¹⁰⁶

En’âm sûresinin: *وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْتَوْنَ عَنْهُ وَإِنْ يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ مَا يَشْعُرُونَ* şeklindeki ve: “Onlar, hem insanları Peygamber’e yaklaştırmaktan vazgeçirmeye çalışırlar, hem de kendileri ondan uzaklaşırlar. Oysa onlar farkında olmadan ancak kendilerini helak ederler”

¹⁰² Sâvî, age, II, 431. Ayrıca bkz: Beğavî, age, III, 83.

¹⁰³ Sâvî, age, III, 313. Ayrıca bkz: Beğavî, age, III, 475.

¹⁰⁴ Sâvî, age, IV, 219. Ayrıca bkz: Kurtubî, age, XVII, 166. Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethü'l-Kadîr*, V, 136.

¹⁰⁵ Sâvî, age, IV, 376. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 389.

¹⁰⁶ Sâvî, age, IV, 603. Ayrıca bkz: İbn Kesîr, age, I, 18.

anlamındaki 26. âyeti Ebû Tâlib veya müşrikler hakkında indirilmiştir. Amr b. Dînâr ve Sa'îd b. Cübeyr ilkini, Kelbî ise müşrikler hakkında indiği görüşünü savunmaktadır.¹⁰⁷

Görüldüğü üzere Kur'ân'ı yorumlarken büyük ölçüde tâbiîn yorumunu da kullanmıştır. Bu da Sâvî'nin tâbiûnu önemli bir delil olarak gördüğüne ve saygı duyduğu âlimlerden olduğuna işaret olabilir.

1.5. İSRÂİLİYYÂT KARŞISINDAKİ TUTUMU

İsrâiliyyât (إِسْرَائِيَّات) kelimesi, isrâiliyye (إِسْرَائِيلِيَّة) kelimesinin çoğludur. İsrâil oğullarına ait çeşitli kaynaklardan intikal edilen hâdiseler veya kıssa anlamındadır. Yahudi kültür ve medeniyetinden tefsire intikal etmiş rivayetler ve izahlar olarak anlaşılırsa da, bu kelime daha geniş anlamda Yahudi, Hristiyan ve diğer kültürlerden İslâmiyet'e aktarılan rivayetleri tarif etmektedir. Ancak diğer dinlere oranla Yahudilikten gelen haberler daha fazla olduğundan dolayı bu kelimenin kullanılması münasip düşmüştür.¹⁰⁸

Daha fazla peygamber kıssalarında müfessirlerin az çok İsrâiliyyât denilen haberleri rivayet ettikleri görülmektedir. Kur'ân'ın peygamber kıssalarından detaylı bir şekilde bahsetmemesi, ana mesaj ile iktifa etmesi, tabii olarak müfessirlerin bu konuda Ehl-i Kitâb'a başvurmasına yol açmıştır.¹⁰⁹

İslâm âlimleri isrâiliyyât üç gruba ayırmışlardır: Tamamen kabul edilenler (Kur'ân ve Sünnet yoluyla ulaştırılan bilgilerle zıtlık arz etmeyen), tamamen reddedilenler (Kur'ân ve Sünnet yoluyla ulaştırılan bilgilerle zıtlık arzedenler) ve karşısında tarafsız kaldığımız (İslâm'ın kaynaklarıyla ne zıtlaşan ne de uyum sağlayan).¹¹⁰

¹⁰⁷ Sâvî, age, I, 535. Ayrıca bkz: Beğavî, age, II, 91. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 38, 273, 324, 367, 535, 583, 601; II, 17, 53-54, 60, 67, 189, 279, 295, 308, 310-311, 359, 422, 431, 535, 554; III, 59, 63, 108, 155, 161, 177, 183, 203, 214, 223, 230-231, 334, 485, 570, 581; IV, 41, 44, 55-56, 59, 62, 63, 72, 74, 145, 219, 222, 229, 231, 310, 372, 391, 403, 411, 423, 428, 443, 471, 474, 476, 493, 497, 503, 504, 515, 529, 546, 548, 562-566, 568, 573, 575, 591, 603, 608.

¹⁰⁸ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 8 B., TDV Y., Ankara 1991., s. 244.

¹⁰⁹ Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Hatiboğlu, İbrahim, "İsrâiliyyât", *DİA*, TDV, İstanbul 2001, XXIII, 195.

¹¹⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, age, I, 158-159.

Sâvî, yüzden fazla isrâiliyâtan bahsetmektedir. Bazı zamanlarda bunu detaylı, bazen de genel olarak yapmıştır. Zikrettiğimiz isrâiliyât bilgileri genel olarak kabul görenlerdir. Bunların yanı sıra tarafsız kaldıklarımız varken, birkaç tane reddedilen de zikredilmektedir.

1.5.1. Kabul Edilen İsrâiliyyât

Sâvî, Nisâ sûresinin: مَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ şeklindeki ve: “Onu ne öldürdüler, ne de astılar, fakat onlara İsâ gibi gösterildi” anlamındaki 157. âyetinde Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sünneti ile kesişmeyen ve genel olarak kabul gören bir rivayeti zikretmektedir. İsrâil oğullarının bir kere Hz. İsâ’ya ve annesi, Hz. İsâ’nın da onlara karşı bir duada bulunduğunu ve Allah’ın da onları domuz ve maymunlara çevirdiği nakledilmektedir. Daha sonra yahudiler onu öldürmek için toplandı. Allahu Te’âla Hz. İsâ’yı bundan haberdar etmiştir. Kendisinin bir de münafık bir arkadaşı vardı. Ona dediler ki: İsâ’ya git ve onu bize getir. Hz. İsâ’ya geldiğinde Allah onu göklere yükseltti ve simasını Hz. İsâ’ninkine benzer kıldı. Bu hâin zat geldiğinde Yahudiler onu yakalamış ve öldürmüştür.¹¹¹

Kabul edilen isrâiliyâtan gelen ve Sâvî’nin naklettiği bir diğer rivayet Hûd sûresinin: وَ هِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ şeklindeki ve: “Gemi, dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu” anlamındaki 42. âyetinde ve Kamer sûresinin 11. ve 12. âyetinde zikredildiği gibi, yağmurun 40 gün boyunca durmadan yağdığı ve suyun hem göklerden, hem de yerden çıktığı nakledilmektedir. “Biz de derhal nehir gibi devamlı akan bir su ile göğün kapılarını açtık. Yeryüzünde kaynaklar fışkırttık.” O kadar su boşaldı ki, yüksekliği en yüksek tepeyi kırk dirsek ölçüsüne geçmiş vaziyetteydi. Her canlı boğuldu.¹¹²

Sâvî, Sâd sûresinin: وَادْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ اِرْكُضْ şeklindeki ve: “Kulumuz Eyyûb’u da an. O Rabbine: Doğrusu şeytan bana bir yorgunluk ve eziyet verdi, diye seslenmişti. Ayağını yere vur! İşte yikanacak ve içilecek soğuk bir su (dedik)” anlamındaki 41. ve 42. âyetinde şeytanın Hz. Eyyûb’un burnuna üflediğini, kalbi ve dili hariç kendisinin hem dış, hem iç bakımından hastalandığını nakletmektedir. Bunun yanı sıra Şâm’da bulunan iki su

¹¹¹ Sâvî, age, I, 421. Ayrıca bkz: Taberî, age, I, 329-333; İbn Kesîr, age, II, 400-401.

¹¹² Sâvî, age, II, 252. Ayrıca bkz: İbn Kesîr, age, IV, 256-257.

pınarından söz edilmektedir. Hz. Eyyûb birinde yıkandı ve dış hastalıklardan kurtuldu, birinden de içti ve iç hastalıklardan kurtuldu. Bir kaynak sıcak, biri de soğuktu, sıcakla yıkandı, soğuktan su içti.¹¹³

Nisâ sûresinin: *وَأَتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا* şeklindeki ve: “*Dâvûd’a Zebûr’u verdik*” 163. âyetinde Zebûr 150 sûreden oluşuyordu ve içinde helal ve haram emirleri bulunmamakta, tesbîh, takdîs, tahmîd ve öğütlerden oluşmaktaydı. Hz. Dâvûd dışarıya çıkıp Zebûr’u okurdu. İsrâîl oğullarının ulemâsı onun arkasından giderdi. Onları insanlar, onları cinler, onları şeytanlar, ormanlardan hayvanlar takip eder, kafalarının üzerinde kuşlar uçuşurdu ve herkes Allah’ın verdiği bu güzel sesi dinleyip ona hayran kalırlardı.¹¹⁴ Görüldüğü gibi ne bu, ne de önceki rivayetler Kur’ân ve hadislerde zikredilenler ile zıtlık arz etmektedir.

1.5.2. Kabul Edilmeyen İsrâîliyyât

Bakara sûresinin: *وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَ مَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ* şeklindeki ve: “*Lâkin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü insanlara sihri ve Babil’de Hârût ile Mârût isimli iki meleğe indileni öğretiyorlardı*” anlamındaki 102. âyetinde, Hârût ve Mârût, daha doğru rivayetlere göre melek değil, insanlardı. Melek olmaları görüşünü Sâvî şu sözlerle açıklamaktadır: Onların melek olmalarını insanların yaptıkları hataları gördüklerinde: “Ey Yüce Allah’ım, sen onları yarattın ve rızıklandırdın; onlar da böyle hata yapmaktalar” sözüne dayandırmaktadır. “Sizin kalbinizde de tutku olsaydı, siz de aynı şekilde davranırdınız” şeklinde Allah buna cevap vermiştir. Melekler de bunu reddederek: “Sana karşı hiçbir zaman hata işlemezdik.” Allah da sözlerini ispatlamak için kendi aralarından iki meleği seçmelerini emretti; onlar da en iyi olan Hârût ve Mârût’u seçtiler. Allah da kalplerinde tutku yarattı, yeryüzüne gönderdi ve insanlar arasında hak ile hükmetmelerine emretmiş; şirk, öldürme, zina ve alkolü de yasaklamıştır. Bunun yanı sıra kendilerine en yüce ismini de öğretmiş ve gece olunca onunla göklere çıkıyorlardı. Bir kere aşırı güzelliğe sahip olan Zehra isimli bir kadın geldi yanlarına. Onu gördüklerinde kalpleri şaşırdı ve kendine çekmek için birçok şey yapmaya başladılar. Onları reddeden kadın birkaç şart koşmuştur: Âdem

¹¹³ Sâvî, age, III, 515. Ayrıca bkz: İbn Kesîr, age, VII, 65.

¹¹⁴ Sâvî, age, I, 424. Ayrıca bkz: İbn Kesîr, age, I, 352.

öldürmeleri ve bunun üzerine öldürdüler, ikinci şart alkol içmeleri idi ve içtiler. Daha sonra putlara secde etmelerini istedi ve secdeye gittiler. Daha sonra göklere çıktıkları Allah'ın yüce ismini öğretmesini istedi ve onu da öğretiler. O ismini de söylediğinde, o gökyüzüne çıkmış ve Allah da onu meşhur Târik yıldızına çevirmiştir. Yaptıklarının farkına vardıklarında Hârût ve Mârût Allah'ın ismini zikrederek göklere çıkmak istediler, ama artık onun bir fonksiyonu kalmamıştı. Bundan sonra Hz. İdrîs'in yanına giderek kendileri için Allah katında şefaatçi olmalarını istediler. Allah da ikisinden birinin ya âhiret, ya da dünya azabını seçmelerini istemiştir. Onlar da dünya azabını seçerek kıyamet gününe kadar Bâbil'de asılı kırbaçlanmaktadırlar. Âlimler bu rivayet konusunda ayrılık yaşamış; İbn Hacer doğru olduğunu söylerken, Beyzâvî Yahûdî rivayeti olduğu için doğru olmadığını savunmuştur. Aynı zamanda bu rivayet meleklerin Allah'ın yarattığı günahsız varlıklar olduğu gerçeği ile çelişmektedir.¹¹⁵

Sâd sûresinin: خَصْمَانِ بَغَىٰ بَعْضُنَا عَلَىٰ بَعْضٍ فَاجْزِمْنَا بِالْحَقِّ وَلَا تَشْطِطْ وَ اهْدِنَا إِلَىٰ سَوَاءٍ şeklindeki ve: “Biz birbirine hasım iki davacıyız, aramızda adaletle hükmet, haksızlık etme; bize doğru yolu göster, dediler. Bu kardeşimdir. Onun doksan dokuz koyunu var. Benimse bir tek koyunum var. Böyle iken ‘Onu da bana ver’ dedi ve tartışmada beni yendi” anlamındaki 22.-23. âyetlerinde bu âyetin mânası konusunda birçok rivayet vardır. Sâvî, ilk olarak Mahallî'nin görüşünü zikreder: Hz. Dâvûd Üriya'ya, kendisinin iddeti bittikten sonra onunla evlenebilmek adına hanımından boşanmasını istediğini nakletmektedir. Bu üç rivayeten birisidir. İkinci rivayete göre Üriya evli değil nişanlıydı, Hz. Dâvûd da bu nişan üzerine ikinci bir nişan yaparak onunla evlenmiştir. O dönemde kendi şeriatlerine göre bu câiz olmasına rağmen, bulunduğu yüksek makamdan dolayı Allah onu azarlamıştır. Üçüncü rivayete göre de, 99 eşe sahip olan Hz. Dâvûd bu hanımı beğendikten sonra eşi olan Üriya'ya cihada gitmesini emrederek onun orda ölmesini sağlayıp hanımıyla evlenmiştir.¹¹⁶ Bu İsrâilî rivayet peygamberlerin ismet sıfatı iler zıtlık arz etmektedir. Nitekim konuyla ilgili Hz. Alî şöyle buyurmuştur: “Hz Dâvûd hakkında bunların konuştuğu şekilde konuşan olursa Allah'ın günahsız kıldığına karşı konuştuğu için iki katı haddi hak edecektir.”

¹¹⁵ Sâvî, age, I, 81-82. Ayrıca bkz: Taberî, age, I, 452-460; Beyzâvî, age, I, 89.

¹¹⁶ Sâvî, age, III, 504. Ayrıca bkz: Taberî, age, XXIV, 146-150.

1.5.3. Tarafsız Kalınan İsrâiliyyât

Sâvî, Bakara sûresinin: *وَ إِذْ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ رَبِّ اَرْنِيْ كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتٰى قَالَ اَوْ لَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰى وَاٰكِنْ* şeklindeki ve: *“İbrâhîm Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl diriltiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? dedi. İbrâhîm: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için, dedi. Bunu üzerine Allah: Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan paria koy..”* anlamındaki 260. âyetinde Hz. İbrâhîm’in bir gün sahilde yürürken bir leşin yakından geçtiğini ve onun kuşlar ve balıklar tarafından yenildiğini görerek Allah’ın nasıl tekrar yarattığını görmek istemiştir. Diğer rivayette, Hz. İbrâhîm’in Nemrûd ile yaptığı münakaşada onun bir insanı öldürüp diğerini bağışlaması üzerine itiraz edip: Öyle değil, vücuduna ruh üfleterek canlandırması şeklinde deyinince Nemrûd: Senin Rabbin onu yapıyor mu? dedi. İbrâhîm de: Evet, dedi. Hz. İbrâhîm o zaman doğu ve batı deliline geçmiştir. Daha sonra kendisi de O’nu görmek istemiştir. Bundan sonra Sâvî, Hz. İbrâhîm’in insana benzeyen dört çeşit kuş aldığını zikretmiştir: Tavus kuşu, kartal, karga ve horoz. Bu kuşlar insanlara şu yönleriyle benzer tavus kuşu hayranlığa ve kibire, kartal yeme ve içme tutkularına, karga bitmez hırsla ve horozun da evliliğin arzularına düşkündür ve bütün bu özellikler insanda mevcuttur.¹¹⁷

Sâvî, Yûnus sûresinin: *حَتّٰى اِذَا اَدْرٰكُهُ الْغَرَقُ قَالَ اٰمَنْتُ* şeklindeki ve: *“O boğulmaya başladığında, ben de iman ettim dedi”* anlamındaki 90. âyetinde bir rivayet zikretmektedir: Cibrîl Firavun’un yanına geldiğinde ona sormuştur: Bir köle sahibinin gözünde yükselip, çeşitli mal ve rızıklara nâil olursa, daha sonra bütün bunları yalanlayıp reddederse ve onun hakkını tanımaz ise, üstelik kendisini Mâlik olarak görüp kendisinden başka yönetici tanımazsa, sahibi ona ne demeli ve ne yapmalı? Firavun o zaman şöyle yazmıştır: “Ebu’l-Abbâs el-Velîd b. Mus’ab diyor ki: Sahibinden ayrılan ve iyiliklerini yok sayan köle denizde boğulmalı” ve Firavun da boğuldu. Boğulurken Cibrîl kendisine kendi eliyle yazmış olduğu şeyi göstermiştir.¹¹⁸

¹¹⁷ Sâvî, age, I, 203-204. Ayrıca bkz: Taberî, age, III, 51-52.

¹¹⁸ Sâvî, age, II, 230.

Müfessirimiz, Tâhâ sûresinin: قَالَ هِيَ عَصَايَ şeklinde ve: “Dedi ki, o benim asamdır” anlamındaki 18. âyetinde o asanın Hz. Âdem tarafından Cennet’ten getirilen ve Cennet asası olduğunu, ondan Şu’ayb’a geçtiğini ve onun tarafından kızına hediye edildiğini nakletmiştir. Daha sonra Şu’ayb kızına asasını Mûsâ’ya hediye etmesini ve onunla hayvanlarını otlatmasını söylemiştir. Bu şekilde peygamberler asası Mûsâ’ya geçmiştir.¹¹⁹

Mahallî, Tâhâ sûresinin: وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّن لِّسَانِي يَفْقَهُ قَوْلِي şeklinde ve: “Dilimdeki bağı çöz” anlamındaki 27. âyetinde Hz. Mûsâ ağzına bir parça kör ateş koyduğundan bahsetmiştir. Sâvî de bu rivayetin şu şekilde olduğunu söylemiştir: Bir gün Firavun Mûsâ ile oynarken, Mûsâ Firavun’undan bir kıl koparmış ve ona tokat atmıştır. Firavun da kızmış ve onu öldürmeye karar vermiştir. Onun hanımı Âsiye şöyle demiş: “Kor ateş, fidan ve meyve arasında fark yapamayan bir çocuktan intikam alınmaz.” Firavun da bunu test etmek için onun önüne bir elmas, hurma ve kor ateş koymuş ve hangisini seçeceğini görmek istemiştir. Çocuk da az kalsın elmas veya hurmayı seçecekken Cibrîl gelip elini kor ateş üzerine koyup onu ağzına atmasına neden olmuştur. Bu şekilde konuşma engeli oluşmuştur.¹²⁰

Sâvî, Sâd sûresinin: فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ şeklinde ve: “Bütün melekler secdeye kapanmış” anlamındaki 73. âyetinde, Hz. Âdem’e ilk secde eden Cibrîl, sonrasında, Mîkâîl, İsrâfîl, Azrâîl ve Kabir melekleri olduğunu nakletmiştir. Secde cuma gününde yapılmış, güneşin tam ortasında olduğu andan, ikinci namazı vaktine kadar sürmüş, bazı rivayetlerde uzunluğu 100 sene, bazılarında 500 sene olduğu zikredilmektedir. Bunun yanı sıra İblîs’in 14.000 sene Kâbe etrafında tavaf yaptığı ve Allah’a 80.000 sene ibadet ettiği zikredilmektedir.¹²¹

¹¹⁹ Sâvî, age, III, 9. Ayrıca bkz: İbn Kesîr, age, V, 273.

¹²⁰ Sâvî, age, III, 12, 197. Ayrıca bkz: Taberî, age, XVI, 159; İbn Kesîr, age, V, 276.

¹²¹ Sâvî, age, III, 520. İsrâiliyyât ile ilgili daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 34-36, 38, 40, 42, 49, 51-52, 56, 58, 60, 80, 186-187, 190, 192, 196, 198, 200-203, 247, 250, 258, 260, 306, 330, 448, 455-460, 515-518, 524-525, 560-561; II, 13, 35-36, 38-40, 49, 50, 54-55, 57-59, 62, 65, 66, 70, 84, 85, 229, 250-252, 254, 256, 257, 260-261, 264, 266-267, 286, 287, 296, 303-304, 314, 317-318, 320, 324-325, 329, 455-459, 515-517, 519, 522, 528, 538, 545, 546-548, 563, 566, 567, 572-573; III, 7, 10, 11, 13, 18, 22, 24, 26, 28, 29, 33, 43, 55, 57, 58, 60-64, 66-67, 110, 112, 117, 158, 198-200, 202, 203, 212, 214, 215, 217, 226, 228, 229-331, 233-236, 238-244, 246, 248, 262-265, 267, 271-273, 275, 288-290, 303, 310, 312, 314, 325, 333-338, 401-407, 432, 445-449, 455-456, 481, 482, 484, 487, 490, 505-507, 509-515, 521, 526, 553-554, 582, 585; IV, 21-22, 46, 151, 168, 215, 355-356, 449-451, 563-566.

Müfessir Sâvî bu rivayetler zikretmekte ama herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Dolayısıyla tarafsız kalmaktadır.

Sonuç olarak, Sâvî'nin hâşiyesinin özellikle önceki peygamberlerden bahseden âyetler söz konusu olunca İsrâiliyyât ile dolu olduğunu söyleyebiliriz. Bilimsel yönden bu kısmın eksikliği ise, İsrâiliyyâtın derecelendirilmesidir. Şayet Sâvî İsrâiliyyâtı alıntılarken derecelendirmeyi kullansaydı ve kendilerine daha az önem göstermiş olsaydı, bu eser daha da değerlendirilebilirdi. Ancak bu yaklaşım sûfî altyapılı olan ve rivayet tefsirine önem veren bir şahıs için gayet doğaldır.

1.6. ARAPLARIN ÂDETLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'i doğru bir şekilde yorumlamak ve tefsir etmek için Arapların âdetlerini bilmek gerekir. Allah, birçok âyette İslâm öncesi Arapların davranışlarını hatırlatır. Arapların âdetlerine ve terminolojisine göre indirilen âyetlerin sayısı çoktur. Arapların âdetleri ve terminolojisini bilmemek, Kur'ân'ın manasını doğru bir şekilde anlamayı engellerken, bunlara hâkim olmak manasını anlayıp yorumlamayı kolaylaştırır.

Sâvî'nin hâşiyesinde *İslâm öncesi Araplarının âdetlerinden* veya *câhiliye döneminde*, gibi yaklaşık 70 ifade bulunmaktadır. Bu âdetler genel olarak bütün Arapları kapsamına rağmen, bazı âyetlerin Evs, Hazrec, Benû Nadîr, Benû Kureyza, Kureyş gibi kabilelere yönelik olduğu görülmektedir. Ara sıra eski kavimlerin âdetlerine ilişkin açıklamalar da bulunmaktadır.

1.6.1. Önceki Peygamberlerin Kavimlerinin Âdetleri

Sık sık olmasa da Sâvî Kur'ân'ın belli âyetlerini daha iyi anlatmak için önceki peygamberlerin kavimlerinin âdetlerine atıfta bulunmuştur.

Yûsuf sûresinin: “*Herbirine bir bıçak verdi*” anlamındaki 31. âyetini okurken, okuyucu Züleyha davet edilen kadınlara neden birer bıçak verdiğini kendi kendine

sorabilir. Müfessir, buradan hareketle et ve meyveyi bıçakla yemenin o zaman âdetlerinden olduğunu zikretmektedir.¹²²

Yûsuf sûresinin: “*Yûsuf’un yanına girdikleri zaman, ana-babasını kucakladı. Güven içinde Allah’ın iradesiyle Mısır’a girin, dedi*” anlamındaki 99. âyetinden Yûsuf’un ana babasının belirsiz bir korkudan Mısır’da oturmadıkları anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, o zamanın âdetine göre insanların hükümdardan izin almadan Mısır’a girmemesidir. Ebeveyni büyük korkudan dolayı izin talebinde bulunmadılar.¹²³

1.6.2. İslâm Öncesi Arapların Âdetleri

Müfessirimiz, Mâide sûresinin: “*Fal oklarıyla kismet aramanız size haram kılındı*” anlamındaki 3. âyetini yorumlarken Arapların yedi oktan oluşan bir âdeti olduğunu, bir okta *Allah bana emreder*, başka bir okta *Allah bana yasaklar*, bir okta *sizdendir*, başka bir okta *sizden değildir*, bir okta *yapışık*, bir okta *akıl*, başka birinde *gafler* şekillerinde yazıldığını söylemektedir. Yola çıkmak veya başka bir şey yapmak isteyenler, Mekke’nin en büyük putu ve Kâbe’de bulunan Hubel adlı bir puta gelir, kapıcıya 100 dirhem verir, okları atarlardı. *Allah bana emreder* yazısıyla ok çıkarsa niyetlerinde olanı yaparlardı. *Allah bana yasaklar* yazısıyla ok çıkarsa niyet ettiklerinden vazgeçerlerdi. Aile menşei bakımından *sizdendir* yazısıyla ok çıkarsa, okun işareti ettiği şahsı kendi ailesine dâhil ederdi. *Sizden değildir* şeklinde ok olursa dâhil etmezlerdi. Eğer *yapışık* yazısıyla ok çıkarsa durum olduğu gibi kalırdı. Kısâs açısından bir anlaşmazlık ortaya çıkarsa *akıl* şeklinde oku çeken kısas öderdi. *Gafler* şeklinde ok olursa okun atılması başka yazılarla ok çıkana kadar tekrarlanırdı. Yukarıda bahsi geçen âyetle bu uygulama yasaklanmıştır.¹²⁴

Müşrikler câhiliye döneminde hasadın bir bölümünü putlara ve Allah’a ayırırdı. Allah’a ayrılmış bölümün putlara ayrılmış bölümden daha kaliteli olduğunu görünce değiştirirdi. Putlara olan sevgi büyük olduğu için putlara ayrılanın daha iyi olduğunu görünce bu şekilde bırakırlardı. Putlara ayrılmış bölüm çürükse Allah’a adanmış bölümüyle değiştirirlerdi; fakat durum tam ters olursa Allah’a adanmış bölüm çürük

¹²² Sâvî, age, II, 294.

¹²³ Sâvî, age, II, 322.

¹²⁴ Sâvî, age, I, 437.

olursa bir şey yapmazlardı. Bunlar göz önünde bulundurularak, En'âm sûresinin 136. âyetini: “Allah’ın yarattığı ekinlerle hayvanlardan Allah’a pay ayırıp zanlarınca, bu Allah’a, bu da ortaklarımıza (putlarımıza) dediler. Ortakları için ayrılan Allah’a ulaşamıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor!” manasında anlamak gerekir.¹²⁵

Mücâhid, İsrâ sûresinin: كُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ şeklindeki ve: “Her insanın kuşunu (amelini) boynuna bağladık” anlamındaki 13. âyetini tefsir ederken amele kuş adının verilmesinin nedenini açıklamıştır. Araplar bir şey yapmaya niyetlendiğinde bir kuş alıp onu uçururlardı; kuş sağ tarafa giderse niyet ettiklerini yaparlardı. Çünkü içinde hayırlı bir iş olduğunu anlardı. Sola giderse niyetinden vazgeçerlerdi. Çünkü içinde kötülük olduğu şeklinde yorumlardı.¹²⁶

Müfessirimiz, Hac sûresinin: “Sinek onlardan bir şey kapsa, bunu ondan geri de alamazlar. İsteyen de âciz, kendinden istenen de” anlamındaki 73. âyetini anlatırken, Arapların putlarının gövdelerine zaferan, başlarına ise bal sürdükleri âdetten bahseder. Araplar sineklerin putlarına ulaşmamaları için bunları kapatıp korurlardı. Buna rağmen sinekler ince çatlaklardan geçerek bal yerlerdi. Bununla birlikte putları değerli taşla, altın takılarla süsler ve güzel kokular koyarlardı. Ara sıra sinek bunları düşürür ve sinek veya kuş bunları götürürdü; fakat putların bunları geri almaya gücü ve imkânı yoktu.¹²⁷

Câhiliye dönemi insanları kız çocuklarından kurtulmak istedikleri zaman yün elbiseleri giydirip çölde develere veya koyunlara bakmaya bırakırlardı. Babaları kızını öldürmek istedikleri zaman eşine kızını dedesine götürmek istiyorum diyerek güzel elbise giydirirdi. Sonra bir kuyuya götürüp bak derlerdi. Kız çocuk bakmaya eğilince onu itip kuyu seviyesi kara seviyesine eşleşinceye kadar üstüne toprak atarlardı. İbn Abbâs’a göre hamile kadının doğumu yaklaştığı zaman bir çukur kazar, bu çukur üzerinde doğururdu. Kız evladı dünyaya gelirse onu bu çukura atardı, erkek çocuğu

¹²⁵ Sâvî, age, I, 598.

¹²⁶ Sâvî, age, II, 461.

¹²⁷ Sâvî, age, III, 103.

doğurursa onu hayatta bırakırdı. Bu yüzden Tekvîr sûresinin 8. ve 9. âyetleri indirildi: *“Diri diri toprağa gömülen kıza sorulduğunda: Hangi günah sebebiyle öldürüldü?”*¹²⁸

1.6.3. Belli Arap Kabileleri ve Kavimlerinin Âdetleri

Sâvî, Bakara sûresinin: *“Bu misakı kabul eden sizler, birbirinizi öldürüyor, aranızdan bir zümreyi yurtlarından çıkarıyor, kötülük ve düşmanlıktan onlara karşı birleşiyorsunuz..”* anlamındaki 85. âyetini tefsir ederken âyetin anlamını daha iyi bir şekilde anlamamız için o zamanın durumunu izah eder ve der ki: Benû Kureyza ve Benû Nadîr kabileleri Hz. Mûsâ’nın (as) vahyi ile onurlandırılmış iken aşağılanmış ve zayıf durumdaydılar. Hâlbuki Resûlümüz dışında hiçbir peygamberin vahyini alamayan Evs ve Hazrec kabilesi arasında uzun zamandır süren bir kavga ve nefret vardı. Aralarında savaş çıktığı zaman herkesin müttefikî vardı. Meselâ, Kureyza kabilesinin müttefikleri (Evs) Benû Nadîr kabilesinden esir alırsa Kureyza onu satın alırdı. Bu iki müşrik kabile, yahudilere kendileriyle savaşıp savaşmayacaklarını sorduklarında, onlara beraber savaşaklarını söylerlerdi. Esirin satın alınmasına ilişkin şöyle derlerdi: *“Bize bu şekilde emredildi.”*¹²⁹

Sâvî, Nisâ sûresinin: *“Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister, şehvetlerine uyanlar ise büsbütün yoldan çıkmamanızı isterler”* anlamındaki 27. âyetiyle kendi tutku yolunu izleyenler için Mecûsilerin âdetlerinden bir örnek verir. Bu âdete göre, babanın kız kardeşiyle ve kardeşinin kızıyla nikâh yasal sayılırken İslâm bunu yasakladı. Mecûsiler bunu duyunca şöyle söylemeye başladılar: *“Siz amca ve halanın kızıyla nikâha izin veriyorsunuz ama, onlarla kısıyılan nikâh ile kardeşinin ve kız kardeşinin kızıyla kısıyılan nikâh arasında ne fark var?”*¹³⁰

Müfessir Tevbe sûresinin: *“Allah’a ortak koşanlar, kendilerinin kâfirliğine bizzat kendileri şahitlik ederlerken, Allah’ın mescitlerini imar etme selâhiyetleri yoktur. Onların bütün işleri boşa gitmiştir. Ve onlar ateşte ebedî kalacaklardır”* anlamındaki 17. âyetini şöyle tefsir etmiştir Kureyşli kâfirler Kâbe sütunlarının yanına putları koyar,

¹²⁸ Sâvî, age, IV, 461-462. Daha fazla örnek için bkz: I, 152, 174, 185, 279, 330, 332, 333, 338, 353, 357, 385, 404, 409, 436, 503-504, 506-507, 580, 586, 599; II, 18, 19, 106, 124, 141-142, 406, 468; III, 87, 90, 143, 144, 185, 312, 374, 386, 391, 447, 494; IV, 25, 278, 295, 298, 310, 393, 395, 501, 522.

¹²⁹ Sâvî, age, I, 70.

¹³⁰ Sâvî, age, I, 354.

tavaf yaparken putlara da secde ederlerdi ve bu şekilde gerçek dinden daha çok uzaklaştırılmış oldular.¹³¹

Bu örneklerden sonra açıkça şunu ifade edilebilir: Bu tür bilgiler âyetlerin anlaşılmasını ve o zamanki Arapların durumunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Âyette bunun üzerinde vurgu yapıldığından anlamak daha kolay olmaktadır.

Zikredilen örnekler, önceki milletlerin âdetlerini tanımanın, muhtemel anlaşılmazlıkları ortadan kaldırdığını, tamamlayıcı bir resim ortaya koyduğunu ve âyetleri anlaşılabilir kıldığını göstermektedir.

Rivayet bölümünün sonunda, Sâvî hâşiyesinin her türlü rivayet tefsiri ile dolu olduğu kolayca farkedilebilir ve hakkı olduğu üzere, klasik tefsirler grubuna girdiği söylenebilir.

2. DİRÂYET TEFSİRİ

Tefsirin bu şekli *re'yi* ve ya *aklî* veya *dirâyet* tefsiri diye de isimlendirilir. Sadece rivayetlere bağlı kalmayıp, din, dil, edebiyat ve bir çok çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirlerdir.¹³²

Kur'ân'ın dirâyet tefsiri câiz olup olmadığı soru hakkında İslâm ulemasının fikir ayrılığı yaşadığı bir konudur. Birileri Kur'ân'ın dirâyet tefsiri tamamen câizdir deyip delillerini ortaya koyarken, ötekileri de katiyen yasaktır deyip kendi delillerini sunmaktadırlar. Üçüncü aynı zamanda en doğru olan ve ilk ikisine nazaran ortalarını bulan görüş ise Kur'ân'ın sadece akla dayanan rasyonel yorumunun yasak olduğudur. Bunun yanı sıra Kur'ân'ın dirâyet yorumu Arap dili, akaid, fıkıh, Kur'ân ve diğer ilimler üzerine bina ediliyorsa o durumda câizdir.¹³³

Sâvî'nin hâşiyesinde bu üçüncü görüşü kabul ettiği fark edilmektedir. Onda rivayet tefsirleri yanı sıra dirâyet tefsirlere de rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra kendisi sadece akli melekelerine dayanarak Kur'ân'ı tefsir eden kişileri açıkça

¹³¹ Sâvî, age, II, 131. Daha fazla örnek için bkz: I, 469, 472; II, 117, 131.

¹³² Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 8 b., TDV Y., Ankara 1991, s. 244.

¹³³ Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: Zehebî, age, I, 221-234; Demirci, age, s. 162-167.

eleştirmektedir. Bu nedenle böyle davranan her müfesiire karşı sarf ettiği sözleri bulmamız mümkündür. “*Ancak müslüman olarak ölü*” âyetinin yorumunda Sâvî: “Süyûtî’nin bazı kitaplarında bu âyeti: “*Ancak müslüman olarak ölü*” yani “*yanlız evli olarak*” olan yorumudur Kur’ân’ın sadece akla dayanan ve tasdiki ve temeli olmayan bir yorumdur ve bu nedenle de yanlıştır” demiştir.¹³⁴

Sâvî’nin hâşiyesinde dirâyet tefsirin bir çok çeşidine rastlanmaktadır. Burada ilk planda Arapça dil bilgisi açısından olan Kur’ân’ın yorumu gelmekte, daha sonra Kelâmî tefsir, Fıkîhî tefsir, Sûfî tefsiri, tarih ve siyer tefsiri, ahlâkî tefsir, konulu tefsiri ve az miktarda bilimsel tefsir gelmektedir.

2.1. DİL YÖNÜ

Kur’ân-ı Kerîm’in apaçık Arap dilinde indirildiğini göz önünde bulundurarak, Arapça ile yapılan tefsirin kaçınılmaz temellerden birisi olduğu sonucuna varılmaktadır. Abdullah b. Abbâs dedi ki: “*Kur’ân’dan bir şey anlayamadığınız zaman Arapça şiirinden faydalanın; zira şiir Arabın divanıdır.*”¹³⁵

Zemahşerî, *el-Mufasssal* adlı kitabın mukaddimesinde, Kur’ân’dan hüküm çıkarmanın ve onu te’vîl etmenin çok iyi bir Arapça dilbilgisine sahip olmayı gerektirdiğini, aksi halde bu işi yapmanın çok cüretkâr bir davranış olacağını söylemektedir.¹³⁶

Sâvî’nin hâşiyesinde dirâyet yorumunun çeşitleri arasında karşımıza en çok çıkan yorumu ise Arapça dilbilgisi ile yapılmış olanıdır. Sâvî’nin Arapça dilini mükemmel derecede bildiği göz önünde bulundurulduğunda bu, şaşırlacak bir durum değildir. Onun hâşiyesinde Lügat, Sarf, Nahiv, Belâgat, Şiir ve Arapça kaideleri zikretmesi açısından dil yorumlarına rastlanmaktadır.

¹³⁴ Sâvî, age, I, 282.

¹³⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 655.

¹³⁶ Zemahşerî, *el-Mufasssal fî İlmi’l-Luğa*, Dâru İhyâi’l-Ulûm, Beyrut 1990, s. 14.

2.1.1. Lügat

Sâvî Arapça kavram ve edatların yorumlarına özel dikkat etmiştir. Bazı kavramları yorumlarken klasik metotla onun anlamını zikrederken,¹³⁷ diğer durumlarda o kelimenin ezadlardan birisi olduğunu belirtir, bazen ona benzer kelime veya kelimeleri getirerek onların benzerlikleri ve farklılıkları üzerine yorum yapar, bazen ise o kelimenin tam zıt manasını taşıyan bir kelimeyi de getirmektedir.

2.1.1.1. Harflerin/Edatların Tefsiri

Arapça'nın edatlarının, asıl anlamları dışında başka anlamları da olduğu bilinmektedir. Müfessir Sâvî, edat konusuna sık sık değinmekte ve asıl anlamında olmayan edatın hangi anlama geldiğini açıklamaktadır. Edatın farklı anlamını kanıtlamak için bazen Kur'ân âyetini, bazen bir beyit veya âlimin konuşmasını örnek olarak göstermektedir. Eserinde: عَلَى, إِلَى, وَ, بِ, أَوْ, مِنْ, فِي, عَنْ, لِ, فَ, أَمْ, مَنْ, ثُمَّ, أَلْ, كَ, لَوْلَا, كَلَّا, gibi edatları analiz etmektedir.

2.1.1.1.1. Alâ (على) Harfinin Mânâları

Enfâl sûresinin 2. âyetinde: عَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ şeklinde ve: “Yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir” anlamındaki âyette geçen عَلَى edatı بِ edatı anlamına gelmektedir.¹³⁸ Hûd sûresinin: مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا şeklinde ve “Yeryüzünde yürüyen her canlının rızık, yalnızca Allah'ın üzerindedir” meâlindeki 6. âyetinde geçen عَلَى edatı مِنْ edatı anlamını ifade eder. Gramer kitaplarının bilgilerine göre عَلَى edatı mecburiyeti ifade etmekte, ama âyette Allah'ın kullarına rızık vermek zorunda olduğundan değil, kulların Yaratan'a güvenlerini ve tevekküllerini artırmaları için kullanılmıştır.¹³⁹

Yâsîn sûresinin: وَلَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَى مَكَانَتِهِمْ şeklinde ve “Eğer dilesek oldukları yerde onların şekillerini değiştirirdik” anlamındaki 67. âyetinde عَلَى edatı فِي edatı manasını ifade eder.¹⁴⁰ Tâhâ sûresinin 10. âyetinde: أَوْ أَجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى şeklinde ve:

¹³⁷ Örnekler için Garîbü'l-Kur'ân başlığı altında bakınız.

¹³⁸ Sâvî, age, II, 91.

¹³⁹ Sâvî, age, II, 239.

¹⁴⁰ Sâvî, age, III, 462.

“Veya ateşin yanında bir rehber bulurum” anlamındaki âyette geçen عَلَى edatı عِنْدَ edatı manasına gelmektedir.¹⁴¹

2.1.1.1.2. İlâ (إِلَى) Harfinin Mânâları

Sâvî, Bakara sûresinin: إِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ şeklinde ve: “Şeytanları ile başbaşa kaldıklarında” anlamındaki 14. âyetinde Beyzâvî’den naklederek, خَلَا fiili انْفَرَدَ bağimsız olmak, yalnız olmak, anlamına gelmektedir, der. Ayrıca إِلَى edatı مَعَ edatı anlamını taşımaktadır, böylece âyetin manası tam yukarıdaki meâlde olduğu gibidir.¹⁴² Aynı zamanda, Mâide sûresinin: وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ şeklinde ve: “Topuklarla beraber ayaklarınızı yıkayın” anlamındaki 6. âyetinde إِلَى edatı مَعَ edatı anlamını ifade etmektedir. Bundan anlaşılıyor ki: abdest alınca topuklara kadar değil, topuklar ile beraber ayaklar yıkanmalıdır.¹⁴³

En’âm sûresinin: أَلِيْجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ şeklinde ve: “Sizi, varlığında şüphe olmayan kıyamet gününe/gününde elbette toplayacaktır” anlamındaki 12. âyetinde إِلَى edatı esas mânasına gelebilir. Ancak لَ veya فِي anlamını da ifade edebilir.¹⁴⁴

Hac sûresinin: ثُمَّ مَحَلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ şeklinde ve: “Sonra bunların varacakları yer Eski Ev’e (Kâbe’ye) kadardır/Eski Ev’dedir” anlamındaki 33. âyetinde إِلَى edatı عِنْدَ anlamına gelir.¹⁴⁵ Aynı zamanda Zümer sûresinin: تَلِيْنُ جُلُودُهُمْ وَ قُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ şeklinde ve: “Hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar” anlamındaki 23. âyetinde geçen إِلَى edatı عِنْدَ edatı anlamını ifade etmektedir.¹⁴⁶

2.1.1.1.3. Vâv (و) Harfinin Mânâları

Sâvî, Yûnus sûresinin: ...وَتَذَكِّرِي... şeklinde ve: “Ey kavmim! Eğer benim (aranızda) durmam ve Allah’ın âyetlerini hatırlatmam ile size ağır geldi ise...” anlamındaki 71. âyetinde geçen و harfi مَعَ harfi anlamını ifade ettiğine dikkat çekmektedir.¹⁴⁷

¹⁴¹ Sâvî, age, III, 8.

¹⁴² Sâvî, age, I, 21. Ayrıca bkz: Beyzâvî, age, I, 28.

¹⁴³ Sâvî, age, I, 443.

¹⁴⁴ Sâvî, age, I, 529.

¹⁴⁵ Sâvî, age, III, 89.

¹⁴⁶ Sâvî, age, III, 533-534.

¹⁴⁷ Sâvî, age, II, 223.

Sâvî, Yûnus sûresinin: *قَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونِي بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ* şeklindeki ve: “*Firavun dedi ki: Bilgili bütün sihirbazları bana getirin*” anlamındaki 79. âyetinde yer alan bu sözlerin, Firavun tarafından hikâye başında söylenilen sözler olduğunu belirtilmektedir. Bunun amacı, kronolojik olarak olayın ayrıntılarını anlatmak değil, sadece bilgileri vermektir. Bu yüzden و harfi başından yer almıştır. Bu harf tertibi ve kronolojik anlatımı gerektirmez.¹⁴⁸

İbrâhîm sûresinin: *ذَٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَ خَافَ وَعِيدِ* şeklindeki ve: “*İşte bu mekanımdan korkan ve tehdidimden sakınan kimselere mahsustur*” anlamındaki 14. âyetini tefsir ederek و harfinin değişikliğini gerektirdiğinden dolayı Allah korkusu ve Allah’ın azabı korkusu olarak anlaşıldığını açıklamaktadır.¹⁴⁹

2.1.1.1.4. Bi (ب) Harfinin Mânâları

Âl-i İmrân sûresinin: *يَلُودُونَ أَلْسِنَتُهُم بِالْكِتَابِ* şeklindeki ve: “*Kitabı okurken dillerini eğip бүkerler*” anlamındaki 78. âyetinde,¹⁵⁰ Âdiyât sûresinin: *فَأَنزَلْنَا بِهِ نَقْعًا* şeklindeki ve: “*Orada tozu dumana katanlara*” anlamındaki 4. âyetinde,¹⁵¹ Nûr sûresinin: *وَالَّذِينَ كَفَرُوا أََعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ* şeklindeki ve: “*İnkâr edenlere gelince, onların amelleri, ıssız çöllerdeki serap gibidir*” anlamındaki 39. âyetinde,¹⁵² İbrâhîm sûresinin: *رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ دُرِّيٍّ بَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ* şeklindeki ve: “*Ey Rabbimiz! Neslimden bir kısmını ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim*” anlamındaki 37. âyetinde, bütün bu âyetlerde ب harfi harfinin anlamına gelmektedir.¹⁵³

Mâide sûresinin 5. âyetinde: *وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ* “*Kim inanmayı kabul etmezse*”¹⁵⁴ ve Kâf sûresinin 15. âyetinde: *أَفَعَبِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ* “*İlk yaratmada âcizlik mi gösterdik*” ب harfi harfinin anlamını ifade etmektedir.¹⁵⁵

Tevbe sûresinin 25. âyetinde: *وَصَافَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ* “*Yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti*” geçen bi edatı me’a edatı manasına

¹⁴⁸ Sâvî, age, II, 226.

¹⁴⁹ Sâvî, age, II, 359.

¹⁵⁰ Sâvî, age, I, 271.

¹⁵¹ Sâvî, age, IV, 550.

¹⁵² Sâvî, age, III, 153.

¹⁵³ Sâvî, age, II, 368.

¹⁵⁴ Sâvî, age, I, 442.

¹⁵⁵ Sâvî, age, IV, 155.

gelmektedir.¹⁵⁶ Ancak Nahl sûresinin 96. âyetinde: وَ لَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ “Elbette sabırlı davrananlara yapmaktan olduklarının en güzelliyle mükâfatlarını vereceğiz” geçen ب harfi harfinin anlamına gelmektedir.¹⁵⁷

2.1.1.1.5. Ev (أُو) Harfinin Mânâları

Sâvî’nin zikrettiği أُو harfinin manalardan bir kaç tanesi şunlardır: Bakara sûresinin 19. âyetinde: أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ “Yahut, gökten sağanak halinde boşanan” geçen أُو edatı şu manalara gelmektedir: tenvî’, ibhâm, şekk, tahyîr, idrâb, vâv anlamlarına gelebilmekte; ayrıca Sâvî ilk manasının en doğru olduğunu dile getirmektedir.¹⁵⁸

Bakara sûresinin 74. âyetinde: فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً “Onlar (kalpleri) taş gibi yahut daha katıdır” geçen أُو edatı بَلْ edatı anlamına gelmektedir.¹⁵⁹ Ancak A’râf sûresinin 50. âyetinde: أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ “Allah’ın size verdiği rızıktan bize de verin” geçen أُو harfi و harfinin anlamını ifade etmektedir.¹⁶⁰

2.1.1.1.6. Min (مِنْ) Harfinin Mânâları

Kur’ân’da مِنْ harfi çeşitli manalara gelmektedir. Müfessirimiz bu harf için zikrettiği manlardan örnek olarak şunları zikrederiz: Zümer sûresinin 22. âyetinde: فَوَيْلٌ لِلنَّفْسِيَّةِ قُلُوبِهِمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ “Allah’ı anmak hususunda kalpleri katılaştırmış olanlara yazıklar olsun!” geçen مِنْ edatı عَنْ edatı manasını ifade eder.¹⁶¹ İsrâ sûresinin ise, 79. âyetinde: وَمِنْ اللَّيْلِ “Gecenin bir kısmında/Gecedten sonra” geçen مِنْ harfi بَعْد manasını taşımaktadır.¹⁶²

Nahl sûresinin 2. âyetinde: يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ “Allah kendi emriyle...” geçen مِنْ edatı ب edatı anlamına gelir.¹⁶³ Aynı sûrede 68. âyetinde: وَ أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي

¹⁵⁶ Sâvî, age, II, 134.

¹⁵⁷ Sâvî, age, II, 431.

¹⁵⁸ Sâvî, age, I, 23.

¹⁵⁹ Sâvî, age, I, 64.

¹⁶⁰ Sâvî, age, II, 29.

¹⁶¹ Sâvî, age, III, 533.

¹⁶² Sâvî, age, II, 485.

¹⁶³ Sâvî, age, II, 396.

في harfi مِنْ geçen “*Rabbin bal arısına: Dağlarda kendine evler edin*” مِنْ الْجِبَالِ بُيُوتًا harfinin anlamını ifade etmektedir.¹⁶⁴

2.1.1.1.7. Fî (في) Harfinin Mânâları

Sâvî'nin في harfi için zikrettiğı manalardan bazıları şunlardır: Nahl sûresinin 41. âyetinde: إِلَى harfinin “*Allah yoluna hicret edenlere gelince*” فِي harfi anlamını ifade etmektedir.¹⁶⁵ Neml sûresinin 19. âyetinde: وَأَدْخَلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ “*Rahmetinle, beni iyi kulların arasına kat*”¹⁶⁶ ve A'râf sûresinin 38. âyetinde: قَالُوا ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ “*Topluluklar ile girin*”¹⁶⁷ ve Mücâdele sûresinin 20. âyetinde: إِيَّاهُمْ فِي الْأَنْدَالِ “*İşte onlar en aşağılarla*”¹⁶⁸ anlamındaki âyetlerde geçen فِي harfi مَعَ harfinin anlamına gelmektedir.

Zikredilen örneklerden, Sâvî'nin edatların anlamını açıklamaya büyük önem gösterdiği farkedilmektedir. Çünkü onların anlamından, bütün cümlenin ve bağlamın anlamı etkilenmektedir.

2.1.1.2. Ezdâd/Zıt Anlamlılık

Arapça dilinin özelliklerinden biri, bazı kelimelerin kendi içinde iki zıt anlam içerebilmesidir. Bu tür kelimelere Arapça'da أَضْدَادُ *ezdâd* kelimeler denilmektedir. Müfessir Sâvî, kendi hâşiyesinde bu tür kelimelere de işaret etmektedir.

Yûnus sûresinin: وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ şeklinde ve: “*Azabı gördükleri zaman için için yanarlar*” anlamındaki 54. âyetinde أَسْرَ kelimesi hem *saklamak* manasını, hem de (أَظْهَرَ) *izhar etmek* manasını ifade eden *ezdâd* kelimelerdendir.¹⁶⁹

İsrâ sûresinin: وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ şeklinde ve: “*Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafîle olmak üzere namaz kıl*” anlamındaki 79. âyetinde تَهَجَّدْ

¹⁶⁴ Sâvî, age, II, 417.

¹⁶⁵ Sâvî, age, II, 408.

¹⁶⁶ Sâvî, age, III, 233.

¹⁶⁷ Sâvî, age, II, 22.

¹⁶⁸ Sâvî, age, IV, 270. Ayrıca, bu ve diğer harflerin daha fazla mana ve örnek için bkz: I, 16, 20, 27, 32, 37, 38, 71, 73, 110, 140, 461, 518, 524; II, 28, 39, 40, 58, 92, 196, 214, 242, 311, 329, 335, 377, 388, 405, 407, 446, 454, 485, 491, 497, 514, 518, 520, 530, 580; III, 7, 20, 44, 46, 48, 50, 55, 62, 76, 107, 114, 138, 140, 153, 154, 162, 175, 176, 196, 198, 206, 210, 219, 227, 243, 247, 262, 278, 281, 318, 327, 405, 430, 433, 467, 473, 476, 527, 548, 552, 579; IV, 10, 12, 19, 48, 61, 172, 175, 187, 202, 204, 230, 406, 428, 445, 448, 468, 476, 477, 483, 539, 562, 570.

¹⁶⁹ Sâvî, age, II, 214.

kelimesi هُجُود kelimesinden gelip, kelimenin asıl mânası *gecede uyumak*'tır. Ayrıca bu kelime *gecedeki uykudan sonra kılınan namaz* için de kullanılmaya başlamıştır. Böylece *teheccüd* kelimesi *ezdâd* kelimelerden olmuştur; çünkü hem uyku, hem de uyanıklık anlamında kullanılmaktadır.¹⁷⁰

Yâsîn sûresinin: وَإِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ şeklindeki ve: “Dilesek onları suda boğarız. O zaman ne onların imdadına koşan olur, ne de onlar kurtarılırlar” anlamındaki 43. âyetinde صَرِيخ kelimesi صَارِخ anlamına gelip, مُسْتَعِيْث yardım isteyen ve مُغِيْث yardım eden, mânalarına gelmektedir. Bundan, bu kelimenin *ezdâd* kelimelerden olduğu, net bir şekilde anlaşılmaktadır.¹⁷¹

Sâvî, Sâd sûresinin مَنَاصٍ حِينَ مَنَاصٍ فَتَنَّاوَا şeklindeki ve: “O zaman feryat ettiler. Hâlbuki artık kurtulma zamanı değildi” anlamındaki 3. âyetinde geçen مَنَاص kelimesinin anlamları *kurtulmuş* (الْمُنْجِي) ve *kaçak* (الْمَفْرَ); ilerleme (التَّكْدُّم) ve gerileme (التَّأَخَّر) olduğunu açıklamaktadır.¹⁷²

Kalem sûresinin فَاصْبَحْتَ كَالصَّرِيم şeklindeki ve: “(Bahçe) kapkara kesildi” anlamındaki 20. âyetinde yer alan صَرِيم kelimesinin ayırım anlamına geldiğini söyleyen Sâvî, bu kelime ile Arapça’da gece ve gündüzün ifade edildiğini, gecenin günden ve günün gecedan ayrılması için صَرِيم kelimesinin kullanıldığını anlatmaktadır.¹⁷³

Sâvî, Tekvîr sûresinin: وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ şeklindeki ve: “Kararmaya yüz tuttuğunda geceye andolsun” anlamındaki 17. âyetinde عَسْعَس kelimesi, hem أَقْبَلَ yöneldi, hem de أَدْبَرَ sırtını döndü, iki zıt anlamına gelmektedir.¹⁷⁴

2.1.1.3. Benzer Kelimeler ve Arasındaki Anlam Farkları

Müfessir Sâvî, hâşiyesinde şekil açısından aynı ama anlamı, açısından farklı olan sesteş kelimelerden ve şekil açısından farklı ama anlamı açısından benzer olan eş anlamlı kelime örneklerinden bahsetmektedir. Eş anlamlı kelimeler arasında ufak tefek

¹⁷⁰ Sâvî, age, II, 485.

¹⁷¹ Sâvî, age, III, 456.

¹⁷² Sâvî, age, III, 498.

¹⁷³ Sâvî, age, IV, 360.

¹⁷⁴ Sâvî, age, IV, 463. Daha fazla örnek için bkz: I, 254; II, 359, 544; III, 456; IV, 138, 238.

farklılıklar bulunduğuna işaret eden Sâvî, Kur’ân âyetleriyle ve Celâleyn tefsirinin iki müellifinin verdikleri örneklerle analizlerini örneklendirmektedir.

Süyûtî, Bakara sûresinin وَلَقَدْ عَلِمْتُمْ şeklinde ve: “*Elbette bilmektesiniz*” anlamındaki 65. âyetinde yer alan عَلِمْتُمْ kelimesinin عَرَفْتُمْ anlamına geldiğini söylemektedir. Sâvî ise bu iki kelimenin eş anlamlı olduğu görüşünü aktarmakta, fakat bu iki kelime arasında bir fark olduğu görüşünü de ileri sürmektedir. Açıklamasında عِلْم kelimesinin مَعْرِفَةٌ kelimesinden daha geniş anlamlı olduğu ve عِلْم kelimesinin cüziyyât, külliyyât, basit ve mürekkeb varlıklar ile ilgili ayrıntıları kapsadığı ifadeleri yer almaktadır. Allah’ın عَارِف değil, عِلْم kelimesinin genel anlamından dolayı عَالِم olduğu söylenildiğini ve bu örnekten عَرَف kelimesinin daha dar anlamlı olduğunu anlaşıldığını belirtmektedir.¹⁷⁵

Sâvî’ye göre, A’râf sûresinin: إِنَّا لَنَرَاكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ şeklinde ve: “*Biz seni gerçekten apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz! Dedi ki: Ey kavmim! Bende bir sapıklık yoktur*” anlamındaki 60. ve 61. âyetinde ضَلَال ve ضَلَالَةٌ kelimelerinin anlamı aynı değildir. ضَلَال kelimesi gerçekten her açıdan çıkmayı, ضَلَالَةٌ kelimesinin gerçekten bir açıdan çıkmayı ifade etmektedir. Bundan anlaşılır ki Nûh (as) onlara daha belîğ bir şekilde cevap vermiştir.¹⁷⁶

Sâvî, Yûsuf sûresinin: إِنَّمَا أَشْكُوا بَنِيَّ وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ şeklinde ve: “*Ben sadece gam ve kederimi Allah’a arz ediyorum*” anlamındaki 86. âyetinde kişi üzüntüsünü sakladığında هَم kelimesinin kullanıldığı, ama birisine üzüntüsünü söylediğinde بَث kelimesinin kullanıldığı örneklerini vermektedir.¹⁷⁷

Yûsuf sûresinin: وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ şeklinde ve: “*Gerçekten biz hataya düşmüştük*” anlamındaki 91. âyetinde خَطِئَ fiili isteyerek günah işlendiğini gösterirken, خَطَا fiilinin günahın istemeyerek işlendiğini ifade ettiğini açıklamaktadır. Bundan dolayı, âyette مُخْطِئِينَ değil, خَاطِئِينَ denilmiştir.¹⁷⁸

Mahallî, Enbiyâ sûresinin: فَلَمَّا أَحْسُوا أَسَاسَنَا şeklinde ve: “*Azabımızı hissettiklerinde*” anlamındaki 12. âyetinde أَحَسَّ kelimesini شَعَرَ olarak yorumlamıştır. Sâvî, ayn harfi

¹⁷⁵ Sâvî, age, I, 60.

¹⁷⁶ Sâvî, age, II, 35.

¹⁷⁷ Sâvî, age, II, 317.

¹⁷⁸ Sâvî, age, II, 319. Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XII, 225.

üzerindeki *fetha* ile شَعَرَ kelimesinin عَلِمَ anlamına geldiğini, ama ayn harfi üzerindeki *damme* ile شَعَرَ kelimesinin تَكَلَّمَ بِالشَّعْرِ *şiiirle konuşmak* anlamına geldiğini açıklamaktadır.¹⁷⁹

Sâvî, Hac sûresinin: وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتٍ حَمْلٍ حَمْلَهَا şeklinde ve: “*Her gebe kadın çocuğunu düşürür*” anlamındaki 2. âyetinde hâ harfi üzerindeki *fetha* ile yazılmış حَمَل kelimesinin göbekte olan ve ağacın zirvesinde bulunan şeyi ifade ettiğini, fakat hâ harfi üzerindeki *kesre* ile yazılmış حَمِل kelimesinin, sırtta taşınan yük anlamına geldiğini anlatmaktadır.¹⁸⁰

Sâvî, Haşr sûresinin: وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ şeklinde ve: “*Kim nefsinin cimriliğinden korunursa*” anlamındaki 9. âyetini شُحَّ ve بُخْل kelimeleri arasında fark bulunduğunu söyleyerek, بُخْل kelimesinin malından başkalarına vermemesi anlamına geldiğini ve شُحَّ kelimesinin insanın zoruna giden iyi işler yapma ve güzel ahlâkla davranma özelliğini ifade ettiğini açıklamaktadır.¹⁸¹

Müfessirimiz, Şems sûresinin: وَالشَّمْسُ وَ ضُحَاهَا şeklinde ve: “*Güneşe ve kuşluk vaktindeki aydınlığına*” anlamındaki 1. âyetinde ضُحَا kelimesinin günün gelmesi anlamında olduğunu, fakat *damme* ile yazılmış دُحَا günün biraz önce gelmesi, ضُحَا دُحَا’ şeklinde yazılmış kelimenin günün çoktan gelmesini ifade ettiğini anlatmaktadır.¹⁸²

2.1.1.4. Bir Kelimenin Zıt Anlamının Zikredilmesi

Sâvî, Kur’ân kelimelerinin anlamını ve Celâleyn tefsirinin açıklamalarını daha iyi bir şekilde anlatmak için zıt anlamlı kelimeler yöntemine ara sıra başvurmuştur. Bu bağlamda Âl-i İmrân sûresinin: إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ şeklinde ve: “*Melekler demişlerdi ki: Ey Meryem! Allah sana kandisinden bir Kelimeyi müjdeliyor*” anlamındaki 45. âyetinde müjdeli haber anlamına gelen بَشَارَةٌ kelimesinin açıklamasında, zıt anlamlı olan, kötü ve zararlı haber anlamına gelen نَذَارَةٌ kelimesini de yazmıştır.¹⁸³

Müfessirimiz, Nisâ sûresinin: وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ لَهُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ şeklinde ve: “*Allah’ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı)*

¹⁷⁹ Sâvî, age, III, 43.

¹⁸⁰ Sâvî, age, III, 76.

¹⁸¹ Sâvî, age, IV, 281, 321.

¹⁸² Sâvî, age, IV, 509. Daha fazla örnek için bkz: I, 22, 43, 45, 50, 85, 199, 228, 233, 287, 333, 474; II, 22, 24, 36, 42, 72, 139, 150, 223, 238, 334-335, 356, 407, 410, 431, 477, 492, 512, 531, 574; III, 9, 30, 31, 44, 76, 202, 221, 233, 267, 301, 325, 326, 423, 444, 475, 477, 501, 512, 535, 590, 596; IV, 118, 142, 146, 153, 186, 201, 218, 231, 377, 394, 396, 405, 417, 422, 430, 518, 521, 570, 572, 594.

¹⁸³ Sâvî, age, I, 253.

hasretle arzu etmeyin” anlamındaki 32. âyetinde تَمَنَّى kelimesinin gelecekte bir isteğin gerçekleşmesi anlamına geldiğini anlatırken, yanında geçmişte bir şeyin gerçekleşmesi anlamındaki تَلَهَّف kelimesini zıtlık olarak sunmaktadır.¹⁸⁴

Mâide sûresinin: الْيَوْمَ يَنسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ şeklindeki ve: “Bugün kâfirler, sizin dininizden ümit kesmişlerdir” anlamındaki 3. âyetinde yas anlamına gelen يَأْس kelimesinin zıt anlamının, ümit anlamına gelen رَجَاء kelimesi olduğunu söylenmektedir.¹⁸⁵

A'râf sûresinin: قَالَتْ أَخْرَاهُمْ لَأُولَاهُمْ şeklindeki ve: “Sonrakiler öncekilere diyecekler ki” anlamındaki 38. âyetinde أَخْرَى kelimesi, أَخْرَج kelimesinin dişil formudur ve bu kelimenin zıt anlamı أَوَّل kelimesidir ve onun dişil formu غَيْر anlamına gelen آخَر kelimesidir.¹⁸⁶

Sâvî, Enbiyâ sûresinin: خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَل şeklindeki ve: “İnsan aceleci yaratılmıştır” anlamındaki 37. âyetinde بَطْء kelimesinin zıt anlamı olan عَجَل kelimesinin anlamının işlerde acele etmek olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁷

Fussilet sûresinin: أَيَّامٍ نَجَسَاتٍ şeklindeki ve: “O uğursuz günlerde” anlamındaki 16. âyetinde نَجَسَات kelimesinin anlamının مَشْؤُومَات kelimesi olduğunu anlatan Mahallî'ye karşı Sâvî, bu kelimenin anlamının يُؤْمِن kelimesinin zıt anlamında شَوْم kelimesi olduğunu söylemektedir.¹⁸⁸

2.1.2. Sarf

Sarf, Arap dilinin kelime yapısıyla ilgili dalıdır. Müfessir Sâvî, hâşiyesinde Kur'ân âyetlerini, kelimelerin tasrîfi, vezni, tekili ve çoğulu bakımından tefsir etmiştir. Ayrıca, kendi babından gelmeyen kelimelere de işaret etmiştir.

2.1.2.1. Kelimelerin Tasrîfi

Bazı kelimelerin köklerini açıklamaya özen gösteren Sâvî, eserinde kelimelerin değişikliğe uğramasına ve son şeklini alana kadar yaşadığı dönüşümlere ilişkin yaklaşık 200 örnek sunmaktadır.

¹⁸⁴ Sâvî, age, I, 356.

¹⁸⁵ Sâvî, age, I, 438.

¹⁸⁶ Sâvî, age, II, 22.

¹⁸⁷ Sâvî, age, III, 50.

¹⁸⁸ Sâvî, age, III, 585. Daha fazla örnek için bkz: I, 43, 47, 289, 380, 401-402, 413, 416, 590; III, 66, 143.

Sâvî'ye göre, Bakara sûresinin 3. âyetinde yer alan صَلَاة kelimesinin ilk şekli صَلوة idi; ama vâv sesi zamanla hareke alır ve ondan önceki ses *fetha* alırdı; böylece vâv sesi *elif* sesine dönüşmüştür. Başka görüşe göre ise صَلَاة kelimesi وَصَلَة kelimesinden türetilmiştir; vâv sesi başka bir yere geçip hareke almış ve ondan önceki ses *fetha* almıştır. Böylece vâv sesi *elif* sesine dönüşmüş oldu.¹⁸⁹

Bakara sûresinin 19. âyetinde yer alan سَمَاء kelimesinin aslı سَمَو şeklindeydi. Kelimenin sonunda bulunan vâv sesi hemze sesine dönüşmüştür.¹⁹⁰

Sâvî, Mâide sûresinin 101. âyetinde yer alan أَشْيَاء kelimesinin kökünün حَمَرَاء kelimesinde olduğu gibi فَعْلَاء veznine göre شَيْء şeklinde olduğunu söylemektedir. Hâlbuki Araplara iki hemze arasında yer alan elifin telaffuzu zor geldiğinden dolayı, bu kelimenin telaffuzunda zorluk çekmişlerdir. Bu zorluk, özellikle yâ sesinin ilk *hemze* sesinden önce yer alması durumunda belli olurdu. Bu yüzden seslerin yeri değişmiş ve böylece lâmu'l-*kelime* sayılan ilk hemze *şîn* sesinden sonra yer almıştır ve لَفْعَاء veznini almıştır.¹⁹¹

Enfâl sûresinin 16. âyetinde yer alan مُنَحِّرًا kelimesini değerlendiren Sâvî, aslı نَحِير ve نَحِيْر şekillerinde olduğunu söylemektedir. Vâv ve yâ sesleri yan yana gelince, vâv sesi yâ sesine dönüşmüştür ve yâ sesi içinde kaybolmuştur.¹⁹²

Yûsuf sûresinin 45. âyetinde وَادَّكَرَ kelimesinin asıl şekli اِدْتَكَّر idi. Zâl harfinden sonra gelen *te* sesi *dâl* sesine geçmiş, ondan sonra birbirine yakın sesler olduklarından dolayı ünsüz benzeşmesi gerçekleştirilmiştir.¹⁹³

Sâvî, Fussilet sûresinin 29. âyetinde أَرْنَا kelimesini değerlendiren, kelimenin kökü أَرْنَا şeklinde olduğunu söylemektedir. Râ sesi fâ'u'l-kelimedir, ikinci *hemze* aynu'l-kelimedir, yâ sesi lâmu'l-kelimedir. Yâ sesinin silinmesiyle *hemze* üzerindeki önceki sesine geçmiştir. Bundan sonra *hemze* sesi düşmüş ve أَفْنَا şeklinde vezin kalmıştır.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Sâvî, age, I, 15.

¹⁹⁰ Sâvî, age, I, 23.

¹⁹¹ Sâvî, age, I, 505.

¹⁹² Sâvî, age, II, 97.

¹⁹³ Sâvî, age, II, 300.

¹⁹⁴ Sâvî, age, III, 589.

Zuhurf sûresinin 55. âyetinin فَلَمَّا أَسْفُونَا cümlesinin filini analiz ederken aslı أَسْفُونَا şeklinde olduğunu ve ikinci *hemze* sesinin *elif* sesine dönüştüğünü anlatmaktadır.¹⁹⁵ Buna benzer ses olayı Feth sûresinin 29. âyetinde görülmektedir. فَازَرَهُ kelimesinin asıl kökü أَزَرَهُ şeklindedir ve أَكْرَمَهُ vezni şeklindedir. Bilinen kurala uygun ikinci *hemze* sesi *elif* sesine dönüşmüştür.¹⁹⁶

Vâkıa sûresinin 71. âyetindeki تُورُونَ kelimesinin aslı توريون olduğunu söyleyen Sâvî, yâ sesi u ünlü ile telaffuz etmek sorunlu olduğunu ve bundan dolayı silindiğini açıklamaktadır. Bundan sonra iki sükûn yan yana gelince birisi silinmiştir. Vâv sesinin etkisinden dolayı kesre (e ünlüsü) dammeye (u ünlüsüne) dönüşmüştür.¹⁹⁷

2.1.2.2. Kelimelerin Vezni/Babı

Müfessir Sâvî, âyetlerin kelimelerini veya Celâleyn'in kelimelerini tefsir ederken, bazen de bu kelimelerin vezinlerini/bablarını da zikretmektedir. Bu hâşiyeyi okuyan kimselerin okumasını kolaylaştırmaktadır.

Sâvî, Bakara sûresinin: لَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ şeklinde ve: “*Bilerek hakkı bâtil ile karıştırmayın*” anlamındaki 42. âyetinde لَبَسَ fiilinin ضَرَبَ babında geldiğini söylemektedir. Ayrıca لَبَسَ *elbise giymek*, fiili تَعَبَ babında geldiğine özellikle dikkat çekmektedir.¹⁹⁸

Âl-i İmrân sûresinin: يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ şeklindeki ve: “*Gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetleri okurlar*” anlamındaki 113. âyetinde آنَاءَ kelimesi ya أَنَّى kelimesinin çoğulu olup عَصَا vezninde gelmiş, ya da أَنَّى kelimesinin çoğuludur, ظَبْيٍ vezninde gelmiştir, ya da *enyun* أَنَّى kelimesinin çoğuludur, *hamlun* حَمْلٍ veznine gelmiştir, ya da أَنُو kelimesini çoğuludur ve جَرَوْا veznine gelmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Sâvî, age, IV, 46.

¹⁹⁶ Sâvî, age, IV, 133.

¹⁹⁷ Sâvî, age, IV, 238. Daha fazla örnek için bkz: I, 11, 14, 18, 21, 27, 30, 34, 43, 48, 49, 50, 54, 58, 60, 63, 64, 71, 73, 81, 83, 118, 137, 143, 146, 153, 157, 169, 183, 189, 202, 203, 210, 214, 215, 244, 263, 298, 299, 302, 304, 308, 320, 330, 335, 366, 385, 389, 394, 413, 420, 503, 507, 517, 592; II, 8, 15, 36, 50, 51, 53, 61, 129, 144, 160, 163, 176, 187, 193, 202, 205, 207, 238, 239, 241, 245, 247, 249, 253, 281, 346, 351, 361, 377, 428, 443, 459, 493, 519, 562, 564, 565, 572, 577; III, 20, 31, 37, 82, 116, 122, 124, 143, 146, 158, 175, 178, 185, 227, 245, 250, 251, 292, 326, 358, 407, 457, 460, 505, 508, 542; IV, 34, 68, 105, 121, 135, 149, 191, 202, 205, 208, 216, 224, 232, 236, 250, 253, 269, 302, 330, 337, 339, 354, 380, 387, 402, 406, 411, 430, 450, 452, 501, 507, 514, 520, 538, 556, 557, 566, 569, 572, 596, 605, 606.

¹⁹⁸ Sâvî, age, I, 45.

¹⁹⁹ Sâvî, age, I, 287.

Sâvî, İsrâ sûresinin: *يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أَنَسٍ بِإِمَامِهِمْ* şeklindeki ve: “*Her insan topluluğun önderleri ile birlikte çağıracağımız*” anlamındaki 71. âyetinde *أَنَسٍ* kelimesinin *فُعَال* vezninde geldiğini söylemektedir. Ayrıca hemzesi silinirse, *نَاس* şekli kalıp, bu durumda vezni *عَال* olmaktadır.²⁰⁰

Müfessirimiz, Ahzâb sûresinin: *فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ* şeklindeki ve: “*Onlardan kimi canını vermiştir*” anlamındaki 23. âyetinin *نَحَبَ* - *يُنْحَبُ* fiili *قَتَلَ* ve *نَذَرَ* babında, ayrıca *نَحَبَ* - *يُنْحَبُ* fiili *ضَرَبَ* ve *بَقَى* babında geldiğini söylemektedir.²⁰¹

Mahallî, Şûrâ sûresinin: *جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا* şeklindeki ve: “*Size kendinizden eşler yaratmıştır*” anlamındaki 11. âyetini Hava’yı Âdem’in kaburgadan (*ضِلْع*) yaratmış, olarak yorumlamıştır. Sâvî *ضِلْع* kelimesinin açıklarken, *عَنْب* ve *جَمْل* veznine geldiğini söylemektedir. Böylece *dâd* harfi kesreli, *lâm* harfi ise ya sükûnlu ya da fethalıdır. Bu kelimenin fiili ise: *ضَلَع* iki baba gelir: *اعوج* anlamını ifade ederse *تَعَبَ* babına gelir, ayrıca *نَفَعَ* babına gelirse *مَالَ عَنِ الْحَقِّ* anlamını ifade etmektedir.²⁰²

Rahmân sûresinin: *الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ* şeklindeki ve: “*Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte) dir*” anlamındaki 5. âyetinde *حُسْبَانٍ* kelimesi masdar mufred olup *غُفْرَان* ve *كُفْرَان* veznine ve *hesap*, anlamına gelir. Ayrıca *حُسْبَانٍ* kelimesi *حِسَاب* kelimesinin çoğulu da olabilir, tıpkı *شِهَابٍ* ve *شُهْبَانٍ* ve *رَغِيفٍ* ve *رُغْفَانٍ* kelimeleri gibidir.²⁰³

2.1.2.3. Kendi Babında Gelmeyen Kelimeler

Müfessir Sâvî, kendi biçiminde olmayan kelime ve cümlelere de işaret etmektedir. Veya diğer tabirle, onların şeklini gerektiren anlamı taşımayan kelimelere de işaret etmektedir. Örneğin Tâhâ sûresinin: *فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَىٰ* şeklindeki ve: “*O, gizliyi de, gizlinin gizlisini de bilir*” anlamındaki 7. âyetinde²⁰⁴ ve Tâhâ sûresinin: *لَتُرِيَنَّكَ مِنْ آيَاتِنَا* şeklindeki ve: “*Sana en büyük âyetlerimizden bazılarını gösterelim*” anlamındaki

²⁰⁰ Sâvî, age, II, 481.

²⁰¹ Sâvî, age, III, 368.

²⁰² Sâvî, age, IV, 9.

²⁰³ Sâvî, age, IV, 215. Daha fazla örnek için bkz: I, 21, 30, 50, 64, 69, 72, 83, 151, 173, 194, 244, 308, 371, 385, 413, 421, 435, 505, 572, 575, 590, 598; II, 12, 14, 54, 56, 90, 129, 133, 136, 150, 187, 317, 397, 412, 454, 463, 468, 469, 479, 492, 528, 536, 538, 542, 551, 557, 559, 562, 564; III, 20, 31, 86, 116, 131, 146, 153, 177, 194-195, 209, 368, 397, 423, 459, 490, 500, 501, 512, 545, 552, 558, 563, 589, 598; IV, 23, 28, 41, 58, 105, 121, 133, 149, 153, 161, 164, 200, 203, 210, 222, 233, 236, 302, 372, 381, 392, 395, 398, 404, 416, 441, 447, 457, 460, 501, 507, 546.

²⁰⁴ Sâvî, age, III, 6.

23. âyetinde, *ef'alu tefdîl* şeklini gerektiren anlamını ifâde etmektedir,²⁰⁵ ayrıca bazı durumlarda *ef'alu tefdîl* kendi babında gelmemektedir. Örneğin, En'âm sûresinin: إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ şeklindeki ve: “*Muhakkak ki senin Rabbin, O, kendi yolundan sapanı en iyi bilendir/biliyor*” anlamındaki 117. âyetinde أَعْلَمُ kelimesi de عَالِم anlamını taşır.²⁰⁶ Tefdîl ismi Allah'ın sıfatlara: أَكْرَمَ, أَكْبَرُ, أَكْثَرُ, أَكْثَرُ, أَكْثَرُ gibi atıfta bulunursa, kendi şeklinin anlamını ifade etmemektedir; aksi takdirde mânası sorunlu olacaktır. Sanki Allah'ın bilgisinde şimdi ve daha önce arasında bir farklılık vardır.²⁰⁷

Neml sûresinin: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا şeklindeki ve: “*Kim iyilikle gelirse ona daha iyisini verilir*” anlamındaki 89. âyetinde الْحَسَنَةُ kelimesinden maksat lâilâhe illallâh olarak yorumlanmıştır. Öyleyse hayrun kelimesi kendi babında değildir, çünkü bu kelimedenden daha hayırlı bir ibadet yoktur.²⁰⁸ Ankebût sûresinin: وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِينَ كَانُوا şeklindeki ve: “*Onların (en iyi) yaptıklarını ödüllendireceğiz*” anlamındaki 7. âyetinde, أَحْسَنُ kelimesi حَسَن mânasını taşır ve böylece tefdîl ismi kendi babında değildir; aksı takdirde onlara iyi değil, sadece en iyi yaptıklarını ödüllendirilecekler.²⁰⁹ Aynı mânayı Ahkâf sûresinin: الَّذِينَ نَقَبَلُ مِنْهُمْ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا أُولَئِكَ şeklindeki ve: “*İşte yaptıklarının (en) iyisini kabul ediyoruz*” anlamındaki 16. âyetinde en iyisi şeklinde anlaşılabilir. Bundan dolayı müfessir, ism-i tafdîl kendi babında değil, أَحْسَن kelimesi حَسَن anlamını ifade ettiğine dikkat çekmektedir.²¹⁰

Bazen kelime tekil şeklinde gelip çoğul anlamını taşır. Bakara sûresinin: لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ şeklindeki ve: “*Kulak(lar)ını sağır eder*” anlamındaki 20. âyetinde سَمْع kelimesi أَسْمَاع anlamını ifade etmektedir.²¹¹ Aynı zamanda Nahl sûresinin: وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا şeklindeki ve: “*Allah'ın nimetini saymaya kalkarsınız, onu sayamazsınız*” anlamındaki 18. âyetinde نِعْمَةٌ kelimesi tekil şeklinde gelip çoğul anlamını ifade etmektedir.²¹²

Bazen bir kelime veya cümle haber şeklinde gelip emir mânası taşımaktadır. Bazen durum tam tersi olur. Bakara sûresinin: أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ şeklindeki

²⁰⁵ Sâvî, age, III, 11.

²⁰⁶ Sâvî, age, I, 585.

²⁰⁷ Sâvî, age, I, 590.

²⁰⁸ Sâvî, age, III, 258.

²⁰⁹ Sâvî, age, III, 296.

²¹⁰ Sâvî, age, IV, 88.

²¹¹ Sâvî, age, I, 25.

²¹² Sâvî, age, I, 43.

ve: “*Bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir*” anlamındaki 114. âyeti haber şekline gelmiştir, ancak emir anlamını ifade etmektedir: “*Onları, cihâd ile korkutun ki Kâbe ve Beytu’l-Makdis’e güvenli bir şekilde girmesinler.*”²¹³ Sâvî, Tevbe sûresinin: أَوْ لَا اسْتَغْفِرُ لَهُمْ تَسْتَغْفِرُ لَهُمْ şeklindeki ve “*Onlar için ister af dile, ister dileme*” anlamındaki 80. âyetinde اسْتَغْفِرُ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُ emir şekline rağmen, haber anlamını taşır ve mânası şöyledir: “*Onlar için af dilerse veya dilemezse.*”²¹⁴

Mef’ûl bazen farklı bir biçimde gelir, bazen de başka bir kelime biçiminin anlamını taşımaktadır. Örneğin, Bakara sûresinin: اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ şeklindeki ve: “*Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında*” anlamındaki 164. âyetinde Sâvî, خَلَقَ kelimesi masdar olarak gelip, ism-i mefûl (مَخْلُوق) anlamını ifade ettiğini söylemektedir.²¹⁵ Meryem sûresinin: اِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا şeklindeki ve “*Şüphesiz onun vâdi yerini bulacaktır*” anlamındaki 61. âyetinde مَأْتِيًّا kelimesi ism-i mef’ûl’dur آتِيًّا, ayrıca ism-i fâ’il anlamına gelmektedir.²¹⁶

Bazen zarf-ı mekân, zarf-ı zaman anlamına gelmektedir. Örneğin, Âl-i İmrân sûresinin: هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ şeklindeki ve: “*Orada Zekeriyâ Rabbine dua etti*” anlamındaki 38. âyetinde هُنَالِكَ kelimesi esasta zarf-ı mekân anlamına gelmesi gerekmektedir, ayrıca burada zarf-ı zaman anlamını ifade etmektedir. Ayrıca diğer bir görüşe göre buradaki zarf-ı mekân zarf-ı mekân ma’nevî anlamına gelip, mânası da şöyledir: “*O olay esnasında Zekeriyâ dua ediyordu.*”²¹⁷

Bazen zamanlar kendi babında, anlamında değil, başka zaman anlamına gelir. Sâvî, Yûsuf sûresinin: اِنِّي اَرَى سَبْعَ بَقَرَاتٍ şeklindeki ve: “*Ben (rüyada) yedi ineği... gördüm*” anlamındaki 43. âyetinde şimdiki zamanı geçmiş zamanı anlamına geldiğini,²¹⁸ ve Meryem sûresinin: اَسْمِعْ بِهِمْ وَ ابْصِرْ şeklindeki ve: “*Onlara duyur ve*

²¹³ Sâvî, age, I, 89.

²¹⁴ Sâvî, age, II, 163.

²¹⁵ Sâvî, age, I, 121.

²¹⁶ Sâvî, age, II, 574.

²¹⁷ Sâvî, age, I, 250.

²¹⁸ Sâvî, age, II, 299.

göster” anlamındaki 38. âyetinde fiiller emir şekline gelmiştir, ancak geçmiş anlamını ifade ettiğini söylemektedir.²¹⁹

2.1.2.4. Kelimelerin Tekil ve Çoğulunu Zikretmesi

Müfessir Sâvî, Kur’ân’ı tefsir ederken bazı çoğul olarak gelen tekil kelimelerin belirtmesine önem vermektedir. Müfessir bununla büyük ihtimalle bir kavramı açıklamak veya bir anlaşılmağı gidermek istemiştir. Örneğin, En’âm sûresinin 102. âyetindeki أَبْصَارْ kelimesi, بَصَرْ kelimesinin çoğuludur.²²⁰ Ayrıca aynı sûrenin 104. âyetindeki بَصَائِرْ kelimesi, بَصِيرَة kelimesinin çoğuludur.²²¹ A’râf sûresinin 96. âyetindeki: قُرَى ve بَرَكَاتْ kelimelerin çoğulu قَرِيَّة ve بَرَكَه’tir.²²² A’râf sûresinin 205. âyetindeki: غُدُوّ ve الْاَصَالْ geçen غُدُوّ kelimesi غُدْوَة kelimesi ise اَصِيلْ kelimesinin çoğuludur.²²³ Yûsuf sûresinin 19. âyetindeki: سَيَّارَة kelimesi سَائِرْ kelimesinin çoğulu olup, misafir anlamında gelmektedir.²²⁴ Mü’minûn sûresinin 44. âyetindeki: اَحَادِيثْ kelimesi اُحْدُوْتَة kelimesinin çoğuludur.²²⁵

Sâvî, Kur’ân-ı Kerîm’de bazı tekil olarak gelen çoğul kelimelerin belirtmesine işaret etmektedir. Örneğin, Bakara sûresinin 102. âyetindeki هَارُوتْ ve مَارُوتْ kelimelerin çoğulu هَوَارِيتْ ve مَوَارِيتْ, ya da هَوَارِيَّة ve مَوَارِيَّة şeklindedir.²²⁶ Âl-i İmrân sûresinin 39. âyetindeki يَحْيَى kelimesinin çoğulu ref durumunda يَحْيُونْ, nasb durumunda يَحْيِيْنَ, ikilik merfû’ tesniyesi يَحْيَاْن, ikilik mansûb ve mecrûr tesniyesi يَحْيِيْن.²²⁷ İsrâ sûresinin 69. âyetindeki ثَارَة kelimesinin çoğulu ثَيْرَة ve ثَارَاتْ şeklindedir.²²⁸ Kehf sûresinin 60. âyetindeki حُفْبْ kelimesinin çoğulu اُحْقَابْ’dır.²²⁹ Nûr sûresinin 35 âyetindeki: زُجَاجَة

²¹⁹ Sâvî, age, II, 567. Daha fazla örnek için bkz: I, 161, 240, 248, 366, 598; II, 190, 218, 265, 431, 441, 533, 545, 578; III, 195, 298, 321, 536, 548; IV, 351, 386.

²²⁰ Sâvî, age, I, 577.

²²¹ Sâvî, age, I, 578.

²²² Sâvî, age, II, 46.

²²³ Sâvî, age, II, 88.

²²⁴ Sâvî, age, II, 287.

²²⁵ Sâvî, age, III, 116.

²²⁶ Sâvî, age, I, 81.

²²⁷ Sâvî, age, I, 251.

²²⁸ Sâvî, age, II, 480.

²²⁹ Sâvî, age, II, 538.

kelimesi رُجَّاج kelimesinin tekilidir.²³⁰ Fâtır sûresinin 39. âyetindeki خَلِيفَة kelimesinin çoğlu خَلَائِف şeklindedir, ayrıca خَلِيف kelimesi خُلَفَاء kelimesinin tekilidir.²³¹

Müfessir Sâvî, ara sıra da Celâleyn'in kelimelerinin tekil ve çoğulunu da zikretmektedir. Örneğin, Mahallî, Hac sûresinin 38. âyetini tefsir ederek غَوَائِلُ الْمُشْرِكِينَ ibaresini zikretmiş; Sâvî bu kelimenin غَائِلَة kelimesinin çoğulu olduğunu açıklamaktadır.²³² Mahallî, Mü'minûn sûresinin 6. âyetindeki أَيْمَان kelimesini سَرَارِي olarak yorumlamıştır. Sâvî ise, bu kelimenin سَرِيَّة kelimesinin çoğulu olduğunu söylemektedir.²³³ Mahallî, Gâşiye sûresinin 15. âyetindeki: وَسَائِدِ kelimesini تَمَارِق olarak tefsir etmiştir. Müfessirimiz bunu, “*وسائدة kelimesinin çoğuludur*” şeklinde yorumlamaktadır. Aynı sûrenin 16. âyetindeki: طَنَافِسِ kelimesini Mahallî طَنَافِس kelimesiyle yorumlamıştır. Sâvî ise طَنَافِسِ kelimesini طَنَفَسَة kelimesinin çoğulu olarak açıklamaktadır.²³⁴ Mahallî, Kehf sûresinin 48. âyetin tefsir ederek, “*İnsanlar kıyamet gününde غُرُلَا dirilecek*” demiştir. Müfessirimiz bu kelimenin أَغْرُل kelimesinin tekili olup, sünnetsiz anlamını ifade ettiğini dile getirmektedir.²³⁵ Mahallî, Kehf sûresinin 71. âyetini tefsir ederek, Hızır'ın gemiyi فَأَس balta ile kırdığını söylemiştir; Sâvî ise فَأَس kelimesinin çoğulunun فُؤَس kelimesi olduğunu açıklamaktadır.²³⁶

Arapça dilinde çoğulun çoğulu, *cem'u kille* (جَمْعُ قِلَّة) ve *cem'u kesre* (جَمْعُ كَثْرَة), bulunmaktadır. Müfessir Sâvî bu tür sözlere de işaret etmektedir. Örneğin Yûsuf sûresinin 62. âyetinde: وَقَالَ لِفَتْيَانِهِ diğ er kırâata göre لَفْتَيْت okunur. Sâvî, her iki kelime فَتَى kelimesinin çoğuludur, ayrıca ilki جَمْعُ قِلَّة, ikincisi جَمْعُ كَثْرَة olduğunu açıklamaktadır.²³⁷ Aynı zamanda müfessir, Kehf sûresinin 31. âyetinde: أَسَاوِر kelimesi çoğulun çoğulu olduğunu söyleyip, şu şekilleri سُورَة – أَسْوَرَة – سُورَة zikretmektedir.²³⁸ Kehf sûresinin 79. âyetinde: سَفِينَة kelimesi: سَفِين ve سَفَائِن, iki çoğulu vardır, ayrıca سَفِين kelimesinin çoğulu سَفُن kelimesidir.²³⁹ Sâvî, “*Mülk sûresinin 19. âyetindeki طَيْر kelimesi طَائِر kelimesinin*

²³⁰ Sâvî, age, III, 149.

²³¹ Sâvî, age, III, 436.

²³² Sâvî, age, III, 91.

²³³ Sâvî, age, III, 107.

²³⁴ Sâvî, age, IV, 495.

²³⁵ Sâvî, age, II, 533.

²³⁶ Sâvî, age, II, 542.

²³⁷ Sâvî, age, II, 307.

²³⁸ Sâvî, age, II, 527.

²³⁹ Sâvî, age, II, 544.

çoğulu olup, kendisinin de iki çoğulu vardır; طُيُور ve طُيَار” demiştir. Böylece طُيَر kelimesi çoğuldur; ancak طُيُور ve طُيَار kelimeleri çoğulunun çoğuludur.²⁴⁰

Sâvî aynı zamanda tekil, ikili ve çoğul olarak aynı şekile sahip kelimelere de işaret etmektedir. Örneğin, Nisâ sûresinin 101. âyetindeki عُدُو kelimesi tekil, ikili ve çoğul için kullanılmaktadır.²⁴¹ Kur’ân’da birkaç yerde zikredilen الْفُلُك kelimesi de tekil, ikili ve çoğul olarak kullanılmaktadır.²⁴² Bundan da Yûsuf sûresinin 85. âyetinde, حَرَضْ kelimesi, masdar olup, tekil, ikili ve çoğul için aynı biçim kullanılmaktadır.²⁴³

Müfessir, tekliği olmayan, sadece çoğula sahip kelimelere de dikkat çekmektedir. Tevbe sûresinin 97. âyetinde: الْأَعْرَابُ kelimesi, عَرَب kelimesinin çoğulu olmayıp, ism-i cem’ اِسْمُ جَمْع’ olduğunu söylemektedir.²⁴⁴ Aynı zamanda Hucurât sûresinin 11. âyetindeki قَوْم kelimesi ism-i cem’idir. Bu kelimenin tekili yoktur.²⁴⁵

Zikredilen örneklerden, her müfessirin sarfı iyi bir şekilde bilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Arap dilinin bu branşını tanımamak, Yüce Allah’ın kelâmını tanıtmak konusunda yanlış sonuçlara yol açabilir.

2.1.3. Nahiv

Nahiv, Arap dilinin söz dizimi kuralları ile i’rab bölümünü kapsayan ilimdir. Sâvî, bu ilmin bakış açısı ile özellikle: istisna açıklaması ve kelime i’râbı yapmış; müteaddî ve lâzım fiillere dikkat çekmiş ve müzekker ve müennes kelimelere değinmiştir.

²⁴⁰ Sâvî, age, IV, 351.

²⁴¹ Sâvî, age, I, 397.

²⁴² Sâvî, age, I, 122; II, 200, 224, 479.

²⁴³ Sâvî, age, II, 317.

²⁴⁴ Sâvî, age, II, 169.

²⁴⁵ Sâvî, age, IV, 143. Daha fazla örnek için bkz: I, 26, 54, 64, 70, 97, 98, 106, 117, 134, 152, 173, 174, 180, 208, 233, 235, 244, 287, 295, 302, 319, 332, 350, 353, 361, 376, 377, 380, 423, 442, 450, 452, 468, 474, 481, 490, 492, 500, 517, 526, 534, 548, 554, 570, 571, 572, 575, 583; II, 8, 24, 33, 36, 54, 61, 68, 80, 90, 112, 117, 133, 138, 139, 164, 167, 169, 171, 193, 218, 248, 296, 300, 332, 340, 356, 365, 374, 379, 380, 386, 391, 397, 423, 428, 454, 472, 494, 528, 531, 538, 551, 557, 558, 564, 565; III, 37, 48, 86, 92, 106, 118, 120, 125, 132, 133, 146, 153, 173, 176, 185, 189, 192, 209, 211, 221, 244, 300, 393, 403, 408, 420, 425, 459, 460, 475, 500, 509, 516, 523, 533, 544, 548, 552, 558, 579, 596, 598; IV, 23, 58, 74, 90, 111, 138, 153, 179, 203, 207, 213, 215, 216, 222, 227, 231, 232, 236, 237, 278, 338, 347, 372, 378, 381, 383, 385, 390, 395, 396, 399, 405, 421, 426, 430, 437, 441, 444, 457, 460, 480, 482, 495, 538, 547, 555, 582, 606.

yer almasının söz konusu olmadığını ve Allah'ın göklerde ve yerde olanlar grubuna ait olduğu sonucuna ulaşabileceğini ve bu anlayışın kabul edilmediğini açıklamaktadır.²⁵⁰

2.1.3.1.2. Muttasıl İstisna

Müstesnâ müstesnâ minhin türünden istisnaya muttasıl istisna denilir.²⁵¹ Nisâ sûresinin: *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيُغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ* şeklindeki ve: *“İnkâr edip zulmedenleri Allah asla bağışlayacak değildir. Onları (başka bir yola iletecek de değildir. Ancak Cehennem yoluna iletecektir”* anlamındaki 168.-169. âyetlerinde genel anlamda doğru yoldan mahrum kalacaklarından dolayı *“Onlar hiç bir zaman doğru yola iletilmeyecek”* ve *“Yaptıkları işler onları Cehennem yoluna iletir”* anlamından dolayı muttasıl istisna yer almaktadır.²⁵²

Sâvî, Müddessir sûresinin: *كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينٌ إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ* şeklindeki ve: *“Her nefis, kayandığından karşılık bir rehindir, sağdakiler hariç”* anlamındaki 38.-39. âyetinde yer alan nefis kelimesinin mü'min olsun kâfir olsun, günahkâr olsun kalbi temiz olan olsun her insan için geçerli olduğundan muttasıl istisnanın yer aldığı anlaşılmaktadır.²⁵³

2.1.3.1.3. Müferrağ İstisna

Bir cümle içinde müstesnâ minha geçmiyorsa müferrağ istisna adı alır.²⁵⁴ Sâvî, Süyûtî'nin A'râf sûresinin: *وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَينِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ* şeklindeki ve: *“(Şeytan) Dedi ki: Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı”* anlamındaki 20. âyetinde *إِلَّا* ifadesinden sonra *kerâheten* takdiri koyduğunu ve böylece istisna müferrağın yer aldığına işaret ettiğini ifade ettikten sonra, bu âyette sebep zarfı yer aldığını açıklamaktadır.²⁵⁵

Kasas sûresinin: *وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَىٰ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَالِمُونَ* şeklindeki ve: *“Biz ancak halkı zalim olan memleketleri helâk etmişizdir”* anlamındaki 59. âyetinde *genel durumdan istisna* yer aldığını dile getiren Sâvî, bahsi geçen âyetten *“zalim ve adaletsiz olmadığı*

²⁵⁰ Sâvî, age, III, 251. Daha fazla örnek için bkz: I, 66, 181, 252, 421, 563; II, 232, 254, 277, 312, 361, 490, 574; III, 5, 187, 206, 292, 360, 469, 474, 493; IV, 38, 233, 478, 496.

²⁵¹ Durmuş, age, XXIII, 388.

²⁵² Sâvî, age, I, 427.

²⁵³ Sâvî, age, IV, 417. Daha fazla örnek için bkz: I, 189; II, 128; IV, 383.

²⁵⁴ Durmuş, age, XXIII, 388.

²⁵⁵ Sâvî, age, II, 13.

müddetçe biz onları hiç bir zaman ve hiç bir durumda helak etmeyeceğiz” diye anlaşıldığını açıklamaktadır.²⁵⁶

2.1.3.1.4. İki veya İkiden Fazla Seçenekli İstisna

Nisâ sûresinin: *وَ إِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَ لَوْ رُدُّوهٗ إِلَى الرَّسُولِ وَ أُولِيَ الْأَمْرِ* şeklindeki ve: *مِّنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَ لَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا* şeklindeki ve: “Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar, hâlbuki onu, Resûl’e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah’ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesnâ, şeytana uyup giderdiniz” anlamındaki 83. âyetinde yer alan istisna ile ilgili altı seçenek bulunduğunu söyleyen Sâvî, her seçenek ile ilgili ayrı ayrı açıklama yapmaktadır. 1. seçenek: *Uyup giderdiniz* anlamına gelen ve *itteba’tum* şeklindeki fiil cümlesinin fâilinden istisna örneğinin anlamı, “*Pek azınız müstesnâ, şeytana uyup giderdiniz*” şeklindedir. 2. seçenek: *Uyup giderdiniz* anlamına gelen ve *itteba’tum* şeklindeki fiil cümlesinin fâilinden istisnanın anlamı, teklif sunulmayana ilişkindir. Bu her iki seçenekte *münkâtı’ istisna* yer almaktadır. 3. seçenek: *Onu yayarlardı* anlamına gelen ve *ezâû* (أذاعوا) şeklindeki fiil cümlesinin fâilinden istisnanın anlamı, “*Bu biçimde davranan pek azları müstesnâ güven veya korku ile ilgili haberleri yayarlardı*” şeklindedir. 4. seçenek: *Bilirlerdi* anlamına gelen ve *عَلِمَ* şeklindeki fiil cümlesinin fâilinden istisnanın anlamı, “*Pek az kişi müstesnâ, öğrenmek istediklerini kendilerinden öğrenirlerdir*” şeklindedir. 5. seçenek: Bu âyetten önce gelen ve “*Allah’tan başkası tarafından gelmiş olsaydı, onda birçok tutarsızlık bulurlardı*” anlamındaki âyette yer alan fiil cümlesinin fâilinden istisnanın anlamı, “*Az kişi müstesnâ, çoğu kendi aptallıklarından ve cehaletlerinden muhalif olurlardı*” şeklindedir. 6. seçenek: Âyetin mesajı her şeyi kapsamakta ve uzaktan Hz. Muhammed’in (sav) ümmetine yöneliktir. Birinci seçeneğin en makul olduğu ve en son seçeneğin doğruluktan en uzak olduğu belirtilmektedir.²⁵⁷

Hicr sûresinin: *قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمَنَجُّهُمْ أَجْمَعِينَ* şeklindeki ve: “*Dediler ki: Biz, suçlu bir topluma (onları helâk etmeye) gönderildik.*” Hicr sûresinin:

²⁵⁶ Sâvî, age, III, 281. Daha fazla örnek için bkz: I, 608; III, 180, 476.

²⁵⁷ Sâvî, age, I, 382-383.

قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ إِلَّا آلَ لُوطٍ إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ şeklindeki ve: “Dediler ki: Biz, suçlu bir topluma (onları helâk etmeye) gönderildik. Ancak Lût ailesi hariç. Onların hepsini kurtaracağız” anlamındaki 58.-59. âyetlerinde yer alan istisna ile ilgili iki seçenek bulunmaktadır. 1. seçenek: Gönderdik yükleminden başlayan istisna, *muttasıl istisna* ve onun anlamı “Lût ailesi dışında, dini inkâr eden topluma gönderildik. Onları helak etmeye değil doğru yola iletmeye gönderildik” şeklindedir. 2. seçenek: Suçlu bir topluma ibaresinden başlayan istisna, *münkâtı’ istisnadır*. Buna göre Lût ailesi bahsi geçen topluma ait değildir.²⁵⁸

وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمُ الْإِبْلِيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلَّا قَرِيْقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ Sâvî, Mahallî’nin Sebe’ sûresinin: “Andolsun İblîs, onlar hakkındaki tahminini doğruya çıkardı. İnanan bir zümrenin dışında hepsi ona uydular” anlamındaki 20. âyetinde yer alan إِلَّا edatını bağlacı olarak yorumladığını ve bunun münkâtı’ istisnaya işaret ettiğini hatırlatarak, müfessirin bu yorumunun, onları anlamına gelen *hum* zamirinden kaynaklandığını açıklamaktadır. Hâlbuki mü’minlerin günahları işlediğinden ve bazı günahları işleyerek şeytan yolunu izlediğinden, muttasıl istisna olabileceği görüşünü de öne sürmektedir. Buna göre *illâ ferîkan mine’l-mü’minîn* şeklindeki istisna, şeytanı hiç izlemeyenlere işaret etmektedir. Birinci görüş daha makbûldür.²⁵⁹

وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ Müfessirimiz, Mahallî’nin Hadîd sûresinin: “Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık. Fakat kendileri Allah rızası için yaptılar” anlamındaki 27. âyetinde yer alan *illâ* edatını, *lâkin* bağlacı olarak kabul ettiğinden, münkâtı’ istisna olduğuna işaret ettiğini söylemektedir. Âlimlerin bir kısmı bu görüşe katılmaktadır. Hâlbuki müferrağ istisna olduğunu düşünenler de vardır ve buna göre, “Allah’ın rızasını aramaları dışında onlara başka bir görev vermedik” şeklinde anlamı vardır. Bu durumda كَتَبَ fiilinde قَضَى fiilinin anlamı vardır.²⁶⁰

²⁵⁸ Sâvî, age, II, 387.

²⁵⁹ Sâvî, age, III, 409.

²⁶⁰ Sâvî, age, IV, 256. Daha fazla örnek için bkz: I, 38, 285-286, 402, 582; II, 9, 44, 128, 148, 212, 218, 241, 273, 480, 534; III, 33, 207, 386, 414, 520; IV, 17, 49, 66, 490, 527.

2.1.3.2. Kelimelerin İ'râbı

Kelime ve cümle anlamlarının bilinmesi için en temel unsurlardan birisi de kelime i'râbının bilinmesidir. Müfessir Sâvî, her âyetin veya kelimenin i'râbını yapmamasına rağmen hâşiyesinin neredeyse her sayfasında âyetlerin veya âyet kısımlarının i'râb örnekleri görülmektedir. İ'râb örneklerinin sayısı bine yaklaşıktır.

Sâvî, Selef'in görüşüne göre, Bakara sûresinin 1. âyetinde yer alan *elif lâm mîm* kısaltmalarını açıklamanın mümkün olmadığını ve sadece Allah'ın anlamını bildiğini söylemektedir. Hâlbuki bunun yorumlanmasının mümkün olduğunu düşünenler, bu kısaltmanın i'râbının yapılmasının mümkün olduğunu söyleyerek, bazıları yalın hali olarak, bazıları ilgi hali olarak ve bazıları belirtme hali olarak çekildiğini ifade etmiştir. İsim cümlesinin öznesi veya yüklemi (mubteda' veya haber) olması durumunda yalın hali olarak çekilmektedir. Bu kısaltmadan önce *okumak* gibi geçişli fiil geldiği düşünülürse, belirtme hali olarak çekilmektedir. *Muksem bihâ* olarak kabul edilirse eğer, ilgi hali olarak çekilmektedir. Bu durumda ant içilen bölüm hazfedilmiştir. Zemahşerî bu son görüşü zayıf olduğuna rağmen onaylamaktadır.²⁶¹

Sâvî, A'râf sûresinin *وَلَقَدْ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ* şeklindeki ve: “(*İblis*) Dedi ki: Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın” anlamındaki 12. âyetinde *وَلَقَدْ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ* cümlesinin i'râbda mahalli olmadığını söyleyerek, önceki cümlelerin açıklaması olduğunu anlatmaktadır.²⁶²

Sâvî, İsrâ sûresinin *قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ* şeklindeki ve: “(*İblis*) dedi ki: Şu benden üstün kıldığına da bir bak!” anlamındaki 62. âyetini tefsir ederek şöyle demektedir; اُ istifhâm içindir, رَأَى geçmiş zaman fiilidir, ت ise fâildir. ك harfi *te hitabının tekidi*, هَذَا işâret ismi ilk mefûldür. الَّذِي kelimesi ondan *bedeldir* veya onun *sıfatadır*. كَرَّمْتَ *mevsûldür*, ayrıca onun âidi mahzûftur; takdîri كَرَّمْتُهُ olup ikinci mefûl hazfedilmiş, takdîri لَمْ كَرَّمْتُهُ عَلَيَّ dile şeklindedir.²⁶³

Tâhâ sûresinin: *فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ* şeklindeki ve: “Yapacağımı yap” anlamındaki 72. âyetinde geçen أَفْضٍ kelimesi *fiil emir* olup, onun fâili *damîr mustetir* أَنْتَ, مَا kelimesi

²⁶¹ Sâvî, age, I, 13. Ayrıca bkz: Zemahşerî, age, I, 128.

²⁶² Sâvî, age, II, 10.

²⁶³ Sâvî, age, II, 478.

isim mevsûl mef'ûl, أَنْتَ قَاضٍ ibâresi sile, ayrıca âid mahzuftur, ancak şöyle olması lazımdır: الَّذِي أَنْتَ قَضَيْتَهُ.²⁶⁴

Sâvî, Rahmân sûresinin 1. âyetindeki الرَّحْمَن kelimesinin isim cümlesinin haberi olduğunu ve muhtedasinin (الله الرَّحْمَن) silinmiş olduğu söylemektedir. Fakat cümlelerin muhtedası de olabildiğini ve onun haberinin (الرَّحْمَن رَبُّنَا) silinmiş olabileceğini eklemektedir. Ayrı âyet olarak sayılması durumunda söz konusu iki i'râb geçerli kabul edilmektedir. Ayrı bir âyet sayılmaması durumunda الرَّحْمَن kelimesi özne olarak ve ondan sonra gelen عَلَّمَ الْقُرْآنَ şeklindeki âyet yüklem olarak kabul edilmektedir. Aynı sûrenin عَلَّمَ الْبَيَانَ الْإِنْسَانَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ şeklindeki 3. ve 4. âyetleri الرَّحْمَن kelimesinin yüklemeleri veya zarfları olabilir.²⁶⁵

2.1.3.3. Müte'addî ve Lâzım Fiillere Dikkat Çekme

Arap dilinde müte'addî – geçişli (mef'ûle/nesneye geçen fiilleri) ve lâzım - geçişsiz (mef'ûle/nesneye geçmeyen fiiler), iki tür fiiller bulunmaktadır. Bazı geçişsiz fiilleri her zaman geçişsizdir. Bazıları ise, bazı edatlar ile geçişli olabilmektedir. Geçişli olan fiiller: bazıları bir nesneye geçiş yapmakta, bazıları iki nesneye, bazıları ise üç nesneye geçiş yapmaktadır. Ayrıca, bir fiilin nasıl ve kaç nesneye geçişlidir, bazen fiilin anlamına da bağlıdır. Sâvî, âyetlerin yorumları yaparken bu yöne de ehemmiyet göstermiştir. Meselâ, En'âm sûresinin: إِنَّ كَثِيرًا لِّيُضِلُّونَ بِأَهْوَائِهِمْ بَعْضَ عِلْمٍ şeklindeki ve: “Doğrusu bir çokları bilgisizce kendi kötü arzularına uyarak saptırıyorlar” anlamındaki 119. âyetinde لِّيُضِلُّونَ kelimesi iki kırâatla okunur: ye harfi hem fetha hem de damme ile okunabilir. Sâvî, birinci kırâata göre يَضِلُّ fiili lâzım, ikinci kırâata göre يُضِلُّ fiili muteâddî olduğunu vurgulamaktadır.²⁶⁶

A'râf sûresinin: وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ şeklindeki ve: “Onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın” anlamındaki 17. âyetinde تَجِدُ fiili وَجَدَان kelimesinden gelip anlamını taşıyabilir ve bu durumda تَجِد fiili bir nesneye (أَكْثَر) teaddî etmektedir

²⁶⁴ Sâvî, age, III, 22.

²⁶⁵ Sâvî, age, IV, 214-215.

²⁶⁶ Sâvî, age, I, 586.

ve شَاكِرِينَ kelimesi hâldır. Ayrıca, تَجِدَ fiili علم anlamına da gelebilir ve bu durumda iki nesneye teaddî etmektedir (شَاكِرِينَ ve أَكْثَرُهُمْ).²⁶⁷

Enfâl sûresinin: يَسْأَلُونَكَ şeklindeki ve: “Sana soruyorlar” anlamındaki âyetinde يَسْأَلُ fiili, eğer talep ve i’tâ/verme anlamına gelirse, kendinden (harf-i cersiz) iki nesneye geçmektedir, örneğin: سَأَلْتُ زَيْدًا مَالًا Zeyd’den parayı istedim. Ayrıca يَسْأَلُ fiili bir şeyin ta’yînî ve tebyînî (تَعْيِينَ الشَّيْءِ وَ تَبْيِينُهُ) anlamına gelirse, o zaman ikinci nesne, bu âyette olduğu gibi, عن edatı ile geçiş olmaktadır.²⁶⁸

Mahallî, Sebe’ sûresinin: قُلْ أَرُونِي الَّذِينَ أَلْحَقْتُمْ بِهِ شُرَكَاءَ şeklindeki ve: “De ki: O’na (Allah’a) kattığınız ortaklarınızı bana gösterin” anlamındaki 27. âyetinde أَرُونِي fiili olarak yorumlamıştır. Sâvî, “Mahallî bu yorumla, أَرُونِي fiili üç nesneye geçişli olduğunu söylemek istemiş, şu üç nesne: birincisi yâ mütekellim (ي), ikincisi mevsûl (الَّذِينَ), üçüncüsü شُرَكَاء kelimesidir” açıklamasını yapmaktadır.²⁶⁹

Ahkâf sûresinin: هُمَا يَسْتَعِينَانِ اللَّهَ وَ şeklindeki ve: “O ikisi Allah’ın yardımına sığınıyorlar” anlamındaki 17. âyetinde اسْتَعَاثَ fiili bazen kendinden (harf-i cersiz) bazen de ب harfî cer ile geçişlidir. Ayrıca, Kur’ân-ı Kerîm’de harf-i cer ile kullanılmamaktadır.²⁷⁰

Muhammed sûresinin: فَإِنَّمَا يَبْخُلُ عَنْ نَفْسِهِ şeklindeki ve: “Kendisine cimrilik etmiş olur” anlamındaki 38. âyetinde يَبْخُلُ fiili hem عَلَى hem de عَنْ edatı ile geçişlidir. Araplar: بَخِلَ عَلَيْهِ وَ عَنْهُ denilir. Ancak, eğer يَبْخُلُ fiili شَحَّ anlamını ifade ederse عَلَى edatı ile geçişlidir; أَمْسَكَ anlamını ifade ederse عَنْ edatı ile geçişli olmaktadır.²⁷¹

2.1.3.4. Müzekker ve Müennes Sıfatlarını Taşıyan Kelimeler

Bilindiği gibi Arap dilinde kelimeler cinsiyet bakımından müzekker ve müennes olarak ikiye ayrılır. Ayrıca bazı kelimeler hem müzekker hem de müennes sıfatlarını taşıyabilmektedir. Müfessir Sâvî bu tür kelimelere de dikkat çekmektedir.

²⁶⁷ Sâvî, age, II, 11.

²⁶⁸ Sâvî, age, II, 90.

²⁶⁹ Sâvî, age, III, 411.

²⁷⁰ Sâvî, age, IV, 89.

²⁷¹ Sâvî, age, IV, 114. Daha fazla örnek için bkz: I, 26, 88, 141, 168, 258, 281, 324, 334, 474, 506; II, 35, 39, 42, 110, 237, 246, 435; III, 436, 522, 537, 563; IV, 128, 135, 171, 197, 238, 319, 332, 380, 392, 458, 547, 549, 571, 572.

Bakara sûresinin: *وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ* şeklindeki ve: “Onların (Eski) kocaları onları (kadınları) geri almaya daha fazla hak sahibidirler” anlamındaki 228. âyetinde *بُعُولَةٌ* kelimesi *بُعْل* eş, kelimesinin çoğuludur. Bu kelime müzekker ve müennes için kullanılmaktadır. Ayrıca, kelimesinin sonunda kapalı te bulunmasına rağmen burada erkek kastedilmiştir ve kelimedeki *te te'nîsu'l-cem*’i içindir, çünkü her çoğul *te te'nîs* ile yapılabilmektedir.²⁷²

Nisâ sûresinin: *إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا* şeklindeki ve: “Şüphesiz kâfirler, sizin apaçık düşmanınızdır” anlamındaki 101. âyetinde *عَدُوٌّ* *düşman* kelimesinin hem müzekker, hem de müennes için kullanıldığını vurgulamaktadır.²⁷³

Şu'arâ sûresinin: *وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيمٌ* şeklindeki ve: “Ekinlerin, salkımları sarkmış hurmalıkların arasında” anlamındaki 148. âyetinde, *نَخْلٌ* kelimesi *isim cem*’i’dir, onun tekili *نَخْلَةٌ* kelimesi olup, müzekker ve müennes sıfatlarını kabul etmektedir ayrıca *نَخِيلٌ* kelimesi sadece müennes olarak kabul edilmektedir.²⁷⁴

Neml sûresinin: *قَالَتْ نَمْلَةٌ* şeklindeki ve: “Dedi ki karınca..” anlamındaki 18. âyetinde *نَمْلَةٌ* kelimesindeki *kapalı te* müennes için değil, tekil için kullanılmıştır. Bundan dolayı burada hem *قَالَتْ نَمْلَةٌ* hem de *قَالَ نَمْلَةٌ* denilebilir, demektir.²⁷⁵

Muhammed sûresinin: *وَأَنْهَارٍ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى* şeklindeki ve: “Irmaklar ve süzme baldan ırmıklar vardır” anlamındaki 15. âyetinde *عَسَلٌ* *bal*, kelimesi müzekker ve müennes olarak kullanılıp, Kur’ân-ı Kerîm’de müzekker olarak kullanılmıştır.²⁷⁶

Fîl sûresinin: *وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ* şeklindeki ve “Onların üstüne sürüler halinde kuşlarını gönderdi” anlamındaki 3. âyetinde *طَيْرٌ* kelimesi *ism-i cins* olup hem müzekker hem de müennes olarak kabul edilmektedir.²⁷⁷

Zikredilen örneklerden anlaşıldığına göre, *Sâvî* kelimenin sadece müzekker veya müennes olduğunu zikretmemiş; o aynı zamanda lâzım olan belli durumlarda nerede

²⁷² Sâvî, age, I, 174.

²⁷³ Sâvî, age, I, 397.

²⁷⁴ Sâvî, age, III, 213.

²⁷⁵ Sâvî, age, III, 231. Ayrıca bkz: Bursevî, age, VI, 333.

²⁷⁶ Sâvî, age, IV, 106.

²⁷⁷ Sâvî, age, IV, 566.

hangi cinsiyetin kastedildiğine işaret etmiş ve bu şekilde bahsedilen âyetin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

2.1.4. Belâgat

Belâgat (البَلَاغَة) kelimesi, sözlükte, varmak ve hedefe ulaşmak veya son noktasına erişmek, olgunlaşmak, anlamına gelir. Kişi hedefine ulaştığı zaman: بَلَغَ فُلَانٌ مُرَادَهُ ve konvoy köye vardığı zaman da: بَلَغَ الرِّكْبُ الْقَرْيَةَ²⁷⁸ İlim olarak Belâgat; doğru bir mânayı, kendisine münâsip olan ve üstün ifadelerle anlatmaktır. Fasîh, güzel, açık seçik konuşan adama رَجُلٌ بَلِيغٌ denilir. Belâgat hem kelimenin, hem de mütekellimin vasfı olarak kullanılmaktadır.²⁷⁹ Belâgat ilmi, Beyân, Meânî ve Bedî’ şeklinde üç ilimden meydana gelmektedir.

Kur’ân Arapça olarak vahyedilmiştir ve dilinin güzelliği ayrı bir mûcize sayılmaktadır. Müfessir Sâvî, Arap dilinin ve dil biliminin uzmanı olduğu için, Kur’ân dilinin güzelliklerine ve belâgat özelliklerine hayran kalarak hâşiyesinde yer vermiştir. Hâşiyesinin dikkatle analizinden, Sâvî’nin genel olarak belâgata özen gösterdiği anlaşılmaktadır.

2.1.4.1. Beyân

Beyân (الْبَيَان) sözlükte: “açık seçik olmak, açıklamak, ortaya koymak, anlaşılır hale getirmek” anlamlarına gelir.²⁸⁰ Beyân bir terim olarak ise; bir mânayı farklı söz ve usûllerle anlatmayı öğreten, belirli usûl ve kurallara sahip olan bir ilimdir. İfadekilerdeki açıklık derecesi; o ifadenin hakîkat, teşbih, kinaye, istiare ve mecaz olmasına göre değişir. İşte beyân ilmi, bu ifade tarzlarından hangisinin daha fasîh ve daha belîğ olduğunu incelemektedir.²⁸¹

Müfessir Sâvî, kendi hâşiyesinde Beyân ilmi’nin en önemli sanatlarına değinmektedir. Bu ilmin öne çıkan sanatları şunlardır: teşbih, mecaz, istiare, mecâz-ı mürsel, mecâz-ı ’aklî ve kinaye. Sâvî’nin bahsi geçen edebi sanatlar ile ilgili verdiği örnekler üzerinden hâşiyesi tanıtılmış olacaktır.

²⁷⁸ İbnü Fâris, *Mu’cemü’l-Mekâyis fi’l-Luğa*, s. 153; el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, I, 88-97.

²⁷⁹ et-Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî’l-Funûn*, I, 187.

²⁸⁰ Sekkâkî, *Miftâhu’l-’Ulûm*, s. 162, el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 326-327, İbn Manzûr, age, XIII, 67.

²⁸¹ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-’Ulûm*, s. 162, el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 326, İbn Manzûr, age, XIII, 67.

2.1.4.1.1. Teşbih

Teşbîh (التَّشْبِيه) sözlükte شَبَّ fiilinin masdarı olup, bir şeyi başka bir şeye benzetmek anlamına gelmektedir.²⁸² Teşbih bir terim olarak; belirli bir gaye için, bir edat ile aralarındaki ortak vasıftan dolayı bir şeyi başka bir şeye benzetmektir. Veya bir başka ifadeyle: bir maksat için, bir şeyi (müşebbehi) her hangi bir vasıfta (vechi şebah) başka bir şeye (müşebbeh bihe) bir edatla benzetmektir.²⁸³

Kur’ân-ı Kerîm’de bir çok teşbih örnekleri bulunmaktadır. Müfessir Sâvî bu örneklerle sık sık işaret etmektedir. Örnek vermek gerekirse, Bakara sûresinin: نِسَاءُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ şeklindeki ve: “Kadınlarınız sizin için bir tarladır” anlamındaki 223. âyetinde kadının tohum ekmek için işlediğiniz toprak gibi olduğu söylenmektedir. Burada kadın işlenen toprakla, bitki tohumu döllenme sıvısıyla ve çocuk toprağın verdiği ürünle karşılaştırılmıştır. Bu âyetin en önemli amacı, bundan sonra gelen “Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varınız” anlamındaki âyetin kısmını açıklamaktır. Böylece ekim yerinin döllenme yeri anlamına geldiği anlatılmıştır.²⁸⁴

Hac sûresinin: وَ لَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ يَرْمُونَ şeklindeki ve: “İnkâr edenler, kendilerine o saat ansızın gelinceye, yahut da (kendileri için hayır yönünden) kısır bir günün azabı gelinceye kadar.../azabu yevmin akim” anlamındaki 55. âyetini yorumlayarak, ‘ukm kelimesinin kısırlık anlamına geldiğini, hayırsız bir günün kısır kadına benzetildiğini ve her iki durumun/örneğin ortak noktasının ürünsüzlük olduğunu açıklamıştır.²⁸⁵

Nûr sûresinin: “Yahut (o kâfirlerin duygu, düşünce ve davranışları) engin bir denizdeki yoğun karanlıklar gibidir, (öyle bir deniz) ki, onu dalga üstüne dalga kaplıyor; üstünde de bulut... Birbiri üstüne karanlıklar... İnsan, elini çıkarıp uzatsa, neredeyse onu dahi göremez. Bir kimseye Allah nûr vermemişse, artık o kimsenin aydınlıktan nasibi yoktur” anlamındaki 40. âyetinde üç zikredilen karanlık: deniz

²⁸² İbn Raşîk, *el-‘Umde*, I, 488; İbnü’l-Esîr, *Kifâyetu’t-Tâlib*, s. 164; İbn Manzûr, *age*, XIII, 503.

²⁸³ Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, s. 34-35.

²⁸⁴ Sâvî, *age*, I, 170.

²⁸⁵ Sâvî, *age*, III, 98.

karanlığı, dalgaların karanlığı, ve bulutun karanlığı, şu üç karanlık: iman karanlığı, kelim/konuşma karanlığı ve ameller karanlığı, ile benzetilmektedir.²⁸⁶

Lokmân sûresinin: لَوْ كُنْتَ تُدْرِكُ الْيَوْمَ الْأَوَّلَ الْيَوْمَ لَإِذَا جَاءَ الْأَوَّلُ لَإِذَا جَاءَ الْأَوَّلُ şeklinde ve: “İyi davranışlar içinde kendini bütünüyle Allah’a veren kimse, gerçekten en sağlam kulpa yapmıştır” anlamındaki 22. âyetinde Allah’ın kurallarına uyan mü’minin, dağın başına çıkmak isteyen ve dağın en sağlam parçasına tutunan kişiye benzetilmiştir. Bu âyette iki taraflı teşbîhü’ t-temsîl örneği bulunmaktadır.²⁸⁷

Şûrâ sûresinin: وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا şeklinde ve: “İşte böylece sana da emrimizle Rûh’u/Kur’ân’ı vahyettik” anlamındaki 52. âyetinde Kur’ân ruha benzetilmektedir, çünkü ikisi de hayat verir. Kur’ân ile kalpler yaşar/canlanır, ruh ile beden yaşar, canlanır.²⁸⁸

2.1.4.1.2. Mecaz

Lafzın konulduğu mânada kullanılmasına veya kelimelerin esas mânalarında kullanılmasına hakikat denilir. Ancak esâs manaları dışında diğer bir mânada kullanılmasına mecaz denilir.²⁸⁹

Mecâz (المَجَاز) kelimesi, sözlükte جَاز fiilinin ismi mekân kipi olup (ayrıca ismi zaman ve mimli masdar da olur): gelip geçmek, gelip geçilen yer veya gelip geçilen zaman mânasına gelmektedir. Bir terim olarak ise: Hakikî ve mecazî mâna arasında bir alaka olduğu ve hakikî mânayı kastetmeye engel olan bir karîne²⁹⁰ (maksadı gösteren bir delil) bulunduğu için vazîedildiği mânadan ayrı bir mânada kullanılan kelimeye el-mecaz (el-lugavî) denir.²⁹¹

Sâvî hâşiyesinde mecaza çok sık işaret etmektedir. Yüzden fazla yerde mecazın örnekleri bulunmaktadır. Bazı yerlerde mecaz olduğunu açıkça vurgular ve anlatır. Bazı

²⁸⁶ Sâvî, age, III, 154.

²⁸⁷ Sâvî, age, III, 341.

²⁸⁸ Sâvî, age, IV, 30. Daha fazla örnek için bkz: I, 199, 214, 295; II, 96, 270, 466; III, 184, 222, 381, 425, 439, 455, 579, 583.

²⁸⁹ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 358-361; Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 392; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, V, 326.

²⁹⁰ Maksadı gösteren alâmet, bazen lafzî olur, bazen ise hâlî, yani durumdan anlaşılır.

²⁹¹ İbn Raşîk, *el-‘Umde*, I, 456-460; es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 362-364; Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 394-395.

yerlerde ise onun sözlerinden bir mecaz olduğu anlaşılır; ancak kendisi açıkça bir mecaz olduğunu söylememektedir.

2.1.4.1.2.1. Sâvî'nin Mecaz Olduğunu Açıkça Söylediği ve Vurguladığı Örnekler

Bakara sûresinin: يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ şeklindeki ve: “O münafiklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar” anlamındaki 19. âyetinde *Tesmiyetü 'l-küll bismi 'l-cüz'/bütünün parçıyla isimlendirilmesi* şeklinde bir mecaz görmekteyiz.²⁹²

Mahallî, Bakara sûresinin: أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ şeklindeki ve: “Sizler Kitab'ı (Tevrât'ı) okuduğunuz (gerçekleri bildiğiniz) halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?” anlamındaki 44. âyetindeki تَنْسَوْنَ unutuyor kelimesini, تَتْرُكُونَ bırakıyor şeklinde yorumlamaktadır. Sâvî bu âyetle mecaz söz konusu olduğunu söyleyerek, unutkanlığın Allah'ın sebebiyle olduğunu ve mecazın kullanılma sebebinin, sadece unutmaya sırasında terketmeye işaret etmek için olduğunu açıklamaktadır. Bu âyetle *isti 'mâlu 'l-lâzim fil melzûm veya sebep fil musebbeb* örneği bulunmaktadır.²⁹³

Yûsuf sûresinde: ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ şeklindeki ve: “O yıllar için biriktirdiklerinizi yeyip bitirecek yedi kıtlık yılı gelecektir” anlamındaki 48. âyetinde yılların yiyecekleri söylenmiştir. Fakat yıllar yemezler; onlarda yenilir; böylece bu âyetle mecaz görülmektedir.²⁹⁴

İbrâhîm sûresinin: رَبِّ إِنَّهُمْ أَصْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ şeklindeki ve: “Çünkü, onlar (putlar), insanların birçoğunu dalâlet yola götürdüler” anlamındaki 36. âyetinde putların dalâlete götürmesi örneğinde mecaz bulunmaktadır; çünkü putlar dalâlete götürmez, dalâlete sebep olabilir ve yol açabilir.²⁹⁵

Talâk sûresinin: وَ كَأَيُّ مِنْ قَرْيَةٍ عَنَّتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَ رُسُلِهِ şeklindeki ve: “Rabbinin ve O'nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp azmış nice memleketler vardır ki...” anlamındaki

²⁹² Sâvî, age, I, 24.

²⁹³ Sâvî, age, I, 46.

²⁹⁴ Sâvî, age, II, 301.

²⁹⁵ Sâvî, age, II, 368.

8. âyetinde *min babi tesmiyeti'l-hâl bismi'l-mehall*, babından mecaz görülmektedir. Âyette memleketler denilmiş ancak onların halkı kastedilmiştir.²⁹⁶

Zikredilen örneklerden anlaşıldığı gibi Sâvî, açık bir şekilde mecâz olarak isimlendirilen belâgat söz konusu olduğuna işaret eder ve kimi zaman cümlede mecazın sebebinin ne olduğunu da açıklamaktadır.

2.1.4.1.2.2. Sâvî'nin Mecaz Olduğunu Açıkça Söylemediği ve Sadece Açıkladığı Mecaz Örnekleri

Mâide sûresinin: *وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ* şeklindeki ve: “İman edenler onlar ki; Allah’ın emirlerine boyun eğerek namazı kılarlar” anlamındaki 55. âyetinde *râki’ûn* denilmiş, lâkin bu kelime *huşû*’ anlamını ifade etmektedir. *Rukû*’ denilmiş; lâkin onun lâzımı; *huşû*’ anlamı kastedilmiştir.²⁹⁷

Hicr sûresinin: *وَإِخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ* şeklindeki ve: “Mü’minlere alçak gönüllü ol/kanatlarını mü’minlere açık kıl” anlamındaki 88. âyetinde “kanatlarıyla yavrularını saran kuş gibi ol” şeklinde söylenmek istenir.²⁹⁸

Müfessir Sâvî, Duhân sûresinin: *فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ* şeklindeki ve: “Gök ve yer onların ardından ağlamadı” anlamındaki 29. âyetinde mecaz olduğunu ifade etmeden, onlara önem verilmediği anlamının kastedildiğini söylemektedir.²⁹⁹

Sâvî, Cin sûresinin: *وَلَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَاهُم مَّاءً غَدَقًا* şeklindeki ve: “Şayet doğru yolda gitselerdi, onlara bol su verirdik” anlamındaki 16. âyetinde sulamanın direk olarak kastedilmediğini, dünyanın büyümesi ve artırılmasının kastedildiğini, ama suyun her rızkın ve bereketin sebebi olduğundan burada kullanıldığını açıklamaktadır.³⁰⁰

Kâria sûresinin: *فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ* şeklindeki ve: “İşte, onun anası Haviye’dir” anlamındaki 9. âyetinde anne anlamına gelen *Um* kelimesinin *yer, yurt* kelimeleri yerine kullanıldığını söylemektedir. Bunun sebebi, hak ettikleri uçuruma, çocukların annesine

²⁹⁶ Sâvî, age, IV, 331. Daha fazla örnek için bkz: I, 31, 130, 318, 323, 339, 537, 542; II, 57, 150, 285, 380, 387, 476, 525; III, 426, 542; IV, 16, 75, 79, 104, 153, 162, 212, 218, 325, 347, 372, 392, 396, 406, 433, 448, 458, 459.

²⁹⁷ Sâvî, age, I, 477.

²⁹⁸ Sâvî, age, II, 391.

²⁹⁹ Sâvî, age, IV, 62.

³⁰⁰ Sâvî, age, IV, 397.

yürüyormuş gibi yürümeleridir. Böylece uçurum, annenin çocuklarını sardığı gibi onları sarmış olacaktır.³⁰¹

Sâvî, yukarıda belirtilen tüm örneklerde, özel olarak bir mecaz olduğunu vurgulamamıştır. Ancak onun açıklamasından bu âyetlerde mecaz olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.4.1.3. İstiare

Beyân ilminin en önemli konularından biri İstiare ilmidir. İstiâre (الِإِسْتِعَارَة) sözlükte; bir şeyi kaldırmak ve onu bir yerden alıp başka bir yere koymak veya bir şeyi birisinden ödünç olarak isteyip ondan faydalanmak, manasına gelir.³⁰² Beyân ilminde istiare; hakikî mânâ ile mecazî mânâ arasındaki benzerlik alakasından dolayı bir kelimenin mânasını geçici olarak alıp başka bir kelime için kullanmaktır. Ancak burada, hakikî mânâyı kasdetmeye engel olan bir karîne'nin bulunması gerekir.³⁰³

Müfessir Sâvî bu tür Beyân ilmine özellikle dikkat çekmiştir. Örneğin, En'âm sûresinin: إِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا şeklindeki ve: “Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları görüğünde...” anlamındaki 68. âyetinde يَخُوضُونَ fiilinin anlamı suya girmektir; ama mecaz olarak konuşmaya başlamak anlamı var. Bu âyette Allah’ın kelamı denize benzetilmiştir ve bunların ortak noktası kendini imhaya bırakmadır; çünkü derin denize giren kişi boğulma riskiyle yüzleşir. Allah’ın kelamına ilişkin yalanlar söyleyen kişi, aynı durumda bulunmaktadır.³⁰⁴

Yûsuf sûresinin: قَالُوا أَضْغَاتٌ أْخْلَامٍ şeklindeki ve: “Bunlar karmakarışık düşlerdir” anlamındaki 44. âyetinde istiare bulunur; çünkü Arap dilinde karıştırmak veya birleştirmek manasını taşıyan ضَغْث kelimesi, şeytanın fısıltısıyla karıştırılmış yalan rüyaları temsilen kullanılmaktadır.³⁰⁵

Sâvî, Feth sûresinin: إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا şeklindeki ve: “Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik” anlamındaki 1. âyetinde istiare olduğunu söyleyip fetih kelimesi,

³⁰¹ Sâvî, age, IV, 554. Daha fazla örnek için bkz: I, 87, 90, 94, 126, 127, 134-135, 144, 147, 150, 271, 347, 355, 420, 429, 490, 562; II, 16, 140, 248, 284, 382, 416, 479, 483, 554, 575; III, 33, 35, 132, 144, 154, 338-339, 417, 545; IV, 93, 254, 257, 346, 363, 413.

³⁰² es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 369; İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, IV, 618-619; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 573.

³⁰³ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 369; İbn Manzûr, *Lisanü'l-'Arab*, IV, 618-619; el-Kazvîni, *el-İzâh*, II, 407.

³⁰⁴ Sâvî, age, I, 555.

³⁰⁵ Sâvî, age, II, 300.

kapalı kapının açılmasına benzetilmiştir. Fetih kelimesi *feteha* fiilinden türetilmiş ve zafer anlamında kullanılmıştır.³⁰⁶

Zâriyât sûresinin: قَتَلَ الْخَرَّاصُونَ şeklinde ve: “*Kahrolsun o koyu yalancılar*” anlamındaki 10. âyetinde istiare bulunmaktadır; çünkü bu ifade gerçek öldürme için kullanılır ve daha sonra mecaz olarak lanet için kullanılmaya başlanmıştır. Mutluluğu kaçıran, hayatı kaybedene benzetilmiştir.³⁰⁷

Yukarıda zikredilen örneklerde Sâvî, istiare isimli belâgat türüne işaret etmiş, ancak onun çeşitleri hakkında bir bilgi vermemiştir. İstiare çeşitlerine de atıfta bulunduğu birçok örnek bulunduğu göz önüne alındığında, sonraki yedi alt başlık bunlara yönelik olacaktır.

2.1.4.1.3.1. İstiâre-i Tasrîhiyye

İstiâre, *müşebbeh* ve *müşebbehun bih* lafızlarının zikredilip zikredilmemesi bakımından iki kısma ayrılır. Eğer içinde müşebbehün bih’in lafzı açıkça zikredilmiş ve müşebbeh hazfedilmiş ise, o zaman bu istiâre-i tasrîhiyyedir. Türkçede buna ‘açık istiare denilir.³⁰⁸

Sâvî’nin hâşiyesinde bu tür istiare’nin örneklerini de görmekteyiz. Mâide sûresinin: إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَ نُورٌ şeklinde ve: “*Biz, içinde doğruya rehberlik ve nûr/fîhâ huden ve nûr olduğu halde Tevrât’ı indirdik*” anlamındaki 44. âyetinde kurallar ışığa benzetilerek istiâre-i tasrîhiyye bulunmaktadır; çünkü her ikisi de doğru yola götürmektedir. Bu göz önünde bulundurularak tevhid, rehberlik anlamına gelmektedir.³⁰⁹

Neml sûresinin: وَمَا مِنْ غَائِبَةٍ فِي السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ şeklinde ve: “*Gökte ve yerde göze görünmeyen hiçbir şey yoktur ki, apaçık bir kitapta (levhi mahfuzda) bulunmasın*” anlamındaki 75. âyetinde kitap içinde her şey kaydedilen kütüğe benzetilmiştir ve Sâvî, burada istiâre-i tasrîhiyye bulunduğunu söylemektedir.³¹⁰

³⁰⁶ Sâvî, age, IV, 116.

³⁰⁷ Sâvî, age, IV, 165. Daha fazla örnek için bkz: III, 500; IV, 14, 390, 404.

³⁰⁸ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 373; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 444.

³⁰⁹ Sâvî, age, I, 468.

³¹⁰ Sâvî, age, III, 253.

Müfessirimiz, Sâffât sûresinin: *إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ* şeklindeki ve: “*Hani o, dolu bir gemiye binip kaçmıştı/iz ebeka...*” anlamındaki 140. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye olduğunu söyleyerek *إِبَاقَ* kelimesinin “sahibinden kaçma” anlamı taşıdığını ve Yûnus’un sahibinden izinsiz kaçmasının kastedildiğini açıklamaktadır.³¹¹

Tûr sûresinin: *أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَبُّهُ* şeklindeki ve: “*Yoksa onlar: (O), bir şâirdir; onun, zamanın felâketlerine uğramasını bekliyoruz mu diyorlar?*” anlamındaki 30. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye bulunduğunu söyleyen Sâvî’ye göre, *havâdisu’l-dehr/kısmet reybe’l-menûn*/şüpheye benzetilmiştir.³¹²

2.1.4.1.3.2. İsti’âre-i Mekniyye

İsti’âre, müşebbeh ve müşebbehun bih lafızlarının zikredilip zikredilmemesi bakımından iki kısma ayrılır. Eğer müşebbehün bih’in lafzı hazfedilip, kendisi ile ilgili bir hususla ona işaret edilmiş ise, o zaman bu istiâre-i mekniyyedir. Türkçede bu kısma kapalı istiare denilir.³¹³

Sâvî, Tevbe sûresinin: *أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ* şeklindeki ve: “*Binasını Allah korkusu (takvâ) ve rızası (ridvan) üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa yapısını yıkılacak bir yarın kenarına kurup, onunla beraber kendisi de çöküp Cehennem ateşine giden kimse mi?*” anlamındaki 109. âyetinde istiâre-i mekniyye bulunduğunu söylemektedir. Burada takvâ ve rızâ dîn kuralları ve doğru işler anlamları taşıyan çit kurulmuş kalın toprağa benzetilmiştir.³¹⁴

Nahl sûresinin: *فَأَذَاقَهُمُ اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ* şeklindeki ve: “*Allah da onlara, yaptıklarında ötürü açlık ve korku sıkıntısını tattırdı*” anlamındaki 112. âyetinde istiâre-i mekniyye bulunduğunu söyleyen Sâvî, rahatsızlık verici elbisenin acı ve kötü bir lezzete benzetildiğini açıklamaktadır.³¹⁵

İstiâre-i mekniyye, Feth sûresinin: *إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* şeklindeki ve: “*Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah’a biat etmektedirler. Allah’ın*

³¹¹ Sâvî, age, III, 490.

³¹² Sâvî, age, IV, 180.

³¹³ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 373; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 444.

³¹⁴ Sâvî, age, II, 177.

³¹⁵ Sâvî, age, II, 437.

eli, onların ellerinin üzerindedir” anlamındaki 10. âyetinde de bulunmaktadır. Bu istiare türü Allah’ın keliminde bulunur; çünkü anlaşma yapanlar arasında üçüncü taraf vardır ve ellerinin üzerine el koyar. Burada Allah’ın dikkati ve yaptıkları için ödüllendirmesi, anlaşma yaptığı kişinin ellerinin üzerine el koyan hükümdara benzetilmiştir.³¹⁶

Sâvî, Tevbe sûresinin: لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَا تُصْنَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ و şeklindeki ve: “Eğer içinde (onlar da savaşa) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı ve mutlaka fitne çıkarmak isteyerek aranızda koşarlardı/ve le evda ‘ûkum hilâlekum” anlamındaki 47. âyetinde ve Furkân sûresinin: وَجَعَلْ بَيْنَهُمْ بَرْزَخًا وَ şeklindeki ve: “Aşılmaz bir sınır koyan O’dur” anlamındaki 53. âyetinde ve istiare-i mekniyye olduğunu söyleyip, daha detaylı anlatmamaktadır.³¹⁷

Mahallî, İnfitâr sûresinin: إِذَا الْكُوَاكِبُ انْتَرَتْ و şeklindeki ve: “Yıldızlar döküldüğü zaman” anlamındaki 2. âyetinde انْتَرَتْ kelimesi انْقَضَتْ ömrü sona erdiği zaman ve تَسَاقَطَتْ dökülmek, kelimeleryle tefsir etmektedir. Sâvî, yıldızların kaybolması için istiâre-i mekniyye kullanıldığını söylemektedir.³¹⁸

2.1.4.1.3.3. İstiâre-i Asliyye

Kendisinde istiare yapılan kelime câmid (donuk, türetilmeyen: أَسَدٌ، قَتْلٌ، بَذْرٌ، شَمْسٌ.. gibi) olan istiâre-i asliyyedir.³¹⁹ Müfessir Sâvî, bu istiare çeşidine de işaret etmektedir.

Bakara sûresinin: صِبْغَةَ اللَّهِ şeklindeki ve: “Allah’ın (verdiği) rengiyle boyandık” anlamındaki 138. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye asliyye bulunmaktadır. Bu âyette iman eden üzerindeki izler, boyanabilir elbise üzerindeki boya izlerine benzetilerek, her ikisinin ortak noktaları tutarlılık ve görünüşlüktür. Mü’minlerin kalplerindeki iman, iyice boyanmış elbiseye benzetildiğinden, bu âyet mü’minlere müjdeler getirir. Elbisenin rengi çıkmadığına göre, kalplerden iman da gitmez; çünkü Allah’ın rengi en iyi renktir, bundan daha iyisi yoktur.³²⁰

³¹⁶ Sâvî, age, IV, 119-120.

³¹⁷ Sâvî, age, II, 148; III, 186.

³¹⁸ Sâvî, age, IV, 465.

³¹⁹ İbn Raşîk, *el-‘Umde*, I, 462-463; es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 374; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 429.

³²⁰ Sâvî, age, I, 104.

Âl-i İmrân sûresinin: يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ ءَامَنُوْا لَا تَتَّخِذُوْا بِطٰنَتِهٖ مِنْ دُوْنِكُمْ şeklindeki ve: “*Ey iman edenler! Kendi dışınızdakileri sırdaş edinmeyin*” anlamındaki 118. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye asliyye bulunmaktadır; bu âyette arkadaşlar örtüye/ battaniyeye benzetilmiştir. He ikisinin ortak noktası, birbirine yapışk olmak ve samimiliktir.³²¹

Hac sûresinin: ثٰنِيْ عِطْفِهٖ لِیُضِلَّ عَنْ سَبِيْلِ اللّٰهِ şeklindeki ve: “*Allah yolundan saptırmak için yanını bükerek (kibir ve azamet içinde) Allah hakkında tartışmaya kalkar.../sâniye 'itfihi’*” anlamındaki 9. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye asliyyeyi görmekteyiz. ثٰنِيْ عِطْفِهٖ kelimesinin anlamı bir tarafa eğiktir, aslında gerçekten dönük olduğu söylenmek istenir; çünkü dönük olan bir tarafa eğik olur.³²²

Sâvî, Fâtîha sûresinin: اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيْمَ şeklindeki ve: “*Bize doğru yolu göster*” anlamındaki 6. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye asliyye bulunduğunu söylemiştir. Doğru yol İslâm dinine benzetilmiştir ve her ikisinin ortak noktası amaca ulaşmaktır.³²³

2.1.4.1.3.4. İstiâre-i Tebeiyye

Kednisinde istiare yapılan kelime müştak (türetilmiş bir kelime) zaman ve yer isimleri, âlet isimler, fiil veya edatlardan biri olan (كَاتِبٍ- مَكْتُوبٍ- مَكْتَبَةٍ، مَقْتُلٍ، مَشْرُقٍ، لٍ، مِنْ،) gibi.) istiâre-i tebeiyyedir.³²⁴

Âl-i İmrân sûresinin: شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ şeklindeki ve: “*Allah kendisinden başka ilâh olmadığına şehadet eder*” anlamındaki 18. âyetinde istiâre-i tebeiyye görülmektedir. Şehadetin dille ifade etme ve kalple inanma ile gerçekleştirildiği bilinmektedir; fakat bunu Allah’a benzetmek mümkün değildir. Bundan dolayı bu âyette istiâre-i tebeiyye yer aldığı kabul edilmektedir. Şehide fiili kullanılmıştır; fakat anlatmak anlamına gelen beyyene fiili kastedilmektedir. Azhere fiili, net delilleri göstermek anlamına gelmektedir. Şehide ile beyyene fiilleri arasındaki ortak nokta, güvenmek anlamına gelen vusûktur; çünkü tanıklık yapan ve dinlemeye devam edenden emin olunabilir. Aynı şekilde iyice anlatandan emin olunabilir.³²⁵

³²¹ Sâvî, age, I, 288.

³²² Sâvî, age, III, 79.

³²³ Sâvî, age, IV, 606. Daha fazla örnek için bkz: I, 199, 282, 592, 610; II, 437.

³²⁴ İbn Raşîk, el- ‘Umde, I, 462-463; es-Sekkâkî, Miftâhu’l- ‘Ulûm, s. 374, 380; el-Kazvînî, el-İzâh, II, 429-430.

³²⁵ Sâvî, age, I, 238.

tepenin zirvesinde oturana benzemektedir. Her ikisinin ortak noktası sarsıntı ve sağlam zemini olmamasıdır.³³⁰

Yâsîn sûresinin: *إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ* şeklindeki ve: “Biz onların boyunlarına halkalar geçirdik. O halkalar çenelere kadar dayanmaktadır. Bu yüzden kafaları yukarı kalkıktır. Önlerinden bir set ve arkalarından bir set çektik de onları kapattık, artık göremezler” anlamındaki 8. ve 9. âyetinde istiâre-i temsîliyye bulunmaktadır. Allah (cc) bu âyette hidâyet ve imandan kaçınan kâfirlerin halini, zincir ve tasmalarla eli boynuna bağlanan ve başı yukarı kalkık olup onu eğemeyen ve sağa sola döndürmeyen kimsenin haline benzetmiştir. Bir de, yollar yüzüne kapatılan ve hedefine eremeyen kimsenin durumuna benzetmiştir.³³¹

İstiâre-i temsîliyye, Fussilet sûresinin: *وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَٰئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ* şeklindeki ve: “İnanmayanlara gelince, onların kulaklarında bir ağırlık vardır ve Kur’ân onlara kapalıdır. (Sanki) onlara uzak bir yerden bağırılıyor (da Kur’ân’da) ne söylendiğini anlamıyorlar” anlamındaki 44. âyetinde de mevcuttur. İnanmayanların Kur’ân’dan yüzlerini çevirmeleri, gerçeği ve tavsiyeyi kabul etmeyene, uzaklardaki bir çağırıcıyı, bir sesi, bir konuşmayı duymayana benzetilmiştir. Her ikisinin ortak noktası, anlamamasıdır.³³²

Fecr sûresinin: *إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ* şeklindeki ve: “Çünkü Rabbin (her an) gözetlemededir” anlamındaki 14. âyetinde istiâre-i temsîliyye bulunmaktadır, çünkü Allah’ın ilmi ve kullarının yaptıkları işleri koruması, tuzak arkasında oturup olan bitenleri takip edene benzetilmiştir.³³³

2.1.4.1.3.6. İstiâre bi’l-Kinâye

Sâvî, Bakara sûresinin: *حَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ* şeklindeki ve: “Allah onların kalplerini mühürlemiştir” anlamındaki 7. âyetinde kalplerin mühürlenmesi mümkün

³³⁰ Sâvî, age, III, 80.

³³¹ Sâvî, age, III, 444.

³³² Sâvî, age, III, 595.

³³³ Sâvî, age, IV, 500. Daha fazla örnek için bkz: I, 19; II, 197; III, 83, 466, 520; IV, 135, 511.

olmadığından, kâfirlerin kalplerinin mühürlenmiş bir şeye benzetildiğine göre, istiâre bi'l-kinâye bulunduğunu açıklamaktadır.³³⁴

Bakara sûresinin: *وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ* şeklindeki ve: “*İnkârları sebebiyle kalplerine buzağı sevgisi dolduruldu*” anlamındaki 93. âyetinde Sâvî’nin anlatıklarına göre istiâre bi'l-kinâye bulunmaktadır, buzağı sevgisi lezzetli şerbete benzetilmiştir.³³⁵

Âl-i İmrân sûresinin: *فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ* şeklindeki ve: “*Öyleyse inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı! (denilir)*” anlamındaki 106. âyetinde istiâre bi'l-kinâye bulunup, ceza tadılan acı bir şeyle karşılaştırılmıştır.³³⁶

A’râf sûresinin: *يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا* şeklindeki ve: “*Sana kıyameti, ne zaman gelip çatacağını soruyorlar*” anlamındaki 187. âyetinde istiâre bi'l-kinâye vardır; çünkü Kıyâmet günü, denizdeki gemi ile karşılaştırılmıştır.³³⁷

Ahzâb sûresinin: *سَلَفُوكُمْ بِاللَّيْنَةِ جَدَادٍ أَشَحَّةَ عَلَى الْخَيْرِ* şeklindeki ve: “*Sizi sivri dilleri ile incitirler*” anlamındaki 19. âyetinde istiâre bi'l-kinâye bulunmaktadır. Dil, kılıca benzetilmiştir ve buna vuruş anlamına gelen *سَلَفُوكُمْ* kelimesiyle işaret edilmiştir.³³⁸

2.1.4.1.3.7. İstiâre-i Tasrîhiyye-i Tebeiyye

Bakara sûresinin: *ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ* şeklindeki ve: “*Bundan sonra yine kalpleriniz katılaştı*” anlamındaki 74. âyetinde Sâvî istiâre-i tasrîhiyye-i tebeiyye’yi açıklayarak itaatsızlık dinlemeyen kalın kalbe benzetilmiştir. İkisinin ortak noktası, kabul etmemek ve etkilerinin olmamasıdır. *Kaset* fiilinden *kasve* kelimesi türetilmiş ve nasihatini dinlememek ve nasihatini etkisi altında kalmamak anlamına gelen *لَمْ تَذَعْنَ فَلَمْ تَقْبَلِي* şeklinde kullanılmıştır.³³⁹

Âl-i İmrân sûresinin: *وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا* şeklindeki ve: “*Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın, parçalanmayın*” anlamındaki 103. âyetinde Kur’ân veya din ipe benzetilmiştir, aralarındaki bağlantı amaca ulaşmaktır. Demek ki istiâre

³³⁴ Sâvî, age, I, 17.

³³⁵ Sâvî, age, I, 75.

³³⁶ Sâvî, age, I, 284.

³³⁷ Sâvî, age, II, 83. Daha fazla örnek için bkz: I, 32, 228; III, 50.

³³⁸ Sâvî, age, III, 367.

³³⁹ Sâvî, age, I, 63.

tasrîhiyye asliyyedir. Bunun dışında istiâre-i tasrîhiyye-i tebeiyye de yer alır; çünkü *vusuk* kelimesi *i'tisâm* kelimesine benzetilmiştir.³⁴⁰

Enfâl sûresinin: *وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ* şeklindeki ve: “Allah kişi ile onun kalbi arasına girer” anlamındaki 24. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye-i tebeiyye bulunmaktadır. Burada Allah’ın insana kalbinden daha yakın olduğu belirtilmek istenmektedir.³⁴¹

Sâvî, Kehf sûresinin: *فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكُهْفِ سِنِينَ عَدَدًا* şeklindeki ve: “Bunun üzerine biz de o mağrada onların kulaklarına nice yıllar perde koyduk (uykuya daldırdık)” anlamındaki 11. âyetinde istiâre-i tasrîhiyye tebeiyye bulunduğunu söyleyerek, Kehf mağara sakinleri, *الْقَاءَ النَّوْمِ مَعَ ضَرْبِ الْحِجَابِ* şeklinde hicab elbiselerini giyenlere benzetilmiştir. *ضَرَبَ* fiilinden *ضَرَبْنَا* şekli türetilmiş ama *أَتَمْنَا* anlamında kullanılmıştır.³⁴²

2.1.4.1.4. Mecâz-ı Mürsel

Bir sözün, arada gerçek mânâsını düşünmeğe bir engel bulmak şartıyla, benzerlik dışında tam bir ilgi yüzünden, kendi mânâsı dışında kullanılmasına mecâz-ı mürsel denir. Mecâz-ı mürsele aynı zamanda mecâz-ı müfred denilmektedir.³⁴³

Sâvî’nin hâşiyesinde bu tür mecaz örneklerine rastlanmaktadır. Örnek vermek gerekirse, A’râf sûresinin: *وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا* şeklindeki ve: “Nice memleketler var ki biz onları helâk ettik” anlamındaki 4. âyetinde ve Yûnus sûresinin: *فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ ءَامَنَتْ فَنَفَعَهَا* şeklindeki ve: “Herhangi bir ülke iman etse de bu imanları kendilerine fayda verseydi!” anlamındaki 98. âyetinde, memleketler denilmiştir; ancak onların ehli kastedilmiştir. Mahal zikredilip onun hâli kastedilir (*utlika’l-mehall ve urîde’l-hâl*) bu da mecâz-ı mürsel’dir.³⁴⁴

Tevbe sûresinin: *وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ* şeklindeki ve: “Diyorlar ki: O kulaktır” anlamındaki 61. âyetinde mecâz-ı mürsele işaret edilirken, bir kısmı zikredilip, bütünü kastedilmektedir (*utlika’l-cuz ala’l-kull li’l-mubâleğa*). Dinlemenin gücünü ve bilgi

³⁴⁰ Sâvî, age, I, 282.

³⁴¹ Sâvî, age, II, 99-100.

³⁴² Sâvî, age, II, 517.

³⁴³ Bolelli, age, s. 144.

³⁴⁴ Sâvî, age, II, 6, 232.

toplamanın önemini göstermek için kulak kelimesi kullanılmıştır. Aynı sebepten dolayı casus ayn-göz ile isimlendirilmiştir.³⁴⁵

Mahallî, Mü'minûn sûresinin: فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعْ الْفُلَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَ وَحَيْنَا şeklindeki ve: “Gözlerimizin önünde ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap” anlamındaki 27. âyetini: “Kendi denetimizle ve dikkatimiz ile” sözleriyle yorumlamıştır. Sâvî, Mahallî'nin böyle bir yorumunun mecâz-i mürsele işaret etmekte olduğunu söyler; çünkü gözle bir şeye bakan, aslında bunu koruma altına almaktadır, (utlika lâzim ve urîde melzûm).³⁴⁶

Sâvî, Gâşîye sûresinin: وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ şeklindeki ve: “O gün bir takım yüzler zelildir” anlamındaki 2. âyetindeki, bir kısmın göstermesiyle, bütününün gösterilmesi şeklinde mecâz-ı mürsel bulunduğunu söylemekte ve maksadın yüzlerin sahipleri olduğundan, yüzlerinin zikredilmesiyle insanların kastedildiğini söylemektedir.³⁴⁷

2.1.4.1.5. Mecâz-ı ‘Aklî

Bir fiili veya fiil mânasına gelen ismi (kendi fâiline isnadına engel olan bir karine/ipucu bulunmak şartıyla), bir ilgi yüzünden, konuşana göre gerçek fâilinden başkasına isnâd eden mecâz-ı ‘akldır.³⁴⁸ Bazen bir fiilin sebebine, veya masdarına, veya mekânına veya zamanına, veya mâlûm (etken) bir kipi, mechûl (edilgen) kipe, veya edilgen kipi (veya ism-i mefûlû) etken kipe (veya ismi fâile) isnâd etmekle yapılmaktadır. Bu tür mecaza Mecâz-i isnâd denilmektedir.³⁴⁹

Sâvî, Bakara sûresinin: أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهَدَىٰ فَمَا رَبَحَتُ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ şeklindeki ve: “İşte onlar, hidayete karşılık dalâleti satın alanlardır. Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamış ve kendileri de doğru yola girmemişlerdir” anlamındaki 16. âyetinde kazancın aslında tüccara ait olduğunu, ama bu âyette mecâz-ı ‘aklî sanatının yer aldığından, kazancın ticarete ait olduğunun söylendiğini anlatmaktadır.³⁵⁰

Ra'd sûresinin: أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا şeklindeki ve: “O, gökten su indirdi de vâdiler kendi hacimlerinde sel olup aktı” anlamındaki 17. âyetinde mecâz-ı

³⁴⁵ Sâvî, age, II, 153.

³⁴⁶ Sâvî, age, III, 112.

³⁴⁷ Sâvî, age, IV, 493. Daha fazla örnek için bkz: II, 478; III, 14, 532; IV, 399.

³⁴⁸ İbn Raşîk, el-‘Umde, I, 456; es-Sekkâkî, Miiftâhu’l-‘Ulûm, s. 393-398; el-Kazvînî, Telhîs, s. 20.

³⁴⁹ Bolelli, age, s. 160.

³⁵⁰ Sâvî, age, I, 22.

'aklî vardır. Çünkü وَادٍ جَ أُودِيَّةٍ kelimesi nehrin geçtiği/aktığı yeri ifade etmektedir. Vadiler akmaz; ama nehirler içinde akar. Bu yüzden فَسَالُ الْمَاءِ فِي الْأُودِيَّةِ denilmesi daha makuldur, ama yere isnad yapılmıştır.³⁵¹

İsrâ sûresinin: وَ جَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً şeklindeki ve: “*Gündüzün âyetini görücü kıldık/ve ce’alnâ âyete’n-nehari mubsireten*” anlamındaki 12. âyetinde mecâz-ı 'aklî vardır; çünkü 'gündüz' görücü değildir, 'gündüz' görmez. Tam tersi onda görülür. Buradaki mecâz-ı 'aklî zaman isnâdı kabilendendir.³⁵²

Hac sûresinin: إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ şeklindeki: “*Kıyamet vaktinin depremi müthiş bir şeydir!*” anlamındaki 1. âyetinde mecâz-ı 'aklî bulunduğunu söyleyen Sâvî, yer sarsıntısının kastedildiğini; fakat Kıyamet günü ifadesinin kullanıldığını açıklamaktadır. Bunun sebebi, yer sarsıntısının Kıyamet günü öncesinde gelmesidir. Söz konusu sarsıntı Kıyamet gününün en büyük işaretlerindendir.³⁵³

Sâvî, Secde sûresinin: تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ şeklindeki ve: “*Vücutları yataklardan uzak kalır*” anlamındaki 16. âyetinde tecâfî kelimesinin kalçalara isnat edildiğini açıklamaktadır; çünkü vaaz eden namaza kalkışa neden olur ve kalçaları kaldırır.³⁵⁴

2.1.4.1.6. Kinaye

Kinâye (الْكِنَايَة) kelimesi; ya birinci baptan olan كُنَّا يَكْنُو fiilinin veya ikinci baptan كُنِيَ fiilinin masdarıdır. Sözlükte, bir şeyi açıkça söylememek ve gizlemek anlamına gelmektedir.³⁵⁵ Bir terim olarak ise; bir sözü, gerçek mânâsına da gelebilecek şekilde, onun dışında diğer bir mânâda kullanma sanâtına kinaye denilmektedir.³⁵⁶

Bakara sûresinin: وَ لَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ قَرِيبٌ مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ şeklindeki ve: “*Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunan tasdik edici bir elçi gelince ehl-i kitaptan bir grup, sanki Allah'ın kitabını bilmiyormuş gibi onu arkalarına atıp terkettiler*” anlamındaki 101. âyetinde sırtlar

³⁵¹ Sâvî, age, II, 340.

³⁵² Sâvî, age, II, 460.

³⁵³ Sâvî, age, III, 76.

³⁵⁴ Sâvî, age, III, 351-352. Daha fazla örnek için bkz: I, 14, 19; II, 222; III, 164, 213, 256, 413; IV, 16, 170, 550.

³⁵⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 402; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1713.

³⁵⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 402-412; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1713; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 456.

kastedilmemektedir. Tevrât'a göre davranmama için kinayedir; çünkü bu kutsal kitaba saygı gösteriyorlar, ama kendisine göre davranmıyorlar.³⁵⁷

Mâide sûresinin: *وَقَالَتِ الْيَهُودُ يُدَاهِي اللَّهُ مَغْلُوبَةً... بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ* ve şeklindeki: “*Yahudiler: Allah'ın eli bağlıdır dediler... Bilakis Allah'ın elleri (bel jedâhu) açıktır*” anlamındaki 64. âyetinde elin bağlı olması cimrilikten kinayedir, açık olması ise cömertlikten kinayedir. Aynı zamanda burada *yedâhu*/iki el ibaresi kinaye şeklinde çokluk için zikredilmiştir.³⁵⁸

En'âm sûresinin: *فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا* şeklindeki ve: “*Böylece zulmeden toplumun kökü kesildi*” anlamındaki 45. âyeti onların köklerinin kesilmek suretiyle helak edilmelerinden kinayedir; çünkü *دَابِر* kelimesinin asıl manası *tâbi' min half/sonradan gelendir*.³⁵⁹

Hac sûresinin: *فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا* şeklindeki ve: “*Yan üstü yere düştüklerinde onlardan yeyin*” anlamındaki 36. âyetinde hayvan bıçakla kesildiğinde bir tarafa düştüğünden ölüm kelimesine kinaye bulduğunu açıklamaktadır.³⁶⁰

Hâkka sûresinin: *لَا خَذَنَّا مِنْهُ بِالْيَمِينِ* şeklindeki ve: “*Elbette onu sağ elimizle yakalardık*” anlamındaki 45. âyetinde sağ elimizle ibaresinde kinaye vardır. Çünkü sağ taraf lafzı ile maksat, güç ve kuvvettir.³⁶¹

2.1.4.2. Meânî

Meânî (المعاني) kelimesi *المعنى* kelimesinin çoğludur. Meânî ilmi, duruma ve yere göre söylenen Arapça sözlerin durumu, kendisi vasıtasıyla bilinen bir belâgat ilmidir. Durumun değişmesiyle sözün şekilleri de değişir.³⁶² Meânî ilmi nahvin ruhudur, onun sebep ve gâyelerini açıklar. Bir cümlemin ne zaman haber, ne zaman inşâ yapılacağını, kasr, vasl ve faslın ne zaman gerekli olduğunu, cümledeki öğelerin takdîm ve

³⁵⁷ Sâvî, age, I, 79.

³⁵⁸ Sâvî, age, I, 481-482.

³⁵⁹ Sâvî, age, I, 544.

³⁶⁰ Sâvî, age, III, 90.

³⁶¹ Sâvî, age, IV, 378. Daha fazla örnek için bkz: I, 40, 91, 108, 141, 186, 209, 268, 283, 300, 321, 434, 444, 464, 554, 558, 590; II, 33, 71, 84, 99-100, 137, 156, 178, 246, 408, 467, 526, 527; III, 43, 51, 81, 88, 94, 120, 123, 153, 178, 274, 418, 464, 505, 516, 544, 545, 583; IV, 82, 88, 161, 212, 263, 292, 376, 378, 381, 406, 413, 440, 451, 507, 527, 549, 555.

³⁶² Bolelli, age, s. 189.

te'hîrlerinin ve benzeri konuların hepsi bu ilim vasıtasıyla öğrenilir. Aynı zamanda bu ilmin bilinmesi, Kur'ân'ın i'câzının anlaşılmasında büyük kolaylıklar sağlar.³⁶³

Müfessir Sâvî hâşiyesinde Meânî ilminin en önemli konularını ele alıp, istifhâm, temennî, nidâ, kasr, vasl ve fasl, icâz ve itnâb, takdîm ve te'hîr, zikr ve hazıf, izhâr fî mekânî idmâr için güzel örnekleri zikretmektedir.

2.1.4.2.1. İstifhâm

İstifhâm (إِسْتِفْهَام) kelimesi اِسْتَفْهَمَ fiilinin masdarı olup, daha önce bilinmeyen bir şey hakkında bilgi istemektir.³⁶⁴ Ancak istifhâmın bazen asıl manasından çıkıp cümlelerin gelişinden anlaşılan diğer mânalara da geldiği görülmektedir. Bu mânaların başlıcaları şunlardır: inkâr, nefiy, emir, teşvîk, ta'zîm, tahkîr, tevbih, te'accüb, takrîr, tehvîl, tehekküm, nehiy, tesviye (eşitlik), tenbîh vs.³⁶⁵ Müfessir Sâvî en fazla inkâr ve nefy'in, istifhâm manasına yer verirken, hemen hemen bütün istifhâm kullanışlarına da işaret etmektedir.

2.1.4.2.1.1. İnkâr (İstememek, Hoş Görmemek) Manası

En'âm sûresinin: قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ şeklindeki ve: “De ki: Allah her şeyin Rabbi iken, ben Allah'tan başkasını mı Rabb olarak arayacağım?” meâlindeki 164. âyetinde istifhâm ‘inkâr’ manasına gelip, “Ben Allah'tan başkasını Rabb olarak aramayacağım” anlamını taşır.³⁶⁶

Yine, En'âm sûresinin: أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ şeklindeki ve: “Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz” meâlindeki 164. âyetinde istifhâm ‘inkâr’ manasını ifade edip, “Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemeyin” anlamına gelir.³⁶⁷

İstifhâm ‘inkâr’ anlamına, Kiyâme sûresinin: أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى şeklindeki ve: “İnsan kendisinin başıboş bırakılacağını mı zannediyor” meâlindeki 36. âyetinde de

³⁶³ Hikmet Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, s. 228.

³⁶⁴ el-Kazvînî, *el-İzâh*, I, 288; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XVI, 459.

³⁶⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 313-315; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, *el-Mutavvel ale't-Telhîs*, Matba-i Âmire, İstanbul, 1309/1891, s. 235-236.

³⁶⁶ Sâvî, *age*, I, 529.

³⁶⁷ Sâvî, *age*, II, 18.

gelmiştir. Bundan dolayı âyetin anlamı şu şekildedir: “İnsan kendisinin başıboş bırakılmayacak.”³⁶⁸

2.1.4.2.1.2. Nefiy (Olumsuzluk) Manası

Bakara sûresinin: مَنْ أَظْلَمَ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَ سَعَى فِي خَرَابِهَا şeklindeki ve: “Allah’ın camiilerinde O’nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zâlim kim olabilir..” anlamındaki 114. âyetinde ‘istifhâm-ı inkârî nefiy’ manasını ifâde etmektedir.³⁶⁹

Yûnus sûresinin: أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَ لَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ şeklindeki ve: “Sağırlara akılları da ermiyorsa sen mi duyuracaksın?” anlamındaki 42. âyetindeki istifhâm-ı inkârî nefiy manasını taşıyıp: “Allah’ın kendisinden işitme duyusunu aldığı kimseye sen yeniden anlatamazsın” anlamını ifade etmektedir. Aynı zamanda aynı sûrenin: أَفَأَنْتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَ لَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ şeklindeki ve: “Körleri sen mi doğru yola ileteceksin?” anlamındaki 43. âyetindeki sorudan maksat ‘nefiy’ dir.³⁷⁰

Rahmân sûresinin: هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ şeklindeki ve: “İyiliğin mükâfatı, iyilikten başka bir şey olur mu” anlamındaki 60. âyetindeki istifhâm da ‘nefiy’ anlamını ifade etmektedir.³⁷¹

2.1.4.2.1.3. Emir Manası

Âl-i İmrân sûresinin: وَ قُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَ الْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُمْ anlamındaki 20. âyetindeki istifhâm manası şöyledir: “Müslüman olunuz.”³⁷² Benzer bir şekilde Hûd sûresinin: فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ şeklindeki ve: “Artık müslüman oluyorsunuz, değil mi?” anlamındaki 14. âyetinde istifhâm emir manasını ifade etmekte, yani, “müslüman olunuz” anlamına gelmektedir.³⁷³

³⁶⁸ Sâvî, age, IV, 18.

³⁶⁹ Sâvî, age, I, 88.

³⁷⁰ Sâvî, age, II, 210-211.

³⁷¹ Sâvî, age, IV, 226.

³⁷² Sâvî, age, 240.

³⁷³ Sâvî, age, II, 243.

Mâide sûresinin: 91. âyetinde: *وَيَسْأَلُكُمْ عَنِ الذِّكْرِ ۖ وَاللَّهُ عَنِ الصَّلَاةِ ۚ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ* şeklindeki ve: “Sizi, Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık bunlardan vazgeçtiniz mi?” anlamındaki 91. âyetindeki istifhâm, ‘emir’ manasını ifade edip: “Vazgeçtiniz” anlamını ifade eder.³⁷⁴

Furkân sûresinin: *وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ* şeklindeki ve: “Sizin bir kısmınızı diğer bir kısmınıza imtihan kıldık. Sabredecek misiniz?” anlamındaki 20. âyetindeki istifhâm, emir manası ifade edip: “Sabrediniz” anlamına gelir.³⁷⁵

Kamer sûresinin: *وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ ۚ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ* şeklindeki ve: “Andolsun ki, biz Kur’ân’ı öğüt olsun diye kolaylaştırdık. Hiç ibret ve öğüt alan var mı?” anlamındaki 17. âyetin son cümlesinin anlamı: “Öğüt alın” şeklindedir.³⁷⁶

2.1.4.2.1.4. Teşvîk Manası

Âl-i İmrân sûresinin: *قُلْ أُوۡتِيتُكُمْ بِخَيْرٍ مِّنْ ذَٰلِكُمْ* şeklindeki ve: “De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi?” anlamındaki 15. âyetinde istifhâm takrirî ifade edip, ‘teşvîk’ mânasını da ifade etmektedir.³⁷⁷

Sâd sûresinin: *وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخُسُفِ ۖ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ* şeklindeki ve: “Sana mâbedin duvarına tırmanmış davacıların haberi ulaştı mı?” anlamındaki 21. âyetindeki soru, ‘teşvîk’ manasını ifade eder. Âyetteki soru: “Bugün ne olmuş biliyor musun?” sorusuna benzemektedir.³⁷⁸

Aynı zamanda Saf sûresinin: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ* şeklindeki ve: “Ey iman edenler! Sizi can yakıcı bir azaptan kurtaracak bir ticareti size göstereyim mi?” anlamındaki 10. âyetinde ‘teşvîk’ anlamına gelmektedir.³⁷⁹

2.1.4.2.1.5. Ta’zîm (Yüceltme) Manası

Bakara sûresinin: *مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ* şeklindeki ve: “O’nun izni olmadan, katında kim şefaathane olabilir?” anlamındaki 255. âyetinde istifhâm-ı inkârî olup ‘ta’zîm’ anlamını ifade eder.³⁸⁰

³⁷⁴ Sâvî, age, I, 498

³⁷⁵ Sâvî, age, III, 174.

³⁷⁶ Sâvî, age, IV, 205.

³⁷⁷ Sâvî, age, I, 236.

³⁷⁸ Sâvî, age, III, 503.

³⁷⁹ Sâvî, age, IV, 304.

Mutaffifîn sûresinin: مَا أَدْرَاكَ مَا سَبَّحْنٰ وَ şeklindeki ve: “*Bilir misin Siccîn nedir?*” anlamındaki 8. âyetinde iki tane istifhâm bulunur. Birincisi ‘*inkârî*’, ikincisi ise ‘*ta’zîm*’ anlamını ifade etmektedir.³⁸¹

2.1.4.2.1.6. Tahkîr (Küçümseme) Manası

Hûd sûresinin: مَا يَحْبِسُهُ şeklindeki ve: “*Andolsun, eğer biz onlardan azabı sayılı bir süreye kadar ertelersek, mutlaka ‘Onun gelmesini engelleyen nedir’ derler*” anlamındaki 8. âyetindeki istifhâm, ‘*tahkîr*’ anlamında gelmiştir.³⁸²

Yine, Enbiya sûresinin: أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ şeklindeki ve: “*İlâhlarınızı diline dolayan bu mu?*” anlamındaki 36. âyetindeki istifhâm ‘*tahkîr*’ anlamını ifade eder.³⁸³

2.1.4.2.1.7. Ta’accüb (Hayret) Manası

Bakara sûresinin: كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أَمْوَانًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ şeklindeki ve: “*Allah’ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Siz ölü iken sizi direltmiş. Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O’na döndürüleceksiniz?*” anlamındaki 28. âyetinde istifhâm, ‘*ta’accüb*’ manasını ifade eder.³⁸⁴

Meryem sûresinin: قَالَ رَبِّ أَنَا يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَ كَانَتْ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَ قَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا şeklindeki ve: “*Rabbim! dedi, karım kısır olduğu, ben de ihtiyarlığın son sınırına vardığım halde, benim nasıl oğlum olabilir?*” anlamındaki 8. âyetinde soru ‘*inkâr*’ sorusu değil, ‘*ta’accüb*’ sorusudur.³⁸⁵

Zelzele sûresinin: قَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا şeklindeki ve: “*İnsan bu yere ne oluyor dediğinde*” anlamındaki 3. cümlesindeki istifhâm, bu olayın “*şaşılacak ve hayrete düşülecek*” birşey olarak görüldüğünü ifade etmektedir.³⁸⁶

³⁸⁰ Sâvî, age, I, 197.

³⁸¹ Sâvî, age, IV, 470.

³⁸² Sâvî, age, II, 241.

³⁸³ Sâvî, age, III, 50.

³⁸⁴ Sâvî, age, I, 32.

³⁸⁵ Sâvî, age, II, 558.

³⁸⁶ Sâvî, age, IV, 546-547.

2.1.4.2.1.8. Tahkîr ve Tevbîh (Kınama ve Azarlama) Manası

İsrâ sûresinin: *أَفَأَصْنَفَكُم بِرَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا* şeklindeki ve: “(Ey müşrikler!) Rabbiniz, erkek çocukları size tahsis etti de kendisi meleklerden kızlar mı edindi?” anlamındaki 40. âyetinde istifhâm, ‘kınama ve azarlama’ ifade eder.³⁸⁷

Yine Saf sûresinin: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ* şeklindeki ve: “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” anlamındaki 2. âyetinde yer alan sorular, istifhâm-i inkârî olup ‘kınama ve azarlama’ anlamını ifade eder.³⁸⁸

Aynı zamanda Kıyâme sûresinin: *أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ* şeklindeki ve: “İnsan, kendisinin kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı sanıyor?” anlamında 3. âyetindeki istifhâmdan maksat ‘kınama ve azarlama’dır.³⁸⁹

2.1.4.2.1.9. Takrîr (İkrar Ettirme) Manası

İbrâhîm sûresinin: *أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ* şeklindeki ve: “Allah’ın gökleri ve yeri hak ile yarattığını görmedin mi?” anlamındaki 19. âyetinde istifhâm, muhatabı ‘ikrâr ettirmek’ için sorulmuştur.³⁹⁰

Zümer sûresinin: *أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ* şeklindeki ve: “Kâfirlerin yeri Cehennem’de değil mi” anlamındaki 32. âyetinde istifhâm ‘takrîrî’dir.³⁹¹

İnşirâh sûresinin: *أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ* şeklindeki ve: “Biz senin güğsünü (kalbini) açmadık mı?” anlamındaki 1. âyetinde soru ‘takrîrî’dir, muhatabı ikrar ettirmek için sorulmuştur.³⁹²

Beled sûresinin: *أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ* şeklindeki ve: “Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi” anlamındaki 8.-9. âyetlerinde ‘takrîrî’ sorudan maksat, nimetleri hatırlatmak içindir.³⁹³

³⁸⁷ Sâvî, age, II, 470.

³⁸⁸ Sâvî, age, IV, 300.

³⁸⁹ Sâvî, age, IV, 420.

³⁹⁰ Sâvî, age, II, 360.

³⁹¹ Sâvî, age, III, 536.

³⁹² Sâvî, age, IV, 523.

³⁹³ Sâvî, age, IV, 507.

2.1.4.2.1.10. Tehvîl (Korkutma) Manası

Hâkka sûresinin: الْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ وَ مَا أَدْرَاكَ مَا الْحَاقَّةُ şeklindeki ve: “Gerçekleşecek olan (kıyamet). Nedir o gerçekleşecek olan (kıyamet)? Gerçekleşecek olanın (kıyametin) ne olduğunu sen nerden bileceksin?” anlamındaki 1.-3. âyetlerinde soru ‘tehvîl’ manasını ifade eder.³⁹⁴

Mürselât sûresinin: مَا أَدْرَاكَ مَا يَوْمُ الْفَصْلِ şeklindeki ve: “Ayrırım gününün ne olduğunu sen nerden bileceksin” anlamındaki 14. âyetinde iki istifhâm bulunup, birincisi istifhâm inkârî, ikincisi ise ‘tehvîl’ anlamını ifade eder.³⁹⁵

Önceki örneklere benzer bir örnek Kâria sûresinin: الْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ وَ مَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ şeklindeki ve: “Kâria (çarpacak kıyamet). Nedir o Kâria? Kâria’nın ne olduğunu sen bilir misin?” anlamındaki 1.-3. âyetlerinde görülmektedir. Buradaki soru kıyametin önemini ve büyüklüğünü gösterip, ‘tehvîl’ anlamını ifade eder.³⁹⁶

2.1.4.2.1.11. Tehekküm (Alay Etme) Manası

Hûd sûresinin: قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصْلَافُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ تَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا şeklindeki ve: “Dediler ki: Ey Şuayb, atalarımızın taptıklarını terk etmemizi sana namazın mı emrediyor?” anlamındaki 87. âyetinde istifhâm-ı inkârî olup ‘tehekküm’ anlamını ifade eder.³⁹⁷

Secde sûresinin: قَالُوا إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ şeklindeki ve: “(Kâfirler), biz toprak içinde kaybolduğumuz zaman, gerçekten biz mi yeniden yaratılacağız” anlamındaki 10. âyetindeki istifhâm-ı inkârî’nden maksat ‘tehekküm’, yani alay etmektir.³⁹⁸

Sebe’ sûresinin: هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُنْبِئُكُمْ إِذَا مُرِّقْتُمْ كُلَّ مُمَرِّقٍ... şeklindeki ve: “Siz öldükten sonra, didik didik parçalandığınız vakit..., size birtakım haberler veren kişiyi göstereyim mi?” anlamındaki 7. âyetinde soru alay ve istihzâ anlamını ifade eder. Onların maksadı,

³⁹⁴ Sâvî, age, IV, 370.

³⁹⁵ Sâvî, age, IV, 435.

³⁹⁶ Sâvî, age, IV, 552.

³⁹⁷ Sâvî, age, II, 268.

³⁹⁸ Sâvî, age, III, 349.

Peygamber’le alay etmektir. Onun tanınmayan bir adam olduğunu işaret etmek için ismini zikretmemişlerdir. Sanki Peygamber bilinmeyen bir insanmış gibi davranmışlardır.³⁹⁹

Müfessir Sâvî, bütün bu soruların manalarına dikkat cekerken, âyetlerin anlamlarını daha net göstermektedir.

2.1.4.2.2. Temennî

Temennî (تَمَنَّى) kelimesi temennâ (تَمَنَّى) fiilinin masdarı olup bir şeyi istemek anlamına gelmektedir.⁴⁰⁰ Bir terim olarak ise temennî: gerçekleşmesi imkânsız veya imkân dairesinde olduğu halde, gerçekleşmesi çok uzak bir ihtimal olduğu için gerçekleşmesi umulmayan, lâkin sevilen veya istenen bir şeyi arzu etmektir.⁴⁰¹ Temennî *leyte* kelimesiyle ifade edilmektedir. Bazen edebî bir gâye için لَعَلَّ – لَوْ – هَلْ, edatları da temennî manasını ifade eder.⁴⁰² Eğer sevilen şey, gerçekleşmesi umulan güzel bir şey ise buna tereccî (التَّرَجَّى) denilir. Tereccî için esasta لَعَلَّ ve عَسَى edatları kullanılır. Bazen ise, edebî bir gaye için لَيْتَ edatı kullanılır.⁴⁰³

Müfessirimiz Sâvî, kendi hâşiyesinde, fazla olmamasına rağmen, Meânî’nin bu kısmına da işaret etmektedir. Örneğin, En’âm sûresinin: فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بَيِّنَاتٍ رَبَّنَا وَ şeklindeki ve: “Ah! Keşke biz dünyaya tekrar geri döndürülsek de bir daha Rabbimizin âyetlerini inkâr etmesek ve iman edenlerden olsak, derler” anlamındaki 27. âyetinde لَيْتَ edatı ‘temennî’ anlamını ifade eder. Kâfirler, azabı gördüğü zaman, dünyaya geri dönmeyi ve böylece iman edip âyetleri inkâr etmemeyi temennî ederler.⁴⁰⁴

Hûd sûresinin: قَالَ لَوْ أَنِّي لِي بِكُمْ قُوَّةٌ şeklindeki ve: “Keşke benim size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı, dedi” anlamındaki 80. âyetinde لَوْ edatı لَيْتَ yerine kullanılmıştır.⁴⁰⁵

³⁹⁹ Sâvî, age, III, 399. Ayrıca istifhâm çeşitleri ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 37, 45, 67, 156, 157, 159, 207, 273, 299, 310, 414, 416, 417, 475, 479, 545, 559, 570, 573, 581, 612, 617; II, 9, 21, 52, 198, 207, 216, 242, 245, 247, 308, 341, 358, 386, 406, 410, 420, 473, 478, 480, 514, 518, 530, 534, 553, 576, 579, 583; III, 7, 42, 51, 128, 170, 172, 182, 196, 211, 218, 219, 249, 251, 255, 258, 278, 282, 288, 309, 311, 313, 317, 322, 332, 393, 425, 438, 449, 461, 463, 464, 471, 477, 498, 499, 508, 521, 528, 531, 532, 535, 536, 538, 580, 598, 599; IV, 13, 33, 38, 40, 43, 75, 106, 146, 155, 172, 177, 180, 181, 182, 195, 207, 211, 216, 240, 303, 318, 349, 372, 417, 449, 453, 457-458, 468, 485, 503, 506, 527, 551, 552, 561.

⁴⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XV, 293; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1721.

⁴⁰¹ Bolelli, age, s. 290.

⁴⁰² es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 303; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, I, 227.

⁴⁰³ el-Kazvînî, *Telhîs*, s. 100.

⁴⁰⁴ Sâvî, age, I, 535.

⁴⁰⁵ Sâvî, age, II, 265.

Furkân sûresinin: يَوْمَ يَعْصُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا şeklindeki ve: “O gün, zalim kimse ellerini ısırıp şöyle der: Keşke ben Peygamberle birlikte bir yol tutsaydım” anlamındaki 27. âyetinde لَيْتَ edatı ‘temennî’ manasını ifade etmektedir.⁴⁰⁶

Tâhâ sûresinin: إِذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ şeklindeki ve: “İkiniz Firavun’a gidin. Çünkü o, iyiden iyiye azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar” anlamındaki 43.-44. âyetinde لَعَلَّ edatı tereccî manasına kullanılmıştır. Ancak, tereccî Mûsâ ve Harûn’a döner, yanî ümit ederek gidin, ümitsiz gitmeyin, yoksa Allah onun tövbe etmeyeceğini bilir.⁴⁰⁷

Yukarıda zikredilen âyetlerde, temennî edilen bu hususların gerçekleşmesi imkânsızdır. Bundan dolayı bunların meydana gelmesi asla ümit edilmez.

2.1.4.2.3. Nidâ

Nidâ (النِّدَاء), sözlükte seslenme anlamına gelir.⁴⁰⁸ Bir terim olarak ise: (أَدْعُو) fiili yerinde kullanılan bir edatla, sözü söyleyen kişinin, muhatabından kendisine yönelmesini istemesi, demektir.⁴⁰⁹

Sâvî hâşiyesinde bu Meânî kısmını da ele almaktadır. Müfessirimiz, hangi nidâ edatlarının Kur’ân-ı Kerîm’de kullanıldığını zikredip, aynı zamanda örneklerle beraber nidâ çeşitlerini de zikretmektedir.

2.1.4.2.3.1. Kur’ân’daki Nidâ Edatları

Nida için sekiz edat kullanılır: يا – أ – آ – أي – أي – أيا – هيا – وا Hemze (أ) ve Ey (أي) yakın mesafe için, diğerleri de uzakta olanları çağırmak için kullanılır.⁴¹⁰ Ama Sâvî’nin açıkladığı gibi, Kur’ân’da Allah tarafından kullarına yöneltilmiş olsun veya kullar tarafından Allah’a yöneltilmiş olsun, nidâ edatı ya ünlem edatı ile birlikte gelmektedir. Kul ile Rab arasındaki nida edatı, uzak mesafeler için kullanılan nida çeşididir. Allah ile mahlukları arasında zât, özellik, ameller açısından hiçbir benzerlik bulunmadığı için, manevi uzaklıktan dolayı yâ ünlem edatı ile seslenme yapılmıştır. Rab ile kulları arasında

⁴⁰⁶ Sâvî, age, III, 178.

⁴⁰⁷ Sâvî, age, III, 15.

⁴⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XV, 315; et-Tahânevî, *Keşşâfü Istılâhâtî’l-Fünûn*, IV, 267.

⁴⁰⁹ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 323; el-Kazvînî, *el-İzâh*, I, 245, *Telhîs*, s. 113.

⁴¹⁰ Beysûnî, *İlmu’l-Me’ânî*, s. 329.

büyük farklar, uzak mesafeler ve büyük perdeler olduğundan, Rab kullarına ya ünlem edatıyla seslenmiştir.⁴¹¹

Zümer sûresinin: قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ şeklinde ve: “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım!” anlamındaki 53. âyetinde Rabbimiz kullarına yâ nida edatı ile muhatab olmaktadır.⁴¹²

Furkân sûresinin: وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا şeklinde ve: “Peygamber dedi ki: Ey Rabbim! Kavmim bu Kur’ân’ı büsbütün terkettiler” anlamındaki 30. âyetinde Resûlullah Rabbine uzak nidâ edatı ile muhatab olmuştur.⁴¹³

2.1.4.2.3.2. Nidânın Kısımları

Sâvî’nin söylediklerine göre nidâ yedi çeşittir. Bu çeşitleri örneklerle beraber zikretmektedir.

1. **Tenbîh:** Nidânın esas manası tenbîhtir. Sâvî’nin hâşiyesinde bu nidâ manasını taşıyan birçok örnek bulunmaktadır: يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ “Ey insan!” “Ey insanlar!”
2. **Medh ile Tenbih:** Bunun örneği şu şekilde: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ “Ey Peygamber!” Buna şu ifadeler de ilave edilebilir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا “Ey iman edenler!” “Ey Resûl!” ile başlayan âyetlerdir.
3. **Zem ile Tenbih:** Bunun örnekleri, şu şekildedir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا “Ey yahudiler!” Buna da: يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ “Ey kâfirler!” başlayan âyetler ilâve edilebilir.
4. **İzâfe:** Bunun örneği: يَا عِبَادِيَ “Ey kullarım!”
5. **Nisbet:** Bunun örneği: يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ . يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ “Ey İsrâîl oğulları!”
6. **Tesmiye/İsimlendirme:** Bunun örnekleri: يَا دَاوُدَ “Ey Davûd” يَا زَكَرِيَّا “Ey Zekerîyyâ” يَا يَحْيَى “Ey Yahyâ”
7. **Tahsîs:** Bunun örneği: يَا أَهْلَ الْكِتَابِ “Ey Kitâp Ehlî”⁴¹⁴

⁴¹¹ Sâvî, age, I, 25.

⁴¹² Sâvî, age, III, 540.

⁴¹³ Sâvî, age, III, 178.

⁴¹⁴ Sâvî, age, I, 25.

Arap dilinde bazen yâ şeklinde *nidâ* edatı kullanılmakta; ama kullanıldığı gibi kabul edilmemektedir. Bu yüzden cümlede i'râbı yazıldığı gibi kabul edilmektedir. Bunun örneği, Hûd sûresinin: رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ şeklindeki ve: “Allah’ın rahmeti ve bereketi üzerinizdedir! (Ey) ev halkı, Muhakkak ki O, hamiddir (övmeye lâyıktır), meciddir (cömertliği boldur)” anlamındaki 73. âyetinde *ehl* kelimesi, hafzedilmiş *nidâ* edatından dolayı mansup olup, ihtisas anlamını ifâde etmektedir.⁴¹⁵

2.1.4.2.4. Kasr

Kasr (الْقَصْرُ) sözlükte hapsedmek veya tahsîs etmek anlamına gelir. Kendisine tahsîs eden kimseye: قَصَرَ الشَّيْءَ عَلَى نَفْسِهِ denilir. Nefsini Rabbinin ibadetine vakfeden kimse hakkında: قَصَرَ نَفْسَهُ عَلَى عِبَادَةِ رَبِّهِ denilir.⁴¹⁶ Bir terim olarak ise, bir kavramı, özel bir tarzda, başka bir şeye tahsîs etmektir. Yâni bir şeyin başkalarında bulunmayıp, sadece bir şeyde bulunduğunu ifade etmektir.⁴¹⁷

Sâvî bu Meânî ilmine de ehemmiyet göstermekte; bu sanata bazen *kasr* kelimesi ile, bazen *hasr* (الْحَصْرُ) veya *tahsîs* (التَّخْصِصُ) ve *ihtisâs* (الْإِخْتِصَاصُ) kelimeleriyle işaret etmektedir. Ayrıca bu sanata, bazen isim zikretmeden işaret etmektedir.

Sâvî, Bakara sûresinin: وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ şeklindeki ve: “Onlara yeryüzünde fesat yapmayın denildiği zaman; Biz ancak ıslah edicileriz derler” anlamındaki 11. âyetinde *hasr* manasının, *hasr* edatı (إِنَّمَا) ile bulunduğunu söylemektedir.⁴¹⁸

Sâvî’ye göre, Âl-i İmrân sûresinin: وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ şeklindeki ve: “Muhammed, sadece bir elçidir” anlamındaki 144. âyeti *kasr* manasını ifade etmektedir.⁴¹⁹

Mâide sûresinin: مَا الْمَسِيحُ بْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ şeklindeki ve: “Meryem oğlu Mesîh ancak bir elçidir. Ondan önce de birçok elçiler gelip geçmiştir” anlamındaki 75. âyetinde, *hasr* edatı (إِلَّا) ile bulunup *hasr* manası oluşturulmuştur. Hasrın

⁴¹⁵ Sâvî, age, II, 263. Ayrıca, *nidâ* ile ilgili daha fazla örnek için bkz: II, 253; III, 75, 289, 449; IV, 135, 446.

⁴¹⁶ İbn Fâris, *Mu’cemü’l-Mekâyis fi’l-Luğa*, s. 891-892; İbn Manzûr, age, V, 97-99.

⁴¹⁷ Nâyif Ma’rûf, *el-Mucezü’l-Kâfi fi’l-‘Ulûmi’l-Belâğa*, s. 61.

⁴¹⁸ Sâvî, age, I, 20.

⁴¹⁹ Sâvî, age, I, 300.

amacı: Hz. İsa'nın ilahlığını inkâr etmek ve onu peygamberlik görevi ile sınırlandırmaktır.⁴²⁰

En'âm sûresinin: *عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ* şeklindeki ve: “*Gaybın anahtarları; yalnız Allah'ın yanındadır. Onları ondan başka bilmez*” anlamındaki 59. âyetinde Sâvî'nin söylediğine göre bu âyetteki *hasr*, haberin (عنده) öne alınması ile yapılmıştır.⁴²¹

Tegâbün sûresinin: *لَهُ الْمُلْكُ وَ لَهُ الْحَمْدُ وَ هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* şeklindeki ve: “*Mülk O'nundur, hamd O'nadır. Her şeye gücü yeten O'dur*” anlamındaki 1. âyetinde *câr* ve *mecrûr* (له) öne alındığından dolayı, *hasr* mânasını ifade etmiştir.⁴²²

Fâtîha sûresinin: *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* şeklindeki ve: “*Ancak sana kulluk ederiz ve ancak senden meded umarız*” anlamındaki 5. âyetinde *إِيَّاكَ* kelimesi fiillerden önce geldiği için *hasr* ve *ihtisâs* mânası meydana gelmiştir.⁴²³

2.1.4.2.5. Vasl ve Fasl

Vasl (الْوَصْل) sözlükte bağlamak, ulaşmak ve ulaştırmak manasına gelmektedir.⁴²⁴ Bir terim olarak ise; sözü oluşturan cümleleri, *vâv* (و) harfiyle birbirine bağlamaktır.⁴²⁵ *Fasl* (الْفَصْل) kelimesi ise sözlükte kesmek, iki şeyi birbirinden ayırmak ve uzaklaştırmak anlamına gelmektedir.⁴²⁶ Bir terim olarak ise: Bir cümleyi diğer bir cümeleye bağlamayıp, onları ayrı ayrı zikretmektir, veya: İki cümle arasında bağlaç veya bağ fiil bulunmaksızın, kelime ve cümlelerin bir araya getirilmelerine *fasl* denilmektedir.⁴²⁷

Sâvî, Meânî ilminin bu sanatına ayrıca değinmemektedir. Ancak, birkaç yerde bu başlık altında sınıflandırabilecek bazı örnekler görülmektedir. Aşağıda zikredilen örneklerin hepsinde, Sâvî *vasl* ve *fasl* ilmine isimle dikkat çekmemiştir. Fakat onun açıklamalarından *vasl* ve *fasl* olduğu sonucuna varılabilmektedir.

⁴²⁰ Sâvî, age, I, 489.

⁴²¹ Sâvî, age, I, 550.

⁴²² Sâvî, age, IV, 317.

⁴²³ Sâvî, age, IV, 604. Daha fazla örnek için bkz: I, 128, 504; III, 431.

⁴²⁴ İbn Fâris, *Mu'cemü'l-Mekâyis fi'l-Luğa*, s. 1904; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1380.

⁴²⁵ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 249; el-Kazvînî, *el-İzâh*, I, 246, *Telhîs*, s. 115.

⁴²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XI, 521.

⁴²⁷ es-Sekkâkî, age, s. 249; el-Kazvînî, age, I, 246, el-Kazvînî, age, s. 115.

En'âm sûresinin: *قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ*, şeklindeki ve: “*De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir*” anlamındaki 162. âyetinde, üç tane müfred vâv ile birbirine atfedilmesiyle *vasl* oluşmaktadır.⁴²⁸

Şu'arâ sûresinin: *وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ وَجَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ* şeklindeki ve: “*Bildiğiniz şeyleri size bol bol veren Allah'tan korkun. O size davarlar, oğullar, bahçeler kaynaklar verdi*” anlamındaki 132.-134. âyetlerinde, Sâvî'nin anlatıklarına göre *fasl* örneği olduğu anlaşılabilmektedir.⁴²⁹

Necm sûresinin: *وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ*, şeklindeki ve: “*O, hevâdan (arzusuna) göre konuşmaz. O, vahyedilenden başkası değildir*” anlamındaki 3.-4. âyetlerinde, Sâvî'nin izahına göre, iki cümle arasında bir bağlantı vardır. İkinci cümle birinci cümleyi açıklıyor, lâkin cümleler bağlaçsız zikredilmiştir.⁴³⁰

2.1.4.2.6. Üslup Biçimleri

Arap dili ve belâgatında (biçimbiliminde) üç üslup olduğu zikredilmektedir: *Îcâz* (sözü kısaltma), *itnâb* (sözü uzatma) ve *musâvât* (sözün mânayla eşit olması). Akla gelen bütün mânaları, şu üç şekilde ifâde edilmektedir. Sâvî, hâşiyesinde *îcâz* ve *itnâb* örneklerine işaret etmekte, *musâvât* üslup biçimine işaret etmemektedir.⁴³¹

2.1.4.2.6.1. Îcâz

Îcâz (الإيجاز) sözlükte *أَوْجَرَ* fiilinin masdarı olup işi çabuk yapmak, sözü kısa kesmek, özetlemek gibi manaları ifâde etmektedir.⁴³² Bir terim olarak ise maksadı açık ve net bir şekilde ifâde etmek suretiyle, az kelimelerle çok mânaları anlatmaya, herhangi bir ibaresi, kendinden az lafızlarla ifâde etmektir.⁴³³ *Îcâz* iki kısma ayrılır: *Îcâz-ı kısar* (الإيجازُ القَصْرُ); bu kısmında, hazf yapılmadan geniş mânaları kapsayan az sayıda kelime kullanmak şeklinde yapılmıştır. *Îcâz-ı hazîf* (الإيجازُ الحذفُ); bu *îcâz*, hazfedilen şeye

⁴²⁸ Sâvî, age, I, 617.

⁴²⁹ Sâvî, age, III, 321.

⁴³⁰ Sâvî, age, IV, 186.

⁴³¹ *Müsâvât*'ın örneği: *هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ* *İyiliğin, iyilikten başka karşılığı var mı?* Ayrıca *Müsâvât* ile ilgili daha fazla örnek için, bkz: Boleli, *Belâgat*, s. 385-389.

⁴³² el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 54, İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, V, 427.

⁴³³ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 277; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, I, 287.

delâlet eden bir ipucunun bulunması şartıyla ibarede bulunan kelimelerden bir veya bir kaç kelimeyi ya da bir veya bir kaç cümleyi hazfetmek şeklinde yapılmaktadır.⁴³⁴

Sâvî *îcâz-ı kısar* kısmına işaret etmemekte, *îcâz-ı hazife* az da olsa işaret etmektedir. Örnek olarak Bakara sûresinin: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أَمْهَاتُكُمْ şeklindeki ve: “*Annelerinize size haram kılındı*” anlamındaki âyetin manası: “*yani onlarla evlenmek size haram kılındı.*” Burada bazı kelimelerin hazf edildiği anlaşılmaktadır.⁴³⁵

Yûsuf sûresinin: قَالُوا تَا الله تَفْتُنَا تَذْكُرُ يُونُسَ حَتَّى تَكُونَ حَرَصًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ şeklindeki ve: “*Allah’a andolsun ki sen hâlâ Yûsuf’u anıyorsun. Sonunda ya hasta olacaksın, ya da bûsbütün helâk olacaksın, dediler*” anlamındaki 85. âyetinde تَفْتُنَا kelimesinden önce ل edatı hazfedilmiştir.⁴³⁶

Rûm sûresinin: اللَّهُ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ şeklindeki ve: “*Önce de, sonra da, emir Allah’a aittir*” anlamındaki 4. âyetinin asıl manası: “*Herşeyden önce ve her şeyden sonra*” şeklindedir; ancak âyette bazı kelimeler hazf edilmiştir.⁴³⁷

2.1.4.2.6.1.1. İhtibâk

İmâm Süyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde ihtibâk sanatının *îcâzü’l-hazf* çeşitlerinden olduğunu zikretmektedir. *İhtibâk* ilk zikredilen içinde ikinci zikredilende olanı hazfetmek ve ikinci olarak zikredilen içinde ilk zikredilen: hazfetmek anlamına gelmektedir. Daha doğrusu yazılan ve zikredilen bir kısmın başka bir yerde tekrarını yapmamaktır. Zerkeşî, ihtibâk sanatına *el-hazfu’l-mukâbilî* adını verip, örnekte iki çelişkinin bir arada bulunması, içinde ipucu bulunduğundan çelişkili olan kısımların silinmesi olarak tanımlamaktadır.⁴³⁸

Bakara sûresinin: وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيَّهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ şeklindeki ve: “*Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır*” anlamındaki 228. âyetinde erkeklerin kadınlar üzerinde yemek yapma, temizlik yapma, ev işleri gibi hakları olduğu gibi, kadınların da erkek üzerinde geçimini sağlama, giyim eşyaları

⁴³⁴ el-Kazvînî, *Telhîs*, s. 140.

⁴³⁵ Sâvî, age, I, 349.

⁴³⁶ Sâvî, age, II, 316.

⁴³⁷ Sâvî, age, III, 316. Daha fazla örnek için bkz: II, 300-301.

⁴³⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 129, Süyûtî, *el-İtkân*, II, 831, Sâvî age, IV, 148.

sağlama, aşk ilanı gibi hakları vardır. Bu âyette mumâsele/karşılaştırma, özel sorumluluklar için değil, genel ve karşılıklı sorumlulukta görülmektedir. Bu yüzden bu âyette ihtibâk bulunduğu söylenmekte, çünkü nezirde olan her şey hazfedilmiştir.⁴³⁹

Sâvî, Enfâl sûresinin: *إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا* şeklindeki ve: “Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden (sabırlı) yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler” anlamındaki 65. âyetinde ihtibâkın güzel bir örneğinin bulunduğunu söylemektedir. *İhtibak*’ta, birbirine mukâbil olan iki cümleden birinde zikredilenin, diğerinden hazfedilmesi söz konusudur. Örneğin, ilk bölümde sabırlı kelimesi zikredilmiştir ve kâfir olanlar hazfedilmemiştir; ama ikinci bölümde “kâfir olanlar” zikredilmiştir, lâkin “sabırlı” kelimesi hazfedilmiştir.⁴⁴⁰

Müfessirimiz, Şûrâ sûresinin: *يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَ الَّذِينَ ءَامَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا* şeklindeki ve: “Ona inanmayanlar, onun çabuk kopmasını isterler. İnananlar ise ondan korkarlar ve onun gerçek olduğunu bilirler” anlamındaki 18. âyetinde ihtibâkı şöyle anlatmaktadır: “İnanmayanlar (ondan korkmazlar) onun çabuk kopmasını isterler, inananlar ise ondan korkarlar (ve onun çabuk kopmasını istemezler).” Böylece bu örneklerde ihtibâk bulunmakta; çünkü her nazîrede başka bir yerde zikredilen hazfedilmiştir.⁴⁴¹

Sâvî, Hucurât sûresinin: *قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَ لَكِن قُولُوا أَسْلَمْنَا* şeklindeki ve: “Bedevîler: ‘İnandık/iman ettik/mü’minler olduk’ dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama islâm ettik/müslüman olduk deyin, anlamındaki 14. âyetinde ihtibâkın varolduğunu anlatırken, şöyle der: “De ki: Siz iman etmediniz, onun için İman ettik demeyin, ama islâm ettik/müslüman olduk deyin, sizden zâhiri olarak islâmiyet belli oldu.” Bu örneklerde her nazîrede başka bir yerde zikredilenin hazfedilmiş olduğu görülmektedir.⁴⁴²

⁴³⁹ Sâvî age, I, 174.

⁴⁴⁰ Sâvî, age, II, 118.

⁴⁴¹ Sâvî, age, IV, 13.

⁴⁴² Sâvî, age, IV, 148. Daha fazla örnek için bkz: III, 360, 449, 256; IV, 554.

2.1.4.2.6.1.2. İtnâb

İtnâb (الإِطْنَاب) sözlükte أَطْنَبَ fiilinin masdarı olup sözü uzatmak mânasını ifade eder.⁴⁴³ Bir terim olarak ise: Herhangi bir fayda için maksadı alışıl gelmiş ibâreden fazla ibâre ile ifade etmektir.⁴⁴⁴ *İtnâb* bir kaç şekilde yapılır. Umûma delâlet eden lafızdan sonra hususa delâlet eden lafzı söylemek suretiyle; husûsa delâlet eden lafzın şanına önem vererek, ondan sonra, umûma delâlet edilen bir kelimeyi söylemek suretiyle; mânayı, dinleyicinin zihnine yerleştirmek için, üstü kapalı anlatımdan sonra konuyu açıklamak suretiyle; herhangi bir maksat için bir kelimeyi tekrarlamak suretiyle; itiraz yoluyla, ek yapmak suretiyle; ihtiras (sakınmak ve korunmak) suretiyle yapılmaktadır.⁴⁴⁵ Müfessir Sâvî bunlardan bazılarını zikretmektedir.

2.1.4.2.6.1.3. Umûmdan Sonra Husûsa Delâlet

Bakara sûresinin: حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاتِ الْوُسْطَى şeklinde ve: “*Namazlara ve orta namaza muhafaza/devam edin*” anlamındaki 238. âyetinde önce umûma delâlet eden kelime olan *namazlar* zikredilip, sonra da husûsa delâlet eden lafız olan *orta namaz* tabiri kullanılmaktadır.⁴⁴⁶

Hac sûresinin: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ şeklinde ve: “*Görmez misin ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde ediyor*” anlamındaki 18. âyetinde umûmdan (göklerde ve yerde olanlar) sonra husûs zikredilmiştir.⁴⁴⁷

Kadr sûresinin: تَنْتَزِلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ şeklinde ve: “*O gecede, Rablerin izniyle melekler ve Ruh, her şey için iner dururlar*” anlamındaki 4. âyetinde önce umûma delâlet eden kelime *melekler*, sonra da husûsa delalet eden kelime *Ruh (Cibril)* kullanılmıştır.⁴⁴⁸

⁴⁴³ İbn Fâris, *Mu’cemü’l-Mekâyis fi’l-Luğa*, s. 625; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, I, 563.

⁴⁴⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm*, s. 277, el-Kazvînî, *Telhîs*, s. 146.

⁴⁴⁵ el-Kazvînî, *el-İzâh*, I, 130, *Telhîs*, s. 146.

⁴⁴⁶ Sâvî, age, I, 184.

⁴⁴⁷ Sâvî, age, III, 82.

⁴⁴⁸ Sâvî, age, IV, 539. Daha fazla örnek için bkz: I, 42; III, 100, 226, 352; IV, 24, 100, 267, 417, 593.

2.1.4.2.6.1.4.Husûstan Sonra Umûm

Âl-i İmrân sûresinin: مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ وَ مَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ şeklindeki ve: “Rabblarından Mûsâ’ya ve İsâ’ya ve bütün peygamberlere verilene (iman ettik)” anlamındaki âyetinde önce husûs olarak Mûsâ ve İsâ sonra da umûm olarak peygamberler lafzı zikredilmiştir.⁴⁴⁹

Sâffât sûresinin: وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ şeklindeki ve: “Gönderilen bütün peygamberlere selam olsun” anlamındaki 181. âyetinde bütün peygamberlere selam getirilmiştir; ancak bundan önceki âyetlerde bazı peygamberlere ayrı ayrı selam getirilmiştir.⁴⁵⁰

2.1.4.2.6.1.5.İhtirâs (Sakınmak)

İhtirâs, sakınmak, kendisinden kastedilen mânadan ayrı bir mânaya gelen sözle, bu şüpheyi ortadan kaldıran bir şeyin ilâve edilmesiyle yapılmaktadır. Ve bu ilâve, cümlelerin ortasında veya sonunda gelebilir. Örnek olarak Sâvî, Tâhâ sûresinin: وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَىٰ جَنَاحِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ آيَةً أُخْرَى şeklindeki ve: “Elini koynuna sok, kusursuz olarak bembeyaz çıksın” anlamındaki 22. âyetinde بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ ibaresi, beyaz sedef ve baras gibi cilt hastalıklarından sâlim olacağını ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁵¹

2.1.4.2.6.1.6.Tekrar

İtnâb, herhangi bir maksat için bir ibâreyi tekrarlamak sûretiyle de yapılır. Örnek olarak Zâriyât sûresinin: مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَ مَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُوا şeklindeki ve: “Ben onlardan rızık istemiyorum. Beni doyurmalarını da istemiyorum” anlamındaki 57. âyetinde görülmektedir. Âyetin ilk kısmının ikinci kısmının anlamını da içerdiği fark edilmektedir. Ama Allah’ın ne yemeğe, ne de yemeklerin hazırlanmasına muhtaç olduğu şüphesini ortadan kaldırmak amacıyla; dünyada hükümdarların yemeklere ve yemeklerin hazırlanmasına ihtiyacı olduklarını gören kimse, Allah’ın aynı ihtiyacı olduğunu düşünmesin diye tekrar yapılmıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁹ Sâvî, age, I, 275.

⁴⁵⁰ Sâvî, age, III, 496. Daha fazla örnek için bkz: I, 113, 468; II, 48, 224; IV, 61.

⁴⁵¹ Sâvî, age, III, 11.

⁴⁵² Sâvî, age, IV, 173.

2.1.4.2.7. Takdîm ve Tehîr

Takdîm (التَّقْدِيم) sözlükte قَدَّمَ fiilinin masdarı olup, bir şeyi başka bir şeyin önüne almak anlamına gelmektedir. Bir Meânî terimi olarak ise: Bir ibareyi başka bir ibareden önce zikretmektir.⁴⁵³ *Te'hîr* (التَّأْخِير) sözlükte أَخَّرَ fiilinin masdarı olup bir işi geciktirmek, bir şeyi sonraya bırakmak gibi manaları ifâde eder. Bir Meânî terimi olarak: Bir ibareyi bir ibareden sonra zikretmektir.⁴⁵⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de bir çok yerde, bir kelime veya cümlelerin yerinden önce veya sonra zikredildiği fark edilir. Bu görünüm bazen Kur'ân metninin anlaşılmasını etkileyebilir, bazen ise etkilemez, anlam açık kalır. Sâvî, ayrıntılı olmasa da ara sıra da bu bilime, bazen *takdîm* ve *tehîr* kelimesiyle, bazen de *kalb* kelimesiyle dikkat çekmektedir.

A'râf sûresinin: “*Bunun üzerine onları o (gürültülü) sarsıntı yakaladı da, yurtlarında diz üstü dona kaldılar. Sâlih o zaman onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: Ey kavmim! Andolsun ki ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size öğüt verdim; fakat siz öğüt verenleri sevmiyorsunuz*” anlamındaki 78. ve 79. âyetlerinde iki anlamı sunmaktadır. Birincisi, âyetlerin sırası gösterildiği gibidir ve Hz. Sâlih'in (as) kavmi yerle bir olduktan sonra Sâlih kendilerini azarlayarak seslenmiştir. Aynısını Hz. Muhammed (as) Bedir savaşından sonra öldürülen müşriklere seslenerek yapmıştır. İkinci görüşe göre bu örnekte *takdîm* ve *te'hîr* bulunduğundan önce 79. âyet, sonra 78. âyet gelir. Demek ki önce Hz. Sâlih (as) kavmine seslenmiştir, kavminin üyeleri yerle bir olmuştur: “*Sâlih o zaman onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: Ey kavmim! Andolsun ki ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size öğüt verdim, fakat siz öğüt verenleri sevmiyorsunuz. Bunun üzerine onları o (gürültülü) sarsıntı yakaladı da yurtlarında diz üstü dona kaldılar.*”⁴⁵⁵

Nahl sûresinin: أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ şeklindeki ve: “*O halde, yaratan, yaratmayan gibi olur mu?*” anlamındaki 17. âyeti aslında şöyledir: أَفَمَنْ لَا يَخْلُقُ كَمَنْ يَخْلُقُ ve: “*O halde, yaratamayan, yaratan gibi olur mu?*” anlamında gelmesi gerekmektedir; çünkü bu

⁴⁵³ el-Kazvînî, *Telhîs*, s. 42, İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XII, 466, 467; Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyât Lugâtı*, İstanbul, 1973, s. 157; Bolelli, age, s. 390.

⁴⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV, 12; Mevlevî, *Edebiyât Lugâtı*, s. 157, Bolelli, age, s. 390.

⁴⁵⁵ Sâvî, age, II, 41.

örnekte yaratamayan Yaratabilen ile karşılaştırılır. Kınama ve azarlama daha kuvvetli olsun diye yerleri değiştirilmiştir.⁴⁵⁶

Necm sûresinin: *فَتَذَلَّى ثُمَّ نَزَّى* şeklindeki ve: “Sonra yaklaştı, (yere doğru) sarktı”, anlamındaki 8. âyetinde: kalb/yer değişimi olduğunu söylemektedir. Aslında *فَتَذَلَّى ثُمَّ نَزَّى* şeklinde söylenmekte ve *نَزَّى* kelimesinin anlamı asıl suretine geri dönmektedir. Ve bundan sonraki: *فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى* şeklindeki ve: “O kadar ki (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu” anlamındaki âyetinde, kalb yani *takdîm* ve *tehîr* bulunmaktadır.⁴⁵⁷

Kalem sûresinin: *أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ* şeklindeki ve: “Teslimiyet gösterenleri, günahkârlar gibi tutar mıyız hiç?” anlamındaki 35. âyeti aslında şöyle: *أَفَنَجْعَلُ الْمُجْرِمِينَ كَالْمُسْلِمِينَ* şeklinde ve: “Günahkârları, teslimiyet gösterenler gibi tutar mıyız?” anlamına gelmesi gerekmektedir.⁴⁵⁸

2.1.4.2.8. Zikr ve Hazf

Zikr (الذِّكْر) sözlükte *ذَكَرَ* fiilinin masdarı olup bir şeyi anlatmak, korumak ve anmak anlamını ifade eder. Bir terim olarak ise; söylenilmesi gereken sözün ibârede bulundurulmasıdır.⁴⁵⁹

Hazf (الْحَذْف) sözlükte *hazefe* fiilinin masdarı olup bir sözü düşürmek ve zikretmemek anlamını ifade eder. Bir terim olarak ise; söylenilmesi icab etmeyen sözün ibârede zikredilmemesidir.⁴⁶⁰

Sâvî'nin hâşiyesinde Meânî ilminin bu kısmında da örnekler görülebilmektedir. Zikr ile ilgili örneği, Tâhâ sûresinin: *وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي* şeklindeki ve: “Şu sağ elindeki nedir, ey Musa? O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarıma yaprak silkelerim, benim ona başkaca ihtiyaçlarım da vardır” anlamındaki 17. ve 18. âyetinde görmektediriz. Hz. Mûsâ, Allah'ın

⁴⁵⁶ Sâvî, age, II, 400.

⁴⁵⁷ Sâvî, age, IV, 187.

⁴⁵⁸ Sâvî, age, IV, 362. Daha fazla örnek için bkz: II, 442; IV, 204.

⁴⁵⁹ el-Kazvînî, *Telhîs*, s. 28; İbn Manzûr, age, IV, 310-311.

⁴⁶⁰ İbn Manzûr, age, IX, 39-40; el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Ulûmü'l-Belâğa*, Beyrut, 1984, s. 99.

sorusuna: “O, benim asamdır” demekle yetinebilirdi. Ancak, kendisi zevk aldığı konuşmayı uzatmak sebebiyle cevabını uzatmıştır.⁴⁶¹

Bir başka örnek, Nûr sûresinin: *وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ* şeklindeki ve: “Bizim inzâl ettiğimiz ve farz kıldığımız bir sûredir ve onda açık seçik âyetler indirdik” anlamındaki 1. âyetinde, *أَنْزَلْنَا* kelimesi iki defa zikredilmiştir. Bunun sebebi, bu sûrenin vahyedilmesine dikkat çekmek ve önemini vurgulamaktır.⁴⁶²

Hazf ile ilgili örneklerden biri, Lokmân sûresinin: *وَلَا يَنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ* şeklindeki ve: “Andolsun ki eğer onlara: Gökleri ve yeri kim yarattı, diye sorsan, mutlaka: Allah derler” anlamındaki 25. âyetinde olup *خَلَقَهُنَّ* ibâresi hazfedilmiştir.⁴⁶³

İbrâhîm sûresinin: *لَا يَنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَ لَا يَنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ* şeklindeki ve: “Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetlerimi) artıracam ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir” anlamındaki 7. âyetindeki *لَأَعَذَّبَنَّكُمْ* ifadesi hazfedilmiştir.⁴⁶⁴

Nisâ sûresinin: *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يَتَشَتَّرُونَ الضَّلَالَةَ* şeklindeki ve: “Kendilerine Kitap’tan nasip verilenlere baksana! Sapıklığı satın alıyorlar” anlamındaki 44. âyetinde, son kelimedden sonra *بِالْهَدَى* ifadesi hazfedilmiştir.⁴⁶⁵

2.1.4.2.9. İzhâr fî Mekânî’l-İdmâr

Zamir kullanılması gereken yerde özel isim, sıfat veya işaret ismi gibi zahir isimlerden birinin kullanılmasına *izhâr fî mekânî’l-idmâr* denilmektedir.⁴⁶⁶

Müfessir Sâvî bu Meânî İlmini de ele almaktadır. Mutaaffîfîn sûresinin: *كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ* şeklindeki ve: “Doğrusu günahkârların yazısı, muhakkak Siccîn’dedir” anlamındaki 7. âyetinde *الْفُجَّارِ* kelimesi izmâr makâmında izhar olarak gelmiştir. Bunu sebebinin, onların son derece kötü sıfatını (günahkârlık) göstermek olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Sâvî, age, III, 9.

⁴⁶² Sâvî, age, III, 130. Zikr ile ilgili daha fazla örnek, *Kur’ân’daki Tekrarlar* başlığı altında bulunmaktadır.

⁴⁶³ Sâvî, age, III, 341.

⁴⁶⁴ Sâvî, age, II, 356.

⁴⁶⁵ Sâvî, age, I, 365.

⁴⁶⁶ el-Kazvînî, *el-Îzâh*, I, 155-156.

⁴⁶⁷ Sâvî, age, IV, 470.

2.1.4.3. Bedî'

Bedî' (البَدِيع) kelimesi بَدَعَ fiilinden, فَعِيل veyninden yapılan mübalağa kipi olup, sözlükte örneksiz ve benzersiz yaratan ve icat eden anlamına gelmektedir. Bu mânâ, Bakara sûresinin: بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ şeklindeki ve “O göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır” anlamındaki 117. âyetinde bulunmaktadır.⁴⁶⁸

Belâgat ilminde, *Bedî' ilmî* müktezayı hâle uygun kelimelerin lafız bakımından kusursuz, mana yönünden makul ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının usûl ve kâidelerini inceleyen ilim olarak tanıtılmaktadır. Veya başka bir ifâdeyle: kelâmın lafız ve mânalarının süsleme ve güzelleştirme yollarına ait bilgileri inceleyen bir ilimdir. Bu süsleme tarzlarının bir kısmı mânâ ile ilgili güzelleştirmeler olup, diğer kısmı ise lafızla ilgilidir.⁴⁶⁹

Bedî', ifade güzelliğine işaret eden bir ilim olarak, Sâvî'nin hâşiyesinde önemli bir yer işgal etmektedir. Müfessir bu ilmin en önemli, hem lafızla ilgili süsleme sanatları, hem de mânâ ile ilgili süsleme sanatlarına işaret etmektedir. Aşağıdaki satırlarda, kısaca örneklerle beraber, Sâvî'nin ele aldığı *Bedî' ilminin* sanatları sunulacaktır.

2.1.4.3.1. Reddû's-Sadri 'Ale'l-'Acüzi

Acüz şiirde bir mısraın ikinci yarısının, nesirde paragrafın son cümlesinin ismidir. Mısraın ilk yarısı veya paragrafın ilk cümlesi ise *sadr* olarak adlandırılmaktadır. Buna göre bir *Bedî'* terimi olarak, lafız ve mânâ bakımından aynı olan veya manaları farklı ama lafızları aynı olan veya aynı kökten türeyen lafız, bir beytin birinci ve ikinci mısraalarında veya nesirde paragrafın ilk ve son cümlelerinde gelmesidir.⁴⁷⁰

En'âm sûresinin: مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ şeklindeki ve: “Onların hesaplarından sana bir sorumluluk, senin hesabından da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur” anlamındaki 52. âyetinde iki cümle arasında *Bedî' ilminden reddû's-*

⁴⁶⁸ İbn Manzûr, age, VIII, 6; İbnü'l-Fâris, *Mu'cemü'l-Mekâyis fi'l-Luğa*, s. 117; Bolelli, age, s. 405

⁴⁶⁹ er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz*, s. 114; es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'Ulûm*, s. 423-432; el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 477; *Telhîs*, s. 212; Bolelli, age, s. 405.

⁴⁷⁰ el-Kâzvinî, *el-Îzâh*, II, 543, *Telhîs*, s. 242; Bolelli, *Belâgat*, s. 455.

sadri ale'l-acüz, görülmektedir. Bu: عَادَاتُ السَّادَاتِ سَادَاتُ الْعَادَاتِ “Büyüklerin âdetleri, âdetlerin en büyükleridir” sözüne benzemektedir.⁴⁷¹

Sâvî, Mümteherine sûresinin 13. âyetini yorumlayarak, bu sûrenin başladığı gibi bittiğini söyler ki bu: İman etmeyenler: samîmî dostlar edinmemektir. Bu da Bedî’ ilminin reddu’l-aczi ale’s-sadr sanatıdır.⁴⁷²

Bu tür, Bedî ilminin *lafızla ilgili süsleme santları* kısmına aittir. Ancak bundan sonraki başlıklar *mâna ilgili süsleme santları*’na aittir.

2.1.4.3.2. Tevriye

Tevriye (التَّوْرِيَّةُ), sözlükte وَرَى fiilinin masdarı olup bir sözü veya haberi gizleyip, bunların yerine başka bir söz veya haberi ortaya atmak anlamına gelmektedir.⁴⁷³ Terim olarak ise *tevriye*: Biri yakın olup sözden ilk anda anlaşılan lakin kastedilmeyen, diğeri de uzak olmak üzere iki mânası bulunan bir lafzı zikredip, bir nükteden dolayı uzak manasını kastederek o lafzı bu mânasında kullanma anlamına gelmektedir.⁴⁷⁴ Bazı edebiyatçılar, *tevriye*ye îhâm, müğâlata, tevcîh ve tehayyül gibi isimler vermişlerdir.⁴⁷⁵

Sâvî ise *tevriye*’yi şöyle tarif etmiştir: Bir kelamın iki manası olup, yakın ve uzak, söylerken yakın manası anlaşılıp uzak manası kastedilir.⁴⁷⁶ Başka bir yerde müfessirimiz *tevriye* sözcüğünden bahsederken şöyle demiştir: *Tevriye* kelimesi şu kelimeden alınmıştır: وَرَاءَ الْإِنْسَانِ *insan arkasındaki*, insan sanki istediğini arkasında bırakır.⁴⁷⁷

Müfessirimiz, Bakara sûresinin: يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ şeklindeki ve: “Onlar güya Allah’ı ve mü’minleri aldatırlar. Hâlbuki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında değildir” anlamındaki 9. âyetinde şöyle bir soru sorar: Münafıkların Allah’ı aldattıkları nasıl söylenebilir? Çünkü aldatan kimseye bazı şeyleri gizli olmalıdır; fakat Allah (cc) Alîm’dir, her şeyi bilendir? Sâvî cevap olarak, burada *tevriye* olduğunu söylemektedir. Âyette iki, yakın ve uzak, mânası

⁴⁷¹ Sâvî, age, I, 547.

⁴⁷² Sâvî, age, IV, 298.

⁴⁷³ İbn Manzûr, age, XV, 389-390; Fîrûzâbâdî, age, s. 1730; Bolelli, age, s.459.

⁴⁷⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘Ulûm*, s. 427, el-Kazvînî, *el-Îzâh* II, 499; *Telhîs*, s. 219, Bolelli, *Belâgat*, s. 459.

⁴⁷⁵ Ahmed Matlûb, *Mu’cemü’l-Mustalehâtî’l-Belâgiyye ve tetavvürîhâ*, s. 433; İrfân Matracî, *el-Câmi’ li Fünûni’-luğâtî’l-‘Arabîyye ve’l-‘Arûz*, 1. B., Beyrut, 1987, s. 187.

⁴⁷⁶ Sâvî, age, I, 19.

⁴⁷⁷ Sâvî, age, IV, 288.

bulunup, yakın manası anlaşılmasına rağmen uzak manası kastedilmiştir. Yani Allah’a itaat hususunda bâtinî olarak ayrılımlarıdır.⁴⁷⁸

Zâriyât sûresinin: *وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ* şeklindeki ve: “Biz, göğü eydin ile binâ ettik..” anlamındaki 47. âyetinde *أَيْدٍ* kelimesi, *يَدٍ* kelimesinin çoğuludur. Bu kelimenin asıl manası eldir. Ancak bu manayı Allah’a atfetmek mümkün değildir! Bundan dolayı buradaki *يَدٍ* kelimesinin asıl manası değil, onu diğer manaları kuvvet ve batş kastedilmiştir. Ve âyetin mânası: *Biz göğü ellerle binâ ettik*, değil, *Biz göğü kuvvetle ve batş ile binâ ettik*, şeklindedir.⁴⁷⁹ Bu tür tevriyeye belağât ilminde *tevriye muraşşaha* denilir.⁴⁸⁰

Yûnus sûresinin: *فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً* şeklindeki ve: “(Ey Firavn!) Senden sonra geleceklere ibret olman için, bugün senin bedenini/zırhın ile (cansız olarak) kurtaracağız...” şeklindeki ve 92. ânlamındaki âyetinde *بَدَنٍ* ibaresi iki anlama gelir; yakın mânası *zırh*, uzak mânası ise *cesed/beden*’dir. Sâvî’nin bir görüşüne göre âyetin manası şöyle olmaktadır: *Bugün senin bedenini ruhsuz/cansız olarak kurtaracağız*, olabilmektedir. Bu durumda uzak mânaya işaret edilmiştir. Yani âyette tevriye bulunmaktadır. Diğer görüşe göre beden kelimesinin kast edilen manası zırhtır; çünkü bir rivayette göre ona özel, tanınabileceği bir zırh varmış ve denizden atıldığı zaman bu zırh sayesinde tanınmıştır. Ayrıca Sâvî birinci görüşün daha isabetli olduğunu söylemektedir.⁴⁸¹ Bu tür tevriyeye Belağât ilminde *tevriye muraşşaha* denilir.⁴⁸²

Sâvî, bu son iki örnekte tevriye’yi ismiyle zikretmememiştir. Fakat onun yorumlarından bu tür bedî’ sanatından bahsettiği anlaşılmaktadır.

2.1.4.3.3. Mükâbele

Mükâbele⁴⁸³ (المُقَابَلَة) sözlükte قَابَلَ fiilinin masdarı olup bir şeyi diğer bir şeyle karşılaştırmak ve yüzyüze getirmek gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise: önce iki veya daha fazla mânâyı bir araya toplamak, sonra da sırasıyla bunların karşılıklarını

⁴⁷⁸ Sâvî, age, I, 19.

⁴⁷⁹ Sâvî, age, IV, 171.

⁴⁸⁰ Tevriyeyi meydana getiren kelimeden önce veya sonra, yakın mânaya ait 'levazımın'dan bir şeyin zikredilmiş olması, *tevriye muraşşaha* denilir. el-Kazvînî, *el-Îzâh* II, 500; *Telhîs*, s. 219; Bolelli, age, s.463.

⁴⁸¹ Sâvî, age, II, 231. Ayrıca konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz: II, 316.

⁴⁸² es-Süyûtî, *el-Îkân*, II, 900; Bolelli, age, s. 464.

⁴⁸³ Bazı edebiyatçılar mükâbeleyi, tıbâktan (iki zıt mânâyı bir arada zikretmekte) saymışlar, ancak edebiyatçıların büyük bir kısmı, mükâbeleyi müstakil bir *Bedî*’ sanatı olarak kabul etmişlerdir. (el-Kâzvînî, *el-Îzâh*, II, 486).

zikretmektir.⁴⁸⁴ Meselâ, Bakara sûresinin: وَاشْكُرُوا لِي وَ لَا تَكْفُرُونَ şeklindeki ve: “*Bana şükredin, sakın bana nankörlük etmeyin*” anlamındaki 152. âyeti ve Nebe’ sûresinin: وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا وَ جَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا şeklindeki ve: “*Geceyi bir örtü yaptık. Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı yaptık*” anlamındaki 78. âyeti mükâbele örneklerindendir.

A’râf sûresinin: ...إِنْ تُصِيبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَ إِنْ تُصِيبْكَ مُصِيبَةٌ... şeklindeki ve: “*Eğer sana bir iyilik erişirse, bu onları üzer. Ve eğer başına bir musibet gelirse...*” anlamındaki 50. âyetinde Sâvî iyilik ile musibetin bir karşılaştırma olduğunu belirtmektedir. Burada karşılaştırmanın hikmetinden bahsederek, iyilik ve musibetin mâna bakımından aynı olup, ikisinde de sevap kazanıldığına dair delil olduğunu söylemektedir. Ayrıca Âl-i İmrân sûresinde⁴⁸⁵ iyilik, seyyi’e/kötülük (musibet) karşısında gelmiştir. Çünkü bu sözlerin muhatabı iman edenlerdir ve onlar arasında bunu iyi olmayan bir şey olarak sınıflandıran kimseler de vardır.⁴⁸⁶

Sâvî, Furkân sûresinin: ...هُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَ هَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ... şeklindeki ve: “*Birinin suyu tatlı ve susuzluğu giderici, diğerininki tuzlu ve acı*” anlamındaki 53. âyeti mükâbelenin en güzel örneklerinden biri olduğunu söylemektedir. Burada: عَذْبٌ فُرَاتٌ tatlı ve susuzluğu giderici, şu sözlerle karşı/mükabil مِلْحٌ أُجَاجٌ tuzlu ve acı gelip, bu bedî’ sanatını göstermektedir.⁴⁸⁷

2.1.4.3.4. Mürâ’âtü’n-Nazîr

Nazım veya nesirde, aralarında mâna bakımından tezâdın dışında, bir münâsebet bulunan kelimeleri bir araya getirme mürâ’âtü’n-nazîr sanatıdır. Cümlelerin başında ve sonunda mâna açısından birbirine uygun olan ibareler bulunursa, bu da mürâ’âtü’n-nazîr (الإِتِّلَاف), i’tilâf (التَّوَافُق), tevâfuk (مُرَاعَاةُ النَّظِيرِ), tenâsüb (التَّنَاسُب), telfik (التَّلْفِيق) ve tevfiik (التَّوْفِيق) isimleri de verilmiştir.⁴⁸⁸

Müfessir Sâvî bu tür Bedî’ sanatına da işaret etmeyi ihmal etmemiştir. Bunun örneği, Tâhâ sûresinin: إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَ لَا تَعْرِى وَ أَنَّكَ لَا تُظْمَأُ فِيهَا وَ لَا تَضْحَى şeklindeki ve:

⁴⁸⁴ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, s. 424.

⁴⁸⁵ Âl-i İmrân 120. âyet: إِنَّ تَمَسَّكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَ إِنْ تُصِيبْكَ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا “Size bir iyilik dokunsa bu onları tasalandırır, başınıza bir musibet gelse, buna da sevinirler.”

⁴⁸⁶ Sâvî, age, II, 149.

⁴⁸⁷ Sâvî, age, III, 186.

⁴⁸⁸ er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz*, s. 291; Bolelli, age, s. 489 ve 492.

“*Senin için ne acıkmak vardır ne de çıplak kalmak. Susuzluk çekmeyecek, sıcaktan da bulunmayacaksın*” anlamındaki 118.-119. âyetindeki fiiller – لَا تَضْحَى – لَا تَظْمَأُ – لَا تَعْرِى – الْأَ تَجُوعُ. Bunların tamamı, insan bedeninin iç ve dış ihtiyaçlarını gidermeyi ifade ettiği için, bunlar arasında kısmen *mürâ’atü’n-nazîr*’den sayılan ‘*tenâsüb*’ sanatı mevcuttur. Bununla Allah, Cennet’e girenlere iç ve dış utanç/aşağılama, (zull) ve kusurunun yanı sıra, görünür ve görünmez sıcaklığı inkâr etmek istemektedir.⁴⁸⁹

En’âm sûresinin: لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ şeklindeki ve: “*Gözler O’nu göremez, hâlbuki O, gözleri görür*” anlamındaki 103. âyetinin اللَّطِيفُ kelimesi, gözlerin Allah’ı görmemesine, الْخَبِيرُ kelimesi ise, Allah’ın gözleri görmesine uygun düşmektedir. Sâvî bunu şöyle açıklamaktadır: اللَّطِيف kelimesi şu ifadelere döner: وَهُوَ يُدْرِكُ “*Gözler O’nu göremez*” الْخَبِيرُ kelimesi ise şu ifadelere döner: الْأَبْصَارَ “*Hâlbuki O, gözleri görür.*” Ayrıca Sâvî, bu sanata burada *mürâ’atü’n-nazîr* değil, *leff ü neşr muretteb* kelimeleriyle işaret etmektedir.⁴⁹⁰ Bazı âlimler ise buna teşâbühü’l-etrâf sanatı denir.⁴⁹¹

2.1.4.3.5. İstihdâm

İstihdâm (الِإِسْتِخْدَامُ) kelimesi الْخِدْمَةُ - hizmet kökünden türemiş, istif’âl - اِسْتِغْفَال babından masdar olup kullanma, iş sağlama, iş verme, hizmette ve görevde kullanma gibi mânalara gelmektedir.⁴⁹² Bir Bedî terimi olarak, iki mânaya gelir: 1. İki mânası olan bir kelimenin bir mânasını kendisiyle, diğerini ise zamiriyle veya ismi işâretle ifade eden sanattır. 2. Bir kelimeye râci olan iki zamirden biriyle lafzın bir mânasını, diğeriyle de diğer mânasını kasdetme sanatıdır. Bu durumda her iki mâna, hakîkî veya mecazî olabilir.⁴⁹³

Sâvî, Bakara sûresinin: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ şeklinde ve: “*Sizden her kim, hilâli (Ramazan ayının ilk hilâlini) görürse oruç tutsun/oruca başlasın*” anlamındaki 185. âyetinde diyor ki: Yüce Allah الشَّهْرُ kelimesi ile ya günleri, yada hilâli kastetmiştir. Ama nasılsa burada *istihdâm sanatı* mevcuttur; çünkü önce zâhir ismiyle (الشَّهْرُ) bir mâna

⁴⁸⁹ Sâvî, age, III, 33.

⁴⁹⁰ Sâvî, age, I, 578.

⁴⁹¹ el-Kazvînî, el-Îzâh, II, 490; Bolelli, age, s. 492.

⁴⁹² İbn Manzûr, age, XII, 167; Ahmed Matlûb, *Mu’cemü’l-Mustalehâtü’l-Belâgiyye*, s. 70.

⁴⁹³ el-Kazvînî, el-Îzâh, II, 502; el-Cürcânî, *et-T’arîfât*, s. 33; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 447.

zikredilmiş (hilâli), sonra da başka mânasına (*Ramazan ayın*) zamirle (فَالْيَوْمَ) işaret edilmiştir.⁴⁹⁴ Bu örnek, yukarıda zikrettiğimiz istihdamın iki manasının birinci mânasıdır. Bu örnek dışında, Sâvî'nin hâşiyesinde, istihdâmla ilgili bir kullanıma rastlanmamıştır.

2.1.4.3.6. Te'kîdû'l-Medhi bi Mâ Yüşbihü'z-Zemm

Yermeye benzeyen övme veya zemmediyormuş gibi görünerek medh etmeye, belâgatta *te'kîdû'l-medhi bimâ yüşbihü'z-zemm* denilmektedir. Bu, bir kaç kısma ayrılır; ancak Sâvî'nin hâşiyesinde bir kısmı hakkında örnekler bulunabilmektedir. O da şudur: Bir şeyi medhetmek ve ondan sonra müferrağ istisnayı getirmek, bu istisnadan sonra da medhe delâlet eden ibareyi getirmek suretiyle yapılır.⁴⁹⁵

Tevbe sûresinin: مَا نَقْمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ ve: “*Ve sırf Allah ve Resûlü kendi lütüflarından onları zengileştirdiği için, öc almaya kalkıştılar*” anlamındaki 74. âyetinde bedî’ sanatından *te'kîdû'l-medhi bimâ yüşbihü'z-zemm* bulunmaktadır. Burada kastedilen şey şudur: Allah'ın merhametinden dolayı fakirken zengin etmekten başka herhangi bir karşı nefret ya da eleştiri yoktur. O da kritiğin bir özelliği değildir. Dolayısıyla burada eleştiri söz konusu değildir.⁴⁹⁶

Sâvî, Şûrâ sûresinin: قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى ve: “*Deki: Ben buna karşılık sizden başka hiç bir ücret istemiyorum, arabalık sevgisi hariç*” anlamındaki 23. âyetinde: “*Madem herhangi bir ücret istememiştir neden bu istisna ve onu nasıl anlamalayız*” sorusunu sorduktan sonra, şöyle cevap vermektedir: Bu *te'kîdû'l-medhi bimâ yüşbihü'z-zemm*'dir ve şu şairlerin sözlerine benzemektedir: لَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ بِهِمْ قُلُوبٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ “*Onların bir aybı yoktur, ancak kılıçları ordularla savaşmaktan körelmiş olmasından başka bir kusurları yoktur.*” Dolayısıyla anlamı: *arabalık sevgisi hariç*, aslında bu bir ücret değildir; çünkü iyi amel ve sevgi mü'minler arasında ve özellikle şereflilere karşı zorunludur.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Sâvî, age, I, 138.

⁴⁹⁵ el-Kazvînî, *el-Îzâh*, II, 525.

⁴⁹⁶ Sâvî, age, II, 160.

⁴⁹⁷ Sâvî, age, IV, 17.

Mâide sûresinin: *قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَتَّقُمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ ءَامَنَّا بِاللّٰهِ* şeklindeki ve: “*Onlara şöyle de: Ey kitap ehli! Yalnızca Allah’a... inandığımız için mi bizden hoşlanmıyorsunuz*”⁴⁹⁸ anlamındaki 59. âyetinde ve A’râf sûresinin: *وَمَا تَنْقِمُ مِنَّا إِلَّا أَنْ ءَامَنَّا بِآيَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَاءَتْنَا* şeklindeki ve: “*Firavun’a dedilerki: Bizden, sadece bize gelen Rabbimizin âyetlerine iman ettiğimiz için intikâm alıyorsun*”⁴⁹⁹ anlamındaki 126. âyetinde ve Burûc sûresinin: *وَمَا نَقْمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ* şeklindeki ve: “*Onlardan, sırf göklerin ve yerin mülkü kendisine ait olan, azîz ve hamîd olan Allah’a iman ettikleri için intikâm aldılar*”⁵⁰⁰ anlamındaki 8. âyetinde, bütün bu âyetlerde, Sâvî’nin anlattığına göre, Bedî’ ilminin *te’kîdû’l-medhi bimâ yüşbihü’z-zemm* sanatı bulunmaktadır.

2.1.4.3.7. Üslûb-ı Hakîm

Bedî’ tabirlerinden olan *üslûb-ı hakîm* (أُسْلُوبُ الْحَكِيم) veya *el-kavlü bi’l-mûceb* (الْقَوْلُ بِالْمُوجِبِ): muhatabın veya soru soran kimsenin hiç beklemediği bir cevap ile karşılanması, olarak tarif edilmiştir.⁵⁰¹

Müfessir Sâvî, Yâsîn sûresinin: *قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ* şeklindeki ve: “*De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir*” anlamındaki 79. âyetinde bir rivayet şöyle nakledilmektedir: Bu âyetlerin inme sebebi de olan ’Âs b. Vâ’il, bir çürümüş kemiği alıp onu küçük parçalara ayırdıktan sonra Peygamberimize: “*Allah’ın bu parçalanmış ve çürümüş kemiklerin tekrar diretebileceğini mi sanıyorsun?*” demiştir. Hz. Peygamber (sav) cevap olarak: “*Evet ve seni de ateşe gönderecek*” buyurmuştur. Görüldüğü gibi bu Hz. Peygamber’in sözlerinde *üslûb-ı hakîm* sanatı bulunmaktadır. Çünkü ’Âs b. Vâ’il sorduğu sorusundan beklenmeyen bir cevap almıştır.⁵⁰²

Bakara sûresinin: *يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْهَلَالَةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ* şeklindeki ve: “*Sana yeni doğan hilâl şeklindeki ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir...*” anlamındaki 189. âyetinde Sâvî’nin burada anlatmak istediği, şu cevap ile soru aynı konuyla alakalı değil; çünkü sahâbenin soruları hilâlin dış şekli ile alakalıydı;

⁴⁹⁸ Sâvî, age, I, 479.

⁴⁹⁹ Sâvî, age, II, 51.

⁵⁰⁰ Sâvî, age, IV, 482.

⁵⁰¹ el-Kazvînî, *Telhîs*, s. 236; Bolelli, age, s. 530.

⁵⁰² Sâvî, age, III, 465. Ayrıca bkz: Sa’lebî, age, V, 206; Süyûtî, *Lübâbü’n-Nukûl fî Esbâbi’n-Nüzûl*, s. 167.

niye önce ince görülür, sonra yavaş yavaş büyüyüp dolunay şekline girer ve sonra yine tedricen küçülerek ilk şekline döner. Ancak bu sorunun cevabında, ayın değişme sebeplerinin hikmeti belirtildi; çünkü bu hikmetler, soru soran kimse için daha önemli şeylerdi.⁵⁰³ Müfessirimiz burada *üslûb-ı hakîm* kelimesini zikretmemiştir, lâkin onun yorumundan bu tür sanatın kastedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Sâvî cevabın tam soruya karşı geldiği bir görüşü de zikretmektedir; çünkü soruda hikmet kelimesi zikredilmemesine rağmen, soru onu da ihtiva etmektedir. Onların sorusu aslında: “*Sana yeni doğan hilâl şeklindeki ayların hikmetleri sorarlar*” şeklindeki mânâyı ifade etmektedir.

2.1.4.3.8. Tecâhül-i Ârif

Bir ibâreyi kuvvetlendirmek amacıyla, bir kimsenin bildiği bir şeyi veya görünürde birbirine yakın iki veya daha fazla şeyden hangisini tercih edeceğini bilmiyormuş gibi anlatması için kullanılan bir üsluptur.⁵⁰⁴

Müfessir Sâvî, bu Bedî’ ilmine Furkân sûresinin: *وَ إِذَا قِيلَ لَهُم اسْجُدُوا لِلرَّحْمَانِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَانُ* şeklindeki ve: “*Onlara: Rahmân’a secde edin! Denildiği zaman: Rahmân da neymiş?*” anlamındaki 60. âyetinde işaret etmektedir. Bu sözler inatlarının sonucudur ve bu yapı Belâgat’ta *tecâhül-i ârif* olarak adlandırılmaktadır. Çünkü kendi rahmetinden kullarına Rahmet Veren’dir. Firavun Şu’arâ sûresinin: *وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ* şeklindeki ve “*Âlemlerin Rabbi dediğinde de nedir!*” anlamındaki 23. âyetinde sorduğu gibi, bunlar bütün bu nimetleri görüp *Rahmân da neymiş?* şeklinde sormuştur.⁵⁰⁵

2.1.4.3.9. İstitrât

İstitrât, aralarındaki münasebetten dolayı bir mânadan diğer bir mânaya geçtikten sonra tekrar ilk manayı tamamlamaya dönmek, olarak tarif edilir.⁵⁰⁶

Süyûtî, Nisâ sûresinin: *لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ* şeklindeki ve: “*Ne Mesîh ve ne de Allah’a yakın melekler, Allah’ın kulu olmaktan geri dururlar*” anlamındaki 172. âyetini beyan etmek üzere, bu âyetin *istitradın* en güzel örneklerinden biri olduğunu söylemektedir. Sâvî, bir şeyin yerine bir sebepten başka bir şeyin

⁵⁰³ Sâvî, age, I, 143.

⁵⁰⁴ Ramić, Jusuf, *Arapska Stilistika u Svjetlu Kur’ana i Hadisa Allahova Poslanika*, s. 90.

⁵⁰⁵ Sâvî, age, II, 346.

⁵⁰⁶ el-Kazvînî, *el-İzâh*, II, 495.

zikredilmesi olduğunu söylemektedir. Bu edebi sanatın bahsi geçen âyette kullanılmasının sebebi Hristiyanlara, Hz. İsa ile ilgili cevap vermektir. Bu yüzden müşriklerin: “Melekler Allah’ın kızlarıdır” şeklindeki itiraflarına da bu şekilde cevap verilmiştir.⁵⁰⁷

Fâtır sûresinin: وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فَرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَمِنْ كُلٍّ تَأْكُلُونَ şeklindeki ve: “İki deniz birbirine eşit olmaz. Bu tatlıdır, susuzluğu keser, içilmesi kolaydır. Şu da tuzludur, acıdır. Hepsinden de taze et (balık) yersiniz..” anlamındaki 12. âyetinde, istitrat bulunmaktadır. Sâvî, istitrat sanatının kullanılma sebebini açıklayarak, bunların iki denizin özelliklerinden olduğunu söylemekte ve içinde bulunan bütün faydalarını öne sürmektedir.⁵⁰⁸

2.1.4.3.10. İdrâb

İdrâb (الِإِضْرَاب) kelimesi *adrebbe* (أَضْرَبَ) filinin masdarı olup *keff* ve *i’râd* anlamına gelmektedir. Bir terim olarak ise: Bir şeye yöneldikten sonra aynısından yüz çevirmek, örnek olarak: Zeyd’i vurdum, hayır Amr’ı vurdum. İdrâb ilk hükmü geçersiz kılmaktadır. İdrâb harfleri bir kaçıdır, en belirgin olanı ise *bel* (بَل), sonrasında *em* (أَمْ) ve *ev* (أَوْ)’dir. Kur’ân-ı Kerîm’de üç çeşit idrâba rastlanmaktadır: İdrâb-i İbtâlî, İdrâb-i İntikâlî i İdrâb-i ani’l-Cümleti’l-Mahzûfe.⁵⁰⁹

*İdrâb-i ibtâlî*⁵¹⁰ bir önceki hükmün iptali ve içeriğinin nefyi ve ondan sonraki şeye intikal etmektir diğer manayla: bu, yanlışlıkla veya unutarak birincisinin iptali ve ondan vazgeçmektir örnek olarak: Zeyd geldi, gitti bile.⁵¹¹ *İdrâb-i intikâlî* iptal olmaksızın bir kıssadan diğerine geçmektir veya: önceki şeyi iptal etmeden bir şeyden diğerine geçmek/intikal etmek, örnek olarak: Zeyd gelmedi, Amr geldi.⁵¹² Üçüncü çeşit idrâbı

⁵⁰⁷ Sâvî, age, I, 429.

⁵⁰⁸ Sâvî, age, III, 428.

⁵⁰⁹ Sabâh Muhammed Hüseyin, *Belâğatu’l-İdrâb fi’l-Kur’ân*, 1433/2012, s. 3-5.

⁵¹⁰ Kur’ân’ı Kerîm’de idrâb ibtâlî varlığı konusunda İslâm üleması görüş ayrılığına düşmüştür. İbnü’l-Hâcib ve İbn Mâlik Kur’ân’ı Kerîm’de idrâb-i ibtâlî’nin var olmadığını görüşündedir, çünkü Allah’ın kelamında hata veya unutkanlık meydana gelemez ve var olan idrâbın hepsinin idrâb-i İntikâlî olduğunu savunmaktadırlar. Âlimlerin çoğu ise Kur’ân’da idrâb-ı İbtâtî’nin var olduğunu yalnız onun Allah’ın kelamına değil müşriklerin sözleri, konuşmaları ve aktarılmış diyaloglara yönelik olduğunu söylemektedir, Allah’ın kelamı söz konusu olunca orada ki idrâb İbtâlî değil intikâlî’dir. (Sabâh Muhammed Hüseyin, age, s. 6).

⁵¹¹ Sabâh Muhammed Hüseyin, age, s. 5.

⁵¹² Sabâh Muhammed Hüseyin, age, s. 15.

İdrâb-i an cümletin mahzûfe, takdir cümlesi olmaksızın idrâbın açıklaması ve izahı yapılamıyacak olan idrâbı kastedilmektedir.⁵¹³

Sâvî, Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bu olguya çokça işaret etmiştir. Bazı durumlarda *idrâb*'ın çeşidinden de söz ederken, bazı durumlarda sadece *idrâb*'ın söz konusu olduğunu zikretmiştir. Bunun yanı sıra kimi zamanlarda *idrâb*'ın önemi ve etkisini zikretmiş olsa da onu nadiren yapmıştır.

Mahallî, Bakara sûresinin: *قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا* şeklindeki ve: “Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız” anlamındaki 170. âyetinde *قَالُوا* sözcüğü sonrasında لا kelimesini ilave etmiştir. Sâvî, âyetteki *bel*'in *idrâb-ı ibtâlî* olarak geldiğini ve müfessirin dikkat çektiği لَا (قَالُوا لَا) *takdir edilmiş* cümleye işaret etmektedir. Bir görüşe göre Secde sûresinin 3. âyetindeki *idrâb* dışında kalan bütün idrâbların intikâlî olduğunu, yani kıssadan kıssaya geçişleri sembolize ettiğini zikretmektedir. Secde sûresinin: *أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ* şeklindeki ve: “Onu Peygamber kendisi uydurdu diyorlar öyle mi? Hayır! O, Rabbinden gönderilen hakktır” anlamındaki 3. âyetini *idrâb* bakış açısına göre iki şekilde yorumlamak mümkündür: *أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ* göz onunde bulundurulursa *idrâb-ı intikâlî*, eğer *افْتَرَاهُ* göz önünde bulundurulursa o halde *idrâb-ı ibtâlî*dir.⁵¹⁴

A'râf sûresinin: *بَلْ هُمْ أَضَلُّ* şeklindeki ve: “Hatta daha da şaşkındırlar” anlamındaki 179. âyetinde, burada Sâvî *idrâb-ı intikâlî* söz konusu olduğunu işaret etmektedir. *İdrâb*'ın anlamı ise, hayvanların akılsızlığı, sonuç ve etkileri bilmemeleri, akıllı varlıkların ise tam tersi olması ve insanlar tarafından zararlı şeylere yaklaşmanın, hayvanların yaklaşmasından daha kötü olduğunu söylemektir.⁵¹⁵

Enbiyâ sûresinin: *أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً* şeklindeki ve: “Yoksa O'ndan başka birtakım tanırırlar mı edindiler” anlamındaki 24. âyetinde *idrâb intikâlî* örneğinde çok tanrıcılığın yalnızlığından, sağlam delil bulunmadan başka bir varlığı tanrı olarak kabul etmesi de anlaşılmaktadır. *بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ* “Hayır! Onların çoğu hakkı bilmezler;

⁵¹³ Çoğu âlimin görüşüne göre Belage idrâbı iki çeşittir: İdrâb-i ibtâlî ve idrâb-i intikâlî. Bunun yanı sıra Sabah Muhammed Hüseyin bu üçüncü idrâb çeşidinin de var olduğunu söylemektedir. (Sabâh Muhammed Hüseyin, age, 21).

⁵¹⁴ Sâvî, age, I, 126.

⁵¹⁵ Sâvî, age, II, 79.

bu yüzden de yüz çevirirler” bu âyetin sonunda tekrar *idrâb intikâlî* söz konusudur ve muhataplar ile açıklanana kadar, onların hayvanlar gibi olduğunu, doğruyu yanlıştan ayırt edemediklerini zikretmektedir.⁵¹⁶

Enbiyâ sûresinin: *وَقَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ* şeklindeki ve: “Hayır, dedi, sizin Rabbiniz, yarattığı göklerin ve yerin de Rabbidir” anlamındaki 56. âyetinde Sâvî onların konuşmalarının *idrâb* olduğu söylemekte, ama çeşidine dair bir bilgi vermemektedir.⁵¹⁷

Fecr sûresinin: *كَلَّا بَلْ لَا تَكْرُمُونَ الْيَتِيمَ* şeklindeki ve: “Hayır, doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz” anlamındaki 17. âyetinde, Sâvî burada *idrâb*’ın kötüden daha kötüye yönelik olduğunu ve onların üzerine azarın arttığını söylemektedir.⁵¹⁸

2.1.4.3.11. İstidrâk

İstidrâk edebi sanatın bedî’ ilminden sayılması için: kelimenin lügat mânası dışında bazı ifade güzelliğine sahip olmasıdır.⁵¹⁹ Müfessir Sâvî, fazla olmasa da *istidrâk* sanatına da işaret etmektedir.

A’râf sûresinin: *قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ* şeklindeki ve: “Dedi ki: Ey kavmim! Bende herhangi bir sapıklık yoktur; fakat ben, âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim” anlamındaki 61. âyetinde Sâvî, *istidrâk* sanatının mükemmel bir yerde bulunduğunu söylemektedir; çünkü gerçeğin şüphesi altındaki delaleti inkâr etme ile inkârın şüphesi altında peygamberliği teyit etme arasındaki yer gibi iki çelişki arasında yer almaktadır.⁵²⁰

Hucurât sûresinin: *قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا* şeklindeki ve: “Bedeviler, inandık dediler. De ki: Siz inanmadınız, fakat müslüman olduk deyin” anlamındaki 14. âyetinde, *de لَمْ تُؤْمِنُوا* şeklinde vahyedilseydi, onlara karşı bir nefret duygusuna yol açılırdı; çünkü onlar sadece şehadetle imana sahip olmanın yeterli

⁵¹⁶ Sâvî, age, III, 46-47.

⁵¹⁷ Sâvî, age, III, 54.

⁵¹⁸ Sâvî, age, IV, 501. Daha fazla örnek için bkz: I, 85, 299, 313, 543; II, 242; III, 46, 51, 70, 118, 170, 182, 233, 249, 309, 346, 470, 491, 492, 498, 499, 508, 528, 532, 535, 538, 574; IV, 39, 58, 93, 211, 350, 352, 362, 418, 466, 483.

⁵¹⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 913.

⁵²⁰ Sâvî, age, II, 35.

olduğunu düşünmüşlerdir. Böylece onlara bunun İslâm olduğu ve imanın dille şahadet etme dışında kalple kazanıldığı anlatılmıştır. Sâvî'nin bu örnekte *istidrâk* sanatının söz konusu olduğunu söylemediği halde, yaptığı açıklamadan bahsi geçen edebi sanatın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.⁵²¹

2.1.4.3.12. İltifât

İltifât (الِئْتِفَات) sözlükte sağdan sola dönmek, çevirmek, dönüp bakmak gibi manaları ifade etmektedir.⁵²² Belâgat ulemâsına göre, iltifâtın en meşhur ve kullanılan tarifi şudur: Bir cümleyi bir üslûbdan diğer bir üslûba çevirmeye, yani bir sigayı kullandıktan sonra, başka bir sigaya geçmek; mütekellim, hitap veya gayb sigalarının birinden diğerine geçmek, demektir. es-Sekkâkî ise iltifât sanatını şöyle tarif eder: “Cümlenin, ya bu sigalarla veya bunlardan biri ile ifade edilmesi gerekirken, bir başka sigâ ile ifade edilmesidir.”⁵²³

Müfessir Sâvî bu Bedî’ ilmi sanatına sık sık dikkat çekmektedir. Bazen iltifâtın isnat ettiği kişinin adlarını gösterir, bazen de hangi üsluptan hangi üslûba iltifât olduğunu söyler. Örneğin, Âl-i İmrân sûresinin şeklindeki ve: “*Rabbimiz! Gelmesinde şüphe edilmeyen bir günde, insanları mutlaka toplayacak olan sensin Allah asla sözünden dönmez*” anlamındaki 9. âyetinde bahsi geçen sözlerin, aynı sûrenin 7. âyetinde geçtiği göz önünde bulundurulursa *iltifât* sanatı olduğu anlaşılmaktadır. Allah’ın sözleri olduğu düşünülürse, *iltifât* sanatının bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. İslâm âlimlerinin çoğu iltifât sanatının söz konusu olmadığını düşünmekte, ama Sekkâkî’nin mezhebine göre çelişkili bağlamda yer aldığından her iki durumda iltifât sanatı bulunmaktadır.⁵²⁴

İsrâ sûresinin: سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ “Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm’dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir. O, gerçekten iştiridir, görendir” meâlindeki 1. âyetinde, bir kırâate göre *gösterelim* (لِّنُرِيَهُ) okunur, diğer kırâata göre *gösteresin* (لِّيُرِيَهُ) okunur. İlk kırâate göre iki *iltifât* bulunmaktadır: 1. Allah’ın sözlerinde: “*Mübarek*

⁵²¹ Sâvî, age, IV, 149. Daha fazla örnek için bkz: III, 493; IV, 496.

⁵²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, II, 84.

⁵²³ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 902, Hikmet Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, s. 125.

⁵²⁴ Sâvî, age, I, 231.

kıldığımız ve Ona gösterelim” gaybet üslûbundan mütekellim üslûbuna 2. Allah’ın kelâmında: “Allah’ı ziyadesiyle *affedici, esirgeyici bulurlardı.*” Ayrıca diğer kırâata göre dört iltifât görülmektedir: 1. Gaybet üslûbundan: *Kulunu*, mütekellim üslûbuna: “*Mübarek kıldığımız.*” 2. Mütekellim üslûbundan gaybet üslûbuna: *gösteresin.* 3. Gaybet üslûbundan mütekellim üslûbuna: “*âyetlerimizden*”, ve 4. Mütekellim üslûbundan gaybet üslûbuna: “*Allah’ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı.*”⁵²⁵

Sâvî, Enbiyâ sûresinin: وَ جَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَ هُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النَّهَارَ وَ şeklindeki ve: “*Biz, gökyüzünü korunmuş bir tavan gibi yaptık. Onlar ise, gökyüzünün âyetlerinden yüz çevirirler. O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı... yaratandır. Her biri yörüngede yüzmektedirler*” anlamındaki 32.-33. âyetinde iltifât mütekellim üslûbundan gaybe üslûbuna geçtiğini açıklamaktadır. 32. âyeti mütekellim üslûbuna göre, 33. âyeti ise gaybet üslûbuna göre kullanılmıştır.⁵²⁶

Abese sûresinin: عَبَسَ وَ تَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى وَ مَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهٗ يَرْجَى şeklindeki ve: “*Yüzünü ekşitti ve geri döndü. Âmanın kendisine gelmesinden ötürü*” anlamındaki 1.-2. âyetinde kelâm hitâb üslûbuna göre gelmiş, ayrıca: “*Sen nerden bilirsin, belki o temizlenecek*” anlamındaki 3. âyetinde, kelâm gaybet üslûbuna göre gelmiştir.⁵²⁷

2.1.4.3.13. Leff ü Neşr

Leff (الْف) kelimesi sözlükte toplamak, *neşr* (النَّشْر) ise yaymak mânalarına gelmektedir.⁵²⁸ Terim olarak ise; İki veya daha fazla kelimenin, ya her birinin bizzat tafsilen veya farklı mânaları içine alan bir lafızla icmalen zikredilmesi, sonra da önceden zikredilen kelimelerin her birine raci olan, aynı sayıdaki kelimelerin kullanılmasıdır. Bu kelimelerden her birinin uygun olması, dinleyen kimsenin anlayışına bırakılır.⁵²⁹

⁵²⁵ Sâvî, age, II, 446.

⁵²⁶ Sâvî, age, III, 49.

⁵²⁷ Sâvî, age, IV, 456. Daha fazla örnek için bkz: I, 69, 374, 448; II, 197, 411; III, 323, 325, 349, 493, 540-541; IV, 50, 85, 124, 192, 405.

⁵²⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs 'l-Muhît*, III, 202, II, 147.

⁵²⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 929.

Tarıftan anlaşıldığı gibi *leff ü neşr* iki kısma ayrılır: *leff ü icmâlî* ve *leff ü tafsîlî*. *Leff ü tafsîlî* de iki kısma ayrılır: *leff ü tertîbî* ve *leff ü müşevveş*. Sâvî, kendi hâşiyesinde *leff ü icmâlî*'den bahsetmemekte, *leff ü tafsîlî*'ye sık sık işaret etmektedir.

2.1.4.3.13.1. Leff ü Neşr-i Müretteb

Neşredilen kelimeler, kendileriyle ilgili olan önceki kelimelerin sırasını takip ediyorsa bu *leff ü neşr-i müretteb* (düzenli) olan cinstendir.⁵³⁰ Müfessir Sâvî, bu belâgat sanatına zaman zaman Kur'ân âyetlerinde işaret eder; fakat aynı zamanda (hatta daha fazlası), Celâleyn müfessirlerin sözlerinde de geçmektedir.

Sâvî, İsrâ sûresinin: كَلَّا نَمُدُّ هُؤُلَاءِ وَ هُؤُلَاءِ şeklindeki ve: “*Hepsine, onlara da bunlara da*” anlamındaki 20. âyetinde lef ü neşr-i müretteb bulunduğunu şöyle açıklamaktadır: İlk هُؤُلَاءِ onlara kelimesi bu sûrenin: مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا şeklindeki ve: “*Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse...*” anlamındaki 18. âyetinde zikredilenlere yöneliktir. İkinci هُؤُلَاءِ bunlara kelimesi bu sûrenin: مَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا şeklindeki ve: “*Kim de âhireti diler ve bir mü'min olarak ona yaraşır*” anlamındaki 19. âyetinde zikredilenlere âittir.⁵³¹

Furkân sûresinin: وَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَايِكَةُ أَوْ نَرَىٰ رَبَّنَا لَقَدْ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَ عَتَوْا عُتُوًّا كَبِيرًا şeklindeki ve: “*Bizimle karşılaşmayı (bir gün huzurumuza geleceklerini) ummayanlar: Bize ya melekler indirilmeliydi ya da Rabbimizi görmeliydik dediler. Andolsun ki onlar kendileri hakkında kibre kapılmışlar ve azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir*” anlamındaki 21. âyetinde lef ü neşr müretteb bulunmaktadır. “*Kibire kapılmışlar*” ifâdesi, “*Bize ya melekler indirilmeliydi*” cümlesine dönmektedir. “*Ve azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir*” ifadesi ise, “*ya da Rabbimizi görmeliydik*” cümlesine dönmektedir.⁵³²

Mahallî, Ankebût sûresinin: وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَ لِقَاءِهِ şeklindeki ve: “*Allah'ın âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edenler*” anlamındaki 23. âyetini: Kur'ân ve ba's olarak yorumlamıştır. Sâvî buna müteâkip Mahallî tefsirinde *leff ü neşr-i müretteb*

⁵³⁰ el-Kazvînî, *el-İzâh*, II, 503.

⁵³¹ Sâvî, *age*, II, 463.

⁵³² Sâvî, *age*, III, 175.

üslûbunu kullandığını söylemektedir. Çünkü *Kur'ân* kelimesi: *Allah'ın âyetlerini*, kısmının tefsiridir, *ba's* kelimesi ise, *ve O'na kavuşmayı*, kısmının tefsiridir.⁵³³

Mahallî, Duhân sûresinin: يَلْبَسُونَ مِنْ سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ şeklindeki ve: “İpekten ve atlastan giyerek karşılıklı otururlar” anlamındaki 53. âyetini yorumlayarak مَا رَقَّ مِنْ دِيْبَاجٍ âyetini yorumlayarak *ince olanın ipekten olduğunu ve kalın olanın ondan olduğunu* söylemiştir. Sâvî bu örnekte leff ü neşr-i müretteb adlı sanatın yer aldığını düşünmektedir. Demek ki Mahallî'nin sözlerine göre, ince olan ifadesiyle ipek ve kalın olan ifadesi ile atlas kumaşı kast edilmektedir.⁵³⁴

2.1.4.3.13.2. Leff ü Neşr-i Müşevveş

Neşredilen kelimeler önceki kelimelerin sırasını takip etmiyorsa, *leff ü neşr-i müşevveş* (düzensiz) meydana gelir. Buna *leff ü neşr-i gayr-i müretteb* adı da verilmektedir.⁵³⁵ Sâvî, bu belâgat kısmına da hem *Kur'ân* âyetlerinde, hem de Celâleyn'in yorumlarında da işaret etmektedir.

Sâvî, Kehf sûresinin: فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ نَارًا... إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا şeklindeki ve: “Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Biz zalimlere öyle bir Cehennem hazırladık ki... İman edip de güzel davranışlarda bulunanlar biz, güzel işler yapanların ecrini zâyi etmeyiz” anlamındaki 29.-30. âyetinde: “İman edip de...” kelimeleri, şu kelimelere: “Dileyen iman etsin” dönerler ve bunda leff ü neşr-i müşevveş olduğunu dikkat çekmektedir.⁵³⁶

Gâfir sûresinin: وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَلَا الْبَصِيرُ وَلَا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ şeklindeki ve: “Körle gören, inanıp iyi amellerde bulunanla kötülük yapan bir olmaz” anlamındaki 58. âyetinde: “inanıp iyi amellerde bulunanla” kelimeleri gören'e dönüp, kötülük yapan ise kör'e dönmektedir. Ve burada görüldüğü kadarıyla leff ü neşr-i müşevveş bulunmaktadır; çünkü burada düzen bulunmamaktadır.⁵³⁷

⁵³³ Sâvî, age, III, 301.

⁵³⁴ Sâvî, age, IV, 67. Daha fazla örnek için bkz: I, 118, 197, 202, 244, 318, 575; II, 95, 245, 462, 468, 571; III, 62, 123, 169, 237, 251, 304, 309, 342, 364, 365, 372, 399, 423, 433, 476, 517, 530, 584, 589; IV, 27, 35, 90, 147-148, 153, 232, 309, 325, 556.

⁵³⁵ el-Kazvînî, age, II, 503-504.

⁵³⁶ Sâvî, age, II, 527.

⁵³⁷ Sâvî, age, III, 569.

Leff ü neşr-i müşevveş, İnsân sûresinin: إِنَّا كَفُورًا إِنَّا أَعْتَدْنَا şeklindeki ve: “Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör. Doğrusu biz, kâfirler için zincirler; demir halkalar ve alevli bir ateş hazırladık. İyiler ise, kâfûr katılmış bir kadehten (Cennet şarabı) içerler” anlamındaki âyetinde de görülmektedir; çünkü 4. âyet nankör kelimesine, 5. âyet ise şükredici kelimesine atıfta bulunmaktadır.⁵³⁸

Mahallî, Şems sûresinin: فَالْهَمَّهَا فَجُورَهَا وَتَقْوَاهَا şeklindeki ve: “Sonra da ona kötülük/fucûr ve takvâsını ilham etmiştir” anlamındaki 8. âyeti şöyle yorumlamıştır: benim yolumu gösterdi, iyiliği ve kötülüğü/الْخَيْرِ وَالشَّرِّ. Sâvî ise, bu Mahallî’nin yorumunda leff ü neşr-i müşevveş vardır; çünkü hayr kelimesi takvâ’ya, şerr ise fucûr’e dönmektedir.⁵³⁹

2.1.4.3.14. Mübâlağa

Mütekelimin kastettiği mânadan daha net ve belîğ olacak şekilde, bir vasıfla mübalağada bulunmasına, *mübalağa* denilmektedir.⁵⁴⁰ *Mübâlağa* iki kısma ayrılır: sıfat ve siga. *Sıfat mübâlağa*: bir cümlede gerçekleşmesi mümkün olmayan bir vasfın kullanılmasıyla olur. *Sigalı mübalağa* ise şu vezinlerde bulunur. فعول, فعال, فعيل, فعلاَن, فعلى.⁵⁴¹

Müfessirimiz ara sırada *mübâlağa* çeşitlerine işaret etmektedir. Örneğin, Nisâ sûresinin: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارًا şeklindeki ve: “Ey iman edenler! Siz sahoş iken, ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın” anlamındaki 43. âyetinde: yasaklamanın *mübâlağasını* ifade etmek için *yaklaşmayın ve içmeyin* şeklinde söylenmiştir.⁵⁴²

Mâide sûresinin: فِيهِ هُدًى şeklindeki ve: “İçinde rehberlik var” anlamındaki 46. âyetinde ذُو هُدًى şeklinde söylenmek istenir, tıpkı زَيْدٌ عَدْلٌ şeklindeki ifâdesi, çünkü

⁵³⁸ Sâvî, age, IV, 426.

⁵³⁹ Sâvî, age, IV, 510. Daha fazla örnek için bkz: I, 197, 201; II, 530; III, 159, 300, 423, 433, 594; IV, 70, 86, 426.

⁵⁴⁰ *Mübâlağa*’nin başka bir tarifi: Bir vasfın, fiilin veya durumun gerçekleşmesi zor hatta mümkün olmayan dereceye çıkarılacak ifade edilmesidir. Veya diğer bir ifade ile: Bir durumu, olumlu veya olumsuz nitelemeye aşırılığa kaçmaktır. (Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, s. 198)

⁵⁴¹ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 931-932.

⁵⁴² Sâvî, age, I, 363.

Zeyd'in tepeden tırnağa adaletli olduğu vurgulanmak istenmektedir. Aynı zamanda *mübâlağadan* dolayı önce فِيهِ ifadesi, sonra da هُدًى kelimesi zikredilmiştir.⁵⁴³

Tevbe sûresinin: ذَٰلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ şeklindeki ve: “*Bu onların ağızlarıyla sözlerdir*” anlamındaki 30. âyetinde bilindiği gibi kelimeler ve sözler ancak ağızlarla söylenir; lâkin *mübâlağadan* dolayı ağız zikredilmiştir.⁵⁴⁴

Sâvî, Sâd sûresinin: إِنَّ هَٰذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ şeklindeki ve: “*Doğrusu bu tuhaf bir şeydir!*” anlamındaki 5. âyetinde عَجَاب tuhaf kelimesi, عَجَب kelimesinin *mübâlağa* şekli olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁵

Kevser sûresinin: إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ şeklindeki ve: “*Kuşkusuz biz sana Kevser’i/büyük bir iyiliği verdik*” anlamındaki 1. âyetinde كَوْنٌ kelimesi, كَثْرَةٌ kelimesinin فَوْعَلٌ *mübâlağa* babından gelmiştir.⁵⁴⁶

2.1.4.3.15. Müşâkele

Müşâkele (المُشَاكَلَةُ) sözlükte iki şeyin birbirine uygun ve benzer olması anlamındadır.⁵⁴⁷ Konuşulan bir mevzuda, yakınlığı dolayısıyla bir kelime, başka bir kelime ile zikredilirse, buna *müşâkele* denilmektedir.⁵⁴⁸ Bazıları *müşâkeleyi* şöyle tarif etmişlerdir: Bir şeyi kendi lafzının yerine, kelimelerde bahsi geçen başka bir lafızla zikretmektir.⁵⁴⁹ Sâvî ise *müşâkeleyi* şöyle tarif eder: إِنَّ لَمْ الْمُشَاكَلَةُ الْإِثْبَاتُ بِمِثْلِ الْكَلَامِ السَّابِقِ وَ إِنَّ لَمْ “*Bir kelimenin aynısının ilkinde farklı anlamda getirilmesidir.*” Örneğin Âl-i İmrân sûresinin: وَ مَكَرُوا وَ مَكَرَ اللَّهُ şeklindeki ve: “*Tuzak kurdular, Allah da tuzak kurdu (tuzaklarını bozdu)*” anlamındaki 54. âyeti gibi.⁵⁵⁰

Müfessir Sâvî bu sanata da yer vermektedir. Örneğin Bakara sûresinin: الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَ يَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَ اللَّهُ يَعْذُكُم مِّنْهُ وَ فَضْلًا şeklindeki ve: “*Şeytan sizi fakirlik vâdeder ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve bir lütuf vâdeder*”

⁵⁴³ Sâvî, age, I, 470.

⁵⁴⁴ Sâvî, age, II, 138.

⁵⁴⁵ Sâvî, age, III, 499.

⁵⁴⁶ Sâvî, age, IV, 573. Daha fazla örnek için bkz: I, 199; II, 177, 209, 269, 287, 468, 469; III, 557; IV, 10, 201, 340, 540.

⁵⁴⁷ İbn Manzûr, age, XI, 357.

⁵⁴⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 930.

⁵⁴⁹ Hikmet Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, s. 304., Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, s. 196.

⁵⁵⁰ Sâvî, age, III, 243.

anlamındaki 268. âyetinde. Asıl olan şerr için وَعِيد kelimesi kullanılır, hayır için وَعْد kelimesi kullanılmaktadır. Hâlbuki bu âyetle şeytanın insanı fakirlikle korkutması için وَعْد kelimesi kullanılmıştır. Bunun sebebi, her iki örnekte aynı kelimenin kullanılmasında bulunmaktadır. Bu müşâkele sanatıdır. Aynı örnek A'râf sûresinin: وَ نَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابُ النَّارِ أَن قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَكُمْ رَبُّكُمْ حَقًّا şeklindeki ve: “Cennet ehli Cehennem ehline: Biz Rabbimizin bize vâdettiğini gerçek bulduk, siz de Rabbinizin size vâdettiğini gerçek buldunuz mu” anlamındaki 44. âyetinde görülmektedir.⁵⁵¹

Şefaât esasta bir kişiye iyilik için aracılık yapmaktır. Ayrıca Nisâ sûresinin: مَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعُ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا işe aracılık ederse onun da o işten bir nasibi olur. Kim kötü bir işe aracılık ederse onun da ondan bir payı olur” anlamındaki 85. âyetinde, şefaât müşâkeleden dolayı kötülüğe atfedilmiştir.⁵⁵²

İsrâ sûresinin: إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَ إِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا şeklindeki ve: “Eğer iyilik ederseniz kendinize etmiş, kötülük ederseniz yine kendinize etmiş olursunuz” anlamındaki 7. âyetinde فَلَهَا kelimesinde لِ edatı, عَلَى edatı anlamını ifade etmektir. Ve burada عَلَى edatı yerinde لِ edatın gelmesinin asıl sebep müşâkele’dir.⁵⁵³

Sâvî, Neml sûresinin: وَ مَكْرُوهًا مَكْرًا وَ مَكْرُنًا مَكْرًا şeklindeki ve: “Onlar böyle bir tuzak kurdular. Biz de tuzak kurduk (kendileri farkında olmadan, onların planlarını altüst ettik)” anlamındaki 50. âyetinde, müşâkelenin çok net olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁴ Yani, Allah’ın tuzak kurduğunun söylenmesi uygun olmamasına rağmen, müşâkeleden dolayı öyle denilmiştir.

2.1.4.3.16. Tefennün

Bir cümlede, teselli ve iftihar gibi iki ayrı fen/sanat/hususun bulunmasına iftinân (الِإِفْتِنَان) denilir.⁵⁵⁵ Ayrıca müfessir Sâvî hâşiyesinde bu ilme tefennün (التَّفَنُّن) demektedir. Meselâ Bakara sûresinin: قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَ مَا أُنْزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ

⁵⁵¹ Sâvî, age, I, 209; II, 26.

⁵⁵² Sâvî, age, I, 384.

⁵⁵³ Sâvî, age, II, 454.

⁵⁵⁴ Sâvî, age, III, 247. Daha fazla örnek için bkz: I, 21, 147, 154, 347, 482; II, 496, 527, 554, 579; III, 99, 243, 407, 477.

⁵⁵⁵ Süyûtî, el-İtkân, II, 911.

يَعْقُوبَ وَ مَا أُوتِيَ مُوسَى وَ عِيسَى وَ مَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ indirilene; İbrâhîm, İsmâîl, İshâk, Ya'kûb ve esbata indirilene, Mûsâ ve İsâ'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere” anlamındaki 136. âyetinde أَنْزَلَ ve أُوتِيَ kelimeleri aynı anlamına gelmelerine rağmen, iki defa أَنْزَلَ kelimesi ve iki defa أُوتِيَ kelimesi zikredilmiştir. Sâvî'ye göre, bunun nedeni tefennündür.⁵⁵⁶

A'râf sûresinin: فَكَلَّا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا şeklindeki ve: “Sadece şu ağaçta yaklaşmayın” anlamındaki 19. âyetinde fe harfi kullanılmıştır. Ayrıca Bakara sûresinin: وَ كَلَّا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا şeklindeki ve: “Ancak şu ağaçta yaklaşmayın” anlamındaki 35. âyetinde tefennünden dolayı ve harfi kullanılmıştır.⁵⁵⁷

Furkân sûresinin: وَ يَغْبُتُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَ لَا يَضُرُّهُمْ şeklindeki ve: “Allah'ı bırakıp kendilerine ne fayda ne de zarar verebilen şeylere kulluk ediyorlar” anlamındaki 55. âyetinde olduğu gibi, bazı diğer âyetlerde de önce fayda, sonra zarar zikredilir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerde durum tam aksine olup, önce zarar, sonra fayda zikredilmektedir. Sâvî, bunun sebebinin tefennün olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁸

Ankebût sûresinin: أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا şeklindeki ve: “O bin yıldan elli yıl eksik bir süre onların arasında kaldı” anlamındaki 14. âyetinde yıl kelimesi için önce sene (سَنَةً) sonra da 'âm (عَام), iki farklı kelime zikredilmiştir. Sâvî, bunun nedenlerinden biri olarak kelimenin tefennün nedeniyle değiştiğini söylemektedir.⁵⁵⁹

Zuhruf sûresinin 22. âyetini şu ifadeyle bitiyor: وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ şeklindeki ve: “Biz de onların izlerinde gidiyoruz.” 23. âyeti ise: وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ şeklindeki ve: “Biz de onların izlerine uyarız” anlamı ile bitiyor. Fark edildiği kadarıyla sadece son kelime değişmiştir. Bunun sebebi de tefennündür.⁵⁶⁰

2.1.4.4. Çok Fazla Belâgat İçeren Âyetler

Bazı âyetler bir kaç çeşit Belâgat ihtiva etmektedir. Bu tür âyetlere müfessir Sâvî de dikkat çekmektedir. Örneğin Zümer sûresinin: قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا

⁵⁵⁶ Sâvî, age, I, 103.

⁵⁵⁷ Sâvî, age, II, 12.

⁵⁵⁸ Sâvî, age, III, 186.

⁵⁵⁹ Sâvî, age, III, 299.

⁵⁶⁰ Sâvî, age, IV, 38. Daha fazla örnek için bkz: I, 228, 232, 608.

تَقْنُطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا şeklindeki ve: “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar” anlamındaki 53. âyeti bir kaç Meânî ve Beyân ilmini içermektedir: 1. Allah-u Teâla’nın kullarına yönelip onlara ya ile hitap etmesi. 2. Kendisine izafe ederek onları şereflendirmesi. 3. Müttekellim üslûbundan gaybet üslûbuna geçiş yapılarak iltifâta yer verilmesi. 4. Rahmeti, en yüce ismi yani bütün isim ve sıfatlarını içinde barındıran Allah lafzı Celâline izafet etmesi. 5. İki taraf ma’rife olup en ve zamiru’l-fasl ile tekid edilmiş olan bir cümle ile getirilmesi.⁵⁶¹

Sâvî, Neml sûresinin: يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ şeklindeki ve: “Ey karıncılar! Yuvalarınıza girin, Süleymân ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin! dedi” anlamındaki 18. âyetinde: 1. (يَا) edatı ile nidâ, 2. Eyyü (أَيُّ) lafzı, 3. Tenbîh, 4. İsimlendirme (النَّمْل), 5. Emir kipi (ادْخُلُوا), 6. Tensîs (مَسَاكِنَكُمْ), 7. Tahzîr (لَا يَحْطِمَنَّكُمْ), 8. Tahsîs (سُلَيْمَان), 9. Ta’mîm (وَجُنُودُهُ), 10. İşâret (وَهُمْ), 11. Ma’ziret (لَا يَشْعُرُونَ), tam 11 çeşit Belâgat sanatı bulunmaktadır.⁵⁶²

Kasas sûresinin: وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي şeklindeki ve: “Mûsâ’nın anasına: Onu emzir, kendisine zarar geleceğinden endişelendiğinde, onu denize bırakıver, hiç korkup kaygılanma ve üzülmeye, çünkü biz onu sana geri vereceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız, diye bildirdik” anlamındaki 7. âyetinde iki emir; أَرْضِعِيهِ “Onu emzir” ve فَأَلْقِيهِ “Onu denize bırakıver.” İki nehiy; لَا تَخَافِي “Korkma” لَا تَحْزَنِي “Üzülme.” İki haber ve iki müjde; وَ جَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ “Biz onu sana geri vereceğiz” ve جَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ “Onu peygamberlerden biri yapacağız.” Yani, bu iki haber, müjdeleri de ihtiva etmektedir.⁵⁶³

Hûd sûresinin 44. âyetinde güzel bir örnek görülmektedir. Bu âyet, 19 kelimededen oluşup, 21 çeşit Belâgat/Bedî’ ilimini ihtiva etmektedir. Bundan dolayı bu âyet, en fazla belâgat illmini içeren âyet olarak kabul edilmektedir.⁵⁶⁴ Aynı zamanda Ra’d sûresinin 33. âyetinde, müfessirimiz 6 çeşit beyân ilminden bulunduğunu söylemektedir.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Sâvî, age, III, 540.

⁵⁶² Sâvî, age, III, 232.

⁵⁶³ Sâvî, age, III, 262.

⁵⁶⁴ Sâvî, age, II, 254.

⁵⁶⁵ Sâvî, age, II, 349.

2.1.4.5. Daha Belîğ/Etkili İfâdelere İşaret

Sâvî, Kur'ân üslûbunun güzelliğine atıfta bulunurken, Kur'ân'da daha belîğ/etkili ifadelere işaret etmiştir. Kur'ân'da bazen aynı anlamda olan farklı kelimelerin, belki de ilk bakışta aynı anlam taşıyan daha belîğ ifadeler olduğuna dikkat çekmiştir.

Bakara sûresinin: فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُخَلَّفِينَ şeklindeki ve: “*Kuşkulananlardan olma*” anlamındaki 147. âyetinin ifâdesi لَا تَمُوتَنَّ ifâdesinden daha belîğdir. Sebebi ise; nehiy genel olması dolayısıyla şüpheye düşen, herkese bu şüphenin zarar vereceğini ifade etmektir. Ayrıca nûn te'kât ile pekiştirilmiştir. Başka bir nedeni ise kinaye hakikatten daha belîğ, etkilidir, لَا تَمُوتَنَّ demenin aksine, çünkü bu ifade şüphenin sadece kendisine zarar vereceği anlayışıyla bitecektir. Ayrıca nûn te'kât'le de pekiştirilmemiş olacaktır.⁵⁶⁶

Bakara sûresinin: فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ şeklindeki ve: “*Kim o aylarda haca niyet ederse hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan yönelmek, kavga etmek yoktur*” anlamındaki 197. âyetinde her üçünde (فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ) kasıt ihbar değil, nehiydir (haber vermek değil, sakındırmaktır). Bu nehiylerin ihbar suretiyle getirilmesinde, bu üç durumun, meydana gelmemesi gerektiğine işaret vardır. Nehiy makamında haber suretiyle sözü ileri sürmek sakınmak konusunda daha etkilidir.⁵⁶⁷

Âl-i İmrân sûresinin: مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مَا كَانَ لِإِبْنِ أَبِي فُحَّافَةٍ أَنْ يَتَقَدَّمَ فِي صَلَاةٍ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ şeklindeki ve: “*Hiçbir insanın, Allah'ın kendisine Kitap, hikmet ve peygamberlik vermesinden sonra (kalkıp) insanlara: Allah'ı bırakıp bana kul olun! demesi mümkün değildir*” anlamındaki 79. âyetinde مَا كَانَ kalıp ifadesi aklen meydana gelmesi câiz olmayan bir şeyi kapsamlı bir şekilde nefy etme içindir. Burada da bu amaçla getirilmiştir. Aynı şekilde Neml sûresinin: مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِئُوا شَجَرَهَا şeklindeki ve: “*Bir ağacı bile bitirmeye gücünüz yetmedi*” anlamındaki 60. âyetinde olduğu gibi. Bu âyette bir peygamberden ilahlık iddiasının ortaya çıkmasının gelmesinin mümkün olmadığını ve aklen tasavvur edilemediğini ifade eder. Bu üslup, özel nefiylerde kullanılabilir. Hz. Ebû Bekir'in: مَا كَانَ لِإِبْنِ أَبِي فُحَّافَةٍ أَنْ يَتَقَدَّمَ فِي صَلَاةٍ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ

⁵⁶⁶ Sâvî, age, I, 110.

⁵⁶⁷ Sâvî, age, I, 150-151.

şeklindeki ve: “Allah Resûlü var iken önüne geçip namaz kaldırmak İbnü Ebî Kuhâfe’ye uygun düşücek bir hal değildir, ona yakışmaz” anlamındaki sözler de bu kabildendir.⁵⁶⁸

Sâvî, Şu’arâ sûresinin: أَوْ عَظُّتْ أَمْ لَمْ تُكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ şeklindeki ve: “Sen öğüt versen de öğüt verenlerden olmazsan da bizde birdir” anlamındaki 136. âyetinde أَمْ لَمْ تُكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ “Öğüt vermezsen” ifâdesinden daha belîğ/etkili olduğunu söylemektedir; çünkü anlam, bize öğüt vererek ister vâizlerden ol veya olma, bizim için bir şey değişmez. Böylece en fazla bizim gibi bir ümmîsin, ama peygamber değilsin, şeklindedir.⁵⁶⁹

Neml sûresinin: أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ şeklindeki ve: “Dedi ki; Doğru mu söyledin, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız” anlamındaki 27. âyetinde أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ “yoksa yalan söyledin mi” ifâdesinden daha belîğ bir mâna taşır; çünkü bir önceki örneğinde olduğu gibi, daha geniş anlamı taşımaktadır.⁵⁷⁰

Sâvî hâşiyesinde bulunan ve işaret ettiği 30’dan fazla belâgat sanatını detaylı bir şekilde tanıttıktan sonra, her okuyucu onun Kur’ân’ın üslub güzelliğine dikkat çekmeye ne derece yoğun uğraştığını anlayacaktır. Aynı zamanda bu, müfessirin bu bilim dalına ne derece hâkim olduğunu da göstermektedir. Verilen örnekler sadece ufak bir ipucudur, daha fazla bilgi için dipnotlara başvurulabilir.

2.1.5. Arap Şiiri ile İstişad

Sâvî, Kur’ân âyetlerini tefsir ederek şairlerin beyitlerine ve mısralarına atıfta bulunmaktadır. Arapça, nahiv, tasavvuf, fıkıh, kelâm ilmi ve siyer gibi konuları açıklarken, şairin ismi belli olan ve belli olmayan mısra ve beyit örneklerini vermektedir.

2.1.5.1. Sâvî’nin Atıfta Bulunduğu ve Şâirin İsmi Olmayan Mısra Örnekleri

Sâvî’nin hâşiyesinde şairi belirlenmeyen mısra örneklerinin sayısının yaklaşık 100 olduğu görülmektedir. Bazıları dediler ki veya şair demiş ki ifadelerini kullanarak, Arapça’nın dilbilgisi kurallarını, kelâm ilmi, fıkıh, siyer ve tasavvuf konularını anlatan mısra örneklerini vermektedir.

⁵⁶⁸ Sâvî, age, I, 271-272.

⁵⁶⁹ Sâvî, age, III, 212.

⁵⁷⁰ Sâvî, age, III, 237. Daha fazla örnek için bkz: I, 44, 86, 143, 199, 284, 504; II, 12, 35, 468; III, 205, 291.

Âl-i İmrân sûresinin: يَرُدُّكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ şeklindeki ve: “İmanınızdan sonra sizi yeniden inkârcılığa sevkederler” anlamındaki 100. âyetini de يَرُدُّ fiili iki mef’ûla geçişlidir. Sâvî, bu bağlamda şu şairlerin sözlerini dile getirmektedir:

فَرُدَّ وَجُوهَهُنَّ الْبَيْضَ سَوْدًا وَرُدَّ شُعُورَهُنَّ السُّودَ بَيْضًا

*Beyaz yüzlerini karaya dönüştürdü. Karı saçlarını da beyaza.*⁵⁷¹

Süyûtî, Nisâ sûresinin: أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ şeklindeki ve: “İnsanlara hased mi ediyorlar” anlamındaki 54. âyetinde yer alan insanlar anlamına gelen nâs kelimesinin Hz. Peygamber’i kastettiğini söylerken Sâvî, Peygamber kelimesi yerine insanlar sözcüğünün kullanımının sebebini açıklamakta ve Peygamber’in içinde geçmişteki insanların bütün iyi taraflarının bulunmasında kaynaklandığını ifade edip şu mısralar örnek vermektedir:

لَيْسَ عَلَى اللَّهِ بِمُسْتَكْرٍ أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمَ فِي وَاحِدٍ

*Allah için şaşılacak birşey değildir, Âlemi bir şahsa toplaması.*⁵⁷²

Sâvî, Ahzâb sûresinin: يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِرُؤُوسِكِ şeklindeki ve: “Ey Peygamber! Hanımlarına şöyle söyle” anlamındaki 28. âyetinde bazı âlimlerin şu şiirlerini zikretmektedir:

ثُوفِي رَسُولُ اللَّهِ عَنْ تِسْعِ نِسْوَةٍ إِلَيْهِنَّ تُعْزَى الْمَكْرَمَاتُ وَتَنْسَبُ

فَعَايِشَةُ مَيْمُونَةَ وَصَفِيَّةُ وَحَفْصَةُ تَتْلُوهُنَّ هِنْدُ وَزَيْنَبُ

جُوَيْرِيَّةُ مَعَ رَمْلَةٍ ثُمَّ سَوْدَةُ ثَلَاثٌ وَسِتُّ نَظُمُهُنَّ مُهَدَّبٌ

*Hiz. Peygamber arkasında dokuz eş bırakarak vefat etti. Güzelliklerin hepsi onlara nisbet edilir. Onlar Âişe, Meymûne, Safiyye ve Hafsa. Hind ve Zeyneb Cuveyriye ile Remle ve Sevde. Altı ve üç olmak üzere güzelce nazm edilir.*⁵⁷³

Müfessirimiz, Felak sûresinin: وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ şeklindeki ve: “Ve kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım” anlamındaki son âyetinde bazılarının şiirlerini zikretmektedir:

⁵⁷¹ Sâvî, age, I, 281.

⁵⁷² Sâvî, age, I, 369.

⁵⁷³ Sâvî, age, III, 371.

إِصْبِرْ عَلَى حَسَدِ الْحَسَوِ دِ فَإِنَّ صَبْرَكَ قَاتِلُهُ

فَا لِنَارُ تَأْكُلُ بَعْضَهَا إِنَّ لَمْ تَحْذُ مَا تَأْكُلُهُ

*Kıskancın kıskançlığına sabret, zira sabrın onu öldürür. Tıpkı ateşin yiyecek birşey bulamadığında, kendini yemesi gibi.*⁵⁷⁴

2.1.5.2. Âriflerin Şiirleri

Hâşiyesinde âriflerin yaklaşık 40 mısra örneğine yer veren Sâvî, Ankebût sûresinin: وَ مَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوَ وَ لَعِبٌ şeklindeki ve: “*Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir*” anlamındaki 64. âyetini tefsir ederek dünyanın faniliğinden bahseden ve ârifler tarafından yazılan mısra örneklerini vermektedir:

تَأْمَلْ فِي الْوُجُودِ بَعَيْنِ فِكْرٍ تَرَى الدُّنْيَا الدَّنِيَّةَ كَالْخَيَالِ
وَ مَنْ فِيهَا جَمِيعًا سَوْفَ يَفْنَى وَ يَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ

*Düşün varlık âlemini tefekkür göziyle. Şu değersiz dünyanın bir hayle benzediğini göreceksin. Dünyada her ne varsa yok olacaktır. Kalacak olan Celal Sahibi Rabbindir.*⁵⁷⁵

Sâvî, Felak sûresinin: وَ مِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ şeklindeki ve: “*Ve kışkandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım*” anlamındaki son âyetinde hased ile ilgili bazı âriflerin şiirlerini zikretmektedir:

أَلَا قُلْ لِمَنْ بَاتَ لِي حَاسِدًا أَ تَدْرِي عَلَى مَنْ أَسَاءَتِ الْأَدَبِ
أَسَاءَتَ عَلَى اللَّهِ فِي فِعْلِهِ لِأَنَّكَ لَمْ تَرْضَ لِي مَا وَهَبَ
فَكَانَ جَزَاؤُكَ أَنْ خَصَّنِي وَ سَدَّ عَلَيْكَ طَرِيقَ الطَّلَبِ

Beni kıskanmaya başlayana de ki; Kime karşı edepsizlik ettiğini biliyor musun? Allah'ın yaptığına karşılık edepsizce davrandın. Çünkü bana hibe ettiğinden razı olmadın. Buna

⁵⁷⁴ Sâvî, age, IV, 595. Daha fazla örnek için bkz: I, 13, 45, 51, 55, 96, 99, 109, 117, 121, 150, 181, 188, 197, 212, 235, 243, 246, 251, 253, 272, 290, 318, 322, 332, 385, 394-395, 409, 415, 418, 426, 526, 594; II, 16, 29, 30, 31, 60, 62, 64, 73, 84, 170, 179, 191, 212, 321, 329, 351, 364, 378-379, 412, 439, 451, 471, 498, 508, 525; III, 6, 153, 171, 184, 188, 213, 226, 247, 288, 339, 347, 354, 366, 426, 512, 543, 564, 591, 592; IV, 17, 48, 143, 270, 347, 363, 385, 457, 525, 538, 548, 568, 579, 584-585, 597, 598.

⁵⁷⁵ Sâvî, age, III, 312.

*karşılık şuna ceza olarak; Beni nimetine kavuşturarken, sana da istemeye yolunu kapattı.*⁵⁷⁶

Sâvî, Duhâ sûresinin: *وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ* şeklindeki ve: “*Pek yakında Rabbin sana verecek de hoşnut olacaksın*” anlamındaki 5. âyetine ilişkin tefsirinde, Peygamber’in “*Ümmetimin son efradı Cehennem ateşinden kurtulana kadar ben hoşnut olmayacağım*” sözlerine atıfta bulunduktan sonra, bazı âriflerin mısralarını örnek vermektedir:

فَرَأْنَا فِي الضُّحَىٰ وَ لَسَوْفَ يُعْطِي
فَسَرَّ قُلُوبُنَا ذَاكَ الْعَطَاءُ
وَ حَاشَا يَا رَسُولَ اللَّهِ تَرْضَىٰ
وَ فِينَا مَنْ يُعَذِّبُ أَوْ يُسَاءُ

*Duhâ sûresinde ‘ve le sevfeyu’ti – Sen razı olana kadar vereceğiz’ okuduk. Allah’ın bu vergisi kalplerimizi sevindirdi. İçimizde azap edilen veya kötülüğe maruz kalan birinin olmasına razı olmandan seni tenzih ederim ya Resûlallah.*⁵⁷⁷

2.1.5.3. Sâvî’nin Atıfta Bulunduğu ve Şâirin İsmi Verdiği Mısra Örnekleri

İsmi belli olan mısra örneklerini verirken, şâir Bûsîrî’nin yaklaşık 35 örneğine yer veren Sâvî, aslında en çok bu şâire/âlîme atıfta bulunmaktadır. Âl-i İmrân sûresinin: *كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ* şeklindeki ve: “*Siz, insanların iyiliği için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz*” anlamındaki 110. âyetinde Burde’nin muellifi, Bûsîrî’nin şu şiiri nakletmektedir:

لَمَّا دَعَى اللَّهُ دَاعِيًا لِّطَاعَتِهِ بِأَشْرَفِ الرُّسُلِ كُنَّا أَكْرَمَ الْأُمَمِ

*Allah’ın itâatine bizi davet eden elçisine, Allah Peygamberlerin en şerefli diye hitab edince, biz de ümmetlerin en kerimi olduk.*⁵⁷⁸

Enfâl sûresinin: *وَمَا رَمَيْتْ إِذْ رَمَيْتْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ* şeklindeki ve “*Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı*” anlamındaki 17. âyetinde müfessirimiz Bûsîrî’nin şu şiirini zikretmektedir:

وَمَا رَمَىٰ بِالْحَصَىٰ فَأَقْصَدَ جَيْشًا مَا لَحَصَا عِنْدَهُ وَ مَا الْإِلْقَاءُ

⁵⁷⁶ Sâvî, age, IV, 595.

⁵⁷⁷ Sâvî, age, IV, 519. Daha fazla örnek için bkz: I, 14, 34, 114, 124, 194, 207, 243, 246, 281, 309, 311-312, 321, 326, 476, 551, 578, 599; II, 21, 60, 201, 206, 216, 454, 484; III, 119, 165, 245, 293, 320, 367, 443; IV, 144, 192, 243, 418.

⁵⁷⁸ Sâvî, age, I, 285.

*Çakal taşlarıyla düşman ordusunu helak etti/yenilgiye uğrattı. Ne çakıl taşları, ne de atmak ondandı.*⁵⁷⁹

Fîl sûresinin yorumunun sonunda Bûsîrî'nin şu şiiri görülmektedir:

كَمْ رَأَيْنَا مَا لَيْسَ يَعْقِلُ قَدْ أُلْ هَمَّ مَا لَيْسَ يُلْهِمُ الْعُقَلَاءُ
إِذْ أَبَى الْفِيلُ مَا أَتَى صَاحِبَ الْ فِيلٍ وَ لَمْ يَنْفَعِ الْحِجَابُ وَ الذِّكَاءُ

*Nice akli olmayan varlıklara öyle ilham edildiğini gördük ki, akıllı varlıklara o ilham verilmemiştir. Tıpkı fîl sahibinin akıl ve zekâsından faydalanmadan yapmaya kalkıştığı işi, filin reddetmesi gibi.*⁵⁸⁰

Bunun dışında İmâm Şâfiî'nin mısra örneklerini sık sık vermektedir. Meryem sûresinin: يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ şeklindeki ve: “Ey Yahyâ! Kitab’a var gücünle sarıl!” anlamındaki 12. âyetini tefsir ederek, ilmin peşinde olanların çalışkan ve çaba sarf edenler olmaları gerekli olduğu sonuca varmakta ve İmâm Şâfiî'nin bu konuda söylediklerini aktarmaktadır:

أَخِي لَنْ تَتَّالَ الْعِلْمُ إِلَّا بِسِتَّةٍ سَأُنَبِّئُكَ عَنْهَا مُخْبِرًا بَيِّنًا
ذِكَاً وَ جِرْصًا وَ اجْتِهَادًا وَ بُلْعَةً نَصِيحَةً أَسْنَادًا وَ طَوْلَ زَمَانٍ

*Ey kardeşim, ilmi şu altı şey olmaksızın elde edemezsin. Bunları sana ben açıkça anlatacağım. Bunlar: zekâ, hırs, gayret, geçimini sağlayacak kadar azık, hocanın yol göstericiliği ve uzunca zamandır.*⁵⁸¹

Kasas sûresinin: وَ مَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ زِينَتُهَا وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَ أَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ şeklindeki ve: “Size verilen şeyler, dünya hayatının geçim vasıtası ve süsüdür. Allah katında olanlar ise, daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâla buna aklınız ermeyecek mi?” anlamındaki 60. âyetinde, İmâm Şâfiî'nin şu şiirlerini dile getirmektedir:

إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا فِطْنًا طَلَقُوا الدُّنْيَا وَ خَافُوا الْفِتْنَا
نَظَرُوا فِيهَا فَلَمَّا عَلِمُوا أَنَّهَا لَيْسَتْ لِحَيٍّ وَ طَنَّا

⁵⁷⁹ Sâvî, age, II, 97.

⁵⁸⁰ Sâvî, age, IV, 567. Daha fazla örnek için bkz: I, 194, 275, 285, 375, 383, 435, 469, 559; II, 104, 209, 281, 288, 299, 390, 391, 449, 450, 471, 490; III, 424, 449, 533, 578; IV, 201, 357, 403, 411, 413, 438, 520, 524, 530.

⁵⁸¹ Sâvî, age, II, 560.

جَعَلُوهَا لُجَّةً وَ اتَّخَذُوا صَالِحِ الْأَعْمَالِ فِيهَا سَفُنًا

*Şüphesiz Allah'ın zeki bir takım kulları vardır, fitnelerden korkup dünyayı boşamışlardır. Dünyaya bakıp, üzerinde yaşayanlara, bir vatan olmadığını anladıklarında dünyayı bir deniz kabul edip salih amelleri gemi edindiler.*⁵⁸²

Müfessirimiz, *Cevhere* kitabının şiirlerini de sıkça zikretmektedir. Örneğin, Nisâ sûresinin: إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ şeklindeki ve: “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar” anlamındaki 48. âyetinde, *Cevhere* müellifinin şu şiirini dile getirmektedir:

وَمَنْ يَمُتْ وَلَمْ يَتُبْ مِنْ ذَنْبِهِ فَأَمْرُهُ مَفَوِّضٌ لِرَبِّهِ

*Günahından tevbe etmeden ölen kimsenin işi Rabbine kalmıştır.*⁵⁸³

Sâvî, aynı zamanda Uchûrî'nin şiirlerini de dile getirir. Örneğin Bakara sûresinin: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا şeklindeki ve: “Faiz yiyenler” anlamındaki 275. âyetinde faiz çeşitlerini zikrederek şu Uchûrî'nin şiiri aktarmaktadır:

رَبَا النَّسَا فِي النَّفْدِ حَرْمٌ مِثْلُهُ طَعَامٌ وَإِنْ جِنْسَاهُمَا قَدْ تَعَدَّدَا
وَحُصَّ رَبَا فَضْلٌ بِنَقْدٍ وَمِثْلُهُ طَعَامٌ رَبَا إِنْ جِنْسٌ كُلُّ تَوْحِيدَا

Nesâ ribası nakitte ve yiyeceklerde haram kalınmıştır yiyecekleri cinsi farklı olsa bile.

*Fadl ribası nakitle ilgili olandır, yiyeceklerde ise cinsleri aynı olsa bile.*⁵⁸⁴

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَٰئِكَ şeklindeki ve: “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için bir azap vardır” meâlindeki 105. âyetini tefsir ederek, kendi şiirini de zikretmektedir:

أَرْحُ قَلْبَكَ الْعَانِي وَسَلِّمْ لَهُ الْقَضَا تَفَرُّ بِالرِّضَا فَأَلْأَصْلُ لَا يُنَحْوِلُ
عَلَامَةُ أَهْلِ اللَّهِ فِينَا ثَلَاثَةٌ أَمَانٌ وَ تَسْلِيمٌ وَ صَبْرٌ جَمِيلٌ

⁵⁸² Sâvî, age, III, 282. Daha fazla örnek için bkz: I, 210, 220, 320; III, 90.

⁵⁸³ Sâvî, age, I, 367. Ayrıca bkz: el- Beycûnî, age, s. 188. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 128, 198; II, 31, 191, 204; III, 72, 292, 293, 548.

⁵⁸⁴ Sâvî, age, I, 213. Daha fazla örnek için bkz: I, 56, 172, 350, 443; II, 75, 512; III, 347.

*Esir (olmuş) kalbini rahata kavuştur, kazayı Allah'a teslim et, rızaya kavuşursun. Zira asıl, yani kader değişmez. Bizce ehlüllahın alâmeti üçtür: güvenilirlik, teslimiyet ve güzelce sabretmek.*⁵⁸⁵

Yukarıda zikredilen kişilerin yanında, Sâvî'nin hâşiyesinde şu kişilerin şiirleri de bulunmaktadır: Şiblî, Derdîr, Kâdî Abdu'l-Vehhâb el-Bağdâdî, Süyûtî, Rehabî, Tilmisânî, Besît kitabından Hz. 'Alî'ye atıfta bulunan şiirler, Ahmed b. Hanbel, Cublî, Mukays, İbnü Fârid, Abdu'l-Vehhab el-Bağdâdî, Hz. Peygamber'in şiiri, Ebû Tâlib, El-Ber'î, Şâtibî, el-Hüzeyme, Hz. Ebû Bekir, Kâdî İyâz, İbn Vefâ, Hasan b. Sâbit, Dessûki, İbn 'Arefe, Tübbâ', Kemâl Bâşâ, Âmir, Ammâr b. Yâsir, Irâkî vs.⁵⁸⁶

2.1.6. Arap Dili ile İlgili Kâideler

Sâvî hâşiyesinden yüzden fazla yerde genelde Sarf ve Nahiv konusu olan belirli Arapça kaidelerine dikkat çeken örneğe rastlamak mümkündür. Sâvî genel olarak İbn Mâlik'in kaideleri ve konuşmalarına işaret eder ama onun yanında İbn Mâlik'e isnat etmediği diğer kaideleri de zikretmiştir.

2.1.6.1. İbn Mâlik Kaideleri

Bakara sûresinin: *وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ* şeklindeki ve: “*Sadakayı vermek sizin için daha hayırlıdır*” anlamındaki 280. âyetinin *تَصَدَّقُوا* kelimesinin aslı *تَتَصَدَّقُوا* olup, ت harfi ص harfine idgam edilmiş ve şekli *تَصَدَّقُوا* olmuştur. Bu bağlamda İbn Mâlik der ki:

وَمَا بِتَاءَيْنِ الْبُذَى قَدْ يُقْتَصَرُ فِيهِ عَلَى تَا كَتَبَيْنِ الْعَبْرُ

*İki te ile başlayan kelimelerde bir te ile yetinilir; tebeyyene'l-iberi gibi.*⁵⁸⁷

Nisâ sûresinin: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ* şeklindeki ve: “*Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendini aleyhinde de olsa*” anlamındaki 135. âyetinde yer alan *عَلَى أَنْفُسِكُمْ* şeklindeki zarf, ismiyle birlikte silinmiş olan dönüşüm zarfıdır. Cümlelerin asıl unsurları *وَلَوْ كَانَتِ الشَّهَادَةُ عَلَى أَنْفُسِكُمْ* şeklindedir.

⁵⁸⁵ Sâvî, age, I, 283.

⁵⁸⁶ Zikredilen kişilerle ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 41-42, 114, 146, 216, 340, 352, 356, 380-381, 391, 406, 465, 485, 535, 540; II, 124, 179, 208, 288, 320, 393, 410, 445, 446, 450-451, 451, 464, 498, 540; III, 224, 232, 280, 375, 463; IV, 64, 102, 109, 113, 125, 126, 188, 504, 515, 570,

⁵⁸⁷ Sâvî, age, I, 215. Ayrıca bkz: el-Useymin, Muhammed b. Sâlih, *Şerhu'l-Elfiyyeti İbni Mâlik*, 1. B., Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 1424, III, 680.

Öznesiyle birlikte geçmiş zamanda imek fiilinin silinmesi Arapça’da sık sık karşılaşılan bir durumdur. İbn Mâlik dedi ki:

وَيَحْذَرُونَهَا وَيُبْقُونَ الْخَبَرَ وَبَعْدَ إِنَّ وَلَوْ كَثِيرًا ذَا اشْتَهَرَ

(Kâne ’yi) *hazfedip haberini cümlede bırakıyorlar. En ve len edatlarından sonra çokça yapılan bir şeydir.*⁵⁸⁸

Enfâl sûresinin لِلْعَبِيدِ بِظُلَامٍ وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ şeklindeki ve “Şüphesiz Allah kullara zulmedici değildir” anlamındaki 51. âyetinde yer alan ظَلَام kelimesi, çokluk olarak ve mübalağa olarak çok zulüm yapan anlamında kullanılmamıştır. Bu anlamda kullanılsaydı, Allah’ın az zulüm ettiği anlamına gelirdi. Ama tam tersi, kullanılan kelime aitlik/neseb için kullanılmıştır. Müfessir buna delil olarak İbn Mâlik’in şu mısrasını vermektedir:

وَمَعَ فَاعِلٍ وَفَعَالٍ فَعِلٌ فِي نَسَبٍ أَعْنَى عَنِ الْيَا فُقِيلَ

Fâil, feâl ve fe’il. Bu sigalarla ism-i mensûb yaparken ya’dan istiğnâ edilir.⁵⁸⁹

Mahallî, Furkân sûresinin وَأَنْسَيْنَا أَنْعَامًا وَأَنْسَاءَ كَثِيرًا şeklindeki ve “Yarattığımız nice hayvanlara ve nice insanlara su vermek için gökten tertemiz su indirdik” anlamındaki 49. âyetinde yer alan أَنْسَاءَ kelimesini yorumlarken insan إِنْسَان kelimesinin çokluk olduğunu veya أَنْسَاءَ kelimesinin çokluk olduğunu söylemektedir. Sâvî’ye göre birinci görüş daha kabul edilir; çünkü ikinci örnekteki yâ harfi iyelik ekinin özelliğini taşımaktadır. Söz konusu ikinci şekil çokluk olarak ve فَعَالِي şeklinde kullanılmaz. İbn Mâlik’in söylediği gibi:

وَأَجْعَلُ فَعَالِيٍّ لِّغَيْرِ ذِي نَسَبٍ

Aynı fiil sakın, sonunda nisbet için olmayan şiddeli ya bulunduran sulâsi/üçlü isimlerin cemi teksîrinde feâliye vezni kullanılır.⁵⁹⁰

Sâvî, Nebe’ sûresinin عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ şeklindeki ve “Birbirlerine neyi soruyorlar” anlamındaki 1. âyetinde yer alan عَمَّ kelimesinin aslında عَنْ مَا şeklinde iki kelimedenden ibaret

⁵⁸⁸ Sâvî, age, I, 412. Ayrıca bkz: el-Useymîn, age, I, 523.

⁵⁸⁹ Sâvî, age, II, 113. Ayrıca bkz: el-Useymîn, age, III, 619.

⁵⁹⁰ Sâvî, age, III, 185. Ayrıca bkz: el-Useymîn, age, III, 543.

olduğuna işaret etmektedir. عَنْ cerr edatıdır ve مَا istifhâm edatıdır. Buna örnek olarak İbn Mâlik'in şu mısralarını vermektedir:

وَمَا فِي الْإِسْتِفْهَامِ إِنْ جُرَتْ حُذِفَتْ أَلْفُهَا وَ أُولَٰهَآ الْهَاءُ إِنْ تَقَفَتْ

*Mâ istifhâmiyye cerr edildiğinde elifi hazfedilir. Vakıf edildiğindeyse sonuna he getirilir.*⁵⁹¹

2.1.6.2. Diğer Kaideler

Sâvî, hâşiyesinde Arap dilinin çoktan bilinen ve kabul edilen kurallarından bahsetmektedir. Burada İbn Mâlik başlığı altında açıklanmayan ve dipnotta işaret edilmeyen kurallar anlatılmıştır.

En'âm sûresinin: لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ şeklinde ve: “Gözler O'nu göremez” anlamındaki 103. âyetine ilişkin tefsirde olumsuz ekiyle fiilin genel anlamı olduğunu söylemektedir.⁵⁹² Hûd sûresinin: وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ şeklinde ve “Yeryüzünde yürüyen her canlı” anlamındaki 6. âyetini tefsir ederek olumsuz ekinin belli isimlerle birlikte kullanıldıklarında genel anlamı olduğunu ve bu yüzden *her canlı* şeklinde tercüme edildiğini açıklamaktadır.⁵⁹³

Nahl sûresinin: وَ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ şeklinde ve: “Ayrıca bu Kitab'ı da sana indirdik ki her şey için bir açıklama..” anlamındaki 89. âyetinde تِبْيَانًا şeklinde değil تَبْيَانًا şeklinde söylendiğini ve تَبْيَانًا kelimesinin anlamının daha geniş olduğunu ve açıklama, yeterlilik ve belîğ anlamına geldiğini anlatmaktadır. Bunun nedeni Arapça'da: “Harflerin fazlılığı mânanın fazlılığına delalet eder” anlamına gelen زِيَادَةُ الْبِنَاءِ تَدُلُّ عَلَى زِيَادَةِ الْمَعْنَى şeklinde kuraldır.⁵⁹⁴

Nûr sûresinin: وَ الْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ şeklinde ve: “Çocuktan kesilmiş yaşlı kadınların..” anlamındaki 60. âyetinde yer alan ve kurallar anlamına gelen *kavâ'id*

⁵⁹¹ Sâvî, age, IV, 440. Ayrıca bkz: el-Uzeymîn, age, III, 638. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 15, 29, 39, 43, 60, 62, 73, 93, 94, 101, 161, 163, 200, 217, 219, 222, 239, 264, 266, 299, 308, 311, 319, 325, 330, 331, 341, 371, 374, 394, 407, 449, 453, 454, 458, 472, 480, 487, 508, 513, 525, 538, 566, 588, 592, 598, 606, 615; II, 8, 114, 160, 182, 226, 240, 282, 284, 299, 380, 442, 524, 562; III, 22, 36, 85, 114, 120, 205, 208, 216, 252, 293, 295, 401, 451, 498, 543, 597; IV, 22, 23, 29, 97, 155, 191, 192, 202, 282, 300, 362, 366, 404, 486, 538, 550.

⁵⁹² Sâvî, age, I, 577.

⁵⁹³ Sâvî, age, II, 239.

⁵⁹⁴ Sâvî, age, II, 426.

kelimesi *kâid* kelimesinin çoğuludur. Dişil isimlere yönlendiren sığata yuvarlak ta gerekmez, şeklindeki kuraldan dolayı طَامِثٌ, خَائِضٌ şeklinde kullanılmıştır.⁵⁹⁵

Arapça kurallarından birine göre, iki olumsuz ekinin yan yana gelmesi durumunda bir olumlu durum ortaya çıkar. Olumsuz eki içeren soruya *belâ* kelimesiyle cevaplanır. Sâvî, Sebe' sûresinin: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ şeklindeki ve: “*İnkârcılar kıyamet bize gelmeyecek dediler. De ki: Hayır!*” anlamındaki 3. âyetine,⁵⁹⁶ Zümer sûresinin: أَلَيْسَ الْأَنْبِيَاءُ كَانُوا مِنْ قَبْلُ şeklindeki ve: “*Kâfirlerin yeri Cehennem’de değil mi?*” anlamındaki 32. âyetinine⁵⁹⁷ ve Mürselât sûresinin: أَلَمْ نُكَلِّكِ الْأَوَّلِينَ şeklindeki ve: “*Biz öncekileri helak etmedik mi?*” anlamındaki 16. âyetine ve İnşirâh sûresinin: أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ şeklindeki ve: “*Biz senin göğüşünü açıp genişletmedik mi?*” anlamındaki 1. âyetine ilişkin tefsirlerde bu kuralı hâşiyesinde birkaç kez tekrarlamaktadır.⁵⁹⁸

Mülk sûresinin: أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِ şeklindeki ve: “*Yüz üstü kapanarak yürüyen..*” anlamındaki 22. âyetinde yer alan مُكِبًّا kelimesi أَكَبَّ fiilinden türetilmiştir. Buna göre müte’addî değil, lâzımdır. Bu durum hemze alan fiilin mut’addîye dönüştüğü kurala aykırıdır.⁵⁹⁹

Dil yönü bölümü sonunda, hiç şüphe duymadan Sâvî hâşiyesinin Arap dili, özellikle belâgat açısından Kur’ân’ı yorumlamak için bir temel ve kaynak olabileceği anlaşılmaktadır.

2.2. KELÂMÎ YÖNÜ

Sâvî’nin hâşiyesinde Kur’ân-ı Kerîm’in bu çeşit yorumuna rastlamak çok mümkündür. Müfessir tevhid ile ilgili âyetleri, yani Allah’ın isim ve sıfatlarını yorumlamıştır. Bunun yanı sıra nübüvvet ile ilgili âyetleri ve gayb varlıklarına imanı kapsayan âyetleri de yorumlamıştır. Ehl-i Sünnet’in tutumlarını öne çıkarmış, özellikle en yaygın iki akaid mezhebi olan Mâturîdî ve Eş’arî’ye yer vermiştir. Aynı zamanda

⁵⁹⁵ Sâvî, age, III, 161.

⁵⁹⁶ Sâvî, age, III, 398.

⁵⁹⁷ Sâvî, age, III, 536.

⁵⁹⁸ Sâvî, age, IV, 436.

⁵⁹⁹ Sâvî, age, IV, 352. Daha fazla örnek için bkz: I, 94, 124, 163, 374; II, 356, 380, 412, 434-435, 517, 570; III, 12, 22, 30, 36, 60, 85, 114, 116, 119, 178, 182, 293, 328, 341, 353, 437, 447, 545, 553, 563-564; IV, 34, 84, 154, 199, 201, 307-308, 340, 359, 440, 474, 480, 486.

bazı Ehl-i Sünnet dışı akaid mezheplerine de dikkat çekmiştir. Kimi zaman bir şeye delil veya ispat sunarken mantığına başvurmuş ve akaid terminolojisini de kullandığı görülmektedir. Bunun yanında Sâvî sıkça içerisinde küfr içeren söz ve amel konuları hakkında yorum yapmış ve kelâm ilminin diğer konuları üzerine çalışmıştır.

2.2.1. Tevhîd

Tevhîd imanın temelidir. Eğer tevhîd doğru ise iman da doğrudur ve o ebedî mutluluğa götürür. Şayet tevhîd doğru değil ise, o zaman o hem yanlış imana hem de ebedî hüsrâna götürür. İlk başta tevhîd, Allah'ın isim ve sıfatlarına olan imanı kapsamaktadır. Müfessir Sâvî, bu konuları kapsayan âyetlere özel itina göstermiş, özellikle müteşâbih âyetlere önem vermiş ve onların doğru anlam ve yorumlarını zikretmiştir.

2.2.1.1. Allah'ın İsimleri

Sâvî, Celâleyn tefsirine yazdığı hâşiyesinde Allah'ın isimleri konusunda tevkîf olup olmadığını çokça anlatmış ve Allah'ın isimlerinin anlamlarını zikretmek için her fırsatı kullanmıştır.

2.2.1.1.1. Allah'ın İsimlerinin Tevkîfî Oluşu

Müfessirimiz, hâşiyesinde Allah'ın isimlerinin tevkîfî olduğunu birkaç kez zikretmiştir. Sadece şeriatta geçen isimlerin kullanılmasına izin verilmiştir. Buna örnek olarak Bakara sûresinin 37. âyetinde Allah'ın *Tevvâb* ismi zikredilmiştir. Dolayısıyla bu ismin yerine *Tâib* kullanılamaz; çünkü âyetteki isim *Tevvâb* olarak inmiştir.⁶⁰⁰

Yine müfessirimiz, A'râf sûresinin: *“En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na güzel isimlerle dua edin. Onun isimleri hakkında eğri yola gidenleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır”* meâlindeki 180. olan âyeti vesilesiyle Allah'ın isimlerinin tevkîfî olduğunu ifade etmiştir. *Yâ Cevâd* denilmesi câizdir; fakat *Yâ Sahiyy* söylenmesi câiz değildir. *Yâ Alîm* denilmesi câizdir; fakat *Yâ Âkil* denilmesi câiz değildir. *Hakîm* denebilir; fakat *Yâ Tabîb* denemez vs.⁶⁰¹

⁶⁰⁰ Sâvî, age, I, 42.

⁶⁰¹ Sâvî, age, II, 80, 498; IV, 608.

2.2.1.1.2. Allah'ın İsimlerinin Açıklanması

Sâvî hâşiyesinde Allah'ın isimlerinin tefsirini yapmıştır. Detaylı olarak İsrâ sûresinde bunu ele almıştır. Burada Süyûtî, 110. âyetin tefsirinde Allah'ın 99 güzel ismi hakkındaki hadisten bahsetmiş; Sâvî de burada geçen her bir ismi kısaca açıklamıştır.⁶⁰² Ayrıca Sâvî, Kur'ân boyunca Allah'ın isimlerinin zikredildiği her âyette geçen ismi yorumlamaya çalışmıştır. Buna örnek olarak:

Bakara sûresinin 54. âyetinde: *فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ* “*Yaradınıza tevbe edin*” şeklinde geçen الباري kelimesinin, “*örneği olmayan bir şeyi Yaratan*” anlamına geldiğini söylemiştir.⁶⁰³

Âl-i İmrân sûresinin 6. âyetinde, Allah'ın الحَكِيم *Hakîm* ismi zikredilmiştir. Sâvî, bu ismin “*sahip olan, bilgeliğe sahip olan*” demek olduğunu, bu da belirli eşyayı gerekli yere koyulması anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁶⁰⁴

Yine Âl-i İmrân sûresinin 8. âyetinde Allah'ın الوَهَّاب *Vehhâb*, ismi zikredilmiştir. Sâvî, *Vehhâb* isminin, “*verdiği ödüllerin (şeylerin) karşılığını beklemeyen*” anlamına geldiğini söylemektedir.⁶⁰⁵

Yûsuf sûresinin 100. âyetinde: *إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ* “*Şüphesiz Rabbim lütfedicidir*” geçen Latîf isminin “*lütufkâr ve her zaman en iyisini yapan /muhsin*” anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁶⁰⁶

2.2.1.2. Allah'ın Sıfatları

Sâvî, Allah'ın sıfatlarını kapsayan âyetleri yorumlarken sıfatların çeşitliliğine, onların neleri kapsadığına ve daha sonra Allah'ın isimlerini, sıfatlarını, fiillerini ve hükümlerini tenzih etmektedir.

⁶⁰² Sâvî, age, II, 499-505.

⁶⁰³ Sâvî, age, I, 51.

⁶⁰⁴ Sâvî, age, I, 229.

⁶⁰⁵ Sâvî, age, I, 231.

⁶⁰⁶ Sâvî, age, II, 323. Daha fazla örnek için bkz: I, 188, 196, 225, 228, 578; II, 182, 236, 334, 414, 499; III, 32, 74, 212, 221; IV, 69, 286-287, 322, 590.

2.2.1.2.1. Sıfatların Çeşitliliğine İşaret Etmesi

İslâm âlimleri Allah'ın sıfatlarını *zâtî* ve *selbî* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Sâvî, Allah'ın sıfatlarını detaylı olarak gruplara ayırma üzerinde durmamış, zaman zaman bir sıfatın *zâtî* mi, *selbî* mi olduğuna işaret etmekle yetinmiştir.

Müfessirimiz, İhlâs sûresinde: *قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ* “De ki: O, Allah birdir” şeklinde geçen “*ehad*” kelimesinin *selbî sıfat* olduğunu, bunun da kıdem, bekâ, denk ve ortaktan münezze olma anlamına geldiğini söylemektedir.⁶⁰⁷

Sâvî, Bakara sûresinin: *اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ* “Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur. Kendisine ne uyku gelir ne de uykulama” (Bakara 2/255), âyeti hakkında uyuklama kelimesinin *selbî sıfat* olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁸ Yine aynı âyette geçen *هُوَ الْعَلِيُّ* “O yücedir” kelimesi de *selbî sıfatlara* dâhildir.⁶⁰⁹

Sâvî, Fâtiha sûresinin 7. âyetinde: *غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ* “Gazaba uğramışların” geçen ifadesi hakkında burada yer alan gazab kelimesinin intikamı veya intikam isteğini çağrıştırdığını, bunun ise Allah'ın fiili veya *zâtının sıfatı* olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁰

Müfessirimizin Allah'ın sıfatlarını detaylı olarak ele aldığı yer, İsrâ sûresinin 110. âyetidir. Örnek olarak Sâvî, Allah'ın *el-Azîz* isminin, eğer *galebe* veya *kahir* anlamında kullanılırsa *sıfat-ı cemâl*, *benzeri ve dengi olmaması*, manasında kullanılırsa *selbî sıfat* olduğunu ifade etmiştir. *el-Cebbâr* ismi *sıfat-ı cemâldir*. *el-Kahhâr* ismi *sıfat-ı celâl*, *El-Vehhâb* ismi ise *sıfat-ı cemâldir*. *el-Kâbid* *sıfat-ı celâl*, *er-Râfi* somut olarak ve mânevî olarak dereceleri yükselten; birincisi *sıfat-ı celâl* ikincisi ise *sıfat-ı cemâldir*. *el-Kâdir* ismi *sıfat-ı zâttır* vs.⁶¹¹

2.2.1.2.2. Sıfatların Neleri Kapsadığı Hakkında Açıklama

Sâvî, Bakara sûresinin 20. âyeti olan: *وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* “Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Allah şüphesiz her şeye kadirdir” hakkında, bazı kelâmî görüşlerden bahsetmekte ve Allah'ın

⁶⁰⁷ Sâvî, age, IV, 590.

⁶⁰⁸ Sâvî, age, I, 196.

⁶⁰⁹ Sâvî, age, I, 198.

⁶¹⁰ Sâvî, age, IV, 607.

⁶¹¹ Sâvî, age, II, 499-504. Ayrıca *zâtî* ve *selbî* sıfatları hakkında bkz: Kılavuz, age, s. 77-83.

kudretinin vâcibâta değil, mümkünâta dahil olduğunu ifade etmiştir. İrâde de sadece mümkünâta dâhildir.⁶¹²

Bakara sûresinin 32. âyeti olan: إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ “Şüphesiz Âlîm ve Hakîm olan ancak sensin” hakkında Sâvî, ilmin bütün hüküm çeşitleri olan aklî, vâcib, müstehîl ve câiz, kapsama ve açığa çıkarma ile alakalı olan Allah’ın sıfatlarından biri olduğunu söylemektedir. Hakîm sıfatı ise fiil veya ilim sıfatıdır, dolayısıyla zâtî sıfattır.⁶¹³

Ra’d sûresinin 31. âyeti olan: “Allah dileseydi bütün insanları hidayete erdirirdi” hakkında Sâvî, Allah’ın bunu ve onların istedikleri ve önerdikleri şeyleri yapmak için kudreti olduğunu ifade etmiştir; ancak Allah’ın iradesi bu yönde olmadığı için meydana çıkmış bir şey de yoktur. Bu Allah’ın onlara rahmetidir. Zira onların inanmayacağı O’nun bilgisi dâhilindedir, demektir.⁶¹⁴

“Ortak koşanlar dediler ki: Allah dileseydi ne biz, ne de bablarımız O’ndan başkasına tapardık. O’nun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık. Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı...” (Nahl 16/35). Bu âyetteki ifadelerden, onların iradesinin Allah’ın rizâsına bağlı olduğuna inandıkları anlaşılmaktadır. Bu yanlış bir inanıştır. Onların bu inanışlarına cevaben: İrade rızâyâ bağlı birşey değildir. Allah bazen bir şeyi diler; ancak bundan râzı değildir; zira bütün fiil ve emirlerdeki amaçlardan Allah münezzehtir. İnsanların yaptıkları Allah’ın yaptıklarıyla kıyaslanamaz. Allah’ın hoşuna gitmeyen bir şey O’na zarar veremediği gibi, Allah’ın hoşuna giden bir şey de O’na fayda sağlayamaz. Bunun anlamı: Allah hoşuna gitmeyen bir şeyi cezalandırır, hoşuna giden şeyleri de ödüllendirir. İnsanlarda durum farklıdır. İnsanların rızâsı iradeleriyle birebir ilişkilidir. Onları memnun eden şeyler, onlara fayda getiren şeylerdir ve bu onların iradeleriyle gerçekleşir. İnsanların hoşuna gitmeyen bir şey onlara zarar verir ve bu onların iradeleriyle gerçekleşmez. Dolayısıyla kâfirler Yaratıcı ve yaratılanı bir tutmuşlardır.⁶¹⁵

Sâvî bu hususu, Zümer sûresinin 7. âyetinin: “Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah, size muhtaç değildir. Bununla beraber O, kullarının küfrüne razı olmaz. Eğer şükrederseniz sizden bunu kabul eder” tefsirini yaparken ele almıştır. Rızâ ve irâde arasında zarûrî bir

⁶¹² Sâvî, age, I, 25.

⁶¹³ Sâvî, age, I, 37.

⁶¹⁴ Sâvî, age, II, 347.

⁶¹⁵ Sâvî, age, II, 406-407.

bağ yoktur. Zira Allah bir şeye irade göstermediği memnun kalabilir, bazen de memnun olmadığı bir şeyi isteyebilir. Emir ve memnuniyet arasındaki bağ zarûrîdir. Âlimler buna bağlı olarak dört farklı şeyin olduğundan bahsetmişlerdir: Allah bazen emreder ve diler; bu mü'minlerin imanıdır. Bazen bir şeyi emretmez ve istemez; ve bu kâfirlerin imansızlığıdır. Bazen bir şeyi emreder, ancak istemez; bu da mü'min olmayanların imanıdır. Bazen bir şeyi diler, ancak emretmez; bu da kâfirlerin imansızlığıdır.⁶¹⁶

Bütün bu örnekler Allah'ın her sıfatının bir anlamı olduğunu ve her birinin neye yönelik olduğunu bilinmekte olduğuna işaret etmektedir. Bunun bilinmesi ile, anlaşılmazlıklar kolay bir şekilde çözülebilir.

2.2.1.3. Allah'ın İsimlerinin, Sıfatlarının, Fiillerinin ve Hükümlerinin Tenzih Edilmesi

Allah'a hiç bir şey benzemez. Onunla hiçbir şey karşılaştırılmaz. Bütün mükemmellikler O'na aittir ve hiç bir eksikliği yoktur. İsimler, sıfatlar, fiiller ve hükümler konusunda Allah'a benzeyen her şeyde O'na tenzih etmek gerekir. Sâvî de böyle düşünmektedir.

Sâvî, A'lâ sûresinin 1. âyeti: "*Yüce Rabbinin adını tesbih et!*" hakkında, Allah'ın zatının tenzih edilmesi, Allah'ın başkalarına benzemediğine inanmak demektir. Allah ne cevher ne de 'araz olmakla; ne yaşlılıkla, ne gençlikle ne de yaratılanların sıfatlarıyla tarif edilir. Allah'ın sıfatlarının tenzihi, o sıfatların yaratılmış olmadığına, sonları olmadığına ve eksik olmadığına inanmaktır. Allah'ın isimlerinin tenzihi, herhangi bir eksikliği ifade eden isimlerle anılmaması demektir. Allah'ın isimlerinin diğer bir tenzihi de, o isimlerin necis yerlerde söylenmemesi, büyük bir ihtiramla temiz yerlerde söylenmesi, ismi söylenen varlığın yüceliğinin farkına varmaktır. Allah'ın emirlerinin tenzihi ise, onlara amaç ve fayda yüklememek, bize yüklenen sorumlulukların, bize fayda olarak geri dönen şeyler olduğu bilmektir.⁶¹⁷

⁶¹⁶ Sâvî, age, III, 527.

⁶¹⁷ Sâvî, age, IV, 489 .

2.2.1.4. Haberî Sıfatların Te'vîli

Celâleyn, kendi tefsirinde açıkça Selef'in duruşuna yakın durarak müteşâbih âyetlerin, yani haberî sıfatların yorumuna girişmemişlerdir.⁶¹⁸ Buna karşı Sâvî, daha çok Halef'in tarafına yaklaşarak, müteşâbih âyetlerin doğru anlaşılması konusunda önemine işaret etmekteydi. Özellikle; istivâ, yed, vech, 'ayn, kadem, sâk, cihet, maiyye ve 'indiyye kavramlarının Allah ile aynı bağlamda, yani Allah'la ilgili olarak kullanıldığında, onları doğru anlama konusuna değinmiştir.

2.2.1.4.1. İstivâ'

ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى “*Rahmân 'Arş'a istivâ etmiştir*” ve ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ “*Ondan sonra 'Arş'a istivâ etmiştir*” ifadeleri Kur'ân-ı Kerîm'de birçok defa kullanılmıştır. Celâleyn bu tarz müteşâbih âyetleri te'vîl etme yoluna girmemişlerdir. Selef ulemâsının görüşünü daha çok benimsemişlerdir. O da Allah'ın şânına yakaşır bir *istivâdır*. Sâvî ise Kur'ân-ı Kerîm'in sekiz yerinde bu ifadeleri tefsir ve te'vîl etmiştir. Öncelikle Celâleyn'in görüşünün Selef gibi olduğunu; zikrettiği te'vîlin ise Halef'e ait olduğunu ve iki görüşün de doğru olduğunu ifade etmiştir. Sâvî, bu ifadenin te'vîli hakkında aynı şeyleri söylemiş, bazı yerlerde meseleyi açmış, bazı yerlerde de özetlemiştir. Burada gereksiz tekrarlamaya girmeksizin Sâvî'nin bu kelime hakkında yaptığı te'vîllerin özeti verilmeye çalışılacaktır.

Sözlükte *istivâ* kavramı *doğrulama, doğruluk, i'tidâl ve istikâme, sâbit olma ve yerleşme* manasını taşımaktadır. Araplar der ki; اسْتَوَى سُلْطَانٌ عَلَى كُرْسِيِّهِ “*Sultan kürsüsüne oturdu.*” Buradaki *istevâ* kavramı, جلس fiili manasında kullanılmaktadır. Yalnız bu manayı Yüce Allah'a yakıştırmak doğru değildir; çünkü bir cismi ve tarafı/ciheti gerektirmektedir. Bu kavram *el-kahr*, ve *'l-galebe* ve *'l-isti'lâ*, güç, üstün gelmek ve doğrulamak manalarını da taşıyabilmektedir. Çünkü bir bineğe binen veya bir yere tırmanan, bir şeyin üstesinden gelerek ona hükmetmektedir. Bu bağlamda *istevâ ale 'l-aktâri* sözü *gâlip oldu* manasında alınmaktadır. Şâirin dediği gibi; قَدْ اسْتَوَى بِشَرٍّ عَلَى الْعِرَاقِ “*Bişr, Irak'a kılıç kullanmadan ve kan akıtmadan gâlip geldi.*”⁶¹⁹

⁶¹⁸ Müteşâbih âyetlerin manası ve onların hakkında ulemânın görüşleri konusunda daha fazla bilgi için *Müteşâbih Âyetler* başlığına bakınız.

⁶¹⁹ Sâvî, age, I, 33; II, 31, 191-192, 329-330; III, 5, 188, 347; IV, 244.

2.2.1.4.2. Yed

Kur’ân-ı Kerîm’in birkaç yerinde yed kelimesi Allah’ın sıfatı olarak zikredilmektedir. Sâvî, bu kelimenin anlamının yalın halinin Allah’a atfedilemeyeceğini açıklayabilmek için, Selef ve Halef’in görüşlerini belirttikten sonra, bu kelimeyi te’vil etmiştir. Buna örnek olarak Mâide sûresinin 64. âyetini varabiliriz: “*Yahudiler: Allah’ın eli bağıdır, dediler. Hay dedikleri yüzünden elleri bağlanası ve lânet olasılar! Bil akis, Allah’ın elleri açıktır, dilediği gibi verir.*” Sâvî, öncelikle bu âyetin yorumlanması gerekmediği yönünde Selef’in görüşünü, ardından yed kelimesinin bir uzuv olarak Allah’a atfedilemeyeği yönündeki Halef’in görüşünü ortaya koymaktadır. Bu kelime, güç, rahmet, ihsan anlamında kullanılabilir ve Allah’a bu anlamıyla atfedilebilir. Arap dilinde ise bağı el mecazen cimriliği, açık el de cömertliği ifade etmektedir.⁶²⁰

Yed ve *eydî* kelimeleri, Enfâl sûresinin 51. âyetinde de *kudret* anlamında da kullanılmış olabilir. Feth sûresinin 48. âyetinde olduğu gibi: “*Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.*”⁶²¹ Mülk sûresinin 1. âyetinde: “*تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ*” *Mutlak hükümlerlik elinde olan Allah Yücedir*” buyurmaktadır. Mahallî, *yed* kelimesini *tasarruf* olarak yorumlamış, Sâvî ise *kudret* olarak anlaşılmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir. Hek iki görüş de Halef’e aittir.⁶²²

Yed kelimesinin uzuv ifade etmediğine dair bir başka örnek de şu âyettir: “*Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah’a biat etmektedirler. Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.*” (Feth 48/10) Peygamberimiz’e biat edenlerin Allah tarafından görüldükleri ve mükafatlandırıldıkları kastedilmektedir. Allah organ veya uzuv taşımaktan münezehtir.⁶²³

2.2.1.4.3. Vech

وَجْهُ اللَّهِ ifadesi de müteşâbihâta dâhil olan ifadelerden birisidir. *Vech* kelimesinin temel anlamı yüzdür. Allah’a bir yüz atfetmek ise muhkem olan âyetle

⁶²⁰ Sâvî, age, I, 481-482.

⁶²¹ Sâvî, age, II, 113.

⁶²² Sâvî, age, IV, 344.

⁶²³ Sâvî, age, IV, 20.

örtüşmemektedir: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ “O’nun benzeri hiçbir şey yoktur” (Şûrâ 42/11). Dolayısıyla Sâvî, bu ifadeyi Allah’ın şanına uygun düşecek şekilde te’vîl etmektedir.

Kasas sûresinin 88. âyetinde: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ “O’nun zatından başka her şey yok olacaktır” şeklinde geçen *vech* kelimesi, Sâvî’ye göre Allah’ın zatıdır, diğer herşey yok edilecektir; zira Allah’ın zatının var olması, başka şeylerin var olmasını gerektirmez.⁶²⁴

Bakara sûresinin 115. âyetinde: قَدْ مَكَرَ وَجْهَ اللَّهِ “Allah’ın yüzü oradadır” şeklinde geçen وَجْهَ اللَّهِ ifadesi, Allah’ın bulunduğu cihet değil, rıza gösterdiği cihet anlamındadır.⁶²⁵

2.2.1.4.4. 'Ayn

Sâvî, Mü’minûn sûresinin 27. âyeti olan: “Bunun üzerine ona şöyle vahyettik: Gözlerimizin önünde (muhafazamız altında) ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap” hakkında, burada gözler kelimesinin mecazen kullandığını; zira bakılan, görülen bir şeyin korunduğu anlamının kastedildiğini söylemektedir.⁶²⁶

2.2.1.4.5. Kadem

Sâvî, Kâf sûresinin 30. âyetini: “O gün Cehennem’e: Doldun mu? deriz. O da: Daha var mı? der” açıklarken şu hadisi vermektedir: Cehennem ve ona atması, Allah’ın onun üzerine/içine ayağını koymadan ve o da: “Yüceliğine sığınırım, yeterlidir” diyene kadar bitmeyecek. Cehennem de o zamana kadar “Daha var mı” deyip duracak. Ve Cennet’in güzellikleri de, Allah’ın orada güzelliklerini yaratıp orada yerleştirene kadar bitmeyecektir. Bir rivayette şöyle nakledilmiştir: “Cehennemlikler Cehennem’e atılacaklar. (Atıldıkça, Cehennem:) 'Daha fazla var mı?' diyecek. Nihayet (izzet sahibi olan Rabb) ayağını basacak. Bu sefer Cehennem: 'Yeter, yeter!' diyecektir.” Allah yarattıklarından hiç birisini haksızlığa uğratmaz. Allah Cennet’i kulları için yaratmıştır.” Sâvî, ardından *kadem* kelimesini de tefsir etmiş ve şunu demiştir: Selef, Allah’ı yüceltmekte, ona uzuv atfetmemekte ve bunun bilgisini Allah’a bırakmaktadırlar. Halef ulemâsı ise meseleyi şöyle yorumlamıştır: *Kadem* ve *ricl* kelimeleri, Allah’ın bilgisine dâhil olan Cehennemlikler anlamındadır. Zira *ricl* ve

⁶²⁴ Sâvî, age, III, 293.

⁶²⁵ Sâvî, age, I, 90.

⁶²⁶ Sâvî, age, III, 112.

kadem kelimeleri, Arapça dilinde çok sayıda insan anlamında da kullanılmaktadır. Sanki burada: Allah, Cehennem'e gitmekle tehdit edilen çok sayıda insanı Cehennem'e koyuncaya kadar, anlamı kastedilmiştir. İbn Mesûd'un bir rivayeti ise bunu desteklememektedir: Cehennem'de hiç kimsenin isminin yazılmadığı ve cezalandırılacağı evler, zincirler, çekiç, tabut, yoktur. Cehennem'deki her muhafız, onun sorumluluğuna verilen herkesi tanır, isimlerini bilir ve onları bekler. Muhafızlar, tanımlanan ve ismi bilinen kişiler geldikten ve gelecek kimse kalmadıktan sonra şunu derler: “*Bu kadar yeter.*” Ve Cehennem o esnada Cehennem'dekilerle ilgilenecektir. Zira beklenecek başka kimse kalmayacaktır. Başka bir rivayette ise, *kadem* ve *ricl* kelimelerinin mecazî anlamda Rabb'in Cehennem'ine işaret ettiği ve ateşin çekileceği “*Yeter*” diyeceği nakledilmiştir. Bu görüş daha isabetlidir.⁶²⁷

2.2.1.4.6. Sâk

Mahallî, Kalem sûresinin 42. âyeti olan: *يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ* “*O gün incik açılır ve secdeye davet edilirler, fakat güç getiremezler*” hakkında, hesap verme ve cezalandırılma esnasında Kıyamet gününün şiddetinin kastedildiğini söylemektedir. Şiddet artınca Arapça'da *كُشِفَتِ الْحَرْبُ عَلَى سَاقٍ* *Savaş kızıştı* denilir. Sâvî de bu görüşü desteklemekte ve şiddet kelimesinin kinayeli anlatımı olduğunu söylemektedir. Bu görüşün temelinde, bir şeye sahip olan, zor bir iş yapan, dizlerinin altından elbisesini kaldıran, çeken, savaşın şiddeti artığında şunun denmesi: *كُشِفَتِ الْحَرْبُ عَلَى سَاقٍ* *Savaş kızıştı* anlamları yatmaktadır. Bu âyet İbn Abbâs (ra)'a sorulmuş ve o da şunu demiştir: “*Kur'an'dan bir şey anlayamadığınız zaman Arapça şiirinden faydalanın; zira şiir Arapın divanıdır.*” Şairin şu sözlerini hiç mi duymadınız: *أَلَا رَبُّ سَاهِي الطَّرْفِ مِنْ آلِ مَازِنٍ إِذَا...⁶²⁸ سَنَّ لَنَا قَوْمُكَ ضَرْبَ الْأَعْنَاقِ وَ قَامَتِ الْحَرْبُ بِنَا عَلَى سَاقٍ شَمَرْتُ عَنْ سَاقِهَا الْحَرْبُ شَمَرًا* ... Aynı zamanda kastedilen şeyin ne olduğu konusunda farklı görüşler vardır ve bu konuda fikir ayrılığı yaşamışlardır. Muhtemeldir ki burada Cehennem veya Arş kastedilmiştir. Hicaplar kaldırılacak ve Allah'ı görebileceklerdir. Daha sonra Sâvî, Buhârî ve Müslim'den büyük bir hadisi vermekte ve buradaki müteşâbih ifadeleri açıklamaktadır.⁶²⁹

⁶²⁷ Sâvî, age, IV, 159. Ayrıca bkz: Buhârî, *Tefsir*, 1; Müslim, *Cennet Vafetu Ne'imihâ ve Ehlihâ*, 35.

⁶²⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 655.

⁶²⁹ Sâvî, age, IV, 363-366. Ayrıca bkz: Buhârî, *Tefsir*, 8; Müslim, *Îmân*, 302.

2.2.1.4.7. Cihet

Allah'ın her hangi bir tarafı (ciheti) yoktur. Sâvî, Allah'ın bir ciheti olabileceğine dair bir takım ipuçları taşıyan âyetleri te'vîl etmiştir. En'âm sûresinin 79. âyeti: “*Ben hanîf olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim*” hakkında, Sâvî, burada yüzün değil, kalbin kastedildiğini, zira Allah'a cihet atfetmenin mümkün olmayacağını ifade etmiştir.⁶³⁰

En'âm sûresinin 136. âyetindeki: “*Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmaz*” ifadesiyle, Allah'ın rızasına ulaşılmadığı kastedilmiştir.⁶³¹ Ankebût sûresinin 26. âyeti aynı duruma örnektir: “*İbrâhîm dedi ki: Doğrusu ben Rabbim'e hicret ediyorum.*” Burada şu kastedilmiştir: “*Rabbim'in emrettiği yere hicret ediyorum.*”⁶³²

Fevk kelimesi de yukarı anlamını taşıyıp ciheti belirler. Sâvî, bu kelimenin Allah'a atfedildiği âyetleri te'vîl etmiştir. يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ “*Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emrolunursa onu yaparlar*” (Nahl 16/50) âyetindeki fevkiye'den cihet değil isti'lâ ve kahr, yücelik, hükmetme anlaşılmalıdır; zira Allah'a ciheti atfetmek mümkün değildir. Dolayısıyla bunun anlamı şudur: Onlara hükmeden ve onlardan güçlü olduğunu bildikleri Allah'tan korkarlar.⁶³³ Sâvî, En'âm sûresinin 18 ve 61. âyetleri: هُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ hakkında da, fevka kelimesinin temel anlamında kullanılmadığını, şeref ve makam üstünlüğü anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.⁶³⁴

2.2.1.4.8. Ma'iyye ve 'İndiyye

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde مَعَ اللَّهِ Allah ile, مَعَهُ O'nunla vb. ifadeler bulunmaktadır. Bu ifadeler mecazî bir anlamda değerlendirilmelidir. Veya Hadîd sûresinin 4. âyetinde olduğu gibi, bazı muzâflerin hazfedilmesi de olabilir: وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ “*Nerde olsanız O sizinle beraberdir*” Burada aslında: “*O iradesi ve gücüyle sizinle beraberdir*” anlamı kastedilir.⁶³⁵ Ya da Bakara sûresinin 194. âyetinde olduğu gibi ma'iyye kastedilmiştir: وَ أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ “*Allah muttakîlerle beraberdir.*”

⁶³⁰ Sâvî, age, I, 562.

⁶³¹ Sâvî, age, I, 597-598.

⁶³² Sâvî, age, III, 302; II, 451.

⁶³³ Sâvî, age, II, 411.

⁶³⁴ Sâvî, age, I, 531, 552.

⁶³⁵ Sâvî, age, IV, 244.

Müfessirimiz, burada özel bir beraberliğin kastedildiğini, Allah'ın onlara zaferle yardım ettiğini ifade etmektedir. Allah zaten her insanla bilgi ve etkisiyle beraberdir.⁶³⁶

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde: *عِنْدَ رَبِّهِمْ Rabbleri katında, O'nda* *عِنْدَ اللَّهِ Allah'ta* vb. ifadeler de yer alır. Bu kelimenin temel anlamını Allah'a atfetmek imkansızdır; çünkü Allah'ın bir yeri yoktur. Dolayısıyla Sâvî, her fırsatta burada mekân birlikteliğinin anlaşılmaması gerektiğini, burada aslında mekâne yani şeref veya mekân birlikteliğinin kastedildiğini ifade etmiştir.⁶³⁷

2.2.1.5. Allah'ın Mânevî Sıfatlarını Açıklaması

Yukarıda zikredilen şeylerin dışında Sâvî, Allah'ın manevî sıfatlarına da değinmiş ve onların ne şekilde anlaşılması gerektiğini söylemiştir.

2.2.1.5.1. Mekkullah

Kur'ân'ın birkaç yerinde *mekr* ve *keyd* kelimesi Allah'a atfedilmektedir. Âl-i İmrân sûresinin 54. âyeti: *وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ* “Allah mekr yapanların hayırlısıdır.” A'râf sûresinin 99. âyeti: *أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ* “Allah'ın mekrinden emin oldular mı.” Neml sûresinin 50. âyeti: *وَمَكْرُوا مَكْرًا وَمَكْرَنَا مَكْرًا* “Onlar mekr yapıyorlar, Biz de mekr yapıyoruz.” A'râf sûresinin 183. âyeti: *إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ* “Benim keydim çetindir.” Târik sûresinin 16. âyeti: *وَأَكِيدُ كَيْدًا* “Ben de keyd yaparım” vb. Sâvî, *mekr* ve *keyd* kelimelerinin temel anlamda hile ve tuzak olduğunu, bunu da Allah'a atfetmenin imkansız olduğunu, zira bu hilenin aldatmaya yönelik olduğunu, aldatmanın ise zayıf olanların sıfatı olduğunu. Zayıflığın ise Allah'a atfedilemeyeceğini söyler. Buna göre burada *mekr* kelimesiyle ifade edilmek istenen, mekrin amacı ve mâkirin yaptığıdır. Onlara güzel nimet verip, iyice cezalandırıncaya kadar peyderpey çöküşe sürükler, yani istidrâc yapar. Zira bunun dış yüzü nimet olarak gözükse de iç yüzü hüzn ve çöküştür. Allah'a ise müşâkele sanatı dışında *mâkir* veya *mekkâr* denemez.⁶³⁸

⁶³⁶ Sâvî, age, I, 147. Daha fazla örnek için bkz: I, 115, 192; II, 145, 443; IV, 264.

⁶³⁷ Sâvî, age, I, 206, 254, 592; II, 89, 92; III, 44, 119, 394, 413, 593; IV, 16, 213, 343.

⁶³⁸ Sâvî, age, II, 46, II, 104. Ayrıca bkz: I, 259; II, 81; III, 247; IV, 487.

2.2.1.5.2. Allah'ın Yakınlığı

Allah'ın yeri olmayıp, O yer yok iken de vardı. Bu nedenle ona bir maddi eksikliği yakıştırmak imkansızdır.

Bakara sûresinin 186. âyetinde olduğu gibi bazı Kur'ân âyetlerinde *karîb* kelimesinin Allah'ın sıfatı olarak kullanıldığını farkedebiliriz: “*Kullarım sana, beni sorduğunda: Ben çok yakınım*” burada maddî yakınlık değil, manevî yakınlık kastedilmiştir.⁶³⁹

2.2.1.5.3. Allah'ın Sevmesi ve Nefret Etmesi

Kur'ân-ı Kerîm'de sık sık şu ifadelere rastlamaktayız: *Allah sever...*, *Allah sevmez...*, *Allah nefret eder...* Sevmek kalbin özlemesini, sevilen kişiye karşı meyli ifade eder. Nefret bunun tam tersidir. Dolayısıyla bunu Allah'a atfetmek mümkün değildir. Allah'ın birşeyi sevmesi veya sevmemesi, bunu mükafatlandırması veya cezalandırmasıdır. Allah'a atfedilmesi mümkün olmayan sıfatların hepsinin sonucuna bakılır. Bu bağlamda Sâvî, Bakara sûresinin 195. âyetini: “*Allah dürüstleri sever*”⁶⁴⁰ Nisâ sûresinin 148. âyetini: “*Allah kötü sözün açıkça söylenmesini sevmez*”⁶⁴¹ Sâff sûresinin 4. âyetini: “*Allah sever..*”⁶⁴² Mümtetine sûresinin 1. âyetini: “*Sevgimi kazanmak için çabalayın*”⁶⁴³ Âl-i İmrân sûresinin 31. âyetini: “*Allah da sizi sevsin*” şekillerinde açıklamaktadır.⁶⁴⁴

2.2.1.5.4. İstihyâ/Hayâ

Haya, bir insanın hoş olmayan bir davranışı sonucu ortaya çıkan duygu ve bu davranıştan vazgeçmesini gereken bir durumdur. Yaratılanlarda durum böyledir. Yaratıcı katında ise hayânın sonucu, yani hoş olmayan davranışın terk edilmesi kastedilmektedir. Bu bağlamda Sâvî, Bakara sûresinin 26. âyeti olan: *إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي* “*Şüphesiz Allah çekinmez ki..*”⁶⁴⁵ ve Ahzâb sûresinin 53. âyetinde geçen: *وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ* “*Allah hakkı söylemekten çekinmez*” *istihyâ* kelimesi hakkında açıklama yapmaktadır. Ona göre

⁶³⁹ Sâvî, age, I, 139-140. Ayrıca bkz: II, 259, 571; III, 419.

⁶⁴⁰ Sâvî, age, I, 147.

⁶⁴¹ Sâvî, age, I, 418.

⁶⁴² Sâvî, age, IV, 301.

⁶⁴³ Sâvî, age, IV, 288.

⁶⁴⁴ Sâvî, age, I, 246.

⁶⁴⁵ Sâvî, age, I, 31.

hayâ/utançtan ortaya çıkan şey, yani bırakmak, ortaya çıkarmak/ifşâ etmek ve bu durumda ifşâ etmemek kastedilmektedir; çünkü olumsuzluk eki kullanılmıştır.⁶⁴⁶

2.2.1.5.5. Gadabullâh

Kur’ân’da bir kaç yerde Allah’ın kızdığı zikredilmektedir. Gerçek manada düşünülmeyişini Sâvî, Fâtîha sûresinin 7. âyeti: غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ “Gazaba uğramışların” hakkında, gazap kelimesinin anlamının intikam veya intikam isteği olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁷

Yine Sâvî, Mâide sûresinin: قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مِنْ لَعْنَةِ اللَّهِ وَ غَضِبَ عَلَيْهِ şeklinde ve: “De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah’ın lânetlediği ve gazap ettiği..” anlamındaki 60. âyetinde وَ غَضِبَ عَلَيْهِ “gazap ettiği” ibaresinin anlamının إِنَّتَقَمَ مِنْهُ intikam ettiği olarak olduğunu söylemektedir.⁶⁴⁸

2.2.1.5.6. Gaflet

Gaflet, yeterince dikkat etmemenin sonucu olarak insanın başına gelen bir durum veya insanın olayları ve eşyayı oldukları gibi tanıyamamalarıdır. Bunu Allah’a atfetmek ise imkansızdır. Bu şekilde atfeden birisi küfür işlemiştir. Dolayısıyla, İbrâhîm sûresinin 42. âyetinde: “Sakın, Allah’ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Ancak, Allah onları (cezalandırmayı), korkudan gözlerin dışarı fırlayacağı bir güne erteliyor” ve Bakara sûresinin 140. âyetinde: وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ “Allah yaptıklarınızdan gafıl değildir” şeklinde geçen gaflet kelimesi, Allah’ın sıfatıymış gibi gözükse de, mükafatlandırmama kastedilmiştir. Zira gafletin bir sebebi de unutmaktır. Dolayısıyla bunun anlamı: Muhatap olan ey sen, zannetme ki Allah zalimleri cezalandırmayacak! Mutlaka cezalandıracaktır. Bunu tehir etmesi Allah’ın nimetidir.⁶⁴⁹

2.2.1.5.7. Nisyân

Allah’a unutmayı atfetmek haramdır. Sâvî, A’râf sûresinin 51. âyetinde: “Onlar, bu günleri ile karşılaşacaklarını unuttukları ve âyetlerimizi bile bile inkâr ettikleri gibi, biz

⁶⁴⁶ Sâvî, age, III, 388.

⁶⁴⁷ Sâvî, age, IV, 607.

⁶⁴⁸ Sâvî, age, I, 480.

⁶⁴⁹ Sâvî, age, I, 105, II, 370.

de bugün onları unuturuz” şeklinde geçen nisyân kelimesinin lâzımı kastedilmiştir. Yani bırakma, terketme kastedilmiştir. Buna göre âyetin anlamı şudur: Biz onlara karşı, dikkat ve değer verilmeyenlere yapılan gibi muamele ederiz ve onları ateşe terkederiz.⁶⁵⁰

2.2.1.5.8. Tereccî

Nisâ sûresinin 84. âyetinde: *“Umulur ki Allah kâfirlerin gücünü kırar. Allah’ın gücü daha çetin ve cezası daha şiddetlidir”* ibare olarak *'asallahu* denmiştir ve bu Arapça’da ümitlenmeyi ifade etmiştir. Tereccî Allah bağlamında kullanıldığı zaman emin olmayı (güven) ifade eder zira Allah’a zayıflık atfetmek imkansızdır.⁶⁵¹

Farkedilebileceği gibi müfessir Sâvî, tevhidin temelleri ile ilgili en önemli âyetlerin yorumlarına değinmiştir. Her ne kadar Selef’in görüşlerini zikretmiş olsa da, daha çok Halef’in görüşlerine başvurmuş ve onun yorumları da genelde bu bağlamdadır.

2.2.2. Nübüvvet

Tevhîd dışında temel iman şartlarından birisi de Peygamberlere ve nübüvveti imandır. Sâvî, bu konudan bir çok açıdan bahsetmiş ve peygamberler ile ilgili çok önemli hususlarda, özellikle son peygamber Hz. Muhammed hakkında bilgi vermiştir.

2.2.2.1. Peygamberlere İman

Sâvî, bu iman şartını açıklarken peygamberler hakkında birçok hususa değinmektedir. Onların sıfatları, vazifeleri, sayıları, Ulu’l-Azm peygamberler, bazı davranışları, Peygamber Efendimizin diğer peygamberlere olan üstünlüğü, Rasûl ve Nebînin farkları gibi hususları açıklamaktadır.

Kur’ân-ı Kerim’de toplam 25 tane peygamber zikredilmiştir. Her Müslüman onların varlığına ve peygamberliğine iman etmekle mükelleftir. İslâm âlimleri, üç peygamberin nübüvveti hakkında ihtilafa düşmüştür: Lokmân, Zülkarneyn ve Üzeyir. Onların varlığını inkâr eden kimse küfre düşmüştür. Onların nübüvvetine inanmayan bir

⁶⁵⁰ Sâvî, age, II, 29. Daha fazla örnek için bkz: I, 91, 94-95, 119, 157, 187, 500, 519, 525, 612; II, 157, 235, 334, 383, 556, 557; III, 9, 25, 148-149; IV, 343, 466, 604.

⁶⁵¹ Sâvî, age, I, 383. Ayrica bkz: I, 395, III, 159. Allah’ın sıfatlar ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: I, 24, 25, 159, 238, 243, 407, 521, 523, 542, 548, 581, 599; II, 130, 236, 243, 433, 473, 475, 492, 562; III, 157, 274, 284-285, 305, 409, 524, 568; IV, 80, 90, 166, 220, 243, 265, 274, 446, 483, 502, 590.

kimse ise küfre düşmemiştir.⁶⁵² Gönderilen ve Kur'ân'da zikredilmeyen bütün peygamberlere inanmakla mükellefiz.⁶⁵³ Kimilerine göre onların sayısı 313/314/315'tir. Onların gerçek sayılarını yalnızca Allah bilir.⁶⁵⁴ Ebû Zerr'in rivayet ettiğine göre Allah Rasûlüne şöyle sorulduğu nakledilmiştir: *"Allah'ın peygamberlerinin sayısı kaçtır?"* Rasûl-i Ekrem de: *"124.000'i elçi, 315'i ise peygamberdir"* buyurmuştur.⁶⁵⁵

Rasûl, tebliğ etmekle mükellef kişidir. Şeriatı tebliğ etmekle görevlendirilen, özgür insan, erkek anlamına gelmektedir. Nebi ise şeriatı tebliğ etmekle ile görevlendirilmemiş kişidir.⁶⁵⁶

İnananlara müjde vermek, inanmayanlara ise uyarıda bulunmak, peygamberlerin görevlerinin başında gelmektedir. Onlar iyi veya kötüyü yaratmadan münezzehtir, Allah onları buna sebep olarak yaratmıştır. Peygamberler başkalarının çağrılarına cevap vermeleriyle veya onlardan istenileni yaptırmakla mükellef değildir; zira mükafat Allah'ın elindedir.⁶⁵⁷ Sâvî, bütün peygamberlerin günah işlemekten ve günah işleme düşüncesinden tenzih edildiklerini ifade edilmiştir.⁶⁵⁸

Sâvî, Ulu'l-Azm hakkındaki görüşlere değinmektedir. Kimilerine göre onlar En'âm sûresinde zikredilen 18 peygamberdir: İbrâhîm, İshâk, Ya'kûb, Nûh, Dâvûd, Süleymân, Eyyûb, Yûsuf, Mûsâ, Hârûn, Zekeriyâ, Yahyâ, Îsâ, İlyâs, İsmâîl, Elyesa, Yûnus ve Lût (as). Bazılarına göre sayıları Şâm'da İsrâîloğullarına gönderilen 12 peygamberdir.⁶⁵⁹ Veya onlar şu dört peygamberdir: İbrâhîm, Mûsâ, Dâvûd ve Îsâ (as) Sayılarının aslında 5 olduklarına dair görüşler de mevcuttur: Nûh, İbrâhîm, Mûsâ, Îsâ ve Muhammed (as). Bu görüş daha isabetlidir; zira bu peygamberler şeriatı tebliğ etmekle mükellef kılınmıştır.⁶⁶⁰

⁶⁵² Sâvî, age, I, 566.

⁶⁵³ Sâvî, age, I, 275.

⁶⁵⁴ Sâvî, age, I, 513.

⁶⁵⁵ Sâvî, age, III, 575. Ayrıca bkz: İbn, Hibbân, II, 76.

⁶⁵⁶ Sâvî, age, III, 95.

⁶⁵⁷ Sâvî, age, I, 545.

⁶⁵⁸ Sâvî, age, II, 560.

⁶⁵⁹ Sâvî, bu 12 peygamberlerinin isimlerini saymamaktadır.

⁶⁶⁰ Sâvî, age, IV, 97. Ayrıca konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: I, 71, 109, 259, 261, 275, 300, 317, 513, 545, 556, 566, 567; II, 64, 560; III, 95; IV, 97.

2.2.2.2. Peygamberlerle İlgili Meseleler

2.2.2.2.1. Peygamberlerin Masumluluğu

Peygamberlerin zorunlu sıfatlarından bir tanesi masumluktur. Ehl-i Sünnet kelâmcılarının peygamberlerin ismet sıfatı konusundaki görüşleri şu konularda ittifak halindedir. 1. Peygamberler hem vahiyden önce, hem vahiyden sonra küfür ve şirk günahlarından masumlardır. 2. Peygamberler vahiyden sonra kasten büyük günahlardan korunmuştur, vahiyden önce ise kasten büyük günah işlemleri mümkündür. 3. Peygamberler hem vahiyden önce, hem vahiyden sonra sehven ve hata ile büyük günah işlemleri mümkündür.⁶⁶¹

Müfessir Sâvî, tasavvufçu olarak, peygamberler, günah işleyemez, nübüvvetten önce ve sonra bütün küçük ve büyük günahlardan arınmışlardır ve bu husus, cumhurun ihtilafa girmediği bir konudur dile getirmektedir. Peygambere günah isnad etmek küfre götürür. Bu yüzden Sâvî, bir peygamberin günah işlediğinin anlaşılabileceği her noktayı izah etmiş ve peygamberin o husustaki davranışını açıklamaya çalışmıştır. Buna örnek olarak:

Bakara sûresinin 36. âyeti olan: “*Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde bulundukları (Cennet’ten) onları çıkardı*” hakkında, Sâvî, Hz. Âdem’in yasak ağaca yaklaşması konusunda, onun davranışının günah değil, ictihadda hata olduğunu; zira onun küçük ve büyük günahlardan arınmış olduğunu ifade etmiştir. Peygamberlere küçük veya büyük günahları isnad eden kimse küfre düşmüştür. Peygamberlerde masumluk (ismet) sıfatının olmadığını söyleyen, onlara küçük veya büyük günah isnad eden kimse de küfre düşmüştür. Müfessir bu hususta, oluşacak bilgelik ve fayda için Hz. Âdem’in yasak ağaçtan yemesinin zorunlu olduğunu, bunun Allah’ın kaderi olduğunu ifade etmiştir. İbnü’l-Arabî: “*Hz. Âdem’in yerinde olsaydım, doğan fayda için bütün ağacı yerdim. Hiçbir şey olmasa bile, Hz. Muhammed (sav)’in varlığı yeterlidir.*” Sâvî, Hz. Âdem’in hatasının ma’siyet olarak adlandırıldığını; çünkü dışarıdan hata olarak gözüklüğünü söylemektedir. Hâlbuki Hz. Âdem (as) Allah’ın emrini

⁶⁶¹ Teftâzânî, Mes’ûd b. Ömer b. Abdullah, Sa’dü’l-Dîn et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, ‘Âlemü’l-Kutub, 1. B., Beyrut, 1409/1989, V, 49-50; Kılavuz, A. Saim, *İslâm Akaidi Kelâm’a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1987, s. 138; Topaloğlu, Bekir; Yavuz, Yusuf Şevki; Çelebî, İlyas, *İslâm’da İnanç Esasları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2002, 3. b., s. 185-186.

uygulamıştır. Sâvî, Hz. Âdem'in bu davranışını, Hızır ve Hz. Mûsâ (as) kıssasıyla, kardeşlerinin Hz. Yûsuf (as)'a yaptıklarıyla kıyaslamaktadır.⁶⁶²

Sâvî, A'râf sûresinin 23. âyetinde, peygamberlerin içtihadı hata etmesi ve unutulması konusuna yer vermiştir. Buna benzer bir örnek olarak şunu zikredebiliriz: Peygamber Efendimiz, ikinci rekatta selam verince Zü'l-Yedeyn diye bilinen el-Hirbâk b. 'Amr adlı sahâbî: *"Ya Rasûlallah, namazı mı kısalttın, yoksa unuttun mu?"* diye sormuştur. Hz. Peygamber: *"İkisi de değil"* diye cevap vermiştir. Zü'l-Yedeyn: *"Ama birşey olmuştur"* diye karşılık vermiştir. Rasûlullah şöyle devam etmiştir: *"Ben unutmadım; fakat sünnetin tesis edilebilmesi için unutmam sağlanmıştır."*⁶⁶³

Sâvî, En'âm sûresinin 76-78. âyetleri olan: *"Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü, Rabbim budur, ..., Ay'ı doğarken görünce, Rabbim budur, dedi..., Güneşi doğarken görünce de, Rabbim budur..."* hakkında, Hz. İbrâhîm (as)'ın bu davranışının kendi kavmi için olduğunu ifade etmiştir. Hz. İbrâhîm onları aslında aşamalı olarak kazanmayı, onların cehaletlerini ve Tanrı'ya yalvarmalarındaki hatalarını göstermeyi hedeflemiştir. Burada Hz. İbrâhîm'in kesinlikle gökteki varlıklara tapması söz konusu değildir. Zira peygamberler nübüvvetlerinin öncesi ve sonrasında cehâletten uzak ve günahsızdır. Onların tevhidî, ezeldeki *kâlû belâ'dan* itibarendir.⁶⁶⁴

Enbiyâ sûresindeki Hz. İbrâhîm'in kıssası hakkında Sâvî, İbrâhîm'in: *"Ben hastayım"* ve Peygamber Efendimizin şu sözleri hakkında aşıklama yapmıştır: *"İbrâhîm (as), üç kere hariç yalan söylememiştir. İki kez Allah'ın zatı hakkında, "Ben hastayım" ve "Şu büyükleri yapmıştır" dediğinde ve Sare için: "Bu benim (kız) kardeşimdir" dediğinde."* Sâvî, buradaki ifadelerin dış yüzü yalan olarak gözükse de, aslında yalan olmadıklarını ifade etmektedir. *"Ben hastayım"* ifadesinde kalbim hasta, *"Şu büyükleri yapmıştır"* onlara azarlama ve Sare için *"Dinde kardeşimdir"* anlamı kastedilmiştir.⁶⁶⁵

Sâvî, Sâffât sûresinin 139. ve 140. âyetleri olan: *"Doğrusu Yûnus da gönderilen peygamberlerdendi. Hani, o dolu bir gemiye binip kaçmıştı"* hakkında, Hz. Yûnus (as)'ın kavmini kendi kafasına göre terkettiğini söylemiştir. Eğer onlarla kalsaydı, onu

⁶⁶² Sâvî, age, I, 40-41.

⁶⁶³ Sâvî, age, II, 15. Ayrıca bkz: Buhârî, *Salât*, 88; Müslim, *Mesâcid ve Mevâdi's-Salâ*, 97.

⁶⁶⁴ Sâvî, age, I, 561.

⁶⁶⁵ Sâvî, age, III, 56.

öldüreceklerini düşünmüştür; zira onlar yalanı olan herkesi öldürmüşlerdir. Yûnus'un gemiye binmesi, Allah'a karşı işlenmiş küçük veya büyük bir günah değildir. Onun balığın içine girmesi *evlâ olana* uymamasındandır. Zira Yûnus için Allah'ın iznini beklemesi evla idi. Bu mesele hakkında doğru olan budur.⁶⁶⁶

Zikredilen örneklerden anlaşıldığı üzere, Sâvî'nin ısrarla peygamberlerin büyük ve küçük günahlardan, hem peygamberlikten önce, hem de sonra korunmuş olduğu iddiasını savunmaktadır.

2.2.2.2.2. Âdem'e Secde Edilmesi Meselesi

Dinimizde Allah dışında kulların başka herhangi bir varlığa secde etmeleri şirktir. Eğer böyle ise, birkaç sûrede tekrarlanan, Âdem'e secde etmesi için Allah'ın İblîs'e verdiği emri nasıl anlayabiliriz? Burada bizim bildiğimiz anlamda ibadet için yapılan secde kastedilmemiştir. Buna bağlı olarak İslâm âlimleri bu meseleyi aydınlatmaya çalışmışlardır. Celâleyn tefsirinde bu secde kelimenin etimolojik anlamı göz önünde tutularak yorumlamıştır. Yani burada secdeden maksat, Âdem'i selamlama ve tazimdir. Müfessir Sâvî ise bu soruya başka cevaplar da vermiştir: Burada gerçek secde kastedilmiştir, yani Hz. Âdem kıbledir, secde ise Allah'a yapılmıştır. Veya secde Hz. Âdem'e yapılmıştır. "Allah'tan başka bir varlığa secde edilmesi küfürdür" diyenlere de, bunun ancak Allah tarafından bir emir verilmediyse doğru olabileceğini söyleyerek cevap veririz.⁶⁶⁷

Sâvî, İblîs'in Hz. Âdem'e secde etmemesi ile bağlantısı olan başka bir soruya da cevap vermeye çalışmıştır. Sâd sûresinin 77. âyeti: "*Çık ordan (Cennet'ten)..*" hakkında Mahallî, göklerden veya Cennet'ten kovulma olduğunu belirtmiştir. Sâvî ise bu ihtilafın başka ihtilaflardan doğduğunu söylemektedir. Bu ihtilaf, Âdem'e secde edilmesi emrinin, Cennet'e girmeden önce mi, girdikten sonra mı verildiği konusundadır. Üçüncü görüş de, sahip olduğu şekilden çıkarılmasıdır; çünkü Allah'ın İblîs'i çirkinleştirdiği, onun şeklini kara bir varlığa çevirdiği ve sahip olduğu makamdan aldığı yönünde rivayetler vardır.⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ Sâvî, age, III, 490. Daha fazla örnek için bkz: I, 310, 473; II, 15, 147, 478, 560; III, 34, 61, 568; IV, 108, 368.

⁶⁶⁷ Sâvî, age, I, 38; II, 382, 534; III, 520.

⁶⁶⁸ Sâvî, age, III, 520-521.

2.2.2.2.3. Zebîh'in Kimliği

Zebîhin kim olduğuyula alakalı İslâm âlimleri arasında fikir birliği yoktur. Bu kişi Hz. İsmâîl veya Hz. İshâk'tır. Cumhurun görüşü, Zebîh'in İsmâîl olduğu yönündedir. Sâvî bu görüşe katılmamış; Zebîh'in Hz. İshâk olduğu düşüncesindedir.

Müfessirimiz, Sâffât sûresinin 107. âyeti: *“Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik”* hakkında, Zebîh'in kim olduğu konusundaki ihtilafı ve İbrâhîm (as)'in hangi oğlunu, İsmâîl'i mi veya İshâk'ı mı kurban etmeye çalıştığı gerektiği konusunu açıklamaktadır. Mahallî, her iki ihtimali de göz önünde bulundurmaktadır. Sâvî ise, bu ihtilafın hangi oğlunun büyük olduğundan kaynaklandığını ifade etmektedir. İsmâîl'in büyük olduğunu savunanlar İsmâîl'in Zebîh olduğunu, İshâk'ın büyük olduğunu savunanlar da İshâk'ın Zebîh olduğunu düşünmektedirler. Bu görüşler sahâbe ve tabi'îne aittir. İshâk'ın kurban edilmesi gerektiği düşüncesi ise sahâbe ve tabi'inin Peygamber Efendimiz'den rivayet ettiklerine dayanmaktadır. Sâvî burada her iki görüşün de savunulmaması gerektiğini söylemekte ve burada üçüncü bir görüşten de bahsetmektedir. O da bu meselenin Allah'a bırakılması gerektiğini ifade etmek, kendi görüşünü beyan etmemektir.⁶⁶⁹

Sâvî, Sâffât sûresinin: *“Sâlihlerden bir peygamber olarak O'na İshâk'ı müjdeledik”* meâlindeki 112. âyetini İmâm Şâfiî'nin, Hz. İshâk'ın Zebîh olduğuna dair delil olarak aldığını ifade etmektedir. İmâm Ebû Hanîfe ve Mâlik, burada delil olmadığını, zira Hz. İshâk için iki müjdeli haber olduğunu ifade etmişlerdir. Biri doğumuyula alakalı, diğeri de peygamberliğiyle alakalıdır. Dolayısıyla bu âyet, doğumuyula alakalı müjde verildikten sonra, Hz. İshâk'ın peygamberliğini kapsayan müjdeli bir haberdur.⁶⁷⁰

2.2.2.2.4. Kadınların Peygamberliği Meselesi

Sâvî, kadınların vahiy alabileceklerini; fakat bu vahyin şeriatla alakalı olamayacağını ifade etmiştir. Sâvî, Meryem sûresinin 19. âyeti olan: *“Bana bir insan eli değmediği, iffetsiz de olmadığı halde benim nasıl çocuğum olabilir? dedi”* hakkında,

⁶⁶⁹ Sâvî, age, III, 485.

⁶⁷⁰ Sâvî, age, III, 486.

vahyin kadına nübüvvet için indirilmediğini, yani vahyin diğer manalarının kastedildiğini söylemiştir.⁶⁷¹

Sâvî aynı şeyi Tâhâ sûresinin 38. âyeti olan: “*Bir zaman, vahyedilecek şeyi annene vahyetmiştik*” hakkında da ifade etmiştir. Şeriatı ve dinin diğer kurallarını taşıyan vahyin sadece Nebilere (Peygamberlere) mahsus olduğunu belirtmiştir. Hz. İsmâ’nın (as) annesi Hz. Meryem’e gönderildiği gibi, şeriat ile alakalı olmayan vahiy kadınlara da gönderilebilir. Fakat şeriat, kanun ve yükümlülük ile ilgili vahiy sadece ve sadece erkeklere gönderilir, şeklinde bir açıklama yapmaktadır.⁶⁷² Anlaşıldığı kadarıyla Sâvî, burada vahyin lügat manalarının kastedildiğini söylemektedir.

Müfessirimiz, peygamberleri ilgilendiren diğer meselelere de değinir: Peygamberlerin ücret isteme hakları var mı,⁶⁷³ peygamberlerin cihadları,⁶⁷⁴ Hızır (as)’ın yaşaması,⁶⁷⁵ Zülkarneyn⁶⁷⁶ ve Lokmân’ın⁶⁷⁷ peygamberliği, Hârûn’un Rasûl veya Nebi mi olduğu,⁶⁷⁸ diğer peygamberlerin Peygamber Efendimiz’e ne zaman iman ettikleri gibi meselelere değinmiştir.⁶⁷⁹

2.2.2.3. Hz. Peygamber’le İlgili Meseleler

2.2.2.3.1. Hz. Peygamber’in Bilgisinin Sınırı

Sâvî, herşeyi bilen yalnızca Allah olduğunu savunmaktadır. Bu dünyada ve âhirette olan herşey, her detay Allah’ın bilgisi dâhilindedir. Allah bu bilgilerinin istediği kadarını, ya vahiy yoluyla peygamberlerine ya da ilham yoluyla kendi sâdık kullarına, velîlere bahşetmektedir. Yüce Allah bildiklerinin bir kısmını onlara vermektedir. Peygamber Efendimiz (sav), Allah’ın ona Lokmân sûresinin 34. âyetinde geçen beş gizli şeyi açıklamadan âhirete irtihal etmemiştir. O bütün peygamberlerden haberdar olmuştur. Kıyamet günü ve o gün mü’min olan ve olmayanların durumu, başka bir ifadeyle dünyada ve âhirette olacak olan herşey ona söylenmiştir. Ancak bunları hiç kimseye söylememesi

⁶⁷¹ Sâvî, age, II, 561-562.

⁶⁷² Sâvî, age, III, 13. Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXV, 55.

⁶⁷³ Sâvî, age, IV, 16.

⁶⁷⁴ Sâvî, age, III, 42.

⁶⁷⁵ Sâvî, age, II, 540.

⁶⁷⁶ Sâvî, age, I, 566; II, 546.

⁶⁷⁷ Sâvî, age, I, 566; III, 333.

⁶⁷⁸ Sâvî, age, III, 180.

⁶⁷⁹ Sâvî, age, III, 448.

emredilmiştir. Sâvî, bu görüşünü şu hadislerle desteklemektedir: “*Dünya benim için kaldırılmıştı. Sonra ona sanki bu elime baktığım gibi baktım.*”⁶⁸⁰ Başka bir rivayette, Peygamber Efendimiz’in Cennet’i ve Cehennem’i gördüğü nakledilmiştir.⁶⁸¹ Sâvî, Peygamber Efendimiz’in gaybı bilmediğini söylediği A’râf sûresinin 188. âyeti olan: “*Eğer ben gaybı biliyor olsaydım, daha çok hayır elde etmek isterdim ve bana kötülük dokunmazdı*” hakkında, Peygamberimiz’in bunu tevazu gereği söylediğini belirtmektedir. Veya onun gaybı bilmesi mukadderâtı etkileyemeyeceği ifade etmiştir. Bunun anlamı: Eğer gerçekten doğrusunu bilseydim, gerçekleşmesini değiştirmek için uğraşırdım. Sâvî, gaybın yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini söyleyen A’râf sûresinin 187. âyeti: “*Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: “Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır.”*” Meryem sûresinin 64. âyeti: “*Biz ancak Rabbinin emri ile ineriz. Önümüzde, arkamızda ve bunlar arasında olan her şey O’na aittir.*” Lokmân sûresinin 34. âyeti: “*Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.*” Ahkâf sûresinin 9. âyeti: “*De ki: “Ben peygamberlerin ilki değilim; benim ve sizin başınıza gelecekleri bilmem; ben ancak bana vahyolunana uymaktayım; ben sadece apaçık bir uyarıcıyım.*” Nâziât 42-44. âyeti: “*Sana, kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. Onu bilip söylemek nerede, sen nerede? Onun nihai bilgisi yalnız Rabbine âittir*” âyetleri hakkında, bu âyetlerin Peygamberimiz’e gayb bildirilmeden öncesine ait olduklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu husus, Allah’ın Peygamberimiz’e bu dünyadan ayrılmasından önce dünya ve âhiretteki gaybı bildirdiği gerçeğiyle ters düşmemektedir. Ancak Peygamberimiz’in bunu saklaması emredilmiştir.⁶⁸²

Sâvî’nin bu düşüncesinin kolaylıkla kabul edilemez; çünkü bu iddia gayb olan şeyleri kapsamaktadır. Onun ispatı için de Kur’ân veya Hz. Peygamber’in sahih Sünneti’nden *delâleti kat’î* ve *sübûtu kat’î* bir delil lazımdır. Sâvî ne kadar kendi iddiaları temellendirmek için *sübûtu kat’î* olan Kur’ân’dan âyetleri getirirse de her hangi bir yerde *delâleti kat’î* delili açık bir şekilde kullandığını görülmemektedir. Aksine bütün bu âyetler içlerinde Sâvî’nin iddialarına ters manalarını taşımaktadır. Bu âyetleri daha zayıf rivayetlerle yorumlanması kabul edilmemektedir.

⁶⁸⁰ Mukâtil, age, I, 324.

⁶⁸¹ Buhârî, *el-Eymân ve’n-Nuzur*, 3, *er-Rikâk*, 45.

⁶⁸² Sâvî, age, I, 229; II, 83, 576; III, 344, 393, 575; IV, 83-84, 453. Ayrıca bkz: Mukâtil, age, I, 324.

Aynı zamanda bu yorumlar büyük müfessirlerin yorumlarla çelişmektedir. Râzî mesela, bu âyetleri tefsir ederken, Hz. Peygamber'in vefattan önce gayb hakkında her şeyini bildiği olasılığı ne de öyle bir bilgisini hiçbir yerde zikretmemektedir. Bunun aksine açık bir şekilde ve tam olarak Hz. Peygamber'in gayb hakkında bilgiye sahip olmadığını ifade etmektedir.⁶⁸³

2.2.2.3.2. Peygamberimiz'in Allah'ı Görüp Görmemesi

Bu konuda iki görüş vardır. Sâvî bu konudaki ihtilafın sebeplerini de açıklamaktadır. Bazılarına göre, Peygamberimiz Allah'ı gözüyle görmüştür. Bu görüş İbn Abbâs, Enes b. Mâlik, Hasan vb. sahâbe ve tabiîn'e aittir. Diğer görüş de Hz. Peygamberimiz'in Allah'ı gözüyle görmediği yönündedir. Bu görüş Hz. Âişe'ye aittir.⁶⁸⁴ Müfessirimize göre ilk görüşün doğru olma ihtimali daha yüksektir; zira Hz. Âişe, Peygamberimiz'in Allah'ı görmesi ile alakalı Hz. Peygamber'den bilgi alamamıştır. Çünkü o yıllarda yaşı küçük idi.⁶⁸⁵

Müfessirimiz, bu görüşünü hâşiyesinde birçok defa beyan etmiş ve tersini iddia edenlere cevap vermiştir. Örneğin, Hadîd sûresinin 25. âyeti olan: *“Allah'ın dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi için”* hakkında, dünyada sadece Peygamber Efendimiz'in Allah'ı gördüğünü ifade etmiştir.⁶⁸⁶

Mahallî, Necm sûresinin 11. âyetinin: *“Gördüğünü kalbi yalanlamadı”* tefsiri hakkında Peygamberimiz'in aslında Cebrâîl'i gördüğünü söylemiştir. Sâvî ise bu tefsirin yanında, Peygamberimiz'in Allah'ı gördüğünü, bu hâdisenin iki defa olmak üzere, Hira mağarasında ilk vahiy aldığı zaman ve İsrâ ve Mi'rac gecesinde gerçekleştiği tefsirinin de olduğunu söylemiştir. Bu iki hâdis arasında 12 yıl vardır.⁶⁸⁷

Sâvî, Şûrâ sûresinin 51. ve 52. âyetleri olan: *“Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O, yücedir, hakîmdir”* hakkında, Peygamberimiz'in diğer peygamberlerden farklı olarak

⁶⁸³ Râzî, age, XV, 83-85; XXV, 164-165; XXVIII, 8; XXXI, 52.

⁶⁸⁴ Âlûsî, çoğu âlimlerin görüşünü naklederek, Peygamberimiz İsrâ ve Mi'rac gecesinde Allah'ı gördüğünü, Âişe'nin görüşü ise, Mu'tezile'nin görüşü gibidir, söylemektedir. (Âlûsî, age, XXV, 56).

⁶⁸⁵ Sâvî, age, IV, 188-189 . Ayrıca konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Yeşilyurt, Temel, *Tanrı'nın Aşkını Bağlamında Ru'yetullah Sorunu*, Kubbe Altı y., 1. baskı, Malatya, 2001, s. 197-200.

⁶⁸⁶ Sâvî, age, IV, 254.

⁶⁸⁷ Sâvî, age, IV, 188-189.

Allah'ı gördüğünü; dolayısıyla bu âyetin vahyin sadece üç şekilde inebildiğini göstermediğini doğrudan Peygamber Efendimiz'e konuşmayı kapsamadığını, zira âyetteki kısıtlamanın Rasûlullah için değil, diğer peygamberler için olduğunu söylemektedir.⁶⁸⁸

Sâvî'nin, Rasûlullah'ın İsrâ ve Mi'rac gecesinde Allah'ı on kez gördüğü yönünde ilginç görüşü de vardır. Allah ile ilk konuşmasında ve namaz sayısının düşürülmesini talep ettiği her seferinde ilk defa görüyormuş gibi 9 kez daha gördüğünü ifade etmiştir.⁶⁸⁹

Şüphesiz Sâvî'nin bu duruşu, tasavvufun bir etkisi sonucu meydana gelmiştir. Kelâm âlimlerinin görüşleri, Hz. Peygamber'in bu dünyada Allah'ı on sefer değil bir tek sefer bile gözle görmediği noktasındadır. İmâm Mâturîdî tefsirinde Hz. Peygamber'in Allah'ı görüp görmediği, gördüyse nasıl gördü noktasında farklı görüşlerin var olduğu ifade eder, ancak Hz. Peygamber'in Allah'ı görmediği görüşünü tercih etmektedir.⁶⁹⁰

2.2.2.3.3. Peygamberimiz'in İnsanlar Dışında Varlıklara Gönderilmiş Olup Olmadığı Meselesi

Sâvî, Sebe' sûresinin 28. âyetinin: *"Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik"* tefsirinde, Peygamber Efendimiz'in insanlara uyarıcı ve müjdecî olarak gönderildiğini, diğer âyetlerden ise Hz. Peygamberimiz'in bütün varlıklara: insanlara ve cinlere, meleklerle, hayvanlara, canlı ve cansız doğaya gönderildiğini öğrendiğimizi ifade etmiştir. Buna örnek olarak Enbiyâ sûresinin 107. âyetini: *"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik"* ve Furkân sûresinin 1. âyetini: *"Âlemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed'e Furkân'ı indiren, Allah, yüceler yücesidir"* örnek verebiliriz. Rasûlullah'ın insanlara ve cinlere gönderilmesi teklif içindir. Meleklerle gönderilmesi ise teşrif içindir. Zira melekler günah işleyemezler. Rasûlullah'ın meleklerle yaraşır şekilde teklif ile gönderildiğini söylemek mümkündür. Hayvanlara ve cansız doğaya gönderilmesi ise teşrif içindir.⁶⁹¹

⁶⁸⁸ Sâvî, age, IV, 30.

⁶⁸⁹ Sâvî, age, II, 451-452.

⁶⁹⁰ Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Mahmud el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Mü'essesetu'r-Risâleti Nâşirûn, IV, 605-606; Yeşilyurt, age, s. 197-200; Yavuz, Salih Sabri, "Mirâc", *DİA*, TDV, İstanbul, 2005, XXX, 134.

⁶⁹¹ Sâvî, age, III, 168, 413.

Sâvî, bunların yanında Peygamber Efendimiz’le alakalı diğer bazı inanç meselelerine de değinmiştir. Peygamberimiz’in duaları kabul olundu mu,⁶⁹² diğer peygamberler’in Rasûlullah’ı takip etmesi (inanması) vs.⁶⁹³

2.2.3. Sem’iyyât/Gayba İman

Temel iman şartları gayba olan inancı da kapsamaktadır. İlk sırada meleklerle, cinlere ve şeytana iman gelir. Bunun yanı sıra Kıyamet gününe ve onun delillerine iman da vardır. Bahsedilen konularda Sâvî bazı âyetleri bu kapsamda açıklamaktadır. Aynı zamanda Sâvî, berzahtaki ruh ve onun durumları hakkında söz etmektedir.

2.2.3.1. Melekler

Sâvî hâşiyesinde, meleklerle iman, meleklerin varlığı ve temel vazifeleri hakkında bilgi vermektedir. Günah işleyemeyen ve Allah’ın itaatkâr varlıkları olduklarını, her daim Allah’ın emrinde olduklarını izah etmektedir. Bakara sûresinin 30. âyetinde bahsedilen, meleklerin; Rabblerine, bozgunculuğa ve yozlaşmaya yol açacak ve kan dökecek birinin gönderilmesi hususu, meleklerin bu konuda Allah’a isyan etmedikleri veya Âdem’i küçümseyerek Allah’a karşı gelmedikleri; sadece onların ruhlarını dindirecek bir cevap alma isteği olarak anlaşılmalıdır.⁶⁹⁴

Melekler başka sûretlere de bürünebilmektedir. Bu durumun keyfiyeti hakkında farklı görüşler mevcuttur. Meryem sûresinin 17. âyetinin tefsirinde: “*Biz ona ruhumuzu gönderdik de, o, kendisine tastamam bir insan şeklinde göründü.*” Sâvî, bu ihtilafın sebebini şöyle açıklamıştır: Melekler kendilerine has surette değil de, başka bir surete büründüklerinde, asli sûretinin parçaları yok olur mu veya onu gören kişiden saklanır mı yahut da bedeninden hiç ayrılmaz mı? Bizim inandığımız, meleğin onu gören kişiden saklandığıdır. Çünkü, onların güzel sûretlere bürünme imkanına sahip olmaları, bizi bu düşünceye sevk etmektedir.⁶⁹⁵

Meleklerin birden fazla olmak üzere vazifeleri de çeşitlidir. Amellerimizi yazan, 10 tanesi gündüz ve 10 tanesi gece olmak üzere insanları kaza ve musibetlerden koruyan,

⁶⁹² Sâvî, age, III, 124; IV, 108.

⁶⁹³ Sâvî, age, III, 542.

⁶⁹⁴ Sâvî, age, I, 35.

⁶⁹⁵ Sâvî, age, II, 561. Ayrıca bkz: Teftâzânî, age, V, 62.

insanı hayatı boyunca koruyan bu meleklerin, insanın bu dünyadaki hayatı son bulunca, bu vazifeleri de bitmektedir. İnsanları tamamen yok etme niyetini taşımayıp,⁶⁹⁶ Peygamber Efendimiz'e ve ümmetine olan saygılarından dolayı yardım etmek için yeryüzüne inen melekler de mevcuttur.⁶⁹⁷

2.2.3.2. Şeytanlar ve Cinler

Sâvî, şeytan ve cinlerin kim olduğunu, nasıl göründüklerini ve âhiretteki durumlarını anlatmaktadır. Meselâ müfessir, Cin sûresinde şunları açıklamaktadır; “Bazı İslâm âlimleri, insanların Hz. Âdem'in soyundan geldiği gibi, cinlerin de İblîs'in soyundan geldiğini, bunların arasında itaat etmeyenlerin şeytan olarak adlandırıldığını doğru görüş olarak kabul edilmiştir. Diğer âlimler cinin *Cânn'ın* oğlu, şeytanın da İblîs'in oğlu olduğunu, sura üflendiğinde bunların İblîs ile beraber ölecekleri görüşünü ortaya koymuştur. Cinlerden inanmış olan herkesin babasıyla irtibatı kesilir ve Âdem'in soyuna katılır. İnsanlardan inanmamış olanlar ise, Âdem'den ayrılarak İblîs'in soyuna katılacaktır.”⁶⁹⁸

Sâvî, A'râf sûresinin 27. ve Ahkâf sûresinin 29. âyetlerine dayalı olarak, şeytanların bedenlerinin hava gibi olduğunu, yani renksiz oluşlarından ve letâfetten dolayı, var olduklarını bildiğimizi fakat onları göremediğimizi anlatarak, bazı şeytan tasvirlerinden bahsetmektedir. Onlar bizi görebilmektedir; zira bedenlerimiz renk, şekil ve cisimden oluşmaktadır. Keskin görme yetilerinden dolayı da şeytanlar birbirlerini görebilirler. Bu onların gerçek görüntüsü hakkındadır. Şeytanlar başka şekillere girdiklerinde görünebilmektedir. Zira Allah onlara güzel ve çirkin olmak üzere şekil alabilme imkanını vermiştir. Meleklerle olan farklarından biri; meleklerin sadece güzel şekil alabilmeleridir. Allah'ın korudukları dışında, şeytanlar insanların damarlarından geçer, evleri de insan göğsüdür.⁶⁹⁹ Âlimler, cinler arasında Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsîler ve puta tapanların olduğunu; Müslüman cinler arasında da bid'atçılar, kaderi ve Kur'an'ın yaratılmasını söyleyenler ve diğer bid'atçı mezheplerin var olduğunu söylemişlerdir. Cinler üç çeşittir: Kanatları olan ve uçabilen, yılanlara ve köpeklere benzeyen, dolaşan ve dinleyenler. Cinlerin âhiretteki durumları hakkında Sâvî, âlimlerin ihtilafa düştüğünü söylemiştir: Ebû

⁶⁹⁶ Sâvî, age, I, 552. Ayrıca bkz: Teftâzânî, age, V, 62.

⁶⁹⁷ Sâvî, age, III, 450.

⁶⁹⁸ Sâvî, age, IV, 393.

⁶⁹⁹ Sâvî, age, II, 17.

Hanîfe ve Leys'in görüşlerine göre mü'min olarak ölenlerin, ateşten kurtulma dışında mükafatlandırılmayacağı, ateşten kurtulduklarında ise hayvanlara “*Yok olun*” denileceği gibi, onlara da bu söylenecektir. Diğer üç Mezhep imâmı, cinlerin de insanlar gibi mükelleftir olduklarını, mükafatlandırılacaklarını ve cezalandırılacaklarını, mü'min olanların sefa çeceklerini, Cennet'e girebileceklerini söylemişlerdir. Bazı âlimlerin görüşüne göre ise, cinler Cennet'in içinde değil de Cennet'in etrafında olacaklardır. Kâfir olan cinler ise Cehennem'e gireceklerdir.⁷⁰⁰

2.2.3.3. Kıyamet Günü

Kıyamet gününe iman, Kıyamet alâmetleri, kabir hayatı, yeniden diriltme, Kıyamet günü, Cennet ve Cehennem'e inanmayı kapsamaktadır. Sâvî'nin hâşiyesinde bu konulara da rastlanmaktadır.

2.2.3.3.1. Kıyamet Alâmetleri

Sâvî, birkaç defa Kıyamet gününün büyük alâmetlerinden bahsetmekte ve onları açıklamaktadır. Müfessir, En'âm sûresinin 158. âyetinde: “*Yahut Rabbinin bazı alâmetlerinin gelmesini bekliyorlar*” şeklinde geçen ifadelerden yola çıkarak on büyük Kıyamet alâmetinden bahsetmektedir: Deccâl'in ortaya çıkması, dabbe'nin çıkması, Doğu'da, Batıda, Arabistan yarımadasında yer çöküntüsü, duman, güneşin batıdan doğması, Ye'cûc ve Me'cûc, Hz. Îsâ (as)'nın yeryüzüne inmesi, mahşere kadar insanları sürükleyecek ateş gibi büyük alâmetler.⁷⁰¹ Sâvî, Enbiyâ sûresinin 96. âyetinde geçen: “*Nihayet Ye'cûc ve Me'cûc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman*” ifadelerine bağlı olarak on büyük Kıyamet alâmetini anlatan hadisten bahsetmektedir.⁷⁰² Fakat önce Deccâl'in ortaya çıkması, Hz. Îsâ (as)'ın yeryüzüne inmesi, Ye'cûc ve Me'cûc hakkında detaylı bilgi vermektedir. Neml sûresinin 82. âyetinde geçen: “*... onlara yerden bir dabbe çıkarırız da...*” ifadeleri hakkında müfessir, Kıyamet günü alâmeti olarak dabbe'nin çıkması ile alakalı bilgi vermektedir.⁷⁰³ Aynı şekilde, müfessir Neml sûresinin 87. âyeti ve Zümer sûresinin 68. âyetinde geçen sûra üfleme olayını da aydınlatmaktadır. Bazı görüşlere göre, ölüm için üfleme ve yeniden diriltme için üfleme

⁷⁰⁰ Sâvî, age, IV, 96, 223, 446.

⁷⁰¹ Sâvî, age, I, 612. Ayrıca bkz: Müslim, *Fiten ve Eşratu's-Sâ'a*, 39.

⁷⁰² Müslim, *Fiten ve Eşratu's-Sâ'a*, 110.

⁷⁰³ Sâvî, age, III, 254. Ayrıca bkz: Taberî, age, XX, 14; Ebussuûd, age, VI, 301.

olmak üzere iki defa sûra üflenecektir. Diğer görüşlere göre ise deprem, ölüm ve yeniden diriltme için üç defa üflenecektir.⁷⁰⁴

Müfessirimiz, Meryem sûresinin 71. âyetini: *“İçinizde, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbin için kimse kesinleşmiş bir hükümdür!”* tefsir ederken, âlimlerin görüşlerine göre kılıçtan keskin ve kıldan ince olan Sırat köprüsünün kastedildiğini ve mü'minin amellerine göre genişleyeceğini söylemiştir. Bir hadis-i şerîfte şöyle rivayet edilmiştir: *“İnsanlar ateşe kadar gelip ve yaptıkları iyilikleri sayesinde ondan uzaklaşacaklardır. İlk olanlar göz kırpması kadar, ikinci olanlar rüzgar gibi, üçüncüler düşman tarafından kovalanan bir atlı gibi, dördüncü güçlü bir atlı gibi ve beşincisi ise güçlü ve hızlı yürüyen bir yayan gibi uzaklaşacaklardır.”*⁷⁰⁵

2.2.3.3.2. Kıyamet Günü İnsan Grupları

Sâvî, A'râf sûresinin 8. ve 9. âyetleri: *“O gün tartı haktır. Kimin tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse, işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanşardır”* hakkında şunu söylemiştir: Kıyamet Günü insanlar üç gruba ayrılacaklardır: 1. *Muttekûn*, büyük günahı olmayanlar, 2. *Muhalletûn* ve 3. *Küffâr*. *Muttekûn* olanların iyi amelleri, amel terazisinin parlayan tarafına, küçük günahları amel terazisinin diğer tarafına konulacak ve büyük günahlardan sakınmalarından dolayı küçük günahları silinecektir. Cennet'e girmeleri emredilecek ve herkes yaptığı ameller kadar ödüllendirilecektir. *Küffâr* olanlara gelince, küfürleri amel terazisinin karanlık tarafına konulacak ve terazinin diğer tarafında konulacak ameller olmadığından boş kalacaktır. Ardından Allah ateşe atılmalarını emredecektir. Bu iki grup açık bir şekilde amellerin tartılması hakkındaki âyetlerde zikredilmiştir. *Muhalletûn* olanlar, karışık olanlar anlamındaki insan grubu hakkında rivayet edilen hadiste şöyle denmiştir: İyi amelleri terazinin parlayan tarafına, kötü amelleri terazinin karanlık tarafına konulacak ve eğer iyi amelleri bir nebze bile olsa kötü amellerinden ağır basarsa veya eşit olursa Cennet'e gireceklerdir. Eğer kötü amelleri bir nebze bile iyi amellerinden ağır basarsa, Allah onları affedene kadar Cehennem'de kalacaklardır. Bu, Allah ve onların büyük günahları

⁷⁰⁴ Sâvî, age, III, 256, 546. Ayrıca bkz: Hâkim, age, II, 375.

⁷⁰⁵ Sâvî, age, II, 577. Ayrıca bkz: Tirmizi, *Tefsirü'l-Kur'ân*, 20.

arasındaki durumdur. Eğer başkalarına ait hak yemiş iseler bunlar, iyi amellerinden eksiltilecektir. Eğer iyi amelleri olmazsa, hakkını yedikleri kişinin kötü amelleri onlara yazılacaktır. Bu şekilde mazlum olanın hakkı yenmemiş olur. Allah, kötülüğe uğramış olanları memnun kılmaz ise, hak yiyen cezalandırılmış olur.⁷⁰⁶

2.2.3.3.3. Ruh

Ruh hakkında tüm bilgi Allah’a aittir, İsrâ sûresinin 85. âyetinde geldiği gibi: *“Sana ruh hakkında soru sorarlar: De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.”* Bu yüzden ruh yüzyıllar boyunca keşfedilmemiş ilginç bir gizemdir ve hâlâ da öyledir. Bu nedenle, İslâm (aynı zamanda diğer) bilim adamlarında, ruhu ve ruh hallerini tanımlamak için çeşitli girişimler görebiliriz. Bizim müfessirimiz bir kaç yerde ruh hakkında yorum yapmıştır.

Sâd sûresi 72. âyetinde: *“Onu tamamlayıp, içinde de ruhumdan üfürdüğüm zaman, derhal ona secdeye kapanın”* buyrulur. Mahallî ruhu şu ifadelerle tanımlamıştır: *جِسْمٌ لَطِيفٌ يَحْيَى بِهِ الْإِنْسَانُ* *“İnsanın kedsisi sayesinde yaşadığı gizli bir cisimdir.”* Sâvî başka ruh tanımları da aktarır. Bazıları diyor ki, ruh arazdır yani vücudun canlandığı hayattır. Bazıları ruhun ne cisim ne araz olduğunu söylüyor, o kendi kendine yeten bir cevher, vücutla bir dokunuş, bir hareket içinde, ne vücudun içinde, ne de vücudun dışındadır. Ama açıktır ki Mahallî’nin bize verdiği tanım cumhur mütekellimlerin olup en doğru tanımıdır.⁷⁰⁷

En’âm sûresinin 60. âyetinde: *“Geceleyin sizi öldüren (öldürür gibi uyutan)...”* buyrulur. Süyûtî diyor ki: Sizin ruhlarınızı uyurken alır. Süyûtî’nin düşüncesi, Sâvî’ye göre insanın iki ruhu olduğu yönündedir. Uyurken çıkan ruh, diğeri ise hayâtî ruhtur, Allah ölüm istediği zaman ikisini de alır. Bir grup müfessir bu görüştedir ve Zümer sûresinin 42. âyetini öne sürerler: Allah uyurken ruhları öldürür. Bu durum bize evliyâların durumunu açıklar; çünkü onlar şunu derler: Bazen bizim ruhlarımız gezer ve

⁷⁰⁶ Sâvî, age, II, 8. Ayrıca rivayeti bu lafızlarla hadis kaynaklarda bulamadık. Benzer lafızlarla rivayet şu kaynakta yer almaktadır: Beyhakî, *Şu’abü’l-Îmân*, I, 546.

⁷⁰⁷ Sâvî, age, III, 520.

olağanüstü şeyler görür, uyuyan insan gibi. Bizim bildiğimiz şey, insanın ruhunun olması ve âyetin açıklamasıdır: *يَتَوَفَّكُم* “Sizin hislerinizi gideriyor.”⁷⁰⁸

2.2.3.3.4. Berzah, Berzah’ta Ruhların Durumu

Ehl-i Sünnet’in görüşüne göre Berzah, yani kabir hayatı, ölüm anı ve defin işlemlerinin bitmesi sonrasındaki süreç ve her insanın mutlaka yaşayacağı bir durumdur. Burada her insan, amellerine göre mükafatlandırılacak veya cezalandırılacaktır. Sâvî, daha çok şehitlerin Berzah’taki durumlarına değinmiştir. Peygamberlerin, mü’minlerin, kâfirlerin ve çocukların durumlarından da bahsetmektedir. Onun görüşü; Berzah’taki nimet ve azabın bedensel ve ruhsal olduğu yönündedir.⁷⁰⁹ Ayrıca İslâm âlimleri bu konuda fikir birliği içinde değildirler.⁷¹⁰

Sâvî, Bakara sûresinin 154. âyetini: “Allah yolunda öldürülenlere ‘ölüler’ demeyin. Bilakis onlar dirdirler, lâkin, siz anlayamazsınız” tefsir ederken, şehitlerin, şehit olduktan sonra bu dünya hayatına benzemeyen bir hayatı yaşadıklarını ifade etmektedir. Bu güzellik, sadece âhirette olan ve Allah’ın seçip görmelerine imkân tanıdığı kimseler dışında görülemeyecektir. Bu hayat, bazı görüşlere göre sadece ruhsal olarak değil, bedensel ve ruhsal olarak gerçekleşecektir. Onların bu iddialarına, müslüman olsun veya olmasın, ruh yok olmadığı için, her insanın ruhsal olarak yaşadığını, dolayısıyla şehitlerin farklı olmalarını gerektiren özellik ne olmalıdır, sorusuyla karşılık verilebilir. Bir şehidin ruhunun bedeninden ayrılması, o ruhun başka eve taşınması demektir; bu da peygamberlerin özelliğinden biridir; fakat onların peygamberlerle aynı derecede olduklarının söylenmesi doğru değildir. Şehit olmayan mü’minler konusuna gelince; onlar Cennet’in dışında Cennet’in kokusu ve Berzah’ın genişlikleri içinde kalacaklardır. Günahkâr ve kâfirlerin ruhları ise hareket edemeyecekleri Berzah’ta hapsedileceklerdir. Peygamberlerin ruhları Arş’a asılan kandillerin etrafında, çocukların ruhları ise Cennet’te olacaktır.⁷¹¹

Müfessir, Âl-i İmrân sûresinin 169. âyetinin: “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar dirdirler. Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır”

⁷⁰⁸ Sâvî, age, I, 551. Ayrıca bkz: I, 313.

⁷⁰⁹ Sâvî, age, I, 115. Konu ile ilgili bkz: Kılavuz, age, s. 201-204; Topaloğlu, age, s. 265-270.

⁷¹⁰ Teftâzânî, age, V, 117.

⁷¹¹ Sâvî, age, I, 115-116.

tefsirini yaparken, şehitlerin Berzah'taki ruhsal ve bedensel hayatları hakkında daha detaylı bilgi vererek şunları söylemiştir: “Şehitlerin bedenleri kabirde ruhları da göğün katlarına ve Cennet’e kadar yükselerek bedenle olan bağlarını kaybetmeyeceklerdir. Güzellik namına ruhun hissettiği herşeyi beden de hissedecek, tıpkı uyuyan insan gibi ruhunun bedenine bağlı olmasına rağmen, o ruhunu hem doğuda, hem de batıda görebilecek ve tıpkı Allah’ın bir evliyâya hareket etme imkanını verdiği gibi, bedeni bir yerde, ruhu farklı yerlerde olabilecektir. Demek ki, peygamberlerin ve şehitlerin ruhları Cennet’e girebilecek; fakat peygamberlerin ruhları daha yüksek derecelerde olacaktır. Bu iki gruba dahil olmayan mü’minlerin ruhları ise, kabir ve Cennet kapıları arasında gidip gelerek Allah’ın onlara hazırladığı nimetleri görebilecekler; fakat Kıyamet gününe kadar Cennet’e giremeyeceklerdir.”⁷¹² Müfessir başka bir yerde de, mü’minlerin kendi çocuklarını, sevdiklerini ve kimleri istiyorlarsa görebileceklerini ifade etmiştir.⁷¹³

Sâvî, Enbiyâ sûresinin 47. âyetinin tefsirinde mîzandan bahsetmektedir.⁷¹⁴ Zümer sûresinin 71. âyetinde ise Kıyamet günü tasviri yer almaktadır.⁷¹⁵ Duhân sûresinin 54.⁷¹⁶ ve Rahmân sûresinin 70. âyetlerinde Hûrilerden,⁷¹⁷ Kevser sûresinin 1. âyetinde ise Havz-ı Kevser’den bahsetmektedir.⁷¹⁸

2.2.3.3.5. Allah’ın Görülmesi

Sâvî’nin görüşü, öbür dünyada Allah’ın görülebileceği yönündedir. Allah’ı bu dünyada bir tek Rasûlullah görebilmiştir.⁷¹⁹ Bu dünyada başka hiç kimseye bu imkan sağlanmamıştır; ancak mü’minler âhirette Allah’ı görebileceklerdir. Sâvî, bu görüşünü desteklemek için Kur’ân’a ve Sünnet’e ait olan ve mantıksal, yani rasyonel deliller ortaya koymuştur.

Sâvî, En’âm sûresinin 103. âyetinin: “*Gözler O’nu görmez; hâlbuki O, gözleri görür. O, eşyayı pek iyi bilen, her şeyden haberdar olandır*” Kıyâme sûresinin 23. ve 23.

⁷¹² Sâvî, age, I, 313.

⁷¹³ Sâvî, age, II, 580.

⁷¹⁴ Sâvî, age, III, 52.

⁷¹⁵ Sâvî, age, III, 548.

⁷¹⁶ Sâvî, age, IV, 68.

⁷¹⁷ Sâvî, age, IV, 227.

⁷¹⁸ Sâvî, age, IV, 574.

⁷¹⁹ Ayrıca bu konu ile ilgili daha detaylı bilgi için *Peygamberimiz’in Allah’ı Görüp Görmemesi* başlığa bakınız.

âyetlerinin: “Yüzler vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır.” mü’minlere mahsûs olduğunu açıklamaktadır. Bu âyet şöyle de yorumlanabilir: Bu dünyada ve âhirette Allah’ı tamamıyla idrak edebilmek mümkün değildir; ancak bu husus sorun ve sınırlama olmadan Allah’ın âhirette görülebileceği gerçeği ile çelişmez. Sünnetten delil getirirken şu hadisi öne sürmüştür: “*Dolunay gecesinde Ay’ı görebildiğiniz gibi Allah’ı görebileceksiniz.*”⁷²⁰ Sâvî, İslâm âlimlerinin bu husustaki fikir birliğini de delil olarak göstermektedir. Sâvî, mantıksal yani rasyonel delil getirirken şunu demiştir: Hz. Mûsâ (as), Allah’ın görülmesini tepe (dağ) ile şart koşmuş ve bu mümkün kılınmış bir şeydir. Şart koşma mümkün kılınmışsa, şart koşulan şey de mümkün kılınmıştır. Bunun yanında eğer Allah’ın görülmesi yasak olmuş olsaydı, Hz. Mûsâ (as)’nın böyle bir talebi olmazdı. Zira bir peygambere, mümkün olmayan şeyleri talep etmesi yasaktır. Bu bilgisizlik olur ve bilgisizliği peygamberlere mal etmek mümkün değildir. Ayrıca, Allah var olandır, mevcut olandır, mevcut olan herşey görülebilir; dolayısıyla Allah’ı görmek mümkündür. Hz. Mûsâ (as) Allah’la konuştuktan ve onu duyduktan sonra, Allah’ı görmeyi ve duymasındaki perdeyi çektiği gibi, gözlerindeki perdeyi çekmesini arzu etmiştir; zira bu iki duyu arasında hiçbir fark yoktur. Konuştuğu herşeyin duyulmasını sağlayan varlık, (herkese) görülmesini de mümkün kılmıştır.⁷²¹

Bunların yanında Sâvî, Yûnus sûresinin 26. âyetini: “*Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır*” delil olarak göstermekte ve “*bir de fazlası vardır*” kısmı hakkında Sâvî, Cennet’teki herkesin, haftanın Cuma’sı gibi, yılın bayramı gibi Allah’ı göreceğini ve bu görmenin Cennet’teki herkes için mümkün olacağını ifade etmiştir. Ardından seçkin olanların dereceleri olduğunu, Allah’ı her sabah ve akşam ve namaz vakitlerinde görebilecek olanların bulunduğundan bahsetmektedir. Hiç kimse Allah’ın görülmesinden tenzih edilmeyecektir; çünkü bu hususta şöyle bir rivayet vardır: Allah’ın kulları arasında, Allah’ın görmeleri bir an için bile engellerse, Cennet’ten çıkmayı arzu edecek olanlar vardır.⁷²²

⁷²⁰ Buhârî, *Tevhîd*, 24; Müslim, *Mesâcid*, 211.

⁷²¹ Sâvî, age, I, 577; III, 430.

⁷²² Sâvî, age, II, 58, 203; III, 272.

Müfessir Sâvî hâşiyesinde, Arş’a iman ve onu anlama, kürsü, kalem,⁷²³ levh-i mahfûz,⁷²⁴ kazâ ve kader,⁷²⁵ istikamet⁷²⁶ ve diğer kelâmî konulara da değinmektedir.

2.2.4. Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi

2.2.4.1. Ehl-i Sünnet’in Görüşlerine Yer Vermesi

Sâvî, Ehl-i Sünnet âlimlerinden biri olarak, Ehl-i Sünnet’in görüşlerini benimsemiştir. Genelde bunu da Ehl-i Sünnet’e ait görüşler olduğunu vurgulamadan yapmıştır. Bazı yerlerde sık sık olmasa da Kelâm ilminin öncülerinden olan İmâm Mâtürîdî ve Eş’arî’ye ait görüşler olduğunu belirtmiştir. Özellikle ihtilafın çıktığı konularda bunu: *“Ehl-i Sünnet’in tutumu (görüşü) şu şekildedir”* diye genelleme usulu ile yaptığını farkedebiliriz. Sâvî buna bağlı olarak, İsrâ sûresinin 70. âyeti: *“Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık”* hakkında, *beşerlerin seçkinlerinin* peygamberler derecesinde olduğunu ve *meleklerin seçkinlerinden* (Cebrâîl, Mîkâîl, İsrâfîl, Azrâîl) üstün olduklarına dair görüşün Eş’arîler’e ait olduğunu belirtmiştir. *Beşerin avâmı veya sâlihler* ise, zikredilen dört melek dışındaki meleklerin hepsinden üstündür.⁷²⁷

Kamer sûresinin 49. âyetinde: *“Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede (kader) yarattık”* şeklinde geçen kader kelimesinin anlamı hakkında Eş’arîler demiştir ki; Allah Teâla’nın eşyayı daha önce ilmi ve iradesinde geçmiş olana tam uyumlu bir şekilde yaratmasıdır. Buna göre kader, fiilî sıfattır. Fiili sıfat ise hâdistir (sonradan olmuştur). Mâtürîdîler ise şöyle demiştir: Allah’ın her bir mahlûkun ezelde -hüsün-kubuh ve daha başka şeylere göre- sınırını çizmesidir. Buna göre kader, ilim ve irade ile ilişkilidir. Dolayısıyla kader de kadîm’dir. Eş’arî’lere göre kazâ şudur: Allah’ın iradesinin ezelde eşyaya taalluk etmesidir. Ve kazâ kadîm’dir. Mâtürîdî’lere göre ise kazâ, eklenmiş olan

⁷²³ Sâvî, age, I, 15.

⁷²⁴ Sâvî, age, IV, 152.

⁷²⁵ Sâvî, age, I, 255; III, 347; IV, 317.

⁷²⁶ Sâvî, age, I, 413.

⁷²⁷ Sâvî, age, II, 481.

ahkâmla birlikte fiildir. Dolayısıyla hâdis'tir. Her ikisinin (kazâ ve kaderin) aynı şeyler olduğu da söylenmiştir.⁷²⁸

Mahallî, Sâffât sûresinin 103. âyeti: “*Her ikisi de teslim olup, onu alını üzerine yaturınca*” hakkında, İbrâhîm'in oğlunu kurban etmeye kalktığını söylemiştir. Sâvî ise, bunun bir konuşma olduğunu ve tam İbrâhîm oğlunu kurban edeceği sırada yeni davetin geldiğini söylemiştir. Bu konuşmaya dayalı olarak Ehl-i Sünnet âlimleri, sıradan şeylerin kendi başlarına veya Allah'ın onlara bahsettiği güç ile etkili olmadıklarını, bu yüzden bıçağın Hz. İbrâhîm'in oğlunu kesmediğini veya ateşin Hz. İbrâhîm'i yakmadığını; onları aslında etkileyenin Allah olduğuna dair delil saymışlardır.⁷²⁹

Müfessir, Felak sûresinin tefsirinde, sihrin gerçek olduğunu ve etkisi olduğunu, söz veya fiil ile gerçekleşebileceğini ve sahâbelerin bu konuda aynı fikirde olduklarını ifade etmiştir.⁷³⁰

2.2.4.2. Ehl-i Sünnet Dışındaki Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi

İmâm Sâvî hâşiyesinde, İslâm'ı doğru anlamaktan ve Ehl-i Sünnet'ten uzak olan fakat kendisini İslâm dininin bir parçası olarak gören bazı grupların tutumlarından bahsetmektedir. Sâvî, bazı felsefe gruplarının tutumları yanında Mu'tezile, Hâriciyye, Mürciye, Râfızıyye, Cebriyye, Kaderiyye, Dehriyye, Haşviyye ve Mücessime'nin tutumlarından da bahsetmektedir.

2.2.4.2.1. Mu'tezile

Sâvî, Ehl-i Sünnet olmayan mezheplerden en çok Mu'tezile üzerinde durmuştur. Bazı yerlerde, bir takım hususların onların görüşleri olduğunu vurgular, bazı yerlerde de bunu vurgulamaz.

Süyûtî, En'âm sûresinin 108. âyetini: “*Böylece biz her ümmete kendi işlerini câzip gösterdik*” hem iyi hem de kötü olanlarını yaptıklarını şeklinde yorumlar. Sâvî de

⁷²⁸ Sâvî, age, IV, 212.

⁷²⁹ Sâvî, age, III, 485.

⁷³⁰ Sâvî, age, IV, 592. Daha fazla örnek için bkz: I, 34; III, 49, 591-592; IV, 100.

Süyûfî'nin bu şekildeki yorumunun, Allah'ın ne şer ne de kabih olanları istediğini iddia eden Mu'tezile'ye bir cevap olduğunu ifade etmektedir.⁷³¹

Hicr sûresinin 45. âyeti olan: “*Takvâ sahipleri, mutlaka Cennetlerde ve pınar başlarında olacaklar*” hakkında, Ehl-i Sünnet'e göre müttakî olanlar, büyük günah işleyen, fakat şirkten sakınarak takvâ ile Allah'a sığınan kimselerdir, demektir. Günahlarında ısrar eden kimsenin durumu Allah'ın elindedir. Allah dilerse o kulunu bir süreliğine cezalandırır ve Peygamber Efendimiz (sav)'in şefaatiyle onu affeder; dilerse hiç cezalandırmaz. Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Mu'tezile'nin ekseriyetinin dediğine göre; Müttakî olanlar, günahlardan sakınan kimselerdir ve bütün günahları terketmediği sürece Cennet'e giremezler. Bu anlayış Kur'ân'ın metni ve Sünnet ile bağdaşmamaktadır. İnanmamız gereken, Cennet'in, dağlar kadar günahımız olsa da tevhidin ikrarıyla kazanıldığıdır. Ancak Cennet'e girebilen kimseler, dereceleri ile farklılaşmaktadır.⁷³²

Müfessir, Furkân sûresinin 12. âyeti olan: “*Cehennem ateşi uzak bir mesafeden kendilerini görünce, onun öfkelenişini (müthiş kaynamasını) ve uğultusunu işitirler*” hakkında, Cehennem'in görebileceği ve konuşabileceği yönünde rivayetlerin varlığından bahsetmektedir. Mu'tezile'nin dediği ise burada takdir vardır; muzâf hazfedilmiştir. O da: “*Zebâniyeleri görünce*” ifadesi olup, kurallar uyarınca, bakmanın hayat ile şartlandırıldığı anlamındadır.⁷³³

Sâvî, Fâtır sûresinin 8. âyetinin: “*Allah dilediğini sapıklığa yöneltir, dilediğini doğru yola iletir*” kısmının kulun kendi yaptıklarını/amellerini yarattığını söyleyen Mu'tezile'ye bir cevap olduğunu ifade etmektedir. Onların dediği gibi olsa idi, Allah neden kendisine dalâlet veya hidâyete erdirmeyi isnad etsin?⁷³⁴

2.2.4.2.2. Hâricîler

Sâvî, Hâricîlerin inandıkları bazı dini yanlışlara işaret etmektedir. Kasas sûresinin 88. âyetinde geçen: “*وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ*” “*Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur*” şeklindeki dua ifadesinden ibadetin kastedildiği

⁷³¹ Sâvî, age, I, 580.

⁷³² Sâvî, age, II, 384.

⁷³³ Sâvî, age, III, 171.

⁷³⁴ Sâvî, age, III, 425, Daha fazla örnek için bkz: I, 26, 426, 434, 465, 467, 516, 529, 564, 577; II, 31-32, 336, 426-427; III, 397, 485, 527; IV, 113, 198, 496, 500, 514.

düşünülmektedir. Dolayısıyla bu âyette, Hâricîlerin, canlı veya ölü, başkasından birşey istemenin şirk olduğu yönündeki görüşlerine dair delil yoktur. Bu görüş, kendi cehaletlerinin delilidir. Çünkü elinde hayrın veya şerrin olacağını Allah tarafından belirlenen kişiden istemek yükümlülüktür. Bu nedenlere göre almasıdır ve cahiller dışından nedenlere göre akıl etmesini inkâr etmemektedir⁷³⁵

Müfessir, Feth sûresinin 29. âyeti: *سَيَمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ* “Onların nişanları yüzlerindeki secde izidir” hakkındaki doğru yorumlara işaret etmektedir: Secdeye inildiğinde yere değen uzuvlar -namaz için gece kalkanların yüzlerindeki parlaklık-kulun uzuvlarına işaret eden namazdaki pişmanlık ifadesi (duruş), onların hasta gibi görünmeleri fakat hasta olmamaları şeklinde yorumlanmıştır. Burada kesinlikle bazı cahillerin ve Hâricîlerin yaptığı gibi alın kısmına işaretin (nişan) konulması kastedilmemiştir. Bir hadis-i şerifte şöyle rivayet edilmiştir: “*Alnında, iki gözü arasında secde işaretlerini gördüğüm kimseden neferet ederim.*”⁷³⁶

2.2.4.2.3. Mürcie

Sâvî, iki yerde Mürcie’nin doğru olmayan inanışlarına işaret etmektedir. Müfessir, En’âm sûresinin: “*Gözler O’nu göremez, hâlbuki O gözler görür*” anlamındaki 103. âyeti hakkında, âhirette Allah’ı görme imkanlarını açıklamaktadır. Ehl-i Sünnet’in bu konudaki naklî ve aklî delillerine dayanarak bu görüşün doğru olduğunu ifade etmektedir. Bu görüş, Allah’ın görülmesini reddeden Mu’tezile, Mürcie, Hâricilik ve diğer fırkaların görüşüyle terstir. Bu konudaki delilleri, yukarıda zikredilen âyetin zahiri anlamının yanında, görmeyi sağlayacak bir şeyin insanın karşısında olmasını gerektirmesi ve görülenin bir cisme veya vücuda bürünmesini gerektirmesidir. Ancak Allah bundan münezzehtir. Ancak Sâvî onların bu rasyonel iddiası dünya kurallarına göre olduğundan dolayı kabul edilemez olduğunu ifade etmektedir. Akıl açısından ise bu kurallar Hesap Gününde eksik kalmasından dolayı bir sıkıntısı yoktur, özellikle öbür dünyada farklı kuralların geçerli olduğunu gerçeğini göz önünde bulundurulursa. Bunun

⁷³⁵ Sâvî, age, III, 293.

⁷³⁶ Sâvî, age, IV, 132. Ayrıca bkz: ed-Deylemî, Ebû Şucâ Şîrûye b. Şehredâr el-Hemedânî, *el-Fiedevs bi Me’sûri’l-Hitâb*, thk. es-Seîd b. Beysûnî Zağlûl, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1986, I, 61. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 556, 577; II, 545; III, 424.

yanı sıra Sâvî onların konuşmalarını bir çok farklı rivayet (Kur'ân, Sünnet ve icmâ) ve rasyonel delillerle çürütmektedir.⁷³⁷

İman etmiş birisinin günah işlemesinin zarar vermeyeceği yönündeki Mürcie'nin görüşü yaygındır. Onların anlayışlarına göre, Cehennem'e götüren tek şey küfürdür. Bunun delili de Leyl sûresinin 14. ve 16. âyetleridir: *“(Ey insanlar!) Alev alev yanan bir ateşle sizi uyardım. O ateşe, ancak kötü olan girer. Öyle kötü ki, yalanlayıp yüz çevirmiştir.”* Bu âyetin zâhirî manasına, mü'minin büyük günah işlese de Cehennem'e girmeyeceği yönündeki görüşlerini dayandırmaktadırlar. Âyetten de anlaşılacağı üzere ateş sadece küfre düşenler içindir. Sâvî de bu âyetin ebediyyen Cehennem'e girmeyi kapsadığını; günahkâr mü'minlerin de Cehennem'e gireceklerini, fakat şefaât yoluyla çıkacaklarını belirtmektedir.⁷³⁸

2.2.4.2.4. Diğer Fırkalar

Sâvî, çok olmasa da, Cebriyye, Kaderiyye, Dehriyye, Haşviyye, Râfızıyye, Mücessime ve filozofların bazı görüşlerinden bahsetmektedir.

Müfessirimiz, Nahl sûresinin 90. âyetini ve Kamer sûresinin 49. âyetininin tefsirini yaparken Cebriyye ve Kaderiyye'nin görüşlerinden bahsetmektedir. Cebriyye *kesbî* tamamen reddetmekte ve görüşleri şu şekildedir: Kul, havada asılmış ip gibidir, yaptıklarında herhangi bir dahli yoktur. Allah'ın onu cezalandırması haksızlıktır ve onlar kâfir konumundadır. Kaderiyye'nin görüşü ise şu şekildedir: Kul kendi yaptıklarının mimarıdır ve Allah ancak bunları yapıldığı zaman bilebilmektedir. Allah bundan münezzhetir. Bu kol İmâm Şâfiî (ra)'den önce ortadan kaybolmuştur. Sâvî devamında, Ehl-i Sünnet'in görüşünden de bahsetmektedir. Allah'a bütün iyi ve kötü, görünen veya görünmeyen ameller isnad edilebilir; fakat bu amellerin bir kısmı cembrî, yani zorunludur. Bunlardan da kul sorumlu tutulmaz, cezalandırılmaz veya mükafatlandırılmaz. Kesbî olan ameller de var ki bunlar kulun seçimine bırakılmıştır. Kul şayet günah işlerse şayet bunun için cezalandırılır. Bu görüş Ehl-i Sünnet'e aittir.⁷³⁹

⁷³⁷ Sâvî, age, I, 577.

⁷³⁸ Sâvî, age, IV, 514.

⁷³⁹ Sâvî, age, II, 426-427; IV, 212.

Sâvî, tefsirini yaptığı Ahzâb sûresinin başında, Ahzâb sûresinin Bakara sûresi kadar uzun olduğunu belirtmiştir. Bu sûrede yaşlı kadın ve erkeği taşlama: “*Zina yapan yaşlı kadın ve erkeği ölene kadar taşılayın...*” şeklindeki âyet de bulunuyormuş. Ancak Allah bu ve diğer birçok âyeti neshetmiştir. Râfızîler’in iddiasına göre, Ahzâb sûresinin kalan kısmı Âişe (ra)’nın evinde bir evcil hayvan tarafından yenilmiştir.⁷⁴⁰ Fakat Ehl-i Sünnet ulmâsı bunu reddetmekte; Kur’ân’da herhangi bir eksiğin bulunmadığını söylemektedir.

Haşevîler, İnfîtâr sûresinin 6. âyetinin: “*Ey insan! İhsânı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir*” tefsirini yaparken, âyette aslında: “*İhsânı bol Rabbine*” dendiğini ve başka sıfattan bahsedilmediğini ifade etmiştir, zira Allah kuluna: “*Rabbimin İhsanı beni aldatmıştır*” şeklinde demeyi öğretmiştir. Bu anlayış doğru değildir; zira âyet, kâfirlere ve günahkârlara tehdit olarak inmiştir. Allah bütün ihsanları karşılığında şükretmeyi emretmiştir. Allah’a şükretmeyi reddeden ve küfre kapılan kimse için ebedi ceza hazırlanmıştır. Bu reddetme, ihsanları küçük görme, emirlere ve yasaklara karşı gelmeyi kapsamaktadır. Bu âyetten sonra Peygamber Efendimiz (sav)’in şöyle dediği rivayet edilmektedir: “*Onu yalnızca sürükleyen kendi cehaletidir.*”⁷⁴¹

Sâvî, Dehriyye denilen fırkadan da bahsetmektedir. Onun ifade ettiği üzere, Dehriyye her şeyi zamana bağlamaktadır. Kötü ve zararlı, iyi ve faydalı bir davranış zaman ile ilgilidir. Araplar Câhiliye devrinde zamanın bizi yok ettiğini, bizi yaşatan ve öldüren şeyleri verdiğini söylemişlerdir. Bu husus da Câsiye sûresinin 24. âyetinde geçmektedir: “*Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder.*” Dehriyye fırkası kâfirdir. Onların iddialarına cevap olarak Nûr sûresinin 44. âyetini gösterebiliriz: “*Allah, geceyi ve gündüzü döndürüp duruyor. Şüphesiz bunda basiret sahibi olanlar için bir ibret vardır.*”⁷⁴² Görüldüğü gibi âyetten gece ve gündüzü Allah’ın döndürdüğü anlaşılmaktadır.

Sâvî, felsefecilerin görüşlerine de Nahl sûresinin 12. âyetiyle cevap vermektedir: “*O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Yıldızlar da Allah’ın emri ile hareket ederler. Şüphesiz ki bunlarda aklını kullananlar için pek çok deliller vardır.*”

⁷⁴⁰ Sâvî, age, III, 356.

⁷⁴¹ Sâvî, age, IV, 466. Ayrıca bkz: Zemahşerî, age, VI, 330; Sâ’lebî, age, VI, 395; Neseffî, age, IV, 337; Kurtubî, age, XIX, 245.

⁷⁴² Sâvî, age, III, 156; IV, 77.

Bu âyet, üst âlemin alt âleme etki ettiği iddialarına apaçık bir cevaptır. Herşeyi etkileyen ve herşeye müdahale eden yalnızca Allah'tır. Allah'ın müdahalesi olmadan, bu dünyada hiçbir atom bile hareket edemez. Belirtilen bu şeyler ise basit sebeplerdir.⁷⁴³

Sâvî, Mâide sûresinin 64. âyetinde geçen yed kelimesi konusunda Selef'in ve Halef'in tefsirlerini belirtmiştir. Devamında, belirttiğimiz bu hususun mü'minlerin inancı olduğunu, Yahudilerin inancı ise uzv (el) şeklindedir; zira onlar Allah'ı bir cisim olarak kabul ederler, diye ifade etmiştir.⁷⁴⁴

2.2.5. Kelâmla İlgili Diğer Meseleler

2.2.5.1. Mantık Kurallarından Yararlanması

Allah Kur'an'da birçok yerde düşünmeye davet ederken aynı zamanda kendinin varlığını ispat etmek açısından da birçok akılcı/mantık ispatı da kullanmaktadır. Sâvî, Akâidle ilgili âyetler hakkında yorum yaparken diğer kanıtlar yanında mantık, yani rasyonel kanıt veya kelâm ilmini de kullanır. Sâvî, rasyonel ispat konusunda çok açık ve güzel bir mantık kullanmaktadır. Örneğin, Âl-i İmrân sûresinin: “*Allah nezdinde İsâ'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona 'Ol' dedi ve oluverdi*” meâlindeki 59. âyetinde Sâvî, Romalılar ülkesinde bir bilgenin mahkum olarak düştüğünü ve İsâ'ya taptıklarını gördüğünü rivayet etmektedir. Bu kişi onlara şöyle sormuştur: Niye İsâ'ya tapıyorsunuz? Dediler ki: Çünkü babası yoktur. Onlara Hz. Âdem'in babası ve annesi yok ona tapmanız daha uygun dedim. Dediler ki: İsâ ölüleri diriltiyordu. Onlara dedi ki: Hizkil 8 000 bin insanı dirilti; ama Hz. İsâ sadece 4 insanı diriltti, sizin için Hizkil'e tapmanız daha önceliklidir. Sonra dediler ki: Ama İsâ alacalıyı ve cüzzamlıyı iyileştirdi. Onlara dedi ki: Cercîs ateşe atılmış ve kazanda kaynatılmıştır; ama ateş ona zarar vermemiştir.⁷⁴⁵

Nisâ sûresinin 171. âyetinde şöyle buyurulmaktadır: “*O'ndan bir ruhtur.*” İsâ bir çok unsurdan oluşan bir ruh sahibi olarak tanımlanmıştır. Bu demektir ki, bir ruhu

⁷⁴³ Sâvî, age, II, 399. Daha fazla örnek için bkz: III, 49; IV, 81-82

⁷⁴⁴ Sâvî, age, I, 482.

⁷⁴⁵ Sâvî, age, I, 262.

vardır ve ruha sahip olan her şey tanrı olamaz: Bu da Hz. İsa'nın (as) Tanrı olmadığı anlamına gelir.⁷⁴⁶

İnsanın hiç bir şeyden yaratılmadığı şu şekilde açıklanır: Âdem sudan ve topraktan yaratılmıştır. Su ve toprak hiç bir şeyden yaratılmıştır. Bu nedenle Hz. Âdem ve onun soyu hiç bir şeyden yaratılmıştır.⁷⁴⁷

Sâffât sûresinin 11. âyetinde: “*Şimdi sor onlara: Yaratma bakımından onlar mı daha zor, yoksa bizim yarattığımız (insanlar) mı? Şüphesiz biz kendilerini yapışkan bir çamurdan yarattık*” buyurmaktadır. Bunun imkansız olduğu iddiasını inkâr edenlerin cevaplarının özeti aşağıdaki gibidir: İnkâr ettiğiniz imkânsızlık, ya maddenin olmasındandır; Hâlbuki bu kabuledilemez, çünkü nihayetinde, ömür insanların bedenleri toprağa dönüşür. Allah bu toprağın üzerine yağmur yağdırmaya kâdirdir ve böylece toprak çumura dönüşür. Zaten Allah, insanoğullarının atası Hz. Âdem'i de çamurdan yaratılmıştır. İkinci ihtimale göre bu imkansızlık, kudretin kalmamasındandır. Fakat bu da kabul edilemez; çünkü gökler, yer vb büyük varlıkları yaratmayı Kâdir olan Allah, onları ikinci defa yaratmaya da kadidir. Onun kudreti zâtından kaynaklanır ve değişmeyen bir kudrettir. Bu âyet Yüce Allah'ın Nâziât sûresinde 27. âyetine benzer: “*Sizi yaratmak mı daha güç, yoksa gökyüzünü yaratmak mı.*”⁷⁴⁸

Zümer sûresinde 4. âyetinde: “*Eğer Allah bir evlât edinmek isteseydi, elbette yarattıklarından dilediğini seçerdi*” buyurmaktadır. Sâvî, Allah'ın bir çocuğu olduğunu aklen kabul etmenin imkansız olduğunu söylemektedir. Çocuğun yaratıcı ile aynı türden olması ve kendi türünde olması gerektiğinden, yaratıcının yaratılışını düşünmemize sebep olmaktadır; ama bu yanlıştır.⁷⁴⁹ Ayrıca bir çocuk, zayıflık ve yaradılışın bir işaretidir ve bu Yaratana özgü olamaz.⁷⁵⁰ Müfessirimizin bir başka açıklaması şöyledir: Ebeveynlerin karakteri mürekkep (bir çok unsurdan oluşmuş) olmaktadır; hâlbuki Tanrı mürekkep değildir; O kendi zatında ve sıfatlarında tektir. Yaratana'ın karakteri, yarattığının zıddı olmalıdır. Çocuğun da ebeveynlerine benzer olması gerekir; çünkü

⁷⁴⁶ Sâvî, age, I, 428.

⁷⁴⁷ Sâvî, age, II, 84.

⁷⁴⁸ Sâvî, age, III, 470.

⁷⁴⁹ Sâvî, age, III, 525.

⁷⁵⁰ Sâvî, age, II, 582.

onun bir parçasıdır. Bu nedenle çocuğun Allah’a isnad edilmesi imkansızdır.⁷⁵¹ Ayrıca İhlâs sûresinin 3. âyetinde: “*O, doğurmamış ve doğmamıştır*” Sâvî diyor ki: Bir çocuk bir babanın türüdür ve hiç kimse Allah’la aynı olamaz; çünkü Allah mutlak varlıktır. Allah kimseye muhtaç değildir ve kaybolmaz. Her yeni doğan ise bir bedendir ve yaratılmıştır; Allah ise böyle değildir.⁷⁵²

2.2.5.2. Kelâm Kavramlarının Açıklanması

Her bilim, kendisiyle ilgili ve diğer kavramlara daha yakın olan ve genel dilsel anlamdakilerin yanı sıra kendi alanında farklı anlamlara sahip olan kavramlara sahiptir. Sâvî zaman zaman bazı kelâmî terimleri açıklığa kavuşturur. Meselâ, Bakara sûresinin 264 âyetinde: “*Ey iman edenler, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın*” buyrulur. Sâvî iki çeşit nifak’ın olduğunu söylemektedir: *nifâk-ı amelî* ve *nifâk-ı dinî* veya başka bir deyişle *i’tikâdî*. *Nifâk-ı amelî*, bir kişinin Allah’ın rızası dışında davranışlarla sergilemesidir. Başka bir yerde diyor ki: *Nifâk-ı amelî* Peygamber (sav)’in sözlerinde şöyle gelmektedir: “*Konuşurken yalan söylemesi, söz verdiğinde yerine getirmemesi, emanete ihanet etmesi.*” Nifâk’ın diğer versiyonu (*nifâk-ı i’tikâdî*) da müslüman gibi görünme küfrü gizlemektir.⁷⁵³

Nisâ sûresinin 48. âyetinde: “*Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz*” buyurmaktadır. Sâvî’ye göre burada şirkten bahsedilmektedir. Burada küçük şirkten (riya) bahsedilmemektedir; çünkü bu, affedilen günahlar grubundandır.⁷⁵⁴

Yüce Allah’ın şöyle buyurmaktadır: “*De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? Ya da kulaklara ve gözlere kim mâlik (ve hakim) bulunuyor? Ölüden diriyi kim çıkarıyor, diriden ölüyü kim çıkarıyor? (Her türlü) işi kim idare ediyor? Allah, diyecekler. Öyle ise sakınmıyor musunuz*” (Yûnus 10/31) Bilgi/marifet iman değildir, iman içinden geçirmektir ve o bilgi ile beraber olup, ruhun inandığını ve Allah’ın tek olduğunu söylemektir.⁷⁵⁵ Sâvî, Hucurât sûresinin: “*Fakat Allah’ın size imanı sevdirmiş*

⁷⁵¹ Sâvî, age, IV, 36.

⁷⁵² Sâvî, age, IV, 590. Daha fazla örnek için bkz: I, 91, 120-121, 421, 428, 549; II, 199, 411, 471, 545; III, 46, 124, 183, 207, 357; IV, 37-38, 52, 590.

⁷⁵³ Sâvî, age, I, 206-207, 414.

⁷⁵⁴ Sâvî, age, I, 367.

⁷⁵⁵ Sâvî, age, II, 206.

ve onu gönüllerinize sindirmiştir” meâlindeki 7. âyetinde ise şöyle der: Tam imanın kalben inanmak, dille tasdiklemek ve ahlâk ile olduğunu söylemektedir.⁷⁵⁶

Secde sûresinin 5. âyetinde: “Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir. Sonra (bütün bu işler) sizin sayageldiklerinize göre bin yıl tutan bir günde O’nun nezdinde çıkar” buyrulur. Müfessir, her şeyin Allah’ın kazâ ve kaderine bağlı olduğunu söylemektedir. Sonra kazâ ve kaderin ne olduğunu açıklamaktadır. Kader Allah’ın yarattığı şeylerde eyleminin açıkça görülmesidir. Allah’ın bilgisine bağlandığında. O irade ettiğinde kazâ oluyor. Sanki şunu demek istiyor: yazılmış olan kazâdır, yaşanmış olan kaderdir.⁷⁵⁷

Kelâm ile ilgili kavramlar açıklarken Sâvî, bir taraftan onların manasını vermekte, öteki taraftan haklarında görüş farklılığı varsa kendi görüşünü belli etmektedir.

2.2.5.3. Küfür Teşkil Eden Sözler ve Davranışlar

Bir söz veya bir davranış insanı dinden çıkarabilir. Müfessir Sâvî, bir insanı hangi söz ve davranışların küfre veya şirke götürebileceğini birçok yerde vurgulamıştır. Buna örnek olarak Bakara sûresinin 158. âyetinde: “Şüphesiz ki, Safa ile Merve Allah’ın koyduğu nişanlardandır” geçen *şey’âirellah/nişanlar* kelimesinin açıklamasında dini şeylerin bize ibadet olarak verildiğini ifade etmiştir. Sa’y’ın dinin parçası olduğunu inkâr eden kimse küfre yönelmiştir.⁷⁵⁸ Orucu da inkâr eden kimsenin kâfir olduğunu, tembelliği sebebiyle orucu bırakan kimsenin kâfir değil, günahkâr olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁹

En’âm sûresinin 121. âyeti: “Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarmanız şüphesiz siz de Allah’a ortak koşanlar olursunuz” şeklindedir. Allah’ın haram kıldığı bir şeyi helal saymak veya Allah’ın helal kıldığı bir şeyi haram saymak insanı müşrik yapar; zira bu Allah’tan başka birisini hakem kabul etmektir. Şüphesiz ki bu şirkettir.⁷⁶⁰ Sâvî, buna bağlı olarak Bakara sûresinin 275. âyeti hakkında, faizin Kur’ân, sünnet ve ictihad ile haram

⁷⁵⁶ Sâvî, age, IV, 141; I, 374, 423; II, 345.

⁷⁵⁷ Sâvî, age, III, 347, I, 255; IV, 212.

⁷⁵⁸ Sâvî, age, I, 118.

⁷⁵⁹ Sâvî, age, I, 137.

⁷⁶⁰ Sâvî, age, I, 587.

kılındığını, onu helal sayanların da küfre düştüklerini açıklamıştır.⁷⁶¹ Zihâr da ictihada göre haramdır, onu helal sayan küfre düşmüştür.⁷⁶²

Sâvî, “Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapıtmıştır” (Nisâ 4/136) hakkında, âyette zikredilen herhangi bir hususu inkâr eden birinin küfre düştüğünü ifade etmiştir. Allah’ın sıfatlarından bir tanesini, Allah’ın meleklerine ve peygamberlerine küfür eden veya onları inkâr eden, Kıyamet gününe ve peygamberlerden birinin peygamberliğine inanmayan veya yukarıdaki unsurlardan sadece birini inkâr eden kimsenin cezalandırılması gerekir. Zira bu unsurların her biri dinin temel yapı taşıdır.⁷⁶³ Aynı zamanda bir peygamberin peygamberliğini inkâr eden kimse küfre düşmüş olur.⁷⁶⁴ Kıyamet gününe inanmayan veya onu inkâr eden kimse de küfre düşmüştür.⁷⁶⁵

Müfessirimiz, “Eğer iyilik veya kötülük ederseniz kendinize etmiş olursunuz” (İsrâ 17/7) hakkında, ibadetlerimizin Allah’ın yararına olduğunu söyleyen kimsenin küfür içinde olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶⁶

Müfessir, Nûr sûresinin 63. âyeti hakkında: “Peygamber’i, kendi aranızda birbirinizi çağırır gibi çağırmayın” Peygamber ile dalga geçenin kâfir olduğunu ve iki dünyada da lanetlendiğini ifade etmiştir.⁷⁶⁷

Allah’tan başka bir varlığın fayda verebileceğine veya zararı giderebileceğine inanmak da aynı şekilde küfürdür. Sâvî, Furkân sûresinin 50. âyetinin tefsiri hakkında şunları demiştir: “Bazı yıldızların insanların davranışlarını etki edebileceğine inanmak küfürdür. Zira davranışlarımıza ancak Allah etki edebilir. Bu tür şeyler ise etki eden değil, bizat kendisi de etkilenenlerdir. Ve her ne kadar gerçekleşme imkanı varsa da çoğu zaman gerçekleşmemektedir.”^{768 769}

⁷⁶¹ Sâvî, age, I, 214.

⁷⁶² Sâvî, age, IV, 261.

⁷⁶³ Sâvî, age, I, 413.

⁷⁶⁴ Sâvî, age, II, 225.

⁷⁶⁵ Sâvî, age, II, 274, 530.

⁷⁶⁶ Sâvî, age, II, 454.

⁷⁶⁷ Sâvî, age, III, 165.

⁷⁶⁸ Sâvî, age, III, 185. Daha fazla örnek için bkz: I, 34, 40-41, 75, 310, 421, 478, 495, 566; II, 15, 56, 147, 263, 451; III, 6, 46, 141, 180, 189, 226, 589; IV, 238-239, 240.

⁷⁶⁹ Sâvî, age, IV, 240.

Sâvî'ye göre “Biz Allah’ın oğullarıyız” sözünü mecazen bile söyleyen kimse küfre düşmüştür.⁷⁷⁰

2.2.5.4. İman, Kâfirler ve Başka Konularla İlgili Meseleler

Sâvî, yukarıda zikredilenlerin dışında hâşiyesinde bazı önemli kelâm meselelerine de değinmiştir. O meselelerden bazıları iman, diğerleri ise inanmayanları ve diğer birçok konuyu kapsayan problemlerdir.

2.2.5.4.1. İmanı İlgilendiren Meseleler

Tarih boyunca İslâm âlimleri, amelin imanın cüzü olup olmadığını, imanın artıp azalması gibi konularda tartışmış ve görüş farklılığına düşmüştür. Müfessir Sâvî, hâşiyesinde bu konulara değinmekte ve onları açıklamaktadır.

2.2.5.4.1.1. Amelin İmandan Cüz Olup Olmaması Meselesi

İslâm ulemasının görüşleri bu konu hakkında farklılaşmaktadır. Kimileri amellerin imanın bir cüzü olduğunu iddia ederken, diğerleri de olmadığını ifade etmektedir.

Sâvî, Muhammed sûresinin 2. âyetinde: *وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ* “İman edip yararlı işler yapanların, Rableri tarafından hak olarak Muhammed’e indirilene inanların günahlarını Allah ötmüş ve hallerini düzeltmiştir” buyurmaktadır. Sâvî, bu âyette vâv’dan dolayı iyi davranışların imana dâhil olmadığını, sadece tamamlamak için olduğunu söylemiştir ki bu Eş’arî’nin görüşüdür.⁷⁷¹

2.2.5.4.1.2. İmanın Artıp Artmaması

Bu meselede İslâm ulemasının görüşleri farklıdır. Bazıları imanın artıp azalabileceğini iddia ederken, diğerleri öyle bir şey olmayacağını, sadece imanın derecelerinin artıp azalabileceğini söyler, imanın kendisinin değil.

⁷⁷⁰ Sâvî, age, I, 367.

⁷⁷¹ Sâvî, age, IV, 100. Ayrıca bkz: Kılavuz, age, s. 27-29.

Mahallî, Enfâl sûresinin: “*Mü’minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah’ın âyetleri okunduğunda imanlarını (tasdik) artıran meâlindeki 2. âyetinde, yani tasdik olarak, tefsir etmiştir. Sâvî, Mahallî’nin bu sözleri imanın değil, tasdik artıp azaldığını anlamına geldiğini söylemektedir; çünkü peygamberlerin ve günahkârların imanı aynı olmaz, artışı kabul edilen, azalma da kabul edilir. Şâfiî’nin ve cumhur Ehl-i Sünnet’in görüşü bu şekildedir.*”⁷⁷²

Sâvî, Nisâ sûresinin 136. âyetinde: “*Ey iman edenler Allah’a iman ediniz...*” buyurulduğunu belirterek, ibadet yaparak, daha güçlü inanarak imanımızın artacağını söyler.⁷⁷³

2.2.5.4.2. Kâfirlerle İlgili Meseleler

Kâfirleri kapsayan ve Sâvî’nin önem gösterdiği meseleler şunlardır: Kâfirler şer’î hükümlerle yükümlü müdür, yoksa değil midir, kâfirlerin iyi amelleri ve çocukları ne olacak vb.

2.2.5.4.2.1. İnanmayanların Şeriatın Kurallarına Bağlı Olup Olmaması

İslâm âlimleri arasında bu konuda iki görüş vardır. Birincisine göre inanmayanlar şer’at kurallarıyla sorumlu olup, Kıyamet gününde namaz, oruç, zekât vs için sorumlu tutulacaklardır. Diğer görüş ise şer’atın kurallarına değil, sadece tevhid için sorumlu olacaklardır. Bizim müfessirimiz inanmayanların şer’atın kurallarıyla sorumlu olduklarını savunmaktadır.

Tevbe sûresinin 29. âyetinde: “*Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Rasûl’ün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın*” buyrulur. Sâvî, inanmayanların şer’at kurallarına tâbi olduğunu ve küfür cezasının yanında onun için sorumlu tutulacaklarını söylemektedir.⁷⁷⁴

⁷⁷² Sâvî, age, II, 91. Ayrıca bkz: Kılavuz, age, s. 34-35.

⁷⁷³ Sâvî, age, I, 120, 413. İman ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: I, 132, 413, 423, 477; II, 23, 206, 345; III, 20; IV, 119, 141, 148, 149.

⁷⁷⁴ Sâvî, age, II, 137.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez” (Enbiyâ 21/47), İnanmayanlar ile ilgili Sâvî şunu söylemektedir: İnanmayanlar, daha fazla ceza ile cezalandırılacaktır. Yaptıkları tartılacak, inanmadıkları için cezadan kurtulmaları değil, herhangi bir ceza azaltması ve durdurulması da söz konusu değildir. Kur’ân âyetinde şu belirtilmektedir: “Onlar için kıyamet gününde hiö bir ölçü tutmayacağız” (Kehf 18/105) Bunun onlara: “Onları Cehennem’de ebedelik alıştan kurtaracak tarzda bir terazi kurmayacağız” şeklindedir.⁷⁷⁵

2.2.5.4.2.2. Kâfirlerin İyi Davranışları

Sâvî, İbrâhîm sûresinin: “Rablerini inkâr edenlerin durumu: Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgârın, şiddetle savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şeyi elde edemezler” meâlindeki 18. âyetinde şunu söylemektedir: İnkâr edenler, yaptıkları iyi işler için küfürleri nedeniyle Kıyamet gününde fayda görmeyeceklerdir. Ancak dünyada müslüman olmaları zorunlu olmadığı için, kazanacağı ödüller onlar için sağlık ve rızık olur.⁷⁷⁶

2.2.5.4.2.3. Kâfirlerin Çocuklarının Âkıbeti

Şu’arâ sûresinin 120. âyetinde: “Geri kalanları suda boğduk” buyrulur Sâvî söylemektedir: Nûh’un halkına dünyevi ceza sel felaketi idi ve büyükleri kapsadı, küçükleri ve hayvanları da. Âhiret cezası olan ateş de buluş çağına ermiş bütün kâfirler için geçerli olup, onların çocukları ve bütün müşrik çocuklar Peygamber efendimizin şefaati sayesinde Cennet’e girecektir.⁷⁷⁷

Ayrıca, Sâvî’nin hâşiyesinde tertip ettiği sorular şunlardır: Kâfirlere istiğfar yapılır mı,⁷⁷⁸ Kâfirlere cezanın hafifletilmesi,⁷⁷⁹ Kıyamet gününde kâfirlerin durumu,⁷⁸⁰ onlarla dostluk yapılır mı⁷⁸¹ ve onlara lanet okumak için izin verildi mi?⁷⁸²

⁷⁷⁵ Sâvî, age, III, 52.

⁷⁷⁶ Sâvî, age, II, 360; III, 52.

⁷⁷⁷ Sâvî, age, III, 211.

⁷⁷⁸ Sâvî, age, II, 180

⁷⁷⁹ Sâvî, age, III, 435.

⁷⁸⁰ Sâvî, age, I, 405.

⁷⁸¹ Sâvî, age, I, 474.

2.2.5.4.3. Başka Konularla İlgili Meseleler

2.2.5.4.3.1. Fetret Ehli

Fetret ehli, Sâvî'nin deyiimiyle iki peygamber arasında yaşayanlara denir.⁷⁸³ Araplarla ilgili olarak, Hz. İsmâîl (as) ve Hz. Muhammed (sav) arası dönem, diğerleri ile ilgili olarak Hz. İsâ (as) ve Hz. Muhammed (as) arası dönem,⁷⁸⁴ daha sonraki nesillerle ilgili, İslâm âlimlerinin söylediği gibi, tebliğ ulaşmamış her kişiye Fetret ehli statüsü verilir. Kıyamet gününde bu kişilerin statüsü ile ilgili görüşlerini ayırmışlardır. Bazıları, Cennet'e gireceklerini, bazıları Cehennem'e gireceklerini, bazıları toza dönüşeceklerini söylemektedir. Bazıları ise Kıyamet gününde sınava tabi tutulacaklar; sınavı geçen kişiler Cennet'e geçmeyen kişiler de Cehennem'e girecektir.

Müfessirimiz bu konuyu birçok yerde ele almış ve Fetret ehlinin Cennet'e gireceklerini söylemektedir ve bu görüşüne Nisâ sûresinin 165. âyetini kanıt olarak sunmaktadır: *"Müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir."* Sâvî, Fetret ehlinin inançlarını değiştirse bile kurtulacağını söylemektedir. Allah Kur'ân'da İsrâ sûresinin 15. âyetinde şöyle buyurur: *"Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz."* Tâhâ sûresinin 132. âyetinde Allah şöyle diyor: *"Eğer biz, bundan (Kur'ân'dan önce) onları bir azapla helâk etseydik, muhakkak ki şöyle diyeceklerdi: Ya Rabbi! Bize bir elçi gönderseydin..."* Rivayetlere göre Fetret ehli statüsünde olan Hâtim et-Tâ'î, İmruülkays, Amr b. Lühey'in cezalandırılacağını aktarmaktadır. Bu Allah'ın tek başına bileceği bir şey olup, bu rivayetler ahâddır kesin kanıtlara karşı çıkamaz. Dersen ki, Allah'ın tek olduğuna kesin ve açık kanıtları varken nasıl insanların Peygamber'den önce kanıtı olabilir? Buna cevap olarak denilir ki: Allah bizi sadece aklen inanmamızla yükümlü kılmamıştır. Bunun için Peygamber'in gelmesi gerekir, yukarıda geçen âyetlerde olduğu gibi. Ehl-i Sünnet'in de dediği gibi, ancak şeri'atla Allah'ı tanırız.⁷⁸⁵

⁷⁸² Sâvî, age, I, 120; II, 228.

⁷⁸³ Sâvî, age, III, 431.

⁷⁸⁴ Sâvî, age, III, 443.

⁷⁸⁵ Sâvî, age, I, 425-426; II, 462; III, 431, 555.

Müfessirin Fetret ehli hakkındaki görüşü Tekvîr sûresinin 8. ve 9. âyetlerinin tefsirinde geçmektedir: “*Diri diri toprağa gömülen kıza, sorulduğunda. Hangi günahı sebebiyle öldürüldü?*” diye. Müfessir âyetteki sorunun, kâtilin kesin olarak cezalandırılacağı anlamına gelmediğini söylemektedir. Kâtil Fetret ehli statüsünde ise cezalandırılmayacak; Allah öldürülen kişiyi mükafatlandıracaktır.⁷⁸⁶

2.2.5.4.3.2. Beddua

Bakara sûresinin 161. âyetinde: “*İnkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüşlere gelince, işte Allah’ın, meleklerin ve tüm insanların lâneti onların üzerindedir*” buyurulmaktadır. Sâvî, bu âyetin özellikle kâfir olarak vefat eden kişileri ilgilendirdiğini söylemektedir. Her kim günahkâr olur ama mü’min olursa, bu tehditler onun için geçerli değildir ve ona beddua edilmez. Kimseye beddua etmek doğru değildir, kâfir bile olsa. Bunun delili Mâide sûresinin 65. âyetindedir: “*Eğer Ehl-i Kitap iman edip (kötülüklerden) sakınsalardı, herhalde (geçmiş) kötülüklerini örter ve onları nimeti bol Cennetlere sokardık.*” Çünkü hidayete erebilme ihtimali mevcuttur. Bunun yanı sıra belirsiz kâfir ve günahkâr üzerine beddua okumak câizdir.⁷⁸⁷

Hiz. Mûsâ (as)’ın duası Yûnus sûresinin 88. âyetinde şöyle geçer: “*Ey Rabbimiz! Onların mallarını yok et, kalplerine sıkıntı ver (ki iman etsinler).*” Hiz. Mûsâ’nın bu duayı, kaderlerini bildiği halde ettiğini bilmek lazımdır. Allah ona bunu göstermiştir. Bu nedenle onun duası onların kaderleriyle bir olmuştur. Bu nedenle duası bu kaderin bir tecellisidir. Bunun yanı sıra, kaderi belli olmayan kâfire bu tarz dua câiz değildir.⁷⁸⁸

2.2.5.4.3.3. Evliyânın Gaipden Haberdar Olup Olmaması

Sûfîlerin evliyâyâ ne kadar önem atfettikleri genel olarak bilinmektedir. Sâvî, bir sûfî olarak Allah’ın istediği kişiyi ve istediği kadar gaybı hakkında bilgilendirebileceği iddiasında bulunmaktadır. Örnek olarak Lokmân sûresinin 34. âyetinin açıklamasında: “*Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah’ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede*

⁷⁸⁶ Sâvî, age, IV, 462. Ayrıca konu ile ilgili bkz: III, 219; IV, 206.

⁷⁸⁷ Sâvî, age, I, 120.

⁷⁸⁸ Sâvî, age, II, 228.

öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır” Sâvî şunları söylemektedir: Allah’ın peygamberlerine, evliyâlarına gâipten bazı bilgileri vermesinin bir sakıncası yoktur. Bakara sûresinin 255., Cin sûresinin 26-27 âyeti hakkında âlimler şunu söylemektedir: Bazı Allah dostlarına Allah tarafından bazı sırlar verilebilir. Peygamberlere mûcize, evliyâlara da keramet verilir. Peygamber Efendimiz âyette geçen beş şeyi bilmeden Dünyadan ayrılmamıştır, ama onları gizlemesi emredilmiştir.⁷⁸⁹

Meryem sûresinin 64. âyetinde: *“Biz ancak Rabbinin emri ile ineriz. Önümüzde, arkamızda ve bunlar arasında olan her şey O’na aittir. Senin Rabbin unutkan değildir”* buyrulur. Sâvî âyetle ilgili şunu söylemektedir: Bir tek Allah her şeyin detayını bilir. Bilgilerin bir kısmını bazı canlılar bilebilir, peygamberler, evliyâlar gibi; ama Allah’ın isteği ile ve onları gizlemeleri gerekir, sadece emredilen bilgileri verebilirler.⁷⁹⁰

2.2.5.4.3.4. Kur’ân’ın Mahlûk Olup Olmaması

Bir kaç yerde Sâvî Allah’ın konuşması ve Kur’ân’ın yaratılışı konusunu zikretmiş ve izah etmeye çalışmıştır. Örnek olarak Enbiyâ sûresinin: *“Rablerinden kendilerine ne zaman yeni bir ihtar gelse, onlar bunu alaya alarak dinlerler.”* anlamındaki 2. âyetinde müfessirimiz, Kur’ân’ın bize indirilen lafızları, yaratılmış bir şekilde indirilmiş, manasına gelince, o Allah’ın sıfatıdır ebedi ve yaratılmamış olandır (*vasfun kâimun bizâtihî teâla fehuve kâdim*). Bunun yanı sıra, yaratılmış olana götüren kavramlar ve onlarda her zaman bir başlangıcı olan şey vardır. Âyetü’l-Kürsî ve İhlâs sûresinde olduğu gibi öncekilerin kıssaları ve bunun dışında Mü’minûn sûresi 91. âyeti de vardır; o da imkansız göstermektedir: *“Allah kendine eş almamıştır.”*⁷⁹¹

Lokmân sûresinin 27. âyetinde: *“Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak yine Allah’ın sözleri tükenmez. Şüphe yok ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir”* ve Kehf sûresi 109. âyetinde: *“De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce tükenecektir”* buyrulur. Burada, O’nun yanında ebedi olan konuşması zikredilmektedir. Onun ebedi konuşması bütün ilmini kapsamaktadır. Bunun dışında

⁷⁸⁹ Sâvî, age, III, 344.

⁷⁹⁰ Sâvî, age, II, 576.

⁷⁹¹ Sâvî, age, III, 41.

okunmak ve ibadet etmek için indirilen konuşması, başlangıcı ve sonu var olduğu için ebedi değildir.⁷⁹²

Allah'ın konuşmasına gelince, Hz. Mûsâ (as) ile olan konuşması ile ilgili Sâvî diyor ki: Nisâ sûresinin 164. âyetinde: *وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا* “*Ve Allah Mûsâ ile gerçekten konuştu*” buyrulur. Buradan anlaşılan şey, Allah hicabı kaldırmış ve Mûsâ Allah'ın sesini duymuştur. Allah'ın durup düşünmesi, sonra konuşması, durması söz konusu değildir. Bunun Allah'a yakıştırılması imkansız olduğu için, daha sonra *teklîmâ* denilmektedir. Bununla Allah'ın Hz. Mûsâ ile harfsız ebedi konuşması ile konuştuğu ve bunun mecaz olmadığı herhangi bir kısıtlama içinde olmadığı ve keyfiyetsiz olduğu ifade edilmektedir.⁷⁹³

Ayrıca A'râf sûresi 143. âyetinde, Tâhâ sûresinin 12 âyetinde, Şûrâ sûresinin 10. âyetinde, Kasas sûresinin 30. âyetinde Sâvî, Hz. Mûsâ (as)'nın Allah ile olan konuşmasının ve Mûsâ'nın duyduğu şeyin Kelâm-ı nefsî olduğunu söylemektedir. Hz. Mûsâ (as) konuşmayı ağacın tarafından duymamış, aracı olmadan, harfsiz, sessiz ve bütünüyle konuşmayı duymuştur. Allah kalıcı ve mütekellimdir, Hz. Mûsâ (as)'nın o konuşmadan dinlediği şeyler bize aktarılmıştır.⁷⁹⁴

Sâvî, Ehl-i Sünnet gibi Allah kelâmının yaratılmadığını, yaratılanın ise bizim duyduğumuz, okuduğumuz ve söylediğimiz kelimeler olduğunu, O'nun kelâmının ise ebedi olduğunu söylemektedir. Aynı şey diğer peygamberlere vahyedilen kelâm için de geçerlidir.

Sâvî'nin üzerinde durduğu diğer konular da şunlardır: Namazı terkedenin durumu,⁷⁹⁵ İslâm'ı kabul edip de Hicrete katılmayanlar,⁷⁹⁶ Allah için *nefs* kelimesinin kullanılması doğru mu,⁷⁹⁷ Allah birşey yapmak zorunda mı,⁷⁹⁸ nazar,⁷⁹⁹ tevekkül,⁸⁰⁰ melekler mi insanlar mı daha faziletli,⁸⁰¹ evliyâların günahsızlığı,⁸⁰² levh-i mahfûz,⁸⁰³ Şefaât ve başkalarının

⁷⁹² Sâvî, age, III, 341-342.

⁷⁹³ Sâvî, age, I, 425.

⁷⁹⁴ Sâvî, age, II, 58; III, 8, 196, 272.

⁷⁹⁵ Sâvî, age, IV, 572.

⁷⁹⁶ Sâvî, age, I, 394.

⁷⁹⁷ Sâvî, age, I, 519.

⁷⁹⁸ Sâvî, age, II, 239.

⁷⁹⁹ Sâvî, age, II, 309.

⁸⁰⁰ Sâvî, age, II, 309.

⁸⁰¹ Sâvî, age, II, 481.

günahlarını taşıma,⁸⁰⁴ Kıyamet gününde günahkârların çeşitleri ve durumları,⁸⁰⁵ bid'at,⁸⁰⁶ indirilen kitapların tahrif edilmesi,⁸⁰⁷ sihir,⁸⁰⁸ ve diğer birçok konu.⁸⁰⁹

Kelâm Yönü bölümü sonunda, Sâvî'nin Kelâm ile alakalı olan âyetlerin yorumlamasına önem verdiğini söyleyebiliriz. Birçok temel meseleye değindiği gibi, yan meselelere de değinmiştir. Bunun nedeni de, büyük ihtimalle Sâvî'nin bu ilim hakkında detaylı bilgiye sahip olması gerçeğinde yatmaktadır. Belirttiğimiz üzere onun bu konu hakkında *Cevheretu't-Tevhîd* adı altında bir eseri vardır. Ehl-i Sünnet görüşlerine bağlı kalsa da, bazı meselelerde onun tasavvuf ruhu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

2.3. FIKHÎ YÖNÜ

Müfessir Sâvî'nin Kur'ân âyetleri hakkındaki fikhî konulardaki yorumları incelendiğinde, sık sık dört mezhebin görüşünden veya seleflerinin görüşlerinden bahsettiğini görebiliriz. Sâvî, zaman zaman diğer fıkıh âlimlerinin/hukukçuların ve muhaddislerin görüşlerini de belirtirken, bazen cumhurun tutumunu vurgular. Bazen de sahâbe ve tabînin görüşlerini belirtir. Sâvî bazen tutumu ve delillendirmeden bahsetmeden sadece bir fikhî düşünceden bahseder, bazı zamanlarda da kısa bir argümandan bahseder ve atıfta bulunur. Ayrıca, Sâvî arasıra fikhî düzenlemelerin şartlarından ve hikmetinden bahseder ve zaman zaman ihtilafa düşen İslâm hukukçularının bazı meselelerdeki ihtilaflarının sonuçlarına işaret eder. Bunun yanında, bazı usul kurallarından da bahseder. Müfessir Sâvî'nin, bazı fikhî meselelerin bir özetini yapmak ve bazı gözlemler yapmak dışında kendi görüşünü belirtmediği dikkat çekmektedir.

⁸⁰² Sâvî, age, II, 478.

⁸⁰³ Sâvî, age, III, 398; IV, 152.

⁸⁰⁴ Sâvî, age, III, 527.

⁸⁰⁵ Sâvî, age, IV, 15.

⁸⁰⁶ Sâvî, age, I, 386.

⁸⁰⁷ Sâvî, age, I, 265.

⁸⁰⁸ Sâvî, age, IV, 592-594.

⁸⁰⁹ Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 15-16, 58, 64-65, 236, 248, 260, 272, 406, 415, 426, 450, 488, 526, 568; II, 24, 571; III, 20-21; IV, 48, 333, 336, 496.

2.3.1. Fıkḥî Konulardaki Tefsirleri

Sâvî hâşiyesinde yazarın fıkḥî konuları ilgilendiren hemen hemen bütün âyetlere değindiği fark edilmektedir. İbadât, muâmelât ve ukûbât konularını ilgilendiren âyetler müfessir tarafından yorumlanmıştır. Bazı durumlarda sadece hükmü zikrederek, bazı yerlerde ise dört hak mezhebin liderlerinin görüşlerini de zikrederek bunu yapmaktadır.

2.3.1.1. İbâdât

Abdest, teyemmüm, gusül, hayız, nifâs, namaz hakkındaki âyetler, oruç, zekât, hac, kurbân vs. hakkındaki âyetler Sâvî tarafından işlenmiştir. Konunun ayrıntılılardan kaçınarak, genel resim oluşturmak açısından bazı örnekler zikredilecektir.

2.3.1.1.1. Abdest

Mâide sûresinin: “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın*” anlamındaki 6. âyetinde, her ne kadar doğru düşünceye göre bu âyet inananlar için inmiş olsa da, Sâvî bu âyetin inanmayanları da kapsadığını zikretmektedir. إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ “*Namaz kılmaya kalktığınız zaman*” ibaresiyle “namaz kılmak istediğinizde” manası kastedilmiştir. Daha sonra müfessir, Beyzâvî’nin da iddia ettiği gibi âyetin zâhir manasının namaz kılmak isteyen her kişiye yönelik olsa da, durumun öyle olmadığını, manasının sadece abdestsiz olanlara yönelik olduğunu izah etmektedir.⁸¹⁰ Bunun yanı sıra yüzün ve ellerin yıkama sınırlarını izah eder; yüz saçın çıktığı yerden çenenin altına ve kulaktan kulağa kadar yıkanır. Eğer şahıs köse ise elini sakalın içinde gezdirmesi gerekir; eğer değilse sakalın dış bölümünü yıkaması yeterlidir. Ayrıca göz çukurlarını da yıkamasına gerek yoktur. Kollar ise dirseklerle beraber yıkanmalıdır; çünkü âyetle *ile’l-merâfiki* – *dirseklerinize kadar*, *ilâ* harf-i cerri ile gelir ve *me’a/ile* manasını vermektedir. Saçın meshi konusunda Ebû Hanîfe başının çeyreğini zorunlu tutarken, Mâlik ve Ahmed başın bütününün mesh edilmesi gerektiğini söylemektedir. Ayakların yıkanması da bileğe kadardır, yani onları da dâhil ederek yıkar. Sâvî, bunun yanı sıra abdest ve İslâm hukukçularının görüşleri hakkında bir çok detayı zikretmektedir.⁸¹¹

⁸¹⁰ Beyzâvî, age, I, 256.

⁸¹¹ Sâvî, age, I, 443-445.

2.3.1.1.2. Namaz

Sâvî, Bakara sûresinin: *الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ* şeklindeki ve: “*Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar*” anlamındaki 3. âyetinde ‘ve yukîmune’s-salâ’ ibaresiyle namazın maddî ve mânevî âdâbının kastedildiğini söylemektedir.⁸¹²

İsrâ sûresinin: *أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَ قُرْآنِ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا* şeklindeki ve: “*Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastıracağı kadar (belli vakitlerde) namaz kıl; bir de sabah namazını. Çünkü sabah namazı şahitlidir*” meâlindeki 78. âyetinde, müfessir Sâvî bu âyetin manasının; “Allah’ın sana farz kıldığı namazları üzerinde devamlı ol” yani “Günlük 5 vakit namazı, onların şartları, rükünleri ve adapları ile beraber kıl” olduğunu söyler. “*Dulûk*” Arapça’da taşımak veya yer değiştirmek anlamına gelir. Öğlen güneş göğün yarısından diğer kısma doğru hareket etmektedir. Aynı kavramı onun batışı için de kullanmaktadır. Bu nedenle *أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ* “*Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastıracağı kadar*” kelimelerinde öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazına işaret varken *قُرْآنِ الْفَجْرِ* kelimesinde ise sabah namazına işaret mevcuttur.⁸¹³

Sâvî, Nisâ sûresinin: “*Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur*” anlamındaki 101. âyetinde, İslâm ulemâsının, namazın temelinin iki veya dört rekat oluşu konusunda üç fırkaya ayrıldığını söylemektedir. Bazıları namazın temelde dört rekat olmak üzere emredildiğini ve mukîm olanlar için öyle kaldığını, yolcular için ise ikiye düşürülerek kolaylaştırıldığını. Diğerleri ise namazın temelinde iki rekattan ibaret olduğunu ve yolcular için aynı kaldığını, mukîmler için ise dörde çıkarıldığını söylemektedirler; son görüşe göre ise her birinin ayrı ayrı emrolduğu iddia edilmektedir.⁸¹⁴

2.3.1.1.3. Oruç

Arapça’da sıyâm (الصِّيَام) bir şeyden vazgeçip onu bırakmak anlamını ifade etmektedir.⁸¹⁵ Bir terim olarak ise; fecrin doğmasından güneşin batımına kadar, insanın

⁸¹² Sâvî, age, I, 15.

⁸¹³ Sâvî, age, II, 485.

⁸¹⁴ Sâvî, age, I, 396.

⁸¹⁵ İbn Manzûr, age, XII, 350.

oruçlu olduğunu bilerek ve buna niyetli olarak, orucu bozan şeylerden kendisini tutması, şeklinde tarif edilmektedir.⁸¹⁶

Sâvî, Bakara sûresinin: “Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz. Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder” meâlindeki 183. ve 184. âyetinde: “Sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı” ibaresi altındaki benzerlik karşılaştırması orucun vacipliği konusundadır; şekli veya sevabına yönelik değildir, açıklamasını yapmaktadır. Daha sonra, yolcuya, hasta insana verildiği gibi oruç tutmama izni verildiğini; şayet yolculuk çok ağır gelmez ise, tutarsa daha iyi olacağını söylemektedir. Yolculuğun yapılış şekli açısından karadan veya havadan oluşu arasında her hangi bir fark yoktur.⁸¹⁷

Bakara sûresinin bir sonraki âyetinde: “Öyle ise sizden ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun. Kim o anda hasta veya yolcu olursa, (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kaza etsin” buyrulur. Sâvî, bu âyetteki hitabın mükellef olup orucu tutabilen ve mazeretli olmayan kişiye yönelik olduğunu söylemektedir. Âyette kastedilen hasta ise, ağır bir hastalığa yakalanmış ve orucu tutamayacak durumda olanıdır, yolcu için ise namazın kısaltıldığı yolculukta olması ve yolculuğa şafaktan önce çıkması şartını koşmaktadır.⁸¹⁸

2.3.1.1.4. Zekât

Zekât (الزَّكَاةُ) kelimesi *artma*, *çoğalma*, *arıtma* ve *bereket* anlamına gelmektedir. Fıkıh terminolojisinde ise: Müslümanların hür ve akıl baliğ olan, nisâb miktarına ulaşan, havâic-i asliyyeden fazla olan ve üzerinden bir tam yıl geçmiş olan mallarının belli bir miktarını hak eden kişilere bağışlamalarına zekât denilmektedir.⁸¹⁹

En’âm sûresinin 141. âyetinde yer alan: “Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakayı) verin” ifadesi kimilerine göre Mekkî, kimilerine göre de Medinî bir

⁸¹⁶ Râzî, age, IV, 321.

⁸¹⁷ Sâvî, age, I, 136-137.

⁸¹⁸ Sâvî, age, I, 138.

⁸¹⁹ el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li Ta’lîl-i Muhtâr* (tlk. eş-Şeyh Mahmûd Ebû Dakîka), Çağrı Y., İstanbul 1991, I, 99; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 329-330, Bilmen Yay., İstanbul t.y.

âyetidir. Buna bağlı olarak ulemâ âyetin farz ifade etmesi konusunda ihtilafa düşmüştür. Bazıları vâcip olduğunu, diğerleri mendûb olduğunu iddia etmektedir.⁸²⁰

Müfessir Sâvî, Tevbe sûresinin: “*Sadakalar (zelâtlar) Allah’tan bir farz olarak ancak yoksullara (fukarâ’), düşkünlere (mesâkîn), (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir*” meâlindeki 60. âyetinde zekâtın kimlere verileceğine ve Hz. Peygamber’e veya Ehl-i Beyt’e verilemeyeceğine dair bilgi taşıdığını anlatmaktadır. Onlara bir lütuf olarak, Allah zekâtı kendilerine haram kılmıştır. Daha sonra Sâvî, ulemânın *fakîr* ve *miskîn* kelimeleri konusundaki ihtilaftan söz etmektedir. Şâfiî mezhebine göre *fakîr* *miskîn*’den daha kötü ve daha zor geçimi kapsayan kavram olup, devamında *fakîr* hiçbir şeye sahip olmayan birisi için kullanılırken, *miskîn* az veya yetersiz mal varlığına sahip olan için kullanılmaktadır. İmâm Mâlik’e göre durum tam tersidir; *miskîn* hiçbir şeye sahip olmayan, *fakîr* ise az veya yetersiz şeye sahip olandır. *Yetersiz* kavramı hakkında İmâm Mâlik, bir yıl içinde lazım olan mala işaret ederken, İmâm Şâfiî ortalama yaş süren bir hayat için lazım olan, yani altmış yıla işaret etmektedir. Ve böylelikle bahsedilen her tür yorumu ve bazı zamanlarda dört hukukçunun görüşünü de belirtmektedir.⁸²¹

2.3.1.1.5. Hac

Hac (الحج) sözlükte *kasdetmek, yönelmek* anlamını ifade eden bir kelimedir. Fıkıh terminolojisinde ise: Mekke şehrindeki Kâbe’yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menâsiki yerine getirmek, olarak tarif edilmektedir.⁸²²

Bakara sûresinin hac hakkındaki 196. âyetinde, Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: “*Sizden her kim hasta olursa, yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir.*” Sâvî, hac sırasında yapılan kurbân kesimlerinin çeşitlerini de zikrederek der ki: Hac esnasında kurbânın üç çeşidi vardır: *fidye, hedy ve cezâ*. Eğer kurbân kesiminin bir musibetiyle veya canının istediği bir şeyi yapmasıyla

⁸²⁰ Sâvî, age, I, 601.

⁸²¹ Sâvî, age, II, 151-152.

⁸²² Bilmen, age, s. 365; İlmihal, I, 514.

alakası varsa, o *fidyedir*. Eğer kurbân kesimi hac veya umre sırasında gönüllü olsun, zorunlu olsun saçın kesimi veya kısaltmasını kapsıyorsa, o *hedy*'dir. Şayet kesim yapılmış olan bir avdan dolayı ise o zaman o *cezâdır*.⁸²³

Aynı şekilde Bakara sûresinin: “*Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hcca niyet ederse...*” anlamındaki 197. âyetinde Sâvî der ki: Bu âyetten, hacın kendine özel bir zamanının var olduğu ve ancak o zamanda yapılabileceği anlaşılır. Umre ise hac mevsimi dışında, yıl boyu yerine getirilebilir. Bu nedenle hacın iki tane mîkâtı vardır: Mekân-ı mîkât: Irâk, Zelemlem, Zulhuleyfa, Cuhfa ve Karn'dır. Zamân-ı mîkâtı; ihramı giymek için Şevvâl ve Zilka'de ayları ve Zilhicce'nin ilk on günüdür. Hacın bitimi ve ihrâmdan çıkmak, Zilhicce ayının kalanında yapılmaktadır. “*Kim o aylarda haca niyet ederse*” ibaresi hakkında Sâvî, burada kendisin ihrâm giyerek hac yapacağına söz veren kişinin kastedilmektedir.⁸²⁴

2.3.1.2. Muâmelât

Müslüman toplumların hayat tarzında ve tecrübe birikiminde yer alan hukuki hayata ilişkin hükümler, fikhın üç ana bölümünden biri olan Muâmelât bölümünün ana konusunu teşkil eder. Bunlar, şahıs hukuku ve aile hukukudur.

2.3.1.2.1. Şahıs Hukuku

Haklardan faydalanabilen ve hak sahibi olabilen kişiye şahıs denir. İslâm hukukuna ait klasik eserlerde şahıs hukuku ehliyet, neseb, mehir, nikâh, talâk, nafaka, hacr, vasiyet ve ferâiz başlıkları altında ele alınmıştır.⁸²⁵

Müfessir Sâvî, yukarıda zikredilen haklar kapsayan âyetlerin fikhî yorumuna değinmiştir. Örneğin Nisâ sûresinin: “*Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin; eğer gönül hoşluğu ile o mehrin bir kısmını size bağışarlarsa onu da afiyetle yeyin*” meâlindeki 4. âyetinde, kadının mehir olarak adlandırılan kadın hakkından bahsedilir. Âyette bu sadaka olarak geçmektedir. İmâm Mâlik'e göre en az mehir miktarı olarak, şer'î altının dörtte bir veya 3 şer'î gümüş veya buna eş değer olanın verilmesi

⁸²³ Sâvî, age, I, 148.

⁸²⁴ Sâvî, age, I, 150.

⁸²⁵ Karaman, *İslâm Hukuku*, II, 21-22.

gerekir. İmâm Şâfiî'ye göre ise mülk olarak sayılan herhangi bir şey mehir olarak verilir. Demirden yapılmış bir yüzük bile mehir olarak verilebilir. Hanefîler'e göre verilmesi gereken 10 şer'î gümüşdür. Üst sınır yoktur ve taraflar arasında belirlenir.⁸²⁶

Bakara sûresinin: “*Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler dört ay beklerler. Eğer (bu müddet içinde) kadınlarına dönerlerse, şüphesiz Allah çokça bağışlayan ve esirgeyendir*” meâlindeki 226. âyetinde, *talâk-ı îlâ* olarak adlandırılan bir hükümden söz edilmektedir. Sâvî ilk olarak *talâk-ı îlâ*'nın tarifini yapar; daha sonra hükmünü izah eder. Arap dilinde *îlâ* yemin demek iken, fıkıh terminolojisinde *îlâ*, bir erkeğin daha önce cinsi münasebette bulunduğu ve kendisinin tekrar cinsi münasebette bulunabileceği bir kadınla, dört aydan fazla bir süre münasebette bulunmayacağına dair Allah veya başka bir şey ile yemin etmesi demektir. Şu yemin açık kelimelerle ifade edilir: *Seninle cinsel münasebete girmeyeceğim* veya mecaz anlamında; *Senin cenâbetinden dolayı gusûl almayacağım*. *Îlâ*'nın hükmü Allah'ın Kur'ân'da açıkladığı gibidir. Erkek, yemin bizzat onun tarafından geldiğinden dolayı, yemini süresince gıda ve giyim bakımından kadına bakmak zorundadır. Nüşûz durumu olduğunda ise (kadın bir hata yaptığında veya kendini adama yasak ettiğinde), ne gıda, ne giyim yardımı yapılır. Yasağın gün sayımı, sözün söylendiği ilk günden itibaren başlamakta; eğer mecaz anlamı kullanılıp anlaşılmadıysa, o durumda gün sayımı hâkimdeki ilk duruşmadan itibaren başlamaktadır. Kişinin kadına yaklaşması ve yeminden dönmesi durumunda, Allah ile yemin edilmiş olmasından dolayı o yemini yerine getirmesi veya bir köle azat edilmesi gerekmektedir. Eğer kişi yeminden dönmeyip kadına dört aydan fazla yaklaşmaz ise, hâkim bu durumda ikisinin boşanması emrini verir ve bu talâk bâin olarak değil, ric'î sayılmaktadır.⁸²⁷

2.3.1.2.2. Âile Hukuku

Âile hukuku âile fertlerini, yani erkek, kadın ve çocuğu kapsamaktadır. Erkeklerin haklarından Nisâ sûresinin: “*Erkekler kadınlar üzerinde yöneticidir (kadınlardan üstündür)*” meâlindeki 34. âyetinde görülmektedir. Sâvî, bu âyete göre erkeğin iki çeşit önceliğe sahip olduğunun anlaşıldığını söylemektedir; biri verilmiş diğeri ise kazanılmıştır. Ondandır erkeğin kadından daha fazla neyle üstün kılındığından bahseder ve şöyle der:

⁸²⁶ Sâvî, age, I, 334-335.

⁸²⁷ Sâvî, age, I, 172.

Daha yüksek derece akla ve dindarlığa sahip, (çocuklar üzerinde) velâyet, şehadet (tanıklık), cihad, Cuma namazı, cemaat, peygamberlik, sultanlık (peygamberler ve sultanlar erkeklerdendir), dünyada birden fazla kadınla evlenebilmesi (çok eşlilik), Cennet'te de çok sayıda hûri sahibi olması, boşanma hakkı ve ric'atın erkeğin elinde olmasıdır. Bunun yanı sıra her ne kadar bazı erkekler kadınlardan iyi ise, bazı kadınlar da diğer erkeklerden daha iyidir; Meryem bnt. İmrân, Fâtıma, Hatîce ve Âişe gibi.⁸²⁸

Kadınların hakları Nisâ sûresinin: “*Onlarla iyi geçinin*” meâlindeki 19. âyetinde geçer. Allah erkeklere, kadınlara sözlü veya filli olsun iyi davranmasını emreder. Bunun içine, onları hem dünyada, hem âhirette faydalı olacak ve yetenekli oldukları şeylere doğru yönlendirilmesi ve eğitilmesi de girmektedir.⁸²⁹ Bakara sûresinin 228. âyetinin yorumunda Sâvî der ki: Kadının giyim, gıda, bakım ve ona karşı iyi davranması, erkeğin üstünde olan haklarıdır.⁸³⁰

Çocukların haklarından bahseden, Bakara sûresinin: “*Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler*” meâlindeki 233. âyetinde müfessir Sâvî, buradaki emrin üç şartla mendûp olduğunu söylemektedir: Eğer çocuğun babası zenginse veya çocuğun bir malı varsa; çocuğu emzirecek ve çocuğun da kabul edebileceği bir kadını bulabiliyorsa. Şayet şartlardan bir tanesi yerine gelmemiş ise kadın çocuğunu emzirmek zorundadır. Çocuğun cinsiyeti de fark yaratmamaktadır. İmâm Mâlik'e göre bahsedilen iki yıllık süreç tahmini olarak verilmiş ve kendisi ona ilaveten iki ay koymuştur. İmâm Şâfiî ise vaktin tam olarak belirlendiğini söylemektedir.⁸³¹

2.3.1.3. Ukûbât

Fıkıh'ın üç ana bölümünden biri Ukûbât'tır. Bunun alt bölümleri de, hadler, kısâs hükümleri ve ta'zîr cezalarıdır.

⁸²⁸ Sâvî, age, I, 358.

⁸²⁹ Sâvî, age, I, 347.

⁸³⁰ Sâvî, age, I, 174.

⁸³¹ Sâvî, age, I, 178.

2.3.1.3.1. Hadler

Had (حد) kelimesinin çoğulu (حُدُود) hudûd olup men anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bir şeyin mahiyetini tarif ve tayin eden şeye de had denilir. Fıkıh terminolojisinde Allah hakkı olarak infâzı gerekli olan belli cezalar, had adlandırılmıştır.⁸³²

Kamu menfaati için, yani, toplumsal duruma ait fesatları def, menfaatleri celb için ifası icab eden ve mikdarları şer'an muayyen bulunan hadler, hadd-i serika, hadd-i sekr, hadd-i hamr, hadd-i zina, hadd-i kazf ile yol kesicilere mahsus hadden ibarettir. Bunlara hudûd-ı hâlise denildiği gibi *hukûkullah* da denilir.⁸³³

2.3.1.3.1.1. Hırsızlık

Mâide sûresinin: “*Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin*” anlamındaki 38. âyetinde bu azadan bahsedilir. Hırsızın elinin kesilebilmesi için, çalınan malın değerinin, dinarın çeyreği veya 3 şer'î dirhem olması gerekir. Aynı zamanda bu malın muhafazalı bir yerden çalınması gerekir. Hırsızlığın açık bir şekilde ispat edilmesi veya hırsız tarafından itiraf edilmesi şarttır. Şayet hırsızlığı itiraf ederse sonra da hırsızlığı inkâr ederse, eli kesilmemekte, fakat çalınan malı geri iade etmesi gerekmektedir. Diğer durumda malı çaldığı ispat edilmediği takdirde, kendisi saklamak zorunda, pişman olmak zorunda ve malı geri iade etmek zorundadır. Sâvî, Süyûtî'nin ilk hırsızlıkta sağ elin bilekten kesileceği hükmüne katılmıştır. İkinci hırsızlık durumunda sol ayak bilekten kesilmektedir. Üçüncü hırsızlık durumunda ise hırsızın sol eli bilekten kesilmekte, dördüncü hırsızlık durumunda sağ ayak bilekten kesilmektedir. Tekrar hırsızlık durumu yaşanırsa hırsıza ta'zîr cezası uygulamaktadır.⁸³⁴

2.3.1.3.1.2. Zinâ

Sâvî, Nûr sûresinin: “*Zinâ eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun; Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dininde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın. Mü'minlerden bir grup da onlara uygulanan cezaya şahit*”

⁸³² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, III, 14.

⁸³³ Bilmen, *age*, III, 15.

⁸³⁴ Sâvî, *age*, I, 464.

olsun” meâlindeki 2. âyetinde *ez-Zânî* (zinâ eden erkek) ve *ez-Zâniye* (zinâ eden kadın) kelimelerinin genel kavramlar olduğunu, hem evli, hem de bekar olanı kapsadığını; yalnız Sünnet’in sopa vurma hükmünü bekar olan, taşlama hükmünün ise evli olan ve zinâ yapan kişiyi kapsadığını aktarmıştır. Ceza uygulanacak olan sopa/kamçı tek başlı ve yumuşak olmak zorundadır. Erkeğe ceza uygulanırken elbisesi çıkarılır, kadına uygulanırken elbisesi kalır; yalnız onu acıdan koruyacak olan şeyler çıkarılır. Aynı zamanda bahsedilen ceza dışında zinâ eden kişi şehirden bir seneliğine sürgün edilir. Eğer köle bu günahı işlerse, onun üzerine yarı ceza uygulanır; yani elli kırbaç ve yarım sene şehirden kovulma cezası verilir ki bu da İmâm Şâfiî’nin mezhebidir. İmâm Mâlik’e göre kovulma cezasının sadece özgür erkeğe ait olduğunu, özgür kadın ve kölenin ise sürülmediğini söylemektedir. İmâm Şâfiî’nin bir görüşüne göre ceza uygulanma anında en az üç, diğer görüşüne göre en az 4 kişi şahit olmak zorundadır. İmâm Mâlik ise cezaya en az dört kişinin şahit olmak mecburiyetinde olduğunu söylemiştir.⁸³⁵

2.3.1.3.1.3. Zinâ İsnâdı (Kazf)

Müfessirimiz, Nûr sûresinin: *“Namuslu kadınlara zina isnadına bulunup, sonra (bunu isbat için) dört şahit getirmeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar”* meâlindeki 4. âyetinde diyor ki: Zina büyük günah olması hasebiyle ve onun cezası da büyük olduğundan, yapılane dair açık ve kesin bir delil olmak zorundadır; ya yapanın itirafı veya o işi gören dört adet şahit gereklidir. Eğer bir şahit eksik olursa, diğer üç kişi üzerinde iftira cezası uygulanmalıdır. Aynı zamanda dört şahidin ifadesi aynı olmak zorundadır; eğer bir farklılık gösteriyor ise hepsine seksen kamçı cezası uygulanmaktadır. Âyette kadına olan iftiradan söz edilmiştir; ama erkeğe yapılan iftiranın hükmü aynıdır. Bunun yanı sıra âyette namuslu olan kadınlara yapılan iftiradan söz edildiğinden, bununla ilgili ceza verilmekte; namussuz olan kadınlara yapılan iftiradan dolayı ise ceza verilmemektedir. Bunun yanında suçlama yapılan kişinin o işi yapabilme kabiliyetinde olması zorunludur. Eğer suçlanan kişi *mecebûb* (cinsel yönden iktidarsız) ise, o zaman kırbaç cezası değil ta’zîr cezası uygulanmaktadır. Aynı zamanda kişi özgür, müslüman ve mükellef olmak zorundadır. Bahsedilen bütün şartlardan bir

⁸³⁵ Sâvî, age, III, 131-132.

tanesi ortadan kalkar ise ceza hükmü geçersizdir. Bunun istisnası eşcinsellik suçu ile suçlanan ve suçu işleyebilme kabiliyetine sahip erkek ve kız çocuklarıdır. İmâm Mâlik onlara had cezası verirken Şâfiî’de ta’zîr uygulanmaktadır. İftira atan kişinin şahitliği ise İmâm Mâlik ve Şâfiî’ye göre tövbe ettiği durumda kabul edilirken, Ebû Hanîfe onu tövbe halinde bile kabul etmemiştir. Ayrıca ittifak edilen görüşe göre, üzerinde uygulanacak olan iftira cezası tövbe ettiği durumda bile uygulanmaktadır.⁸³⁶

2.3.1.3.1.4. İçki İçme (Şürbü’l-Hamr)

Bakara sûresinin 219. âyetinde: “*Sana şarap ve kumar hakkında soru sordular*” buyrulur. Sâvî, alkolün, akli engelleyen herhangi bir sıvı olduğunu, üzüm olmasa bile, necis bir şey olduğunu ve onu tüketenlere had cezası uygulanması gerektiğini hatırlatır. Hatta bazı Mâlikî âlimlerin görüşüne göre, iğneyi alkole batırıp, sonra bu iğneyi ağzına koyup tükürüğü yutarsa bile cezalandırılması gerekir. İcmâ edilen şey ise, üzüm suyundan yapılan alkol sarhoşluk versin veya vermesin, az veya çok içmek haramdır. Sarhoşluk veren diğer bütün içecekler için ise bütün mezheplerde ve bazı Hanefilerde hüküm aynıdır. Diğer Hanefilere göre ise, içeceğin sarhoş eden miktarı ancak haramdır. Diğer sarhoşluk veren sert içecekler, haşhaş ve afyon ise, sarhoşluk veren ve akli alan miktarları haramdır, onun dışında temizdir.⁸³⁷

Bu âyetin inmesinden sonra, Nisâ sûresinin: “*Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın*” anlamındaki 43. âyeti inmiştir. Ondan sonra Mâide sûresinin: “*Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz*” anlamındaki 90. âyeti de inmiş ve âyetle içki tamamen yasaklanmıştır.⁸³⁸

Müfessir Sâvî, içki içmenin haddini zikretmemektedir. Bunu sebebi, büyük ihtimal Hz. Peygamber zamanında, bu suçta belli ve kesin bir ceza uygulanmaması, ta’zîr türünden bir ceza olarak görülüp, sorumlu olanlara (ulu’l-emre) bırakılmasıdır. Hz. Peygamber ve sahâbe zamanında içki cezasının 40-80 sopa arasında olduğu anlaşılmaktadır.⁸³⁹

⁸³⁶ Sâvî, age, III, 132-133.

⁸³⁷ Sâvî, age, I, 165.

⁸³⁸ Sâvî, age, I, 165.

⁸³⁹ Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, I, 222-223.

2.3.1.3.2. Kısas Hükümleri

Kısas (قصاص) kelimesi, bir şeyin izine tâbi olmak, onun benzerini yapmak anlamını ifade etmektedir. Şeriatta ise, kâtili maktûl mukabilinde öldürmek veya yaralı veya kesilmiş bir uzuv mukâbilinde, yaralayan veya uzvu kesen kişinin ona mümâsil olan uzvunu yaralamak veya kesmek anlamına gelmektedir.⁸⁴⁰

2.3.1.3.2.1. Adam Öldürme

Bakara sûresinin: “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa, artık (taraflar) hakkâniyete uymalı ve öldüren ona gereken diyeti güzellikle ödemelidir...” meâlindeki 178. âyetinde, Sâvî kısâs kelimesinin aslında *elkaved* (القود), yani kâtili öldürmek anlamına geldiğini ifade etmektedir. Kısâs, iki amel ve özelliğe göre sınırlandırılmıştır. Özellikler özgürlük ve İslâm, ameller ise katil ne şekilde suç işlediyse, aynı şekilde ona da yapılmasıdır. Eğer kılıçla öldürdüyse kılıçla öldürülmesi, eğer başka bir şeyle öldürdüyse o şekilde yapılmasıdır. Kâtil genel olarak öldürdüğü kişinin ya dengi, ya da aşağısında olmalıdır; şayet daha yüksek pozisyonda, özgürlük ve din bakımından farklı olursa kısâs uygulanmamaktadır. Yani köle için özgür kişi öldürülemez; bu durumda diyet, yüz sopa ve bir yıllık hapis cezası verilir, sünnetten anlaşıldığına göre. Aynı zamanda özgür bir kâfir için köle bir müslüman da öldürülmesi; çünkü İslâm özgür olman üzerindedir. Tersine ise câizdir. Ulemâ bir erkeğin kadın için öldürüleceği ve tersinin de yapılacağına dair icmâ etmiştir. Eğer bir köle başka bir köleyi öldürürse ölen kölenin sahibi, kısâs, yani öldürmeyi veya ölen kölenin veya öldürenin veya her ikisinin değerinde kan parası isteyebilir.⁸⁴¹

2.3.1.3.2.2. Adam Yaralama

Mâide sûresinin: “Tevrât’ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Yaralar da kısastır” meâlindeki 45. âyetinde, Sâvî ilk olarak öncekilerin şeriatının, şayet içerisinde herhangi bir şey

⁸⁴⁰ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, III, 18.

⁸⁴¹ Sâvî, *age*, I, 133.

yasaklanmadıysa, bizim de şeriatımız olduğunu ifade etmiştir. Mâlikî mezhebi bu âyeti yukarıda zikredilen görüş için bir delil olarak kullanmaktadır. Yüce Allah'ın sözlerinde: “ *Yaralar da kısastır*” buyrulur. Süyûtî dedi ki: Kısâs yapılabilir olan her şeyde vardır. Şayet kısas imkansız olursa, o halde durum hakime bildirilir ve sonuç da hakimin görüşüne göre belirlenmektedir. Sâvî, bu görüşün Süyûtî'nin mezhebinin görüş de olduğunu söyler.⁸⁴²

2.3.1.3.3. Ta'zîr Cezaları

Ta'zîr cezaları, hakkında belli bir ceza ve bir hadd-i şer'i mevcut olmayan cürümlerden dolayı tertib ve tatbik edilecek tedib ve cezalardan ibarettir.⁸⁴³ Hakkında kefâret ve had nev'inden cezalar bulunmayan suç ve cezalarda, Allah veya kul hakkı olarak yerine getirilen, miktar ve keyfiyeti ulû'l-emre bırakılmış cezalar olarak da tarif edilmektedir.⁸⁴⁴ Müfessir Sâvî, içki içen, fâsık, faiz yiyen vb. kişiler için ta'zîr gerektiğini söylemektedir. Aynı zamanda, zina isnâdı ve hırsızlık başlıkları altında belitriğimiz gibi, bazı durumlarda ta'zîr cezası uygulanır. Ayrıca bir önceki başlıkta geçtiği gibi, kısâs yapılamadığı durumlarda ta'zîr cezası da uygulanmaktadır.⁸⁴⁵

Sâvî'nin hâşiyesinde fıkıh ile ilgili bütün temel konulara değindiği fark edilmektedir. Genel olarak dört ana mezhebin görüşlerine başvurmuş olsa da, aynı zamanda ashaba ve ileri gelen âlimlerin görüşlerine de başvurmuştur. Sonraki satırlarda Sâvî'nin yöntemi detaylı bir şekilde sunulacaktır.

2.3.2. Dört Mezhep İmâmlarını Zikretmesi

Muhkem âyetler hakkında tefsir yapan Sâvî, bazen sadece bir imâmın görüşünü verirken, bazen iki imâmın, bazen ise üç imâmın ve bazen de dört imâmın görüşlerini belirtir.

2.3.2.1. Sadece Bir İmâmın Görüşlerini Belirtmesi

Müfessirimiz, tek bir imâmın görüşünden nadiren söz eder, çoğunlukla iki imâmın, üç veya dört imamın görüşlerine atıfta bulunur. Sadece bir mezhepten

⁸⁴² Sâvî, age, I, 469.

⁸⁴³ Karaman, *İslâm Hukuku*, I, 233.

⁸⁴⁴ Karaman, *İslâm Hukuku*, I, 145.

⁸⁴⁵ Örnekler için bkz: I, 469; III, 133.

bahsettiği zaman, bu mezhep çoğunlukla Mâlikî mezhebi olur. Bunun muhtemel nedeni, müfessirin Mâlikî mezhebine mensup olmasıdır. 10 yerde, Sâvî'nin sadece Mâlikî mezhebine işaret ettiği görülebilir.

Bakara sûresi 173. âyetinin yorumunda: “Allah sizi ancak ölüyü (leşi), kanı ve domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı” Süyûtî bu âyette domuz eti zikredilmiş söyler çünkü genel olarak insanlar tarafından domuzdan onu kastedilir, ayrıca etin yanında onun diğer ürünleri de yasak olduğunu eklemektedir. Sâvî müfessirin kelimelerinden domuzun kılı bile pis olduğunu anlaşılabileceğini eklemektedir. Bununla beraber Mâlikî mezhebi domuz postun/kılı kullanılmasını ve giyilmesini câiz kılmıştır.⁸⁴⁶

Nisâ sûresinin 23. âyetinin şu sözlerine bakıldığında: “Sizi emziren analarınız, size haram kılındı” âyetin dış görünüşüne dayanarak, emzirmenin dikkate alınmasının gerekli olmadığı söylenmektedir. İmâm Mâlik ise çocuğu iki yıl boyunca emzirmiş olmasını şart koşturmaktadır.⁸⁴⁷

Mâide sûresinin 33. âyetinin sebebi nüzûl durumunu yorumlarken Süyûtî, Hz. Peygamber’in hasta olanlara deve sütü ve idrardan içmelerine izin verdiğini söyler. Sâvî, İmâm Mâlik’in bir önceki görüşüne dayanarak, eti yenilebilir hayvanların fadl/fazlalık, temiz olduğunu söyler.⁸⁴⁸

Diğer üç imamın görüşlerini, Sâvî ayrı ayrı zikretmiştir. Daha doğrusu, sadece bir yerde sadece İmâm Şâfiî’nin ve iki yerde de İmâm Ebû Hanîfe’nin görüşünden bahsetmiştir. Ancak bu meseleler diğer âyetlerin yorumunda daha ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Ayrıca, bu meselelerdeki görüşleri üç mezhebin görüşleri ile çelişkili olduğu ve Sâvî’nin muhtemelen sadece onların görüşlerine atıfta bulunmakla sınırlı kaldığı da fark edilmiştir.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ Sâvî, age, I, 129.

⁸⁴⁷ Sâvî, age, I, 349.

⁸⁴⁸ Sâvî, age, I, 461. Daha fazla örnek için bkz: I, 150, 163, 165, 436, 469-470; II, 173; III, 85; IV, 329.

⁸⁴⁹ Örnekler için bkz: Sâvî, age, I, 128 ve II, 398; I, 279 ve II, 366; II, 136.

2.3.2.2. İki İmâm'ın Görüşlerini Belirtmesi

Sâvî, birkaç yerde sadece İmâm Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerine ve yaklaşık 70 kadar yerde İmâm Mâlik ve Şâfiî'nin görüşüne işaret etti. Bunun nedeni çok açıktır: Müfessir Mâliki mezhebin mensubu idi ve Şâfiî mezhebinin uygulandığı Mısır'da yaşadı.

Müfessirimiz, Nisâ sûresi'nin 101. âyetinde: “*Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur*” Ebû Hanîfe'nin görüşüne göre namazın kısaltmasının bir zorunluluk olduğunu söylerken, Mâlik ise onun sünnet-i müekkede olduğunu söylemektedir.⁸⁵⁰

Sâvî, A'râf sûresinin: “*Lût'u da (peygamber gönderdik. Kavmine dedi ki: Sizden önceki milletlerden hiçbirinin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz?)*” meâlindeki 80. âyetinde Ebû Hanîfe'ye göre cinsler arasındaki cinsel ilişki yapanlar için verilen cezanın, büyük bir tepeden atılması iken, Mâlikî'de ise: bu faaliyeti yapanın kendisi veya üzerinde yapılanın evli olup olmadığına bakılmaksızın cezasının (recim) taşlama olduğunu söylemektedir.⁸⁵¹

Müfessirimiz, A'râf sûresinin: “*Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin*” anlamındaki 204. âyetinde şu meseleyi hatırlatmaktadır: İmâm Şâfiî'nin ilk görüşlerinde ve Mâlik'in görüşüne göre hutbe sırasında konuşmayı bırakmak vacip iken, Şâfiî'nin sonraki görüşlerinde hutbe sırasında sessiz durmak sünnet, konuşmak ise mekruhtur.⁸⁵²

Sâvî, Talâk sûresinin 1. âyetini tefsir ederek: “*Ey peygamber! Kadınları boşayacağınızda, onları iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti de sayın..*” şunları söyler: Hac sırasında bir kadının boşamak haramdır. Bir erkeğin onunla bir ilişkisi olduğu zaman, temiz olduğu sürede de bir kadının boşaması Mâlikî'ye göre mekruh, Şâfiî'ye göre ise haramdır, ama elbette idet sayılıyor. Ve kendisini geri almaya/rec'aya zorlamaz.⁸⁵³

⁸⁵⁰ Sâvî, age, I, 397.

⁸⁵¹ Sâvî, age, II, 41. Ayrıca daha fazla örnek için bkz: I, 495.

⁸⁵² Sâvî, age, II, 88.

⁸⁵³ Sâvî, age, IV, 324. Daha fazla örnek için bkz: I, 131-132, 134, 147, 151, 166, 167, 176, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 186, 217-218, 221, 336, 336-337, 344, 348, 350, 360, 364, 390, 397, 437, 439, 441, 442, 459, 467, 501, 502, 585-586, 604; II, 116, 124, 137, 151-153, 168, 421, 432, 438; III, 35, 87, 133, 145, 146, 162, 345, 381, 390; IV, 262, 278, 295-296, 309, 330, 335-336, 365, 408, 602.

2.3.2.3. Üç İmâm'ın Görüşlerini Belirtmesi

Sâvî sadece bir yerde, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ve İmâm Ahmed b. Hanbel ve 30'dan fazla yerde, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ve İmâm Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden bahsetti.

Müfessirimiz, Bakara sûresinin 158. âyetini ele alırken: “*Şüphesiz ki, Safa ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır*” Ahmed b. Hanbel'in sa'y'ın farz olmadığı görüşünü söyler. Şâfiî onun rukn olduğunu söyler ve delil olarak Süyûtî'nin naklettiği şu hadisi gösterir: “*Allah size sa'y'ı emretmiştir.*”⁸⁵⁴ Bir de şu hadis: “*Allah'ın başladığı yerden başlayın*”⁸⁵⁵ yani Safa'dan. İmâm Mâlik'in görüşü İmâm Şâfiî'nin görüşü gibidir. Süyûtî hadisi tamamlamaktadır. Sonuç olarak âyet Sa'y'ın farz veya vacip olduğu konusunda net olmadığı, ancak Sünnet'ten alınmış olduğu söylenebilir.⁸⁵⁶

Nisâ sûresinin 4. âyetinde: “*Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin; eğer gönül hoşluğu ile o mehrin bir kısmını size bağışlarsa onu da afiyetle yeyin*” İmâm Mâlik'e göre en az mehir miktarı: şeriat altının 4/1 veya 3 şeriat gümüş veya buna eş değer olanın verilmesi gerekir. İmâm Şâfiî'ye göre ise mülk olarak sayılan herhangi bir şey mehir olarak verilir bu demirden yapılmış bir yüzük bile mehir olarak verilir. Hanefîler'e göre verilmesi gereken 10 şeriat gümüşüdür. Üst sınır yoktur ve taraflar arasında belirlenir.⁸⁵⁷

Sâvî, Yâsîn sûresinin 38. âyetinde: “*Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar (döner). İşte bu, Aziz ve Âlîm olan Allah'ın takdiridir*” İslâmî hukukçularının görüşlerini belirtip, 5 vakit namazın bölgeler arasında farklılık gösterdiğini, bir yerde akşam olabilecekken diğer başka bir bölgede ikinci vakti olabileceğini aktarır. Bazı bölgelerde ise gecenin sadece bir saat sürdüğünü ve İslâm âlimlerin bu nedenle yatsı vakti konusunda ihtilaf ettiklerini vurgular. Hanefîler'e göre bu durumda yatsı iskat olurken, Şâfiî ve

⁸⁵⁴ Ahmed, age, VI, 421; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, V, 98.

⁸⁵⁵ Müslim, *Hac*, 147.

⁸⁵⁶ Sâvî, age, I, 118.

⁸⁵⁷ Sâvî, age, I, 334-335.

Mâlikî mezheplerine göre güneş doğduktan sonra bile namaz en yakın ülkenin namaz vakitlerine göre kılınacaktır. Bu edadır, kaza değildir ve onlar için bunda günah yoktur.⁸⁵⁸

2.3.2.4. Dört İmâm'ın Görüşlerini Belirtmesi

Müfessir Sâvî dört imâmın görüşlerini 15 yerde birlikte zikretmektedir. Görüşlerini belirtirken bazen imâmların adlarını, bazen ise *ashabü'l-mezâhib* olarak onlardan zikederder. Örneğin:

Sâvî, Bakara sûresinin 222. âyetinden bahsederken: “*Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın*” şu mesleyi zikreder: Kadının iddet zamanı sona erdiğinde, üç imâmın görüşüne göre, temizleninceye kadar erkeğin o kadınla ilişkiye girmesi yasaktır, ya da su yoksa teyemmüm alıncaya kadar. Ebû Hanîfe ise: Hayz sınırında yani 10 günün sonunda iddeti biten bir kadınla ilişkiye girilebileceğini söyler, ancak iddet on gün önce kesilirse, temizleninceye kadar veya namaz vaktinin sonra erinceye kadar ilişkiye girmesi yasaktır.⁸⁵⁹

Müfessirimiz, Mü'minûn sûresinin 7. âyetinde: “*Şu halde, kim bunun ötesine gitmek isterse işte bunlar, haddi aşan kimselerdir*” istimnâ meselesini zikreder. İmâm Mâlik, Şâfiî ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerine göre istimnâ haramken, Ahmed b. Habel'e göre ise şu 3 şart altında yapılabilir: Zina'dan korkması, özgür bir kadın için mehir verecek kadar veya bir köle kadın değeri kadar mal varlığına sahip olmadığı ve bir yabancıyla eliyle değil kendi eliyle yapmak.⁸⁶⁰

Sâvî, Mâide sûresinin 58. âyetinde: “*Namaza çağırdığınız zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu davranış, onların düşünmeyen bir toplum olmalarındandır*” Ebû Hanîfe'nin namaz sırasında sesli gülmenin hem namazı hem de abdesti bozduğunu; diğer imâmların görüşlerinde göre ise gülmenin sadece namazı bozduğunu hatırlatır.

⁸⁵⁸ Sâvî, age, III, 454. Daha fazla örnek için bkz: I, 89, 129, 148, 149, 154, 163, 172, 209, 217, 218, 279, 336, 345, 364, 392, 396, 443-445, 461-462, 495, 496-497; II, 108; III, 61, 87, 90, 133, 146, 324; IV, 26, 101, 116, 200, 262, 326.

⁸⁵⁹ Sâvî, age, I, 169.

⁸⁶⁰ Sâvî, age, III, 107.

Bunu yapan kişi kâfir sayılmaz; çünkü Allah'ın emriyle alay etmiyor. Ancak bu maksatla olduğu takdirde o zaman tartışmasız bir şekilde kâfir sayılır.⁸⁶¹

Sonunda, Sâvî Mâlikî mezhebinin mensubu olduğu için Mâlikî mezhebine en çok önem verdiği söylenilebilir. Sonra Şâfiî mezhebinin uygulandığı Mısır'da yaşadığı için Şâfiî mezhebinin görüşlerine öncelik vermiştir. Ardından Hanefî ve en az görüşlerini zikrettiği mezhep Hanbelî mezhebi idi.

2.3.3. Diğer Âlimlerin Görüşlerini Zikretmesi

Her ne kadar Sâvî, dört tanınmış Mezheb'in görüşlerini öncelikli olarak zikretse de, bazen ilk veya daha sonraki kuşaklarda meşhur âlimlerin ve diğer İslâm âlimlerinin görüşlerini de zikreder. Bazen, görüşlerini aldığı âlimlerin isimlerini zikretmeden, yalnızca genel olarak diğer âlimlerin, müctehitlerin vb. görüşü olduğunu aktarır.

Örnek verecek olursak, Nahl sûresini 98. âyetinden bahsederken: “*Kur'ân okuduğun zaman o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın!*” E'üzü ifadesinden bahseden Sâvî, e'üzü ifadesinin Sevrî ve Evzâ'î'nin görüşüne göre en önemli ifade olduğu söyler. Sonra Sâvî e'üzü'nün hükmünden bahseder ve şöyle aktarır: 'Atâ'dan bu ifadenin vacip olduğu aktarılır. İbn Sîrîn, bir insan hayatında bir kere e'üzü'yü okursa ondan vacibiyeti düşmüş olur. Ardından e'üzü'nün ne zaman okuncağı hakkında bilgi verilir: Nehaî'nin rivayetine göre e'üzü okumadan sonra çekilir, Davûd da bu görüştedir ve İbn Sîrîn iki görüşünden biri budur. Bundan sonra Besmele'yi de zikreder ve şunları aktarır: İmâm Evzâ'î'nin görüşüne göre Besmele Fâtiha sûresinin bir parçası olmadığı, Ebû Dâvûd ise Besmele'nin Neml sûresindeki bir âyetin parçasıdır ve her sûrenin başında olmasının sebebi ise okuyuşta vakf yapmak, durmak bereket vb. hikmetlerden dolayıdır.⁸⁶²

Bakara sûresinin 173. âyetinde: “*Allah size ancak ölüyü (leşi) kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı*” Sâvî, kendi hocası olan Dêrdîr'in *fesîh* (kurutulmuş ve tuzlanmış balık) ile ilgili şu görüşlerini bize aktarır: *Fesîh* hakkında

⁸⁶¹ Sâvî, age, I, 478. Daha fazla örnek için bkz: I, 12, 128, 165, 173, 349, 353, 443-445, 587, 604; II, 136, 398; III, 133; IV, 113, 310.

⁸⁶² Sâvî, age, I, 12.

doğru olarak gördüğüm görüş, bütün parçalarıyla birlikte bütünün temiz ve yemesine izin verilmesidir. Bir balık gibi kanı olmaması durumunda ittifakla temizdir.⁸⁶³

Sâvî, Bakara sûresinin 238. âyetinde geçen orta namaz konusundaki İslâm hukukçularının düşüncelerini bizlere hatırlatır: “*Namazları ve orta namazı koruyun.*” İbn 'Arabî'nin ve Ebû Cemre'nin, ikindi ve sabah namazının orta namaz olduğu hakkında görüşlerini aktarır. Bunun sebebinin de, bu iki namazın değeri hakkında aktarılan çok sayıda rivayet olduğunu hatırlatır.⁸⁶⁴

Müfessirimiz, Nisâ sûresinin 4. âyetinde: “*Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin; eğer gönül hoşluğu ile o mehrin bir kısmını size bağışarlarsa onu da afiyetle yeyin*” bütün İslâm hukukçularının görüşüne göre bir kadına verilen mehrin tümünü veya bir parçasını hibe edebileceğini söyler. Bu مِّنْ edatı *teb'îd* veya *beyân* için olabilir. Leys'e göre, bir kadının kendisine verilen mehrin tamamını hibe etmesine izin verilmediğini söyler ve ona göre مِّنْ *teb'îd* içindir.⁸⁶⁵

En'âm sûresinin 121. âyetinde: “*Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin..*” dört müctehidin dışındaki müctehidlerin bazıları, bu âyetin genel manası olduğunu aktardılar: Buna göre de Allah'ın adı anılmadan kesilen hiç bir şeyi yemek câiz değildir.⁸⁶⁶

Sâvî, Tevbe sûresinin başlangıcında besmele okuma meselesini hatırlatıp kendi görüşünü aktarır: İbn Hacer'in Şâfiî'den aktardığı üzere, Tevbe sûresinin başında besmele okumak haramdır; ancak Rumlî'ye göre bu mekruhtur. Tevbe sûresinin dışında, İbn Hacer'e göre mekruhken, Rumlî ise okunmasında bir sakıncayı görmediğini söyler; İmâm Şâtibî de bu görüştedir.⁸⁶⁷

Cumâ sûresinin 11. âyetinin tefsirini yaparken, müfessir Sâvî Dâvûd ez-Zâhirî'nin cuma vaktinde okunan hutbenin mustehab olduğu görüşünü aktarır.⁸⁶⁸

⁸⁶³ Sâvî, age, I, 128.

⁸⁶⁴ Sâvî, age, I, 184.

⁸⁶⁵ Sâvî, age, I, 334-335.

⁸⁶⁶ Sâvî, age, I, 587.

⁸⁶⁷ Sâvî, age, II, 124.

⁸⁶⁸ Sâvî, age, IV, 310. Daha fazla örnek için bkz: I, 80, 87, 151, 176, 324, 469-470; III, 160, 164, 370, 390; IV, 602.

2.3.4. İcmâ ve Cumhurun Görüşlerini Zikretmesi

Sâvî bazen icmâ ve cumhurun görüşlerini de zikretmektedir. Dolayısıyla, örneğin, e'ûzü ile ilgili hükümlerde, cumhur'un Kur'ân okuyan birinin namaz dışında eûzüyü okumanın mustehab olacağı görüşünü aktarır.⁸⁶⁹ Daha sonra bize isti'âzenin ne zaman okunduğunu tartışır: Kur'ân'ı okumaya başlamadan önce veya okuduktan sonra, fâkihler ve muhaddislerin çoğunluk görüşüne göre, Nahl sûresinin 98. âyetinde isti'âze ile ilgili emir Kur'ân okumaya başlamadan önce isti'âze okunur. Çünkü isti'âze vesveseyi yok eder ve önce okunması daha önemlidir. İslâm âlimlerinin küçük bir kısmı ise âyeti dış manası ile anlamak gerektiğini ve buna göre isti'âzenin de Kur'ân'ın okunmasından sonra okunması gerektiği görüşündedir.⁸⁷⁰

Müfessirimiz, Bakara sûresinin: *“Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın”* meâlindeki 222. âyetinin izâhında müfessirimiz, âdet gören kadınla cinsel ilişkide bulunmanın icmâyâ göre yasak olduğunu bize söylemektedir. Ancak göbük ve diz arası bölgeye yaklaşmakta ihtilaf varken, onun haricine yaklaşmanın helal olduğunda icmâ vardır. Bir hadiste şöyle gelmiştir: *“Âdet gören kadın izâr koyar. Seni ilgilendiren ise üst kısımdır.”*⁸⁷¹

Sâvî, A'râf sûresinin: *“De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı”* anlamındaki 32. âyetinin açıklamasında saf ipek elbisenin erkeklere icmâ ile haram olduğunu anlatmaktadır.⁸⁷²

Fussilet sûresinin: *“O inkâr edenlere şiddetli bir azabı tattıracağız ve onları yaptıklarının en kötüsüyle cezalandıracağız”* meâlindeki 27. âyetinde, Kur'ân'a karşı nefret duyup Kur'ân faydalarını engellemeyi kastetmeksizin Kur'ân-ı Kerîm'i okurken *leğat* yapanı (gereksiz yerde konuşanı) ve Kur'ân'ı okuyanı rahatsız edeni bir tehdît görmekteyiz. Kasten yapıyorsa eğer o zaman icmâyâ göre küfür olur.⁸⁷³

Cum'a sûresinin: *“Onlar bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona giderler ve seni ayakta bırakırlar. De ki: Allah'ın yanında bulunan, eğlenceden ve*

⁸⁶⁹ Sâvî, age, I, 12.

⁸⁷⁰ Sâvî, age, II, 432.

⁸⁷¹ Sâvî, age, I, 169. Ayrıca bkz: Mâlik, Muvatta, II, 78; Beyhekî, Sünenü'l-Kübrâ, V, 191; Dârimî, Mübaşeretü'l-Hâid, 1032.

⁸⁷² Sâvî, age, II, 19.

⁸⁷³ Sâvî, age, III, 589.

ticaretten daha yararlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır” meâlindeki 11. âyetinin izâhında, diğer meseleler ile ulemânın görüşlerini zikrettikten sonra Sâvî, Cuma namazının hutbesinin ulemânın cumhuruna göre farz olduğunu söylemektedir.⁸⁷⁴

2.3.5. Sahâbe ve Tâbiûn Görüşlerini Zikretmesi

Sâvî, bazı hükümler konusunda sahâbe ve tabiûn görüşlerini de bazen zikretmektedir. Meselâ, “*..Yahut kadınlara dokunup da*” (Nisâ 4/43) âyeti ile ilgili ise yine İbn Abbâs’ın, bir kadına bilerek veya bilmeyerek dokunmanın abdesti bozmadığı görüşü bulunmaktadır.⁸⁷⁵

“*Ey iman edenler! Müşrikler ancak bir pisliktir. Onun için bu yıllarından sonra Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar*” (Tevbe 9/28) âyetini açıklar iken Sâvî, İbn Abbâs’ın, köpekler ve domuzlar gibi kâfirlerin bedensel pis oldukları görüşünde olduğunu söylemektedir. Müşrik ile tokalaşmış olanın, Hasan’a göre abdest alması gerekmektedir.⁸⁷⁶

“*Ey Peygamber! Eşlerine şöyle söyle: Eğer dünya dirliğini ve süsünü (refahını) istiyorsanız, gelin size boşanma bedellerinizi vereyim de, sizi güzellikle salıvereyim*” (Ahzâb 33/28) âyetine gelince Sâvî, ulemânın düştüğü başka bir ihtilâfı zikretmektedir: Hz. Peygamber hanımlarına tefvîz/تفويض (boşama yetkisi) verdi mi, vermedi mi? Hasan, Katâde ve ulemânın çoğu, tefvîzin talâkta değil, seçmekte verildiği görüşündedir. O hâlde onlar (Hz. Peygamber’in hanımları) dünyayı seçmiş olurlar ise Hz. Peygamber, “*sizi güzellikle salıvereyim*” âyetine uyup kendileri boşardı.⁸⁷⁷

“*Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını gözeterek Allah’ın sana helâl kıldığı şeyi niçin kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir*” (Talâk 65/1) âyetinin izâhında Sâvî, Mariya ile cinsel ilişkide bulunduğu haberi Hz. Hafsa’yı kızdırdığı için Hz. Peygamber’in, Mariya’yı kendisine haram kıldıktan sonra kefâret ödeyip ödemediği meselesini zikretmektedir. Bir köleyi azat edip bu şekilde kefâret

⁸⁷⁴ Sâvî, age, IV, 310. Daha fazla örnek için bkz: I, 128, 129, 165, 177, 245, 342-343, 467, 478, 498; II, 466.

⁸⁷⁵ Sâvî, age, I, 364.

⁸⁷⁶ Sâvî, age, II, 136.

⁸⁷⁷ Sâvî, age, III, 370.

ödediği görüşü Mukâtil'in görüşüdür. Hasan ise Hz. Peygamber'in bütün günahları affedildiği için kefâret ödemediği görüşünü savunmaktadır.⁸⁷⁸

2.3.6. Gerekçelendirmenin Zikredilmesi

Bir hükmü zikrederken Sâvî, detaylı ve geniş gerekçelendirmeyi kullanmamıştır. Bazen bir âyet, hadis, seleflerin rivayetleri, bir kırâat yahut luğavî veya mantikî bir gerekçeyi, bazen de genel bir gerekçeyi (sünnette geldiği gibi; onun açıklaması sünnette bulunur) delil olarak zikreder.

Sâvî, “*Hacı ve umreyi Allah için tam yapın*” (Bakara 2/196) âyetinin zâhirin mânâsı, her kişinin hayatta bir kere umre yapmasının hac gibi vâcip olduğunu söyleyen İmâm Şâfiî lehinde olduğunu söylemektedir. İmâm Mâlik ise umrenin hayatta bir kere yapılmasının sünnet olduğunu belirtmektedir. Âyetin izâhında zikredilen şâz kırâat da Şâfiî mezhebi lehindedir. Çünkü âyette geçen وَأَتِمُّوا yerine وَأَقِمُّوا emir sığası bulunmaktadır. Özellikle ‘emir vücûbiyyeti gerektirir’ prensibini aldığımız zaman, bu âyetin tam Şâfiî mezhebinin lehinde olduğunu görebiliriz. Diğer tarafta İmâm Mâlik, وَأَتِمُّوا emrinin mânâsını şöyle açıklar: Şayet hac veya umre yapmaya başladıysanız onu tamamlayın – وَأَتِمُّوا. Çünkü burada vâcip olan hac veya umrenin başlatılması değil tamamlanmasıdır.⁸⁷⁹

“*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın*” (Mâide 5/6) âyetine gelince Sâvî, abdeste dair bazı hükümleri zikretmektedir. Şafîîlerde sırayla abdest almak vâciptir. Âyetteki vâv harfî tertîb için olmasa bile tertîbe götürecek bazı karineler bulunmaktadır. Çünkü yıkanacak bölgeler arasında baş meshi zikredilmektedir. Mâlikîlerde ise tertîb sünnettir. Çünkü âyetteki vâv harfi, tertîbi gerektirmez. Tertîbe götürecek karinelerin gücü ise yetersizdir.⁸⁸⁰

“*De ki: Bana vahyolunanda, leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti haram kılınmıştır*” (En’âm 6/145) âyetinde müfessir, balık bile olsa bütün hayvanların akıcı kanının haram olduğunu söylemektedir. Bazı âlimler, balığın kanının haram olmadığını

⁸⁷⁸ Sâvî, age, IV, 335-336.

⁸⁷⁹ Sâvî, age, I, 147.

⁸⁸⁰ Sâvî, age, I, 444.

ileri sürmektedir. Zira balık, kuruduğu zaman beyazlaşır. Nitekim bu görüş Ebû Hanîfe'nin görüşüdür.⁸⁸¹

“*Atları, katırları ve eşekleri binmeniz ve zinet olsun diye (yarattı)*” (Nahl 16/8) âyetinde İmâm Şâfiî, atların binek olarak kullanılması yanı sıra eti de câizdir, görüşünü savunmaktadır. Bu görüş ise muttefekun aleyh bir hadise dayanmaktadır.⁸⁸² Diğer üç mezheb ise âyette zikredilen diğer hayvanların eti ile beraber at etinin yasak olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü onlara göre ata binmek, at etini yemekten daha faydalıdır. Aksi takdîrde at etinin yenmesinin zikredilmesi daha evlâ olurdu. Fakat zikredilmediği halde burada haram olması söz konusudur. Ayrıca Allah (cc) eti yenen hayvanlar için *ومنها تأكلون* demiştir. Üzerine binilen hayvanlar için ise *لتركبوها* demiştir. Bu ikinci grupta olan hayvanlar, eti yensin diye değil üzerine binilsin diye vardır. Sâvî ise âyetin ne harâma ne de helâle delal edecek kadar net olmadığını ileri sürmektedir. Dediğine göre at etinin harâm olduğunu söyleyen ulemâ, sahîh hadisi mensûh olarak almakta ve yahut yalnız zorunlulukta kalan kişinin yemesinin helâl olduğunu söylemektedir. Helâl olduğunu söyleyen ulemâ ise hükümde ne nesih ne de zorunluluğun söz konusu olmadığını belirtmektedir.⁸⁸³

“*İnsanlar arasında hacı ilânet ki, gerek yaya, gerekse nice uzak yoldan gelen argın develer üzerinde sana gelsinler*” (Hac 22/27) âyetinin izâhında Sâvî, İmâm Şâfiî'nin, haca yürüyerek gitmek daha faydalıdır, görüşünü zikretmektedir. İmâm Şâfiî'nin bu görüşü, “*Haca yürüyerek gidenin her attığı adım için muhrimin 700 sevabı vardır. Bineğe binerek haca gidenin her attığı adım ise 70 sevabı vardır*” hadisine dayanmaktadır.⁸⁸⁴ İmâm Mâlik ise bineğe binerek haca gitmenin daha faydalı olduğunu söylemektedir. Zira o (bineğe binmek), haca, yani ibadete götürecek daha hızlı bir yoldur. Ayrıca Hz. Peygamber haca gittiği zaman binerek gitmiştir. Şayet yürüyerek haca gitmek daha faziletli olsaydı Hz. Peygamber onu yapardı. Hadise şu cümle ile cevap veriyorlar: *الْمَزِيَّةُ لَا تَقْتَضِي الْأَفْضَلِيَّةَ* Meziyyet daha iyi olan hükmünü kaldırmaz.⁸⁸⁵

Ahzâb sûresinin 50. âyetinde Sâvî, Hz. Peygamber'in hür bir ehl-i kitap kadın ile evlenmesinin yasak olduğunu söylemektedir. Yasak olma sebebi ise “*Allah'tan*

⁸⁸¹ Sâvî, age, I, 604.

⁸⁸² Buhârî, *Zebâih*, 27; Müslim, *Sayd ve Zebâih*, 38.

⁸⁸³ Sâvî, age, II, 398.

⁸⁸⁴ Hâkim, *Müstedrek*, I, 460-461.

⁸⁸⁵ Sâvî, age, III, 87.

Cennet'te benimle beraber olacak birisi dışında başka birisi ile evlenmememi istedim"⁸⁸⁶ hadisi ve *"Onun hanımları ise sizin annelerinizdir"* âyetidir. Ayrıca müslüman bile olsa Hz. Peygamber'e bir câriye ile evlenmek yasak idi. Zira câriye ile nikâh iki şart ile mukayyettir: zinâdan korkunun bulunması ve hür bir kadın için mehrin bulunmaması. Bu iki şart Hz. Peygamber için söz konusu değil idi. Ancak ehl-i kitap câriyesi ile evlenme meselesinde ihtilâf vardır.⁸⁸⁷

Ulemâ, besmele meselesinde ihtilâfta bulunmuştur. Bazı ulemâ, Nahl sûresindeki besmele hariç, ne Fâtîha'nın ne de başka bir sûrenin parçası olmadığını ileri sürmektedir. Ancak isti'âze ve besmele ile okumaya başlamak müstehaptır. Nitekim Medîne, Basra ve Şâm kurrâsı ile fukahâsı ayrıca Evzâ'î ile Mâlik bu görüştedir. Delili ise, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin, besmeleyi cehren okumaksızın doğrudan fâtîha ile namaz kırâatına başlamasıdır. Amel-i ehl-i Medine ise delil sayılır. Diğer görüş ise, besmele her sûrenin bir âyetidir, görüşüdür. Nitekim bu görüşte Mekke ve Kûfe kurrâsı ve fukahâsı ile beraber İbn Mübârek ve İmâm Şâfiî'dir. Delili ise Hz. Peygamber'in şu sözüdür: *"El-hamdu okuduğunuz zaman besmeleyi de okuyun. Zira besmele, onun âyetlerinden bir tanesidir."*⁸⁸⁸

2.3.7. Sadece Hükümlerin Zikredilmesi

Küçük bir açıklama ile olsa bile müfessir Sâvî, gerekçelendirmeyi zikretmeksizin ve bir sözü belirli bir âlime yahut genel olarak ulemâyâ atfetmeksizin bazen sadece hükmü zikretmektedir.

"Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı" (Bakara 2/216) âyetinde Sâvî, düşman sana kendi şehrinde veya devletinde saldırdığı zaman cihadın farz-ı ayn, düşman saldırmadığı halde, yani onun toprağında saldırıya uğradığında farz-ı kifâye olduğunu söylemektedir.⁸⁸⁹

⁸⁸⁶ Hâkim, age, III, 148.

⁸⁸⁷ Sâvî, age, III, 383.

⁸⁸⁸ Sâvî, age, IV, 602. Ayrıca bkz: Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, II, 45. Daha fazla örnek için bkz: I, 12, 111, 129, 133, 166, 169, 170, 177, 182, 184, 209, 324, 334-335, 342-343, 496-497; II, 136; III, 85, 133, 223, 324, 533; IV, 17, 116, 140, 168, 200, 262, 309, 417.

⁸⁸⁹ Sâvî, age, I, 161.

“Bir selam ile selamlandığınız zaman, siz de ondan daha güzeli ile selamlayın, yahut aynı ile karşılık verin” (Nisâ 4/86) âyetinde Sâvî, selamlama ile ilgili bazı hükümleri anlatmaktadır. Bir kâfir, doğru ve net bir şekilde selam verdiği zaman selamı alınır. Ancak selamı eksik olunca (essâmu aleyküm gibi) ve aleyke şeklinde cevap verilir.⁸⁹⁰

“(Antlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de (onlarla yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilere bildir. Çünkü Allah hainleri sevmez” (Enfâl 8/58) âyetine gelince Sâvî, eğer antlaşmanın bozulmaya başlaması farkedilirse imâm, antlaşmayı tamamen bozmalı ve ordu ile sefere çıkmadan önce saldırıya uğrayacak kavme bildirmelidir. Böylece imâm, antlaşmayı bozan ve aldatıcı olarak düşünülmesin. Ancak açık bir ihanet ortaya çıktığı zaman, antlaşmayı bozmaksızın ve saldırıya uğrayacak kavme bildirmeksizin doğrudan sefere çıkılır.⁸⁹¹

“Sonra kalan hac fiillerini tamamlasınlar; adaklarını yerine getirsinler ve o Eski Ev’i (Kâbe’yi) tavaf etsinler” (Hac 22/29) âyetinde müfessir, muhrimlere Kurban bayram gününde 4 şeyin şu sıra ile vâcip olduğunu söylemektedir: şeytan taşlamak, kurban kesmek, tıraş olmak ve ifada tavafı yapmak. İhramdayken kendisine haram olan şeyler, bunları yaptıktan sonra helal olur.⁸⁹²

“Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenemez; Zina eden kadınla da ancak zina eden veya müşrik olan erkek evlenir. Bu mü’minlere haram kılınmıştır” (Nûr 24/3) âyetinde Sâvî, fâsık erkek ile fâsık kadın arasındaki nikâhın mekrûh olduğunu söylemektedir.⁸⁹³

Bir kişi, “De ki: Suyunuz çekilirse, söyleyin bakalım, size kim bir akar su getirebilir” (Mülk 67/30) âyetini okuduktan sonra namazda bile olsa اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ söylemesi müstehaptır.⁸⁹⁴

“Elbiseni tertemiz tut” (Müddessir 74/4) âyetinde Sâvî, kibir niyeti ile ayak bilekleri aşan elbisenin giyinmesi haram olduğunu söylemektedir. Ancak kibir niyeti ile değil, bir kavmin geleneği olması dolayısıyla giyiniyorsa haram değil mekrûhtur.⁸⁹⁵

⁸⁹⁰ Sâvî, age, I, 386.

⁸⁹¹ Sâvî, age, II, 115.

⁸⁹² Sâvî, age, III, 87.

⁸⁹³ Sâvî, age, III, 132.

⁸⁹⁴ Sâvî, age, IV, 354.

2.3.8. Bir Hükme Dair Şartların Zikredilmesi

Müfessir Sâvî, hükümleri genel olarak detaylarına girmeksizin zikretmektedir. Ancak bazı yerlerde hükümlerin, yapılmasının şartları ile zikredildiği görülmektedir. Nitekim: “*Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür)*” (Bakara 2/178) âyetinde kısâsın, İslâm ve hürriyet gibi *mümâsele fi'l-vasf ev ednâ* (niteliklerde eşitlik veya daha aşağıda nitelik) koşulu vardır. Nitelikleri eşit yahut daha aşağıda ise kısâs yerine getirilir. Nitelikleri daha büyük ise kısâs geçerli olmaz. Ayrıca kişi kılıç ile cinayet işlediyse kılıç ile de öldürülür. Başka bir şey ile işlemiş olursa aynı şey ile öldürülmesi gerekir. Hür bir kişi, bir köleyi öldürmüş ise öldürülmez. Onun yerine öldüren 100 sopa ile vurulur, bir yıl boyunca hapsedilir ve öldürülenin diyetini öder. Bu davranış sünnetten anlaşılır.⁸⁹⁶

“*İçinizden, imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınız (sayılan) cariyelernizden alsın. Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir. Hep aynı köktensiniz. Öyle ise iffetli yaşamalrı, zina etmemeleri ve gizli dost da tutmamaları şartı ve sahiplerinin izni ile onları nikâhlayıp alın, mehirlerini de normal miktarda verin*” (Nisâ 4/25) âyetinde müfessir, bir kişinin câriye ile evlenmesinin üç şartını zikretmektedir: 1. Hür kadınlar arasında kendisi ile evlenebilecek olanı bulamamak; 2. Cârîye mü'mine olmalıdır; 3. Zinâya düşmekten korkmak. Eğer kişi cârîyesinden çocuk doğmasını istiyor ise bu şartlar gerekir. Aksine istemiyor ise cariyenin mü'mine olması yeterlidir.⁸⁹⁷

“*Namuslu kadınları zina esnasında bulunup, sonra (bunu isbat için) dört şahit getirmeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin*” (Nûr 24/4) âyetinde müfessir, itham etmenin şartlarını zikretmektedir: 1. İtham edilen kişi namuslu olmalıdır. Değilse itham eden kişi üzerine had/ceza geçerli değildir; 2. İtham edilen kişi, zinâ yapabilme durumunda olmalı (*alet* sahibi olmalıdır). Mecbûb (*aletsiz* kişi) itham edilmiş ise itham eden üzerine had geçerli değildir; 3. İtham edilen kişi

⁸⁹⁵ Sâvî, age, IV, 411. Daha fazla örnek için bkz: I, 11, 63, 80, 114, 137, 138, 150, 165, 167-168, 171, 172, 173, 174, 179, 181, 213, 222, 277, 294, 309, 324, 336-337, 338, 340-341, 343, 350, 352, 385, 389, 396, 398, 440, 442, 453, 461-462, 464, 496-497, 585-586, 601; II, 97, 110, 139, 177, 462, 466, 468, 469, 561; III, 87, 107, 147, 148, 156, 131-132, 146, 359, 381, 384, 388, 389, 391, 428, 516, 529; IV, 86, 123, 144, 224, 262, 267, 295-296, 309, 328-331, 338, 402, 517, 572.

⁸⁹⁶ Sâvî, age, I, 133.

⁸⁹⁷ Sâvî, age, I, 167-168, 352.

hür, Müslüman ve mükellef olmalıdır; 4. Dört şahit, zinâ işlemini aynı seviyede görmelidir. Eğer onlardan birisi şahitlikte bir detayda bile olsa hata yaparsa, her dördü üzerine had uygulanır.⁸⁹⁸

“Zihâr yaptığınız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir” (Ahzâb 33/4) âyetinde Sâvî, zihâr talâkı yapan kişinin, eşini geri almak istediği zaman kefaret gerektiğini söylemektedir. Aksi taktirde eşine dokunmadıkça kefaret yapması gerekmez.⁸⁹⁹

“Onlarla evlenmenizde size bir günah yokur” (Mümteherine 60/10) âyetinde Mahallî, yalnız belirli şartlar ile câiz olduğunu söylerken Sâvî bu şartları zikretmektedir: Eskiden nikâhı var olan kadının Müslüman iken iddetinin geçmesi; velî ile iki şahidin bulunması gibi nikâhta bulunmuş ve bulunmamış kadınlara dair koyulan şartlar.⁹⁰⁰

2.3.9. Hükümün Hikmetini Zikretmesi

Allah’ın hükmettiği her şeyin bir hikmeti vardır. Kendisi de bazen hükümün hikmetini açıklar, bazen saklar. İnsan kendisi de bazen o hikmeti anlar, bazen anlamaz. Ancak şüphesiz ki her hükümün bir hikmeti vardır. Zira o hüküm Hakîm’den gelir. İmâm Sâvî, bazı hükümlerden bahsederken onların hikmetini de zikretmeyi unutmaz. Örneğin *“Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız”* (Bakara 2/154) âyetinde Sâvî, şehîdin gasledilmemesinin fikhî bir hüküm olduğunu söylemektedir. Bunun hikmeti ise şehîdin kanı, Kıyamet gününde şahit olsun diye öyle bırakılır. Zira hadiste şöyle gelmiştir: *“Onları kendi elbiseleri ile örtün. Renk kan rengi, koku mis kokusudur. Peygamberlerin vücûdları ise emir veya hükümün kurulduğundan dolayı gasledilir.”*⁹⁰¹

“Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır” (Bakara 2/179) âyetinde Sâvî, kısâsın hikmetinin, *“Kısasta sizin için hayat vardır”* âyetinin kendisi olduğunu söylemektedir.⁹⁰²

⁸⁹⁸ Sâvî, age, III, 133,

⁸⁹⁹ Sâvî, age, III, 358.

⁹⁰⁰ Sâvî, age, IV, 295.

⁹⁰¹ Sâvî, age, I, 116. Ayrıca bkz: Nesâî, Cihâd, 27.

⁹⁰² Sâvî, age, I, 134.

Kur’ân’da çocukların emmesinin iki sene (bundan az ya da çok değil) olmasının gerekliliği zikredilmiştir: *“Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler”* (Bakara 2/233). Bunun hikmeti ise, bazı bilgeler, iki seneden fazla süren emzirmenin aptallığa neden olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁰³

“Namazları ve orta namazı muhafaza edin” (Bakara, 2/238) âyetinde Sâvî, orta namazına dair İslâm hukukçularının görüşünü zikrettikten sonra şöyle söyler: Kadir gecesinin, Cuma gününde duanın kabul edilme anının, halk içinde iyi (velî) insanın saklandığı gibi orta namazının açıklanmamasının hikmeti, insanların bütün namazları kılmaya sebat etmeleri içindir.⁹⁰⁴

“Ey iman edenler! Peygamber ile gizli bir şey konuşacağınız zaman, bu konuşmanızdan önce bir sadaka veriniz. Bu sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Şayet bir şey bulamazsanız, bilin ki Allah bağışlayandır, esirgeyendir” (Mücâdele 58/12) âyetinde geldiği gibi bir kişinin, Hz. Peygamber’den nasihat almadan önce sadaka vermesinin gerektiği hükmü, neshedilmiş hükümlerden bir tanesidir. Bu hükmün hikmeti ise, Hz. Peygamber’e karşı saygı duymak, fakirlere fayda sağlamak, fazla soru sormaktan sakınmak, sâdığın münafıktan ve âhireti sevenin dünyayı sevenden ayrılmasıdır.⁹⁰⁵

2.3.10. İslâm Hukukçularının Fıkî Meselelerde İhtilâflarının Sonuçları

Nadiren bile olsa Sâvî, içinde İslâm hukukçularının bazı meselelerde ihtilâflarının sonuçları yansıtan örnekleri zikretmektedir. Bakara sûresinde iki güzel örneğe ile rastlamaktayız:

Birincisi *“Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada ve âhirette de boşa gider”* (Bakara 2/217) âyetindedir. Âyetin izâhında Sâvî, bu âyetin dinden dönüp kâfir olarak ölen ile alakalı olduğunu söylemektedir. O durumda müslüman iken bütün işlediği iyi ameller bâtıl olur. Yalnız irtidattan sonra kişi tekrar İslâm’a dönerse? İmâm Şâfiî’nin zayıf bir görüşlerine göre; onun irtidadı bâtıl olur (affedilir), onun için sevap kazanır ve Müslüman iken (irtidattan önce) işlediği farz amelleri tekrar etmez. Fakat onun daha güçlü ve makbûl görüşüne göre, kendisine iyi

⁹⁰³ Sâvî, age, I, 179.

⁹⁰⁴ Sâvî, age, I, 184.

⁹⁰⁵ Sâvî, age, IV, 267. Daha fazla örnek için bkz: I, 112, 170, 352; III, 134, 360.

amelleri yalnızca sevapsız döner. Ebû Hanîfe ve Mâlik'e göre kendisi kâfirdir. Bu yüzden İslâm'a dönmekle beraber herhangi bir iyi amel dönmez. Ancak irtidat durumundayken kaçırdığı farzları kazâ etmez. Kazâ, İslâm'a döndükten sonra kaçırdığı farzlar için gerekir. Bundan sonra Sâvî, ihtilâfın sonucu olarak, İslâm'dan dönüp daha sonra tekrar geri dönmüş, fakat Hz. Peygamber'i tekrar görmemiş bir sahâbîye sahâbî unvanı ile amelleri geri dönüp dönmeme meselesinde şöyle bir yorumda bulunmaktadır: Kendisine sahâbî unvanı ile amelleri geri döner mi dönmez mi? İmâm Şâfiî'nin görüşüne göre döner. Ebû Hanîfe ve Mâlik'e göre dönmez. Kişinin irtidadı ile artık kendi hanımı olmayan hanımı ise, İslâm'a geri döndükten sonra Şâfiî'ye göre yeni ahit yapılmadan tekrar hanımı olmaya döner. Ebû Hanîfe ve Mâlik'e göre yalnızca yeni ahit ile tekrar hanımı olabilir.⁹⁰⁶

İkincisi *“Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ayhali beklerler. Eğer onlar Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanmışlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz”* (Bakara 2/228) âyetinde bulunmaktadır. Bu âyette anlaşılır ki bir dul kadın, nikâhtayken kocasıyla cinsel ilişkide bulunmuşsa, tekrar evlenebilmek için üç ay hali beklemelidir. Fakat üç ay hali ile ne kastedilir? Temizlik hali mi yoksa hayız hali mi? Müfessir, her iki görüşün İslâm ulemâsında bulunduğunu söylemektedir. Ay hali ile temizlik hali kastedilir görüşü, Mâlik'in, Şâfiî'nin ve Ahmed'in ilk görüşüdür. Hayız hali kastedilir görüşü ise Ebû Hanîfe'nin ve Ahmed'in son görüşüdür. Daha sonra Sâvî, söz konusu ihtilâfın sonucunu söylemektedir: Bir kadın, temizlik halinde boşandığında, ilk önce hayız, sonra temizlik, sonra hayız, sonra temizlik, sonra hayız kanının ilk damlalarını görünce üç ay hali tamamlanmıştır. Dolayısıyla Mâlik, Şâfiî ve Ahmed'in ilk görüşüne göre, kendisine başka birisiyle evlenmek helâl olur. Ebû Hanîfe ve Ahmed'in ikinci görüşüne göre, yeniden temiz oluncaya kadar kendisine başka birisiyle evlenmek helâl olmaz. Ancak hayız halindeyken boşanırsa, icmâya göre o hayız sayılmaz. Dolayısıyla evlenmesinin dördüncü hayzın başlangıcı yahut sonu ile helâl olmasında tekrar ihtilâf bulunmaktadır.⁹⁰⁷

⁹⁰⁶ Sâvî, age, I, 163.

⁹⁰⁷ Sâvî, age, I, 173.

2.3.11. Fıkıh Usûlü

Müfessir Sâvî, hâşiyesinde bazen bazı fikhî hükümleri zikretmektedir. Bazı hükümleri birçok kez, bazılarını da tek bir kere zikretmiştir. Bazen bir hükmün hangi mezhebe ait olduğunu zikredip bazen de onu yapmamaktadır.

“...sonra akşama kadar orucu tamamlayın” (Bakara 2/187) yani akşama girene kadar güneşin batımıyla, yani o akşamın küçük kısmı ile tamamlayın. Sâvî, burada bir kuralı zikretmiştir: *يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ* – *Yalnız kendisi ile vâcip tamamlanacak olan şey de vâciptir.*⁹⁰⁸

“Sizi emziren analarınız...” (Nisâ 4/23) âyetinde süt anneliğin kurulmasının en düşük sınırı, İmâm Şâfiî ve Ahmed’e göre beş ayrı emzirmedir. İmâm Mâlik ve Ebû Hanîfe’ye göre bir emzirme yeterlidir. Şâfiî, görüşünü bir sahîh hadis⁹⁰⁹ üzerine inşa etmiştir. Çünkü kendisi için *her sahîh hadis benim mezhebimdir* kuralı geçerlidir. Mâlik için ise *bir görüş, Ehl-i Medine’nin icmâsı ile çakışmıyorsa* kuralı geçerlidir. Bu, diğer imamlarda değilken İmâm Mâlik’te delîldir.⁹¹⁰

“Allah, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır” (En’âm 6/119) âyetinde Sâvî, bir fikhî kuralı zikretmiştir: *مَا لَمْ يُنَصَّ عَلَى حُرْمَتِهِ وَلَا جَلَّهٗ فَهُوَ مِنْ قِبَلِ الْحَلِّ* – *Helâllîği ve harâmlığı hakkında nass gelmemiş şey helâldir.* Zira zikredilmiş harâm hariç herşey helâldir.⁹¹¹

“Görünen kısımları müstesnâ olmak üzere, zinetlerini teşhir etmesinler” (Nûr 24/31) âyetinde müfessir, İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî’nin iki görüşünden birisini zikretmiştir: Bir kadının yüzü ve ellerinin açık olmasında ve fitneden korkmuyorsa, bir yabancıнын bunu görmesinde bir sakıncası yoktur. İmâm Şâfiî’nin ikinci görüşüne göre bu, *sedd-i zerâi* kuralı ve fitne ihtimalinden dolayı harâmdır.⁹¹² Aynı kural uyarınca: “Bir nikâh ümidi beslemeyen, çocuktan kesilmiş yaşlı kadınların, zinetleri (yabancı erkeklere) teşhir etmeksizin (bazı) elbiselerini çıkarmalarında kendilerine bir vebal yoktur. İffetli davranmaları kendileri için daha hayırlıdır. Allah işitendir, bilendir”

⁹⁰⁸ Sâvî, age, I, 142, 443.

⁹⁰⁹ Müslim, *Ridâ’a*, 24-25.

⁹¹⁰ Sâvî, age, I, 349.

⁹¹¹ Sâvî, age, I, 586.

⁹¹² Sâvî, age, III, 145.

(Nûr, 24/60) âyetinde Sâvî, yaşlı kadının yüzü ve ellerinin açık kalmasında bir sakınca olmasa bile, örtülmesinin daha efdal olduğunu söylemektedir.⁹¹³

“De ki: Ey yahudiler! Bütün insanlar değil de, yalnız kendinizin Allah'ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız, bunda da samimi iseniz, haydi ölümü temenni edin (bakalım)” (Cum’a 62/6) âyetinde Sâvî, bir kuralı zikretmiştir: İki şart birleşirse ve aralarında cevap bulunursa o zaman birinci ikinciye kısıtlar. Fakat cevâp, şartlardan sonra veya önce gelirse, o zaman ikinci birinciye kısıtlar. Örneğin Zeyd’in evine girip de karısıyla konuşursan boş olursun. Bu misâlde cevâbın gecikmesinden dolayı ikinci şart birinciye kısıtlar. Yani Zeyd’in evine girip karısıyla konuşması hariç boş olmaz. Yalnız Zeyd’in evine girmeden karısıyla konuşması ya da karısıyla konuşmadan Zeyd’in evine girmesi talâkı gerektirmez.⁹¹⁴

Gösterilen bütün fıkıh yorumları sonrasında, Sâvî’nin hâşiyesinde bu tarz dirâyet tefsirine özel önem verdiği tespit edilebilir. Hükümlerini detaylı bir şekilde sunmuş ve genel olarak dört büyük mezhebe başvurmuştur; özellikle Mâlikî ve Şâfiî mezheplerine. Bu tarz yorumlamaya değer ve güzelliği veren şey ise, usûl/fikhî hükümlerin, hükmün hikmetlerinin ve ihtilâfların sonuçlarının zikredilmesidir.

2.4. TASAVVUFÎ YÖNÜ

Daha önce söylenildiği gibi müfessir Sâvî, sûfî tarikatlardan biri olan Halvetî tarikatının mensubudur. Buna göre tefsirinde sûfî tefsirlerin izlerine rastlamak olağan sayılmaktadır. Tefsirinde Kur’ân’a ilişkin sûfî–felsefî yorumların bulunmadığı, ama sûfî tefsirlerde yer alan mecaz anlamlarının yorumlanması ile ilgili örnekler mevcut olduğu görülmektedir. Bazı yerlerde işaret kelimesini kullanarak sûfî Kur’ân tefsirlerinden yararlandığını net söyleyen Sâvî, bazı yerlerde söylememekte; ama tefsirinden sûfî tefsirlerin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Sûfî tefsirlerin terminolojisini sık sık kullandığı görülmektedir. Ayrıca evliyâ, ârifler ve sâlihîn sözlerini ve örnekleri de sık sık zikretmektedir. Aşırıya kaçan sûfileri kınayıp mutedil sûfileri desteklemiştir.

⁹¹³ Sâvî, age, III, 162.

⁹¹⁴ Sâvî, age, IV, 308. Daha fazla örnek için bkz: I, 364, 443; II, 162; III, 373, IV, 15, 336.

2.4.1. İşârî Yorumlar

Sâvî bazı zamanlarda âyetin işârî yorumları söz konusu olduğunu açıkça şu kelimelerle işaret etmiştir: “*Ehl-i işaret bu âyeti falan şekilde yorumlar.*” Bazı zamanlarda ise bu işârî yorumların çeşidini belirtmeden zikretmiştir.

Sâvî, Tevbe sûresinin 112. âyetinde yer alan السَّائِحُونَ – “*oruç tutanlar*” kelimesini açıklayarak orucun “yeme, içme ve cinsel ilişki gibi dünyevi zevklerden kendini alıkoyma” olarak tanımlandığını, fakat seçilmiş kişilerin orucu, “Allah dışında her şeyden uzak durma” olarak algıladıklarını belirtmektedir.⁹¹⁵ Bu örnekte Sâvî’nin ilk olarak zâhirî, daha sonra işârî tefsiri zikrettiğini görmekteyiz. Bir karşılaştırma yapacak olursak; müfessir Kuşeyrî, âyetteki bu kelimenin yorumunda birkaç seçenek zikreder; ancak onun da ilk zikrettiği yorum Sâvî’nin de yukarıda zikredilen işârî yorumu ile uyumludur.⁹¹⁶ Aynı zamanda benzer bir duruma Bursevî’nin tefsirinde de rastlanmaktadır.⁹¹⁷

Müfessir Sâvî, Nahl sûresinin: “*Yeminlerinizi aranızda fesada araç edinmeyin; aksi halde (İslâm’da) sebat etmişken ayağınız kayar da (insanları) Allah yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötülüğü tadarsınız. Sizin için büyük bir azap vardır*” meâlindeki 94. âyetini tefsir ederken, ayakların kaymasını, şeyhe verilmiş sözden kaymaya benzetmekte ve söz konusu kişi, verdiği sözden vazgeçerse, tarikattan kovulmuş sayılacağını belirtir. Bunun devamı olarak, kovulmuş kişinin kaybolduğunu ve kendisine daha önce Allah’ın nurundan verilmiş olanın geri alındığını; kendisine başka tarikat yolunda keşif ön görülmediğini; çünkü her tarikatın amacının tek olduğunu ve dolayısıyla bir tarikatten kovulmanın tüm tarikatlerden kovulmuş sayılacağını anlatmaktadır.⁹¹⁸

Sâvî’ye göre, Rahmân sûresinin: “*İki denizi birbirine kavuşmak üzere salıvermiştir. Aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmazlar. O halde Rabbinizin nimetlerinde hangisini yalanlayabilirsiniz. İkisinden de inci ve mercan çıkar*” meâlindeki 19.-22. âyetlerinde bahsedilen tatlı ve tuzlu deniz örneği, erkek ve

⁹¹⁵ Sâvî, age, II, 179. Ayrıca, orucun dereceleri ile ilgili bkz: el-Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed, *Leṭâ'ifü'l-i'lâm fî İşârâtî Ehli'l-İlhâm*, s. 277-278, 1. B., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.

⁹¹⁶ el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *Leṭâ'ifü'l-İşârât*, I, 449, 2. Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1428/2007.

⁹¹⁷ Bursevî, İsmâil Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, t.y., 1330, III, 61.

⁹¹⁸ Sâvî, age, II, 430. Ayrıca bkz: Bursevî, age, V, 77.

kadın örneğidir. Tatlı deniz erkek için örnek iken, tuzlu deniz kadın için örnektir. Onlardan çocuk gibi inci ve mercan çıkar/doğar.⁹¹⁹

Sâvî, yine Rahmân sûresindeki: “*Rabbin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki Cennet vardır*” meâlindeki 46. âyetinde yer alan iki Cennet’i, dünyadayken kalpteki şuhûd ile kazanılan Cennet ve öbür dünyadayken ödül olarak gözlerle görülen Cennet olarak yorumlamaktadır.⁹²⁰ Sâvî’nin bu yorumu diğer tefsirlerde de bulunmaktadır. Ayrıca diğer müfessirler bu konuyu daha detaylı yorumlamışlardır.⁹²¹

Cin sûresinin “*Şayet doğru yolda gitselerdi, onlara bol su verirdik. Bu hususta kendilerini denememiz için, Kim Rabbinin zikrinden yüz çevirirse, onu gitgide artan çetin bir azaba uğratar*” meâlindeki 16. ve 17. ayetlerine, zâhirî tefsirin yanında, işârî tefsirler de yapıldığı görülmektedir. Sâvî bu âyet ile ilgili şunları söyler: Allah’ın kulları doğru yolda olmaya devam ederlerse ve Allah’ın rızasına itaatkâr olurlarsa, Allah onların kalplerini, yapısı itibarıyla ruhların hayatı olan su ile sırlar; marifet bilgisi ve muhabbet verir; bu tıpkı bedenleri canlı tutan ve vücutlara hayat sağlayan su gibidir. Su hayatın sebebi olduğu gibi, imtihan da bu sebeple onunla olmuştur. İmtihan ondan içirilmeleri, dehşete kapılmaları ve yurtlarından çıkarılmaları şeklinde olur. Bu durumda istikamet, görülen ve görülmeyen rızka yol açar.⁹²²

Sâvî, Müddessir sûresinin: وَثِيَابَكَ فَطَّهِّرْ şeklinde ve: “*Elbiseni tertemiz tut*” anlamındaki 4. âyetini, “Kendini beğenmişlik, kibir, iki yüzlülük gibi kötülüklerden kendini temizle” diye yorumlamıştır. Bu yorum فَلَانٌ طَاهِرٌ الثِّيَابِ وَ الدَّيْلِ şeklinde: “*Falanca kişinin elbisesi temizdir*” anlamındaki sözlerden çıkarılmıştır. Birinin ahlâkının kötülüklerden ve pisliklerden temiz olduğu tarif edilmek istendiğinde, yukarıdaki ifade

⁹¹⁹ Sâvî, age, IV, 218. Ayrıca bu âyetin farklı tefsirleri için bkz: et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî‘ (ö. 283/896), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1. Baskı, Dâru’l-Haremi’s-Şerîf, 1425/2004, s. 265; es-Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *Tefsîru’s-Sülemî Hakâiku’t-Tefsîr*, 1. Baskı, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001, II, 266; Kuşeyrî, age, III, 294; Bursevî, age, IX, 296-297.

⁹²⁰ Sâvî, age, IV, 223.

⁹²¹ Tüsterî, age, s. 265; Kuşeyrî, age, III, 269; Bursevî, age, IX, 304-305.

⁹²² Sâvî, age, IV, 398. Ayrıca bkz: Sülemî, age, II, 353; Bursevî, age, X, 196.

kullanılmıştır.⁹²³ Sülemî ve Kuşeyrî tefsirlerinde, Sâvî'nin de bahsettiği neredeyse aynı yorumlar bulunurken, Sülemî ve Kuşeyrî bazı seleflerin sözlerini de nakletmişlerdir.⁹²⁴

Mahallî, Fecr sûresinin “*Kullarım arasına katıl ve Cennetime gir*” meâlindeki 29. ve 30. âyetlerine, “*kullarım arasına katıl ve onlarla Cennet’e gir*” şeklinde zâhiri mana vermesine karşın. Sâvî, bu âyete ilişkin başka tefsirleri de dile getirmektedir: Ehl-i İşâret’in görüşüne göre, Allah dünyada kullarını bu şekilde davet edecek ve Allah dışında başka bir şey görmeyen ve onun kaderinden memnun kalan nefse, “*Ey huzura kavuşmuş insan, Rabbine dön, Sen O’ndan hoşnut ol!*” denilecektir. “*O da senden hoşnut*” âyetinin anlamı, senin yaptıklarından memnun, demektir. “*Kullarım arasına katıl*” âyetinin anlamı, bunlardan biri ol ve onlarla beraber kal, şeklindedir. “*Cennet-i Şüheda’ya gir*” âyetinin anlamı, dünyadayken tanıklık yap diye ve erken girilecek Cennet olarak yorumlanmaktadır. Bu tefsire göre Kıyamet günü nefse aynısı söylenecektir. O zaman Cennet olarak bakî Cenneti düşünülmektedir. Buna göre müfessirler “*Rabbin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki Cennet vardır*” sözlerini, bu dünyada tanıklık Cennet’i ve Ahiret’te bâkî Cennet olarak yorumlamışlardır. Bu dünyada daveti, rüya veya ilham yoluyla sadece ârifler duymaktadır.⁹²⁵

Sâvî'nin aktardığına göre, Duhâ sûresinin: “*Gerçekten senin için Ahiret dünyadan daha hayırlıdır*” meâlindeki 4. âyetine ilişkin, Ehl-i İşâret’in bazı tefsirlerinde Hz. Peygamber’in sürekli manevi gelişimi yaşadığı işareti bulunduğu, devamlı daha yüksek mertebelere çıktığı ve bunun sonunun olmadığı yazılmıştır. Bu görüşü: “*Kalbim darbelere maruz, bu yüzden günde 70 kez istiğfar ederim*”⁹²⁶ anlamındaki hadis de desteklemektedir. Onun istiğfarı, mertebelerin yükselişinden dolayıdır. Her ne zaman daha yüksek mertebeye çıksa, eski mertebe/derece için istiğfar eder; çünkü bulunduğu makamdan bir önceki makamın ne kadar düşük olduğunu görür.⁹²⁷

⁹²³ Sâvî, age, IV, 411. Ayrıca bkz: Sülemî, age, II, 253.

⁹²⁴ Sülemî, age, 358; Kuşeyrî, age, III, 364.

⁹²⁵ Sâvî, age, IV, 504. Ayrıca bkz: Tüsterî, age, s. 314; Sülemî, age, II, 394; Bursevî, age, X, 433.

⁹²⁶ Müslim, *Zikr, Duâ, Tevbe ve İstiğfâr*, 41.

⁹²⁷ Sâvî, age, IV, 519. Ayrıca bkz: Tüsterî, s. 318; Bursevî, age, X, 454-455. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 104, 140, 141, 188, 243-244, 254, 272, 299, 308-309, 329, 345, 383, 430, 448, 544, 548; II, 215, 292-293, 428; III, 126, 142, 174, 427-428, 483, 553; IV, 58, 104, 172, 251, 322, 450, 567, 603.

2.4.2. Hurûfî Bâtinî Yorumlar

Âl-i İmrân sûresinin: “*Sâlihlerden olarak beşikte iken ve yetişkinlik halinde insanlara konuşacak*” anlamındaki 46. âyetine ilişkin tefsirde İsâ’nın (as) bebek iken konuşmasının mûcize olduğu, ama büyüdüğünde mûcize olmadığı, fakat *kehl* kelimesinin 30 ile 40 yaşlarını gösterdiğinden annesine uzun yaşayacağına dair müjdeli haber olduğu söylenmektedir.⁹²⁸

Sâvî’nin hâşiyesinde hurûfî/bâtinî anlam taşıyan birkaç yorum bulunmaktadır. Bu durum, işârî yoruma benzeyen özel bir tür olduğundan, bu örnekler özel bir başlık altında toplanmıştır.

Sâvî’nin hâşiyesinde zikredildiğine göre, bazıları, Hz. Peygamber’in hayatının hesaplanmasını, 63. sûre olan ve şu âyetle biten Münafikûn sûresi: “*Allah, eceli geldiğinde hiç kimseyi (ölümünü) ertelemes. Allah yaptıklarınızdan haberdardır*” ve bundan sonra gelen ve aldatma anlamındaki *Teğâbun* sûresi üzerine yapmışlardır; çünkü Hz. Peygamber’in vefatından sonra aldanma/aldatma (غُبْن) meydana çıkmıştır.⁹²⁹ Bu tefsir, Âlûsî’nin *Rûhü’l-Me’ânî* tefsirinde, Tağâbun sûresinin tefsirinin başında bulunmaktadır. Âlûsî de aynı şekilde Sâvî gibi *bazıları* tabîrini kullanımı ve bu yorumu kimseye nispet etmemiştir.⁹³⁰

Sâvî, Kadir sûresinde Ramazan’ın 27. gecesi olan Kadir gecesine ilişkin bazı işaretler bulunduğunu dile getirmektedir. Buna göre Kadir sûresinin 30 kelimesi var. Kadir gecesine işaret eden ve o - هِيَ anlamına gelen şahıs zamiri, sûrenin 27. kelimesidir. Aynı zamanda لَيْلَةُ الْقَدَر şeklinde kelime grubunda 9 harf bulunur ve bu kelime grubu sûre içinde üç kez geçer. Buna göre 3x9=27 etmektedir.⁹³¹ Gördüğümüz gibi Sâvî, bu yorumları kimseye dayandırmamış, bunun yerine *bazıları* şeklinde ifade etmiştir. Bursevî, tefsirinde her iki hurûfî/bâtinî anlamı zikrederek ve her ikisini de Abdullah b. Abbas’a isnad etmektedir.⁹³²

⁹²⁸ Sâvî, age, I, 254.

⁹²⁹ Sâvî, age, IV, 316.

⁹³⁰ Âlûsî, age, XXVIII, 119.

⁹³¹ Sâvî, age, IV, 537.

⁹³² Bursevî, age, X, 481.

Sâvî'nin Nâs sûresine ilişkin yorumunda, Nâs sûresinde tekrar edilmeyen 23 harf bulunduğu ve aynısının Fâtiha sûresinde de bulunduğu ve her ikisinin de Kur'ân'ın inme sûresine denk geldiğini ifade eder. Aynı yerde Kur'ân'ın ilk harfinin besmele içinde be (ب) olduğunu ve son harfinin Nâs sûresi içinde sin (س) olduğunu, birleşik olarak بس şeklinde olduğunu ve تَمَّ كَمَلْ tamamlanmış anlamına geldiğini açıklamaktadır.⁹³³ Âlûsî, tefsirinin son satırlarında kîle kelimesi ile bazı âlimlerin görüşlerini aktarırken, bu iki hurûfî/bâtinî tefsiri de zikretmektedir. Bunun yanında onun yorumunda, Nâs ve Fâtiha sûresinde tekrarlanmayan harf sayısının 23 değil, 22 olduğu zikredilmektedir ve o, bu görüşün kontrol edilmesine davet eder; çünkü vahiy 22 değil 23 sene sürmüştür.⁹³⁴

2.4.3. Sâvî'nin Tasavvufî Tefsirlere Net Atıfta Bulunması

Sâvî, bazen “sûfîler bu şekilde yorumlamıştır” diyerek, bazen belli sûfîlerin isimlerini vererek, onlarca tasavvufî tefsir örneğini net bir şekilde göstermektedir. Meselâ Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: “Zekerîyya: Rabbim! (oğlum olacağına dair) bana bir alâmet göster, dedi. Allah buyurdu ki: Senin için alâmet, insanlara, üç gün, işaretten başka söz söylememendir. Ayrıca Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et” anlamındaki 41. âyetinin tefsirinde, bazı sûfîlerin kendilerine, amaca ulaşmaları için zikir ederek ve konuşmadan üç gün ve üç gece geçirme programı belirlediklerini anlatmaktadır.⁹³⁵

Süyûtî, En'âm sûresinin: مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ şeklindeki ve: “Göklerin ve yerin melekûtunu” anlamındaki 75. âyetini yorumlayarak, مَلَكُوت kelimesini ملك olarak tefsir ederken, Sâvî, رَحْمُوت, رَغْبُوت örneklerinde olduğu gibi, bu örnekte de (ت) harfinin mübalağa amacıyla kullanıldığını açıklamaktadır. Hâlbuki Sâvî, sûfîlerin bu iki kelimeyi ayrı değerlendirdiklerini, ملك kelimesinin gördüğümüz şeylere işaret ettiğini, ama مَلَكُوت kelimesinin gökler ve göklerde saklanmış (gaybî) olan şeyler anlamına geldiğini eklemektedir.⁹³⁶ Buna göre bu kelimeyi, dış anlamıyla anlamamanın daha iyi olduğunu; çünkü rivayete göre Hz. Peygamber'e göklerin bilgisinin açıldığını, kendisinin gök dünyalarını, Arş-ı Kürsî'yî gördüğünü açıklamaktadır.⁹³⁷

⁹³³ Sâvî, age, IV, 599.

⁹³⁴ Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 287.

⁹³⁵ Sâvî, age, I, 252. Ayrıca bkz: Küşeyrî, I, 147; Âlûsî, age, III, 150.

⁹³⁶ Kâşânî, age, s. 392.

⁹³⁷ Sâvî, age, I, 560. Ayrıca bkz: Sülemî, age, I, 204. Bursevî, age, III, 55-56; Âlûsî, age, VII, 210.

Müfessir Sâvî, İbrâhîm sûresinin: “Güzel bir söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç... kötü bir sözün misali, gövdesi yerden koparılmış, o yüzden ayakta durma imkânı olmayan (kötü) bir ağaca benzer” anlamındaki 24. ile 26. âyetlerinde yer alan imanın ağaca benzetmesini yorumlayarak, ağacın sağlam köklerinin, geniş dallarının ve yenilen meyvelerinin olduğunu; imanın da kalp içindeki inanma, dille ifade etme ve vücudun iş yapması ile insana kazandırıldığını söylemektedir. Bunun açıklaması aşağıdaki şekildedir: İnsan bol bol *lâilâhe illallâh* derse, üstünde bu kelimenin nuru parlamaya ve bu kelimenin sırları kalbin içine açılmaya başlayacak ve bunun faydaları sonsuza kadar devam edecektir. Bu yüzden sûfiler bu kelimeye ısrar etmiş ve şeyhler silsilesinin aktardığı rivayete göre kendine bir hedef olarak belirlemişlerdir. Açıklamasında Senûsî’nin ⁹³⁸ bununla ilgili şu yorumu da yer almaktadır: “Akıllı insan, mümkün olduğu kadar çok bu kelimeyi anlayarak tekrar etmeli ki, bunların anlamı et ve kanıyla kaynaşsın. Bundan sonra faydasını ve sırlarını görecektir ki, hiç kimse bunların faydasını sayamayacaktır.”⁹³⁹

Kasas sûresinin: “Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir ve hidayete girecek olanları en iyi O bilir” anlamındaki 56. âyetinin nüzûl sebebinin, Hz. Peygamber’in amcası olan ve İslâm âlimlerinin çoğunun görüşüne göre imana kavuşmayan Ebû Tâlib olduğunu söyleyen Sâvî, bu konuyla ilgili bazı sûfilerin Ebû Tâlib’in canlandırıldığını, İslâm’ı kabul edip tekrar öldüğü görüşlerini aktarmaktadır. Ebû Tâlib’in canlandırıldığı, İslâm’ı kabul edip tekrar öldüğü görüşü, âlimlerin çoğunun Ebû Tâlib’in müşrik olarak vefat ettiği görüşüne aykırıdır. Sâvî de, bu yorum hakkında *kîle* kelimesini kullanarak, bazı sûfilerin söz konusu görüşünün zayıf olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu aynı zamanda Sâvî’nin tasavvufa karşı tarafsızlığını göstermektedir. ⁹⁴⁰

Sûfiler, Fâtîha sûresinin 1. âyetinde yer alan *اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ* kelimesindeki *اَل* şeklinde belirtme edatını *ahd* olarak kabul ederler. Allah’ın kullarının şükretme konusunda

⁹³⁸ Seyyid Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdilkâdir es-Senûsî (ö. 1276/1859), Cezâyirli Senûsiyye tarikatının kurucusudur.

⁹³⁹ Sâvî, age, II, 363. Ayrıca bkz: Tüsterî, age, s. 176; Sülemî, age, I, 344-345; Bursevî, age, IV, 414; Âlûsî, age, XIII, 232.

⁹⁴⁰ Sâvî, age, III, 280. Ayrıca bkz: Sülemî, age, 107; Bursevî, age, VI, 416; Âlûsî, age, XX, 97.

yetersiz kalacaklarını bildiği için, kendi kendine şükürünü sunmuş veya kullarının kendisine şükrettiklerini göstermiştir.⁹⁴¹

Sâvî, Nisâ sûresinin: “*Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar Cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar*” anlamındaki 124. âyetini yorumlayarak, Allah’ın sevilen kullarının Cennet için değil, Allah’ı sevdiklerinden dolayı kulluk ettiğini ifade eder. Hastayken sabırlı olan ve Cennet’te yerini gören ârif İbn Fârid’in⁹⁴² “*Gördüğüm şey, aşkınızda derecem ise, o zaman günlerimi ve zamanımı kaybetmişim*” şeklindeki beyitlerini aktarmaktadır.⁹⁴³

2.4.4. Tasavvuf Terminolojisinin Kullanımı

Müfessirimiz, Kur’ân âyetlerini tefsir ederken tasavvuf terminolojisini kullanmaktadır. Bu özellik, tefsirinin sûfî tefsir olduğunu ve kendisinin tasavvufa meyli olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki örnekler bunu ispatlamaktadır:

Bakara sûresinin 2. âyetini yorumlayarak, takvanın üç derecesi olduğunu; *takvâ’l-havâs* adlı, orta derece yasaklardan uzak duran ve emredileni yapanların bulunduğunu; bu dereceden bir derece aşağısındaki *takvâ’l-âmm*e derecesinde bulunanların, şirkten uzak durduklarını ve orta derecenin üstünde olan *takvâ havâssu’l-havâs* derecesine sahip olanların, Allah dışında her şeyden uzak duranlar olduklarını açıklamaktadır.⁹⁴⁴ Aynı terminoloji Nisâ sûresinin: “*Rabbinizden sakının*” anlamındaki 1. âyetinin⁹⁴⁵ ve Zümer sûresinin: “*Allah takvâ sahiplerini kurtuluşa erdirir*” anlamındaki 61. âyetinin açıklamalarında da yer almaktadır.⁹⁴⁶

⁹⁴¹ Sâvî, age, IV, 603. Ayrıca bkz: Kuşeyrî, age, I, ; Sülemî, age, 33-35; Bursevî, age, I, 10; Âlûsî, I, 69-70.

⁹⁴² Ebû Hafs (Ebû’l-Kâsım) Şerefüddîn Ömer b. Alî b. Mürşid es-Sa’dî el-Hamevî el-Mısırî (ö. 632/1235) Sultânü’l-âşîkîn olarak tanınan mutasavvıf-şair.

⁹⁴³ Sâvî, age, I, 406. Ayrıca bkz: Bedruddîn el-Hasen b. Muhammed el-Bûrînî ve Abdü’l-Ğaniyy b. İsmâîl en-Nâbülsî, *Şerhu Dîvân İbnü Fârid*, I, 361, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 90, 114, 170, 213, 528; II, 170, 499; III, 280; IV, 223, 420.

⁹⁴⁴ Sâvî, age, I, 14. Ayrıca takvâ ve dereceleri ile ilgili bkz: Kâşânî, age, s. 141.

⁹⁴⁵ Sâvî, age, I, 329.

⁹⁴⁶ Sâvî, age, III, 543-544. Ayrıca bkz: Sülemî, age, I, 139; Bursevî, 30-31; Âlûsî, age, I, 108. *Takvâ* kavramı ile ilgili bakınız: ez-Zevbî, Mahmud, *Mu’cemu’s-Sûfiyye*, s. 90, 1. Baskı, Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1425/2004; Enver, Fuad, *Mu’cemü’l-Mustalahâtî’s-Sûfiyye*, s. 61, 1. Baskı, Ebî Huzâm, Mektebetu Lubnan, Beyrut, 1993; el-Hafnî, Abdülmun’im, *Mu’cemü’l-Mustalahâtî’s-Sûfiyye*, s. 47, 2. Baskı, Dâru’l-Mesîre, Beyrut, 1407/1987; Seccâdî, Seyyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, s. 455, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007; el-Cerrâhî, Sefer el-Muhibbî, *İstulâhât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye*

Mâide sûresinin: “*Ey iman edenler! Akitleri yerine getiriniz*” anlamındaki 1. âyetini yorumlayan Sâvî, bu âyetin sûfilerde müridin⁹⁴⁷ biat⁹⁴⁸ ettiği şeyhe⁹⁴⁹ karşı yükümlülüklerini yerine getirmesi anlamına geldiğini açıklamaktadır.⁹⁵⁰ Sâvî, Nahl sûresinin: “*Antlaşma yaptığınız zaman, Allah’ın ahdini yerine getirin ve Allah’ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphesiz Allah, yapacağınız şeyleri pekiyi bilir*” meâlindeki 91. âyetini tefsir ederek, söz konusu ahdin⁹⁵¹ mürid ile şeyh arasında olduğunu söyleyip, ahd kelimesinin insanın Allah’ın insana emrettiği olsun, insanın kendi kendine emrettiği olsun, kendi kendine yapmayı üstlendiği görevler ve şeyhin müridlere Allah’a itaati emrettiği ve emredilene aykırı davranmayacakları ahid anlamlarına geldiğini açıklamaktadır. Açıklamasının devamında, müridlerin yükümlülüğünün, şeyh dinin ölçülerine göre hareket ederken ve güzel ahlâkla süslemiş iken ahde sadık kalmak olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵²

Sâvî, mü’minlerin Allah’ın varlığına karşı ne kadar bilinçli olduğunu anlatarak, Enbiyâ sûresinin “*Onlar, görmedikleri halde Rablerine candan saygı gösterirler. Yine onlar, kıyametten korkan kimselerdir*” anlamındaki 49. âyetini göstermektedir. Bu âyetin tefsirinde Allah’ın onları izlediği ve bâkî olduğuna inananlar var olduğu, ama onların gönüllerinin bunu hissetmedikleri, bu kişinin *mahcûb/gizli olduğu*, kendisinin günaha girebileceği yer almaktadır. Tefsirin devamında, Allah’ın onları izlediğine ve

Tasavvuf Terimleri, s. 379, 1. Baskı, Kırk Kandil Y., İstanbul, 2008; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 466, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991).

⁹⁴⁷ el-Mürîd (المريد) irade ve taleb eden, isteyen, arzu eden demektir. Tasavvufta, tarıkata giren ve şeyhe bağlanan derviş ifade etmektedir. Mürid şeyhin iradesinde kendi iradesini yok etmiştir. (Uludağ, age, s. 353. Ayrıca benzer tarifler için bkz: ez-Zevbî, s. 376; Enver, Fuad, age, s. 161; el-Hafnî, age, s. 242; Seccâdî, age, s. 337; el-Cerrâhî, age, s. 275; Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s. 484, çeviren Ekrem Demirli, I. B., Kabalcı Y., İstanbul, 2005).

⁹⁴⁸ Biat (الْبَيْعَة) ahde etme, söz verme ve bu maksatla el sıkma demektir. Tasavvufta, şeyhine sâdık ve bağlı kalacağına, ona kayıtsız şartsız teslim olacağına, her dediğini itiraz etmeden yapacağına dair müridin mürşidine söz vermesi anlamına gelemektedir.⁹⁴⁸ Uludağ, age, 97. Ayrıca bkz: el-Cerrâhî, age, s. 50; ez-Zevbî, age, s. 72; Seccâdî, age, s. 73.

⁹⁴⁹ eş-Şeyh (الشيخ) yaşlı, bey, önder, kabile başkanı demektir. Tasavvufta şeriat, tarikat ve hakîkât ilimlere yüksek dereceye ulaşmış kimse. Kâşânî, age, s. 264; Uludağ, age, 455. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 585-586; el-Hafnî, age, s. 143; Enver Fuad, age, s. 106; ez-Zevbî, age, s. 236; Seccâdî, age, s. 444; el-Cerrâhî, age, s. 370.

⁹⁵⁰ Sâvî, age, I, 433.

⁹⁵¹ el-Ahd (العهد) söz verme, söz alma, üstlenme, taahhüt etme demektir. Tasavvufta, misâk, emânet, Bezm-i ezelde ve kâlûbelâda insanların Allah’ı Rabb tanıyacakları ve kendilerini onun kulu bileceklerine dair verdikleri sözdür. Ve buna ilâhî ahid denilir. Ayrıca şeyhin bir tâlibi müritliğe aldığına, tâlibin ise onun müridi ve müntesibi olacağına dair söz vermeleri ahitleşmelerine ahid de denilmektedir.⁹⁵¹ Uludağ, age, s. 29-30. Ayrıca bkz: el-Hafnî, age, s. 190; ez-Zevbî, age, s. 300-301; Seccâdî, age, s. 40.

⁹⁵² Sâvî, age, II, 428. Ayrıca bkz: Sülemî, age, I, 373; Kuşeyrî, age, II, 168-169; Âlûsî, age, XIV, 260.

bâkî olduğuna inananların ve gönüllerinde bunu hissedenlerin bulunduğunu söyler. Bunlar bir üst derecededir ve bu derecenin adı: *makâmu'l-murâkabe*.⁹⁵³ En üst derecede Allah'ı basiret gözle görendir. Bu derecenin adı *makâmu'l-müşâhede*'dir⁹⁵⁴ der.⁹⁵⁵ Sâvî, Nahl sûresinin 90. âyetini yorumlayarak *makâmu'l-müşâhede* derecesinde olan kişiden bahsetmekte ve bu kişinin hükümdarın yanında otururken hükümdar kendisini, kendisi de hükümdarı gördüğünü ve böylece iki tarafın/karşılıklı öğrendiğini anlatmaktadır. *Makâmu'l-murâkabe* derecesinde olan kişi örneği ise, hükümdarın yanında oturduğunu görmeyen kişinin, Allah'ın kendisini izlediğini bilmesi ve aldığı nasihatlerle kendi kendini terbiye etmesidir.⁹⁵⁶ Sâvî'nin kullandığı terminolojisinin tasavvufi terminoloji olduğu dipnotlarda belirtilen kitaplardan anlaşılmaktadır.

Sâvî, Yûnus sûresinin: “*Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdekine bir şifa, müminler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir*” anlamındaki 57. âyetini tasavvuf terminolojisine göre tefsir ederek, bu âyetin *şerî'at*,⁹⁵⁷ *tarîkat*⁹⁵⁸ ve *hakîkate*⁹⁵⁹ işaret ettiğini söylemektedir. Âyetin: “*Rabbinizden bir öğüt*” anlamındaki bölümü *şeriata* işaret etmektedir; çünkü şariat ile insanın dış görünüşü temizlenir. Tarîkata, âyetin “*gönüllerdekine bir şifa*” anlamındaki parçası ile işaret edilmiştir ve *tarikatta* insanın içi temizlenir. Âyetin “*müminler için bir hidayet ve rahmet*” anlamındaki

⁹⁵³ el-Makâm (المَقَام) yerleşilen yer demektir. Tasavvuf terminolojisinde ibadetleri tam yerine getirmeyi ifade etmektedir. el-Murâkabe (المُرَاقَبَة) gözetmek muhafaza anlamına gelmektedir. Tasavvufta murakabe, içte ve dışta Hakka yönelmenin maksadını sürekli düşünmek ifade etmektedir, riâyet ve hürmet de bunun kapsamına girmektedir. (Kâşânî, age, s. 398, 425. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 476; el-Hafnî, age, s. 240-241; Enver Fuad, age, s. 160-161; ez-Zevbî, age, s. 374-375; Seccâdî, age, s. 335-336; el-Cerrâhî, age, s. 269-270; Uludağ, age, s. 344).

⁹⁵⁴ el-Müşâhede (المُشَاهَدَة) görme demektir. Tasavvufta Hakki töhmetsiz görmeyi ifade etmektedir. Sûfilerin bazı ifadelerinden yakîne müşâhede dedikleri anlaşılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz: Kâşânî, age, s. 412. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 484-487; el-Hafnî, age, s. 244; Enver Fuad, age, s. 163; ez-Zevbî, age, s. 379; Seccâdî, age, s. 341-342; el-Cerrâhî, age, s. 279-280; Uludağ, age, s. 356.

⁹⁵⁵ Sâvî, age, III, 53.

⁹⁵⁶ Sâvî, age, II, 427. Ayrıca konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 202, 281; III, 151; IV, 109.

⁹⁵⁷ eş-Şerîa (الشريعة) ölçü demektir. Tasavvufta genel, küllî, âdil ve dengeli ölçüdür. Kâmil halife onu kendi hakikati yönünden getirir, yaratılmışlık yönüne karşı onun vasıtasıyla birlik ve adaletli korur. Böylece imkân hükümlerinin ve nefsânî-şeytanî çokluk hükümlerinin baskın gelmesini engeller. İşte bu, şariat mîzanı denilen şeydir. Kâşânî, age, s. 258. Ayrıca bakınız: el-Hakîm, age, s. 584; Enver Fuad, age, s. 103; ez-Zevbî, age, s. 230; Seccâdî, age, s. 440; el-Cerrâhî, age, 369; Uludağ, age, s. 451-453.

⁹⁵⁸ et-Tarîka (الطريقة) Sâliklerin Allah yolunda tercih ettiği yaşama tarzı. Kâşânî, age, s. 284. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 599-607; el-Hafnî, age, s. 168; Enver Fuad, age, s. 113; ez-Zevbî, age, s. 263-264; Seccâdî, age, s. 458; el-Cerrâhî, age, 380-381; Uludağ, age, s. 468-469.

⁹⁵⁹ el-Hakîka (الحقيقة) Tasavvufta, Hakkın her şeydeki gerçek fail ve O her şeyi ayakta tutan olması anlamında Rubûbiyeti müşâhede ifade etmektedir. Kâşânî, age, s. 193. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 223-224; el-Hafnî, age, s. 79; Enver Fuad, age, s. 76-77; ez-Zevbî, age, s. 134-135; Seccâdî, age, s. 169-170; el-Cerrâhî, age, 130-132; Uludağ, age, s. 201-202.

parçası ile *hakikat* işaret edilmiş olup, bu da her şeyin içinde Allah'ı ve kendisine en yakın olarak Allah'ı gören gönlü sembolize eder. Hakikat, tarikatın ürünüdür, hakikate tarikat ve şariat olmadan ulaşamaz. Bu yüzden şariat olmadan hakikat doğru/tamamlanmış değildir; şariat olmadan hakikat batıldır.⁹⁶⁰ Âlûsî tefsirinde aynı sözleri nakleder; ancak ondan sonra kendi hükmünü de belirterek bu tefsirin âyetin zâhirî manası ile çeliştiğini ifade etmektedir. Bundan anlaşıyor ki bu tefsir Âlûsî'ye göre kabul edilemez bir yorumdur.⁹⁶¹

Sâvî, Yunus sûresinin: “*De ki: Ancak Allah'ın lûtfu ve rahmetiyle, işte bunlarla zevkinsinler. Bu, onların topladıklarından daha hayırlıdır*” anlamındaki 58. âyetinin yorumunda, âriflerin *hamr*⁹⁶² ve *şarâb*⁹⁶³ gibi terimleri kullandıklarını; bunların Allah'a olan aşkı ima ettiğini ve aşka sarhoşluk içinde ve Allah dışında her şeyi dışlayarak ulaşıldığını açıklamaktadır.⁹⁶⁴ Dipnotlarda belirtilen kitaplar söz konusu terminolojinin, sûfî terminolojisi olduğunu açıkça göstermektedir.

Müfessir, Bakara sûresinin: “*Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene imân etti, müminler de (iman ettiler)*” anlamındaki 285. âyetini yorumlayarak, Hz. Peygamber'in imânı ile diğer insanların imânının eşit ve aynı derecede olmadığını söylemektedir. Ona göre Hz. Peygamber ile mü'minlerin imânının aslı aynıdır, ama imânın dereceleri açısından farklılıklar vardır. Hz. Peygamber'in imanı *hakku'l-yakîn*⁹⁶⁵ derecesinde ve müminlerin

⁹⁶⁰ Sâvî, age, II, 215.

⁹⁶¹ Âlûsî, age, XI, 139.

⁹⁶² el-Hammâr (الخَمَّار) Meyhaneci demektir. Tasavvufta: 1. Kâmil İnsan, Hakk'a eren müşîd, 2. Telvin makamında izzet perdesi ile perdelenen sâlik, 3. Hayret içinde kalan aşık anlamları ifade etmektedir. Budan da hamr kelimesi gelmektedir. Uludağ, age, s. 208. Ayrıca bkz: Seccâdî, age, s. 205; el-Cerrâhî, age, s. 140.

⁹⁶³ eş-Şîrb (الشَّرْب) içmek demektir. Tasavvufta tecellilerin orta derecesini ifade etmektedir. Tatmak anlamındaki zevk (الذُّوق) tecellilerin ilki, kanmak anlamındaki riyy (الرِّي) tecellilerin son derecesidir. Kâşânî, age, s. 258. Ayrıca bkz: el-Hakîm, age, s. 589; el-Hafnî, age, s. 140; Enver Fuad, age, s. 103; ez-Zevbî, age, s. 228-229; Seccâdî, age, s. 448.

⁹⁶⁴ Sâvî, age, II, 215.

⁹⁶⁵ Hakku'l-Yakîn (حَقُّ الْيَقِينِ) bir bilgi en yetkin tarzda gerçekleşmişse o da hakku'l-yakîndir. Kâşânî, age, s. 320.

imâni *ilmü'l-yakîn*⁹⁶⁶ veya *aynü'l-yakîn*⁹⁶⁷ derecesinde olduğuna göre, aralarında derece açısından fark bulunur, ama asıl açısından fark bulunmaz.⁹⁶⁸

2.4.5. Evliyâlar, Ârifler ve Sâlihlerin Zikredilmesi

Müfessir Sâvî, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken birçoğunu, *evliyâ, ârif, ehlullâh ve sâlihler* bağlamında yorumlamaya çalışmaktadır. Sık sık bir âyetin evliyâyâ, âriflere vd. işaret ettiğini veya onların bir âyeti nasıl anladıklarını söylemekte veya onların hayatlarından örnek vermektedir. Bunun örnekleri aşağıdadır:

Bakara sûresinin 285. âyetinin: “*Ey Rabbimiz, affına sığındık*” anlamındaki sonuna ilişkin yorumunda, âriflerin hiçbir zaman yaptıkları iyiliklere güvenmediklerini ve bu yüzden en değerli sayılan ibadetleri yaparak bol bol istiğfar ettiklerini anlatmaktadır.⁹⁶⁹

Sâvî, A'râf sûresinin: “...*kim sakınır ve kendini islah ederse, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir*” anlamındaki 35. âyetini tefsir ederek, sâlihlerin ölümü ve âhiret azabını akıllarında tutuklarından dolayı üzüntülerinin ve endişelerinin devamlı olduğunu, hatta Allah'tan müjdeli haber aldıktan sonra bile üzüntülerinin devam ettiğini; çünkü üzüntünün, sâlihlerin bu dünyada derecelerinin yükselmesine yol açtığını söylemektedir.⁹⁷⁰

Müfessirimiz, Mü'minûn sûresinin: “*Sûra üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır; birbirlerini de arayıp sormazlar*” anlamındaki 101. âyetine ilişkin, sâlihlerin Peygamber'le uyanık bir şekilde buluştuklarını söylemektedir. Peygamber'in temiz ruhunun, temiz vücuduna yansıdığı kastedilmekte ve aynısının evliyâ ve şehitler için geçerli olduğu söylenmektedir. Hürriyete kavuşmuş olanın canı serbesttir yani hapiste değildir; kâfirlerin ruhları ise hapistedir ve yükselişleri ve seyahati mümkün değildir.⁹⁷¹

⁹⁶⁶ İlmü'l-Yakîn (عِلْمُ الْيَقِينِ) veya sadece yakîn kuşkunun girmediği bilgi demektir. İlmü'l-Yakîn delil ve burhana dayanır. Kâşânî, age, 320.

⁹⁶⁷ Aynü'l-Yakîn (عَيْنُ الْيَقِينِ) görüncesine bilmek demektir. Tasavvufta müşâhededen ve keşiften kaynaklı bilgi demektir. Kâşânî, age, s. 320.

⁹⁶⁸ Sâvî, age, I, 223. Ayrıca yakînin anlamı ve mertebeleri ile ilgili bkz: el-Hâkîm, age, s. 698-699; Enver Fuad, age, s. 76, 128, 130; el-Hafnî, age, s. 79, 188-189, 191; ez-Zevbî, age, s. 439, 296, 302; el-Cerrâhî, age, s. 425; Seccâdî, age, s. 169, 230-231; 515-516; Uludağ, age, s. 528-529. Konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 170-171; II, 367, 405, 500, 555; IV, 420, 504, 544, 556, 597.

⁹⁶⁹ Sâvî, age, I, 223.

⁹⁷⁰ Sâvî, age, II, 21.

⁹⁷¹ Sâvî, age, III, 126.

Sâvî, Lokmân sûresinin: “Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah’ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır” anlamındaki 34. âyetine ilişkin, Allah’ın peygamber ve evliyâ gibi sadık kullarına gizli sırlarını açmasında bir sakıncası olmadığını ifade etmektedir. Buna delil olarak Bakara sûresinin “İnsanlar sadece O’nun istediği kadar, O’nun bildiklerinden bir kısmını bilirler” anlamındaki 255. âyetini ve Cin sûresinin: “O bütün görülmeyenleri bilir. Sırlarına kimseyi muttali kılmaz. Ancak, dilediği peygamber bunun dışındadır. Çünkü O, bunun önünden ve ardından gözcüler salar” anlamındaki 26. ve 27. âyetlerini göstermektedir. Âlimler, aynı durumun evliyâ içinde geçerli olduğunu düşünmekte ve Allah’ın iyi kullarına bazı sırlarını açmasında bir sakınca olmadığını söylemektedir. Peygamberlere açılmış sırların adı mucize, evliyâlara açılmış sırların adı ise keşif ve kerâmettir.⁹⁷² Sülemî, Bursevî ve Âlûsî’nin tefsirlerinde yukarıda zikredilen Bakara ve Cin sûrelerindeki âyetlerinin yorumunda, Allah’ın peygamberlerini ve onun sâdık kullarını, velîlerini, kendisinin ebedî ilminden, yani gaybdan kıyamet günü dışında haberdar edebileceğini zikretmektedirler.⁹⁷³

Sâvî, Ahzâb sûresinin: “Allah’ı çok zikreden erkekler ve kadınlar var ya, işte Allah, bunlar için bir mağfîret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır” anlamındaki 35. âyetinin tefsirinde tesbîh, tehlîl, tahmîd ve salavât gibi herhangi bir zikrin kastedildiğini söylemektedir. Âyetteki: “Allah’ı çok zikredenler..” şu anlamındadır: İnsanlarda çok zikrin ortalaması 300, müridlerde 12.000 ve âriflerde Allah dışında hiç kimse aklına gelmemesine kadardır. Âriflerden biri bu bağlamda beyit yazmıştır: “Bir gün aklıma Senin dışında başka biri gelirse, kendimi döneklik ve ihanetten yargılarım.”⁹⁷⁴ Sâvî’nin sözlerinden, kulun çokça Rabbini zikretmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Fussilet sûresinin: “Allah’a çağıran, iyi iş yapan ve ‘Ben müsümanlardanım’ diyenden kimin sözü daha güzeldir” anlamındaki 33. âyetini değerlendiren Sâvî, Allah’ın dinine davet edenlerin birkaç çeşidi olduğunu ve sonunda en iyi davet edenin, insanlara gerçeği gösteren ve doğru yolda yürüyen velîler olduğunu söylemektedir.

⁹⁷² Sâvî, age, III, 344.

⁹⁷³ Sülemî, age, I, 76; II, 354; Bursevî, age, I, 403; VII, 105; X, 201; Âlûsî, age, III, 12; XXI, 115; XXIX, 97.

⁹⁷⁴ Sâvî, age, III, 375.

Evliyâlar her zaman diliminde yaşarlar, ama diğerleri onların evliyâ olduklarını bilmezler; sadece Allah'ın lûtfuna ermiş olanların onların kim olduğunu öğrenme ihtimali vardır.⁹⁷⁵ Tüsterî ve Sülemî'nin tefsirlerinde açık bir şekilde Sâvî'nin sözleri bulunmasa da, verilen örneklerden en iyi çağırانların Allah'ın sâdık kulları olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷⁶ Ayrıca Kuşeyrî ve Bursevî de benzer bir yorum zikretmektedirler.⁹⁷⁷

Şûrâ sûresinin “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahiy eder. O yücedir, hakîmdir” anlamındaki 51. âyetini tefsir ederek, vahiy ve evliyânın ilhamına değinmektedir. İlhamı peygamber olmayan ve evliyâ olanlar yaşayabilir. Evliyânın ilhamı şeytanın fısıldamasıyla karışabilir; ama Peygamber'in vahyi için böyle bir şey söz konusu olamaz.⁹⁷⁸ Bursevî, aynı zamanda evliyânın Allah'tan bir ilham almasında bir sakınca olmadığını söylemekte ve bunu da örneklerle desteklemektedir.⁹⁷⁹ Âlûsî de tefsirinde Sâvî'nin zikrettikleri doğrultusunda bir takım rivayetler zikretmektedir. Ancak çok daha detaylı bir şekilde ilham ve vahiy arasındaki fark üzerinde durmaktadır.⁹⁸⁰

2.4.6. Sâvî'nin Aşırıya Kaçan Sûfîleri Kınaması ve Mutedil Sûfîleri Desteklemesi

Müfessir Sâvî, aşırıya kaçan sûfîler grubuna dâhil değildir ve hâşiyesindeki yorumlarından mutedil sûfîler grubuna yakın olduğu anlaşılmaktadır. Mutedil sûfîlerin görüşlerini, davranışlarını ve inanışlarını desteklemekte ve mutedil sûfîler gibi düşünmeyenleri ise kınamaktadır.

Mürîdlerinin Kur'ân okumalarından daha fazla zikir yapmalarını tavsiye eden şeyhlerin davranışlarını eleştiren Sâvî, Tâhâ sûresinin “Sana O'nun vahyi tamamlanmazdan önce Kur'ân'ı (okumakta) acele etme ve 'Rabbim, benim ilmimi artır' de” meâlindeki 114. âyetini delil göstererek, Kur'ân'ın tekrarlanmasıyla ilmin artmasını istemenin en iyi ve en değerli olduğunu söylemektedir. Bu yüzden şeyhler, mürîdlerin gönüllerini temizlemek için Kur'ân okumalarını ve bu şekilde ibadet etmelerini tavsiye

⁹⁷⁵ Sâvî, age, III, 591-592.

⁹⁷⁶ Tüsterî, s. 239; Sülemî, age, II, 218-219.

⁹⁷⁷ Kuşeyrî, age, III, 151; Bursevî, age, VIII, 257-258.

⁹⁷⁸ Sâvî, age, IV, 29-30. Konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 38, 281, 313, 316, 385, 406, 456, 463, 550, 551, 578, 591-592, 592; II, 206, 419, 478, 519, 540, 553, 569, 576; III, 53, 151, 183, 381, 533; IV, 58, 133-134, 264, 504.

⁹⁷⁹ Bursevî, age, VIII, 344-346.

⁹⁸⁰ Âlûsî, age, XXV, 62.

etmiştir. Gönüllerini temizleyene kadar zikir çekerek nefisleriyle savaşmaları emredilir. Zikrin gafletinin Kur'ân gafletinden daha hafif olmasında hikmet bulunmaktadır; çünkü rivayete göre Kur'ân okuyanı belki Kur'ân lanetleyebilir. Bu yüzden ârifler, Kur'ân'ın okunmasıyla ilim, marifet ve ahlâk artırılsın ve iyileşsin diye, Kur'ân'a ulaşma yollarını belirlediler. Onların yolun başında Kur'ân'ı bırakmaları, Kur'ân'dan daha iyisi olduğundan değildir; Kur'ân'ı okumaya başlamadan önce temiz olmak istegindendir.⁹⁸¹

Sâvî, birkaç âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'e ve Ehl-i Beyt'e aşk ve evliyâyâ tevessül yapmak gibi işleri, bereketten dolayı olumlu değerlendirmektedir. Hac sûresinin *"O, Allah'ı bırakıp, kendisine ne faydası, ne de zararı dokunacak olan şeylere yalvarır. Bu büsbütün uzak sapıklığın ta kendisidir"* meâlindeki 12. âyetinin anlamının genel olduğunu, yaratıklara yönelen herkese, yaratıklara dayanan ve Yaratan'ı ihmal eden herkese işaret ettiğini söylemektedir. Hâlbuki, Ehl-i Beyt'e, evliyâ'ya, Allah'ın iyi kulları olan sâlihlerle arkadaşlık yaparak yaratıklara yönelmesi, Allah'ın rahmetinin inmesinden dolayı olumlu sayılmaktadır. Bunu daha iyi anlatmak ve anlamak için camilerde bulunmak, Kâbe'nin etrafında tavaf yapmak, Kadir gecesinde ibadet etmek gibi Allah'ın emirlerini hatırlatmak gerekir; çünkü bahsi geçen zaman ve mekânlarda Allah'ın rahmeti inmektedir. Buna göre rahmetin indiği mekân ile insanlar arasında fark yoktur; çünkü bu kişiler Allah'ın rahmetinin inmesine sebep olurlar.⁹⁸²

Sâvî'nin Ahzâb sûresinin: *"Ey peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayâsızlık yaparsa, onun azabı iki katına çıkarılır. Bu, Allah'a göre kolaydır"* meâlindeki 30. âyetine ilişkin tefsirinde, insan ne kadar çok Hz. Peygamber'e yakınsa, o kadar çok Allah'a yakın olduğunu söylemektedir. Onun bu görüşüne karşı bazıları, Peygamber'e olan aşkın şirk olduğunu iddia etmektedir. Sâvî, bunu iddia edenlerin doğru yoldan saptıklarını söylemektedir.⁹⁸³ Bursevî, Ahzâb sûresinin 29. âyetinin, zâhirî yorumundan sonra işârî yorumuna da dikkat çekerek der ki: *"Âyet, Allah'a, Peygamber'e ve âhirete karşı olan aşkın Hz. Peygamber ile bağlantılı olması gerektiğini ifade etmektedir."*⁹⁸⁴ Âlûsî, bu âyeti tefsir ederken Hz. Peygamber'e karşı olan aşkın büyük bir kazanca sebep olacağını, aksine dünyaya yönelik aşkın insanı Hz.

⁹⁸¹ Sâvî, age, III, 32.

⁹⁸² Sâvî, age, III, 80. Ayrıca bkz: I, 463; II, 553; IV, 75-76.

⁹⁸³ Sâvî, age, III, 372.

⁹⁸⁴ Bursevî, age, VII, 166.

Peygamber'in yolundan uzaklaştırmaya sebep olacağını iddia etmektedir.⁹⁸⁵ İki yorum da Sâvî'nin sözleri lehine kabul edilebilir.

Ankebût sûresinin: *“Allah'tan başka dostlar edinenlerin durumu, örümceğin durumu gibidir. Örümcek bir yuva edinir; hâlbuki yuvaların en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi”* anlamındaki 41. âyetinin yorumunda, Sâvî'nin sûfîlerin görüşlerini ve davranışlarını savunduğu ve bunlara karşı olanları azarladığı görülmektedir. Mahallî, âyette zikredilen evliyâyı/koruyucuları putlar olarak yorumlamıştır. Bunun yanı sıra Yüce Mevlâ'nın hizmetinde olan evliyâyı bereket maksatlı sahiplenmek, onlara yakın olmak ve onların ipine sınıksız sarılmak emredilmiştir. Onlar sadece sebeptir, rahmet ve bereket onların yanına inmektedir.⁹⁸⁶

Cin sûresinin: *“O bütün sırları/görülmeyenleri bilir. Sırlarına kimseyi muttali kılmaz”* anlamındaki 26. âyetinin yorumu, Allah'ın sırlarını tamamını hiç kimseye tam olarak açmadığı ve bu konuda bir eksikliğin mümkün olmadığı doğrultusundadır. Bu yüzden bu âyet evliyânın keşif ile ilgili kerâmetlerini inkâr etmez. Evliyânın kerâmetlerine karşın, sadece peygamberlerin gaybî mucizeleri vahiy yoluyla keşfedildiğinden dolayı daha güçlü ve eksiksizdir. Bu, peygamberlerin günah işlememesinin farz kılınmasından ve evliyânın günaha girmelerinin mümkün olmasındandır.⁹⁸⁷ Burada görüldüğü üzere Sâvî, evliyânın da kesin bir şekilde günahsız olduğunu ifade etmemiştir. Bunun da açık sebebi, her insanın günahlı olduğu gerçeğidir. Ancak öteki taraftan Allah'ın isterse kendi kulunu günahsız bırakabileceğini de ifade etmiştir.

Sâvî, Kasas sûresinin 68. ile 70. âyetlerini tefsir ederek, önce istihâre namazının sahih hadiste⁹⁸⁸ zikredilen doğru şeklini anlatır. Ardından sûfîlerin istihâre ile ilgili bazı davranışlarını eleştirip, rüya, Mushaf veya tespih yoluyla istihâre şeklinin Hz. Peygamber'den rivayet edilmediğini söylemiştir. Bu yüzden bunlar mekruh ve *tıyare (uğursuzluk)* çeşidi olarak sayılmaktadır.⁹⁸⁹

⁹⁸⁵ Âlûsî, age, XXII, 101.

⁹⁸⁶ Sâvî, age, III, 305. Ayrıca bkz: Bursevî, age, VI 470-471.

⁹⁸⁷ Sâvî, age, IV, 401. Ayrıca bkz: Sülemî, age, I, 76; II, 354; Âlûsî, age, XXIX, 97.

⁹⁸⁸ Buhârî, *De'avât*, 6382.

⁹⁸⁹ Sâvî, age, III, 286.

2.5. AHLÂK

Ahlâk dinin temeli ve esasıdır. İnsanlarda ahlâkın tamamlanması, Resûlullah'ın temel vazifesiydi.⁹⁹⁰ Allah'ın en sevgili kulları, Cennet'in en güzel yerinde ve Peygamber'in komşusu olanlar, en güzel ahlâk sahibi olanlardır.⁹⁹¹ Sâvî'nin, ahlâkın önemini göz önünde bulundurarak, bir mü'minin en önemli ahlâk kurallarına ve âdâba dikkat çektiği, 50'den fazla âyeti delil göstererek ortaya koyduğu önemli bir başlıktır.

Sâvî, Kur'ân âyetlerinden, güzel ahlâkı ve ona teşvik eden konulardan bahsedip, kötü ahlâk ve kötü kişiliklerden de bahsetmektedir. Bir mü'minin Allah'a, Peygamber'e, sahâbeye, ebeveyne, öğretmenin öğrenciye ya da öğrencinin öğretmene karşı nasıl olması gerektiği esaslarından da bahsetmektedir. Aynı zamanda, eve girme, oturuş, vb. ev âdâbı esaslarından da bahsetmektedir. Bunların yanında selam âdâbı, dua âdâbı, tevbe koşulları, Allah'a karşı esasların dereceleri, sabrın dereceleri/çeşitleri hakkında da söz etmektedir.

2.5.1. İyi Davranışı Özendirme ve Kötü Kişiliği Uyarma

Bir mü'minde olması gereken güzel kişiliklerden biri, iyiliğe fazlasıyla veya en azından misliyle karşılık vermesidir. Sâvî, bu güzel ahlâkı Nisâ sûresinin 86. âyetinden çıkarmıştır: *“Bir selam ile selamlandığınız zaman siz de ondan daha güzeli ile selamlayın, yahut aynı ile karşılık verin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını arayanıdır.”*⁹⁹²

Sâvî, İsrâ sûresinin 11. âyetinde: *“İnsan hayrı istediği kadar şerri de ister. İnsan pek acelecidir”* kötülüğe uğramış kişinin ne duada ne de bedduada acele etmemesi, uzun vadede gözlemlenmesi gerekliliğini dile getirmektedir. Ne intikam almalı, ne de kötülük yapana kötü dua etmeli; ya her şeyi Allah'a bırakmalı ya da doğru yolu bulması ve Allah'ın yardımına nail olması için ona dua etmelidir. Bu, değerli bir derecedir; çünkü Allah, Hicr sûresinin 85. âyetinde Peygamber'e, ona bütün kötülükleri yapmalarına rağmen, şöyle emreder: *“Sen şimdi güzel bir şekilde hoşgörü ile muamele et.”*⁹⁹³

⁹⁹⁰ “Ben ancak güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.” Muvatta', Hüsni'l-Hulk, 8; el-Câmi', 686.

⁹⁹¹ “Sizin en hayırlınız ahlâkı en güzel olanınızdır.” Buhârî, Edeb, 38.

⁹⁹² Sâvî, age, I, 384.

⁹⁹³ Sâvî, age, I, 418; II, 460.

Müfessirimiz, Nisâ sûresinin 32. âyetindeki: “Allah’ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı) hasretle arzu etmeyin” güzel ve kötü ahlâkı açıklar: Her kim ki başka birinde olduğu halde kendisine bir şey isteyip, isterken de o kişide azalsın veya yok olsun niyeti içinde bulundurursa, o hasettir ve yasak olan bir şeydir. Yine aynı şekilde isteyip, o kişide yok olmasını veya azalmasını istemez ise, eğer söz konusu Allah korkusu ve sadaka vermesi ise menduptur. Eğer söz konusu sadece zengin olmak ise câizdir.⁹⁹⁴

2.5.2. Allah’a Karşı Âdâb

Her şey Allah’ın elindedir; kendisi her şeyi yaratmıştır: iyiyi de kötülüğü de. Ama buna rağmen, Sâvî, Allah’a şer ya da olumsuz şeyleri atfetmenin, edebten olmadığını ifade etmektedir. Örnek olarak da A’râf sûresinin 58. âyetini gösterir: “Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız bitkiden başka birşey çıkmaz.” Aslında her bitki ve her şer Allah’ın izni ve takdiriyle vücut bulur. Ama kötü bitkinin yanında, bize edebi öğretmek için, Allah’a atf edilmemiştir. Bunun için Âl-i İmrân sûresinin 26. âyetinde de: بِيدِكَ الْخَيْرُ “Her türlü iyilik senin elindedir” deyip, سُبْحَانَ مَنْ خَلَقَ الْفَرْدَ “kötülük senin elindedir” denilmemiştir. Bundan dolayı: سُبْحَانَ مَنْ دَبَبَ الشَّوْكَ “Dikenin sivrilene hamdolsun” ya da: سُبْحَانَ مَنْ دَبَبَ الشَّوْكَ “Dikenin sivrilene hamdolsun” denmesine izin verilmemiştir.⁹⁹⁵

Allah, hastalığı ve dermanı verendir; ama Şu’arâ sûresinin 80. âyetinde olduğu gibi, Hz. İbrâhîm, Allah’a karşı edebinden kendisine hastalık atfetti: وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ “Hastalandığım zaman bana şifa veren O’dur.” Aynı zamanda, Hz. Hızır, bir musibet bahsinde: فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا “Onu kusurlu kılmak istedim” (Kehf 18/79) demiştir. İyilik/ıslah ve fesad olduğunda: فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا “Böylece istedik ki” (Kehf 18/81) demiştir. Ama tamamiyle bir hayır söz konusu ise: فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا “Rabbin istedi ki, o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler.” (Kehf 18/82).⁹⁹⁶

Kullara edebi öğretmek için Fâtîha sûresinin 7. âyetinde غَيْرِ الْمَغْضُوبِ “Gazaba uğramışların” denir, غَيْرِ الَّذِينَ غَضِبْتَ عَلَيْهِمْ “Gazaba uğrattıkların” denmez;

⁹⁹⁴ Sâvî, age, I, 356.

⁹⁹⁵ Sâvî, age, I, 243; II, 34.

⁹⁹⁶ Sâvî, age, II, 546; III, 206.

çünkü Kehf sûresinin âyetlerinde olduğu gibi hayır, kendini ortaya çıkarır ama şer mübhem kalır.⁹⁹⁷

Sâvî, Fâtır sûresinin 41. âyetinde: “Şüphesiz Allah gökleri ve yeri, nizamları bozulmasın diye tutuyor. Andolsun ki onların nizamı eğer bir bozulursa, kendisinden başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O, halîmdir, çok bağışlayıcıdır” şeklinde geçen, göklerin ve yerin düzende tutulmasının, Allah’ın rahmeti olduğunu söyler. Günahlarımızı silen rahmeti gibi rahmeti olmasa, gökyüzü dağılırdı. Bu yüzden Allah’ın varlığı, kullarına en büyük nimetidir; çünkü varlık olmasaydı dünyada bir şey kalmazdı.⁹⁹⁸

2.5.3. Hz. Peygamber’e (sav) Karşı Âdâb

Sâvî, İsrâ sûresinin 55. âyetinin meâli: “Rabbin, göklerde ve yerde olan herkesi en iyi bilendir” müşriklerin: “Peygamber nasıl yetim olabilir, sahâbeler nasıl aç ve elbisesiz olabilir” dediğini nakledip ve inançsızların olayının alıntılanması haricinde dillendirilmesinin yasak olduğundan bahsetmektedir. Bu sebepten bazı Mâlikiler, kim bunlara inanarak ve eleştiriyi dile getirirse bu kişi öldürülür, demişlerdir.⁹⁹⁹

Bizim, Peygamber ile ilişkimiz, kendi aramızdaki ilişkiyle tamamen aynısı gibi olamaz. Nûr sûresinin 63. âyette: “Peygamber’i, kendi aranızda birbirinizi çağırır gibi çağırmayın” buyrulur. Müfessirimiz, bu âyete göre ne Peygamber hayattayken ne de âhirete göç ettikten sonra hürmet belirten kelime olmadan anmanın yasaklandığını dile getirmektedir.¹⁰⁰⁰

2.5.4. Öğrenci - Öğretmen Âdâbı

Âlimler, peygamberlerin varisleridir bu yüzden onlara karşı daha güzel ve dikkatli davranılmalıdır. Sâvî, Nûr sûresinin 63. âyetinde: “Peygamber’i, kendi aranızda birbirinizi çağırır gibi çağırmayın” Peygamber (sav) ne hayattayken ne de âhirete göç ettikten sonra içinde saygı kelimesi bulunmadan Peygamber (sav)’i anmaya izin verilmediğinin anlaşıldığını; âlimlere karşı da aynı âdâbla davranılması gerektiğini bize

⁹⁹⁷ Sâvî, age, IV, 607.

⁹⁹⁸ Sâvî, age, III, 437.

⁹⁹⁹ Sâvî, age, II, 474.

¹⁰⁰⁰ Sâvî, age, III, 165.

bildirmektedir. Öğrenciler, keşif ve mutluluğa ulaşma adına öğretmenlerine bu âdâba göre hürmet etmelidirler.¹⁰⁰¹

Müfessir Sâvî, Kehf sûresinin 66. âyetinde: “*Mûsâ ona: Sana öğretilenden, bana, doğruyu bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tâbi olayım mı? dedi.*” öğretmene karşı edebe bir örnek olduğunu, öğretmene karşı edebli olmayla eğitime ve istifadeye erişildiğini bildirmektedir.¹⁰⁰²

Sâvî, öğrencinin öğretmene saygısından bahsederken Beyyine sûresinin 1. âyetinde bir hadis zikreder: Enes b. Mâlik’ten naklettiğine göre Hz. Peygamber (sav), Ubey b. Ka’b’a şöyle demiş: “*Allah, sana Lem yekünillezine keferû sûresini okutmamı bana emretti.*” Ubey: “*İsmimle, benden mi bahsetti?*” diye sordu. Peygamber: *Evet* diye yanıtladı. Ubey o anda ağlamaya başlar, ve Hz. Peygamber ona sûreyi okumaya başladı.¹⁰⁰³ Müfessir, hadisten şu âdâbların anlaşıldığını söylemektedir: Öğretmen karşısında bir şey okumada/öğrenmede, öğretmene tevazu göstermeye öncelik vermelidir. İnsan, kendinden genç birinden sûre öğrenmede isteksizlik göstermemelidir. Çabuk öğrenme ve tamamlama bilgiyle ilerler. Burada Ubey b. Ka’b’ın büyük bir fazileti vardır; çünkü öğrenmede güvenilir ve sorumlu bir kişi olduğu izlenimini vermiştir.¹⁰⁰⁴

2.5.5. Dua Âdâbı

Dua, ibadetin özüdür, dua hakkında Kur’ân’da onlarca âyet bulunmaktadır. Sâvî, en önemli dua âdâbını göstermede hemen hemen bütün fırsatları kullanmaktadır. Yûsuf sûresinin 101. âyetinde buna bir örnektir: “*Ey Rabbim! Mülkten bana (nasibimi) verdin ve bana (rüüyada görülen) olayların yorumunu da öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Sen dünyada da âhirette de benim sahibimsin. Beni müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat!*” Sâvî bu âyette kişinin dua etmek isterken önce Allah’a hamd etmesi, sonra Allah’ın nimetleri tanınması, zikretmesi daha sonra isteğini beyan etmesi gerektiğini bildirmektedir.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰¹ Sâvî, age, III, 165.

¹⁰⁰² Sâvî, age, II, 541.

¹⁰⁰³ Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr* 16; Müslim, *Salâtu’l-Musâfirîn ve Kasruhâ* 245; Ahmed, age, XX, 260

¹⁰⁰⁴ Sâvî, age, IV, 542.

¹⁰⁰⁵ Sâvî, age, II, 324.

Sâvî, duanın kabul olunması şartlarının, dua edilirken acziyet ve tevazu gösterilmesini bize bildirmektedir. Bu âdâbları, Meryem sûresinin 114. âyetinde çıkarmaktadır: *“Meryemoğlu İsâ şöyle dedi: Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofrayı indir ki, bizim için, geçmiş ve geleceklerimiz için bayram ve senden bir âyet (mûcize) olsun. Bizi rızıklandır; zaten sen, rızık verenlerin en hayırlısıdır.”*¹⁰⁰⁶

“Hani o, gizli bir sesle Rabbine niyaz etmişti” şeklindeki Meryem sûresi 3. âyetinin meâlinden ise, duanın kabulü için gecenin yarısında; tevazu ve pişmanlıkla, huşû halinde, gizli/sessiz bir şekilde dua edilmesi anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁷

Sâvî, Â'râf sûresinin 55. âyetinde: *“Rabbimize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez”* duanın 4 şartından bahsetmektedir: 1. tevâzu/pişmanlık 2. gizlilik 3. korku 4. Umut.¹⁰⁰⁸

Sâvî, Gâfir sûresinin 60. âyetinde: *“Rabbimiz şöyle buyurdu: Bana dua edin, kabul edeyim. Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar aşağılanarak Cehennem'e gireceklerdir”* duanın kabul şartlarından bahsedildiğini söylemektedir. Buna göre âyette 5 şarttan bahsedilir: 1. Dua ederken kalpte Rabb olarak sadece Allah'a teslim olmak 2. Kötü bir şey niyaz etmemek 3. Akraba ilişkilerini bozmak için dua etmemek 4. Duanın kabul olması için acele etmemek 5. Duanın kabul olduğuna ikna olmak. Bu şartlar olgunlaştığında şu şekilde dua gerçekleşir: Ya Allah ona istediğini verir, ya O'nun hikmetinden isteğini erteler, ya da O'nun dilemesiyle isteğin yerine başka bir şey nasip eder. İnsan sadece dua etmeli, gerisini Allah'a bırakmalıdır.¹⁰⁰⁹

2.6. TÂRİH VE SİYER BİLGİLERİ

Kur'ân-ı Kerîm, diğer bilgilerin yanı sıra, tarihi bilgilerden de oluşan bir kitaptır. Şüphe yok ki, Kur'ân'ı daha iyi anlama ve yorumlama konusunda tarih ve siyer bilgisi son derece önemlidir. Müfessir Sâvî, hâşiyesinde tarih ve siyer bilgilerine son derece

¹⁰⁰⁶ Sâvî, age, I, 516.

¹⁰⁰⁷ Sâvî, age, II, 557.

¹⁰⁰⁸ Sâvî, age, II, 33.

¹⁰⁰⁹ Sâvî, age, III, 569. Bu başlık ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 140, 418, 516; II, 228, 460. Ayrıca Ahlâk ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 42, 46, 114, 327, 378, 385, 392-393; II, 25, 179, 238, 302, 343, 465, 474; III, 143, 161, 593; IV, 18-19, 146, 168, 266, 267, 399, 450, 453.

önemini vermiş ve kullanmıştır. Daha önceki milletler hakkında, peygamberlerin tarihi hakkında ve gönderildikleri milletler hakkında bilgi vermiştir. Büyük önemi isimlere, yıllara ve diğer rakamlara vermiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in siyeri ve sahâbenin hayatı, Sâvî'nin hâşiyesinde özel bir yer almıştır.

2.6.1. Önceki Milletler

Kur'ân'da peygamber gönderilmeyen bir takım önceki milletlerden söz edilmektedir. Sâvî kendileri hakkında bazı tarihi bilgileri zikretmektedir. Örneğin:

Duhân sûresinin 27. âyetinde Tübba' milletinden söz edilir: *“Bunlarmı daha hayırlı, yoksa Tubba' kavmi ile onlardan öncekiler mi? Onları yok ettik, çünkü onlar suçlu idiler”* Kendisinin bir peygamber olduğu görüşü var olsa da, hayırlı bir insan olduğu düşüncesi daha doğrudur. Adı Tübba' el-Himyerî Ebû Kerb ve Es'ad olarak çağırılıyordu, Ensarilerin kökü ona dayanmaktadır. Kûfe civarında Hira şehrini inşa etmiştir. Bunun yanı sıra Semerkand'ı da inşa ederek Kâbe'ye saldırmak ve Medine'yi yıkmak için çıktığında, ona o yerin Ahmed isimli bir peygamberin hicret yeri olduğu ve niyetinden vazgeçmesi gerektiği söylenmiştir. Kendisi daha sonra Kâbe'ye kumaş bir örtü örttü giydirdi ve Medine ahalisine bıraktığı bir mektup yazdı. Kendileri bu mektubu kuşaktan kuşağa miras olarak Hz. Peygamber'e kadar ve onun hicretine kadar ulaştırmışlar ve kendisine teslim etmişlerdir. Ebu Eyyûb Hâlid b. Zeyd bir mektup bulunduğunu ve içinde şunların yazdığı söylenmektedir: *“Şahitlik ederim ki Ahmed Allah'ın saf kanlı peygamberidir. Şayet yaşım beni onun dönemine kadar yaşatırsa onun yardımcısı ve amca çocuğu olacağım, daha sonra: Ben Sana ve sana indirilen kitaba iman etmişimdir, ben senin dininde ve senin sünnetindeyim, ve senin Allah'a herşeyin sahibine inandım, ve Allah'tan gelen bütün dini emirlerine dair herşeye inanıyorum. Eğer sana yetişirsem ne mutlu bana, şayet yetişemez isem benim için şefaet eyle ve beni kıyamet gününde unutma; çünkü ben senin ümmetinin ilklerinden birisiyim, sen gelmeden önce bile sana bîat ettim, ben senin ve Hz. İbrâhîm'in dizi üzerindeyim.”* Daha sonra konuşmasını bitirmiş ve onu mühürlemiş ve üzerine kazımıştır: Öncesinde de sonunda da herşey Allaha aittir (لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ), başlıkta da: Muhammed b. Abdüllah, Nebiyyullâhi ve Resûlühu, Hâtemu'n-Nebiyyîne ve Resûlü Rabbi'l-Âlemîne min

Tübbai'l-Evvel yazmıştır. Tübbâ'nın vefat ettiği gün ile Hz. Peygamber'in doğduğu gün arasında tam 1.000 sene geçmiştir.¹⁰¹⁰

Kalem sûresinin 17. âyetinde: “*Biz, vaktiyle ‘bahçe sahipleri’ne belâ verdiğimiz gibi, onlara da belâ verdik. Hani onlar sabah olurken onu (mahsullerini) devşireceklerine yemin etmişlerdi*” Sâvî bu bahçe sahibinin tarihinden bahseder: Yemen’de, Sana şehrinden iki fersah uzakta bulunan Servan adında olan bahçeden söz edilmektedir. Bu bahçe sahibi hasat zamanında fakirleri çağırıp tırpanın kesmediği veya rüzgarın düşürdüğü herşeyi fakirlere bırakırdı ve bundan çok fazlası onlar için toplanırdı. Onun vefatından sonra üç oğlu mirasçı oldular ve şikayet ederek çok fazla cimrilik yaptılar: eğer babamız gibi işi yaparsak, ailemizin durumu kötüye gider, ve ertesi gün güneş çıkmadan önce gelip işini bitirmeye yemin ettiler ve bu şekilde fakirlere de bir şey bırakmayı planladılar ama Allah onların ürünlerini helâk etti. Bu hikaye de Hz. Îsâ’dan bir süre sonra olmuştur.¹⁰¹¹

Felak sûresinin 4. âyetinde: “*Ve düğümlere üfürüp büyü yapan üfürükçülerin şerrinden*” Sâvî diyor ki: Hz. Mûsâ ve milletin zalimlere savaşa gittiği ve Firavun’un da denizde boğulduktan sonra, Mısır’da Kıpti kadınların hükümdar olduğu ve 600 sene boyunca iktidarda kaldığı nakledilir. Her ne zaman bir yabancı ordu üzerlerine gelmek istediğinde, onlara benzeyen bir put yapıp onlardan gözlerini oyarak kol ve bacaklarını koparırlardı ve aynısı da o ordunun başına gelirmiş, bu nedenler herkes onlardan korkar saldıramazdı.¹⁰¹²

Sâvî Fecr sûresinin: “*Direkleri olan, İrem şehrine? Ki ülkeler içinde onun benzeri yaratılmamıştı.*” meâlindeki 7. ve 8. âyetinde, zikredilen ve Şeddâd b. ’Âd tarafından inşa edilen şehrin tarihinden bahsetmektedir.¹⁰¹³

2.6.2. Kısasu'l-Enbiyâ

Kur’ân-ı Kerim’de ismen 25 peygamber zikredilmiştir. Hem kendileri hakkında, hem de peygamberliği konusunda farklı düşünceleri bulunanlar hakkında Sâvî, her zikredişinde önemli bilgileri ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Sâvî, Kur’ân’da zikredilmeyen veya

¹⁰¹⁰ Sâvî, age, IV, 64-65.

¹⁰¹¹ Sâvî, age, IV, 359.

¹⁰¹² Sâvî, age, IV, 594.

¹⁰¹³ Sâvî, age, IV, 498-499. Daha fazla örnek için bkz: II, 77-78, 455-459; IV, 563-566.

başka bir kelime ile işaret edilen veya hiç işaret edilmeyen peygamberlerden de söz etmiştir. Kimi yerlerde kısa keserek, kimi yerlerde uzunca anlatmıştır.

Sâvî, Mâide sûresinin: *“Bir belâ olmayacak zannettiler de kör ve sağır kesildirler. Sonra Allah tevbelerini kabul etti. Sonra işlerinden çoğu yine kör ve sağır oldu. Allah onların yaptıklarını görmektedir”* meâlindeki 71. âyetini yorumlarken onların körülüğünün, daha sonra tövbelerinin ve tekrar kör olmalarının sebeplerini zikretmektedir. Benû İsrâîl’in körlüğü konusunda, onların İşayâ ve Yeremya döneminde peygamberlerini öldürmeleri ve fesadları kastedilmektedir. Onlar İşayâ’yı öldürüp Yeremya’yı de hapse attılar, Allah da ceza olarak üzerlerine Buhtunnsr isimli hükümdarı göndererek onları köleleştirdi ve fethetti. Beytu’l-Makdis’i de yıkarak büyük bir rezillik yaşatmıştır. Bundan sonra tövbe ettiler ve Allah da Buhtunnsr’ı öldürüp yerine geçen, kendilerini azat eden ve Beytu’l-Makdis’i tekrar inşa eden bir hükümdarı göndermiştir. Daha sonra sayıları arttı, ve durumları eskiye nazaran daha iyiye gitmiş ve dünyada bu şekilde 300 sene boyunca kalmışlar, ta ki tekrardan kör ve sağır olana kadar ve peygamberleri yeniden öldürene kadar. Hz. Zekeriyâ ve Yahyâ’yı öldürmüşler ve bu nedenle İsrâ sûresinin 4. âyetinde: *“Sizler, yeryüzünde iki defa fesat çıkaracaksınız”* buyurmuştur.¹⁰¹⁴

İbrâhîm sûresinin 37. âyetinde: *“Ey Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem’inin (Kâbe’nin) yanında, ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim”* Hacer Sara’nın Hz. İbrâhîm’e hediye ettiği ve ona Hz. İsmâîl’i doğuran kölesiydi, Allah da ona onlarla Mekke’ye gitmeyi emretmiştir. Ona burak getirilmiştir, ona İsmâîl ve Hacer ile binip Şâm’dan Mekke’ye, Kâbe’nin yanında Zemzem suyunun yerine bırakmıştır. O dönemde Mekke’de kimse yoktu, ne bir bina ne de su vardı. Onları bıraktıktan sonra Hz. İbrâhîm kalkıp yürümeye başladı, onun arkasından da Hacer kalkıp şöyle söyledi: *“Nereye gidip beni bu ufak çocukla burada bırakıyorsun, ne su var ne de kimse.”* Buna rağmen İbrâhîm onun sözlerine aldırış etmeden devam etti. O da: *“Allah’ın emri midir”* diye sorduğunda o da evet demişti. O halde ben kayıp olmayacağım. Hz. İbrâhîm de yoluna devam ederek ellerini kaldırıp dua etmeye başlamıştır: *“Ey Rabbimiz! ...”*¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁴ Sâvî, age, I, 487.

¹⁰¹⁵ Sâvî, age, II, 368-369.

Hız. Mûsâ Kur'ân'da en çok zikredilen peygamberdir. Tâhâ sûresinin 18 âyetinde: *“O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarırna yaprak siliklerim benim ona başkaca ihtiyaclarım da vardır”* âyetinin tefsirinde müfessirimiz, Hız. Mûsâ'nın asasıyla tam neler yaptığını anlatır ve der ki: Onunla kuyudan su çıkarır, onu ip yerine koyardı ve her grup kendine su dolu kova alırdı. Asası yanında yürür, onunla konuşurdu. Onunla yere vurup o günkü yemeği çıkardı topraktan, onunla kazdığında ise ordan su fişkırırdı, çıkardığında ise durup akmazdı. Meyve yemek istediğinde tekrar toprağa sokar, ona iki dal koyardı; o da meyve veren ağaca dönüşürdü. Aynı zamanda gece bir lamba gibi yanıp insanlara ışık saçardı, bir düşmanı da karşı geldiğinde onunla savaşırdı.¹⁰¹⁶ Kasas sûresinin 7. âyetinde, Sâvî bir kaç sayfada Hız. Mûsâ'nın tarihinden söz eder, annesinin hamilelik sonlarından, doğumdan ve Firavun'a nasıl ulaştığından bahseder.¹⁰¹⁷

Enbiyâ sûresinin 83. âyetinde: *“Eyyûb'u da an. Hani Rabbine: ‘Başıma bu dert geldi. Sen, merhametlilerin en merhametlisinin’ diye niyaz etmişti”* Sâvî anlatır ki: Hız. Eyyûb Romalılardandı, çok zengin ve çeşitli hayvan sürülerine sahip olan birisiydi. Kimsenin ondan fazla hayvanı yoktu. Geniş bir ailesi de vardı. Allah'a son derece itaatkâr ve varlığı konusunda şükredenlerdendi. Daha sonra onun hastalığını anlatır, kıssasının sonuna kadar ne şekilde imtihana çektiğini zikreder.¹⁰¹⁸

Kamer sûresinin 9. âyetinde: *“Dâvetçiye koşarlarken o esnada kâfirler: Bu, çok çetin bir günü! derler”* Hız. Nûh ne şekilde işkence ettiklerinden bahseder: Onu döverlerdi ve boğarlardı, ta ki bayılıp düşene kadar, o zaman beklerlerdi tekrar ayılsın diye, o da o zaman derdi: *“Rabbim benim milletimi affet, onlar bilmiyorlar.”*¹⁰¹⁹ Kamer sûresinin 12. âyetinde: *“Yeryüzünde kaynaklar fişkırttık. Su takdir edilmiş bir işin olması için birleşmişti”* Sâvî, suyun 40 gün boyunca hem gök yüzünden hem de yer yüzünden sürekli aktığını, gökte olanın buz gibi soğuk yerde olan ise kaynar derecesinde sıcak olduğunu söyler. Hangi sudan daha fazla olduğu konusunda ulema arasında çeşitli görüşler vardır.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁶ Sâvî, age, III, 10.

¹⁰¹⁷ Sâvî, age, III, 262.

¹⁰¹⁸ Sâvî, age, III, 63-64.

¹⁰¹⁹ Sâvî, age, IV, 204.

¹⁰²⁰ Sâvî, age, IV, 204. Daha fazla örnek için bkz: I, 51, 73, 93, 100, 101, 188, 200, 201, 419, 455, 457, 490; II, 37, 42, 48, 52, 157, 180, 228, 265, 285, 289, 296-297, 303-304, 310-311, 313, 320, 321-322,

2.6.3. İsimlerin Zikredilmesi

Müfessir Sâvî, hem peygamberlerin, hem de belirli yerlerin isimlerini zikretme konusuna büyük bir önem göstermiştir. Sâvî hâşiyesinde, yaklaşık 100 yerde önceki peygamberlerin, sahâbenin, münafıkların, zalimlerin, yöneticilerin ve diğer insanların isimlerini zikrettiğini görülmektedir.

2.6.3.1. İnsan İsimleri

2.6.3.1.1. Peygamberler ve Çocuklarının İsimleri

Sâvî, peygamberlerin, eşlerinin, çocuklarının ve ailelerinin isimlerini zikretmeye özel bir önem atfetmiştir. Meselâ Sâvî, Ra'd sûresinin 38. âyetinde: “*Andolsun senden önce de peygamberler gönderdik ve onlara da eşler ve çocuklar verdik*” Hz. Peygamber’in çocuklarının isimlerini zikretmektedir: 7 çocuğu vardı, 3 oğlu ve 4 kızı: Sırasıyla: Kâsım, Zeyneb, Rukayya, Fâtima, Ummu Kulsûm, Abdullah, İbrâhîm ve hepsi de Hatîce’den olan çocuklarıdır, İbrâhîm dışında o Mâriye’nin oğludur. Hz. Peygamber hayatta iken bütün çocukları vefat etmiştir, Hz. Fâtîme dışında; o Peygamber’den 6 ay sonra vefat etmiştir.¹⁰²¹

Hiz. Nûh’tan bahsederken Sâvî bir kaç yerde aslında Nûh’un onun lakabı olduğunu, onun gerçek isminin de Abdû’l-Ğaffâr veya Abdullah veya Yeşkûr¹⁰²² bir diğer görüşe göre es-Seken olduğunu söylemiştir. O Hiz. İdrîs’in soyundandır ve ismi de İbn Lemk veya İbn Melkân veya İbn Muteveşlih b. İdrîs.¹⁰²³ Annesi’nin ismi ise Şumha idi.¹⁰²⁴ Sâvî, Nûh’un 4 oğlu olduğunu, 3’ü inananlarıdır: Sâm Ebû’l-Arab, Hâm Ebû Sudân ve Yâfis Ebû Turk.¹⁰²⁵ Onun dördüncü oğlu ise Ken’ân, Nûh’un Vâhile veya Vâlihe¹⁰²⁶ olan eşiyle birlikte boğulmuştur.¹⁰²⁷

324, 377, 403, 445, 447-451, 518, 547, 572; III, 54, 57, 66-67, 93, 112-113, 199, 201, 211, 229-231, 261, 264, 265, 275, 289, 303, 312, 314-316, 336, 404, 482, 484, 486, 514, 515, 560, 563, 565; IV, 91-92, 154, 168, 208, 210, 343, 372, 387, 451, 531.

¹⁰²¹ Sâvî, age, II, 352; IV, 575.

¹⁰²² Sâvî, age, III, 111, 208.

¹⁰²³ Sâvî, age, I, 247, 565; II, 223.

¹⁰²⁴ Sâvî, age, IV, 392.

¹⁰²⁵ Sâvî, age, II, 35-36, 550.

¹⁰²⁶ Sâvî, age, IV, 343, 569.

¹⁰²⁷ Sâvî, age, II, 252.

Hûd b. Abdullah b. Rebbah b. Halûd b. 'Âd b. 'Avs b. İrm b. Sâm b. Nûh veya İbnü Şâlih b. Erfahşez b. Sâm b. Nûh. İlk rivayete göre Hz. Hûd, kendi kabilesi ile Ada'da buluştuğu ikinci rivayete göre buluşmadığı nakledilir. Ona göre Sâm'la nesebi birleştirmektedir.¹⁰²⁸ Sâlih'in ismi ise Sâlih b. 'Ubeyd b. 'Âsif b. Masîh b. 'Ubeyd b. Hazir b. Semûd.¹⁰²⁹

Hz. İbrâhîm'in tam adı: İbrâhîm b. Târih b. Âzer b. Şarûh b. Ergû b. Falig b. 'Âmir b. Şâlih b. Erfahşez b. Sâm b. Nûh.¹⁰³⁰ Bazı âlimlere göre İbn Târih aslında Âzer'di, Hz. İbrâhîm'in babasının tam adı İbn Târih olsa da lakabı Âzer'di, bu görüşe karşı çıkanlar da vardır.¹⁰³¹ Onlara göre Âzer İbn Târih'in kardeşidir, yani İbrâhîm'in amcasıdır.¹⁰³² Hz. İbrâhîm'in Hacer'den oğlu İsmâîl Sara'dan de oğlu İshâk vardı. Sara'nın ölümünden sonra Ken'ânlılardan olan Kantura ile evlendi ve onunla da 6 çocuğa sahip oldu. Diğer görüşlere göre çocuklarının sayısı sekizdi. Bir diğer rivayete göre toplamda 14 çocuğu olmuştu. Hz. Ya'kûb'un ise 12 çocuğu vardı: Rubîl, Şem'ûn, Lavi, Yahûda, Yeşbehûn, Zebulûn, Dan, Bakyun, Kuda, Uşiz, Bünyamin ve Yûsuf. Bu rivayeti Sâvî, Beyzâvî'den nakletmektedir.¹⁰³³

Hz. Eyyûb'un ismi de, Eyyûb b. Emves b. Razih b. Rûm b. Ays b. İshâk b. İbrâhîm veya İbn Aysu b. İshâk veya İbn Emves b. Re'îl b. Ays b. İshâk.¹⁰³⁴ Karısının ismi ise Rahma bnt. Efrasîm b. Yûsuf veya Leyya bnt. Ya'kûb.¹⁰³⁵

2.6.3.1.2. Sahâbe İsimleri

Sâvî, bir takım Kur'ân âyetlerini tarihi açıdan yorumlarken bir çok yerde sahâbenin isimlerini de zikretmiştir. Örnek olarak Azhâb sûresi 28. âyetinde: “Ey Peygamber! Eşlerine şöyle söyle: Eğer dünya dirliğini ve süsünü (refahını) istiyorsanız, gelin size boşanma bedeleriniz vereyim de, sizi güzellikle salıvereyim” Sâvî, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra hayatta kalan eşlerinin isimlerini zikretmektedir. Âişe

¹⁰²⁸ Sâvî, age, II, 35-36, 257; III, 114.

¹⁰²⁹ Sâvî, age, II, 38, I, 424.

¹⁰³⁰ Sâvî, age, I, 94.

¹⁰³¹ Sâvî, age, I, 559.

¹⁰³² Sâvî, age, I, 424.

¹⁰³³ Sâvî, age, I, 101. Ayrıca bkz: Beyzâvî, age, I, 88.

¹⁰³⁴ Sâvî, age, III, 514, I, 565.

¹⁰³⁵ Sâvî, age, III, 515. Daha fazla örnek için bkz: I, 254, 424, 565; II, 42, 267, 283, 539, 572; III, 66, 262, 265, 270, 336, 487, 490, 516; IV, 343, 569.

bnt. Ebû Bekr, Hafsa bint Ömer b. Hattâb, Meymûne bnt. Hâris el-Hilâliyye, Safiyye bnt. Huyey b. Ahtab b. Benî Nadîr, Hind yani Ummu Seleme bnt. Ebû Umeyye, Zeyneb bnt. Caşş, Cuveyriye bnt. Hâris el-Huza'îyye el-Mustalakiyye, Remla Ummu Habîbe bnt. Ebû Sufyân b. Hâris, Sevda bnt. Zem'a.¹⁰³⁶

Azhâb sûresinin 50. âyetinde: “*Kendisini peygambere hibe eden mü'min kadını*” Sâvî kendini Hz. Peygamber'e hediye eden kadınların isimlerini zikretmektedir: Meymûne bnt. Hâris, Zeyneb bnt. Huzeyme Ummu'l-Mesâkîn el-Ensariyye, Ummu Şerik bnt. Câbir, Havle bnt. Hâkim.¹⁰³⁷

Ahkâf sûresinin 15. âyetinde: “*Biz insana ana-babasına iyilik etmesini tavsiye ettik.*” müfessirin aktardığı gibi burada Ebû Bekir kastedilmektedir. Buna ilave olarak Ebû Bekr'in ailesinin isimlerini zikretmektedir. Babası Osmân b. 'Âmir b. 'Amr, lakabı da Ebû Kuhâfe'dir. Annesinin ismi Ummu'l-Hayr bint Sahr b. 'Amr'dır. Oğlunun ismi Muhammed Abdurrahman ve hepsi Hz. Peygamber'in dönemine denk gelmiştir. Bu da Ebû Bekir dışında hiç kimsede rastlanmamıştır. Eşi ise Katiletu bint Abdul 'Uzza, babasının eşi ise Kayle'dir.¹⁰³⁸

Abese sûresinin 2. âyetinde: “*Ona kör adam geldiği için*” kör adam da Abdullah b. Umme Mektûm, onun ismi de İbn Şureyh b. Mâlik b. Rebî'a el-Fehri od Benu 'Âmira b. Lu'eyya, babasının annesi olan Umme Mektûm ile meşhurdu, onun ismi de Atîka bnt. 'Âmir el Mahzûmî.¹⁰³⁹

2.6.3.1.3. Diğer İsimler

Sâvî'nin hâşiyesinde münafıkların, önceki yöneticilerin, unvanların, önceden olan Allah'a teslim olan ve olmayan kulların, kabile, hayvanlar ve benzer isimlere rastlanmaktadır.

¹⁰³⁶ Sâvî, age, III, 371, 385-386.

¹⁰³⁷ Sâvî, age, III, 383.

¹⁰³⁸ Sâvî, age, IV, 87.

¹⁰³⁹ Sâvî, age, IV, 455. Daha fazla örnek için bkz: IV, 270-271, 315.

Hiz. Peygamber'in d6neminde Medine'de m6nafıkların liderleri: Ka'bu'l-Eşref, Cuheyne'de Abdu Dar, Benu Esleme'de Eb6 Berda, Ben6 Esed'de 'Avf b. 'Âmir, şâm'da Abdullah b. Esved.¹⁰⁴⁰

Yahudilerin yalan dolanlarından söz ederken müffesir, Âl-i İmrân sûresinin 54. âyetinde anlatılan Hiz. İsa'yı öldürmeyi istemeyle ilgili hikayede, onu öldürmeye kalkışan, ama Allah tarafından ona benzetilen ve onun yerine çarmıha girilen kişinin ismini Tatyanus olarak zikretmektedir.¹⁰⁴¹

Kasas sûresinin 20. âyetinde: “*Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi: Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında müzakere ediyorlar...*” Sâvî, bu insanın Firavun'un kuzeni olduğunu ve adının da Hizkil veya şem'un veya şem'an olarak zikredildiğini söylemektedir. Aynı kişi Gâfir sûresinin 28. âyetinde de zikredilmektedir: “*Firavun ailesinden olup, imanını gizleyen bir mü'min adam..*”¹⁰⁴²

Kehf sûresinin 14. âyetinde zikredilen ve Ashâb-ı Kehf döneminde hükmeden, onlara putlara tapmalarını emreden ve bu emrine isyan edilen: “*Bizim Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir*” kralın isminin Dokyânûs olduğu zikredilmektedir.¹⁰⁴³ Ayrıca 18. âyetinde: “*Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış idi..*” Sâvî, Ashâb-ı Kehf köpeği sarı, kahverengi ve gök renginden olduğunu, isminin Kıtmîr veya Reyyân olduğunu ve Cennet'e girecek hayvanlardan birisi olduğunu zikretmektedir.¹⁰⁴⁴

Neml sûresinin 18. âyetinde: “*Nihayet karınca vâdisine geldikleri zaman, bir karınca: Ey karıncalar!*” Sâvî, Hiz. Süleymân döneminde bulunan karıncanın isminin Tâhiye veya Curmâ olduğunu zikretmektedir.¹⁰⁴⁵

2.6.3.2. Yer İsimleri

Sâvî, sıkça peygamberlerin gönderilmiş oldukları şehir ve köylerin isimlerini zikretmektedir. Bunun yanı sıra diğeryerlerden de söz etmiştir. Örneğin: Hiz. İbrâhîm ve

¹⁰⁴⁰ Sâvî, age, I, 21.

¹⁰⁴¹ Sâvî, age, I, 259.

¹⁰⁴² Sâvî, age, III, 268, 561.

¹⁰⁴³ Sâvî, age, II, 518.

¹⁰⁴⁴ Sâvî, age, II, 519.

¹⁰⁴⁵ Sâvî, age, III, 231. Ayrıca bkz: Bursevî, age, VI, 333. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 49, 51, 247, 492; II, 257, 289; III, 211, 212-213, 245, 264, 270, 287, 406, 426; IV, 60, 343, 498, 569.

Hız. Lût'un zikredildiği âyetleri yorumlarken, onların gönderildiği milletlerin köylerini zikretmiştir. Bunun sonucunda Hız. İbrâhîm ilk olarak Irak'ta Basra ve Küfe arasında bulunan Hürmüz köyüne,¹⁰⁴⁶ daha sonra Allah'ın emriyle kendi milletini bırakıp Irak'tan Şâm'a ve Filistîn'e gönderildiğini zikredilmektedir. Onun kardeşi Hız. Lût ise 5 köye gönderilmiştir: Sana, Sara, Umra, Duma ve Sezum'a, bu da köylerin en büyüğü idi.¹⁰⁴⁷

Sebe' sûresinin 15. âyetinde Sâvî, şehrin ismi onların dedesinin ismini alarak Sebe' olduğunu, dedelerinin tam isminin ise: Sebe' b. Yeşcûb b. Ya'rub b. Kahtân, olduğunu söylemektedir.¹⁰⁴⁸

Duhâ sûresinin 6. âyetinde: “*O, seni yetim bulup barındırmadı mı.*” Resûlüllah'ın çocukluk konusunda önemli bilgileri verirken Sâvî, Hız. Peygamber'in babasının Dâru Tebâbe'de gömüldüğünü veya Ebû Karye'de, annesinin ise Ebvâ veya Hacûn denilen yerde vefat ettiğini zikretmektedir.¹⁰⁴⁹

2.6.4. Yılların, Tarihlerin ve Zaman Dönemlerinin Zikredilmesi

Sâvî, hâşiyesinde 50'den fazla yerde yıllar ve tarihlerden söz etmektedir. Hangi peygamber ne kadar yaşadı, o dönemin süresi neydi, kim ne kadar hükmetti, hangi yılda ne olmuş ve benzer detaylara yer vermektedir.

2.6.4.1. Peygamberlerin Yaşam Süresi

Burada genel olarak peygamberlerin yaşam süreleri konusunda, Sâvî'nin hâşiyesinde zikrettiği bilgileri ele alacağız. Müfessirimiz, bu bilgileri Süyûtî'nin *et-Tahbîr fî 'İlmi't-Tefsîr* kitabından almıştır. Ayrıca bu bilgilerin doğruluğunu kontrol etmeksizin sunulacaktır.

Sâvî, bir yerde Hız. Âdem'in 960 yıl boyunca yaşadığını,¹⁰⁵⁰ bir diğer yerde ise bu sürenin sadece dünya hayatını kapsadığını ve Cennet'te geçirdiği süreyi içermediğini ifade etmektedir.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁶ Sâvî, age, III, 481.

¹⁰⁴⁷ Sâvî, age, III, 181, 302; IV, 372, I, 424.

¹⁰⁴⁸ Sâvî, age, III, 406.

¹⁰⁴⁹ Sâvî, age, IV, 520. Daha fazla örnek için bkz: III, 495; IV, 115, 569.

¹⁰⁵⁰ Sâvî, age, I, 567,

Hız. Nûh ise 1.050 sene yaşadı,¹⁰⁵² yalnız buna, 40 yaşında peygamber olduğunu ve peygamberliğini 355 yaşında iken tamamladığını var sayarsak, toplam yaşamının 1.365 yıl sürdüğü görülmektedir.¹⁰⁵³

Bir yerde Sâvî, Hz. İbrâhîm'in 170 yıl yaşadığını zikretmiştir.¹⁰⁵⁴ Bir kaç diğer yerde Hz. İbrâhîm'in ömrünün 175 yıl olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵⁵ Onun oğlu Hz. İsmâîl 130 yıl,¹⁰⁵⁶ Hz. İshâk ise 180 yıl yaşamıştır.¹⁰⁵⁷ İshâk'ın oğlu Ya'kûb 147 yıl¹⁰⁵⁸ onun oğlu Yûsuf ise 120 yıl yaşamıştır.¹⁰⁵⁹

Hız. Eyyûb 63,¹⁰⁶⁰ Hz. Mûsâ 120,¹⁰⁶¹ Hz. Yûşâ 126¹⁰⁶² ve Hz. Dâvûd 100 yıl yaşamıştır.¹⁰⁶³

Bir yerde Sâvî, Hz. Süleymân'ın 55¹⁰⁶⁴ bir diğer yerde de 59 yıl yaşadığını söylemektedir.¹⁰⁶⁵

Hız. İsâ 120 yaşında iken göklere kaldırılmış¹⁰⁶⁶ ve geri geldiğinde daha 40 yıl yaşayacak, bu demek ki toplam ömrü de 160 yıl olacaktır.¹⁰⁶⁷

Kevser sûresinin 3. âyetinde: *“Asıl sonu kesik olan, şüphesiz sana hinç besleyendir”*, Sâvî Hz. Peygamber'in çocuklarının tarihini zikretmektedir: Resûlullah'ın ilk çocuğu Kâsım 2 yıl veya 17 ay yaşamıştır; bir diğer görüşe göre binege binme yaşına kadar yaşamıştır. Toplam sayısı 7 olan çocuklardan ilk vefat eden kendisidir.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁵¹ Sâvî, age, I, 247.

¹⁰⁵² Sâvî, age, I, 247; III, 60, 111.

¹⁰⁵³ Sâvî, age, I, 567.

¹⁰⁵⁴ Sâvî, age, I, 247.

¹⁰⁵⁵ Sâvî, age, I, 567; II, 262, 289,

¹⁰⁵⁶ Sâvî, age, I, 567.

¹⁰⁵⁷ Sâvî, age, I, 567; II, 262.

¹⁰⁵⁸ Sâvî, age, I, 567; II, 262.

¹⁰⁵⁹ Sâvî, age, I, 567; II, 289, 323-324.

¹⁰⁶⁰ Sâvî, age, I, 567.

¹⁰⁶¹ Sâvî, age, III, 201.

¹⁰⁶² Sâvî, age, I, 456-457.

¹⁰⁶³ Sâvî, age, III, 60, 228.

¹⁰⁶⁴ Sâvî, age, I, 567.

¹⁰⁶⁵ Sâvî, age, I, 567; III, 60.

¹⁰⁶⁶ Sâvî, age, I, 255.

¹⁰⁶⁷ Sâvî, age, I, 515.

¹⁰⁶⁸ Sâvî, age, IV, 575. Daha fazla örnek için bkz: II, 36, 38, 257, 259, 547; III, 65, 211, 213, 333.

2.6.4.2. İki Peygamber Arasındaki Zaman Farkı

Burada da aynı şekilde müffesirin kendisinin ifade ettiği üzere, Süyûtî'nin *et-Tahbîr fî 'İlmi't-Tefsîr* eserinden aldığı ve açık bazı tarihsel uyumsuzluklara rağmen onlara değinmediği bilgileri zikretmiş olacağız.

Hız. Âdem ve Hız. Nûh arasında 1.100 yıl vardı.¹⁰⁶⁹ Hız. Nûh ve Hız. İdrîs arasında 1.000 yıl vardı.¹⁰⁷⁰ Hız. Hûd ve Hız. Nûh arasında 800 yıl vardı.¹⁰⁷¹ Hız. Sâlih ve Hız. Hûd arasında 100 yıl vardı.¹⁰⁷²

Hız. Âdem ve Hız. İbrâhîm arasında 2.000 yıl vardı.¹⁰⁷³ Hız. İbrâhîm ve Hız. Nûh arasında ise 2.640 yıl vardı Mahallî'nin dediğine göre.¹⁰⁷⁴ Sâvî, bunun bir rivayet olduğunu söyleyerek, diğerinde 1.142 yıl olduğunu zikretmektedir.¹⁰⁷⁵ Sâvî, bir çok sefer Hız. İbrâhîm ve Hız. Nûh arasında 10 asır yani 1.000 sene geçtiğini söylemektedir.¹⁰⁷⁶

Tevrât Hız. İbrâhîm'den 1.000 sene sonra indirilmiştir.¹⁰⁷⁷ Öbür yandan Sâvî, Hız. Mûsâ ve Hız. İbrâhîm arasında 565 yıl,¹⁰⁷⁸ Hız. Mûsâ'nın nübüvveti ve Tevrât'ın indirilişi arasında 30 yıl,¹⁰⁷⁹ Hız. Yûsuf ve Hız. Mûsâ arasında 400 sene,¹⁰⁸⁰ Hız. Dâvûd ve Hız. Mûsâ arasında 569 yıl,¹⁰⁸¹ Hız. Îsâ ve Hız. Mûsâ arasında 1.700 yıl,¹⁰⁸² Hız. Îsâ ve Hız. Mûsâ arası ve Tevrât ve İncîl arası 1.975 yıl geçtiğini zikretmiştir.¹⁰⁸³

Hız. Süleymân ve Hız. Peygamber arasında 1.700 yıl geçmiştir.¹⁰⁸⁴ Hız. Îsâ ve Hız. Muhammed arasında 560 veya 565 veya 540 veya 430 veya 600 yıl geçmiştir. Doğru olan ise sonuncusudur.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁶⁹ Sâvî, age, I, 567.

¹⁰⁷⁰ Sâvî, age, I, 567; II, 223, III, 66.

¹⁰⁷¹ Sâvî, age, II, 36, 257.

¹⁰⁷² Sâvî, age, II, 36, 38, 259; III, 213.

¹⁰⁷³ Sâvî, age, I, 567; II, 571.

¹⁰⁷⁴ Sâvî, age, II, 262.

¹⁰⁷⁵ Sâvî, age, III, 480.

¹⁰⁷⁶ Sâvî, age, I, 567; II, 571, 574.

¹⁰⁷⁷ Sâvî, age, I, 265, 277.

¹⁰⁷⁸ Sâvî, age, I, 567.

¹⁰⁷⁹ Sâvî, age, III, 277.

¹⁰⁸⁰ Sâvî, age, I, 567; III, 563.

¹⁰⁸¹ Sâvî, age, III, 60, 228.

¹⁰⁸² Sâvî, age, I, 452.

¹⁰⁸³ Sâvî, age, I, 257, 265.

¹⁰⁸⁴ Sâvî, age, I, 567; III, 60, 228.

2.6.4.3. Hükümrânlık, İkamet, Dönem Süreleri ve Bazı Olayların Tarihleri

Hiz. Nûh gemisine 10. Receb'te bindi; Cûdi dağına ise 10. Muharrem'de varmıştır.¹⁰⁸⁶
Hz. Yûnus ise balina midesinde 40 gün, ya da 7 gün, yada 3 gün veya 4 saat kalmıştır.¹⁰⁸⁷

Hiz. Mûsâ Mısır'da önce 30 yılını geçirmiştir. Daha sonra 10 yıl Medyen'de yaşamış ve tekrar Mısır'a dönerek orada 30 yıl kalmıştır. Allah'ın Firavun'u ve askerlerini denizde boğmasından sonra 50 yıl yaşamıştır.¹⁰⁸⁸ Hiz. Mûsâ'dan sonra Benû İsrâîl'e Yûşa liderlik yapmıştır.¹⁰⁸⁹

Hiz. İsâ 40 yaşında nübüvveti almıştır. Hiz. Meryem Hiz. İsâ'yı bir rivayete göre 10, bir diğerine göre 13 ve 16 yaşında iken doğurmuştur. Hamilelik süresi konusunda da 3 görüş var; biri 9 ay, bir diğer 3 saat ve en son 1 saat olarak değişmektedir.¹⁰⁹⁰

Hiz. Yûsuf rüyasını Cüma, Leyletu'l-Kadr gecesinde, bir rivayete göre 12, biri 7 biri de 17 yaşında iken görmüştür. Hiz. Yûsuf onu satın alan Aziz'in evinde 13 yıl geçirmiştir. 30 yaşında iken Reyyân'ın veziri olmuş, 33 iken ona bilgelik verilmiştir.¹⁰⁹¹ Hapiste kalma süresi konusunda değişik rivayetler zikredilerek, birine göre toplam 12 sene (beş büyük sene “*Beni sahibine zikret*” sözünden önce ve yedi sene ondan sonra). Diğer görüşe göre 14 yıl (5 yıl sözden önce, 9 yıl da sözden sonra).¹⁰⁹² Rüyası ve tekrar baba ve kardeşlerine kavuşması arasında geçen vakit konusunda bir çok rivayet vardır; bazıları: 40 yıl, 80 yıl, 22 yıl, 18 yıl, 35 yıl, 36 yıl ve 75 yıl olarak zikredilmektedir.¹⁰⁹³

İsrâ ve Mi'rac rivayetlere göre Hicretten bir yıl ve dört ay veya üç yıl öncesinde meydana gelmiştir. İlk görüşe göre nübüvvetin başında olmuş ve bu iki olay arasında 12

¹⁰⁸⁵ Sâvî, age, I, 452; III, 277.

¹⁰⁸⁶ Sâvî, age, II, 35-36.

¹⁰⁸⁷ Sâvî, age, III, 66.

¹⁰⁸⁸ Sâvî, age, III, 201.

¹⁰⁸⁹ Sâvî, age, I, 456-457.

¹⁰⁹⁰ Sâvî, age, I, 255.

¹⁰⁹¹ Sâvî, age, II, 289.

¹⁰⁹² Sâvî, age, II, 299.

¹⁰⁹³ Sâvî, age, II, 282, 323-324.

yıl geçmiştir.¹⁰⁹⁴ Ayrıca, Resûlullah'ın İsrâ ve Mi'rac yolculukları rivayetlerine göre: dört saat veya üç saat veya bir an olarak zikredilmektedir.¹⁰⁹⁵

2.6.5. Rakamlar

Sâvî'nin çeşitli konularda numaraları ve rakamları zikrettiği görülmektedir. Örnek olarak A'râf sûresinin 152. âyetinde: *“Buzağıyı (tanrı) edinenleri var ya, işte onlara mutlaka Rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir alçaklık erişecektir. Biz iftiracıları böyle cezalandırırız”* Sâvî, buzağıyı kutsayanların sayısının 608.000 kişi olduğunu ve 12.000 kişinin kutsamadığını söyler. Denizi geçenlerin toplam sayısı 620.000 kişi olmuştur.¹⁰⁹⁶

Müfessirimiz, Tevbe sûresinin: *“Andolsun ki Allah, birçok yerde (savaş alanlarında) ve Huneyn savaşında size yardım etmişti. Hani çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat sizi hezimete uğramaktan kurtaramamıştı. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti, sonunda gerisin geri dönmüştünüz”* meâlindeki 25. âyetinde zikredilen Huneyn savaşında 12.000 müslüman askerin bulunduğunu, bunlardan 10.000'linin muhâcir ve ensâr, 2.000 de Mekke'nin fethinden sonra İslâm'ı kabul edenler olduğunu zikretmektedir. Kâfirler konusunda iki rivayet zikredilmekte; birine göre sayıları 4.000, diğerine göre ise 20.000'i geçiyordu. Hz. Abbâs sahâbeyi çağırdığında, Hz. Peygamber'in yanında rivayete göre 133 muhâcir ve 66 ensâr kalmıştı. Onun sesi de 8 mil uzaklıktan duyuluyordu.¹⁰⁹⁷

Feth sûresinde Sâvî, sûrenin indiriliş sebebini zikrederek, Hz. Peygamber'le beraber 1.400 sahâbenin umreye çıktığını ve Zülhuleyfe'de ihramlarını giydiklerini, kendisi 70 kurban, sahâbe de 700 kurban kestğini söylemektedir.¹⁰⁹⁸

Nâziât sûresinin 23. âyetinde: *“Derhal (sihirbazları) topladı ve (onlara) bağırdı”* Sâvî diyor ki: Firavunun yanında bulunan sihirbazların sayısı 72'ydi, 2 kıpti ve 70

¹⁰⁹⁴ Sâvî, age, IV, 189. Daha fazla örnek için bkz: I, 49, 261, 378, 457, 515, 567; II, 547; III, 60, 66, 111, 299, 302, 404; IV, 87, 201, 206, 288, 315, 520 567, 594.

¹⁰⁹⁵ Sâvî, age, II, 445.

¹⁰⁹⁶ Sâvî, age, II, 64.

¹⁰⁹⁷ Sâvî, age, II, 134.

¹⁰⁹⁸ Sâvî, age, IV, 115.

yahudi. A'râf sûresinde onların sayısı hakkında bir kaç rakam zikredilmektedir. Benû İsrâîl'in sayısı 670.000 iken, firavunun ordu sayısı 1.600.000 kişiden oluşuyordu.¹⁰⁹⁹

2.6.6. Siyer

Kur'ân'ı yorumlama konusunda Hz. Peygamber'in siyeri çok önemlidir. Bir çok âyet farklı olaylar, savaşlar, yaşananlar ve sorular hakkında indirilmiştir. Siyer bilgisiyle bu âyetleri anlama ve yorumlama kabiliyetine tam bir şekilde sahip oluyoruz.

Sâvî'nin hâşiyesinde, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in siyeriyle yorumlandığı yüzden fazla örnek bulunmaktadır. Alışık olduğumuz üzere Sâvî, kimi yerlerde kısa keserken kimi yerlerde detaylı bir şekilde konuyu ele almıştır. Daha kolay anlaşılması için bir kaç örnek vereceğiz:

Âl-i İmrân sûresinin 12. âyetinde: *“(Resûlüm!) İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlup olacaksınız ve Cehennem’e sürüleceksiniz. Orası kalınacak ne kötü bir yerdir”* bu yaşandı: Hz. Peygamber'in Bedir dönüşünde Medine'de Benû Kureyza ve Benû Nadîr yahudileri bir araya getirdi ve onlara İslâm'ı kabul etmedikleri veya cizye ödeme kabul etmedikleri halde onlarla savaş edeceği tehdidinde bulunmuştur. Onlar da o zaman şöyle söylemiştir: *“Ey Muhammed savaşmayı bilmeyen bir avuç Kureyşli ile savaştığın seni aldatmasın.”* Daha sonra Hendek savaşı sırasında Alî b. Ebî Tâlib liderliğinde 600 kişi öldürülmüştür. Ehlu'l-Hayber'e cizye bağlanmış, Benû Nadîr ise Şâm'a sürülmüştür.¹¹⁰⁰

Âl-i İmrân sûresinin 121. âyetinde İslâm âlimlerinin cumhurunun görüşü: *“Hani sen, sabah erkenden mü'minleri savaş mevzilerine yerleştirmek için aileden ayrılmıştın. Allah, hakkıyla işiten ve bilendir”* Bedir veya Ahzâb savaşını kapsadığı görüşleri var olsa bile, bu âyet Uhud savaşı ile ilgilidir. Burada müfessir Uhud'da yaşananları anlatmaktadır: Kâfirler başlarında Ebû Sufyân ile 4 Şevvâl'de savaş alanına geldiler. Hz. Peygamber, şehirden çıkıp savaşsınlar mı, yoksa şehirde mi kalsınlar diye ensar ve muhâcirlerini şûrâ için toplamıştı. Abdullah b. Ubeyy ibn Selûl ve bir grup Ensâr, şehirde kalmaları gerektiğini, bir grup da dışarıya çıkmaları gerektiğini

¹⁰⁹⁹ Sâvî, age, IV, 451. Daha fazla örnek için bkz: II, 35-36, 156, 252, 320, 377, 388, 403, 445, 455; III, 60, 112-113, 261, 289, 299, 408, 482, 495, 515; IV, 123-124, 168, 413-414, 498.

¹¹⁰⁰ Sâvî, age, I, 233.

söylemiştir. O zaman Hz. Peygamber evine girip zırhını kuşanmış ve demiştir ki: *“Hazırlanın, şehirden çıkıyoruz.”* Sahâbeler dedi ki: *“Ey Allah’ın resûlü senin görüşünü almadık.”* O da: *“Hiç bir peygambere zır kuşadıktan sonra onu çıkartmak câiz değildir, ta ki Allah onun ve düşmanları arasında bir hüküm verene kadar.”* Daha sonra Hz. Peygamber’e Cuma namazı sonrasında sahâbeyle dışarıya çıkmış ve ordusunu 5 gruba bölmüştür. Daha sonra savaşın devamı anlatılır.¹¹⁰¹ Bu savaş ile ilgili aynı sûrenin 139. âyetinde: *“Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üstün gelecek olan sizsiniz”* Ebû Sufyân, Ömer ve diğer sahâbe arasında yaşanan olayları zikredilmektedir. Müslümanlar Uhud’da kaybetmeye başlayınca, Ebû Sufyân, Muhammed, Ömer ve Ebû Bekir öldü mü, demiştir.¹¹⁰²

Hicr sûresinin 95. âyetinde: *“Alay edenlere karşı biz sana yeteriz”* milletinden bir takım insanlar Hz. Peygamber’i aşağılama ve hakaret konusunda aşırıya varmıştır. Tam da bu nedenle onların cezaları hızlandırılmış ve dünyada başlamıştır. Bunlar da Sâvî’nin anlatığına göre 5 kişidir: Velîd b. Mugîre, ’Âs b. Vâil, ’Adiy b. Kays, Esved b. Abdu’l-Muttalib, Esved b. Abdu’l-Yegûs. Sâvî hepsinin ölüm detaylarını vermektedir. Velîd ibn Mugîre bir okçu birliğinin yanından geçmiş ve elbisesine bir ok parçası isabet etmiştir. Kibrinden onu çıkarmadığından, o parça diz altını kesmeye devam etmiş, kendisi de aldırış etmemiştir. Daha sonra bu ayağının hastalanması ve ölmesine neden olmuştur. ’Âs b. Vâil bir gün atıyla beraber gezintiye çıkmıştı. Gezerken bir diken ayağına saplanmış ve bu nedenle ayağı boyun kadar şişmiş ve ölümüne neden olmuştur. Adiy b. Kays daha doğrusu Hâris b. Kays b. Talatala, öyle bir hastalığa yakalandı ki burun, ağız ve gözlerinden ölene kadar irin akmıştır. Esved b. Abdu’l-Muttalib, Cibrîl tarafından yeşil yaprak ile vurulmuş ve baş ağrısından ölene kadar kafasını duvara vurmuştur. Esved b. Abdu’l-Yegûs, İstiskâ hastalığına yakalandı ve öldü. Hz. Peygamber’in Cibrîl’e bu insanları şikayet ettiği ve onun da onların şerrinden onu koruduğu rivayet edilmektedir.¹¹⁰³

Duhân sûresinin 10. âyetinde zikredildiği üzere: *“Şimdi sen, göğün, açık bir duman çıkaracağı günü gözetle”* Mekkeliler, kurak döneme denk geldiğinde, aşırı

¹¹⁰¹ Sâvî, age, I, 289-291.

¹¹⁰² Sâvî, age, I, 297-298.

¹¹⁰³ Sâvî, age, II, 392-393.

açlıktan gökler ve yer arasında dumanları gördüklerini sanıyorlardı. Mekkeliler de artık dayanamadığında, Ebû Sufyân Hz. Peygamber'in yanına gelerek ona: *"Ey Muhammed, akraba ilişkilerini iyi tutmaya emretmeye geldin, senin milletin ise mahv oluyor, Allah'a dua et ve bu musibeti onlardan def eyle."* Hz. Peygamber de dua etmiş, yağmur da üzerlerine yedi gün boyunca yağmış, o kadar ki artık rahatsız olmaya başlamışlardır. Bu nedenle Ebû Sufyân tekrar Peygamber'in yanına gelerek onun durması için dua etmesini istemiş, o da dua ederek onu durdurmuştur.¹¹⁰⁴

İnşirâh sûresinin 1. âyetinde: *"Biz senin göüsünü açıp genişletmedik mi"* Sâvî, doğru görüşe göre Hz. Peygamber'in kalbinin dört defa temizlendiğini söylemiştir. 1. Halîme'nin yanında emzirmede iken, en düzgün şekilde gelişsin diye ve diğer çocuklar gibi oynamasın diye, o zaman üç veya dört yaşındaydı. 2. On yaşlarında iken, ergenliği en güzel şekilde karşılasın diye. 3. Nübüvveti almaya başladığında Kur'ân'ı taşıyabilsin diye ve 4. İsrâ ve Mi'rac gecesinde, gökyüzü sakinlerine hazırlansın ve Allah ile konuşup onu görebilsin diye.¹¹⁰⁵

2.6.7. Sahâbe Tarihi

Sâvî, arada sahâbe tarihi ile ilgili bir takım bilgiler zikretmektedir. Örneğin Ahzâb sûresinin 28. ve 29. âyetinde: *"Ey Peygamber! Eşlerine şöyle söyle: Eğer dünya ve süsünü (refahını) istiyorsanız, gelin size boşanma bedellerinizi vereyim de, sizi güzellikle salıvereyim. Eğer Allah'ı, Peygamberini ve âhiret yurdunu diliyorsanız, bilin ki, Allah, içinizden güzel davrananlar için büyük bir mükâfat hazırlamıştır"* müfessir Hz. Âişe'nin dünyalık konusunda büyük bir zahid olduğunu söylemekte; bir keresinde beytûlmaldan kendisine 80 bin dirhem getirildiğini, onun da bunları yardımcısına vererek bir gece oturumda dağıtılmasını emrettiğini aktarmaktadır. Oturum sonunda

¹¹⁰⁴ Sâvî, age, IV, 58-59.

¹¹⁰⁵ Sâvî, age, IV, 523. Daha fazla örnek için bkz: I, 70-71, 108, 144, 234, 242, 267, 300, 301, 303, 315, 384-385, 388, 399, 445, 476, 491, 492-493, 500, 510, 589; II, 92-93, 95, 101-103, 110-111, 126, 134, 135, 143-144, 159, 160-161, 167-168, 181-185, 198, 200, 348, 350-351, 352, 437, 442, 445, 487; III, 134-137, 138, 353, 355, 360-364, 369-370, 371, 374-377, 377, 382-383, 386, 387, 447, 499, 540; IV, 39-40, 58-60, 87, 115, 117, 120, 121, 123-124, 125-127, 129-130, 245, 273-274, 279, 280, 283, 298, 314, 315, 336, 413-414, 463, 520-521, 532, 563-566, 569, 570, 571, 575, 580-582, 584-586.

kendisi oruçlu olduğu için, hiç bir şey bulamadığından yardımcısından iftar yapmak için bir kaç şey istemiştir.¹¹⁰⁶

Abese sûresinin 2. âyetinde Abdullah b. Umî Mektûm hakkında bir kaç temel bilgi bulunmaktadır: “*Âmânın kendisine gelmesinden ötürü*” onun ismi İbn Şureyh b. Mâlik b. Rebî’a el-Fehri Benû Âmira b. Lu’eyya’dan, babasının annesi Umî Mektûm ile meşhurdur, onun ismi de Atûka bnt. Âmir el-Mahzûmî’dir. İbn Umî Mektûm Mekke’de İslâm’ı kabul etmiştir, Hatîce’nin teyze çocuğuydu ve Hz. Peygamber de yerine onu savaşa gittiği 13. seferde vazifelendirmiştir. Kâdisiye’de şehit olarak vefat etmiştir.¹¹⁰⁷

Leyl sûresinin 17. ve 18. âyetinde ki: “*En çok korunan ise ondan (ateşten) uzak tutulur. O ki, Allah yolunda malını verir, temizlenir*” ifadesi Ebû Bekir’e yöneliktir. Burada müfessir, bu âyeti sahâbe tarihini aydınlatmaya fırsat bilmekte ve Hz. Bilâl b. Rebah’ın işkence süreci ve onu özgür yapan Hz. Ebû Bekir hikayesini ve daha 6 kişiyi azat etme hikayelerini zikretmektedir. Hz. Bilâl’in Hamame oğlu, Cemh kabilesinden olan bir köle olduğu rivayet edilir. Temiz bir kalbi vardı ve İslâm’ı içten kabul etmiştir. İslâm’ından dolayı sahibi Umeyye b. Halef onu sıcak yaz günlerinde çıplak bir şekilde sıcak kumlara atarak ve üzerine bir kaya veya taş koyarak işkence etmiştir. Dedi ki: Muhammed’i inkâr edene veya ölene kadar sana bu şekilde işkence yapacağım. Bilâl da bu sözlere “*Ehad, Ehad*” diyerek cevap veriyordu. Hz. Peygamber yanından geçerken bunları gördü ve dedi ki: “*Ehad, yani Allah, seni kurtaracaktır.*” Daha sonra Ebû Bekir’e dedi ki: Bilâl Allah’a olan inancından dolayı cezalandırılıyor. Ebû Bekir de onun ne demek istediğini anladı. Evine koşarak giderek bir rıtl altın alıp Umeyye b. Halef’in yanına gitti ve onu satın aldı. Bir diğer rivayette Bilâl için onun dininde olan daha genç ve dinç bir köleyi takas etmeyi teklif ettiğini ve onun da kabul ettiği zikredilir. Aynı zamanda Ebû Bekir Bedir ve Uhud savaşına katılanı, Ma’ûne kuyusunda şehit olan Âmir b. Fûheyre da azat etmiştir. Bunun yanı sıra Ummu Umeysi de azat etmiştir; daha sonra bu kadın kör olmuştur. Kureyşliler o zaman dediler ki: “*Lât ve Uzâ dışında kimse onun gözünü almamıştır.*” O da cevap vererek: “*Allah’ın evine yemin olsun ki yalan söylüyorlar; Lât ve Uzzâ ne bir zarar ne de bir yarar verebilir bana*” Allah da ona gözünü geri vermiştir. Fûheyre kızını da azat etmiştir. Onlar Abdu’d-Dar kabilesinden

¹¹⁰⁶ Sâvî, age, III, 372.

¹¹⁰⁷ Sâvî, age, IV, 455.

iki kadın köleydi. Bir gün sahiplerinin emri ile odunları toplamaya çıktıklarında, yanlarından geçen Ebû Bekir sahiplerinin sizi hiç bir zaman azat etmeyeceğim dediğini duymuştur. Ebû Bekir de dedi ki: *“Ey falanın annesi öyle deme! O da cevap verdi: diyeceğim sen imanını bozmuşsun ve azat etmişsin. Ebû Bekir de onlar için ne kadar altın istiyorsun dedi? O da filan miktarı söyledi.”* O zaman Ebû Bekir parasını verdi ve onları azat etti. Aynı zamanda Benû Mursel kabilesinden Cârîye’yi de azat etmiştir. İşkence edildiğinde yanından geçti, onu satın alıp azat etmiştir.¹¹⁰⁸

2.7. TEŞRÎ TÂRİHİ

Teşerî/şeriat tarihi bize, Allah’ın dininin, Hz. Âdem’den Hz. Peygamber (sav)’e kadar tek bir din olduğunu anlatmaktadır. O halde şeriatın, zamanla tamamlanan, değişen ve düzeltilen tek bir şeriat olduğunu da söyleyebiliriz. Dolayısıyla bizim şeriatımızda, önceki peygamberlerin zamanlarında geçen bazı kuralları da görebiliriz.

Teşerî/şeriat tarihi, belirli bir kuralı, tarihini, kronolojik akımını ve vahyin evrenselliğini daha kolay ve daha iyi bir şekilde anlamamız için bize yardımcı olur. Bu ilim sayesinde, zamanla tamamlanan ve nihayetinde Kur’ân ile bitirilen vahyin, bir bütün olduğu neticesine ulaşılmaktadır. Neshedilmiş kısımları hariç, bizden öncekilerin şeriatı bizim de şeriatımızdır. Geçmiş kavimlerle mukayese edildiğinde bu ilimle ümmetimizin bazı nitelikleri de görünmektedir. Bu ilim, geçmiş kavimlerde bulunan kurallar ile bizde bulunanların nasıl olduğunu bize öğretmektedir. Orada, bazı kuralların değişmemesi, bazısının farklı olması, bazısının şeriattan şeriata değişmesi, bazısının geçmiş kavimlere haram olup bize helal kılınmış olması farkedilmektedir. Aynı zamanda Hz. Peygamber’e gelen vahiy/şeriatın nasıl parça parça geldiği ve kendisinde neshin bulunmasından da bahsetmektedir.

Teşrî tarihi, müfessir Sâvî’nin önem verdiği alanlardan biridir. Sâvî, bu önemli konuyu hâşiyesinde 50’yi geçen yerde örneklerle anlatmaktadır.

¹¹⁰⁸ Sâvî, age, IV, 514-515. Daha fazla örnek için bkz: II, 162-163; III, 204, 377; IV, 242, 270, 271.

2.7.1. Bir Din, Bir Şeriat

Sâvî hâşiyesinin bir kaç yerinde, Allah'ın dininin bir din olduğunu belirtmektedir. Hz. Âdem'in, Hz. Nûh'un, Hz. Mûsâ'nın, Hz. Dâvûd'un ve bütün diğer peygamberlerin dini tek bir dindir. İkincil şeriat meselelerinde bir değişiklik yapılmışsa bile, din temelleri hiçbir zaman değişmemiştir. O halde şunu söylememiz câizdir ki, Kıyamet gününe kadar bütün insanlar için kâmil olana kadar zamanla tamamlanan ve ikmal edilen şeriat bir şeriattır. Geçmiş milletler için geçerli olan bazı kuralların, bizim için de geçerli olduğunu görmemiz mümkündür.

Müfessirimiz, Enbiyâ sûresinin: *إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ* şeklindeki ve: *“Hakikaten bu bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim. Öyle ise bana kulluk edin!”* anlamındaki 52. ve 92. âyetini şu şekilde anlatır: *Ümmet* kelimesi ile din yani din akaidi kastedilir. Zira o, bütün şeriatlerin buluşma noktasıdır. İslâm, Hz. Âdem (as)'dan Hz. Peygamber (sav)'e kadar birdir. Dinin temellerinde herhangi bir değişiklik bulunmaz. Bu değişiklikler, yalnız ikincil din meselelerinde bulunmaktadır.¹¹⁰⁹

Mâide sûresinin: *وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ* şeklindeki ve: *“Kendinden önce gelen Tevrât'ı doğrulayıcı olarak peygamberlerin izleri üzerine, Meryem oğlu İsâ'yı arkalarından gönderdik”* anlamındaki 46. âyeti bazı hükümlerde nesih olmuşsa bile, peygamberlerin, birbirinin şeriatını kabul etmelerine bir delildir. Nesih, tevhîd gibi din temellerinde değil, ikincil hükümlerinde yapılmıştır. Zira Hz. Âdem'in tevhîdi, bütün peygamberlerin tevhîdi aynıdır.¹¹¹⁰ Aynı sûrenin 110. âyetinin açıklamasında Sâvî, İncîl'in, Tevrât'ın bütün hükümlerini değil, bazısını neshettiğini ve Hz. İsâ'nın, Tevrât'ta gelmiş, İncîl ile neshedilmemiş olanlar ile hükmetmek zorunda olduğunu bize söylemektedir.¹¹¹¹

Önceki milletlerin şeriatının, mensûh olmamak şartıyla bizim için de şeriat olduğu iddiasını, özellikle Mâlikî mezhebinin fakihleri vurgulamaktadır. Bu iddia, Mâide sûresinin: *وَكُتِبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ* şeklindeki ve: *“Tevrât'ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna*

¹¹⁰⁹ Sâvî, age, III, 68, 117.

¹¹¹⁰ Sâvî, age, I, 470.

¹¹¹¹ Sâvî, age, I, 515.

burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Yararlar da kısastır (her yararlama misli ile cezalandırılır)” anlamındaki 45. âyetinin hükmünün, bizim için de geçerli olması ile kolay bir şekilde anlaşılır.¹¹¹² Ayrıca şeriat’ın ikincil meselelerindeki ihtilaf, Allah bizi sınasın ve itaatkâr isyancıdan ayrılsın diye bulunur. Sâvî, Mâide sûresinin: “Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiğinde sizi denemek için (böyle yaptı)” meâlindeki 48. âyetinin açıklamasında bunu söylemektedir.¹¹¹³

2.7.2. Önceki Vahiylere Şeriatının Bizim Şeriatımızla Tekabül Etmesi

Bütün peygamberlerin şeriatının, zamanla tamamlanan bir şeriat olduğu daha önce zikredilmiştir. Dolayısıyla bir peygamberin, kendisinden önceki peygamberin bazı hükümlerini devam ettirmesi çok tabiidir. Örnek verecek olursak, Hz. Mûsâ döneminde katleden, katledilenin mirasçı olamazdı. Aynı hüküm, Hz. Peygamberimiz’in şeriatında da geçerlidir. Çünkü cinayetin sebebi, katledilenin zengin olması yanı sıra katledenin fakir olması, bekleme süresini kısaltması ve malı ele geçirme çabasıdır.¹¹¹⁴

Şeytan taşlama hükmü Hz. İbrâhîm zamanından gelmektedir. Nitekim Hz. İbrâhîm, oğlunu katletme emrini aldıktan sonra *Mina*’ya yönelmiştir. O esnada mescidin yanında şeytan, onu durdurmak için karşısına çıktığında Hz. İbrâhîm onu 7 taş ile taşlamıştır. Ardından *vüstâ*’da aynı niyetle karşısına çıkınca Hz. İbrâhîm tekrar onu 7 taş ile taşlamıştır. Son olarak şeytan *akabe*’de karşısına çıktığı zaman Hz. İbrâhîm 7 taş ile onu tekrar taşlamıştır. Bu hükmün başlangıç sebebi budur. Hüküm ise günümüze kadar hac esnasında geçerli olmaktadır.¹¹¹⁵ Keza yemek konusunda Hz. İbrâhîm’in şeriatı, bizim şeriatımız ile özdeştir.¹¹¹⁶

En’âm sûresinin: “De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana-babya iyilik edin, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin...” meâlindeki 151.-152. âyetinde zikredilen 10 helal ve haram ilkel, bütün milletler ve bütün zamanlar için genel ilkelerdir. İbn Abbâs’tan şöyle rivayet edilir: Bu

¹¹¹² Sâvî, age, I, 469.

¹¹¹³ Sâvî, age, I, 471. Daha fazla örnek için bkz: I, 239, 607; II, 440; III, 392, 442; IV, 5, 74.

¹¹¹⁴ Sâvî, age, I, 63.

¹¹¹⁵ Sâvî, age, I, 154.

¹¹¹⁶ Sâvî, age, I, 277.

ilkeler, bütün milletler için geçerlidir. Hiçbir zaman herhangi bir kitapta neshedilmemiştir. Onlar, bütün Âdemoğulları için kutsaldır. Onlara uyup hareket eden kimse Cennet'e girecektir. Onları terk eden kimse ise Cehennem'e girecektir.¹¹¹⁷

Emir bi'l-ma'rûf nehiy 'ani'l-münker, Kur'ân'da pek çok yerde zikredilen, bütün şeriatlarda ve kutsal kitaplarda var olan ve bütün peygamberlere vahyedilmiş olan bir emirdir.¹¹¹⁸

Yûnus sûresinin: “Biz de Mûsâ ve kardeşine: Kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın ve evlerinizi namaz kılınacak yerler yapın, namazlarınızı da dosdoğru kılın” meâlindeki 87. âyetinde *kible* kelimesi ile kastedilen, Kâbe mi Beytül-Makdis mi diye müffesirler ihtilafa düşmüşlerdir. Tıpkı Hz. Peygamber'in ilk başta kavmine gizlice namaz kılmalarını emrettiği gibi, Hz. Mûsâ'nın da aynı şeyi emrettiği rivayet edilir.¹¹¹⁹

2.7.3. Önceki Vahiylerin Şeriatı ile Bizim Şeriatimizin Tekâbül Etmemesi

Daha önce belirtildiği gibi bütün peygamberlerin şeriatı, zaman içerisinde tamamlanmış tek bir şeriatır. Dolayısıyla bazı meselelerde bir peygamberin şeriatının, kendisinden önce gelmiş peygamberin şeriatından farklı olması da tabî bir şeydir. Örneğin Hz. Hızır'ın çocuğu öldürmesini Sâvî, bizim şeriatımızda savaşa katılan hariç kâfiri öldürmek yasak iken, Hz. Hızır'ın şeriatında kâfiri öldürmek câizdir, diyerek bize anlatmaktadır.¹¹²⁰

İslâm'da ruhbanlığın övülmemiş olduğu bilinirken, Hz. Meryem'in, ruhbanlık yaptığı için övülmesi nasıl olabilir sorusunun, o zamandaki şeriata göre ruhbanlığın câiz ve övülmüş bir iş olduğunu söyleyerek cevap vermektedir.¹¹²¹

Bizim şeriatımızda heykellerin yapılması haram olmasına rağmen, Sebe' sûresinin: “Onlar Süleymân'a kalelerden, heykellerden, havuzlar kadar (geniş)

¹¹¹⁷ Sâvî, age, I, 607.

¹¹¹⁸ Sâvî, age, II, 71.

¹¹¹⁹ Sâvî, age, II, 227. Daha fazla örnek için bkz: II, 265, 283, 440, 450-451, 495, 559, 574; III, 299; IV, 196.

¹¹²⁰ Sâvî, age, II, 545.

¹¹²¹ Sâvî, age, III, 68.

*leğenlerden, sabit kazanlardan ne dilerse yaparlardı” meâlindeki 13. âyetini örnek vererek Sâvî, Hz. Süleymân’ın şeriatında câiz olduğunu söylemektedir.*¹¹²²

Sâd sûresinin 22. âyetinin tefsirinde Sâvî, Hz. Dâvûd’un, Üriya’nın nişanlısı ile evlenmesi rivayetini bize aktarmaktadır. Çünkü dediğine göre Hz. Dâvûd’un şeriatında birinin sözlüsü ile evlenmek yasak bir işlem değildi.¹¹²³

Yûsuf sûresinin 7. âyetinin açıklamasında Sâvî, Hz. Yâkûb’un, 11 çocuğun babası olduğunu söylemektedir. Bunların 6’sı (Yehûda, Rubil, Şem’un, Levi, Reyalun ve Yeşcûr) eşi Leya’nın çocukları idi. Yûsuf ve Bünyamin, Leya’nın kız kardeşi Rahîl’in çocukları idi. Diğer dört çocuk başka 2 eşinin çocukları idi. Malum olduğu üzere iki kardeşle evlenmek câiz değildir. Peki Hz. Yâkub nasıl iki kardeşle evlenmiş oldu sorusuna Sâvî, yine o zamandaki şeriata göre câiz olduğunu söyleyerek cevap vermektedir.¹¹²⁴

Yine malum olduğu üzere bizim şeriatımızda müslüman kadın bir kâfir ile evlenemez. Hâlbuki Hûd sûresinin “*Ey kavmim! İşte şunlar kızlarımdır (onlara evlenin); sizin için onlar daha temizdir*” meâlindeki 78. âyetini tefsir ederken Sâvî, âyette olduğu gibi Hz. Lût’un şeriatında müslüman kadının kâfir ile evlenmesinin câiz olduğunu söylemektedir.¹¹²⁵

2.7.4. Ümmet-i Muhammed’in Nitelikleri

Geçmiş kavimlere emredilmemiş bazı hükümler, sadece ümmet-i Muhammed’e mahsus kılınmıştır. Sâvî de bazısına işaret etmektedir. Örneğin Enfâl sûresinin: “*Sana savaş ganimetlerini soruyorlar. De ki: Ganimetler Allah ve Peygamber’e aittir. O halde siz (gerçek) mü’minler iseniz Allah’tan korkun, aranızı düzeltin, Allah ve Resûlüne itaat edin*” meâlindeki 1. âyetini tefsir ederken Sâvî, ganimetlerin, geçmiş kavimlere haram olduğunu ve yalnız ümmet-i Muhammed’e has kılındığını belirtmektedir. Eskiden kavimler, ganimetleri bir arada topluyordu. Allah onu kabul etmek istediği zaman, onu yakacak bir ateş gönderirdi. Aksi takdirde toplanmış ganimet öylece kalıyordu.¹¹²⁶

¹¹²² Sâvî, age, III, 403.

¹¹²³ Sâvî, age, III, 504.

¹¹²⁴ Sâvî, age, II, 283.

¹¹²⁵ Sâvî, age, II, 265. Daha fazla örnek için bkz: I, 459; II, 265, 450-451, 559, 565, 312; III, 516; IV, 196, 205.

¹¹²⁶ Sâvî, age, II, 91.

Kasas sûresinin: “Kim bir iyilik getirirse ona bundan daha hayırlı karşılık vardır. Kim bir kötülük getirirse, o kötülükleri işleyenler, ancak yaptıkları kadar ceza görürler” meâlindeki 84. âyetinde söylendiği gibi ecirlerin çoğaltılması, ümmet-i Muhammed’e verilmiş ve diğer kavimlere nasib edilmemiş olan başka bir niteliktir.¹¹²⁷

Sâvî, Kehf sûresinin: “Çünkü onlar eğer size muttali olurlarsa, ya sizi taşıyarak öldürürler veya kendi dinlerine çevirler ki, o zaman ebediyen iflah olmazsınız” meâlindeki 20. âyetinin tefsirinde şöyle buyurmaktadır: “Madem mecbur kalanlar, mecbur oldukları bir şey için cezalandırılmaz, nasıl olur ki mecbur kaldıkları halde iflah olamazlar diyorsan eğer, ben şöyle cevap veririm: Bu sırf ümmet-i Muhammed içindir. Oysa ki bizden önceki kavimler, zorlayış için cezalandırılıyorlardı. Bu söylediklerimize şu hadis uygun gelir: “Hata, unutkanlık ve kendisine zorlanmış oldukları şey benim ümmetimden kaldırılmıştır (affedilmiştir).”¹¹²⁸

2.7.5. İslâm Şeriatının Değişik Yönleri

Şeriatın tamamlanması, ilk vahiyden itibaren bütün diğer vahiyler sürecinde devam etmiştir. Nüzûlü 23 sene sürmüş olan son vahyin belli hükümlerinde ve kurallarında da değişiklikler olmuştur. Bilindiği üzere Müslümanlar, İslâm’ın başlangıcında istedikleri yöne dönüp namaz kılıyorlardı. Daha sonra Kudüs’e doğru yüzlerini çevirip namaz kılmaya devam ediyorlardı. Ondan sonra kıblemiz Kâbe olarak sabit olmuştur.¹¹²⁹

Cihad, Hicret’ten önce 70’ten fazla âyet ile yasaklanmıştır. Hicret’ten sonra ise farz kılınmıştır.¹¹³⁰ Genel olarak Hacı, nesî uygulamasına bağlı olarak 10. Zilka’de’de başladığı ve 10. Rabîu’l-Evvel’de bittiği bilinmektedir. Bir diğer görüşe göre başlangıcı 10. Zilhicce’de başlayıp 1. Rabîu’s-Sânî’de bittiği ve ertesi sene ise 10. Zilhicce’de başladığı ve Hz. Peygamber’in de o dönemde hac yaptığı rivayet edilir.¹¹³¹ Ayrıca Cuma hutbesi, ilk başta farz namazından sonra idi. Öyle ki sahâbe namaz kıldıktan sonra gidebileceğini düşünüyordu. Cuma âyetinin nüzûlü ile Cuma hutbesi, farz

¹¹²⁷ Sâvî, age, III, 292.

¹¹²⁸ Sâvî, age, II, 521.

¹¹²⁹ Sâvî, age, I, 131.

¹¹³⁰ Sâvî, age, I, 161; III, 91.

¹¹³¹ Sâvî, age, II, 125.

namazından önce sabit kılınmıştır.¹¹³² Aynı zamanda alkol, kumar ve bahis helal idi. Daha sonra haram kılınmıştır.¹¹³³

Teşrî tarihinde açıkça görebileceğimiz şey, yukarıda zikrettiğimiz örneklerin hikmetidir. Bu şekilde davranılma sebebi ise, insanların hayrı için idi. Çünkü kible yönü ve cuma hutbesi gibi hükümler, inanç kadar mühim değildi. Bütün odaklanma, inanca yönelmiştir. İnançları sabitleştikten sonra hükümlerin düzenlemesi başlamıştır.

Ayrıca burada açıkça farkedilen şey, tedriciliktir. İslâm, ılımlılık ve tedricilik dinidir. Tedricilik yerine anî değişiklikler uygulansaydı muvaffak olunmazdı. Örneğin içki hükmü: İlk önce Mekke’de inen Nahl sûresinin 67. âyeti, içkinin helal olmasını söylemektedir. Daha sonra Hz. Ömer ve Mu’âz, içki hakkında Hz. Peygamber’e sormuşlar ve o esnada “*Sana içki ve kumar hakkında soruyorlar*” âyeti nâzil olmuştur. Kimileri bırakmış, kimileri ise içmeye devam etmişlerdir. Sonra bir sahâbî sarhoş olarak namaz kıldıktan sonra, sarhoş iken namaza yaklaşmayı yasaklayan Nisâ sûresinin 43. âyeti nâzil olmuştur. Daha sonra bir ara sahâbe içki içip şarkı söylerken bir kavga çıkmış. O zaman Hz. Ömer, Hz. Peygamber’den kalıcı bir çözüm istemiş ve içkiyi tamamen haram kılan Mâide sûresinin 91. âyeti nâzil olmuştur.¹¹³⁴

2.8. KONULU TEFSİR

Konulu Tefsir, Kur’ân’dan belî bir konu veya kavramın yorumunun yapılması olup, bu yorum bütün Kur’ân veya tek bir sûre düzeyinde olabilmektedir. Konulu Tefsir, Tefsir ilimde oldukça genç bir bilim dalıdır. Kimi âlimler ona karşı çıkarken kimileri de desteklemektedir. İkinci grupta olanlar kendi iddialarını Hz. Peygamber’e dayandırarak bu tür yorumun o dönemde bizzat kendisi tarafından yapıldığını ve örnek olarak: *الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ* “*İnanıp da imanlarına zulüm ile bulaştırmayanlar*” (En’âm 6/82) ve *إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ* “*Doğrusu şirk büyük bir*

¹¹³² Sâvî, age, IV, 310.

¹¹³³ Sâvî, age, I, 164; III, 314-315. Daha fazla örnek için *Nesih* başlığı altında bulunmaktadır.

¹¹³⁴ Sâvî, age, I, 164.

zulümdür...” (Lokmân 31/13) âyetlerdeki zulm kavramının konulu tefsir dışında başka bir şey olmadığını söylemektedirler.¹¹³⁵

Müfessir Sâvî, kendi hâşiyede açık bir şekilde konulu tefsiri kullanmamış olsa da, eserinin detaylı incelemesiyle küçük miktarda da olsa bu çeşit yorumlara başvurduğu da görülebilir. Hem bütün Kur’ân, hem de belli sûrelerin konulu tefsirini yaptığı gözlemlenebilir. Bunun yanı sıra yukarıda zikredilen ve Hz. Peygamber’in geniş olarak yorumladığı zulm kavramı, bir çeşit konulu tefsir sayılabildiğinden burada Kur’ân-î Kur’ân ile yorumlamayabilen daha bir çok örnek verilebilir; ancak bu başlık daha önceden zikredildiği için burada başlık altında girebilecek başka örneklerine değinmektedir.

2.8.1. Bütün Kur’ân Bazında Konulu Tefsir

2.8.1.1. Müşriklerin Hz. Peygamber’e Yönelik Şüphe ve Şikayetleri ve Onlara Verilen Cevaplar

Sâvî, Ra’d sûresinin: *“Andolsun senden önce de peygamberler gönderdik ve onlara da eşler ve çocuklar verdik. Allah’ın izni olmadan hiçbir peygamber için mûcize getirme imkânı yoktur. Her müddetin (yazıldığı) bir kitap vardır”* anlamındaki 38. âyetinde, bütün Kur’ân bazında kısaca müşriklerin Hz. Peygamber’e yönelik şüphe ve şikayetleri ve onlara verilen cevaplar konusuna değinmektedir. Kendisi 6 şüphe ve şikayetin var olduğunu söyleyerek cevaplarla beraber onları zikretmektedir: 1. Furkân sûresinin 7. âyetinde geçen; *“Bu nasıl peygamber! Yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor.”* 2. *“Peygamber meleklerden olmalı”* bu şikayet En’âm sûresinin 8. âyetinde: *“Muhammed’e bir melek indirilseydi”* ve Hicr sûresinin 7. âyetinde: *“Bize melekler getirilmeliydin.”* Bu şikayetlerin cevapları da aynı âyetlerin devamındadır. 3. *“Peygamber olsaydı kadınlarla uğraşamazdı”* bu şikayetin cevabı Ra’d sûresinin 38. âyetindedir. 4. *“Allah’tan gelen bir peygamber olsaydı bizim her istediğimiz şeyle gelirdi”* bu şikayetin cevabı ise Ra’d sûresinin 38. âyetinde: *“Allah’ın izni olmadan hiçbir peygamber için mûcize getirme imkânı yoktur.”* 5. *“Peygamber olsaydı bizi ceza ile tehdit etmezdi”* daha sonrasında bu âyetin devamı cevap olarak gelmiştir: *“her müddetin (yazıldığı) bir kitap vardır”* yani belli bir zaman vardır, ne erken gelir, ne de geç kalır. En son 6. şikayet olarak: *“Peygamber olsaydı Tevrât ve İncîl’de bulunan yasalar*

¹¹³⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 196-200.

neshedilmezdi” bu şikayete de Ra’d sûresinin 39. âyetinde cevap gelmiştir: “Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır.”¹¹³⁶

2.8.1.2. Tesellî Âyetleri

Sâvî’nin hâşiye eserinde detaylı olarak incelediği konulardan birisi de tesellî âyetlerine dikkat çekmesidir. Sâvî Kur’ân-ı Kerîm’de 150 kadar âyeti tesellî âyeti olarak nitelendirdi. Burada ilk olarak Hz. Peygamber’e yönelik olan tesellî âyetlere vurgu yaparak, daha sonra sahâbelere, inananlara ve önceki peygamberlere olan âyetleri zikretmiştir.

2.8.1.2.1. Hz. Peygamber’i Tesellî Eden Âyetler

Sâvî, genel olarak Hz. Peygamber ile ilgili tesellî âyetler arasında öne çektiği; inananlar için endişe etmesi, Kur’ân’dan bir bölümü hafızasından kaybetmesi, geçtiği zor durumu, kendi milletinin ve diğerlerinin tarafından çektiği zulmü, Mekke’den kovulması vb. bu âyetler ile ilgili bazı durumlarda kısa açıklama yaparken, bazı zamanlar da açıklama yapmamıştır.

Resûlullah’ı en çok üzen konulardan birisi, inanmaya davet ettiği kişilerin inanmak istememeleri olmuştur. Bu nedenle Allah, Bakara sûresinin: *“Hepsi de kitabı (Tevrât ve İncil’i) okumakta oldukları halde Yahudiler: Hristiyanlar doğru yolda değillerdir. Hristiyanlar da: Yahudiler doğru yolda değillerdir, dediler. Kitabı bilmeyenler de birbirleri hakkında tıpkı onların söylediklerini söylediler”* anlamındaki 113. âyetinde, doğruyu bilen ama gaflet içerisinde kalan Hristiyan ve Yahudilerden örnek vererek, onların bu haline rağmen hiç bilmeyenlerin durumuna şaşırılmamalıdır, denilmektedir.¹¹³⁷

Uzun ömrün inananlar için iyi, inananlar için kötü bir şey olduğu düşüncesine yönelik Allah habibini Âl-i İmrân sûresinin 178. âyeti ile tesellî ederek şöyle der: *“İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır. Onlara ancak günahlarını arttırmaları için fırsat veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır.”* Bu da şu anlamı taşımaktadır: İnanmayanın uzun hayat yaşaması, Allah’ın

¹¹³⁶ Sâvî, age, II, 351-352.

¹¹³⁷ Sâvî, age, I, 87-88.

rızkından yemesi, içmesi ve evliyâlarına karşı savaşmasının onun için iyi bir şey olduğunu düşünme, onun günahlarını artırmasına yönelik bir geciktirmesidir.¹¹³⁸

Hız. Peygamber'in müşrikler tarafından uğradığı büyük hakaretler sonrasında Allah kendisine Yûnus sûresinin 65. âyetini: *"Onların sözleri seni üzmesin. Çünkü bütün izzet Allah'ındır. O, işitendir, bilendir"* bütün hakaretlerin tesellisi ve yardımın ve zaferin müjdesi olarak indirilmiştir. Âyetin anlamı şudur: Onların sözlerinden ötürü hüznlenme ve dert etme; Allah sana yardım edip seni yüceltecektir.¹¹³⁹

Sâvî, Kasas sûresinin 85. âyetinde: *"Kur'ân'ı sana farz kılan Allah, elbette seni (yine) dönecek yere döndürecektir"* Hız. Peygamber'e hicret esnasında indirildiğini ve onu terkettiği yere bıraktığından daha iyi halde döneceğini müjdelenerek tesellî edildiğini söylemektedir.¹¹⁴⁰

Mekke'den sürgün edilmesinin Hız. Peygamber'e zor geldiğini Muhammed sûresinin 13. âyetin indirilmesi de söylemektedir: *"Senin şehrinde – ki ora (halkı) seni çıkardı, daha kuvvetli nice şehirleri yok ettik; onlara bir yardım eden de çıkmadı."* Bu âyet aynı zamanda Resûlullah'a şu anlamda bir tesellî olmuştur: Şehrinde ayrıldığına üzülmeye, Allah sana yardım edecek ve onları da aşağılayacaktır. Senin Mekke'den ayrılışın Hız. Âdem'in Cennet'ten ayrılışı gibidir; kendisi ondan rızıklandırılmış, onun ordan kovulmasına neden olan İblîs ise mahvolmuştur.¹¹⁴¹

Hız. Peygamber ona indirilenden bir kısmını unutacağından endişe ettiğinde Allah (cc) A'lâ sûresinin 6. ve 7. âyetlerini indirerek onu tesellî etmiştir: *"Sana (Kur'ân'ı) okutacağız, sen hiç unutmayacaksın. Artık Allah'ın dilediği hariç, şüphesiz Allah, açığı ve gizleneni bilir."* Bu âyeti şu şekilde anlayabiliriz: Sana verilenin kaybolmasından korkma; çünkü O açık olanı da, gizli olanı da bilmektedir.¹¹⁴²

¹¹³⁸ Sâvî, age, I, 316.

¹¹³⁹ Sâvî, age, II, 221.

¹¹⁴⁰ Sâvî, age, III, 260.

¹¹⁴¹ Sâvî, age, IV, 104.

¹¹⁴² Sâvî, age, IV, 490. Daha fazla örnek için bkz: I, 38, 92, 109, 157, 232, 239, 291, 293, 297, 298, 316, 319, 320, 452, 465, 483, 527, 528, 531, 535, 537, 540, 543, 579, 606; II, 34, 56, 79, 99, 113, 115, 147, 210, 211-212, 223, 225, 256, 274, 280, 325, 346, 348, 353, 372, 377, 403, 415, 430, 433, 472, 492, 497, 514, 519, 583; III, 29, 51, 52, 53, 93, 95, 118, 134, 174, 179, 180, 194-195, 252, 299, 322, 327, 351, 392, 415, 423, 424, 431, 444, 462, 464, 470, 478, 479, 494, 495, 501, 537, 553, 560, 571, 574, 575, 594, 595, 599; IV, 7, 34, 38, 44, 63, 97, 154, 163, 165, 181, 239, 263, 301, 351, 366, 382, 385, 432, 449, 505, 520, 542, 575, 587.

2.8.1.2.2. Sahâbe Hakkında İndirilen Tesellî Âyetleri

Sâvî, zaman zaman genel olarak bütün sahâbeye veya bireysel olarak belirli sahâbîlere indirilen tesellî âyetlerinden söz etmiştir. Buna örnek olarak Âl-i İmrân sûresinin: “Sizden önce nice (milletler hakkında) ilâhî kanunlar gelip geçmiştir. Onun için, yeryüzünde gezin dolaşın da, yalan sayanların âkibeti ne olmuş, görün” anlamındaki 137. âyetidir. Sâvî bu âyeti, hem Hz. Peygamber’e, hem de sahâbeye yönelik bir tesellî olarak indirildiğinden dolayı zikretmektedir. Uhud muharebesi sırasında kapıldıkları hüznü yok etmek için Allah der ki: Hüzünlenmeyin, bunlar sizden önce olan milletlerdir, sizler de düşmanınıza galip gelecekiniz.¹¹⁴³

Sahâbeye yönelik bir diğer tesellî âyeti de Âl-i İmrân sûresinin: “Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üsütü gelecek sizsiniz” anlamındaki 139. âyetidir. Aynı zamanda: “Nice peygamberler vardır ki, beraberinde birçok Allah erleri bulunduğu halde savaştılar da, bunlar, Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik ve zaaf göstermediler, boyun eğmediler. Allah sabredenleri sever” anlamındaki 146. âyetinde tesellî görülmektedir. Bu âyetler Uhud muharebesi sonrasında yaşanan hüznü giderme açısından indirilen âyetlerden bir tanesidir. Burada da Sâvî tarihi olayları ve âyetlerin iniş anlarından bahsetmektedir.¹¹⁴⁴

Uhud’da Müslümanlar 70 şehit vermiştir. Ağır bir darbe olmuş ve bir çoğu hüzne ve çaresizliğe düşmüştür. Tam o anda yüce Allah Âl-i İmrân 165. âyeti indirerek: “İki katını başına getirdiğiniz bir musibet, (Uhud’da) kendi başınıza geldiği için mi: Bu nasıl oluyor! Dediniz? De ki: O, kendi kusurunuzdandır. Şüphesiz Allah’ın her şeye gücü yeter” sahâbeye şunu hatırlatır: Siz Uhud’da 70 kişiyi kaybettiniz; ama Bedir’de onlardan 70’ini öldürüp 70’ini de yakaladınız.¹¹⁴⁵

Bazı durumlarda tesellî belli başlı sahâbe için indirilmiştir. Örnek olarak Nûr sûresinin: “Bunu kendiniz için bir kötülük sanmayın” anlamındaki 11. âyeti, Sâvî,

¹¹⁴³ Sâvî, age, I, 297.

¹¹⁴⁴ Sâvî, age, I, 297-298, 301.

¹¹⁴⁵ Sâvî, age, I, 312.

burada hitabın Hz. Peygamber, Ebû Bekir ve Safvân'ı kapsamakta olduğunu ve onlara tesellî olarak indirildiğini zikretmiştir.¹¹⁴⁶

Ankebût sûresinin 3. âyetini: *“Andolsun ki, biz onlardan öncekileri de imtihandan geçirmisizdir. Elbette Allah, doğruları ortaya çıkaracak, yalancıları da mutlaka ortaya koyacaktır”* Sâvî bu âyetin Mekke’de bir çok zulüm yaşayan bir grup insana tesellî olarak indirildiğini: Ammâr b. Yâsir, Ayyâş b. Ebî Rebî’a, Velîd b. Velîd, Selem b. Hişâm gibi.¹¹⁴⁷

2.8.1.2.3. İnananlar Hakkında İndirilen Tesellî Âyetleri

Oruçta bir çok meşakkatin bulunduğunu, Bakara sûresinin: *“Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz”* anlamındaki 183. âyetinde, bahsedilen kıyasın anlamı, hem emrin tasdiki, hem de önceden gelenlerle bir arada tutarak tesellî etmesidir.¹¹⁴⁸

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: *“İnkârda yarışanlar sana kaygı vermesin. Çünkü onlar, Allah’a hiçbir zarar veremezler. Allah onlara, âhiretten yana bir nasip vermemek istiyor. Onlar için çok büyük bir azap vardır”* anlamındaki 176. âyetinin inananlar için bir tesellî kaynağı olduğunu söylemektedir.¹¹⁴⁹ Aynı zamanda Sâvî, Nisâ sûresinin: *“Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa ‘Bu Allah’tan’ derler, başlarına bir kötülük gelince de ‘Bu senden’ derler. ‘Hepsi Allah’tandır’, de, Bu adamlara ne oluyor ki bir türlü laf anlamıyorlar!”* anlamındaki 78. âyetinde de bir tesellî kaynağı olarak görmektedir.¹¹⁵⁰

Yüce Allah, Nisâ sûresinin: *“Allah dileseydi onları başınıza belâ ederdi de sizinle savaşlardı. Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilir de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse bu durumda Allah size, onların aleyhinde bir yola girme hakkı vermemiştir”* anlamındaki 90. âyeti ile, inananlara verilen nimetleri zikrederek tesellî etmektedir.¹¹⁵¹

¹¹⁴⁶ Sâvî, age, III, 134.

¹¹⁴⁷ Sâvî, age, III, 294.

¹¹⁴⁸ Sâvî, age, I, 136.

¹¹⁴⁹ Sâvî, age, I, 316.

¹¹⁵⁰ Sâvî, age, I, 379.

¹¹⁵¹ Sâvî, age, I, 388.

Mümtehine sûresinin başında Allah inananlara, inanmayanları dost etmelerini yasaklamaktadır. Büyük sıkıntılar çekmelerine rağmen inananlar bunu kabul etmiştir. Bu sûresinin 7. âyetinde: *“Olur ki Allah sizinle düşman olduklarınız arasında yakında bir dostluk meydana getirir. Allah gücü yetendir. Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir”* Allah tarafından inananların yakın akrabalarının yakında İslâm’la şereflenecekleri vadi, bir tesellî olarak bulunmaktadır.¹¹⁵²

2.8.1.2.4. Hz. Mûsâ Hakkında İndirilen Tesellî Âyetleri

Hz. Mûsâ Allah’la konuştuktan sonra onu görmek de istemiştir. Allah bunu reddederek onu A’râf sûresinin: *“Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin”* anlamındaki 143. âyetinin sözleri ile tesellî etmiştir.¹¹⁵³

Aynı zamanda Hz. Mûsâ’ya verilen tesellî A’râf sûresinin 144. âyetinde de zikredilmiştir: *“Ey Mûsâ! Dedi, ben risaletlerimle ve sözlerimle seni insanların başına seçtim. Sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol.”*¹¹⁵⁴

2.8.1.3. Tevhîd Kanıtları

Sâvî hâşiyesinde sıkça tevhid kanıtlarına dikkat çekmiştir. Bazı zamanlarda bunu ufak göstergelerle, bazen de kısa açıklama ile yapmıştır. Meselâ Sâvî, A’râf sûresinin: *“Sizi tek candan yaratan O’dur”* anlamındaki 189. âyetinde bunun Allah’ın tekliğine dair en büyük delil olduğunu söylemektedir.¹¹⁵⁵

Allah’ın malik oluş konusundaki teklik kanıtı, Nahl sûresinin 52. âyetidir: *“Göklerde ve yerde ne varsa, O’nundur, din de yalnız O’nundur. O halde Allah’tan başkasından mı korkuyorsunuz.”* Bunun sebebi olarak, diğer varlıkların ya göklerde, ya da yeryüzünde bulunup, mülkün de olup, bu nedenle başka tanrı almak câiz olmadığı zikredilir.¹¹⁵⁶

Sâvî, Nahl sûresinin: *“Allah gökten bir su indirdi ve onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti. Şüphesiz ki bunda dinleyen toplum için bir ibret vardır”* anlamındaki 65. âyetinde, Sâvî, kuru toprağı su ile canlandırabilenin, ölüm ve çürümeye tabi olan bir

¹¹⁵² Sâvî, age, IV, 293.

¹¹⁵³ Sâvî, age, II, 58.

¹¹⁵⁴ Sâvî, age, II, 59.

¹¹⁵⁵ Sâvî, age, II, 84.

¹¹⁵⁶ Sâvî, age, II, 411.

bedeni tekrar hayata döndürmeye de kâdir olduğunu ve bunun da Allah'ın tevhidi konusunda büyük bir delil olduğunu zikretmektedir.¹¹⁵⁷

Furkân sûresinin: *“Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Eğer dileyseydi, onu elbette hareketsiz kılardı. Sonra biz güneşi, ona delil kıldık”* anlamındaki 45. âyetin yorumunda Sâvî, Allah'ın onun ulûhiyetinin benzersizliği konusunda 5 mahsus kanıttan bahsettiğini, ilkinin bu âyette, ikincisinin bu sûrenin 47. âyetinde: *“Sizin için geceyi örtü yapan O'dur”* üçüncüsünün 47. âyetinde: *“Rüzgarları gönderen O'dur”* dördüncüsünün 53. âyetinde: *“iki denizi salıveren ve aralarına bir engel, aşılmaz bir sınır koyan O'dur”* ve beşincisinin 54. âyetinde: *“Sudan bir insan yaratıp onu nesep ve sihriyet yakınlığa dönüştüren O'dur”* olduğunu zikretmektedir.¹¹⁵⁸

Furkân sûresinin: *“Birinin suyu tatlı ve susuzluğu giderici, diğerininki tuzlu ve acı iki denizi salıveren ve aralarına bir engel, aşılmaz bir sınır koyan O'dur”* anlamındaki 53. âyetini Allah'ın birliği konusunda en açık ve en büyük delillerden birisini olarak zikretmektedir.¹¹⁵⁹

Rûm sûresinin: *“Sizi topraktan yaratması, O'nun delilerindendir. Sonra siz, yayılan insanlar oluverdiniz. Kaynaşmanız için size kendinizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O'nun delillerindendir...”* 20.-25. âyetlerinde Yüce Allah'ın vahdetine işaret eden kanıtlardan söz edildiği, ve ilk başta hem üst hem de alt âlemde söz edilerek ondan faydalanan insana yönelik bir ikaz bulunduğu belirtilmektedir.¹¹⁶⁰

2.8.2. Sûrelerin Konulu Yorumu

Bazı sûrelerde Sâvî o sûrenin kapsadığı konuları da zikretmiştir. Sûrenin kapsadığı bütün konuları detayına kadar dikkat çekip açıklamamıştır; çünkü daha önce söylendiği gibi onun tefsiri aslında konulu tefsir olmadığı, sadece belli başlı konulardan söz ettiği ifâde edilmiştir. Örnek olarak Sâvî, tefsir ettiği Azhâb sûresinin ilk başlarında

¹¹⁵⁷ Sâvî, age, II, 416.

¹¹⁵⁸ Sâvî, age, III, 183.

¹¹⁵⁹ Sâvî, age, III, 186.

¹¹⁶⁰ Sâvî, age, III, 319. Daha fazla örnek için bkz: III, 48, 342, 346, 428.

onun bir kaç konu içerdiğini söylemiştir: Hz. Peygamber'in ve dürüst sahâbe'nin yüceltilmesi, ve münafıkların azarlanması ve eleştirilmesi gibi.¹¹⁶¹

Muhammed sûresi genel olarak inanan ve inanmayanların en güzel vasıflarını/sıfatlarını içermektedir.¹¹⁶² Hucurât sûresinin ise dış ve iç edepi, iç, dış, genel ve özel emirleri ve yasakları içerdiğini söylemektedir.¹¹⁶³

Daha önce Sâvî'nin belli sûrelere belli açıdan dikkat çektiği söylenmiştir. Örnek olarak Hûd sûresinin: “*Andolsun ki, biz Nûh'u kavmine gönderdik*” anlamındaki 25. âyetini konulu tefsir açısından sûrede 7 farklı hikayenin var olduğu: Nûh ve onun milleti, Hûd ve onun milleti, Sâlih ve onun milleti, İbrâhîm ve melekler, Lût ve onun milleti, Şu'ayb ve onun milleti, Mûsâ ve Firavun. Bu hikayeler de kronolojik olarak sıralanmıştır.¹¹⁶⁴

Şu'arâ sûresinde yedi hikaye vardır: Mûsâ ve Harûn, İbrâhîm, Nûh, Hûd, Sâlih, Lût, Şu'ayb. Bu hikayelerin anlatmasındaki hedef, inanmayanlara karşı bir delil ve inananların bilgisini artırmaktır.¹¹⁶⁵ Neml sûresi ise beş hikaye içermektedir: Mûsâ ve Firavun hikayesi, karınca, Belkîs, Sâlih ve onun milleti hakkında ve Lût ve onun milleti hakkında hikayeleri, kalanı da nasihat ve bilgelikleridir.¹¹⁶⁶

Hicr sûresinde ilk olarak Hz. Muhammed'in peygamberliği tasdik edilmiş, daha sonra tevhid delileri, Âdem'in yaratılışı ve onunla beraber giden detaylar, daha sonra mutlu ve mutsuz olanlar, daha sonra nasihat almak isteyenlere peygamber hikayeleri ve burada 4 hikaye zikredilmiştir: İbrâhîm, Lût, Şu'ayb ve Sâlih peygamberlerin hikayeleri kısaca anlatılmış; çünkü Hûd sûresinde daha detaylı anlatılmıştır.¹¹⁶⁷

¹¹⁶¹ Sâvî, age, III, 356.

¹¹⁶² Sâvî, age, IV, 112.

¹¹⁶³ Sâvî, age, IV, 135.

¹¹⁶⁴ Sâvî, age, II, 247.

¹¹⁶⁵ Sâvî, age, III, 196.

¹¹⁶⁶ Sâvî, age, III, 225.

¹¹⁶⁷ Sâvî, age, II, 386.

2.9. BİLİMSEL TEFSİR

Sâvî hâşiyesini bilimsel tefsir olma amacıyla yazmamasına rağmen, yorumlarında bilimsel tefsir özelliklerini taşıyan açıklamaların bulunduğu görülmektedir. Örneğin: Sâvî, En'âm sûresinin: “*Güneşi doğarken görünce de, Rabbim budur, zira bu daha büyüktür, dedi*” anlamındaki 78. âyetini yorumlarken, Gazâlî'nin söylediği gibi Güneşin hacmını 120 yıl katıledilecek bir mesafe olduğunu ve rivayetin aktardığı gibi Güneşin Dünyadan 160 kez ve Ayın Dünyadan 120 kez daha büyük olduğunu yazmaktadır.¹¹⁶⁸

Müfessirimiz, Nahl sûresinin: “*Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiriyoruz*” anlamındaki 66. âyetini tefsir ederek, hayvanların iç organlarının işleyişini anlatıp hayvanlar ot yediklerinde, midelerinde yenilenin işlendiğini, Allah'ın midenin en düşük kısmının atıklar için yarattığını, midenin orta yerinde, kirlenmesi mümkün olmayan temiz sütün bulunduğunu, midenin en yüksek bölümünde kan bulunduğunu, aralarında Allah'ın koyduğu sınırların bulunduğunu, midenin üstünde bulunan karaciğerden kanın damarlara gittiğini, memeden sütün çıktığını ve atıkların midede bir süre kalıp bir delikten çıktığını açıklamaktadır.¹¹⁶⁹

Sâvî, Nahl sûresinin: “*Rabbin bal arasında: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler edin*” anlamındaki 68. âyeti ile ilgili açıklama sunarken, arıya ilham edildiğini anlatıp, arının altı köşelik evini inşa ettiğini, kenarlarının aynı uzunluktan olduğunu, hiçbir arı evinin başka bir arı evinin sınırını geçmediğini, evinde boşluk olmadığını, yöneticiye itaat eden arının kendine bir talimat ve emir veren yöneticiyi seçmesi için ilham edildiğini, bu kurumun yöneticisinin adının ana arı (*ya'sûb*) olduğunu, ana arının koloninin kapısında kapıcıları ataması için ilham edildiğini, kapıcılara koloni sakini olmayanların girişini yasaklamaları için ilham edildiğini, koloniden çıkıp çiçekleri bulmanın ilham edildiğini ve yolunu kaybetmeden aynı kolonisine geri dönmenin ilham edildiğini açıklamaktadır.¹¹⁷⁰ Aynı zamanda Sâvî, Nahl sûresinin: “*Onda (balda) insanlar için şifa vardır*” anlamındaki 69. âyetini

¹¹⁶⁸ Sâvî, age, I, 562.

¹¹⁶⁹ Sâvî, age, II, 416.

¹¹⁷⁰ Sâvî, age, II, 417.

yorumlarken, balın faydalarını anlatarak, nezleye ve soğuk algınlığına ilaç olduğunu, ağrı kesici etkisi olduğunu, balın sağlık ve vücuda birçok faydası olduğunu, ateş belirtileri olan hastalıklar için bal karışımlarının faydalı olduğunu, birçok ilacın içeriğinde yer aldığını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.¹¹⁷¹

Sâvî, Hac sûresinin: “*Bir araya gelseler bile bir sineği dahi yaratamazlar*” anlamındaki 73. âyetini tefsir ederek, sinek ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Tefsirinde sineklerin en dikkatli, en deli, en sağlıksız hayvan olduğu, kendi kendini bir tehlikeye attığı, ömürlerinin 40 gün olduğu, bozulmuş atıklardan üretildiği, bundan sonra birbiriyle çiftleştiği, beyaz bir kumaş üzerinde kalmış atıklarının siyah bir nokta gibi görüldüğü ve siyah bir kumaş üzerinde kalmış atıklarının beyaz bir nokta gibi görüldüğü bilgileri yer almaktadır.¹¹⁷²

Müfessirimiz, Neml sûresinin: “*Nihayet karınca vadisine geldikleri zaman..*” 18. âyetinde yer alan karıncayı anlatarak duyu organlarının çok iyi olduğunu ve özellikle koku duyusunun çok gelişmiş olduğunu, karıncanın uzaklardaki bir kokuyu hissedebildiğini, çok güce sahip olduğunu, fidanlaşmasın diye tohumları ikiye böldüğünü, dörde ayrılmaması durumunda yeniden fidanlaşması ihtimali olan *kezebere* adlı bir tohumu dörde böldüğünü, topladığı yıllık hazinesinin yarısını yiyip yarısını olağan üstü durumlar için sakladığını açıklamaktadır.¹¹⁷³

Kâf sûresinin: “*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıdadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız*” anlamındaki 16. âyetini yorumlayan Sâvî, atardamarların vücut içinde nerede bulunduğunu; kalp, sırt, dirsek altı, diz üstü kasları ve bel ile bağlantılarını anlatmakta, her damarın adını vermekte ve atardamarın hangi taraftan kesildiği durumlarda insanın öldüğünü açıklamaktadır.¹¹⁷⁴

Sâvî, İnsân sûresinin: “*Gerçek şu ki: biz insanı katışık bir nutfeden yarattık*” anlamındaki 2. âyeti ile ilgili açıklamasında, insanın iki damla sudan, daha doğrusu birbirine girmiş spermden yaratıldığı, adı geçen iki suyun içeriği, belirtileri ve yoğunluğunun farklı olduğu, erkeğin suyunun yoğun ve beyaz olduğu, kadının suyunun

¹¹⁷¹ Sâvî, age, II, 418.

¹¹⁷² Sâvî, age, III, 103.

¹¹⁷³ Sâvî, age, III, 232.

¹¹⁷⁴ Sâvî, age, IV, 156.

sıvı ve sarı olduğu, karışımında hangi su daha çok ise doğacak çocuğun o kişiye daha çok benzeyeceği, erkeğin suyunun çok olması durumunda, doğacak çocuğun erkek olacağı ve tam tersi kadının suyunun çok olması durumunda, doğacak çocuğun kız olacağı ifadeleri yer almaktadır.¹¹⁷⁵

Müfessirimiz, Gâşiye sûresinin: “*Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?*” anlamındaki 17. âyetini açıklayarak, devenin et, süt gibi faydalarını dile getirmekte, uzun yolculuklar için binek ve taşıyıcı hayvan gibi kullanabileceğini, dayanıklı olduğunu, ağaç, ot, diken gibi bütün otları yiyebilen bir hayvan olduğunu, 10 günü aşkın susuz kalabileceğini, evcil olduğundan herkesin, hatta çocuğun binebileceği bir hayvan olduğunu, güzel sesi seven bir hayvan olduğunu ve bütün bu özellikleri içeren değerli bir hayvan olduğunu ve bundan dolayı Arapların bu hayvanı kısas olarak kullandıklarını söylemektedir.¹¹⁷⁶

Zikredilen bütün örnekler, dipnotlarda belirtilenler de, içinde bir miktar bilimsel tefsir taşımaktadır. Her ne kadar bu az miktarda olsa da, Sâvî’nin bu marjinal katkısı yok sayılamaz.

Dirâyet bölümünün sonunda, Sâvî hâşiyesinin, rivayet tefsiri dışında, büyük miktarda dirâyet tefsiri de içerdiğini ifade edebiliriz. Bu tefsir çeşidinin dallarına, özellikle dil, kelâm ve sûfî yönüne özel bir dikkat çekmiştir.

¹¹⁷⁵ Sâvî, age, IV, 426.

¹¹⁷⁶ Sâvî, age, IV, 495. Daha fazla örnek için bkz: I, 31, 39; II, 141, 193, 381, 548, 549; III, 110, 117, 305, 325, 428, 525; IV, 347, 458, 526.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HÂŞİYE ALÂ TEFSİRİ'L-CELÂLEYN'İN
KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Müfessir Sâvî'nin hâşiyesinde, Kur'ân ilimlerine özel bir önem verdiği görülmektedir. Bu ilimlerin sayısı otuzdan fazla olup, müfessir çoğu ile ilgili en önemli ve temel bilgileri sunmaktadır. Eserin girişinde Kur'ân ilimlerine ilişkin temel bilgiler verirken, yeri geldikçe konuları daha detaylı olarak anlatmaktadır.

İmâm Süyûtî'nin Kur'ân ilimlerine geniş yer veren *el-İtkân* adlı eseri ile müfessir Sâvî'nin hâşiyesinin karşılaştırıldığında, Sâvî'nin İmâm Süyûtî'nin eserini temel kaynak olarak kullandığı ve çoğu görüşlerine katıldığı anlaşılmaktadır. Ara sıra onun fikrine katılmadığı da görülmektedir.

1. VAHİY, KUR'ÂN'IN NÜZÜLÜ, TERTÎBİ VE KIRÂATI

1.1. GENEL OLARAK VAHİY

Vahiy (وَحْيٌ) kelimesi sözlükte: gizli ve süratli bir şekilde bildirmek, ilham etmek, telkin etmek, emretmek, ima ve işaret etmek, fısıldamak, yazmak, vesvese vermek vb. anlamlara gelmektedir.¹ Kavram olarak çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Biz burada, Muhsin Demirci'nin tarifini zikretmekteyiz: *Yüce Allah'ın genel olarak varlıklara hareket tarzlarını bildirmesi, özel olarak da insanlara ulaştırmak istediği ilâhî emir, yasak ve haberlerin tümünü vasıtalı veya vasıtasız bir tarzda gizli ve süratli bir yolla peygamberlerine iletmesidir.*²

Sâvî, kendi hâşiyesinde vahyin anlamına değinerek, peygamberlere vahiy ulaştırma yollarını ve insan dışında başka birine vahiy ulaştırma imkânlarını açıklamaktadır. Bunun dışında Peygamberimize (sav) indirilen vahiy konusunda açıklamaya değer bir tasnif yapmaktadır.

¹ er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 515, İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 381, et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, II, 1523, Âlûsî, age, XXV, 56; Demirci Muhsin, *Tefsir Usûlü*, s. 46.

² Demirci Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, s. 27.

1.1.1. Vahyin Manası

Vahiy basit bir anlatma ve konuşma değil, teklîm de değildir; vahiy işarettir, risâlet ve kitâbettir. Sana söylenen ve senin başkasına aktarman gereken bilgidir. Bundan sonra vahiy, peygamberlere indirilen sözler anlamına gelmektedir.³

1.1.2. Vahyin Geliş Şekilleri

- Rüya yoluyla: Hz. İbrâhîm'in rüyada, oğlunu kurban etmesi gerektiğini ve Hz. Muhammed'in rüyada Mekke'ye gireceğini görmesi gibi, peygamberlerin rüyaları vahiy sayılmaktadır.⁴ Buhârî, Hz. Âişe'den: *“Resûlullah'ın peygamberlik dönemi gerçek rüyalarla başladı, rüyada ne gördüyse seher vakti gibi gerçekleşiyordu”*⁵ şeklinde sözleri aktarmıştır.⁶
- İlham yoluyla: Peygamberlerin kalplerine hiçbir aracı kullanılmadan gerçeklerin indirilmesiyle, yani ilham yoluyla vahiy ulaştırılıyordu.⁷
- Elçiler yoluyla: Allah'ın elçileri olan melekler, peygamberlere insan suretinde veya kendi öz suretlerinde gelirlerdi. Bütün peygamberlere gelen melekler, insan suretinde gelirdi. İnsanlar ve peygamberlerden hiç biri, melekleri kendi suretlerinde görmediler; tek istisna peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)'dir. Kendisi bu dünyada Hira mağarasında bir kez ve Miraç gecesinde semada olan Sidretü'l-Müntehâ yanında bir kez olmak üzere toplam iki kez kendi aslî suretinde meleği görmüştür.⁸
- Ses veya arı sesi yoluyla: Peygamberimize en zor gelen vahiy şekli budur. Eğer Peygamberimize vahiy bu şekilde gelirse ve kendisi bir binek hayvanı üzerinde bulunduyorsa, hayvan yere düşer ve vahiy bitene kadar hareketsiz kalırdı. Hz. Âişe (rah) şöyle anlatmıştır: *“Peygamberimizin soğuk günlerde vahiy alırken halini gördüm ve kendisi terden dolayı sırılsıklam olurdu.”*⁹

³ Sâvî, age, IV, 29.

⁴ Sâvî, age, IV, 29.

⁵ Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy*, 1; Müslim, *Îmân*, 252.

⁶ Sâvî, age, IV, 530. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 142.

⁷ Sâvî, age, IV, 29. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 142.

⁸ Sâvî, age, I, 527-528; IV, 29, 186. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 142.

⁹ Sâvî, age, IV, 187. Ayrıca bkz: Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy*, 1; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 141-142.

- Allah-ü Teâla ile direk konuşma yoluyla: Bazı peygamberler, fakat perde arkasından Allah ile konuşarak vahiy almışlardır. Peygamberler, Allah'ı görmeden sesini duyarak. O'nunla konuşurlar ve vahiy alırlar. Hz. Mûsâ (as), bu şekilde Allah-ü Teâla ile konuştu. Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav), Allah'ı gören ve sesini duyan peygamberdir. Şûra sûresinin 51. âyetinde¹⁰ adı geçen vahiy yolları arasında bu zikredilmemesine rağmen, olmadığı ve gerçekleşmediği anlamına gelmemektir; çünkü birçok hadis bundan bahsetmektedir.¹¹

1.1.3. İnsan Dışında Varlıklara Vahyin Câiz Olup Olmadığı Meselesi

Sâvî, peygamberlik görevinin sadece insana has olduğu kanaatindedir. İnsan dışında hiç kimse peygamberlik görevini üstlenemez. Bu durum göz önünde bulundurularak âyetlerde bahsedilen arı, semalar, yerler ve havarilere gönderilen vahyi buna göre anlamak lazımdır.

Müfessirimiz, Nahl sûresinin: *وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ* şeklindeki ve: “*Rabbin bal arısına vahyetti*” anlamındaki 68. âyeti ile ilgili yorumlarda, peygamberlik görevinin insana has olduğunu anlatarak, hayvanlara ve cinlere vahiy gönderilmesinin mümkün olmadığını ve Nahl sûresinde bahsi geçen vahyi vahiy olarak değil, ilham ve içgüdü olarak anlamak gerektiğini açıklamıştır. Âdem oğulları dışında başka birine vahyin gönderilmesinin mümkün olduğunu söyleyen kâfirdir.¹²

Sâvî, Zilzâl sûresinin: *بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا* şeklindeki ve: “*Rabbinin ona vahyedilmesiyle*” anlamındaki 5. âyetini yorumlayarak, adı geçen âyette vahyin ilham veya melek vaziyetinde elçi olarak düşünüldüğünü ve peygamberlik anlamına gelmediğini ifade eder.¹³

Bu bağlamda Fussilet sûresinin: *وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا* şeklindeki ve: “*Ve her göğe görevini vahyetti*” anlamındaki 12. âyetini de böyle anlamak lazımdır. Bu âyette göklere

¹⁰ “Allah bir insanlar ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O yücedir, hakîmdir.”

¹¹ Sâvî, age, IV, 29-30. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 142; Âlûsî, age, XXV, 54-56.

¹² Sâvî, age, II, 417.

¹³ Sâvî, age, IV, 547.

vahyetme ifadesini *tekvîn*, daha doğrusu buradaki vahiy kelimesini mecazî anlamda *tekvîn* olarak tefsir etmek gerekir.¹⁴

Süyûtî, Mâide sûresinin: “*Hani havârîlere: Bana ve peygamberime iman edin diye vahyetmiştim*” anlamındaki ve *وَ إِذْ أُوحِيتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ ءَامِنُوا بِي* şeklindeki 12. âyetini tefsir ederek: “*Kendilerine kendi dilinde emretmiştim*” şeklinde açıklamaktadır. Sâvî, müfessir Süyûtî’nin, adı geçen âyetle zikredilen vahyin, Hz. Îsâ’nın (as) dilindeki emrin veya ilhamın kastedildiğini ifade ettiğini açıklamaktadır.¹⁵

Mahallî, Tâhâ sûresinin: *وَ أُوحَيْنَا إِلَى أُمِّكَ مَا يُوحَى* şeklindeki ve: “*Bir zaman, vahyedilecek şeyi annene (şöyle) vahyetmişti*” anlamındaki 38. âyetinin tefsirinde bilgi bulunmaktadır. Mahallî, söz konusu âyetteki vahiy kelimesinin anlamının rüya veya ilham yoluyla vahiy olduğunu açıklamaktadır. Sâvî, bu kelimenin anlamını *yekaza/gerçek* olarak anlayarak, Hz. Meryem peygamber olmamasına rağmen şeriat ile alakalı olmayan vahiy kadınlara da gönderilebilir, söylemektedir.¹⁶

1.1.4. Tebliğ Bakımından Hz. Peygamber’e Gönderilen Vahyin Çeşitleri

Peygamber’e (sav) gönderilen vahiy üçe ayrılabilir:

a) Başkasına aktarılması emredilen vahiy: Kur’ân ve yaratıklarla alakalı yükümlülükler. Peygamber bu görevini aksatmadan yerine getirmiştir; ne bir harf eklemiş ne de saklamıştır. Eğer Peygamber’e saklama izni verilseydi, Abese sûresinin ilk âyetini, Enfâl sûresinin 67. âyeti ve benzeri âyetlerde olduğu gibi Allah-ü Teâla tarafından azarlandığı âyetleri saklardı. Allah: “*Bugün dininizi ikmal ettim*” (Mâide 5/3) âyetiyle Peygamber’in vahiy görevini kusursuz yerine getirdiğine tanıklık etti. Rivayetlerde Hz. Peygamber’in, Azrâîl kendisinin canını almaya geldiğinde: “*Canımı al; çünkü görevimi tamamladım*”¹⁷ şeklinde söylediği aktarılır.

b) Saklanması emredilen vahiy: Peygamber bu konularda tek kelime etmemiştir. Burada ümmetin öğrenmesi uygun olmayan sırlar yer almaktadır.

¹⁴ Sâvî, age, III, 583.

¹⁵ Sâvî, age, I, 515.

¹⁶ Sâvî, age, III, 13. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için *Kadınların Peygamberliği Meselesi* başlığa bakınız.

¹⁷ Bu lafzı bulamadık. Ayrıca benzer hadisler için bkz: Buhârî, *Meğâzî*, 83.

c) Aktarılması ile saklanması kendi seçimine bırakılan vahiy: Peygamberimiz, bu konularda bazen bizi bilgilendirdi, bazen sakladı. Ebû Hüreyre'den aktarılan rivayette: “*Mevlam, bir bilgi verdi, ama size söylersem boğazım kesilirdi*”¹⁸ buyurmuştur.¹⁹

1.2. KUR'ÂN VAHYİ

1.2.1. Kur'ân Lafzının Lügat ve Terim Anlamı

Kur'ân sözlükte قرء kelimesinde gelip جمع *toplanma* anlamına gelmektedir.²⁰ Terim olarak ise Sâvî tarafından Hz. Muhammed'e (sav) indirilmiş lafız, okunması ibadet sayılan, en küçük sûresiyle mûcize sayılan olarak tarif edilmektedir.²¹ Kitâb,²² Nûr²³ ve Zikr²⁴ kelimeleri, Kur'ân'ın diğer adlarındandır.

Kur'ân kelimesine ilişkin birçok açıklama bulunmasına rağmen Sâvî'nin en önde gelenleri zikrettiği fark edilmektedir. قَرَأَ fiilinden veya قَرَنَ fiilinden türetilmiş veya herhangi bir kökten türetilmemiş olduğu görüşlerine yer vermemektedir. Kur'ân tanımını yazarken: “Mütevâtir rivayetle nakledilmiş” ve “Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar Mushaf'ta yazılmış” şeklindeki ifadelerin bulunmadığı görülmektedir.²⁵

1.2.2. Kur'ân'ın Nüzûlü

Sâvî, kendi hâşiyesinde Kur'ân sözcüğünün dil ve terim açısından anlamını birkaç kez anlatmaktadır. Kur'ân'ın bize ulaştığı yollar, Kur'ân'ın toptan mı yoksa parça parça mı indirildiği, daha önce gelen vahiylerin Kur'ân'ın inmesine benzeyip benzemediği, Kur'ân'ın inme süresinin ne kadar olduğu, Kur'ân'ın indiriliş hikmetinin ne olduğu gibi konulara yer vermektedir. Kur'ân'ın inmesi konusu nerede varsa konuya genel bir

¹⁸ Buhârî, *İlim*, 42.

¹⁹ Sâvî, age, I, 484. Ayrıca konu ile ilgili bkz: Sülemî, age, I, 182; Âlûsî, age, VI, 189-190.

²⁰ Sâvî, age, I, 9, 137, 569.

²¹ Sâvî, age, I, 9, 137, 569; II, 433.

²² Sâvî, age, I, 93; II, 375.

²³ Sâvî, age, II, 67.

²⁴ Sâvî, age, II, 409.

²⁵ Daha detaylı bilgi için bkz: ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I, 14.

açıklama vermekte; ama Kadr ve Duhân sûrelerinin açıklamasını yaparken ayrıntılı yorumlar yapmaktadır.

1.2.2.1. Kur’ân’ın İntikali

Allah’ın en seçilmiş ve en donanımlı vahyi olan Kur’ân’ın indirme süreci ve yolları, Levh-i Mahfûz’dan direkt peygamberlere ulaştırılan diğer vahiylerden çok farklıydı.²⁶ Kur’ân’ın indirme sürecinde Cibrîl’in Levhi Mahfûz’dan Kur’ân’ı alması, dünyevi göğe bütün olarak inmesi ve sonra parça parça Hz. Muhammed’e (sav) inmesi gibi üç devre bulunmaktadır. Sâvî, hâşiyesinde müfessirlerin bu görüşünü birkaç kez dile getirmektedir.

Bakara sûresinin: “*Ramazan ayı Kur’ân’ın indirildiği aydır*” anlamındaki 185. âyetini yorumlarken Sâvî, Kur’ân’ın Cibrîl tarafından Kadir gecesinde Levh-i Mahfûz’dan alındığını, Cibrîl’in kendisiyle dünyevi göğe inip, *Sefere* adlı meleklerle yazdırdığını; tevkîfî olduğundan meleklerin bugün var olan sıralamayla olduğu gibi suhuf'lara yazdıklarını ve Beytü'l-İzze adlı bir yere yerleştirildiğini anlatmaktadır. Bundan sonra Hz. Muhammed’e (sav) ihtiyaçlara göre ve bugün elimizde olmayan sıra üzerine parça parça/âyet âyet indirildiğini açıklamaktadır. Sâvî bu görüşü bir kaç defa zikretmektedir.²⁷

Müfessirlerin görüşlerine göre Kur’ân toptan Levh-i Mahfûz’dan dünyevi göğe indirilmiş, Cibrîl dünyevi gökte bulunan meleklerle yazdırmış ve yazdıkları onlarda kalmış, bundan sonra Cibrîl bütün Kur’ân âyetleri indirene kadar birer ikişer âyeti Hz. Muhammed’e indirmiştir.²⁸

Sâvî, Kur’ân’ın ilk olarak bir defada ve sonra kademe kademe indirilişine ilişkin görüşe delil olarak, Âl-i İmrân sûresinin: نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنزَلَ التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ şeklindeki ve: “*O, sana Kitab’ı hak ve önceki kitapları tasdik edici olarak indirdi, Tevrât ile İncîl’i ve Furkân’ı indirmişti*” anlamındaki 3. âyetini getirmekte ve Kur’ân’ın merhale merhale/ parça parça indirilişinin نَزَّلَ kelimesinden anlaşıldığını; çünkü bu kelimenin merhalelik anlamını taşıdığını söylemektedir. Bir defada indirildiği أَنْزَلْنَا

²⁶ Süyûtîye göre, diğer peygamberlerin vahyi de, Kur’ân gibi parça parça inmiştir. (*el-İtkân*, I, 134).

²⁷ Sâvî, age, I, 5, 138, 611. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 130; Âlûsî, age, XXX, 189.

²⁸ Sâvî, age, IV, 55-57, 239, 457, 536. Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 189-190.

kelimesinden anlaşılmakta; çünkü bu kelimenin anlamı bir defada/toptan indirmedir.²⁹ Aynı bağlamda Furkân sûresinin: *لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً* şeklindeki ve: “*Kur’ân ona bir defa topluca indirilmeli değil miydi*” anlamındaki 32. âyetini yorumlarken *نُزِّلَ* şeklindeki fiilin merhale merhale inme anlamındaki *تَنْزِيل* anlamında olduğunu ve *أَنْزَلَ* kelimesinin anlamının toptan indirme anlamına geldiğini açıklamaktadır. Hâlbuki bu âyette yer alan *نُزِّلَ* kelimesi, *أَنْزَلَ* anlamına gelmektedir. Kadir sûresinin *أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ* âyetinde bu kelime kullanılmaktadır; çünkü Kadir gecesinde Kur’ân toptan dünyevi göğe indirilmiştir.³⁰ Sâvî, Kur’ân’ın Kadir gecesinde indirilmeye başlandığı görüşünü sunmakta³¹ ve Kur’ân’ın Şa’bân ayının 15. gecesinde indirilmeye başlandığı şeklindeki zayıf görüşlerden bahsetmektedir.³²

1.2.2.2. Kur’ân’ın İndirilme Süresi

İslâm âlimleri Kur’ân’ın indiriliş süresi konusunda üç görüşe sahiptir. Kur’ân’ın inmesi bazılarına göre 20 yıl, bazılarına göre 23 yıl, bazılarına göre 25 yıl sürmüştür.³³ Müfessirimiz, kendi hâşiyesinin yaklaşık on yerinde Kur’ân’ın indiriliş süresi konusunu dile getirmekte ve 20 yıllık ve 23 yıllık süre ile ilgili iki görüşten bahsetmektedir. Bu iki görüş farkını ve farklılık sebeplerini anlatarak ve üçüncü görüşe değinmeyerek, bazen bu görüşlerin ilkinin, bazen ikincisini, bazen her ikisini öne sürmektedir.

Sâvî, Vâkıa sûresinin: *فَلَا أُفْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ* şeklindeki ve: “*Hayır! Yıldızların yerlerine yemin ederim ki*” anlamındaki 75. âyetini yorumlarken, burada: *مَوَاقِعِ النُّجُومِ* ifadesinin manası, bazılarına göre, Kur’ân’ın merhale merhale/parça parça indirildiğini ve Hz. Muhammed’e (as) 20 yıl süre içinde parça parça indirildiği görüşünü aktarmaktadır.³⁴ Aynı görüşü Duhân sûresinin 3. âyetini yorumlarken de dile getirmektedir.³⁵

Sâvî, hâşiyesinin girişinde Kur’ân ilimlerini dile getirerek, Kur’ân’ın inme süresinin 23 yıl olduğunu söylemektedir.³⁶

²⁹ Sâvî, age, I, 228. Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 191.

³⁰ Sâvî, age, III, 179.

³¹ Sâvî, age, IV, 536.

³² Sâvî, age, IV, 55-57. Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 192.

³³ ez-Zerkânî, age, I, 51; Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 189.

³⁴ Sâvî, age, IV, 239.

³⁵ Sâvî, age, IV, 55-57. Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 189.

³⁶ Sâvî, age, I, 5. Ayrıca bkz: Âlûsî, age, XXX, 189.

Müfessirimiz, Necm sûresinin إِذَا هَوَىٰ وَ النَّجْمِ şeklindeki ve: “*Battığı zaman yıldızlar andolsun ki*” anlamındaki 1. âyetini yorumlarken, bir görüşü dile getirmektedir; buna göre نَزَلَ kelimesinden maksat Kur’ân’dır. Ve buna göre âyette yer alan هَوَى kelimesinin, نَزَلَ anlamında olduğunu ve Kur’ân’ın 23 yıl boyunca parça parça indirildiğini söylemektedir.³⁷ Aynı görüşü Bakara sûresinin 185. âyetini,³⁸ Âl-i İmrân sûresinin 3. âyetini,³⁹ Tâhâ sûresinin 113. âyetini⁴⁰ ve Abese sûresinin 13. âyetini yorumlarken de tekrarlamaktadır.⁴¹

Sâvî, Kadr sûresi ile ilgili tefsirlerde, Kur’ân’ın ilk olarak toptan Levh-i Mahfûz’dan indirildiğini, dünyevi göğe Cibrîl adlı melek yoluyla indirildiğini ve sonra 20 yıl veya 23 yıl, içinde parça parça indirildiğini söylemektedir.⁴²

Sâvî, İsrâ sûresinin 106. âyetini yorumlarken vahiy sûresinin 20 veya 23 yıl olduğunu ifade etmekte ve bu iki görüşün farklılığının sebebini açıklamaktadır. Fark, Hz. Peygamber’in (sav) nübüvvetinin ve peygamberliğinin azalmasından ve bunların karşılaştırılmasından kaynaklanmaktadır.⁴³

1.2.2.3. Diğer Peygamberlere Vahyin İntikal Şekli

Daha önce anlatılanlarından peygamberlerin vahyi direkt olarak Levh-i Mahfûz’dan, daha doğrusu Cibrîl’den (as) aldıkları görülmektedir. Onların vahyi, dünyevi göğe indirilmemiştir. Hâlbuki vahyin edilmenin toptan mı, parça parça mı olduğu görüşlerine ilişkin cevap vererek, müfessirlerin çoğunun toptan olduğunu düşündüğü, fakat kendisinin farklı düşündüğü görülmektedir.

Müfessir Sâvî, vahyin bazı peygamberlere toptan, bazılarına parça parça indirildiğini düşünmektedir.⁴⁴ Bu görüşünü, Nisâ sûresinin: “*Biz Nûh’a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyedik. Ve (nitekim) İbrâhîm’e, İsmâîl’e, İshâk’a, Ya’kûb’a, esbâta (torunlara), İsâ’ya, Eyyûbe, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleymân’a vahyettik. Dâvûd’a da Zebûr’u verdik*” anlamındaki 163. âyetini tefsir

³⁷ Sâvî, age, IV, 185.

³⁸ Sâvî, age, I, 138.

³⁹ Sâvî, age, I, 228.

⁴⁰ Sâvî, age, III, 31.

⁴¹ Sâvî, age, IV, 457.

⁴² Sâvî, age, IV, 536.

⁴³ Sâvî, age, II, 496-497.

⁴⁴ Süyûtî, diğer peygamberlerin vahyi toptan değil, parça parça indiğini söylemektedir. (*el-İtkân*, I, 134).

ederken öne sürmektedir. Sâvî, bu âyetin Furkân sûresinin: “*İnkâr edenler: Kur’ân ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? dediler*” anlamındaki 32. âyetine cevap olarak indirildiğini söylemektedir. Bunun anlamının, Nûh’u ve âyetle zikredilen diğer peygamberleri kabul ediyorsunuz; Mûsâ’ya indirildiği gibi hiç birine indirilmemiş, toptan vahyedilmemenin bir kusur ve peygamberlerin bir eksikliği olmadığını ifade etmektedir. Aynı durum Hz. Muhammed (sav) için geçerlidir.⁴⁵

1.2.2.4. Kur’ân’ın Tedrîcîliğinin Hikmetleri

Kur’ân, âyet âyet indirilmesinden önce Beytül-İzze adlı bir yere indirilmiştir. Bu da bir anlamda merhale merhale inme sayılmakta; çünkü Levh-i Mahfûz’dan direk indirilmemiştir. Müfessir Sâvî, her iki inmenin hikmetinden bahsetmektedir.

Kur’ân’ın önce Levh-i Mahfûz’dan Beytül-İzze adlı bir yere inmesinin ve bundan sonra aşama aşama Peygamber’e ulaştırılmasının bazı hikmetleri bulunmaktadır. Göğün dünya ile göklerin birleşim noktası olmasından dolayı, önce dünyevi göğe toptan indirilmiş olması müjde ve Peygamber’e âyet âyet inmesi; kalplere avutma, kolaylık ve rahatlık, Peygamber’e ve ümmetine kolaylık sayılmaktadır. Böylece Kur’ân’ın ne toptan inme, ne de âyet âyet inme eksikliği bulunmuş oldu.⁴⁶

Sâvî, Furkân sûresinin: “*İnkâr edenler: Kur’ân ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tane tane (ayırarak) okuduk. Onların sana getirdikleri hiçbir temsil yoktur ki, (onun karşılığında) sana doğrusunu ve daha açığını getirmeyelim*” anlamındaki 32. ve 33. âyetlerinin hikmetlerini yorumlayarak, âyet âyet inmenin hikmetlerinin, Peygamber’in kalbini sabit kılmak, Kur’ân’ın daha kolay ezberlenmesi olduğunu söylemektedir. Söz konusu âyetlerin üçüncü hikmetinin: “*Onların sana getirdikleri hiçbir temsil yoktur ki, (onun karşılığında) sana doğrusunu ve daha açığını getirmeyelim*” sözlerinden anlaşıldığını ifade etmektedir. İkra’ sûresinin âyetleri indirildikten sonra, vahyin Peygamber’e 3 yıl boyunca gelmemesi, bir hikmet olarak sayılmaktadır.⁴⁷

⁴⁵ Sâvî, age, I, 424.

⁴⁶ Sâvî, age, IV, 536.

⁴⁷ Sâvî, age, III, 179.

Kur'ân'ın âyet âyet inmesinin hikmetlerine, Peygamber'in kalbini sabit kılmak, inkâr edenlere yeni delillerin getirilmesi ve iman edenlerin imanının güçlendirilmesi girmektedir. Müfessirimiz bu hikmetleri Furkân sûresinin 32., Enfâl sûresinin 2., ve İsrâ sûresinin 106. âyetlerinden çıkarmaktadır.⁴⁸

Bunun dışında Kur'ân'ın daha kolay ezberlenmesi ve meydana gelen olaylara paralel olarak inmesi hikmet olarak kabul edilmektedir.⁴⁹

1.3. İLMU RESMÎ'L-MUSHAF

Mushaf, Hz. Ebû Bekir zamanında bir araya getirilmiş ve Hz. Osmân zamanında çoğaltılmıştır. Bu görevi üstlenen komisyon, belli Kur'ân sözlerini ve harflerini yazmak için özel yazılış kuralları kullanmıştır. Bu yüzden yazılışının telaffuzuna uygun olması ve eksik ya da fazla olmaması kuralları göz önünde bulundurulduğunda Kur'ân'ın imlâsı Arap dilinin imla kurallarından farklıdır. Hz. Osmân zamanında yazılan Mushaf örneğinde bazı yazılışlar, standart yazım kurallarına aykırıdır. Bu saptamalar, aşağı yukarı yayınlanmış bütün mushaf örneklerinde görülmektedir.

Müfessir Sâvî, zaman zaman Mushaf örnekleri arasındaki yazılış farklarını öne sürmektedir. Bahsettiği farklar; bedel, hazif, vasıl ve fasıl kuralları ve kırâatin etkisiyle ilgilidir. Ziyade ve hemze ile ilgili başka yazılış farkları bulunurken, Sâvî bunlara değinmemiştir.⁵⁰

1.3.1. Bedel

Bu kural bir harfin başka bir harfin yerine geçmesi anlamına gelmektedir. Sâvî, A'râf sûresinin: *و تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ* şeklindeki ve: *“Rabbinin güzel sözü yerine geldi”* anlamındaki 137. âyetinin *كَلِمَةُ* sözcüğünün açık *te* (كَلِمَت) ile yazıldığını ve genel olarak diğer durumlarda *كَلِمَة* şeklinde ve yuvarlak *te* harfiyle yazıldığını göstermektedir.⁵¹

⁴⁸ Sâvî, age, I, 138.

⁴⁹ Sâvî, age, II, 496-497.

⁵⁰ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1169-1171.

⁵¹ Sâvî, age, II, 57.

Kurallara göre بَيَّيَّة kelimesi; kelime grubunda bu şekilde yazılmakta, ama Hûd sûresinin 86. âyetinde yer alan kelime grubunda açık *te* ile yazılmaktadır (بَيَّيَّت).⁵²

Rûm sûresinin 30. âyetinde yer alan فِطْرَتِ اللَّهِ kelime grubu, açık *te* ile yazılır ve Kur'ân'daki tek istisnadır, diğer yerleri de فِطْرَةَ اللَّهِ şeklinde yazılmaktadır.⁵³

Zuhurf sûresinin 31. ve 32. âyetlerinde yer alan رَحْمَتِ kelimesi iki kez tekrarlanmakta ve açık *te* ile yazılmaktadır. Aynı şekilde Bakara sûresinin أُولَئِكَ يَرْجُونَ 218. âyetinde, A'râf sûresinin الْمُحْسِنِينَ 56. âyetinde, Hûd sûresinin رَحِمْتُ 2. âyetinde, Meryem sûresinin رَحِمْتُ 73. âyetinde, Rûm sûresinin رَحِمْتُ 50. âyetinde olmak üzere yedi yerde açık *te* ile yazılmakta, başka yerlerde kapılı *te* ile yazılmaktadır.⁵⁴

1.3.2. Hazif

Bu kural, kaldırılmış bazı harfler ve bazı kırâatlerde okunan harfler anlamına gelmektedir. Örneğin: Kamer sûresinin 5. âyetinde yer alan تُغْنِي kelimesi, aslında تُغْنِي şeklindedir. Hz. Osmân'ın nüshasında olduğu gibi bu harf hem yazılıştta, hem okunuştta hazfedilmiştir.⁵⁵

Yûnus sûresinin 103. âyetinde yer alan *necâ* fiili iki kez tekrarlanır ve ilkinde تُنَجِّي şeklindedir, ikincisinde تُنَجِّج şeklindedir. Her on kırâate göre ilk durumda *ya* harfiyle okunur ve yazılır, ikinci durumda ise *yâ* harfi olmadan yazılır ve okunur.⁵⁶

Kamer sûresinin 6. âyetinde يَذْغ kelimesinde *vâv* harfi hem okunuştta, hem de yazılıştta hazfedilmiştir; çünkü Hz. Osmân'ın nüshasında bu şekilde yazılmıştır.⁵⁷

Vâkıa sûresinin 74. âyetinde yer alan بِاسْمِ kelimesi besmelede *elif* olmamasına rağmen, *elif* harfiyle yazılır; çünkü Hz. Osmân'ın nüshasında bu şekilde yazılmıştır.⁵⁸

⁵² Sâvî, age, II, 268.

⁵³ Sâvî, age, III, 322.

⁵⁴ Sâvî, age, 40. Daha fazla örnek için bkz: I, 584; IV, 66, 241, 264.

⁵⁵ Sâvî, age, IV, 202.

⁵⁶ Sâvî, age, II, 234.

⁵⁷ Sâvî, age, IV, 202.

⁵⁸ Sâvî, age, IV, 238. Daha fazla örnek için bkz: II, 255, 258, 295, 333, 334, 478, 493; IV, 205, 316, 501, 569.

1.3.3. Vasil ve Fasil

Bu kural, ayrı yazılması gerekenin birleşik yazılmasından oluşmaktadır. Örneğin Meryem sûresinin 26. âyetinde yer alan **فَإِذَا** kelimesi, aslında **مَا فَإِنْ** şeklinde yazılır.⁵⁹

Neml sûresinin 84. âyetinde yer alan **أَمَّا** kelimesi, aslında **أَمْ مَاذَا** şeklindedir, ama Hz. Osmân'ın nüshasında ilk örnekte olduğu gibi yazıldığından, kural olarak bu şekilde yazılmaktadır.⁶⁰

يَوْمَ هُمْ kelimesi bazı yerlerde birleşik bazı yerlerde ayrı ayrı yazılır. Sâvî'nin söylediğine göre **هُمْ** kelimesi *merfû* halinde olduğu durumlarda ayrı yazılır; Gâfir sûresinin 16. âyetinde ve Zâriyât sûresinin 13. âyetinde olduğu gibi. Fakat **هم** kelimesinin *mecrûr* halinde olduğunda, Meâric sûresinin 42. âyetinde ve Tûr sûresinin 45. âyetinde olduğu gibi ayrı yazılmamaktadır (**يَوْمَهُمْ**).⁶¹

Kıyâme sûresinin 3. âyetinde yer alan **أَلَّنْ** kelimesi, Hz. Osmân nüshasında bu şekilde yazılmıştır; aslında **أَنْ لَّنْ** olması gerekmektedir.⁶²

Nebe' sûresinin 1. âyetinde yer alan **عَمَّ** kelimesi, aslında **عَمَّا** veya **عَنْ مَا** olması gerekmektedir; zira buradan **عَمَّا**'nın elifi hafzedilmiş ve **عَنْ** ile birleştirilmiştir.⁶³

1.3.4. Kırâat Etkisi

Kast edilen, iki kırâatten mütevâtir olana göre yazılan kelimelerdir. Meselâ Ra'd sûresinin 7. âyetinde yer alan **هَاد** kelimesi vakıf halinde *yâ* harfi ile veya *yâ* harfi olmadan kullanılır; ama vasil durumunda mutlaka *yâ* harfi olmadan okunur ve yazılır.⁶⁴

Bakara sûresinin 186. âyetindeki **دَعَان** ve **الدَّاع** kelimeleri görüldüğü gibi *yâ*sız yazılmıştır.⁶⁵

Gâfir sûresinin 38. âyetinde yer alan **اتَّبِعُون** kelimesi, mütevâtir kırâatlere göre *yâ* harfi ile veya *yâ* harfi olmadan okunurken, yazılıştaki *yâ* harfi bulunmamaktadır.⁶⁶

⁵⁹ Sâvî, age, II, 564.

⁶⁰ Sâvî, age, III, 255-256.

⁶¹ Sâvî, age, III, 557.

⁶² Sâvî, age, IV, 421.

⁶³ Sâvî, age, IV, 440. Daha fazla örnek için bkz: II, 87, 105, 114; III, 249, 498, 528; IV, 5.

⁶⁴ Sâvî, age, II, 333.

⁶⁵ Sâvî, age, I, 140.

Kâf sûresinin 45. âyetinde yer alan وَعِيد kelimesi, mütevâtir kırâatlara göre birleşik okunduğunda yâ harfî ile okunur, vakıf yapıldığında yâ harfî olmadan okunur. Başka bir görüşe göre vasıl olsun, vakıf olsun yâ harfî olmadan okunur; ama yazılışta hiçbir durumda yazılmamaktadır.⁶⁷

Münâfikûn sûresinin 10. âyetinde yer alan أَكُن kelimesi, Hz. Osmân nüshasına göre vâv harfî olmadan yazılır. Ama okunması konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır ve bazılarına göre okunur, bazılarına göre okunmaz.⁶⁸

Nâs sûresinin 2. âyetinde yer alan مَلِك kelimesinde elif harfinin olması veya olmaması konusunda görüş birliği bulunmamaktadır; ama Fâtiha sûresinde her iki şekilde olabilmektedir; çünkü her iki şekilde okunmaktadır.⁶⁹

Yukarıda anlatılan örneklerden anlaşıldığı gibi, kırâat etkisinin önemi büyüktür ve kelimenin mütevâtir kırâatine göre farklı okunması, farklı yazılışını da etkilemektedir.

1.4. KUR'ÂN METNİNİN TERTÎBİ

Müfessir Sâvî, hâşiyesinde âyet ile sûre sözcüklerinin dil ve terim açıklamalarını dile getirmekte ve bununla ilgili bazı ipuçlarını açıklamaktadır. Âyet ve sûrelerin tertibinin vahiy yoluyla gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği konusuna yer vermektedir.

1.4.1. Âyetin İstilah Manası

Âyet (آيَة) sözcüğü, آية şeklindeki âyet sözcüğünden gelmekte ve kıyasa aykırı olarak yâ harfinin yeri, elif harfiyle yerini değiştirmiştir. İstılâhî açıklaması ise: طَائِفَةٌ مِنْ كَلِمَاتِ الْقُرْآنِ مُتَمَيِّزَةٌ بِالْفَصْلِ *Fasıllarla ayrılan Kur'ân kelimelerden bir kısımdır.* Bazılarına göre âyet sadece bir kelimedenden ibaret olabilir: طَهَا، يس، الضُّحَى örneklerinde olduğu gibi. Bazılarına göre bunlar âyetler değil, kısaltmalar şeklinde sûre başlarıdır ve bir sonraki

⁶⁶ Sâvî, age, III, 564.

⁶⁷ Sâvî, age, IV, 163.

⁶⁸ Sâvî, age, IV, 316.

⁶⁹ Sâvî, age, IV, 596.

âyetin parçasıdır. Ebû ‘Amr ed-Dânî dedi ki: “*Rahmân sûresinin: مُذْهَمَّتَانْ* şeklindeki 64. âyeti, bildiğim tek kelimelik âyettir.”⁷⁰

1.4.2. Âyetlerin Tertîbi

Kur’ân’da âyetlerin tertîbi, icmâ ve naslara göre, tevkîfîdir. Bu konuda her hangi bir şüphe yoktur. İcmâ’ olduğu bir çok âlimden nakledilmiştir. Onlardan biri olan Zerkeşî *el-Burhân*’ında, Ebû Caferî’z-Zubeyr *Munâsebât* adlı eserinden: “Âyetlerin sûre içindeki tertibi, Müslümanlar arasında en ufak ihtilaf olmaksızın Resûlullah’ın emriyle gerçekleştirilmiştir” şeklinde nakletmiştir. Konu ile ilgili naslar çok fazladır; bunlar Kur’ân ilimleri kitaplarında detaylı bir şekilde zikredilmiştir.⁷¹

Müfessir Sâvî de, âyetlerin tertibinin vahyin sonucu (tevkîfî) olduğu kanaatindedir. ‘Alak sûresinin âyetlerini yorumlayarak el-Enbârî’nin âyetlerin tertibinin vahiyle düzenlendiğini söylediğini aktarmaktadır. Demek ki her âyetin yeri Hz. Peygamber’in sözlerine göre belirlenmiş, daha doğrusu melek Cibrîl, Hz. Peygamber’e (sav) âyetlerin yerlerini söylemiştir.⁷²

Sâvî, el-Enbârî’nin bu sözlerine delil olarak Bakara sûresinin 281. âyetini göstermektedir. İbn Abbâs’tan aktarılan rivayete göre, söz konusu âyetin Kur’ân’ın en son indirilmiş âyeti olduğunu ve Cibrîl’in Hz. Peygamber’e, bahsi geçen âyetin Bakara sûresinin 280. âyetinden sonra yerleştirilmesi gerektiğini bildirdiğini ifade etmektedir.⁷³

Yukarıda anlatılanlardan âyetlerin tertibinin vahiyle yapıldığı anlaşılmaktadır; çünkü Hz. Peygamber’e âyetlerin konulması gereken yerler söylenmiştir.

1.4.3. Sûrenin Lügat ve Terim Anlamı

Sûre (سُورَة) sözcüğü, yüksek derecelere sahipliğinden ve muhtevâsından سُوْر/duvar anlamına gelen kelimedenden türetilmiş, bu bağlamda şehrin surları anlamındaki

⁷⁰ Sâvî, age, I, 11; Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 209.

⁷¹ Zerkeşî, age, 258-259; Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 190.

⁷² Sâvî, age, IV, 529; Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 195.

⁷³ Sâvî, age, I, 216; Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 195.

طَائِفَةٌ مِّنَ الْقُرْآنِ لَهَا أَوَّلٌ وَ آخِرٌ kelime grubunda kullanılmaktadır. Terim olarak ise: “Başı ve sonu olan Kur’ân’ın bir kısmı” şeklinde tarif edilir.⁷⁴

1.4.4. Sûrelerin Tertibi

Sûrelerin tertibinin vahiy üzerine mi, sahâbelerin ictihadları yoluyla mı yapıldığı sorusu, İslâm âlimleri arasında fikir ayrılığına yol açmıştır. Bazılarına göre sûreler vahiy üzerine, bazılarına göre sahâbelerin ictihadları yoluyla düzenlenmiştir. Hatta bazılarına göre bazı sûreler vahiy üzerine bazıları ise sahâbelerin ictihadları yoluyla tertip edilmiştir. İmâm Zerkeşî ve Süyûtî, bu konuyu değerlendirirken her üç görüşü ve bunların delillerini dile getirmekte ve sonuç olarak sûrelerin vahiy üzerine düzenlendiği görüşünün en doğru olduğunu savunmaktadır.⁷⁵

Müfessirimiz Sâvî de İmâm Süyûtî gibi sûrelerin vahiy üzerine düzenlendiği görüşünü savunmaktadır. Sâvî, sûrelerin tertibinin değiştirilmesinin; âyetlerin, Kur’ân sözcüklerinin ve sözcüklerdeki harflerin yerlerinin değiştirilmesine eşit olduğunu düşünmektedir.

Sâvî, ‘Alak sûresini tefsir ederek bu konuyu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır: “Ehl-i selef, Kur’ân sûrelerinin tertibi konusunda fikir ayrılığına düşmüştür. Bu konuda fikir ayrılığının Cibrîl’in Peygamber’e son vahiy kontrolünü (arza-i ahîreyi) dikkate alınmadığı için var olduğu malum ve bellidir. Cibril tarafından son vahiyden sonra Peygamber, bugünkü halinde olduğu gibi tertip ettirmiştir.” Vehb b. Münebbih’ten aktarılan rivayette: “Kur’ân Peygamber’den duymuş olduklarına göre tertip edilmiştir” ifadesi yer almaktadır. İbnü’l-Enbârî *er-Redd* adlı kitabında şöyle yazmıştır: “Allah Kur’ân’ı toptan dünyevi göğe indirmiştir. Bundan sonra Peygamber’e 20 yıl boyunca parça parça indirilmiştir. Belli bir olay sûrenin inmesine ve sorulan soru âyetin inmesine neden olurdu. Cibrîl, Peygamber’e her sûrenin ve her âyetin yerini söylerdi. Bu yüzden sûrelerin düzeni, âyetlerin ve harflerin düzeninde olduğu gibi, âlemlerin Rabbi olan Allah’tan aktaran Peygamber’den aktarılmıştır.” Anlaşılmaktadır ki sûrelerin tertibini değiştiren, âyetlerin ve harflerin tertibini değiştirene eşit olur. En’âm sûresini Bakara sûresinden önce koyanlar/düzenleyenler bir delil getiremezler. En’âm sûresinin Bakara

⁷⁴ Sâvî, age, I, 11.

⁷⁵ Zerkeşî, age, I, 257-260; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 194-198.

sûresinden önce inmesi delil olarak kabul edilmemektedir; çünkü Peygamber bu düzeni “*bu sûreyi bu yere koy*” diyen Cibrîl’den almıştır. Cibrîl, Peygamber’e âyetlerin yerlerini gösterirdi.⁷⁶

Bu görüşe katılmayanlar Kur’ân Peygamber tarafından tertip edildiyse eğer, Osmân b. Afvân Kur’ân’ı neden bir araya toplayıp getirmiştir? sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Bunu cevaplayan Sâvî, Kur’ân’ın tertibinin Mushaf olarak değil, ezber/hafıza olarak Peygamber’den aktarıldığını, ezberde tutulan Kur’ân’ın, insanların göğüslerinde ve parçalanmış kâğıtlarda olduğundan, Osmân b. Afvân’ın Peygamber’den aktarılan ezberdeki tertip üzerine Mushaf’ı bir araya getirdiğini açıklamaktadır.⁷⁷

Sâvî, hâşiyenin bir yerinde sûrelerin başlangıçlarına göre tasnifinden bahsetmekte; ama bu konuyu detaylı incelememekte ve En’âm, Kehf, Sebe’ ve Fâtır gibi hamd ile başlayan dört sûreyi örnek göstermektedir.⁷⁸

Bunun dışında Sâvî, sûrelerin âyet sayısına göre tasnifi ile ilgili kısa bilgiler vermektedir. Hâşiyesinden Kur’ân sûrelerini uzun ve kısa sûrelere ayırdığı, uzun sûrelerin (الْمُطَوَّل) Feth sûresiyle sona erdiği ve kısa sûrelerin (الْمُقَصَّل) Hucurât sûresinden başladığı anlaşılmaktadır.⁷⁹

1.5. İLK VE SON İNDİRİLEN VAHİY

Hâşiyesinde ilk ve son indirilen vahiy konusuna değinen Sâvî, bununla ilgili farklı görüşleri sunmakta, bunları doğru bir şekilde anlamak için ilkler geliştirmekte ve sonunda gerçekten mutlak ilk ve mutlak son indirilenin ne olduklarını ve mukayyet ilk ve mukayyet son indirilenin ne olduklarını açıklamaktadır. Bazı yerlerde sûre ve âyetlerin vahiy sırası konusuna girmektedir.

⁷⁶ Sâvî, age, I, 6, 7; IV, 529. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 195.

⁷⁷ Sâvî, age, IV, 529.

⁷⁸ Sâvî, age, III, 421.

⁷⁹ Sâvî, age, IV, 134, 135.

1.5.1. İlk İndirilen Vahiy

Müfessir Sâvî'nin söylediği gibi ilk indirilen vahiy konusunda ciddi görüş ayrılığı bulunmaktadır. Ona göre İkra' sûresinin ilk beş âyetinin mutlak ilk indirilen olduğu doğrudur.⁸⁰

Sâvî, ilk indirilenden sonra bir ara olduğunu ve bundan sonra Müddessir sûresinin indirildiğini açıklamaktadır. Peygamber (sav) Hira mağarasındayken Cibrîl gelip İkra' sûresinin ilk beş âyetini indirmiştir. Peygamber korkmuş bir halde Hatîce'ye gidip: زَمُّونِي “Beni örtün” diyerek örtünmesini istemiştir; bundan sonra Müzzemmil sûresinin âyetleri indirilmiştir. Bundan sonra vahiy sürecinde bir ara olmuştur; Peygamber çok üzülüp dağlara gidip kendini oradan atacaktı. Bir gün Hira mağarasındayken ses gelmişti: “Ya Muhammed, sen peygambersin.” Peygamber (sav) sağa sola bakıp kimseyi görmemiştir. Göklere bakıp gök ile yer arasındaki Arş'ta oturan Cibrîl'i görmüştür. Görünce paniğe kapılıp Hatîce'ye koşup: دَنُّونِي “Beni örtün!” demiştir. Cibrîl inmiş ve: “Ey örtüye bürünen!” âyetini vahyetmiştir.⁸¹

Sâvî, başka bir yerde İkra' sûresinin ilk beş âyetinden sonra Nûn sûresinin ve ondan sonra Müzzemmil sûresinin ve ondan sonra Müddessir sûresinin indirildiğini söylemektedir. Hâzin de aynı görüştedir.⁸² Kabul edilen görüşe göre, ilk indirilen İkra' sûresinin ilk beş âyeti ve bunlardan sonra Müddessir sûresidir.⁸³

Süyûtî, *el-İtkân* adlı eserinde bu konudaki farklı görüşlerin sebeplerini dile getirmekte ve İkra' sûresinin geri kalan kısmının daha sonra vahyedildiği için, Müddessir sûresinin İkra' sûresinin vahyinin tamamlanmasından önce tam olarak ilk indirilen sûre olduğunu açıklamaktadır. Bazı görüşler, ilk indirilenin nübüvvet açısından İkra' sûresi olduğunu, risalet açısından Müddessir sûresi olduğunu öne sürmektedir.⁸⁴

⁸⁰ Sâvî, age, I, 5-6; IV, 410, 529. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 76-77.

⁸¹ Sâvî, age, IV, 410. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, 77-78.

⁸² Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, I, 8.

⁸³ Sâvî, age, IV, 529.

⁸⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 78.

Sâvî, Mekke’de ilk indirilenin İkra’ sûresi olduğunu, Medine’de ilk indirilenin ise Bakara sûresi olduğunu ifade etmektedir.⁸⁵

1.5.2. Son İndirilen Vahiylere

Son indirilen ile ilgili çok görüş bulunmasına rağmen Sâvî bazılarını dile getirmekte, ama birkaç kez mutlak son indirilenin Bakara sûresinin 281. âyeti olduğunu vurgulamaktadır. Bunu kanıtlamak için Abdullah b. Abbâs’tan aktarılan rivayeti sunmaktadır. Peygamber’in bu âyetten sonraki hayat süresine ilişkin farklı görüşler vardır; bazılarına göre bu âyetten sonra 7 gün, bazılarına göre 21 gün, bazılarına göre 81 gün yaşamıştır.⁸⁶

Son indirilen vahiy ile ilgili başka görüşleri dile getiren Sâvî, bunların mukayyet olduğunu söylemektedir. Mâide sûresinin: *الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ* şeklindeki ve: “*Bugün size dininizi ikmal ettim*” anlamındaki 3. âyetinin son indirilen olduğunu söyleyenlerin görüşünü açıklarken Sâvî, bunun helal ve haram açısından son indirilen vahiy olduğunu açıklamaktadır.⁸⁷

Hâlbuki, Sâvî’nin bu açıklaması yeterli sayılmamakta; çünkü rivayete göre bahsi geçen âyetten sonra faiz, borç ve kelâle ile ilgili âyetler indirilmiştir. İbn Cerîr, ilgili âyette yer alan “*dinin ikmal edilmesi*” ibaresinden mü’minlerin Mekke’ye yerleşmeleri ve kâfirlerin Mekke’den kovulmalarının anlaşılmasının daha doğru olduğunu ifade etmektedir; çünkü bundan sonra müşrikler mü’minlerle birlikte hac vazifesini yapamamışlardır.⁸⁸

Sâvî, Tevbe sûresi konusunda, vahiy olarak son değil, İslâm’ın yükselişinden ve yayılmasından sonra indirildiğinden dolayı, bu sûrenin Kur’ân’dan son indirilen sûre olduğunu söylemektedir.⁸⁹

Nisâ sûresinin 176. âyeti (kelâle âyeti) ise bu âyetin miras konuları olan ferâiz ile ilgili son indirilen olduğunu açıklamaktadır.⁹⁰

⁸⁵ Sâvî, age, I, 5-6. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, 80-81.

⁸⁶ Sâvî, age, I, 5-6, I, 216, 431, 438; II, 189; IV, 583. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, 86-87.

⁸⁷ Sâvî, age, I, 438. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, 91.

⁸⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 91.

⁸⁹ Sâvî, age, II, 123.

⁹⁰ Sâvî, age, I, 431. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, 87.

Mekke’de son indirilen sûre ise Ankebût veya Mü’minûn veya Mutaffîfîn sûreleridir. Medine’de son indirilen sûre ise Mâide sûresidir.⁹¹

Bir gün minbere çıkan Hz. Ömer (ra) dedi ki: *“Ey insanlar, Peygamberinize son indirilen faiz âyetini biliyor musunuz? Peygamberiniz yaşasaydı bunun boyutlarını anlatırdı size, bu yüzden faizden ve şüpheden uzak durun!”*⁹² Sâvî, burada hiçbir yorum yapmadığı için, faiz konusunda son indirilen olduğunu düşünmüş olabilir.

Süyûtî, Hâkim’in Ubeyde’den Tevbe sûresinin son iki âyetinin son indirilen olduğu rivayetini sunmakta; fakat Sâvî, bu görüşün zayıf olduğunu söyleyerek son indirilenin Bakara sûresinin 281. âyeti olduğunu ve söz konusu âyet kelimesinin cins anlamına gelmiş olabileceğini açıklamaktadır.⁹³

Son indirilenlerin sırası hakkında ise Sâvî değerli bilgiler sunmaktadır. İbn Ömer’den (ra) aktarılan rivayete göre Nasr sûresi Vedâ hacı sırasında Mina’da indirilmişti. Bundan sonra: *“Bugün size dininizi ikmal ettim”* anlamındaki âyet indirilmiştir ve Peygamber daha sonra 80 gün daha yaşamıştır. Ardından kelâle ile ilgili âyet indirilmiş ve Peygamber bu âyetin inmesinden sonra 50 gün daha yaşamıştır. Bundan sonra Bakara sûresinin 281. âyeti inmiştir ve Peygamber (sav) bu âyetin inmesinden sonra 21 gün veya 7 gün daha yaşamıştır. Bununla ilgili başka rivayetler de vardır.⁹⁴

1.5.3. Sûrelerin İniş Sırası

İlk ve son indirilen vahiy dışında Sâvî, birkaç yerde sûrelerin iniş sırasından bahsetmektedir. Vahyedilen ilk sûrelerin sırasını anlatarak, İkra’ sûresinin ilk beş âyetinden sonra Nûn sûresinin, devamında Müzzemmil ve Müddessir sûrelerinin vahyedildiğini açıklamaktadır. Başka görüşlere göre İkra’ sûresinin ilk beş âyetinden sonra Müddessir sûresi vahyedilmiştir.⁹⁵

⁹¹ Sâvî, age, I, 5-6, I, 216,

⁹² Sâvî, age, I, 215.

⁹³ Sâvî, age, II, 189.

⁹⁴ Sâvî, age, IV, 583.

⁹⁵ Sâvî, age, IV, 529.

Tevbe sûresinin iniş sırasını anlatan Sâvî, hadiste anlatıldığı gibi toptan indiğini ve Mâide sûresinden önce vahyedildiğini söylemektedir.⁹⁶

İsrâ, Hûd, Yûnus ve Bakara sûrelerinin sırası ise, anlatıldığı gibi ilk olarak İsrâ sûresi, ondan sonra Hûd sûresi, üçüncü olarak Hûd sûresi ve dördüncü Bakara sûresidir.⁹⁷

1.6. ÂYETLERİN SAYISI

Kur'ân'ın korunmuşluğu konusunda İslâm âlimlerinin görüşü her ne kadar aynı olsa da, âyetlerin sayısı konusunda ittifak içinde değillerdir. Onların ihtilafının nedeni, genellikle '*hurûfu mukattaa*'da saklıdır. Âlimlerin bazıları onları âyetlerin parçası saymışlar; bazıları ise saymamışlardır. Ayrıca her sûrenin başında yer alan *Besmele*, âlimlerin bazalarına göre sûrenin bir âyetidir, bazalarına göre ise değildir. Resûlullah tevkîfi olarak âyet başlarında durmuştur. Âyetin yeri öğrenilince, tamamlanırdı. O anda âyeti dinleyen, onun fâsıla olmadığını zannederdi. Bunun için âyetlerin sayısı ile ilgili olarak İslâm âlimlerinin ve temel Kur'ân ve tefsir ekollerinin farklı görüşlerini görmekteyiz.⁹⁸

Sâvî, Celâleyn'de ismi geçen başlıkları (sûrenin adı, Mekkî-Medenî sûreler ve âyet sayısı) yorumlarken, âyetlerin sayısı ile ilgili olarak her sûre hakkında ayrı ayrı konuşmuştur. Mahallî ve Süyûtî, arada âyetlerin sayısı ile ilgili ihtilafları da ele alırlar. Mahallî ve Suyûtî ile her ne kadar çoğu sûrede fikirleri aynı olsa da Sâvî, bazı sûrelerin âyet sayısı ile ilgili başka görüşleri de ilave eder. Bazen ihtilafların neden olduğunu açıklar, bazen de açıklamaz; yani sadece var olan görüşleri açıklama yapmaksızın zikreder. Sâvî, Basra ve Kûfe ekolünü zikreder; çünkü onlar âyetlerin sınırlarını belirlemede ve sûreleri âyetlere bölmede öncülük etmişlerdir. Zikretmiş olduğumuz şeylerin kısa bir özetini yaparak, âyetlerin sayısı ile ilgili sadece bir görüşe sahip olunan sûreler, ayrıca âyet sayısı hakkında iki veya daha fazla görüşe sahip olunan sûreler hakkında bilgi verilecektir.

⁹⁶ Sâvî, age, II, 124.

⁹⁷ Sâvî, age, II, 242.

⁹⁸ Daha detaylı bilgi için bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 209 – 211.

Kur'ân ilimleri konusunda Sâvî, her ne kadar Süyûtî'ye tâbi oluyorsa da ki bu görüşe Sâvî ve *İtkân*'ın görüşlerini mukâyese ederek bir sonuca varıyoruz; bu bölüm hakkında Sâvî'nin görüşleri Süyûtî'nin görüşleriyle örtüşmemektedir.⁹⁹

1.6.1. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunmayan Sûreler

Sâvî'ye göre âyetlerin sayısı ile ilgili ihtilafın bulunmadığı sûre sayısı 71'dir: Yûsuf, Hicr, Nahl, Furkân, Şu'arâ, Ankebût, Lokmân, Secde, Ahzâb, Yâsîn, Sâffât, Zümer, Fussilet, Şûra, Zuhruf, Feth, Hucurât, Kâf, Zâriyât, Tûr, Necm, Kamer, Hadîd, Mücâdele, Haşr, Mümtehhine, Saf, Cum'a, Münâfıkûn, Tegâbün, Tahrîm, Mülk, Kalem, Meâric, Cin, Müddessir, Kıyâme, İnsân, Mürselât, Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfitâr, Mutaffifîn, Burûc, Târik, A'lâ, Gâşiye, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Beyyine, Zelzele, Âdiyât, Tekâsür, Asr, Hümeze, Fîl, Kureyş, Kevser, Kâfirûn, Nasr, Mesed, Felak, Nâs.¹⁰⁰

1.6.2. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunan Sûreler

Âyetlerin sayısı ile ilgili toplam 43 sûrede ihtilaf görülmektedir: Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En'âm, A'râf, Enfâl, Tevbe, Yûnus, Hûd, Ra'd, İbrâhîm, İsrâ, Kehf, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ, Hac, Mü'minûn, Nûr, Neml, Kasas, Rûm, Sebe', Fâtır, Sâd, Gâfir, Duhân, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Rahmân, Vâkıa, Talâk, Hâkka, Nûh, Müzzemmil, İnşikâk, Kadr, Kâria, Mâûn, İhlâs, Fâtiha.

1.6.3. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilafta Bulunan ve Celâleyn Tarafından Zikredilen Sûreler

Âyetlerin sayısı ile ilgili 43 sûrede ihtilaf bulunurken, Celâleyn, dört sûre hâric: Gâfir, Talâk, Kâ'ria ve Fâtiha, 39'unu zikretmiştir; fakat bu ihtilafa sebebiyet veren âyeti zikretmemiştir. Mesela, Yûnus sûresinde Süyûtî, 109 ya da 110 âyetin olduğunu söyler. Mahallî Tâhâ sûresinde 135, 140 veya 142 âyetin olduğunu söyler. Müfessirler ihtilafı zikrederler; fakat ihtilafın yerlerini zikretmezler.

⁹⁹ Mukâyese için bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 211-217.

¹⁰⁰ Mümtehhine sûresi için esas olarak kullandığım nüshada, Celâleyn'e göre de 13 âyet geçiyor. Diğer nüshada ise 23 âyetin geçtiğini görüyoruz, bu muhtemelen yazım hatasıdır. Târik sûresi için de elimde olan nüshada 17 âyet geçiyor, fakat diğer nüshada ise 19 âyetin geçtiğini görüyoruz ve muhtemelen bu daha doğrudur. Bunlar büyük ihtimalle yazım hatalarıdır ve dolayısıyla onlar bu gruba dâhil edilmıştır.

1.6.4. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunan ve Celâleyn Tarafından Zikredilmeyen Sûreler

Sâvî, âyetlerin sayısı ile ilgili olarak çoğu zaman Celâleyn'in görüşlerini takip edip, başka görüşleri eklemeyiz. Fakat Sâvî, Mahallî ve Süyûtî'nin bize haber vermediği 5 sûre hakkında ek açıklamalar zikreder. Bunlar da şöyledir:

Mahallî, Gâfir sûresinin 85 âyet olduğunu söyler. Sâvî ise onun 82 âyet olduğuna dair görüşü ileri sürer.¹⁰¹

Mahallî, Muhammed sûresinin 38 veya 39 âyet olduğunu söyler. Sâvî ise onun 40 âyet olduğuna dair görüşü ileri sürer.¹⁰²

Mahallî, Talâk sûresinin 13 âyet olduğunu söyler. Sâvî ise onunla ilgili 2 görüşü daha zikreder: 11 veya 12 âyettir, der.¹⁰³

Mahallî, Kâria sûresinin 8 âyet olduğunu söyler. Sâvî ise onunla ilgili 2 görüşü daha zikreder; 10 veya 11 âyettir, der.¹⁰⁴

Mahallî, Fâtîha sûresinin 7 âyet olduğunu söyler. Bu 7 âyete dair en doğru olan görüşü ve açıklamasının yanı sıra, 6 ve 8 âyeti olduğunu söyleyenlerin de görüşlerini zikreder.¹⁰⁵

Zikredilen tüm bu görüşler tercih edilmeyen görüşlerdir. Müfessir buna net olarak *kîle* ifadesiyle dikkat çekmiştir.

1.6.5. Âyetlerin Sayısı Konusunda İhtilaf Bulunan Sûreler ve Sâvî Tarafından Zikredilen Sebepleri

Âyet sayısı ile ilgili toplam 43 sûrede ihtilafın bulunduğunu; fakat Celâleyn'in ihtilaf yerlerine dikkat çekmediklerini söylemiştik. Sâvî genellikle burada da onların metodunu izlemiştir, fakat buna rağmen 6 sûrede ihtilafın sebebini zikretmiştir ki, diğer 37 sûrede Mahallî ve Süyûtî'nin metodunu izlemiştir. Bu 6 yer şunlardır:

¹⁰¹ Sâvî, age, III, 551-552.

¹⁰² Sâvî, age, IV, 99.

¹⁰³ Sâvî, age, IV, 323.

¹⁰⁴ Sâvî, age, IV, 552.

¹⁰⁵ Sâvî, age, IV, 601; II, 390.

Süyûtî, Âl-i İmrân sûresinin 199 ya da 200 âyet olduğunu söyler. Sâvî, bu konuda onunla hem fikir olduğunu ve ihtilafın yerinin besmele olduğunu söyler. Basmelenin Âl-i İmrân sûresinin âyeti olduğunu söyleyenler, bu sûrenin 200 âyeti olduğunu söylemişlerdir. Fakat onun (Basmelenin) âyet olmadığını söyleyenler, Âl-i İmrân sûresinin 199 âyet olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁶

Mahallî'ye göre Enbiyâ sûresinin 111 veya 112 âyeti vardır. Sâvî bunu açıklarken 66. ve 67. âyet ihtilaf sebebidir, der. Bu iki âyeti bir görenler, sûrenin 111 âyeti olduğunu düşünürler. Bu ikisini ayrı birer âyet görenler ise, 112 âyet olduğunu söyler.¹⁰⁷

Mü'minûn sûresinin 118 veya 119 âyeti vardır. Sâvî bunu şu sözlerle açıklar: “Kûfe ekolüne göre bu sûrenin 118 âyeti vardır. Basra ekolüne göre ise 119. Bu sûrenin 45. âyeti Kûfe ekolüne göre sadece âyetin bir parçasıdır; yani Basralıların tam âyettir, şeklinde iddia etikleri gibi değildir.”¹⁰⁸

Mahallî'ye göre Ahkâf sûresinin 34 veyahut 35 âyeti vardır. Sâvî bize der ki: “İhtilaf yeri bir âyettir: حم ayrı bir âyet sayılır mı yoksa sayılmaz mı?”¹⁰⁹

Mahallî, Muhammed sûresinin 38 veya 39 âyeti olduğunu söyler. Sâvî bize 40 âyeti olduğuna dair görüşü de zikreder. İhtilaf sebebi 4. âyettir; ayrı bir âyet midir, yoksa bir öncekinin devamı mıdır, farklı iki görüş zikredilmiştir.¹¹⁰

Mahallî bize Kadr sûresinin 5 veyahut 6 âyeti vardır, der. Eğer: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ “O gecede, Rablerinin izniyle melekler ve Rûh (Cibrîl), her iş için iner dururlar” ayrı bir âyet olarak sayılırsa 6’dır, sayılmazsa 5’tir.¹¹¹

Sâvî, Rahmân sûresinin 86 veya 88 âyeti olduğunu söylemektedir. Birinci âyetin i’râbını yaparken, “bu âyet tek âyet mi, değil mi”, âlimler arasında bir görüş birliği

¹⁰⁶ Sâvî, age, I, 227.

¹⁰⁷ Sâvî, age, III, 40.

¹⁰⁸ Sâvî, age, III, 106. Sâvî bu konu ile ilgili, sadece burada Basra ve Kûfe ekollerini zikretmektedir.

¹⁰⁹ Sâvî, age, IV, 81.

¹¹⁰ Sâvî, age, IV, 99.

¹¹¹ Sâvî, age, IV, 535.

bulunmadığını aktarmaktadır. Ayrıca âlimler arasında görüş birliği bulunmayan ikinci âyeti açıklamamaktadır.¹¹²

1.7. ESMÂU’S-SUVER

Cumhurun görüşüne göre sûrelerin isimleri vahiy yoluyla tespit edilmiştir. İmâm Süyûtî demiştir ki: “*Rivayetlere göre sûrelerin isimleri vahiy yoluyla belirlenmiştir. Açıklamayı uzatmaktan endişe etmeseydim, hepsini tek tek anlatırdım.*”¹¹³ Sâvî, cumhurun görüşüne katılarak hâşiyesinde birkaç kez bu görüşü öne sürmüştür.¹¹⁴

Müfessirimiz, hâşiyesinin girişinde sûrelerin isimlerinin Mushaf’a yazılmasının ve Kur’ân’ın onda birlerine, üçte birlerine, dörtte birlerine, cüzlerine ve hiziplere ayrılmasının el-Haccâc es-Sekafî tarafından yapıldığını dile getirmektedir. Demek ki, el-Haccâc, sahâbeden (ra) aktarılan rivayetlere göre sûrelerin isimlerini alıp Mushaf’a yazmıştır; yukarıda bahsi geçen tasnif ictihadının sonucudur.¹¹⁵

Celâleyn tefsirinin iki müellifi, sûrenin başında isminin zikredilmesi alışkanlığını edinmiştir. Sûrenin başka isimlerinden bahsetmeyerek sûrenin bir ismi üzerinde durmuşlardır. Hâlbuki Sâvî, yaklaşık 30 sûrenin başka isimlerini de zikretmektedir. Bazılarının sadece bir ismini, bazılarının iki ismini, bazılarının üç veya üçten fazla ismini sunmaktadır. İki veya ikiden fazla sûrenin ortak ismini dile getirdiği de görülmektedir. Bazı sûrelerin bu isimleri alma nedenlerini de açıklamıştır.

1.7.1. Sâvî’nin Ek İsimlerini Zikretmediği Sûreler

Sâvî, 81 sûrede sûrelerin ek isimlerinden bahsetmemektedir. Bunlar şu sûrelerdir: Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En’âm, A’râf, Enfâl, Yûnus, Hûd, Yûsuf, Ra’d, İbrâhîm, Hicr, Kehf, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ, Hac, Mü’minûn, Nûr, Furkân, Şu’arâ, Neml, Ankebût, Rûm, Lokmân, Ahzâb, Sebe’, Yâsîn, Sâffât, Zuhurf, Duhân, Ahkâf,

¹¹² Sâvî, age, IV, 214.

¹¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 166.

¹¹⁴ Sâvî, age, I, 11; II, 354; III, 294.

¹¹⁵ Sâvî, age, I, 7.

Feth, Hucurât, Kâf, Zâriyât,¹¹⁶ Tûr, Necm, Kamer, Vâkıa, Hadîd, Mücâdele, Saf, Cum'a, Münâfikûn, Teğâbun, Talâk, Hâkka, Nûh, Cin, Müzzemmil, Müddessir, Kıyâme, Mürselât, Nâziât, Tekvîr, İnfitâr, İnşikâk, Burûc, Târık, A'lâ, Gâşiye, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Kadr, Zelzele, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Asr, Hümeze, Fîl, Kureyş, Felak, Nâs.¹¹⁷

1.7.2. Sâvî'nin Bir Ek İsmini Zikrettiği Sûreler

Bu sûrelerin sayısı 18'dir: Nahl, Kasas, Secde, Fâtır, Sâd, Zümer, Câsiye, Rahmân, Haşr, Mümtehine, Tahrîm, Kalem, Meâric, Tatfîf, Mâûn, Kevser, Nasr, Tebbet.

Sûrenin Asıl İsmi	Sûrenin Ek İsmi
Nahl	Nî'am ¹¹⁸
Kasas	Mûsâ ¹¹⁹
Secde	Munciye ¹²⁰
Fâtır	Melâike ¹²¹
Sâd	Dâvûd ¹²²
Zümer	Güref ¹²³
Câsiye	Şerî'a ¹²⁴

¹¹⁶ Bazı nüshalarda bu sûrenin ismi belirlilik eki olmaksızın *Zâriyât* diğerlerde ise belirlilik eki ile *ez-Zâriyât* olarak geçmektedir. Bu farkı Sâvî: Tûr, Münâfikûn i Mürselât sûrelerinde de zikretmektedir. *Nâziât* sûresinin ismi bazı nushalarda *ve'n-Nâziât*. Âdiyât sûresi ise *ve'l-Âdiyât* olarak vâvlı geçerken diğerlerinde vâvsız geçmektedir. Burada farklı bir isim söz konusu olmadığından dolayı, isimde bir ek veya vâv alımından dolayı bu sûreleri başka bir grupta tasnif edilmektedir.

¹¹⁷ Sâvî, Felak ve Nâs sûrelerinde ayriyetten her ikisinin diğer ismini zikretmemiş, bunun dışında onların ortak ismi üstünde de durmamış, kendisi her ikisini kapsayan hadisten geçen ismi söz etmiştir. Bu nedenle ikisi de bu grupta tasnif edilmektedir.

¹¹⁸ Sâvî, age, II, 395.

¹¹⁹ Sâvî, age, III, 260.

¹²⁰ Sâvî, age, III, 345.

¹²¹ Sâvî, age, III, 421.

¹²² Sâvî, age, III, 497.

¹²³ Sâvî, age, III, 523.

¹²⁴ Sâvî, age, IV, 69.

Rahmân	Arûsü'l-Kur'ân ¹²⁵
Haşr	Nadîr ¹²⁶
Mümteherine	Mümtehan ¹²⁷
Tahrîm	Nebiyy ¹²⁸
Nûn	Kalem ¹²⁹
Meâric	Se'ele Sâ'ilun ¹³⁰
Tatfîf	Mutaffifîn ¹³¹
Mâûn	Dîn ¹³²
Kevser	Nahr ¹³³
Nasr	Tevdî' ¹³⁴
Tebbet	Ebû Leheb ¹³⁵

1.7.3. Sâvî'nin İki Ek İsmi Zikrettiği Sûreler

Müfessirimiz: İsrâ, Gâfir, Kıtâl, Abese, İkra', Kâfirûn, toplam 6 sûrede iki ek ismini zikretmiştir.

¹²⁵ Sâvî, age, IV, 214.

¹²⁶ Sâvî, age, IV, 272.

¹²⁷ Sâvî, age, IV, 288.

¹²⁸ Sâvî, age, IV, 334.

¹²⁹ Sâvî, age, IV, 355.

¹³⁰ Sâvî, age, IV, 380.

¹³¹ Sâvî, age, IV, 468.

¹³² Sâvî, age, IV, 571.

¹³³ Sâvî, age, IV, 573.

¹³⁴ Sâvî, age, IV, 579.

¹³⁵ Sâvî, age, IV, 584.

Sûrenin Asıl İsmi	Sûrenin Ek İsimleri
İsrâ	Benû İsrâîl, Subhâne ¹³⁶
Gâfir	Mü'min, Tûl ¹³⁷
Kıtâl	Muhammed, Ellezîne Keferû ¹³⁸
Abese	Sefere, A'mâ ¹³⁹
İkra'	Alak, Kalem ¹⁴⁰
Kâfirûn	Me'âbide, İhlâs ¹⁴¹

1.7.4. Sâvî'nin Üç veya Üçten Fazla Ek İsmini Zikrettiği Sûreler

Sâvî, şu dokuz sûrede: Tevbe, Fussilet, Şûrâ, Mülk, İnsân, Tesâ'ul, Beyyine, İhlâs, Fâtiha, üç veya daha fazla isimleri zikretmektedir. Bunlardan bazılarında Sâvî, üç isim, bazılarında dört, bazılarında ise yirmi isimden bahsetmektedir.

Sûrenin Asıl İsmi	Sûrenin Ek İsimleri
Tevbe	Fâdiha, Azâb, Berâ'e, ¹⁴² Sûretu't-Tevbe ¹⁴³
Fussilet	Hâmîm, Secde, Mesâbîh, Secde ¹⁴⁴
Şûrâ	eş-Şûrâ, Hâmîm AynSînKâf, AynSînKâf,

¹³⁶ Sâvî, age, II, 444.

¹³⁷ Sâvî, age, III, 551.

¹³⁸ Sâvî, age, IV, 99; II, 119.

¹³⁹ Sâvî, age, IV, 455.

¹⁴⁰ Sâvî, age, IV, 529.

¹⁴¹ Sâvî, age, IV, 576.

¹⁴² Berâ'e ismi Sâvî bu sûrenin ilk isimler arasında zikretmeden, Tevbe sûresinin değerlerinden söz eden hadise değinirken ondan bahsetmektedir. Aynı zamanda çokça yerde bu sûreyi Berâ'e ismini anlatırken zikretmektedir, (bkz: II, 136). Daha sonra başka sûrelerinin tefsirlerinde tekrar aynı ismini kullanmaktadır (bkz: III, 59. Sâvî bu sûreyi bu ismiyle gerçek ismi olmasaydı şayet zikretmezdi, çünkü kendisi sûre isimleri tevkîfî yani rivayetle belirlenmiş olduğunu söylemiştir.

¹⁴³ Sâvî, age, II, 124.

¹⁴⁴ Sâvî, age, III, 578.

	Hâmîm Sîn Kâf ¹⁴⁵
Mülk	Vâkiye, Münciye, Mâni'a, Mücâdele ¹⁴⁶
İnsân	Hel Etâ, Emşâc, Dehr ¹⁴⁷
Tesâ'ul	Nebeü'l-Azîm, Amme, Amme Yetesâ'elûn ¹⁴⁸
Beyyine	Lem Yekun, Munfekkîn, Kiyâme, Beriyye ¹⁴⁹
İhlâs	Tenzîl, Tecrîd, Tevhîd, Necâ, Vilâye, Nisbe, Ma'rife, Cemâl, Mukaşkışe, Muavizze, Esâs, Samed, Mâni'a, Muhtadar, Muneffire, Berâe, Muzekkire, Nûr, İnsân. ¹⁵⁰
Fâtiha	Fâtîhatu'l-Kitâb, Ümmü'l-Kur'ân, Sûretu'l-Kenz, Kâfiye, Vâfiye, Şâfiye, Şifâ, Seb'u'l-Mesânî, ¹⁵¹ Nûr, Rukye, Hamd, Şükr, Du'â, Münâcah, Suâl, Ta'lîmu'l-Mes'ele, Tefvîd, Ümmü'l-Kitâb, Salâh, Fâtîhatu'l-Kur'ân. ¹⁵²

1.7.5. İki veya İkiden Fazla Sûrenin Ortak İsmi

Hâmîm harfleriyle başlayan Gâfir, Fussilet, Şûrâ, Zuhurf, Duhân, Câsiye ve Ahkâf gibi yedi sûrenin ortak adı *Havâmîm*'dir. Bunun dışında *Âlu Hâmîm* veya *Zavâtu Hâmîm* adlarını da alabilirler.¹⁵³

¹⁴⁵ Sâvî, age, IV, 5.

¹⁴⁶ Sâvî, age, IV, 344.

¹⁴⁷ Sâvî, age, IV, 425.

¹⁴⁸ Sâvî, age, IV, 440.

¹⁴⁹ Sâvî, age, IV, 542.

¹⁵⁰ Sâvî, age, IV, 587.

¹⁵¹ Bazılarına göre *Sebû'l-Mesânî* ile *Havâmîm* sûresi kastedildiğini, diğerlerine göre bu kavramın Bakara ile başlayan ve Enfâl ile Berâ'e sûresi ile biten diğer 7 sûreyi kapsadığını söylemektedir, başka bir görüşe göre bu kavramın bütün Kur'ân'ı temsil etmekte olduğu kanaatindedir. (Sâvî, age, II, 391).

¹⁵² Sâvî, age, IV, 600.

¹⁵³ Sâvî, age, II, 551-552.

Nâs ve Felak sûrelerinin ortak adı *Muavvizeteyn*'dir. Sâvî, sûrelerin isimlerini zikrettiği gibi, ortak adlarından ayrı ve özel bahsetmemekte, ama söz konusu sûrelerin fazîletlerini açıklarken hadisleri aktarmaktadır. Hadislerde bu iki sûrenin *muavvizeteyn* olarak adlandırıldığı görülmektedir.¹⁵⁴

Kâfirûn sûresinin İhlâs sûresiyle birlikte ortak ismi ise *Mukaşkışetân* ve *Mubarrietân* şeklindedir.¹⁵⁵

1.7.6. Sûrelerin Bu İsimleri Alma Sebebinin Zikretme

Müfessir Sâvî, sûrelerin adlarını verirken isim ve isimler alma sebeplerini de sık sık açıklamaktadır. Bu sûre, *içinde bulunan bu sözlerden dolayı bu adı aldığını* söyleyerek, ara sıra söz konusu sözcüğü içeren âyeti de sunmaktadır. Örneğin, Secde sûresi, içinde secde kelimesinin geçtiğinden dolayı böyle adlandırılmıştır.¹⁵⁶ *Gâfir* sûresinin *وَقَالَ رَجُلٌ* şeklinde ve: “*Bir mü'min adam dedi ki*” anlamındaki 28. âyetinde, *mü'min* sözcüğünün geçmesinden dolayı *Mü'min* olarak adlandırılışı da buna benzer.¹⁵⁷

Eserinin bazı yerlerinde: “*Sûrenin bir kısmından hareketle adlandırılması Allah'ın âdetidir*” şeklinde ifadeler rastlamak mümkündür. Örneğin “İsrâ sûresinin *Benû İsrâîl* ve *Subhâne* adları vardır; çünkü sûrenin bir kısmından adlandırılması Allah'ın âdetidir.”¹⁵⁸

Bazen başka bir sebep dile getirmiştir ve bunun örneği Rahmân sûresinde görülmektedir. “*Kur'ân'ın gelini*” anlamına gelen *Ârûsü'l-Kur'ân* adını da alan Rahmân sûresi ile ilgili açıklama; “*Her şeyin kendi gelini var; Kur'ân'ın gelini de Rahmân sûresidir*”¹⁵⁹ şeklinde hadiste bulunmaktadır.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Sâvî, age, IV, 591. Ayrıca bkz: Müslim, *Salâtü'l-Musâfirîn* ve *Kasruhâ*, 264; Tirmizî, *De'avât*, 117, Ahmed, age, XXIV, 183.

¹⁵⁵ Sâvî, age, IV, 576.

¹⁵⁶ Sâvî, age, III, 345.

¹⁵⁷ Sâvî, age, III, 551.

¹⁵⁸ Sâvî, age, II, 444.

¹⁵⁹ Beyhâkî, *Şu'abü'l-İmân*, II, 489.

¹⁶⁰ Sâvî, age, IV, 214.

Bazı sûrelerin sadece adını zikreden Sâvî, isim koyma sebeplerine girmemektedir. Örneğin Nûn sûresinin başka adı Kalem'dir.¹⁶¹ Fâtır sûresine Melâike adı da verilmektedir.¹⁶²

1.8. KIRÂAT

Kırâat, قَرَأَ fiilinden masdar olup, *okumak* mânâsını ifade etmektedir. Terim olarak ise: Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet ederek bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen ilimdir.¹⁶³ Kur'ân ilimleri içerisinde kırâat ilmi, sebeb-i nüzûl ile birlikte en erken oluşan ilimlerden sayılmaktadır. Zira Furkân sûresinin 25. âyeti ile Müzzemmil sûresinin 4. âyet, kırâat ilminin Kur'ânî temelini oluşturmaktadır. Peygamberimiz bu âyetlerde geçen: “*Kur'ân'ı ağır ağır ve tane tane oku*” buyruğu doğrultusunda Kur'ân'ı okumuş ve sahâbeye de aynısını okutmuştur.¹⁶⁴

Sâvî, kırâatin takip edilmesi gereken sünnet olduğunu söylerken En'âm sûresinin 141. âyetinde yer alan مُشْتَبِهًا kelimesinin aslında مُشْتَبِهًا anlamına geldiğini açıklamakta; ama kırâat bu şekilde olduğundan değiştirmek mümkün değildir.¹⁶⁵

Sâvî, hâşiyesinde 1.100'ü aşan kırâat örneğinden bahsetmektedir. Kırâatin nevileri hakkında söz eder. Aynı zamanda kırâatin ne türü olduğunu göstermeyen örneklerle rastlanmasına rağmen, genellikle mütevâtir ve şâz kırâat örneklerini göstermektedir. Bazen sadece bir ek kırâati, bazen iki veya ikiden fazla ek kırâati sunmaktadır. Bazen sadece kırâati dile getirmese de ve başka bir şeyden bahsetmese de, sık sık kırâate bağlı *i'râbı* ve her kırâatin anlam ile i'râb düzeylerinde getirdiği değişiklikleri vurgulamaktadır. Celâleyn'in iki müellifinin dile getirmediikleri kırâatleri önemseyen Sâvî'nin, bazen Celâleyn'in iki müellifinin bahsettiği kırâatleri dikkate almadığı görülmektedir.

¹⁶¹ Sâvî, age, IV, 355.

¹⁶² Sâvî, age, III, 421. Ayrıca sûrelerin isimlendirme sebepleri hakkında daha fazla örnek için bkz: I, 227, 522; II, 5, 124, 190, 328, 354, 375, 390-391, 395, 511, 556; III, 40, 75, 130, 167, 194, 260, 294, 330, 345, 397, 466, 468, 523, 551; IV, 32, 69, 99, 135, 242, 344, 576, 579, 587, 600.

¹⁶³ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn*, Beyrut 1980, s. 3.

¹⁶⁴ Birişik, Abdülhamit, “Kırâat”, *DİA*, XXV, 427.

¹⁶⁵ Sâvî, age, I, 601.

1.8.1. Kırâat Çeşitleri

İslâm âlimlerinin kırâatleri mütevâtir,¹⁶⁶ meşhûr,¹⁶⁷ ahâd,¹⁶⁸ şâz,¹⁶⁹ müdrec¹⁷⁰ ve mevzû'¹⁷¹ şeklinde beş gruba ayırdıkları bilinmektedir. Müfessir Sâvî, hâşiyesinde mütevâtir ve şâz dahil olmak üzere iki kırâati dikkate alarak, diğerlerinden bahsetmemektedir.

Sâvî, âlimlerin bütününün mütevâtir kırâatlerin sayısının yedi olduğunu kabul ettiklerini ve bu konuda görüş ayrılığının bulunmadığını söylemektedir. Geri kalan üç kırâat ile ilgili tartışma ve görüş ayrılığı var olduğunu, bundan dolayı bazı âlimlerin bunların da mütevâtir olduğunu söylediğini ve diğer yedi kırâat gibi bunlarla namazın kılınmasının mümkün olduğunu ispatlamaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Diğerleri, şâz kırâatlerin girdiği seviyede yer aldıklarını düşünmekte ve bu yüzden Sâvî bunları ayrı tutmaktadır. Celâleyn tefsirinin iki müellifi, mütevâtir kırâatler için قِرَاءَةٌ kelimesini, şâz kırâatleri için قُرْئٌ kelimesini kullanmaktadır. Söz konusu üç kırâat için قُرْئٌ değil قِرَاءَةٌ kelimesini kullanan Süyûtî'nin dikkatini çekerek kırâatlerin sayısının yedi değil, on olduğunu belirtmektedir.¹⁷²

1.8.2. Kırâatlerin Farklılıkları

Süyûtî, tefsirinin girişinde meşhûr kırâatlere dikkat çektiğini söylemektedir. Müfessir Mahallî ile müfessir Süyûtî'nin kırâatlerin çeşitliliğine değinmediklerini anlatan Sâvî, kırâatlerin yedi açıdan çeşitliliğini değerlendirmektedir. Bunlar:

1. Şekil açısından çeşitlilik: البُحْلُ ve البَحْلُ örneklerinde her iki şekilde okunmaktadır.¹⁷³

¹⁶⁶ Rivayet senedi sonuna kadar ulaşan, yalan üzere ittifak etmeleri mümkün olmayan râvilerden, kalabalık bir cemaatin naklettiği mütevâtir kırâattir. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 183)

¹⁶⁷ Senedi sahih olan, mütevâtir derecesine ulaşmayan, Arap dili kaidelerine ve hattına uygun düşen, kurrâ nezdinde meşhur olan, şâz kırâatlardan sayılmayan meşhur kırâattir. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 183)

¹⁶⁸ Senedi sahih olan, Arap diline veya Kur'ân hattına muhalif düşen, meşhur kırâat derecesine ulaşmayan ahad kırâattir. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 184)

¹⁶⁹ Senedi sahih olmayan rivayete sahip olan kırâattir. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 184).

¹⁷⁰ Tefsir olarak ilave edilen kırâat, müdrec kırâattir. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 184)

¹⁷¹ Uydurma kırâattir. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 184).

¹⁷² Sâvî, age, I, 76.

¹⁷³ Hamza, Kisâ ve Halef kırâatlerine göre البَحْلُ şeklinde okumakta, diğer kırâatlere göre البُحْلُ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, *en-Neşru fi'l-Kirâati'l-Aşr*, II, 187).

2. Anlam açısından çeşitlilik: فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ örneğinde: “Âdem Rabbinden bir takım kelimeler/vahiy aldı” anlamı, فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتُ örneğinde: “Rabbinden Âdem’e bir takım kelimeler geldi” anlamı var.¹⁷⁴
3. Lafız ve anlam açısından çeşitlilik: تَبْلُو كُلُّ نَفْسٍ ve تَتْلُو كُلُّ نَفْسٍ örneklerinde harfin şekli aynıdır; çünkü bâ ve te harflerinin şekli aynıdır.¹⁷⁵
4. Anlam açısından değil harfin şekli açısından çeşitlilik: صِرَاطٌ و صِرَاطٌ örneklerinde olduğu gibi.¹⁷⁶
5. Lafız, anlam ve harfin şekli açısından çeşitlilik: فَاسْعُوا ve فَامْضُوا örneklerinde her iki şekilde okunmaktadır.¹⁷⁷
6. Ekleme ve kısaltma açısından çeşitlilik: أَوْصَى ve وَصَى örneklerinde olduğu gibi.¹⁷⁸
7. Öne veya sona alınarak yerin değiştirilmesi (takdîm ve te’hîr) açısından çeşitlilik: yaktulûne ve yuktelûn يَقْتُلُونَ و يَقْتُلُونَ ile yuktelûne ve yaktulûn يَقْتُلُونَ و يَقْتُلُونَ örneklerinde¹⁷⁹ olduğu gibi.¹⁸⁰

1.8.3. Mütevâtir Kırâatlerin Zikredilmesi

Sâvî, hâşiyesinde kırâatin yedi kırâatten biri mi on kırâatten biri mi olduğunu vurgulamaktadır. Kırâatin yedi kırâate ait mi on kırâate ait mi, olduğunu vurgulayan Sâvî, herkesin yedi kırâatin mütevâtir olduğunu kabul ettiklerini, fakat geri kalan üç kırâat konusunda görüş birliği olmadığını, bazılarının diğer yedi kırâat gibi olduğunu

¹⁷⁴ İbn Kesîr kırâatine göre آدَمُ ... كَلِمَاتٍ okunur. Diğer kırâatlere göre ise آدَمُ ... كَلِمَاتٍ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 159).

¹⁷⁵ Hamza, Kisâî ve Halef kırâatlerine göre تَتْلُوا şeklinde, diğer kırâatlere göre ise تَبْلُوا olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 212).

¹⁷⁶ Kunbul ve Ruveys kırâatlerine göre sîn ile okunp, diğer kırâatlere göre sâd ile okunmaktadır. (ed-Dimyâtî, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer fi'l-Kirâati'l-Erbe'ati'l-Aşr*, s. 163).

¹⁷⁷ Ömer ve İbn Mes'ûd kırâatlerine göre فَامْضُوا olarak okunur, diğer kırâatlere göre فَاسْعُوا olarak okunmaktadır. (Kurtubî, age, XVIII, 102).

¹⁷⁸ Medeniyyân (yani Ebû Ca'fer ve Nâfi') ve İbn 'Âmir kırâatlerine göre أَوْصَى şeklinde okunmakta, diğer kırâatlere göre وَصَى olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 167).

¹⁷⁹ Hamza, Kisâî ve Halef kırâatlerine göre يَقْتُلُونَ و يَقْتُلُونَ olarak okunmakta, diğer kırâatlere göre يَقْتُلُونَ و يَقْتُلُونَ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 185)

¹⁸⁰ Sâvî, age, I, 10.

kabul ederek bunlarla namaz kılınabildiğini söylediklerini, bazılarının ise şâz kırâat konumuna geldiğini düşündüklerini açıklamaktadır.¹⁸¹

1.8.3.1. Yedi Mütevâtir Kırâate¹⁸² Atıfta Bulunması

Sâvî'nin hâşiyesinde herkesin mütevâtir olduğunu kabul ettikleri 800'ü aşkın mütevâtir kırâat rivayeti bulunmaktadır. Örnek olarak Bakara sûresinin 119. âyetinde yer alan تَسْلٰلْ kelimesi verilmektedir. Aynı kelime, yedi mütevâtir kırâate göre تَسْلٰلْ şeklinde¹⁸³ de olabilir.¹⁸⁴

Aynı şekilde Yûnus sûresinin 61. âyetinde yer alan أَصْغَرَ ve أَكْبَرَ kelimeleri, yedi mütevâtir kırâatlere göre أَصْغَرُ ve أَكْبَرُ şeklinde¹⁸⁵ de okunabilir.¹⁸⁶

Neml sûresinin 87. âyetinde أَتَوُّهُ fiili, yedi mütevâtir kırâatlere göre أَتَوُّهُ şeklinde¹⁸⁷ okunabilir.¹⁸⁸

Rahmân sûresinin 35. âyetinde yer alan شَوَاطٍ sözcüğü, yedi mütevâtir kırâate göre شَوَاطٍ şeklinde de okunabilir. نَحَاسٍ kelimesi mütevâtir kırâatlere göre نَحَاسٍ şeklinde okunabilir. Fakat نَحَاسٍ kelimesi, sadece شَوَاطٍ kelimesiyle bir araya geldiğinde bu şekilde¹⁸⁹ okunabilir.¹⁹⁰

¹⁸¹ Sâvî, age, I, 76.

¹⁸² Yedi kırâattan maksat, şu âlimlerin kırâatlarıdır: İbn Kesîr (ö. 120/737), Nâfi' (ö. 169/785), Ebû 'Amr (ö. 154/770), İbn Âmir (ö. 118/736), Âsım (ö. 127/744), Hamza (ö. 188/803) ve el-Kisâi (ö. 189/804).

¹⁸³ Nâfi' ve Yak'ûb kırâatlerine göre تَسْلٰلْ, diğer kırâatlere göre تَسْلٰلْ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 166).

¹⁸⁴ Sâvî, age, I, 92.

¹⁸⁵ Hamza, Ya'kûb ve Halef kırâatlerine göre أَصْغَرُ ve أَكْبَرُ okunmakta, diğer kâfilere göre أَصْغَرَ ve أَكْبَرَ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 214).

¹⁸⁶ Sâvî, age, II, 217.

¹⁸⁷ Hamza, Halef ve Hafs kırâatlerine göre أَتَوُّهُ, diğer kırâatlere göre أَتَوُّهُ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 254).

¹⁸⁸ Sâvî, age, III, 257.

¹⁸⁹ İbn Kesîr kırâatine göre شَوَاطٍ, ve İbn Kesîr ve Ebu 'Amr kırâatine göre نَحَاسٍ, diğer kırâatlere göre شَوَاطٍ ve نَحَاسٍ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 285).

¹⁹⁰ Sâvî, age, IV, 221.

1.8.3.2. On Mütevâtir Kırâate¹⁹¹ Atıfta Bulunması

Sâvî, hâşiyesinin on yerinde, örneğin 10 kırâat grubuna bağlı kırâatlere ait olduğunu vurgulamaktadır. Tevbe sûresinin 37. âyetinde yer alan يُضِلُّ kelimesi يُضِلُّ ve يُضِلُّ şekillerinde okunabilir. Bu üç kırâatten ikisi yedi kırâate, biri on kırâate¹⁹² aittir.¹⁹³

Yûnus sûresinin 21. âyetinde yer alan تَمْكُرُونَ fiili, on mütevâtir kırâate göre yâ harfiyle okunabilir ve يَمْكُرُونَ şeklinde¹⁹⁴ okunur.¹⁹⁵

Şu'arâ sûresinin 111. âyetinde yer alan وَاتَّبَعْ kelimesi, yedi kırâate göre değil, on kırâatlık gruba ait 8., 9. ve 10. kırâate göre وَاتَّبَعَا¹⁹⁶ şeklinde okunabilir.¹⁹⁷

Meâric sûresinin 10. âyetinde yer alan يَسْأَلْ kelimesi, on kırâate dâhil olan Ebû Ca'fer يُسَالْ şeklinde¹⁹⁸ okumaktadır.¹⁹⁹

1.8.4. Şâz Kırâatlere Atıfta Bulunması

Sâvî, hâşiyesinin 200'ü aşkın yerinde şâz kırâatlerden bahsetmektedir. Örneğin, Âl-i İmrân sûresinin 146. âyetinde yer alan رَبِّيُونَ kelimesi, şâz kırâatlere göre رَبِّيُونَ ve رَبِّيُونَ şekillerinde²⁰⁰ okunabilmektedir.²⁰¹

Tevbe sûresinin 24. âyetinde yer alan عَشِيرَتُكُمْ kelimesi, Hasan kırâatine göre عَشَائِرِكُمْ şeklinde okunmaktadır.²⁰²

¹⁹¹ On kırâattan maksat, yedi kurrânın yanında şu üç kişidir: Ebû Ca'fer (ö. 130/747-48), Ya'kûb (ö. 205/821) ve Halef (ö. 229/844).

¹⁹² Hamza Kisâi, Halef ve Hafs kırâatlerine göre يُضِلُّ, Ya'kûb kırâatine göre يُضِلُّ, diğer kırâatlere göre يُضِلُّ yedillu. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 210).

¹⁹³ Sâvî, age, II, 142.

¹⁹⁴ Ya'kûb kırâatine göre يَمْكُرُونَ, diğerlerine göre تَمْكُرُونَ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 212).

¹⁹⁵ Sâvî, age, II, 200.

¹⁹⁶ Ya'kûb kırâatine göre وَاتَّبَعَا şeklinde okunmakta, diğer kırâatlere göre وَاتَّبَعْ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 251).

¹⁹⁷ Sâvî, age, III, 209. Daha fazla örnek için bkz: I, 40, 50, 101, 105, 131, 202, 219, 287, 339, 351, 394, 435, 480, 500, 552, 609, 612; II, 73, 85, 182, 200, 234, 291, 308, 340, 378, 442, 480, 520, 550, 578; III, 8, 48, 99, 111, 171, 191, 255, 275, 300, 339, 385, 399, 437, 492, 528, 569, 596; IV, 6, 66, 101, 171, 199, 250, 294, 303, 338, 368, 400, 466, 477, 506, 561, 606. Ve diğer 750 örnek.

¹⁹⁸ Ayrıca bkz: İbnü'l-Cezerî, age, II, 292.

¹⁹⁹ Sâvî, age, IV, 382. Daha fazla örnek için bkz: I, 76, 388; II, 41, 107, 216; IV, 435, 578.

²⁰⁰ Hasan kırâatine göre رَبِّيُونَ şeklinde okunmaktadır. (ed-Dimyâtî, age, s. 229). İbn Abbâs kırâatine göre ise رَبِّيُونَ şeklinde okunmaktadır. (Ateş Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, II, 179).

²⁰¹ Sâvî, age, I, 302.

²⁰² Sâvî, age, II, 133. Ayrıca bkz: ed-Dimyâtî, age, s. 302.

Nûr sûresinin 35. âyetinde yer alan رَجَاجَةٌ kelimesi, şâz kırâatlere göre رَجَاجَةٌ ve رَجَاجَةٌ şekillerinde²⁰³ okunmaktadır.²⁰⁴

Mülk sûresinin 8. âyetinde yer alan تَمَيُّزٌ kelimesi, şâz kırâate göre تَمَيُّزٌ şeklinde²⁰⁵ de okunabilmektedir.²⁰⁶

1.8.5. Mütevâtir ve Şâz Kırâatlerin Bir Arada Atıfta Bulunması

Sâvî'nin, kırâatlerden bahsederken bazı örneklerde sadece mütevâtir kırâatlere, bazı örneklerde sadece şâz kırâatlere atıfta bulunduğu görülmektedir. Bu duruma karşı belli kelimeleri anlatırken mütevâtir ve şâz kırâatleri bir arada sunduğu fark edilmektedir. Hâşiyesinde bunun örneklerinin sayısı 50'yi geçmektedir. Bunun örnekleri aşağıdadır:

Nisâ sûresinin 5. âyetinde yer alan قِيَامًا kelimesi, mütevâtir kırâatlere göre قِيَامًا şeklinde okunurken, şâz kırâate göre قِيَامًا ve قِيَامًا şekillerinde²⁰⁷ okunabilmektedir.²⁰⁸

Tevbe sûresinin 110. âyetindeki تَقَطَّعَ kelimesi, mütevâtir kırâatlere göre تَقَطَّعَ şeklinde okunurken, şâz kırâate göre şeddesiz ve تَقَطَّعَ şeklinde²⁰⁹ okunabilmektedir.²¹⁰

Sâffât sûresinin 47. âyetinde bulunan *mebnî li'l-mef'ûl* türünden نَزَفَ fiilinden türetilmiş يَنْزِفُونَ kelimesi, mütevâtir kırâatlere göre *mebnî li'l-fâ'il* türünden أَنْزَفَ fiilinden türetilmiş يَنْزِفُونَ şeklinde okunabilir. Sâvî, şâz kırâatlere göre يَنْزِفُونَ ve يَنْزِفُونَ şekillerinde²¹¹ okunabileceğini eklemektedir.²¹²

²⁰³ Nasr b. Âsım kırâatine göre رَجَاجَةٌ şeklinde okunmaktadır. (Ateş, age, VI, 232).

²⁰⁴ Sâvî, age, III, 149.

²⁰⁵ Übeyy, Talha ve Ebû Hasîn kırâatlerine göre *tetemeyyəzu* şeklinde okunmaktadır. (Ateş, age, IX, 543).

²⁰⁶ Sâvî, age, IV, 348. Daha fazla örnek için bkz: I, 54, 91, 147, 157, 227, 289, 333, 399, 412, 453, 508, 573, 604-605; II, 29, 94, 125, 188, 223, 259, 380, 386, 468, 495, 531, 583; III, 35, 99, 129, 169, 217, 299, 349, 388, 449, 478, 547, 588; IV, 38, 61, 151, 177, 217, 264, 309, 391, 437, 466, 514, 561, 607.

²⁰⁷ İbn 'Âmir ve Nâfî' kırâatlerine göre قِيَامًا *kiyemen* okunup, diğer kırâatlere göre قِيَامًا okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 186).

²⁰⁸ Sâvî, age, I, 335.

²⁰⁹ İbn 'Âmir, Hamza, Ya'kûb, Hafs kırâatlerine göre تَقَطَّعَ okunmakta, diğer kırâatlere göre تَقَطَّعَ şeklinde okunmaktadır. Ayrıca Hasan ve A'meş kırâatlerine göre تَقَطَّعَ şeklinde okunur. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 211; Dimyâtî, age, s. 307).

²¹⁰ Sâvî, age, II, 178.

²¹¹ Hamza, Kisâî ve Halef kırâatlerine göre يَنْزِفُونَ, diğer kârilere يَنْزِفُونَ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 267).

²¹² Sâvî, age, III, 475.

Mütaffifîn sûresinin 25. âyetinde yer alan خَتَامُهُ kelimesi mütevâtir kırâatlere göre خَاتَمُهُ şeklinde okunabilirken²¹³ şâz kırâate göre خَاتِمُهُ şeklinde okunabilmektedir.²¹⁴

1.8.6. Sâvî'nin Mütevâtir veya Şâz Kırâat Olduğunu Belirtmesi

Sâvî, hâşiyesinde genellikle kırâatlerin derecesini göstermekte; ama yaklaşık elli örnekte söz konusu değerlendirmeyi yapmadığı fark edilmektedir. Bunların örnekleri aşağıdadır:

En'âm sûresinin 98. âyetinde yer alan مُسْتَقَرَّ kelimesi, مُسْتَقَرَّ şeklinde²¹⁵ de okunabildiğini söylemektedir, ama hangi kırâatin söz konusu olduğunu yazmamaktadır.²¹⁶

Yûsuf sûresinin 4. âyetindeki *yâ ebeti* يَا أَبَتِ başka kırâate göre *yâ ebete* يَا أَبَتْ okunabilir.²¹⁷ Ayrıca buradaki kırâat mütevâtir mi, şâz mı söylememektedir.²¹⁸

Vâkıa sûresinin 19. âyetindeki يُنْزِفُونَ kelimesi, kırâatin değerini belirlemeden edilgen olarak يُنْزَفُونَ şeklinde²¹⁹ de okunabileceğini söylemektedir.²²⁰

Kıyâme sûresinin 37. âyetinde yer alan يُمْنَى kelimesi bir başka kırâate göre مُنَى şeklinde okunmaktadır.²²¹ Ayrıca Sâvî bu kırâat hakkında söz etmemiştir.²²²

²¹³ Kisâî kırâatine göre خَاتَمُهُ okunup, diğer karilere göre خَتَامُهُ şeklinde okumaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 298).

²¹⁴ Sâvî, age, IV, 472. Daha fazla örnek için bkz: I, 77-78, 78, 94, 126, 150, 175, 414-415, 520, 535-536, 576, 597, 598; II, 71, 142, 205, 311, 327, 372, 377, 387, 403, 465, 484; III, 55, 56, 115, 131, 423, 484, 497, 535, 541; IV, 5, 20, 21, 37, 47, 76, 88, 119, 170-171, 191, 218, 416-417, 467, 562.

²¹⁵ İbn Kesîr, Ebu 'Amr, Rûh an Ya'kûb kırâatlerine göre مُسْتَقَرَّ okunup, diğer kırâatlere göre مُسْتَقَرَّ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 196).

²¹⁶ Sâvî, age, I, 574.

²¹⁷ Ebû Ca'fer, İbn 'Âmir kırâatlerine göre يَا أَبَتِ şeklinde okumakta, diğerlerine göre يَا أَبَتْ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 220).

²¹⁸ Sâvî, age, II, 281.

²¹⁹ Hamza, Kisâî, Âsım ve Halef kırâatlerine göre يُنْزِفُونَ şeklinde okunup, diğer kırâatlere göre يُنْزَفُونَ. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 267, 286).

²²⁰ Sâvî, age, IV, 232.

²²¹ Ya'kûb ve Hafs يُمْنَى şeklinde okumaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 294).

²²² Sâvî, age, IV, 424.

1.8.7. Bir Mütevâtir Kırâate Atıfta Bulunması

Müfessir Sâvî, hâşiyesinin 900'ü aşkın yerinde tek kırâatli örnekleri vermektedir. Söz konusu örnekler bazen yedi mütevâtir kırâatlik grubuna, bazen on mütevâtir kırâatlik grubuna ve bazen şâz kırâatlere dayanmaktadır. Bunların örnekleri aşağıdadır:

Âl-i İmrân sûresinin 140. âyetindeki قَرَحَ kelimesine قَرَحًا şeklindeki²²³ tek mütevâtir kırâati verilmektedir.²²⁴

İsrâ sûresinin 35. âyetinde geçen بِالْقِسْطِ kelime grubu, mütevâtir kırâatle göre بِالْقِسْطِ şeklinde de okunabilir.²²⁵ Bu örnek sadece Sâvî tarafından gösterilmektedir.²²⁶

Yâsîn sûresinin 68. âyetindeki يَعْطُلُونَ kelimesi, mütevâtir kırâatlere göre تَعْطُلُونَ şeklinde²²⁷ de okunabilir.²²⁸

Leyl sûresinin 14. âyetinde yer alan تَلْطَى kelimesi, şâz kırâate göre تَلْطَى şeklinde okunabilir.²²⁹ Mahallî de, قُرَى kelimesini kullanarak bahsi geçen şâz kırâati olduğunu işaret etmiştir.²³⁰

1.8.8. İki ve İkiden Fazla Kırâate Atıfta Bulunması

Sâvî'nin hâşiyesinde müfessirlerin atıfta bulundukları 200'ü aşkın ikili ve ikiden fazla kırâat örnekleri bulunmaktadır. Sâvî, Bakara sûresinin 6. âyetinde yer alan سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ ifadesini değerlendirirken, yedi mütevâtir kırâate bağlı olan şu beş kırâat: ‘

²²³ Hamza, Kisâî, Halef ve Ebû Bekir kırâatlerine göre قَرَحَ şeklinde, diğer kırâatlere göre قَرَحَ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 182).

²²⁴ Sâvî, age, I, 298.

²²⁵ Hamza, Kisâî, Halef ve Hafs kırâatlerine göre بِالْقِسْطِ bilkistâs şeklinde, diğer kırâatlere göre بِالْقِسْطِ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, II, 230)

²²⁶ Sâvî, age, II, 469.

²²⁷ Medeniyyân (yani Ebû Ca'fer ve Nâfi') ve Ya'kûb kırâatlere göre تَعْطُلُونَ şeklinde okunup, diğer kırâatlere göre يَعْطُلُونَ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 193, 266).

²²⁸ Sâvî, age, III, 462.

²²⁹ Ruveys ve Bizzî kırâatlerine göre تَلْطَى olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 300).

²³⁰ Sâvî, age, IV, 514. Daha fazla örnek için bkz: I, 44, 84, 101, 160, 215, 236, 301, 351, 403, 486, 534, 552, 612, 617; II, 63, 97, 133, 189, 248, 295, 329, 399, 446, 490, 524, 571; III, 23, 53, 108, 169, 211, 291, 323, 367, 449, 478, 536, 588; IV, 41, 92, 161, 171, 204, 243, 294, 340, 382, 435, 486, 533, 586, 604.

ile ²³¹ءَأَنْدَرْتَهُمْ، أَأَنْدَرْتَهُمْ، ءَأَنْدَرْتَهُمْ، (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) أَأَنْدَرْتَهُمْ، (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) ءَأَنْدَرْتَهُمْ okunabildiğini söylemektedir.²³²

Yûsuf sûresinin 90. âyetinde zikredilen أَنْتَ kelimesi, mütevâtir kırâatlara göre toplam beş şekilde okunabilir: أَنْتَ، (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) أَنْتَ، (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) أَنْتَ، (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) أَنْتَ، (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) أَنْتَ. Sâvî İnk şeklindeki²³³ bir mütevâtir kırâati daha eklemektedir.²³⁴

Nûr sûresinin 35. âyetinde geçen دُرِّي kelimesi, yedi mütevâtir kırâatlara göre üç şekilde okunabilir دُرِّي، دُرِّي، دُرِّي. Ayrıca aynı âyette geçen يُوقَدُ kelimesi يُوقَدُ، تُوقَدُ ve تُوقَدُ şekillerinde²³⁵ de okunabilir.²³⁶

Zuhruf sûresinin: يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ şeklindeki 68. âyetinde; يَا عِبَادِ ifadesinin, az önce zikredilen kırâat ve يَا عِبَادِي ve يَا عِبَادِي şeklindeki iki kırâat dahil olmak üzere üç kırâatı bulunmaktadır. Ayrıca aynı âyette geçen خَوْفٌ kelimesi şâz kırâate göre: خَوْفٌ ve خَوْفٌ şeklinde²³⁷ okunmaktadır.²³⁸

1.8.9. Kırâat İmâmlarına Atıfta Bulunması

Sık sık olmasa da Sâvî, kırâat imâmlarının isimlerini vermektedir. Genel olarak mütevâtir kırâat imâmlarının isimlerini ve ara sıra şâz kırâat imâmlarının adlarını vermektedir. Buna benzer yaklaşık 40 örneğe hâşiyesinde rastlanmaktadır:

²³¹ Âsim, İbn Âmir, Kisâî, Revîh ve Halef ءَأَنْدَرْتَهُمْ şeklinde, Kâlûn, Ebû Amr, Hişâm ve Ebû Ca'fer أَأَنْدَرْتَهُمْ، (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) şeklinde, Verş, İbn Kesîr ve Ruveys (بِالتَّسْهِيلِ الْهَمْزَةُ الثَّانِيَّةِ) ءَأَنْدَرْتَهُمْ şeklinde, Verş ءَأَنْدَرْتَهُمْ şeklinde ve Hişâm أَأَنْدَرْتَهُمْ şeklinde okumaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 156).

²³² Sâvî, age, I, 16-17.

²³³ İbn Kesîr, Ebû Ca'fer ve İbn Muhaysin, أَنْتَ şeklinde (bir hemze ile) okumakta, Kûfiler ise iki hemze ve elif ile okumaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 222).

²³⁴ Sâvî, age, II, 319.

²³⁵ Ebû 'Amr, Kisâî kırâatlerine göre دُرِّي، Hamza ve Ebû Bekr kırâatlerine göre دُرِّي، ve diğer kırâatlara göre دُرِّي şeklinde okunmaktadır. Ayrıca İbn Kesîr ve Basriyyân (yani Ebû 'Amr ve Ebû Ya'kûb) ve Ebû Ca'fer تُوقَدُ، Nâfi', İbn 'Amir ve Hafs يُوقَدُ، ve diğer kırâatlara göre تُوقَدُ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 249).

²³⁶ Sâvî, age, III, 149.

²³⁷ Şu'be (Ebu Bekr), Zirr b. Hubeyş يَا عِبَادِي şeklinde, Nâfi', Ebû 'Amr, İbn 'Âmir ve Ruveys يَا عِبَادِي şeklinde, diğer kırâatlerine göre يَا عِبَادِي olarak okunmaktadır. خَوْفٌ kelimesi ise Ya'kûb kırâatine göre fetha ile okuyup diğer kırâatlara göre merfû' şeklinde okunmaktadır. (Ateş, age, VIII, 292).

²³⁸ Sâvî, age, IV, 49. Daha fazla örnek için bkz: I, 54, 94, 150, 175, 236, 269, 325, 363, 443, 496, 520, 597, 609; II, 23, 69, 112, 142, 255, 291, 327, 377, 454, 478, 537, 564; III, 26, 56, 123, 173, 242, 272, 302, 372, 407, 447, 497, 544, 595; IV, 76, 88, 119, 199, 235, 268, 350, 355, 417, 467, 562, 606.

Bakara sûresinin 36. âyetindeki فَارْزَلَهُمُ الشَّيْطَانُ kelimelerini değerlendirirken İmâm Hamza ve yedi mütevâtir kırâate ait olan ve فَارْزَلَهُمُ الشَّيْطَانُ şeklindeki bir kırâat daha sunmaktadır.²³⁹

Bakara sûresinin 219. âyetinde geçen قُلِ الْعَفْوَ ifadesi Ebû ‘Amr’ın kırâatine göre قُلِ الْعَفْوَ şeklinde okunabilmektedir.²⁴⁰

En’âm sûresinin 86. âyetindeki ve’l-yese’a وَالْيَسَعَ kelimesi, İbn Ahtûb’un ve İbn’l-‘Acûz’un kırâatlerine göre وَالْيَسَعَ şeklinde²⁴¹ okunabilmektedir.²⁴²

Neml sûresinin 25. âyetinde geçen أَلَّا kelimesi, İmâm Kisâî’nin kırâatine göre أَلَّا şeklinde de okunabilmektedir.²⁴³

Kâf sûresinin 24. âyetindeki أَلْقِيَا kelimesi, Hasan’ın şâz kırâatine göre أَلْقَيْنَ şeklinde okunabilmektedir.²⁴⁴

1.8.10. Kırâat Farklılıklarının Yol Açtığı İ’râb ve Tefsir Farkları

Müfessir Sâvî genellikle farklı kırâatleri göstermekte, ama 100’ü aşkın örnekte kırâatlerin yol açtıkları i’râb ve anlam değişikliğini anlatmaktadır. Bunların örnekleri aşağıdadır:

Bakara sûresinin 279. âyetinde geçen فَادُّنُوا kelimesi, mütevâtir kırâatlere göre medd uzatması olmadan ve فَادُّنْ şeklinde okunabilir.²⁴⁵ Birinci kırâate göre اِعْلَمُوا kelimesinin emir kipi olarak *bilin* anlamına ikinci kırâate göre ise, اَيَقْنُوا kelimesi *yekînen inanma* anlamına, gelmektedir.²⁴⁶

²³⁹ Sâvî, age, I, 40. Ayrıca bkz: İbnü’l-Cezerî, age, II, 158.

²⁴⁰ Sâvî, age, I, 165. Ayrıca bkz: İbnü’l-Cezerî, age, II, 171.

²⁴¹ İbnü’l-Cezerî bu kırâat Hamza’nın, Kisâî’nin ve Halef’in olduğunu zikretmektedir. (İbnü’l-Cezerî, age, II, 195).

²⁴² Sâvî, age, I, 565.

²⁴³ Sâvî, age, III, 237. Ayrıca bkz: İbnü’l-Cezerî, age, II, 253.

²⁴⁴ Sâvî, age, IV, 157. Daha fazla örnek için bkz: I, 41, 57, 70, 126, 268, 275, 304, 331, 343, 374, 443, 465, 480, 516, 520, 554, 598, 617; II, 71, 133, 171, 185, 386, 446; III, 19, 24, 272, 275, 330, 354, 398, IV, 5, 246, 382, 472.

²⁴⁵ Hamza ve Ebû Bekir kırâatlerine göre فَادُّنْ şeklinde diğerlerine göre فَادُّنُوا olarak okunmaktadır. (İbnü’l-Cezerî, age, II, 178).

²⁴⁶ Sâvî, age, I, 215.

A'râf sûresinin 38. âyetinde yer alan تَعْلَمُونَ fiili ikinci çoğul şahıs olarak çekilmiştir. Mütevâtir kırâatlere göre üçüncü çoğul şahıs olarak çekilerek يَعْلَمُونَ şeklinde de okunabilir.²⁴⁷ Te harfiyle başlayan şeklin anlamı, ikinci çoğul şahıs veya bu dünyada yaşayanlar kastedilmekte, yâ harfiyle başlayan ve üçüncü çoğul şahıs olarak çekilmiş şekil, geçmişte yaşayanlar ile ilgilidir.²⁴⁸

Mü'minûn sûresinin 92. âyetinde yer alan عَلِيمٌ kelimesi, mütevâtir kırâate göre âlimu عَلِيمٌ şeklinde okunabilir.²⁴⁹ Birinci kırâate göre sıfat olarak, ikinci kırâate göre haber olarak kullanılmıştır.²⁵⁰

Vâkıa sûresinin 48. âyetinde: أَوْ آبَاءُنَا الْأَوَّلُونَ yer alan أو bağlacı, mütevâtir kırâatlere göre أَوْ ve أُو şeklinde okunabilir.²⁵¹ İlk kırâate göre (أُو) iki edat vardır; biri *hemze* istibâd manasına gelen istifhâmdır, diğeri ise vâv edatı atıftır. Diğer kırâate göre (أُو) bir edat vardır; o da atıf bir önceki cümleye ma'atûfdur.²⁵²

Görüldüğü gibi bütün bu örneklerde i'râb düzeyine etkisi görülmektedir. İ'râb değişmekte âyetin manası da değişmektedir.

1.8.11. Celâleyn Tarafından Atıfta Bulunmayan Kırâatlar

Celâleyn tefsirinin iki müellifi, kırâat konusuna önem verseler de, sadece Sâvî'nin öne sürdüğü örneklerin sayısının az olmadığı görülmektedir. Sâvî; Mahallî ve Süyûtî'nin göstermediği 300'ü aşkın kırâat (mütevâtir ve şâz) örneği vermektedir. Bunların örnekleri aşağıdadır:

²⁴⁷ Ebu Bekr kırâatine göre يَتْلُمُونَ, diğer karilere göre ise تَتْلُمُونَ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 202).

²⁴⁸ Sâvî, age, II, 23.

²⁴⁹ Medeniyyan (Ebu Ca'fer ve Nâfi'), Hamza, Kisâî, Halef ve Ebû Bekir kırâatlerine göre عَلِيمٌ, diğer kârilere göre عَلِيمٌ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 247).

²⁵⁰ Sâvî, age, III, 124.

²⁵¹ Ebû Ca'fer ve İbn 'Âmir kırâatlerine göre أُو şeklinde, diğer kırâatlere göre ise أُو şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 267, 286).

²⁵² Sâvî, age, IV, 235. Daha fazla örnek için bkz: I, 36, 48, 50, 54, 92, 111, 131, 157, 179, 180, 218, 219, 232, 234, 248, 255, 305, 308, 314, 316, 318, 321, 340-341, 374, 377, 379, 399, 403, 419, 534, 548, 568; II, 59, 62-63, 97, 125, 127, 192, 204, 266, 273, 331, 364, 368, 377, 399, 446, 452, 496, 563; III, 19, 23, 24, 28, 52, 53, 68, 85, 110, 113, 128, 259, 274, 299, 330, 331, 349, 357, 378, 385, 398, 408-409, 410, 547, 566, 573, 585, 588; IV, 61, 66, 101, 118, 178, 180, 183, 188, 218, 232, 340, 359, 363, 368, 437, 444, 503, 507.

A'râf sûresinin 195. âyetinde يَبْطِشُونَ fiili, şâz kırâate göre يَبْطِشُونَ şeklinde²⁵³ okunabilmektedir.²⁵⁴

İbrâhîm sûresinin 42. âyetinde yer alan تَحْسِبَنَّ kelimesi, mütevâtir kırâate göre تَحْسِبَنَّ şeklinde²⁵⁵ okunabilmektedir.²⁵⁶

Ahzâb sûresinin 40. âyetinde وَلَٰكِنَّ رَسُولَ و ifadesi, şâz kırâate göre وَلَٰكِنَّ رَسُولَ ve وَلَٰكِنَّ رَسُولَ şekillerinde²⁵⁷ okunabilmektedir.²⁵⁸

İnsân sûresinin 15. ve 16. âyetlerinde قَوَارِيرًا قَوَارِيرًا kelimesi, beş kırâate göre²⁵⁹ okunabilmektedir; 1. قَوَارِيرًا قَوَارِيرًا 2. قَوَارِيرًا قَوَارِيرًا 3. قَوَارِيرًا قَوَارِيرًا 4. قَوَارِيرًا قَوَارِيرًا 5. قَوَارِيرًا قَوَارِيرًا.²⁶⁰

1.8.12. Sâvî'nin Dikkate Almadığı Kırâatlar

Mahallî ve Süyûtî'nin kırâat açıklamalarını dikkate alan Sâvî'nin, yaklaşık yirmi örneğe önem vermediği görülmektedir. Bunun sebebi, söz konusu kırâatin başka bir yerde açıklanmış olması ve tekrar edilmesinin istememesi veya Celâleyn tefsirinin yazarları tarafından seçenek olarak sunulan kırâate dikkat etmek istememesi veya Celâleyn tefsirinin yazarları tarafından zikredilmesini yeterli bulması veya gözünden kaçma ihtimali olabilmektedir.

Süyûtî, Âl-i İmrân sûresinin 49. âyetinde bulunan أَنِّي kelimesinin إِنِّي şeklindeki kırâatinin olabileceğini söylerken²⁶¹ Sâvî, bunu dikkate almamıştır.²⁶²

²⁵³ Ebû Ca'fer kırâatine göre يَبْطِشُونَ, diğerlere göre يَبْطِشُونَ okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 205-206.)

²⁵⁴ Sâvî, age, II, 86.

²⁵⁵ Ayrıca, İbn 'Âmir, Âsım, Hamza ve Ebû Ca'fer kırâatlerine göre تَحْسِبَنَّ şeklinde okunup, diğer kırâatlere göre تَحْسِبَنَّ olarak okunmaktadır. (ed-Dimyâtî, age, s. 343).

²⁵⁶ Sâvî, age, II, 370.

²⁵⁷ İbn Ebî Ableh kırâatine göre وَلَٰكِنَّ رَسُولَ şeklinde okunup, İbn Me'ûd ve bir grup kırâatlerine göre وَلَٰكِنَّ رَسُولَ şeklinde, çoğunluk ise وَلَٰكِنَّ رَسُولَ şeklinde okunmaktadır. (Süleyman Ateş, VII, 227).

²⁵⁸ Sâvî, age, III, 378.

²⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, age, II, 295.

²⁶⁰ Sâvî, age, IV, 430. Ayrıca bkz: İbnü'l-Cezerî, age, II, 295-296. Daha fazla örnek için bkz: I, 30, 140, 236, 274, 304, 403, 453, 576, 579, 604-605; II, 29, 49, 110, 173, 223, 263, 291, 319, 387, 433, 491, 556, 577; III, 28, 68, 99, 133, 163, 237, 334, 375, 416, 497, 544, 583; IV, 5, 88, 161, 191, 221, 313, 388, 440, 477, 562, 589, 606.

²⁶¹ Medeniyyân (Ebû Ca'fer ve Nâfi') kırâatlerine göre إِنِّي şeklinde okunup, diğer kırâatlere göre أَنِّي şekline okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 180).

²⁶² Sâvî, age, I, 255.

Süyûtî, En'âm sûresinin 124. âyetinde zikredilen رِسَالَتُهُ kelimesi, çoğul olarak رِسَالَاتِهِ şeklinde okunabilmektedir.²⁶³ Ayrıca Sâvî bu kırâatten bahsetmemektedir.²⁶⁴

Mahallî, Yâsîn sûresinin 67. âyetindeki مَكَاتِهِمْ kelimesinin kırâatini değerlendirirken مَكَاتِهِمْ şeklinde okunabildiğini söylemiş,²⁶⁵ lakin Sâvî buna önem vermemiştir.²⁶⁶

Talâk sûresinin 11. âyetinde yer alan مُبَيَّنَاتٍ kelimesi, mütevâtir kırâate göre مُبَيَّنَاتٍ şeklinde okunabilir.²⁶⁷ Mahallî bunu açıklamıştır, fakat Sâvî bunu dikkate almamıştır.²⁶⁸

1.8.13. Celâleyn Tefsirinde Yer Alan Kırâatler

Celâleyn tefsirini incelendiğinde, tefsirde kullanılan kırâatin, günümüzde en çok yaygın olan Hafs an Âsım olmadığı fark edilmektedir. Bazı durumlarda onların âyet okunuşu Hafs an Âsım kırâati ile uyuşsa da Celâleyn tefsirinde birçok yerde bahsedilen kırâatle uyuşmamazlık olduğu görülmektedir. Örnek olarak:

Süyûtî, Bakara sûresinin 9. âyetinde yer alan وَ مَا يُخَادِعُونَ kelimesinin, diğer kırâata göre وَ مَا يَخْدَعُونَ şeklinde²⁶⁹ okunabileceğini dile getirmektedir.²⁷⁰ Mahallî, Ankebût sûresinin 50. âyetinin لَوْلَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهِ آيَةً مِنْ رَبِّهِ şeklinde²⁷¹ okunduğunu söylemektedir. Başka kırâate göre *âyâtun* آيَاتٍ şeklinde okunmaktadır.²⁷² Aynı şekilde Mahallî, Mücâdele sûresinin 11. âyetinin إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَقَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ şeklinde okunduğunu söylemekte, aslında kırâate göre الْمَجَالِسِ²⁷³ şeklindedir.²⁷⁴

²⁶³ İbn Kesîr ve Hafs kırâatlerine göre رِسَالَتُهُ şeklinde okunmakta, diğer kırâatlere göre رِسَالَاتِهِ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 197).

²⁶⁴ Sâvî, age, I, 589.

²⁶⁵ Ebu Bekir kırâatine göre مَكَاتِهِمْ şeklinde okunmakta, diğer kırâatlere göre مَكَاتِهِمْ okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 197, 266).

²⁶⁶ Sâvî, age, III, 462.

²⁶⁷ Medeniyyân (Ebû Ca'fer ve Nâfi') ve Basriyyân (Ebû 'Amr ve Ebû Ya'kûb) ve Ebu Bekir kırâatlerine göre مُبَيَّنَاتٍ şeklinde, diğer kırâatlere göre مُبَيَّنَاتٍ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 187, 290).

²⁶⁸ Sâvî, age, IV, 332. Daha fazla örnek için bkz: I, 202, 215, 274, 303, 362, 424, 576, 589; II, 261; III, 189, 408; IV, 391, 424.

²⁶⁹ Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr kırâatlerine göre يُخَادِعُونَ şeklinde okunup, diğer kırâatlere göre يَخْدَعُونَ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 156).

²⁷⁰ Sâvî, age, I, 19.

²⁷¹ İbn Kesîr, Hamza, Kisâî, Halef ve Ebu Bekir kırâatlerine göre آيَةً şeklinde okunmakta, diğer kırâatlere göre آيَاتٍ olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 257).

²⁷² Sâvî, age, III, 309.

²⁷³ Asım kırâatine göre الْمَجَالِسِ şeklinde okunur, diğer kırâatlere göre الْمَجْلِسِ şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 288).

Verilen örneklerde ilave olarak bahsedilen bütün örnekler, Hafs an Âsım kırâatından olup ve buradan Celâleyn tefsirinin ana kırâatinin bu olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra diğer örneklerde Celâleyn'in ana kırâatinin Hafs an Âsım kırâatına uyduğu farkedilmektedir. Örnek olarak:

Süyûtî, Bakara sûresinin 125. âyetinde yer alan: *وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى* ifadesinin başka kırâate göre *وَاتَّخِذُوا* şeklinde²⁷⁵ okunabileceğini söylemektedir.²⁷⁶ Yine Süyûtî, Yûsuf sûresinin 109. âyetinde yer alan *يُوحَىٰ إِلَيْهِمْ* ifadesinin, mütevâtir kırâate göre *نُوحَىٰ* şeklinde²⁷⁷ okunabileceğini anlatmaktadır.²⁷⁸ Mahallî, Furkân sûresinin 10. âyetindeki *وَيَجْعَلُ لَكَ* fiilinin mütevâtir kırâate göre *يَجْعَلُ* şeklinde²⁷⁹ okunabileceği örneği vermektedir.²⁸⁰ Aynı şekilde Mahallî, İnşikâk sûresinin 12. âyetinde yer alan *وَيَصَلَّى سَعِيرًا* ifadesinin başka kırâate göre *يُصَلَّى* şeklinde²⁸¹ okunabileceğini söylemektedir.²⁸²

Bütün bu örneklerde, ilave edilen kırâatlerin Hafs an Âsım kırâatinden farklı olduğu ve Celâleyn'in ana kırâatı olan Hafs an Âsım kırâatı ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Verilen örnekler üzerinden haklı bir şekilde: *Celâleyn yazarları hangi kırâate bağlı kaldılar*, sorusu ortaya çıkmaktadır. Mahallî ve Süyûtî kırâat konusunda imâmları takip etme konusunda açık bir fikir ortaya koymadıklarından dolayı, kesin olarak hangi kırâate bağlı oldukları anlaşılmamaktadır. Bazı araştırmaların karşılaştırmalı analiziyle, Celâleyn yazarlarının her hangi bir ekolu taklid etmedikleri anlaşılmaktadır. Fakat verdikleri örnekler bakıldığında, en çok Ebû Amr kırâatini kullandıkları ortaya çıkmaktadır.²⁸³

²⁷⁴ Sâvî, age, IV, 266. Daha fazla örnek için bkz: II, 537, 541, 543, 577; III, 71-72, 74, 85, 111, 112, 124, 133, 202, 213, 399, 408, 461, 462, 469, 596; IV, 86, 203, 261-262, 267, 372, 384, 392, 399, 464, 467, 473, 486.

²⁷⁵ Nâfi' ve İbn 'Âmir kırâatlerine göre *وَاتَّخِذُوا* şeklinde okunup, diğer kırâatlere göre *وَاتَّخِذُوا* şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 167).

²⁷⁶ Sâvî, age, I, 97.

²⁷⁷ Hamza, Kisâî ve Halef kırâatlerine göre *يُوحَىٰ* şeklinde okunmakta, diğer kırâatlere göre *يُوحَىٰ* şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 222).

²⁷⁸ Sâvî, age, II, 326.

²⁷⁹ İbn Kesîr, İbn 'Âmir ve Ebû Bekr *يَجْعَلُ لَكَ* olarak okunup, diğer kırâatlere göre *يَجْعَلُ لَكَ* olarak okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 250).

²⁸⁰ Sâvî, age, III, 170.

²⁸¹ Nâfi', İbn Kesîr, İbn 'Âmir ve Kisâî *يُصَلَّى* şeklinde okunmakta, diğer kırâatlere göre *يُصَلَّى* şeklinde okunmaktadır. (İbnü'l-Cezerî, age, II, 298).

²⁸² Sâvî, age, IV, 477.

²⁸³ Hasan Baydemir, *Celâleyn Tefsirinde Kırâatlere Yaklaşım*, s. 29. (Yüksek Lisans Tezi, Marmara, İstanbul, 2015).

1.9. TECVİD

Tecvid *التَّجْوِيدُ* kelimesi *جَادَ يَجُودُ جَوْدَةً* kökünden *تَفْعِيلٌ* vezninde bir mastar olup, sözlükte, *bir şeyi güzel ve iyi yapmak, süslemek* anlamına gelmektedir.²⁸⁴ Tarifi ise: Kur'ân harflerinin mahrec ve sıfatlarının konu ele aldığı ilimdir.²⁸⁵

Sâvî, kendi hâşiyesinde tecvid kurallarından kapsamlı bir şekilde bahsetmemektedir. Çünkü tefsîrlerde ayrıntılı olarak tecvid kurallarının zikredilmesi öngörülmemiştir. Fakat müfessirimiz tecvidin bazı noktalarına yönelmiştir. Sâvî, bâzen med, idgam, izhar, işmam, teshîl, imâle'ye işâret eder. Aynı zamanda kelimelerin üzerinde vakf türlerini, vakfetmelerin nerede tam, nerede kısmen, nerede mübah ve nerede geçilebileceğini açıklar. Bâzı kelimelerin üzerinde vakıf farklılıklarından, belirli yerlerde vakıf yapılması istendiğinde, nerede ve nasıl okunması gerektiğinden veya aynı yerde vakfetme yapmayıp devam etmek istendiğinde nasıl okunması gerektiğinden bahseder. Bu tecvid kurallarının çoğu, kırâatlerin çeşitliliğinin sonucu olarak zikredilmiştir; yani bir kırâate göre veya başka bir kırâate göre nasıl okunur, gösterilmek istenmiştir.

1.9.1. Med

Med (المد) sözlükte uzatmak ve ziyade ifade etmektedir.²⁸⁶ Tecvid ilminde birçok med vardır. Sâvî bize bâzı örneklerle medd-i lâzım,²⁸⁷ medd-i' tabîi,²⁸⁸ medd-i ârız'ı²⁸⁹ zikretmektedir.

Bakara sûresinin 6. âyetinde *وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَعَذَّرْتَهُمْ* müfessirimiz bize bu âyette hangi kırâatlerin olduğunu söyler ve der ki: Bir kırâate göre ikinci hemze elif ile değişir ve bu şekilde önümüze medd-i lâzım çıkar, uzatma miktârı da 6 harekedir.²⁹⁰

²⁸⁴ İbnü'l-Cezeri, *et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd*, s. 59, Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, I, 1110, Çetin, age, s. 77.

²⁸⁵ Mağnîsî, *Tercemei'l-Cezerî*, s. 143.

²⁸⁶ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, II, 19-20.

²⁸⁷ Hurûf-i medden birisi ile sebep-i med olan sükûn-i lazım, bir kelimedede yan yana gelirse medd-i lazım olur. Medd-i lazimin uzatma süresi üç elif ziyadedir (aslî med üzerine). (Çetin, age, s. 215).

²⁸⁸ Bir kelimedede harf-i med bulunup, sebep-i med bulunmazsa medd-i tabîi olur, ve uzatma süresi bir elif miktardır. (Çetin, age, s. 207).

²⁸⁹ Hurûf-i med muteâkip, sebep-i med olan sükûn-i ârız, bir kelimedede yan yana gelirse medd-i ârız olur. Medd-i ârızın uzama süresi 1-4 elif miktârı arası. (Çetin, age, s. 219).

²⁹⁰ Sâvî, age, I, 16.

Âl-i İmrân sûresinin 1. âyetinin الم kelimesinde Sâvî, mîm harfinin meddi 6 hareke uzatma miktarıyla veyahut iki elif uzatma miktarıyla, kırâatlere göre, okunması gerektiğini söylemektedir.²⁹¹

Sâvî, hurûfu mukattaadan olan كهيص ile ilgili şöyle der: Yedi kârî'e göre ك ve ص harflerinde medd-i lâzım okunur, yani üç elif uzatma miktarıdır. ه ve ي harflerinde ise medd-i tabîi okunur; yani bir elif miktarı kadar uzatılır. Bu konuda da tüm yedi kârî ittifâk etmiştir. Ayn harfinde ise yedi kârî'e göre medd-i lâzım veya kasr²⁹² iki elif miktarı uzatılır.²⁹³

Fâtîha sûresinin son âyetinde olan الضَّالِّين kelimesinde Sâvî iki medd'in olduğunu söyler: Dâd harfinden sonraki, yani şeddeli lâmin önceki elifin üzerinde bulunan medd-i lâzım vakfetmeye işaret veren nûndan önceki yâ üzerinde bulunan medd-i'ârız.²⁹⁴

1.9.2. İdğâm, İzhâr, Fekk

İdğâm (الإِدْغَام), “bir harfî, diğer harfin içine katmak”²⁹⁵ izhar (الإِظْهَار) ise, “bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak” manasına gelmektedir.²⁹⁶ Fekk (الْفَكْ) kelimesi ise birleştirme değil, ayırma demektir. Sâvî der ki: Belirli yerlerde bâzı kelimeler birleştirilebilirler; fakat diğer kırâatlere göre bu aynı kelimeler birleştirilmeyip ayrı olarak okunacaktır.

Mütevâtir kırâat أَتَّخَذْتُمْ, burada أَتَّخَذْتُمْ esastır; fakat hemzetu'l-vasl silinmiştir; çünkü okunma hemzetu'l-istifham ile de yapılabilir. أَتَّخَذْتُمْ kelimesinde iki kırâat söz konusudur. Bir kırâate göre fekk ve idgam ile okunur. Bu idgamın telaffuz edilmesi zâl harfinin dâd harfiyle çevrilip ondan sonraki te harfine katacaktır.²⁹⁷

Yâsîn sûresinin 1. âyetinde الْقُرْآنَ الْحَكِيمِ, yedi mütevâtir kırâate göre yâsîn kelimesinin son harfi olan nûn'un üzerinde sükûn vardır ve burada birbirine katılarak

²⁹¹ Sâvî, age, I, 227.

²⁹² Kasr uzatma (medd-i tabîi üzerine uzatma)nın terki, medd-i tabîinin kendi haline bırakılmasıdır. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 302)

²⁹³ Sâvî, age, II, 556.

²⁹⁴ Sâvî, age, IV, 607. Daha fazla örnek için bkz: I, 602; II, 213, 226.

²⁹⁵ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, IV, 282. Süyûtî ise idgami şöyle tarif etmektedir: Aynı cinsten yan yana gelen iki harften birincisinin ikincisiye katılarak, birinci harfin yerine şedde konan bir kuraldır. (Süyûtî, *el-İtkân* I, 292)

²⁹⁶ Âsım Efendi, age, II, 513.

²⁹⁷ Sâvî, age, I, 66-67.

(idgam ile) okunabilir ya da ondan sonraki kelimedede yani vâvdan önce izhar yapılarak okunabilir.²⁹⁸

Kalem sûresinin 1. âyetindeki ن mütevâtir kırâate göre *nûnun* üzerinde sükûn vardır, ve ondan sonraki kelimeyle izhar veya idgam çekilerek okunur. Şâz kırâate göre *nûnun* üzerinde fetha, kesra ve damme olabilir ve bu şekilde ne idgam ne de izhar vardır.²⁹⁹

Hurûfu mukattâdan olan كَيْعَص kelimesinde Sâvî der ki: Ayn'daki *nûn sâdda* gizli olup fethalı ayn ğunne ile okunur, *D* harfi ise hem izhar, hem de idgam ile okunabilir.³⁰⁰

1.9.3. Diğer Tecvid Kuralları

Yukarıda geçen kuralların yanı sıra, ne kadar sık görülmesine de, yine de diğer bazı kurallar önümüze çıkabilir, mesela: işmam,³⁰¹ imâle³⁰² ve teshîl.³⁰³

Âl-i İmrân sûresinin 73. âyetinde أَنْ يُؤْتَى kelimesi, İbn Kesîr'in mütevâtir kırâatine göre ikinci hemzedeki teshîl ile أَنْ يُؤْتَى şeklinde okunur.³⁰⁴

Sâvî, Yûsuf sûresinin 11. âyetindeki لَا تَأْمَنَّا kelimesiyle ilgili der ki: “Bütün kâiler dammeli *nûnun* harekeli *nûnun* içinde gizlenmesi gerektiği konusunda ittifâk etmişlerdir. Aynı zamanda işmam ile birleştirmesi gerektiğini söylemişlerdir, işmamsız okuma şekli ise şâz okumadır.”³⁰⁵

Haşr sûresinin 14. âyetinde جُدْر kelimesi diğer mütevâtir kırâate göre جِدَار olarak da okunabilir. Sâvî der ki bu diğer kırâate göre imâle de gerekir.³⁰⁶

²⁹⁸ Sâvî, age, III, 442.

²⁹⁹ Sâvî, age, IV, 355.

³⁰⁰ Sâvî, age, II, 556. Daha fazla örnek için bkz: I, 163; II, 331.

³⁰¹ İşmâm sükûndan sonra, zamme harekeye işaret etmek üzere dudakları ileriye doğru toplamak demektir. (Çetin, age, s. 222).

³⁰² İmâle, fethayı kesreye ve elifi yâ'ya yaklaştırarak seslendirmek demektir. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 285)

³⁰³ Teshîl birbirini takip eden iki hemzeden ikincisini, hemze ile elif, hemze ile vâv veya hemze ile yâ arası bir sesle okumak. Süyûtî *el-İtkân*'da, teshîle *tahfifu' l-hemzi* (hemzenin hafifletilmesi, yumuşatılması) der. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 308).

³⁰⁴ Sâvî, age, I, 268. Teshîl ile ilgili daha fazla örnek için bkz: I, 602; II, 213, 226.

³⁰⁵ Sâvî, age, II, 285.

³⁰⁶ Sâvî, age, IV, 283.

1.9.4. Vakfa Dair Kurallar

Vakf (الْوَقْفُ) sözlükte “durmak, durdurmak, kelimeyi kendinden bir sonraki kelimededen ayırmak, kelimeyi harekeden kesmek” gibi anlamlara gelmektedir.³⁰⁷ Tecvid ilminde vakıf: okumaya tekrar başlamak niyetiyle, nefes alacak zaman kadar sesi kesmeye denir.³⁰⁸ İbnü'l-Enbârî diyor ki: “*Kur'ân'ı tam bilmek isteyen vakıf ve ibtida ilmini bilmelidir.*”³⁰⁹ Çünkü yanlış bir vakfetme ile Kur'ân metninin mânâsında çok büyük bir hata olabilir. Bunu bilmenin ehemmiyetini göz önünde bulundurarak Sâvî, bâzen tam, kısmen ve yapılması istenilen vakıflara yönelmiştir. Meselâ, Bakara sûresinin ikinci âyetinin sonundaki هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ kelimesinde vakıf tam³¹⁰ veyahut hasen³¹¹ olabilir; yani sonra gelen âyetteki i'râb'a göre değişir.³¹²

En'âm sûresinin 124. âyetinin مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ okunmasında vakıf yapmak sünnettendir. Ve orada dua okumak güzeldir; çünkü makbûldur ve bazı kişilerin söylediğine göre, özellikle bu yerde okunması gereken bir duayı zikreder.³¹³

A'râf sûresinin 172. âyetinde أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى kelimesiyle ilgili iki mânâ zikreder. Bu ya meleklerin ya da insanların, yani Âdem'in kavminin sözleri olabilir. Ona göre nerede vakıf yapılacağı önemlidir. İlkinde belâ'da vakıf yapılabilir; ikincisinde ise yapılamaz.³¹⁴

Hûd sûresinin 99. âyetinde وَ أَتَّبِعُوا فِي هَذِهِ لَعْنَةً وَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَنْسَ الرَّفْدُ الْمَرْفُودُ kıyâme kelimesinden sonra ki vakfın, yapmak vakf'ı tâm olduğu düşünülmektedir.³¹⁵

Ankebût sûresinin أَنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ şeklindeki 26. âyetinin لَوْ طُ kelimesinde vakıf yapmak gereklidir; çünkü o kelimedden sonra gelenler Lût'un sözleri değil, İbrâhîm'in sözleridir.³¹⁶

³⁰⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1440-1441, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX 359-362.

³⁰⁸ Çetin, age, s. 259

³⁰⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 259.

³¹⁰ Vakf-ı Tâmi, üzerinde durulan, kendisiyle ilgisi bulunmayan bir sonraki kelimeyle başlanması gereken vakıftır. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 260).

³¹¹ Vakfu'l-Hasen, üzerinde durulması uygun olan kendisinden sonraki kelime ile başlanması doğru olmayan vakıftır. (Süyûtî, *el-İtkân*, I, 261).

³¹² Sâvî, age, I, 15.

³¹³ Sâvî, age, I, 589.

³¹⁴ Sâvî, age, II, 75.

³¹⁵ Sâvî, age, II, 270.

1.9.4.1. Belirli Kelimelerde Vakıf Nasıl Yapılır

Kırâatlerin çeşitliliğinden kaynaklanıp bâzı kelimelerde vakıf farklı şekillerde yapılabilmektedir. Sâvî hâşiyesinde şu misallere işaret etmektedir:

Kehf sûresinin 17. âyetinde olduğu gibi, İsrâ sûresinin 97. âyetindeki الْمُهْتَدِ kelimesi ي'siz okunmaktadır. Telaffuz edilmesinde ise bazı kârilere göre ي harfî vakıf ve vasıl durumunda hazfedilir; diğerlerine göre ise vakıf halinde okunmaz; fakat vasıl halinde okunur.³¹⁷

Şu'arâ sûresinin 1. âyetinde طسم kelimesi bitişik olarak yazılmıştır, bu şekilde Hz. Osman'ın mushafında gelmiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un mushafında ise ayrı olarak gelmiştir: ط س م ve o şekilde okunur. Harflerin ayrı oluşunun belli edilmesi gayesiyle, her harfînde biraz vakıf yapılır.³¹⁸

Kasas sûresinin 82. âyetindeki وَيَكُنَّ sözünde bir kelime nerede biter, ikinci veya üçüncü kelime nerede başlar, veyahut bunların hepsi bir kelime midir? Burada kârilere ihtilâfını görüyoruz ve buna göre vakfin nerede yapılacağı ile ilgili de ihtilâf etmişlerdir: Kisâ'î'ye göre burada üç kelime vardır, yani: ك - اَنَّ ve buna göre وَي kelimesinde vakıf yapılır. Diğerleri burada iki kelimenin olduğunu söylerler: كَانَّ - وَي ve vakfin وَي'ye yapıldığını söylerler. Ebû Amr ise bunların iki kelime olduğunu söyler: اَنَّ - وَيْ ve buna göre vakıf وَيْ'de yapılır. Başkaları da: اَنَّ - وَيْلَكَ (ل harfî hazfedilmiştir) ve buna göre vakıf وَيْ'de yapılır. Başkaları ise bütün bunların bir kelime olduğunu söyler وَيْكُنَّ ve buna göre kelimenin sonunda vakıf ن'da yapılır.³¹⁹

Zuhruf sûresinin 32. âyetinde rahmet kelimesi iki kere tekrarlanır ve açık te ile yazılır رَحْمَت ve aynı zamanda Kur'an'ın beş yerinde daha açık te ile yazılmaktadır, diğer tüm yerlerde ise kapalı te ile (رَحْمَةً) yazılmaktadır. Şimdi te harfî açık te yazıldığı yerlerde bâzı kârilere vakıf yaparken kapalı te varmış gibi vakf ederler, yani ة'da, bâzıları ise görüldüğü gibi ت'de vakf ederler.³²⁰

³¹⁶ Sâvî, age, III, 302. Daha fazla örnek için bkz: II, 292, 319; III, 160, 317, 352; IV, 250, 416, 469.

³¹⁷ Sâvî, age, II, 493.

³¹⁸ Sâvî, age, III, 194.

³¹⁹ Sâvî, age, III, 291.

³²⁰ Sâvî, age, IV, 40.

Hâkka sûresinin 25.-29. âyetlerinin kelimelerinin sonlarında • harfi yazılır: كِتَابِيَّةٌ, حِسَابِيَّةٌ, مَالِيَّةٌ, سُلْطَانِيَّةٌ, bu Osmân'ın yazılışına göredir, fakat okurken bu âyetlerin bağlanmasında bazı kâirler • harfini hazfederler. Hamza ve Ya'kûb onlardandır.³²¹

1.10. FEZÂILU'L-KUR'ÂN

Fezâil (الْفَضَائِل) fazîlet (الْفَضِيلَةُ) kelimesinin çoğuludur. Sözlükte, “üstünlük, meziyet ve şeref” anlamını ifade etmektedir. Buna göre Kur'ân'ın üstünlüğü, yüceliği, şerefi ve meziyyetini gösteren ilim için Fezâilu'l-Kur'ân denmektedir.³²²

Hadis mecmualarında toplananın yanı sıra, özel kitaplarda, tefsîrlerde ve Kur'ân ilimlerine dair kitaplarında Kur'ân, sûreler ve âyetlerin fazîleti hakkında rivayet edilen hadis ve rivayetler bulunabilmektedir.

Sâvî hâşiyesinde Kur'ân'ın fazîletlerinden genel olarak bahs eder. Fakat çok daha fazla, sûre ve âyetlerin fazîletlerinden bahs eden hadisleri zikretmeye dikkat eder. Gerçektir ki bazı hadisler zayıftır, belki de bazıları uydurmadır. Bunun gibi bölümlerde uydurulmuş hadisler bulunabilmektedir; lâkin birçok meşhur hadisi de zikreder. Müfessirimiz, bazı sûre ve âyetlerin fazîletleri hakkında konuşurken, bazen âlimlerin sözlerini de zikreder, çoğu zaman sûfîlerin (âriflerin) sözlerini zikreder.

1.10.1. Kur'ân'ın Fazîleti

Sâvî, bir kaç yerde Kur'ân'ın değerini ne kadar yüce olduğunu açıklar. Meselâ En'âm sûresinin 92. âyetinde geçen bereketli (مُبَارَكٌ) kelimesiyle ilgili şöyle der: “Kur'ân'ın değeri, ona iman eden kimse için tamamen fazîletlidir, iman etmeyen kimse için ise şerdir. Dünyânın varlığı, meyvelerin çıkması ve yağmurun yağması onun bereketine bağlıdır. Dolayısıyla Kur'ân ortadan kalktığı zaman, ufak bir rüzgar gelecek ve tüm mü'minler ölecek, kâfirler ise kalacaktır. Dünyâda Kur'ân'ın varlığı ne kadar sürerse hayrın/iyiliğin de varlığı o kadar sürecektir.”³²³

³²¹ Sâvî, age, IV, 376. Daha fazla örnek için bkz: II, 225, 431; III, 498; IV, 66, 191, 241, 264, 341, 440, 501, 517.

³²² Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, s. 205.

³²³ Sâvî, age, I, 569.

Sâvî, başka bir yerde der ki: “Kur’ân şifâdır; onun bir parçası ya da tamamı, onun bir kısmı veya hepsi böyledir. Kur’ân gözle görülen ve görülmeyen hastalara şifâdır. Bunun isbâtı, Buhârî ve Müslim’in rivayet ettikleri şu hadistir: *وَمَا يُدْرِيكَ أَنَّهَا رُقْيَةٌ* “*Sen onu rukye (tedâvi) olduğunu nereden bilirsin.*”³²⁴ Aynı zamanda Kur’ân iç ve mânevî hastalıkların, yani imansızlığın, ahlâksızlığın, kibirin, münâfıklığın, dünyeviliğin, cimriliğin vb.nin şifâsıdır. “*Kur’ân’dan istediğine istediğini al.*”³²⁵ Bir başka rivayette ise; “*Kur’ân ile iyileşemeyeni Allah iyileştirmez*”³²⁶ diye geçimektedir.³²⁷

1.10.2. Sûrelerin Fazîletleri

Sâvî hâşiyesinde sûrelerin fazîletlerinden söz ederken 26 sûreye değinmiştir. (Bakara, Âl-i İmrân, En’âm, Tavâsîn, Secde, İnsân, Yâsîn, Zümer, Benû İsrâîl, Havâmîm, Duhân, Vâkıa, Kâf, Kamer, Haşr, Mülk, Tekvîn, İnfitâr, İnşikâk, A’lâ, Zilzâl, Tekâsür, Kâfirûn, İhlâs, Muavvizeteyn, Fâtîha). Sâvî, bu sûrelerin fazîletini anlatan hadisleri zikreder; ama aynı zamanda bir kaç sûrenin fazîletlerinden dair söz eden hadisleri de zikreder.

1.10.2.1. Bir Sûrenin Fazîleti

Müslim, Ebu Hüreyre’den (ra) Peygamberimizin (sav) şu hadisini nakleder: “*Evlerinizi mezarlar yapmayın; zîrâ şeytanlar Bakara sûresinin okunduğu evden kaçarlardı.*”³²⁸

Âl-i İmrân sûresi hakkında Sâvî şu rivayeti aktarır: “*Hiç şüphe yok ki (bu sûre) korur, yılanlardan muhâfaza eder, yoksullar için ise hazînedir.*”³²⁹

Sâvî, Yâsîn sûresinin fazîleti hakkında bir çok rivayeti zikretmiştir. Başka hiç bir sûre hakkında bu kadar söz etmemiştir. Bazılarını şöyle zikredebiliriz:

- “*Ölülerinize/ölüm döşeğinde bulunanlarınıza Yâsîn sûresini okuyunuz.*”³³⁰

³²⁴ Buhârî, *İcâre*, 16; Müslim, *Selâm*, 23.

³²⁵ Elbânî, *Silsiletü'd-Da'îfe*, II, 33, (hadis nu: 557).

³²⁶ Süyûtî, *Câmiü'l-Hadîs*, XXI, 407; Ali b. Husameddîn, *Kenzü'l-Ummâl*, X, 9.

³²⁷ Sâvî, age, II, 471, 487-488.

³²⁸ Sâvî, age, I, 11. Ayrıca bkz: Müslim, *Sâlatü'l-Müsâfirîn ve Kasruha*, 29.

³²⁹ Sâvî, age, I, 227. Ayrıca bkz: Kurtubî, age, IV, 2.

³³⁰ Ebû Dâvûd, *Cenâiz*, 24.

- “Gece Yâsîn sûresini okuyarak Allah’ın rızasını dileyenleri Allah affedecektir.”³³¹

- “Her kim cuma gecesinde Yâsîn sûresini okursa günahları affedilecektir.”³³²

Müfessirimiz, Vâkıa sûresinin fazîletlerinden söz ederken şu hadisi zikreder: “Kim her gece Vâkıa sûresini okursa asla fakir olmayacaktır.”³³³

Sâvî, Haşr sûresi ile ilgili İbn Abbâs’tan (ra), nakledilen Peygamberimizin (sav), şu hadisini zikreder: “Kim Haşr sûresini okursa, Cennet ve Cehennem, arz ve kürsî, arz ve semâlar, hevâm, rüzgâr, bulutlar, kuşlar, hayvanlar, ağaçlar, dağlar, güneş, ay ve meleklerden hiç kimse yok ki onun için yalvarmasın/dua etmesin, affını dilemesin, ve o gün vefât ederse şehit olarak vefât edecektir.”³³⁴

Mülk sûresiyle ilgili bir çok hadis gelmiştir. O hadislerden biri: “Kur’ân’da bir sûre var ki onun 30 âyeti vardır, Hesâp gününde şefaathçısı olup, Cehennem ateşinden çıkartıp Cennet’e koyacaktır ki bu sûre Tebâreke sûresidir.”³³⁵

Müfessir eş-Şirbînî’ye³³⁶ göre, Nahl, Kehf, Secde, Yâsîn, Duhân, Vâkıa, Zilzâl, Tekâsur ve Nâs sûreleri hâriç, diğer sûrelerin fazileti hakkında mevzû hadisler nakledilmiştir.³³⁷

1.10.2.2. Birkaç Sûrenin Fazîleti

Sâvî, her sûrenin faziletine dair ayrı ayrı hadislerden bahs ederken, sıkça sûre grubunun fazîletlerine dair rivayetleri de zikrettiğini görüyoruz. Mesela Tavâsîn sûrelerinin fazîletleri ile ilgili Sâvî birkaç hadisin geldiğini söyler, bu hadislerden biri de Peygamberimizin (sav) şu sözüdür: “Allah bana Tevrât’ın yerine yedi tane uzun sûre,

³³¹ İbn Hibbân, VI, 312.

³³² Sâvî, age, III, 440-441. Ayrıca bkz: Ebu Ya’lâ, age, XI, 93; Elbânî, Za’îfü’t-Terğîb ve’t-Terhîb, I, 233 (nâdis nu: 450), çok zayıf.

³³³ Sâvî, age, IV, 229. Ayrıca bkz: Beyhakî, Şu’abü’l-Îmân, IV, 119; Kurtubî, age, XVII, 194.

³³⁴ Sâvî, age, IV, 272. Ayrıca bkz: Kurtubî, XVIII, 1.

³³⁵ Sâvî, age, IV, 344. Ayrıca bkz: Tirmizî, Fedâilü’l-Kur’ân, 9. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 11-12, 227, 328, 522; II, 124; III, 130, 194, 345, 440-441, 523, 551; IV, 54, 152, 344, 460, 489, 548, 557, 576, 588, 591, 600, 601.

³³⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî (ö. 977/1570), Şâfiî fakihî, müfessir ve dil âlimi.

³³⁷ Demirci, Tefsir Usûlü, s. 215.

İncîl'in yerine elif lâm mîm sâd, ve Zebûr'un yerine de Tavâsîn sûrelerini vermiştir. Daha önce hiç bir peygamberin okumadığı Havâmîm ve Mufessal'ı da fazladan bana vermiştir."³³⁸

Sâvî, *Hâmîm* ile başlayan sûreler hakkında der: "Havâmîm sûrelerinin yedi kapısı vardır; Cehennem'in de yedi kapısı vardır: Cehennem, hutame, lezâ, se'îr, sekar, hâviye ve cehîm. Her hâmîm bir Cehennem'in kapısında durup diyecek ki: *"Her kim bana iman edip okumuşsa Cehennem ateşine girmeyecektir."*³³⁹ Peygamber'den (sav) şu hadis de rivayet edilir: *"Her şeyin bir aslı, özü vardır, Kur'ân'ın aslı, özü ise havâmîmdir, ve, Kur'ân'ın süsleri Havâmîm'dir."*³⁴⁰

Muavvizeteyn sûreleri hakkında, Peygamberimiz'den (sav) şu rivayeti zikreder: *"Ey İbn Âmir, sığınabileceğin ve korunabileceğin, aradığın en hayırlı şeyin haberini vereyim mi sana? Ben de dedim ki: Tabi Ya Rasûlullah."* Peygamberimiz de (sav) cevaben şunu demiştir: *"Kul'eûzu bi rabbi'l-felak ve kul'eûzu birabbi'n-nâs."*³⁴¹

Rivayet edilir ki Peygamber (sav) nazarlardan ve cinlerden sığınmayı istedi. Felak ve Nâs sûreleri vahyedilince, onların haricinde herşeyi bıraktı. Bundandır ki sahâbelerine şunu söylemiştir: *"İhlâs ve muavvizeteyni üç kere oku; herşeyine kâfi olacaktır."*³⁴² Hz. Peygamber'in (sav) şöyle söylediği rivayet edilir: *"Her kim uyumadan önce ihlâs ve muavvizeteyni üç kere okursa, eğer vefât ederse şehit olarak vefât edecektir, hayatta kalmaya devam ederse günahlardan arınmış olarak yaşayacaktır."*³⁴³ Peygamber'in (sav), şu sözü de rivayet edilir: *"Şimdiye kadar vahyedilmemiş iki sûre bana vahyedildi, ve bu sûrelerden Allah'ın daha hoşnut ve râzı olduğu kadar hiç kimse okuyamaz."*³⁴⁴

³³⁸ Sâvî, age, III, 194. Ayrıca bkz: Şevkânî, age, IV, 479.

³³⁹ Sa'lebî, age, V, 330.

³⁴⁰ Sâvî, age, III, 551. Ayrıca bkz: Beğavî, age, IV, 90; Sa'lebî, age, V, 330.

³⁴¹ Sâvî, age, IV, 591. Ayrıca bkz: Ahmed, age, XXIV, 183.

³⁴² Tirmizî, *De'avât*, 117.

³⁴³ Süyûtî, *Durrü'l-Mensûr*, XV, 772.

³⁴⁴ Sâvî, age, IV, 591-592. Ayrıca bkz: Zemahşerî, age, VI, 469; Beyzâvî, age, II, 633. Ayrıca benzer bir lafızla İmam Müslim'de de bulunur, bakınız: Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn ve Kasruhâ*, 264.

1.10.3. Âyetlerin Fazîleti

Müfessir Sâvî, âyetlerin fazîletlerinden söz ederken 18 âyete temâs etmiştir. Burada bir kaç örnek yazılıp geri kalanlar için dipnotta yer verilecektir.

En çok Âyetü'l-Kürsî'nin fazîletleri hakkında rivayet zikredilmiştir. Onlardan bazıları şunlardır:

- “*Kur’ân’ın bütün âyetlerinin önderi Âyetü'l-Kürsî’dir.*”³⁴⁵ Sâvî der ki: “Âyetü'l-Kürsî en muazzam âyettir; çünkü başka hiçbir âyette tevhîdden bu âyette bahsedildiği kadar söz edilmemiştir. Bir şeyin değeri onun muhtevasına yansıtılmıştır; bu âyetin muhtevasında ise Allah’ın mükemmelliği ve noksanlardan münezze oluşu yansıtılmıştır.”³⁴⁶
- “*Her kim namazdan sonra Âyetü'l-Kürsî’yi okursa, Cennet’e girmesine ölümden başka hiç bir engel yoktur.*”³⁴⁷

Sâvî, Bakara sûresinin son iki âyetiyle ilgili olarak Buhârî ve Müslim’in rivayetlerini zikreder: “*Kim Bakara sûresinin son iki âyeti okursa ona kâfidirler.*”³⁴⁸

“*Kim sabah aydınlandığı zaman üç kere: Euzubillâhi’s-semî’l-alîmi mine’s-şeytânî’r-racîmi okursa ve ondan sonra Haşr sûresinin son üç âyetini de okursa, akşama kadar Allah onun için dua edecek 70.000 melek sağlayacaktır. Eğer ki o günde vefât ederse şehit olarak ölecektir. Eğer bunları gecede okursa aynı şey geçerlidir.*”³⁴⁹

Talâk sûresinin 2. âyetinin: “*Kim Allah’tan korkarsa (Allah) ona yol gösterecektir.*” Fazîleti hakkında Sâvî, şöyle demektedir: “Bu âyet dünyevi ve uhrevi sıkıntılarının giderilmesinde kullanılır.” Bir hadiste de şöyle buyurulmuştur: “*Bir âyet biliyorum ki insanlar onu alsalar onlara kâfi gelirdi. Kim Allah’tan korkarsa (Allah) ona çözüm bulacaktır.*”³⁵⁰

³⁴⁵ Tirmizî, *Fedâilü'l-Kur’ân*, 2.

³⁴⁶ Sâvî, age, I, 12.

³⁴⁷ Sâvî, age, I, 195-196. Ayrıca bkz: Nesâî, *Sünenü'l-Kübrâ*, 48.

³⁴⁸ Sâvî, age, I, 222. Ayrıca bkz: Buhârî, *Meğâzî*, 12; Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 807-808.

³⁴⁹ Sâvî, age, IV, 272. Ayrıca bkz: Tirmizî, *Fedâilü'l-Kur’ân*, 22.

³⁵⁰ Sâvî, age, IV, 327. Ayrıca bkz: Dârimî, age, 16; Kurtubî, age, XVIII, 160.

Abdullah b. Mes'ûd'un şöyle söylediği rivayet edilir: “Kim 19 zebâniden kurtulmak isterse besmele okusun, Allah ona her (besmelenin) harfi için bir zebâniden kurtuluş verecektir.”³⁵¹

1.10.4. Âyetlerin ve Sûrelerin Fazileti Hakkında Âriflerin Kelâmı

Bu tefsirin ilginç detaylarından biri başka tefsirlerde kolay bulunmayan - ki muhtemelen bu Sâvî'nin tasavvuf ilgisinden ortaya çıkan bir sonuçtur - âriflerin bazı sûre ve âyetlerin fazîletleri ile ilgili sözleridir ki (bu sözler) tecrübe ve deneyden kaynaklanır. Sâvî'nin hâşiyesinde 25 âyet ve 8 sûre ile ilgili âriflerin sözleri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarına değineceğiz.

Ölüm anında Ra'd sûresinin okunması canın çıkmasını kolaylaştırır.³⁵²

Şâzelî'nin şöyle söylediği nakledir: “Şeytânın vesveseleri sırasında, sağ elini göğsün sol tarafına, yani kalbin olduğu yere dayandır ve yedi kere de ki: Subhâne'l-Meliki'l-Kuddûs ve'l-Hallâki'l-Fe'âl; ondan sonra Fâtir sûresinin 16. ve 17. âyetini okuduktan sonra bu şeytânın vesveselerini gidermene yardımcı olacaktır.”³⁵³

Âriflerin şöyle dedikleri rivayet edilir: “Kim insanların nazarlarından korunmak isterse, onların yanlarından geçerken 9 kere En'âm sûresinin 103. âyetini - *la tudrikuhu'l-ebşâru* 'yu okusun.”³⁵⁴

Âriflerden naklediliyor ki: “Kim Şûra sûresinin 19. âyetini her gün 9 kere okursa, Allah tüm işlerini hafifletir, güzel rızkı almasını kolaylaştırır. el-Latîf'i tekrar etmesiyle de aynı şey olur.”³⁵⁵

Kurtubî kendi tefsirinde Abdullah b. Abbas'ın sözlerini naklederek der ki: Doğum esnasında kadın zorluk çekerse, eğer kolayca doğumu yapmak isterse, bir kağıda Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm La ilâhe illallâhe'l-Azîme'l-Kerîm Subhânellahi

³⁵¹ Sâvî, age, IV, 603. Ayrıca bkz: İbn Kesîr, age, I, 17. Daha fazla örnek için bkz: I, 195-196, 237,242, 522; II, 189, 506-507; III, 479, 495-496.

³⁵² Sâvî, age, II, 328.

³⁵³ Sâvî, age, II, 479.

³⁵⁴ Sâvî, age, II, 501.

³⁵⁵ Sâvî, age, II, 501.

Rabbi's-Semâvati ve Rabbi'l-Erdi ve Rabbi'l-Arşı'l-Azîm ve Nâziât'ın 46. ve Ahkâf'ın 35. âyetini yazsın. Bunları kağıda yazıp suya batırıp bu suyla duş alacak ve içecektir.³⁵⁶

Kim İnşirâh sûresini camlı bir kaba yazar, onu gül suyuyla yıkar ve içerse, ondan dert, hüzn ve göğüslerdeki darlığı giderecektir. Herhangi bir kaba bu sûrenin yazılışı ve ondan sonra onunla yıkanması, hafıza ve akıl/idrak/anlama için iyidir. Kim namazdan sonra bu sûreyi 10 kere okursa, rızıkta kolaylık, ibadetinde ise tevfi̋k bulacaktır. İnsanı endişelendiren şeylerin çözümü için, iki rekât kılıp kibleye abdestli olarak dönecek ve oturmaya devam edecektir. Ve bu sûreyi harfleri nisbetinde, 103 kere okuyacak; ondan sonra derdinin giderilmesi için dua edecek ve inşaallah duası makbul olacaktır.³⁵⁷

1.11. ÂDÂBU'L-KUR'ÂN

Allah'ın kelamı olan Kur'ân-ı Kerîm'in, her mü'minin kalbinde özel bir yeri vardır. Mü'min, Kur'ân'ın kudsîyetine layık bir hal ve edep içinde bulunmalıdır. Bundan dolayı bu konu, Kur'ân ilimleri kitaplarında sıkça rastlanan bir konudur. Bazı âlimler bu konuda müstakîl eserler yazmıştır. Ayrıca müfessirlerden bazıları tefsirlerinde buna dair bilgiler vermektedir.

Müfessirimiz Kur'ân-ı Kerîm'in yorumunu yaptıktan sonra, hâşiye'nin son bölümü olarak bize Kur'ân-ı Kerîm'in âdabından bahsetmektedir. Sâvî, bazen sadece Kur'ân-ı Kerîm'in okunma adabını zikreder, bazen onu ayrıntılarıyla açıklar, bazen de açıklamasını Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerine, Peygamberimizin hadislerine ve selefin sözlerine dayandırır. Sâvî, kendisinin de söylediği gibi, bu bölümü İmâm Kurtubî'nin tefsirinden almıştır. Biz burada sadece bazılarından bahs edeceğiz:

- Kur'ân'a ancak temiz iken dokunabiliriz. Allah (cc), Vâkıa sûresinin 79. âyetinde şöyle buyurur: لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ “Ona ancak temizlenenler dokunabilir.”

³⁵⁶ Sâvî, age, IV, 98.

³⁵⁷ Sâvî, age, IV, 525. Daha fazla örnek için bkz: I, 196, 237, 324, 378, 589; II, 251, 280, 309, 522; III, 113, 260, 292, 442; IV, 174, 259, 327-328, 369, 489.

- Kur'ân'ı okuyanlar koku sürmeliler ve dişleri misvakla temizlemeliler. Bir rivayette Zeyd b. Mâlik'in şöyle söylediği nakledilir: *“Sizin ağızlarınız Kur'ân'ın yollarından bir yoldur. Dolayısıyla ağızınızı iyice yıkayın ve temizleyin.”*
- İnsan Kur'ân'ı okurken yatmamalı, güzel oturmalıdır.
- Güzel elbise giymemiz, tıpkı bir Sultan'ın huzuruna çıkmak istediğimiz zaman nasıl giyiniyorsak öyle giyinmemiz icab eder, çünkü Rabbimizle konuşuyoruz.
- Kibleye dönük olunmalıdır; çünkü Kur'ân meclisi en şerefli meclistir.
- Esnerken Kur'ân'ın okumasını esneme geçinceye dek durdurmak gerekir; çünkü esneme şeytandandır.
- Kur'ân okumak istediğimiz zaman, sûrenin başından olmasa bile euzuyu çekmek gerekir. Tabi sûrenin başında besmeleyi de çekmek lazım gelir. Sûrenin başından başlamıyorsak besmeleyi ister çeker, ister çekmeyiz.
- Konuşulduğu zaman Kur'ân'ın okumasını kesmemek gerekir; devam etmek mümkün değilse o başkadır.
- Kur'ân'ı yavaş yavaş, tecvid kurallarına uyarak ve Allah'ın mesajlarını anlayarak okumalıdır.
- Kur'ân'ın okumasını bitirdiğimizde de: *“Allah doğruyu buyurdu, Peygamber'i (sav), onu (Kur'ân'ı) tebliğ etti, ben de buna şahidim – sadakallâhu'l-Azîm ve belleğa Resûlühu'l-Kerîm ve ena alâ zâlike mine's-şâhidîn.”*
- Kur'ân'ı, âyetleri atlamadan, sırayla okumak.
- Mushafı temiz ve yüksek bir yerde tutmak.
- Kur'ân'ı yüzünden okumak; zira mushafa bakmak ibadettir. Hadiste şöyle geçmektedir: *“İbadetin önceliğini gözlerinize verin. Gözlerin ibadette payı nedir Ya Resûlullah? diye sorunca sahâbe, O da cevaben: Mushafa bakmak, onun*

hakkında tefekkür etmek ve ibret almaktır”³⁵⁸ buyurdu. Resûlullah şöyle de buyurmuştur: “*Ümmetimin en güzel ibadeti Kur’ân’a bakarak okumalarıdır.*”³⁵⁹

- Günahkârların yaptığı gibi Kur’ân’ı müzik sesiyle okumamak.
- Kur’ân’ı yazarken yazıyı güzelleştirmek.
- Kur’ân’ı toprağa veya duvarlara yazmamak. Toprağa ve bazı camilerde olduğu gibi duvarlara yazmamak. Bir rivayette Peygamberimizin toprakta/yerde bir şeyin yazıldığını farkedince Huzeyl kabilesinden bir gence: “*Bu nedir?*” diye sorar. Bu genç: “*Bir Yahudi’nin Allah’ın kitabından yazdığı sözlerdir,*” diye yanıt verdi. Peygamberimiz (sav), de: “*Allah bunu yapan kişiyi lanetledi. Allah’ın sözlerini ancak yeri neyse oraya koyun/yazın,*” diye söyledi. Ömer b. Abdu’l-Azîz’in (ra) oğulunun, duvara Kur’ân’ı yazdığını görünce onu dövdüğü rivayet edilir.³⁶⁰
- Hatim bittiği zaman en az 5 âyetle tekrar başlamak. Rivayet edilir ki Resûlullah (sav), hatim bitirdiği zaman tekrar 5 âyetle Kur’ân okumaya başladı.³⁶¹ Bir başka rivayette bir adamın Peygamberimize (sav) şöyle sorduğu nakledilir: “*En güzel amel nedir?*” Peygamber (sav) “*el-Hâlu’l-Murtehâl’ı yapmandır,*” diye cevap verdi. Adam: “*O da nedir Ya Rasûlallah*” diye sordu. Peygamber (sav) da: “*Kur’ân’ı baştan sonuna kadar okuyan adam, ondan sonra tekrar başladığı zaman sonuna kadar okur ve her okuduğunda tekrar başlar*” diye cevap verdi.³⁶²
- Hatim okunduğu zaman aileyi toplamak ve her iki cihanda hayır için dua etmek.
- Eğer Kur’ân’dan birşeyler yazılıyorsa ve yazılan şeyleri suya koyup içmek istenirse şifa bulmamız ve hayra/iyiliğe kavuşmamız için niyet etmemiz lazım gelir; çünkü Allah (cc), niyetimize göre dualarımızı kabul eder.³⁶³

³⁵⁸ Beyhakî, *Şu’abu’l-Îmân*, III, 509; Kurtubî, I, 60. Albânî’ye göre bu hadis zayıftır: *Da’îfu’l-Câmi*’ 942, ve *Silsiletü Da’îfe* 1586.

³⁵⁹ Beyhakî, *Şu’abu’l-Îmân*, III, 396.

³⁶⁰ Kurtubî, age, I, 60.

³⁶¹ Kurtubî, age, I, 60.

³⁶² Beyhakî, *Şu’abu’l-Îmân*, III, 382, Ebu Nuaym, *Hilye* VI, 174, Kurtubî, age, İbn Abbâs’tan, I, 60; Bursevî, age, X, 551.

³⁶³ Sâvî, age, IV, 609, 610. Ayrıca bkz: Kurtubî, age, I, 60.

2. KUR'ÂN'IN LAFZİYLE İLGİLİ İLİMLER

2.1. AKSÂMÜ'L-KUR'ÂN

Aksâm (الْأَقْسَامُ) kasem (الْقَسَمُ) kelimesinin çoğludur. Sözlükte “sağ el, sağ taraf, güç, kuvvet, ant ve yemin” mânâlarına gelmektedir.³⁶⁴ Arapçada *half, hilf* (جُلْف/حَلْف) ve *yemîn* (يَمِين) kelimeleri kasem anlamında kullanılmaktadır. Süyûtî, kasemin maksadının bir haberin tahkîk ve tekîl edilmesi olduğunu söyler.³⁶⁵

Kasem, bir dînî terim olarak ise: “*Bir kimsenin bir olayın doğru olup olmaması veya bir işi yapıp yapmaması konusundaki sözünü Allah'ın ismini veya sıfatını zikrederek güçlendirmesidir.*” Cumhur görüşüne göre, Allah'tan başka hiçbir varlık üzerine yemin etmek câiz değildir.³⁶⁶

Sâvî, hâşiyesinde Kur'ân ilimlerinin bu bölümüne özel ehemmiyet göstermiştir. Özellikle *lâm*, *vâv* ve *bâ* ile başlayan yeminlere dikkat çekmiştir. Allah'ın neden yemin ettiğini, yaratılmışlara yemin etmesinin sebebini, yeminlerin hikmetini ve ara sıra da belli yeminlerin yorumunu yapmaktadır.

2.1.1. Harfler ile Yemin

2.1.1.1. Lâm (ل) Harfiyle Yemin

Sâvî, Bakara sûresinin 155. âyeti: *وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ* “*Ve sizi deneyeceğiz*” sözündeki *lâm* harfinin yemin anlamında olduğunu açıklar ve anlamı da: *وَاللّٰهُ نَبْلُوَنَّكُمْ* “*Allah'a yemin olsun ki sizi deneyeceğiz*” şeklindedir, der.³⁶⁷

Aynı durum Mâide sûresinin 12. âyeti: *لَإِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ* “*Eğer namazı dosdoğru kılarırsanız*” sözündeki *lâm* hakkında da geçerlidir. Buradaki *lâm* da *وَاللّٰهُ* “*Allah'a yemin olsun ki*” anlamındadır.³⁶⁸

A'râf sûresinin 6. âyeti: *فَلَنَسْأَلَنَّ* “*Ondan sonra sorguya çekeceğiz*” sözünde de aynı şekildedir.³⁶⁹ Ayrıca Yûsuf sûresinin 8. âyetinde *لْيُؤَسِّفْ* “*Yûsuf*”³⁷⁰ Hicr sûresinin 72.

³⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 481.

³⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1048.

³⁶⁶ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, s. 148.

³⁶⁷ Sâvî, age, I, 116.

³⁶⁸ Sâvî, age, I, 449.

âyetinde لَيُخْرِجَنَّ “Mutlaka çıkaracaklar”³⁷² Feth sûresinin 27. âyetinde لَنَدْخُلَنَّ “Mutlaka gireceksin”³⁷³ bu ve başka birçok misalde lâm yemin fonksiyonundadır, yani وَاللّٰهِ “Allah’a yemin olsun” anlamındadır.³⁷⁴

2.1.1.2. Vâv (و) Harfiyle Yemin

Mü’minûn sûresinin 12. âyeti: وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ “Ve biz insanı yarattık” sözündeki vâv yemin anlamı taşır; dolayısıyla anlamı وَاللّٰهِ لَقَدْ “Allah’a yemin olsun ki biz insanı yarattık” olur.³⁷⁵

Sebe’ sûresinin 3. âyeti: قُلْ بَلَىٰ وَ رَبِّي “De ki: Hayır, Rabbime yemin olsun ki” sözündeki vâv da yemin fonksiyonu taşır; amacı tasdiktir.³⁷⁶

Ayrıca Yâsîn sûresinin 2. âyeti: وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ “Hikmet dolu Kur’ân’la yemin olsun” sözündeki vâv da yemin fonksiyonu taşır. Bu yeminin cevabı إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ “Sen şüphesiz peygamberlerdensin” âyetidir.³⁷⁷

2.1.1.3. Bâ (ب) Harfiyle Yemin

A’râf sûresinin 11. âyeti: قَالَ فِيمَا أُغْوِيْتَنِي “Dedi ki (İblis): beni azdırmana karşılık” sözündeki bâ harfî kasem fonksiyonunu taşır; yani وَاللّٰهِ “Allah’a yemin olsun ki” anlamındadır.³⁷⁸

Bunun gibi bir başka örnek de, Hicr sûresinin 39. âyeti: قَالَ رَبِّ بِمَا أُغْوِيْتَنِي “Dedi ki (İblis) Rabbim beni azdırmana karşılık” sözündeki bâ yemin fonksiyonundadır; yani وَاللّٰهِ “Allah’a yemin olsun ki” anlamındadır.³⁷⁹

³⁶⁹ Sâvî, age, II, 7.

³⁷⁰ Sâvî, age, II, 284.

³⁷¹ Sâvî, age, II, 388.

³⁷² Sâvî, age, III, 158.

³⁷³ Sâvî, age, IV, 131.

³⁷⁴ Daha fazla örnek için bkz: I, 491, 529; II, 11, 52, 84, 181, 232, 240, 274, 283, 296, 306, 311, 405, 490, 494; III, 13, 18, 56, 114, 157, 159, 234, 405, 447, 468, 478, 534, 544; IV, 188, 190, 239, 253, 255, 282.

³⁷⁵ Sâvî, age, III, 108.

³⁷⁶ Sâvî, age, III, 398.

³⁷⁷ Sâvî, age, III, 442. Daha fazla örnek için bkz: III, 442, 467; IV, 32, 55, 97, 164, 167, 175, 516, 558.

³⁷⁸ Sâvî, age, II, 10.

³⁷⁹ Sâvî, age, II, 383.

Aynı şekilde Sâd sûresinin 82. âyeti فَبِعِزَّتِكَ “Kudretine andolsun ki” sözündeki bâ harfi yemin fonksiyonundadır, yani وَاللّٰهِ “Allah’a yemin olsun ki” anlamındadır.³⁸⁰

2.1.2. Aksâmü’l-Kur’ân ile İlgili Sorular

2.1.2.1. Allah (cc) Niçin Yemin Eder?

Sık sık sorulan: “Allah (cc) niçin yemin eder? Mü’minler Allah yemin etmese dahi inanırlar; kâfirler ise Allah yemin etse dahi inanmazlar” sorusuna Sâvî cevaben: “Bu delillerin tasdiki içindir” der. İman edenlerin imanlarını daha da artıracaklarını, iman etmeyenlerinse daha fazla sapıp uzaklaşacaklarını söyler.³⁸¹

2.1.2.2. Yaratılmışlara Yemin Etmemizi Yasaklarken, Allah (cc) Nasıl Mahlûkâta Yemin Edebilir?

Müfessir Sâvî, Sâffât sûresinin ilk âyetlerini tefsir ederken Sâvî der ki: Allah’tan başkasına yemin etme yasağı ile Kur’ân’da bulunan yeminlere itiraz edilemez. Çünkü insanlar Allah’tan başkasını yüceltmemeleri için, yemin etmeleri yasaklanmıştır. Allah Celle ve Alâ ise, bazı varlıklara vermiş olduğu değerden dolayı onlara yemin eder. Örneğin: “Andolsun güneşe” (Şems 91/1), “Andolsun geceye” (Leyl 92/1), “Andolsun fecre” (Fecr 89/1), “Andolsun yıldızlara” (Necm 53/1) gibi.³⁸²

Sâvî bir yerde daha bu soruyu zikredip şöyle açıklar: “Allah’tan başkasına yemin etme yasağı sadece insanlar için geçerlidir. O ise, dilediği gibi ve dilediği şeye yemin edebilir.”³⁸³

Zâriyât sûresinde ise, Allah’ın o şeylere yemin etmediğini, bilakis kendisine yemin ettiğini söyler; yani muzâfın silindiğini söyler وَ رَبِّ هَذِهِ الْأَشْيَاءِ - Bu şeylerin Rabbine yemin olsun ki (Güneşin, Ayın, Zamanın... Rabbine yemin olsun ki).³⁸⁴

³⁸⁰ Sâvî, age, III, 522.

³⁸¹ Sâvî, age, III, 468.

³⁸² Sâvî, age, III, 467.

³⁸³ Sâvî, age, IV, 377.

³⁸⁴ Sâvî, age, IV, 164.

2.1.3. Aksâmü'l-Kur'ân'ın Hikmetleri

Sâvî hâşiyesinin birçok yerinde Allah'ın Kur'ân'da yemin etmesini açıklarken, yemin ettiği şeyin ehemmiyetine ve büyüklüğüne dikkat çekmek istediğini ve aynı şekilde yemin edilen şeyin ehemmiyetini ve büyüklüğünü göstermek istediğini söyler.

Hâkka sûresinin: “*Görebiledikleriniz üzerine yemin olsun*” meâlindeki 38. âyetinin tefsirinde Allah (cc), bazı şeylere bahsettiği onur ve ehemmiyet sebebiyle onlara kendi büyüklüğüyle yemin eder. Bu yaratılmışlara olan yemini sırf onlar için değildir; bilakis onlar, Allah'ın yaratmasının izleri ve onun yaratma sıfatının göstergesidir.³⁸⁵

Yüce Allah'ın Zâriyât sûresinin ilk 5 âyetinde şu şekilde yemin etmesinin sebebi: “*Tozdurup savuranlara; yükünü yüklenenlere; kolayca süzülenlere; işleri ayıranlara andolsun ki, size vâdedilen, kesinlikle doğrudur*” yemin edinlenlerin ehemmiyetini, büyüklüğünü ve onların, Allah'ın yaratmasının büyüklüğünü ve O'nun gücünü göstermesidir.³⁸⁶

Allah (cc), Tûr sûresinin ilk 6 âyetinde: “*Tûr'a andolsun ki; satır satır yazılmış Kitab'a, yayılmış ince deri üzerine; Beyt-i Ma'mûr'a; yükseltilmiş tavana (göğe); kaynatılmış denize (andolsun ki)*” şeklinde yemin ederken, (aslında) onlardan sonra gelecek olan şeylerin azametini ve büyüklüğünü vurgulamak istemektedir: “*Rabbinin azabı mutlaka vuku bulacaktır.*” Ve de bu, yemin ettiği şeylerin azametine ve ehemmiyetine dikkat çekmek istediğindendir.³⁸⁷

Tîn sûresinin ilk 5. âyetinde Allah (cc): “*İncire, zeytine, Sina dağına, ve şu emîn beldeye yemin ederim ki, biz insanı en güzel biçimde yarattık*” bir şey için dört şeyin üzerine yemin etmesi, yemin ettiği şeyin büyüklüğünü ve mûcizeliğini vurgulamak istemesi sebebiyledir.³⁸⁸

Allah (cc) Âdiyât sûresinde: “*Harıl harıl koşanlara, nallarıyla çakarak kıvılcım saçanlara, (Ansızın) sabah baskını yapanlara, Orada tozu dumana katanlara, Derken orada bir topluluğun ta ortasına girenlere yemin ederim ki, Şüphesiz insan, Rabbine*

³⁸⁵ Sâvî, age, IV, 377.

³⁸⁶ Sâvî, age, IV, 164.

³⁸⁷ Sâvî, age, IV, 175.

³⁸⁸ Sâvî, age, IV, 526.

*karşı pek nankördür. Şüphesiz buna kendisi de şahittir ve o, mal sevgisine de aşırı derecede düşkündür” şeklinde üç şey için üç şeyin üzerine yemin eder ki, yemin ettiği şeyin büyüklüğüne ve mucizeliğine vurgu yapmak, aynı zamanda yemin ettiği şey için teşnî’ olduğuna dikkat çekmek istemektedir.*³⁸⁹

2.1.4. Aksâmü’l-Kur’ân Hakkında Sâvî’nin Yorumları

Mürselât sûresinin ilk âyetlerinde Allah (cc), *mevsûf*’u hazfedilen 5 sıfatla yemin eder. Bazıları dediler ki, her 5 sıfatta rüzgâr kastedilmiştir. Bazıları dediler ki; her 5 sıfat da melekler hakkındadır. Bazıları da ikisinin kastedildiğini söylemişlerdir.³⁹⁰

Nâziât sûresinin ilk 5 âyetinde Allah (cc), yemin eder. Fakat ilk dört yeminde neye yemin ettiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları meleklerle, bazıları yıldızlara yemin ettiğini söylemişler; 5’inci yeminde ise meleklerle yemin ettiği hususunda ittifak etmişlerdir.³⁹¹

Asr sûresinde *وَالْعَصْرِ* ile ilgili tefsirlerden biri de, Resûlullah’ın (sav) yaşadığı zamanın kastedildiğidir, tıpkı onun mekânına *لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ* “*Andolsun bu beldeye*” (Beled 90/1), ve onun hayatına - *لَعَمْرُكَ* “*Hayatına yemin olsun*” (Hicr 15/72) şeklinde yemin edildiği gibi.³⁹²

Sonunda şunu da söylemek lazım gelir ki, Sâvî Kur’ân’daki her yemini yorumlamamıştır. Mesela, Enbiyâ sûresinin 57. âyetinde bulunan yemini: *ثَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* “*Allah’a yemin ederim ki putlarınıza bir oyun oynayacağım*” hakkında herhangi bir açıklaması yoktur.³⁹³

³⁸⁹ Sâvî, age, IV, 549. Daha fazla örnek için bkz: IV, 505, 509, 512.

³⁹⁰ Sâvî, age, IV, 434.

³⁹¹ Sâvî, age, IV, 447.

³⁹² Sâvî, age, IV, 558.

³⁹³ Sâvî, age, III, 54.

2.2. ÂM VE HAS

Âm/Umûmilik, kelimenin tahsîse gitmeksizin, uygun olan bütün mânâyı ihtiva etmesidir.³⁹⁴

Sâvî'nin, bu konuyla ilgili şu hususa dikkat çekmek istediğini görüyoruz: Bazen âyetlerin genel, yani âm ifade ve anlamına, bazen de âyetlerin taşıdığı has anlamına dikkat çekmek ister; fakat o âyetler görünürde âm anlamını taşırlar. Bazen ise tam tersi olur; âm anlamını taşıyan âyetler görünürde has anlamını taşırlar. Sâvî aynı zamanda âm anlamını taşıyan, fakat diğer âyetlerle anlamı tahsîs edilen âyetlere de dikkat çekmiştir.

2.2.1. Umûmiliği Değişmeyenler

Burada âm anlamı ve ifadesi taşıyan âyetler kastedilir. Mesela, Hac sûresinin 1. âyeti: “*Ey insanlar, Rabbinizden korkun!*” bu âyetin âm/genel anlamı vardır ve bu âyetin umûmiyeti öylece kalır; yâni her insanın Rabbinden korkmasını ister.³⁹⁵

Yine Mâide sûresinin 3. âyetinde bir örnek daha vardır: “*Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, boğulmuş, vurulup öldürülmüş*” bu âyette 11 yasaktan bahsedilmektedir ve bu yasaklar tüm insanlar için geçerlidir. Âyetin anlamı âmdır ve umûmiyeti de öylece kalmalıdır; çünkü belli bir insan grubuna işaret edecek hiçbir şeyi yoktur.³⁹⁶

Aynı durumu Mâide sûresinin 97. âyetinde de görüyoruz: “*Ve Allah'ın her şeyi bilici olduğunu (sizin de anlayıp) bilmeniz içindir.*”³⁹⁷ Ondan sonra Yûnus sûresinin 44. âyetinde: “*Şüphesiz ki Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez, fakat insanlar kendilerine zulmederler*”³⁹⁸ ve Gâfir sûresinin 64. âyeti: “*Yeri sizin için yerleşim alanı yapmıştır.*”³⁹⁹ Bütün bu âyetler ve başka birçok âyet âm anlamına sahiptir.

³⁹⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 41.

³⁹⁵ Sâvî, age, III, 75.

³⁹⁶ Sâvî, age, I, 436.

³⁹⁷ Sâvî, age, I, 504.

³⁹⁸ Sâvî, age, II, 211.

³⁹⁹ Sâvî, age, III, 571.

2.2.2. Kendisiyle Husûs Murâd Edilen Umûm

Burada her ferdi kapsamayan terimler kastedilir. Ne o kelimelerin düzenlemesi açısından, ne de hükümler açısından (genellik kastedilir). Bilâkis bâzı fertler kastedilir, o fertlerden biri ile alâkalıdır.

Mesela, Âl-i İmrân sûresinin 39. âyetinde: “*Melekler ona şöyle nida ettiler*” buyrulur. Burada *melekler* ifadesi kullanılmıştır; fakat Cebrâîl (as) kastedilmiştir. Bu da şu kaideyi aklımıza getirir: *Tesmiyetu’l-hâs bismi’l-‘âm*, yani özel/has bir şeyin, umûm ifadesiyle isimlendirilmesidir. Bu da sırf ona duyulan saygıdan dolayıdır.⁴⁰⁰

Âl-i İmrân sûresinin 173. âyetinde: “*İnsanlar, (mü’minlere): Düşmanlarınız olan insanlar, size karşı asker topladılar, aman sakının onlardan!...*” buyrulur. Burada hitâp eden bir kişidir: *Na’îm b. Mes’ûd el-Eşcaî*. Fakat burada *insanlar* ifadesi kullanılıp genelleştirildi; ama burada insanlardan sadece biri kastedilmiştir. Bu görüşün doğruluğunu 175. âyet gösterir: “*İşte o şeytan.*” Sâvî bunu: *Na’îm b. Mes’ûd el-Eşcaî* olarak tefsir etmiştir.⁴⁰¹

Nisâ sûresinin 54. âyetinde: “*Yoksa onlar, Allah’ın lütfundan verdiği şeyler için insanlara hased mi ediyorlar*” buyrulur. Süyûtî, buradaki *insanlara* ifadesini *Peygamber (sav)* olarak yorumlamıştır. Sâvî de buradaki has anlamı umûm/âm olarak adlandırdığını açıklar.⁴⁰²

Enbiyâ sûresinin 1. âyeti: “*İnsanlara hesaba çekilecekler: (gün) yaklaştı*” ile ilgili olarak Mahallî der ki: “*İnsanlar Mekke ehlidir.*” Sâvî bize: “Müfessir bununla bize âm ifadesiyle işaret edildiğini fakat has’ın kastedildiğini söyler, yâni insanlar denilmiştir; lâkin Mekke ehli kastedilmiştir. Bu esbâb-ı nüzûl ile bağlantılıdır, özeti de müşriklerin şu sözleridir: “*Muhammed bizi diriltirme ve yaptıklarımızın cezası ile tehdit eder; fakat bu kesinlikle uzaktır.*” Akabinde Allah (cc): “*İnsanlara dirilme vakti yaklaştı*” buyurmuştur.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Sâvî, age, I, 250.

⁴⁰¹ Sâvî, age, I, 315.

⁴⁰² Sâvî, age, I, 369.

⁴⁰³ Sâvî, age, III, 40. Daha fazla örnek için bkz: I, 326; III, 177, 343, 387.

2.2.3. Husûsilik İfade Eden Umûmilik

Nisâ sûresinin 114. âyetinde farklı bir durum söz konusudur: “*Onların fısıldaşmalarının bir çoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyen(in fısıldaşması) müstesnâ. Kim Allah’ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa, biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz.*” Bu âyetin anlamı has değil, âmdır. Âyetin hükmü sadece daha önce zikredilen insanlar için geçerli değil, herkes için geçerlidir.⁴⁰⁴

2.2.4. Umûmilik Anlamı Taşıyan Âyetlerin Diğer Âyetlerle Tahsîs Edilmesi

Burada anlam açısından tüm bireylere hitap eden kelimeler düşünülür; fakat hükümler açısından hitap eden kelimeler kastedilmez. Bu konuda birçok örnek vardır. Neredeyse tahsîs edilmemiş hiçbir âm yoktur (مَا مِنْ عَامٍ إِلَّا وَ قَدْ خُصَّ). Burada iki tür vardır: Muttasıl ve munfasıl. Aynı âyette veya aynı âyette olmayıp, aynı bağlamda tahsis edilmiş olarak geldiği zaman muttasıl olur. Munfasıl ise ayrı veya başka yerde geldiği zaman olur. Sâvî, tahsis edilmiş muttasıl türüne çok fazla önem vermemiştir; sadece bir örnek zikretmiştir. Muhtemelen açık olduğu için ve aynı zamanda Kur’ân’da bu muttasıl türünün çok fazla örneği yoktur, Süyûtî’ye göre sadece 5 tane vardır.⁴⁰⁵ Tahsîs edilmiş munfasıl ise daha fazla dikkat çekicidir. Meselâ, Tevbe sûresinin 5. âyeti savaşıla ilgilidir: “*Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayın, onları hapsedin ve onları gözetleme yerinde oturup bekleyin!*” Bu âyet, cizye ve anlaşma âyetleriyle tahsîs edilmiştir.⁴⁰⁶

Mâide sûresinin 1. âyeti: “*Hayvanlar sizin için helâl kılındı, şu âyetle tahsîs edilmiştir: İhramlı iken avlanmayı helal saymamak üzere, (aşağıda) size okunacaklar dışında kalan hayvanlar.*”⁴⁰⁷ Bu da muttasıl türünün örneğidir.

En’âm sûresinin 103. âyeti: “*Gözler O’nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder*” âmdır, ve kuralı şudur: Fiille beraber olumsuz eki geldiği zaman âm olur; onun

⁴⁰⁴ Sâvî, age, I, 401.

⁴⁰⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 44.

⁴⁰⁶ Sâvî, age, I, 388.

⁴⁰⁷ Sâvî, age, 433-434.

hası da Kıyâme sûresinin 22. ve 23. âyetindeki Allah'ın şu sözleridir: “Yüzler vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parılayacaktır. Rablerine bakacaklardır.”⁴⁰⁸

Tevbe sûresinin 91. âyeti: “Allah ve Resûlü için (insanlara) öğüt verdikleri takdirde, zayıflara, hastalara ve (savaşta) harcayacak bir şey bulmayanlara günah yoktur” hastır ve Tevbe sûresinin 41. âyetinin; “(Ey mü'minler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır” şeklindeki ifade âm anlamını tahsis eder.⁴⁰⁹

2.3. GARÎBÜ'L-KUR'ÂN

Sözlükte, ‘kavimden olmayan’ mânasına gelen⁴¹⁰ garîb (الْغَرِيب) kelimesi, ıstılahta Kur'ân'daki ve hadislerdeki yabancı kelimeler için kullanılan bir terimdir.⁴¹¹

İmâm Beyhakî, İbn Ömer'den merfû olarak şu hadisi rivayet eder: “Kur'ân'ı iyice anlayın ve gariblerini bilmeye çalışın.” Beyhakî, aynı hadisi İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer'den mevkuf olarak rivayet etmiştir.⁴¹²

Beyhakî de, İbn Ömer de merfu olarak şu hadisi zikreder: “Kur'ân'ı okuyup mânasını anlayan kimseye, her harfî için yirmi sevap yazılır. Anlamadan okuyana da, bir harfe karşılık on sevap yazılır” ânlamındaki ve: مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَأَعْرَبَهُ كَانَ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرُونَ حَسَنَةً، وَ مَنْ قَرَأَهُ بِغَيْرِ إِعْرَابٍ كَانَ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرُ حَسَنَاتٍ (أَعْرَبَ) şeklinde. Hadiste geçen (أَعْرَبَ) fiilinin mânası, nahiv ıstılahında kullanılan i'râb mânası değildir; Kur'ân kelimelerinde mevcut olan mânayı kavramaktır.⁴¹³

Müfessir Sâvî, Kur'ân'da bulunan garîb kelimelerin ne mânaya geldiğini tefsir etmiştir. Buna dair örneklere rastlanmaktadır. Söylediğimiz gibi müfessirimizin hâşiyesi en çok dil/kelime üzerinden gitmektedir. Kelime odaklı bir tefsir olması, esere bir bakıma *Ğarîbü'l-Kur'ân* eseri olma özelliği vermektedir.

⁴⁰⁸ Sâvî, age, I, 577.

⁴⁰⁹ Sâvî, age, II, 167. Daha fazla örnek için bkz: I, 392, 532; IV, 113, 294. Ayrıca, konuyla ilgili mukâyese yapmak ve daha detaylı bilgiler için bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, II, 41-48.

⁴¹⁰ *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 647.

⁴¹¹ Cerrahoğlu, age, s. 151.

⁴¹² Süyûtî, *el-İtkân*, I, 353. Ayrıca bkz: Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, III, 547.

⁴¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 353-354. Ayrıca bkz: Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, III, 549.

Sâvî, hâşiyesinde binlerce örnekte garîb kelimelerin açıklamalarını zikretmektedir. Bu açıklamalar bazı zamanlarda detaylı iken, bazı zamanlarda geneldir. Garîb kavramları zikrederken bazen bir anlamına değinirken, bazen iki veya üç tanesinden bahsetmektedir. Sâvî, kimi zaman kaynağını zikrederken, kimi zaman da zikretmemektedir. Sonraki örneklerde bütün zikredilenler görülecektir.

Sâvî, Bakara sûresinin: سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ şeklindeki ve: “*İnsanlardan bir kısım beyinsizler*” anlamındaki 142. âyetinde سَفِيهٍ kelimesini açıklarken, iyilikten ve faydadan uzak kalan ve hem âhiret hem de dünya zararına uğrayan kişileri kapsadığını söylemektedir.⁴¹⁴

Müfessirimiz, A'râf sûresinin: فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ şeklindeki ve: “*Sen de düşmanları bana güldürme*” meâlindeki 150. âyetinde شِمَاتَةٍ kavramının düşmanın insanın başına gelecek zarardan ötürü sevinmesi anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴¹⁵

Sâvî, Şûra sûresinin: دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ şeklindeki ve: “*Rableri katında boştur*” anlamındaki 16. âyetinde دَاحِضَةٌ kelimesinin إِدْحَاضٍ kökünden geldiğini ve manasının izlâq olduğunu söylemektedir. Denilir ki: دَحَضْتُ رَجُلَهُ أَيَّ زَلَقْتُ ve burada إِنْطَالٍ anlamına geldiğini düşünmektedir.⁴¹⁶

Sü'yûtî, Bakara sûresinin: وَمَا أَهْلٌ بِهِ لَعَبْرٍ اللَّهُ şeklindeki ve: “*Allah'tan başkası adına kesileni (haram kıldı)*” anlamındaki 173. âyetinde إِهْلَالٍ kavramının sesin yükselmesi olduğunu söylemekte; Onların kendi tanrılarına tapınırken seslerini yükselttiklerini belirtmektedir. Sâvî burada bir şeyin kendi sahibi tarafından isimlendirilmesinden söz edildiğini söylemektedir. Bu nedenle اسْتَهْلَ الْمَوْلُودُ doğumda ses çıkardı anlamındadır. هِلَالٍ ise yeni ay görüldüğünde bağırıldığından dolayı öyle isimlendirildiğini zikretmektedir.⁴¹⁷

Sâvî, Rahmân sûresinin: لَمْ يَطْمِئُنْ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌ şeklindeki ve: “*Bunlardan önce onlara ne insan ne de cin dokunmuştur*” anlamındaki 56. âyetinde طَمَتْ kelimesinin anlamını söylerken: Bakirenin kanamasına işaret eden cinsel ilişkiye işaret ettiğini, daha

⁴¹⁴ Sâvî, age, I, 106.

⁴¹⁵ Sâvî, age, II, 63. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 198; Feyyûmî, age, s. 123.

⁴¹⁶ Sâvî, age, IV, 13. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 828; Feyyûmî, age, s. 72.

⁴¹⁷ Sâvî, age, I, 129. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 1385; Feyyûmî, age, s. 244-245.

sonra her ilişki için kullanılmaya başlandığını zikretmektedir. Bu âyette manası ise: onlarla ilişkiye girmeden önce hiç kimseyle ilişkiye girmeyenler şeklindedir.⁴¹⁸

Müfessirimiz, Bakara sûresinin: إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا şeklindeki ve: “Bir şey dilediğinde” anlamındaki 117. âyetinde قَضَىٰ kavramının وَفَىٰ manasına gelebildiğini, denilir ki قَضَىٰ kavramının manasında وَفَاهُ borcunu kapattı anlamda olduğunu ve aynı zamanda إِرَادَةٌ iradet manasında gelebileceğini ve bu âyette işaret edilen manasının da bu olduğunu söylemektedir.⁴¹⁹

Sâvî, Yûsuf sûresinin: ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ şeklindeki ve: “Sonra bunun ardından da bir yıl gelecek ki, o yılda insanlara (Allah tarafından) yardım olunacak” anlamındaki 49. âyetinde يُغَاثُ kelimesinin غَوَّثَ kökünden geldiğini yani فَرَجَ kurtuluşa ermek ve meşakkatın gitmesi, veya غِيْثٌ kökünden gelip yağmur anlamına geldiğini söylemektedir.⁴²⁰

Müfessirimiz, Mâide sûresinin: أَجَلَّتْ لَكُمْ بَيْمَةٌ الْأَنْعَامِ... şeklindeki ve: “Sizin için hayvanlar helal kılındı...” anlamındaki 1. âyetinde بَيْمَةٌ kelimesinin manasını anlatırken Kâmûs yazarını zikretmektedir. Behîme dört ayaklı her türlü varlıktır. Kavâim ise tanınması zor olan, velevki deniz hayvanı bile olsa bütün hayvanları kapsayan bir kavramdır.⁴²¹

Sâvî, Tevbe sûresinin: لَوْلَا إِلَٰهٌ وَ هُمْ يَجْمَعُونَ şeklindeki ve: “Koşarak o tarafa yönelip giderlerdi” anlamındaki 57. âyetinde işaret ederek: Misbâh’ta gelmiş: جَمَعَ الْفَرَسُ جَمَعَ الْفَرَسُ . اسْتَعْصَى حَتَّى غَلَبَهُ.⁴²² manasında ki, بَرَآكِيهِ يَجْمَعُ

Müfessir Sâvî, Hicr sûresinin: فَإِنَّكَ رَجِيمٌ şeklindeki ve: “Artık kovuldun”, meâlindeki 34. âyetinde der ki: yani مَرْجُومٌ ve رَجِمَ kelimesi Kamûs’ta yazıldığı gibi: لَعْنٌ - lanet, شَتْمٌ - küfür, طَرْدٌ - kovulma, هَجْرَانٌ - terk etme, anlamlarını ifade etmektedir.⁴²³

⁴¹⁸ Sâvî, age, IV, 225. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 220; Feyyûmî, age, s. 143.

⁴¹⁹ Sâvî, age, I, 91. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 1708; Feyyûmî, age, s.193.

⁴²⁰ Sâvî, age, II, 301. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 222; Feyyûmî, age, s. 173-174.

⁴²¹ Sâvî, age, I, 433. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 1398.

⁴²² Sâvî, age, II, 150. Ayrıca bkz: Feyyûmî, age, s. 41.

⁴²³ Sâvî, age, II, 383. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 1435. Daha fazla örnek için bkz: I, 12, 13, 14, 26, 29, 34, 35, 46, 48, 49, 53, 57, 66, 68, 69, 87, 99, 134, 136, 207, 223, 263, 278, 289, 292, 298, 328, 376, 387, 395, 520, 530, II, 13, 24, 29, 130, 136, 139, 294, 334-335, 432, 487, 559, III, 8, 70, 118, 122, 312, 255, 338-339, 425, 482, 512, 523, 525, 548, 597, IV, 14, 77-78, 114, 115, 175, 358, 414, 493, 511.

Zikredilmesi gereken bir diğer şey ise, müfessirimiz Kur'ân'ın garîb kelimeleri dışında Celâleyn yazarları tarafından zikredilen ve anlaşılmayan kelimeleri zikretmektedir. Örnek olarak:

Âl-i İmrân sûresinin 12. âyetinin sebebi nuzûlünü zikrederken Sâvî, أَغْمَار ağmâr kelimesinin çoğulunun غَمْر olduğuna söylemektedir. Daha sonra onu anlatırken dammeli olduğu söylemekte ve: Bunun *nasihat almayan kişi* olduğunu, yani *cahil*, kesre ile olduğunda *nefret*, fetha veya sükûn ile geldiğinde *şiddet* manasında olduğunu, iki fetha ile olunca دَسَم yağ anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴²⁴

Süyûtî, A'râf sûresinin: وَ جَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ şeklindeki ve: “İsrâîloğullarını denizden geçirdik” anlamındaki 138. âyetinde جَاوَزْنَا kelimesini abernâ عَبْرًا ile açıklamaktadır. Sâvî diyor ki: *abere* عَبْر kelimesinin manası, bir taraftan öbürüne geçmek demektir.⁴²⁵

Mahallî, Rûm sûresinin: اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ şeklindeki ve: “Sizi güçsüz yaratan Allah'tır” anlamındaki 54. âyetinde ضَعْف kelimesini burda مَاءٌ مَهِين kavramı ile açıklamaktadır, Sâvî ise مَهِين kelimesini حَقِير hor görülen, ضَعِيف zayıf olan ve قَلِيل ufak olarak açıklamaktadır.⁴²⁶

Mahallî, Zuhurf sûresinin: يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ şeklindeki ve: “Onlara altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır” meâlindeki 71. âyetinde صِحَاف kavramını: قِصَاع ile yorumlamaktadır. Sâvî ise bunun قِصْعَة kelimesinin çoğulu olduğunu ve onun da on kişinin doyabileceği kap olduğunu söylemektedir. Ondan büyük جَفْنَة'dir. صَحْفَة ise beş kişinin doyabileceği bir kap olduğunu, مَأْكَلَة ise sadece iki veya üç kişinin doyabileceği kap olduğunu zikretmektedir.⁴²⁷

⁴²⁴ Sâvî, age, I, 233. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 580-581; Feyyûmî, age, s. 172.

⁴²⁵ Sâvî, age, II, 56. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 558; Feyyûmî, age, s. 148.

⁴²⁶ Sâvî, age, III, 328. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 1595.

⁴²⁷ Sâvî, age, IV, 49-50. Ayrıca bkz: Fîrûzâbâdî, age, s. 1067; Feyyûmî, age, s. 40, 147. Daha fazla örnek için: I, 120, 170, 605; II, 25, 74, 216, 264, 337, 348, 389, 430, 497, 532, 533, 536, 537, 540, 541, 542, 543, 549, 564, 569; III, 90, 91, 107, 186, 195, 244, 257, 327, 416, 425, 428, 460, 469, 470, 475, 491, 533, 537; IV, 153, 422, 437, 495, 521.

2.3.1. Kur'ân'da Arapça Olmayan Kelimeler

Kur'ân'da Arap lügatı dışında kelimeler bulunup bulunmadığı konusunda, âlimler farklı görüşlere sahiptir. İmâm Şâfiî başta olmak üzere, İbn Cerîr et-Taberî, Ma'mer b. el-Musennâ,⁴²⁸ Ebu Bekr el-Bâkılânî,⁴²⁹ İbn Fâris ve birçok âlim, Yûsuf sûresinin 2. âyetinde: “*Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik*” ve Fussilet sûresinin 44. âyetinde: “*Eğer biz onu, yabancı dilde bir Kur'ân kılsaydık, diyeceklerdi ki: Âyetleri tafsilatlı şekilde açıklanmalı değil miydi? Arab'a yabancı dilden (kitap) olur mu?*” âyetlerine dayanarak, Kur'ân'da yabancı asıllı kelimelerin olmadığı görüşündedirler.⁴³⁰

Diğer âlimlere göre, Kur'ân'da yabancı asıllı kelimeler bulunmaktadır. Yûsuf 2. âyete: Arapça olmayan bazı kelimelerin Kur'ân'da bulunması, Kur'ân'ı Arapça olmaktan çıkartmayacağı şeklinde te'vil yapmışlardır. Fussilet 44. âyetine ise; siyaktan anlaşıldığına göre, “*Söz a'cemî, muhatap Arap mıdır?*” anlamına gelmiştir. Bunun yanında nahivcilerin İbrâhîm kelimesindeki gayri munsarıflık illetini, ucmelik ve alemlikte kabul etmelerini, kendilerine delil olarak dile getirdiler. Ancak bu delil olarak kabul edilemez; çünkü alem olan özel isimler ihtilaf konusu değildir.⁴³¹

Müfessir Sâvî, hâşiyesinde Kur'ân'da Arapça olmayan kelimeler konusuna da yer vermektedir. Bu konu ile ilgili analizinde, âlimler arasında görüş farklılığı bulunduğu ve Sâvî'nin Kur'ân'da tartışma konusu olan yabancı kökenli kelimeler konusunda geliştirdiği bir yöntem bulunduğu fark edilmektedir.

2.3.1.1. Sâvî'nin Kur'ân'da Arapça Olmayan Kelimeler Konusundaki Görüşü

Yûsuf sûresinin: “*Anlayasınız diye Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik*” anlamındaki 2. âyetini tefsir ederken müfessirin bu konuyla alakalı görüşü net bir şekilde görülmektedir. Yukarıda adı geçen âyeti yorumlarken müfessir, Kur'ân'ın Arapça olarak indirildiğini ve Arapça olmayanların içinde bulunmadığını açıklamaktadır. Bundan sonra سَجَّالٌ، مَشْكَاةٌ، سَجَّالٌ gibi ve Kur'ân'da yer alan kelimelerin

⁴²⁸ Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve nesep âlimi, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824)

⁴²⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013) Jnlü Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî.

⁴³⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 427.

⁴³¹ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 428. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 427–444.

Arapça olmadığı sorusuna cevap vermektedir. Bunlar gibi kelimelerin Arapça'nın mensup olduğu dil ailesine mensup dillerden kaynaklandıklarını açıklamaktadır. Âyette “*Arapça bir Kur'ân*” ifadesi, üslup ve dil yapısı olarak Arapça olduğu anlamına gelmekte ve bazı kelimelerin Arapça olmayabildiğini ifade etmektedir. Söz konusu kelimeler, Arapça kelime yapısına uygun veya aykırı olabilmektedir.⁴³²

Yukarıda belirlenen görüşünü hâşiyesinde birkaç kez tekrarlamıştır. Bakara sûresinde yer alan جَبْرِيل kelimesinin, âlimlerin çoğuna göre yabancı kökenli olduğunu ifade etmektedir.⁴³³

Âl-i İmrân sûresinin 3. âyetinde yer alan التَّوراة ve الإنجيل kelimelerinin Arapça şekil bilgisi kurallarına göre türetilmiş olmadığını ve İbranice isimler olduğunu açıklamaktadır.⁴³⁴

Bakara sûresinin 102. âyetinde yer alan هَارُوت ve مَارُوت kelimelerinin isim çekimleri yapılmasının mümkün olmadığını ifade ederek, yabancı kökenli kelimeler olmasından kaynaklandığını izah etmektedir.⁴³⁵ Aynı sûrenin 124. âyetinde yer alan *İbrâhîm* kelimesinin yabancı bir kelime olduğunu söylemektedir.⁴³⁶ Mâide sûresinin 82. âyetinde yer alan *kissîsîn* kelimesinin yabancı kökenli olmasına rağmen, Arapça kurallarına uygun çekilmekte ve bir şekilde Arapçalaştırılmıştır.⁴³⁷

Kasas sûresinin 76. âyetinde yer alan قَارُون kelimesinin isim çekimi yapılması mümkün değildir; çünkü hem özel isim, hem de yabancı kökenlidir.⁴³⁸ Aynı zamanda Lokmân sûresinin 123. âyetinde yer alan الْيَاس kelimesi, Araplar tarafından kullanılan yabancı kökenli özel isimdir.⁴³⁹

Sü'yûtî, Bakara sûresinin “*Ey iman edenler, ‘Râ'inâ’ demeyin, ‘unzurna’ deyin*” anlamındaki 104. âyetinde yer alan رَاعِنَا kelimesini yorumlarken, *râ'inâ* kelimesinin emir kipi olduğunu ve söz konusu kelimenin Yahudilerin dilinde الرَّوْعَةَ kelimesinden

⁴³² Sâvî, age, II, 280-281.

⁴³³ Sâvî, age, I, 77.

⁴³⁴ Sâvî, age, I, 228.

⁴³⁵ Sâvî, age, I, 81.

⁴³⁶ Sâvî, age, I, 94.

⁴³⁷ Sâvî, age, I, 492.

⁴³⁸ Sâvî, age, III, 287.

⁴³⁹ Sâvî, age, III, 487.

türetmiş ve küfür anlamına geldiğini açıklamaktadır. İlk kelimenin aslında abartma amaçlı kullanıldığını ve ikinci kelimenin aptallık ve bilgisizlik olduğunu izah etmektedir. Sâvî, bir seçenek daha sunarken İbranice ve Süryanice *إِسْمَعُ لَا سَمِعْتَ* “*Duy duymayasın*” anlamının var olduğunu ekleyerek, Süyûtî’nin kelimenin Arapça olduğu görüşüne katılmaktadır.⁴⁴⁰

2.3.1.2. Diğer Âlimlerin Kur’ân’da Arapça Olmayan ve Görüş Ayrılığına Yol Açan Kelimeler Konusundaki Görüşleri

جَبْرِيل ismi ise genel görüşlere göre meleklerin rehberi için kullanılan yabancı kökenli bir isim olup, türetilmiş değil ve isim çekimi yapılmamaktadır. Bu görüş dışındaki başka görüşlere göre bu isim, *جَبْرُوت* kelimesinden türetilmiş ve sırları bilen anlamına gelmektedir. Diğer görüşe göre bu isim, iki isimden oluşan birleşik isimdir. İbn Abbâs’tan (ra) aktarılan rivayete göre *جَبْر* kelimesi *kul* anlamına ve *إِيل* kelimesi *Allah* anlamına gelerek, birleşik olarak “*Allah’ın kulu*” anlamına gelmektedir. Aynı rivayete göre *مِيكَ* kelimesi *kul* anlamına ve *إِيل* kelimesi *Allah* anlamına gelerek, birleşik olarak “*Allah’ın kulu*” anlamına gelmektedir.⁴⁴¹

Âl-i İmrân sûresinin 3. âyetinde yer alan *الْإِنْجِيل* ve *التَّوْرَةِ* kelimeleri hakkında ise âlimlerin görüş ayrılıkları vardır. Görüş ayrılığının konusu, bu kelimelerin türetme ve isim çekimi yapılması mümkün olup olmadığı ve yabancı kökenli kelime olup olmadığıdır. Bazılarına göre Tevrât kelimesi *وَرِي* - *فَدَحَ* - *إِذَا* ifadesinden türetilmiş ve *ateş ortaya çıktığında* anlamına gelmektedir. Tevrât’ın karanlıktan aydınlığa götüren ışığa sahip olmasından Tevrât adını almıştır. Bazılarına göre İncîl kelimesi, *genişleme* anlamına gelen kelimeden türetilmiştir ve bu yüzden *العَيْنِ النُّجْلَى* adını almıştır. İncîl, Tevrât’a nazaran daha esnektir; çünkü Tevrât’ta yasaklanan bazı şeylere İncîl’de izin verilmiştir.⁴⁴²

Bazılarına göre Âl-i İmrân sûresinin 39. âyetinde yer alan *يَحْيَى*, kelimesi, fiilden isim yapım ekleriyle isim olmuş ve özel isim olduğundan isim çekim ekleri alamaz.

⁴⁴⁰ Sâvî, age, I, 83.

⁴⁴¹ Sâvî, age, I, 77.

⁴⁴² Sâvî, age, I, 228.

Bazılarına göre bu yabancı kökenli bir isimdir ve alemlik açısından isim çekimi yapılması mümkün değildir.⁴⁴³

Sâvî'nin anlattığına göre âlimler, Kehf sûresinin 107. âyetinde yer alan فِرْدَوْس kelimesi konusunda ihtilaf etmiştir. Bazılarına göre bu Arapça kelimedir; bazılarına göre yabancı kökenli bir kelimedir. Bazılarına göre Rumca, bazılarına göre Farsça ve bazılarına göre Süryanice bir kelimedir.⁴⁴⁴

Hac sûresinin 40. âyetinde yer alan صَلَوَات kelimesi صَلَاة kelimesinin çoğuludur. Bazılarına göre bu isim Arapçalaştırılmış ve kelimenin kökü, musallâ (مُصَلَّى) anlamına gelen İbrinice صَلَوَات kelimesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁴⁵

Nûr sûresinin 35. âyetinde yer alan مِشْكَاة kelimesi konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Bazılarına göre Arapça kelimedir; ama bazılarına göre Arapçalaştırılmış, ama Habeş dili kökenlidir.⁴⁴⁶

Lokmân sûresinin 12. âyetinde yer alan Lokmân isimi konusunda ciddi tartışma ortaya çıkmıştır. Bazılarına göre yabancı kökenli isim ve bu yüzden isim çekiminin tam yapılması mümkün değildir. Bazılarına göre Arapça isimdir; ama isim çekiminin tam yapılması, alemlik ve *elif* ile *nûn* eklerinden dolayı mümkün değildir.⁴⁴⁷

2.4. VÜCÛH VE NEZÂİR

Vücûh, değişik mânalarda kullanılan tek kelimeye verilen isimdir; bunun misali ümmet kelimesidir. Nezâir ise, birbirine benzeyen kelimeler demektir. Bir zayıf görüşe göre: nezâir kelimelerde, vücûh ise mânada kullanılmaktadır.⁴⁴⁸

Bazı âlimler bunu, Kur'ân'ın mûcize olduğuna işaret eden delillerden biri saymıştır. Çünkü Kur'ân'da bir kelime, yirmi mânaya geldiği gibi, daha az veya daha

⁴⁴³ Sâvî, age, I, 251.

⁴⁴⁴ Sâvî, age, II, 554.

⁴⁴⁵ Sâvî, age, III, 92.

⁴⁴⁶ Sâvî, age, III, 149.

⁴⁴⁷ Sâvî, age, III, 333.

⁴⁴⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 445.

çok mânaya da gelmekte; insanların kelamında ise, böyle bir mânâ zenginliği asla bulunmamaktadır.⁴⁴⁹

Mukâtil, kendi kitabının başlangıcında şu merfû hadisi zikreder: “*Hiç bir insan Kur’ân’daki bütün vecihleri bilmeden, gerçek mânada fakîh olamaz.*” Ebû Derdâ’dan mevkûfen şu ibare ile nakledilmiştir: “*Hiç kimse gerçek mânada Kur’ân’ı anlayamaz.*”⁴⁵⁰ Bazı ulema bu hadisi şu şekilde anlamışlardır: Kur’ân’ı tam mânasiyle anlamak isteyen kimse, önce bir kelimenin farklı mânalarının var olduğunu bilmeli, aralarında bir tenakuz olmadıkça bunlardan birini seçmelidir. Diğer ulema: Kelimenin zâhirî tefsirine bağlı kalmaksızın, bâtinî mânalardan birini kullanmak, şeklinde açıklamışlardır.⁴⁵¹

Müfessir Sâvî, hâşiyesinde bazen Kur’ân ilimlerinin bu çok önemli bölümüne dikkat etmiştir. Çok sık olmamasına rağmen, vücûh ve nezâir örneklerine de rastlayabiliriz.

2.4.1. Vücûh ile İlgili Örnekler

Âl-i İmrân sûresinin 160. âyetinde geçen: *إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ... “Allah size yardım ederse...”* ifadesi hakkında Sâvî der ki: *نَصْر* kelimesi *إِعَانَة* –yardım anlamına da gelebilir, tıpkı bu âyette geçtiği gibi. Yine *جمع* anlamına gelebileceğini de söyler; tıpkı Hûd sûresinin 63. âyetinde geçen: *فَمَنْ يَنْصُرُنِي مِنَ اللَّهِ إِنْ عَصَيْتُهُ “O’na âsi olursam beni Allah’tan kim korur...”* ifadesinde olduğu gibi. Ayrıca *إِنْتِقَام* anlamına da gelebilir; Kamer sûresinin 10. âyetinde olduğu gibi: *فَدَعَى رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَأَنْتَصِرُ “Rabbine: Ben yenik düşütüm, sen intikam al, diyerek yalvardı.”*⁴⁵²

Nisâ sûresinin 24. âyetinde geçen: *وَالْمُحْصَنَاتُ “Evli kadınlar”* kelimesi *تَزَوُّج* anlamında kullanılabilir. Aynı zamanda *حُرِّيَّة* anlamında da kullanılabilir; tıpkı Nisâ sûresinin 25. âyetinde geçtiği gibi: *وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ “İçinizden evlenmeye gücü yetmeyen kimse.”* Ve *إِسْلَام* anlamında da kullanılabilir; tıpkı Nisâ sûresinin 25. âyetinde geçtiği gibi: *فَإِذَا أَحْصَنَ “Evlendikten sonra”* *عِفَّة* iffet anlamında da

⁴⁴⁹ Süyûtî, age, I, 445.

⁴⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, age, VI, 142.

⁴⁵¹ Süyûtî, age, I, 445-446.

⁴⁵² Sâvî, age, I, 309.

kullanılabilir, tıpkı: مُحْصَنَاتٍ غَيْرِ مُسَافِحَاتٍ “İffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost da tutmamaları” âyetinde olduğu gibi.⁴⁵³

Âl-i İmrân sûresinin 152. âyetinin tefsîrinde: إِذْ تَحْسُونَهُمْ بِإِذْنِهِ “Siz Allah’ın izni ile düşmanlarınızı öldürürken” ifadesi geçmektedir, Sâvî bununla ilgili der ki: حَسَّ kelimesi عَلِمَ - bilmek, وَجَدَ - bulmak, طَلَبَ - aramak, قَتَلَ – öldürmek, anlamlarını taşıyabilir ve bu âyette özellikle bu son anlamı kastedilir.⁴⁵⁴

Sâffât sûresinin 28. âyeti: قَالُوا إِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ “Siz bize sağdan geldiniz derler” ile ilgili Sâvî بَمِينِ kelimesinin قَسَمَ - yemin, يَدَ - el, قُوَّةَ - kuvvet, دِينَ - din, خَيْرَ – hayır anlamlarına gelebileceğini söyler ve bu âyet bütün bu anlamları taşıyabilir.⁴⁵⁵

Âl-i İmrân sûresinin 8. âyetinde: وَ هَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً “Bize tarafından rahmet bağışla” geçen رَحْمَةً kelimesi تَنْبِيْتٍ – tespit, olarak anlaşılmıştır. Başka yerlerde ise مَطَرٌ - yağmur veya غُفْرَانٌ – af, olarak anlaşılabilir.⁴⁵⁶ Âl-i İmrân sûresinde bu kelimenin Cennet anlamına geldiği anlaşılır.⁴⁵⁷

2.4.2. Nezâir ile İlgili Örnekler

Mü’minûn sûresinin 45. âyetinde geçen: سُلْطَانٌ مُبِينٌ “Apaçık bir ferman” ifadesi hakkında, Sâvî, buradaki مُعْجَزَاتٍ kelimesini açıklarken, her ne kadar bu kelimenin ismi آيَاتٍ ise, ismi سُلْطَانٍ da olabilir, der.⁴⁵⁸

Müfessirimiz, Zümer sûresinin 42. âyeti ile alakalı olarak; Sâvî, رُوحٌ ve نَفْسٌ kelimelerinin aynı anlamda olduğunu söyler.⁴⁵⁹

Fussilet sûresinin 49. âyeti ile ilgili olarak; قُنُوطٌ ve يَوْسُ kelimleri eş anlamlıdır ve onların peşpeşe gelmelerinin amacı tasdîktir, der.⁴⁶⁰

Fussilet sûresinin 51. âyeti ile ilgili olarak: ذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ “Fazla yalvarıp durur” عَرِيضٌ kelimesi فَازِلٌ, çok anlamındadır; طَوْلٌ kelimesi gibidir; o da فَازِلٌ anlamına gelir.

⁴⁵³ Sâvî, age, I, 351.

⁴⁵⁴ Sâvî, age, I, 303.

⁴⁵⁵ Sâvî, age, III, 472-473.

⁴⁵⁶ Sâvî, age, I, 231.

⁴⁵⁷ Sâvî, age, I, 284. Daha fazla örnek için bkz: I, 157, 209, 284; III, 128, 556; IV, 9, 606, 607.

⁴⁵⁸ Sâvî, age, III, 116.

⁴⁵⁹ Sâvî, age, III, 537-538.

⁴⁶⁰ Sâvî, age, III, 597.

Denir ki; *Fazla/çok konuştu/konuşmayı uzattı* أَطَالَ فُلَانٌ كَلَامًا ve *çok fazla dua etti/duayı uzattı* أَعْرَضَ فِي الدُّعَاءِ إِذَا أَكْثَرَ.⁴⁶¹

Müfessirimiz, Zâriyât sûresinin 2. âyetinde: فَالْحَامِلَاتُ وِقْرًا “Yükünü yüklenenlere” حَمْلٌ ve ثِقَلٌ, kelimeleri aynı manayı taşırlar, açıklamaktadır.⁴⁶²

Yine Sâvî, Necm sûresinin 2. âyetinde: مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَى “Arkadaşınız sapmadı ve bâtıla inanmadı” ضَلَّ ve غَوَى kelimelerini tefsir ederken diyor ki: “Bir görüşe göre bu kelimeler aynı manayı taşır.”⁴⁶³

2.5. MÜBHEMÂTÜ’L-KUR’ÂN

Kur’ân metninde bazı lafızlar müphem olarak vasıflandırılır. Bu başlık altında, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen zamirler, ism-i işaretler, ism-i mevsuller, cins isimler, belirsiz mekân zarfları, belirsiz zaman zarfları ve belirsiz miktar bildiren kelimeler incelenir.⁴⁶⁴

Selef uleması müphemata büyük bir ehemmiyet göstermiştir. Meşhur tâbiîn âlim İkrime, Nisâ 100. âyette zikredilen: “Allah ve Resûlü yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok güzel yer ve bolluk (imkân) bulur. Kim Allah ve Resûlü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükâfatı Allah’a düşer” kişinin kim olduğunu, 14 sene aramıştır. Ancak, Allah’ın ilmini Zatına sakladığı müphemden söz etmek, kulun vazifesi değildir. Ve müphem âyetlerde reye yer verilmez; bu konu sadece ve sadece nakle dayanır.⁴⁶⁵

Kelimenin müphem olmasını gerektiren sebepler şunlardır: 1. Başka bir âyette açıklandığı için beyanı ihmal edilmiştir. 2. Şöhretinden dolayı belli olması. 3. Daha müessir olması için ismin gizli tutulması. 4. İsmen açıklanmasında bir fayda bulunmaması. 5. Tayin edilenin aksine, has bir mâna taşımamakla birlikte âm mânaya

⁴⁶¹ Sâvî, age, III, 598.

⁴⁶² Sâvî, age, IV, 164.

⁴⁶³ Sâvî, age, IV, 186.

⁴⁶⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 149; Serinsu, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl’ün Rolü*, s. 156.

⁴⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1089-1091.

işaret etmesi. 6. İsmi zikretmeden tazim mânası eden bir vasfını belirtmektir. 7. Noksanlık sıfatıyla tahkir etmektir.⁴⁶⁶

Sâvî, hâşiyesinin yaklaşık yüz yerinde müphem âyetlerin ne anlama geldiğini açıklayarak bu konuya önem verdiğini göstermiştir. Söz konusu müphem âyetleri açıklayarak kaynakları vermemekte, ama açıklamalarında âyetin inme sebebini, hadisleri, sahâbe ve tabiîn rivayetlerini ve isrâiliyât kullandığı açıkça görülmektedir. Bununla ilgili aşağıda birkaç örnek bulunmaktadır:

Süyûtî, Bakara sûresinin: “*İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta böylesi kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah’ı şahit tutar. Hâlbuki o, hasımların en yamanıdır*” anlamındaki 204. âyetini yorumlayarak, burada kastedilen kişinin, Peygamber’in huzurunda kendini Allah’a inanan, Peygamber’i seven olarak tanıtan Ahnes b. Şerîk olduğunu söylemekte ve söz konusu kişinin Peygamber’in sohbetlerine yaklaşılmaya çalıştığından, Allah’ın bu âyeti vahyettiğini açıklamaktadır.⁴⁶⁷

Âl-i İmrân sûresinin: “*İmrân’ın karısı şöyle demiştir...*” anlamındaki 35. âyetinde yer alan kadının, Zekeriyâ’nın (as) eşi İşâ bint Fâkûd’un kızkardeşi olan Hana bnt. Fâkûd olduğunun düşünüldüğünü söylemektedir.⁴⁶⁸

Sâvî, Nahl sûresinin: “*Kur’ân’ı ancak ona bir insan öğretiyor*” anlamındaki 103. âyetinde yer alan kişinin Âmir b. el-Hadramî’nin kölesi Cebr olduğunu düşünmektedir. Ama diğerleri, Mekke’de kılıç yapmayı bilen, dillerinde Tivrât ve İncîl okuyabilen, Peygamber tarafından geçmiş peygamberlerin mesajını alabilmesi için ziyaret edilen Cebr ve Yesâr olduğunu zannetmektedir. Rivayetlere göre, Peygamber tarafından ziyaret edilen kişi kim olursa olsun, bu kişi İslâm’ı kabul etmiştir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1089-1091.

⁴⁶⁷ Sâvî, age, I, 155.

⁴⁶⁸ Sâvî, age, I, 247.

⁴⁶⁹ Sâvî, age, II, 433.

Meryem sûresinin: “*İnsan der ki: Öldüğüm zaman sahir diri olarak kabrimden çıkarılacak mıyım?*” meâlindeki 66. âyetinde yer alan *insan* kelimesinin, âyetin inme sebebi olan Übeyy b. Halef veya Velîd b. Mugîre anlamına geldiği düşünülmektedir.⁴⁷⁰

Mahallî, Yâsîn sûresinin: “*Onlara, şu şehir/köy halkını misal getir: Hani onlara elçiler gelmişti*” anlamındaki 13. âyetinde yer alan *şehir/köy* kelimesinin Antakya olduğunun düşünüldüğünü söylerken Sâvî, Rumeli diyarında bulunan bir şehre ve *elçiler* kelimesiyle Îsâ’nın (as) temsilcilerinin kastedildiğini düşünmektedir.⁴⁷¹

Yine Mahallî, Gâfir sûresinin: “*Firavun ailesinden olup, imanını gizleyen bir mü’min adam şöyle dedi*” anlamındaki 28. âyetinde söylenen mü’min adamın Firavun’un amcasının oğlu olduğunu düşünmekte; fakat Sâvî söz konusu mü’min adamın Hezekiel veya Şem’un adlı bir kişi olduğunu düşünüp bununla ilgili rivayet aktarmaktadır.⁴⁷²

Necm sûresinin: “*Onu güçlü kuvvetli biri (Cebrîl) öğretti*” anlamındaki 5. âyetinde belirtisiz zamirin anlamının Allah veya Cibrîl olduğu düşünülmektedir.⁴⁷³

Mesed sûresinin: “*Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi*” anlamındaki 2. âyetinde şahıs zamirinin anlamının ‘Uteybe olduğu; “*kazandıkları*” kelimesinin anlamının da, İslâm’ı kabul eden iki oğlu ‘Utbe ve Mu’tib oldukları düşünülmektedir.⁴⁷⁴

2.6. MÜCMEL – MÜBEYYEN

Mücmel, delâlet ettiği mânası açık bir şekilde anlaşılmayan kelimelerdir. Bu tür kelimeler, Kur’ân-ı Kerîm’de bulunmaktadır. Fakat, Davûd ez-Zâhirî bu görüşe katılmamaktadır. Mücmel kelimelerin devamlı olarak mücmel kalıp kalmayacağı

⁴⁷⁰ Sâvî, age, II, 576.

⁴⁷¹ Sâvî, age, III, 445.

⁴⁷² Sâvî, age, III, 561.

⁴⁷³ Sâvî, age, IV, 186.

⁴⁷⁴ Sâvî, age, IV, 585. Daha fazla örnek için bkz: I, 20, 50, 53, 54, 58, 59, 66, 69, 72, 119, 120, 131, 164, 165, 168, 191, 201, 281, 364, 365, 369, 388, 454, 481, 486, 546; II, 22, 28, 30, 39, 42, 51, 58, 67, 70, 73, 167, 283, 284, 285, 363, 387, 413, 436, 437, 496, 538, 543, 544, 546, 558; III, 26, 44, 47, 55, 56, 302, 366, 367, 368, 399, 402, 454, 459, 554, 597; IV, 11, 46, 51, 64, 73, 117, 125, 128, 169, 193, 319, 342, 415, 435, 448, 498, 505, 506, 510.

mesalesinde farklı görüşlere sahiptir. Bu görüşlerin en sağlamı mükellefin, mücmel ifadelerle amel etme zorunda bulunmayışıdır.⁴⁷⁵

Âyetlerdeki mücmellik çeşitli sebeplerden dolayı olabilmektedir: lafzın müşterek oluşu, hazif, zamirin merciinde farklılık, atıf veya istinaf olma ihtimali, kelimenin garip oluşu, kelimenin az kullanılışı, takdim veya tehir, harfleri değişen kelimelerin başka kelimeye kalbedilmesi, sözü zahiren bir cümleye bağlamak için, tekrar etmek.⁴⁷⁶

Mücmelliği açıklayan kelimeye mübeyyen denir. Mübeyyen kelimeler muttasıl (mücmellikten hemen sonra zikredilen mübeyyen) veya munfasıl (mücmelikten hemen sonra zikredilmeyen mübeyyen) olmak üzere iki kısma ayrılır.⁴⁷⁷

Sâvî'nin hâşiyesinde mücmel ve mübeyyen âyet örnekleri bulunmakta, fakat mübeyyen âyetler için *tafsîl* veya *beyân* terimlerini kullandığı fark edilmektedir. Örnekleri şunlardır:

Bakara sûresinin 229. âyetinde: “*Boşanma iki defadır*” diye söylenmektedir. Sâvî, üçüncü boşanmanın Bakara sûresinin: “*Eğer erkek kadını (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması kendisine helâl olmaz*” meâlindeki 230. âyetinde anlatılmış olduğunu açıklamaktadır. Bu görüş, “*ya da güzellikle salıvermektir*” anlamındaki âyete dayanan görüşten daha doğrudur; çünkü ikinci boşanmadan sonra tekrar onunla evlenmemesi anlamına gelebilir ve birinci boşamadan sonra erkek aynı eşiyle tekrar evlenip evlenmemesi konusunda karar verebilir. Aynı şekilde ikinci boşanmadan sonra karar verebilir. Sâvî, “*Kadınlara verdiklerinizde (boşanma esnasında) bir şey almanız size helâl olmaz*” anlamındaki âyetini, Nisa sûresinin: “*onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız...*” anlamındaki 20. âyetiyle tefsir etmektedir.⁴⁷⁸

Sâvî, Maide sûresinin: “*Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, boğulmuş...*” anlamındaki 3. âyetin aynı sûrenin mücmel olan 1. âyetinde yer alan “*Size okunacaklar dışında kalan hayvanlar, sizin için helâl kılındı*” içeriğinin mübeyyen âyeti

⁴⁷⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 693.

⁴⁷⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 693 – 694.

⁴⁷⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 694 – 695.

⁴⁷⁸ Sâvî, *age*, I, 175.

olduğunu açıklamaktadır. Burada 10'ü yenilebilen ve biri yenilemez olmak üzere toplam 11 yasaktan bahsedilmektedir.⁴⁷⁹

Zümer sûresinin: “*Herkes ne yaptıysa, karşılığı tastamam verilir...*” anlamındaki 70. âyeti mücmel âyet iken, aynı sûrenin: “*O küfredenler, bölükler halinde Cehennem’e sürülür. Nihayet oraya geldikleri zaman kapıları açılır, bekçileri onlara: Size, içinizden Rabbinizin âyetlerini okuyan ve bugüne kavuşacağınızı ihtar eden peygamberler gelmedi mi? derler. Evet geldi, derler ama azap sözü kâfirlerin üzerine hak olmuştur*” anlamındaki 71. âyeti, onun mübeyyen âyetidir.⁴⁸⁰

Müfessirimiz, Zuhuf sûresinin: “*Onlardan biri, Rahmân’a isnat ettiği ile müjdelenince, hiddetlenerek yüzü simsiyah kesilir*” anlamındaki 17. âyetini yorumlayarak, kız evladının kastedildiğini söylemekte ve mücmel olan söz konusu âyetin, mübeyyen âyetinin Nahl sûresinin: “*Onlardan birine kız müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir*” anlamındaki 58. âyeti olduğunu açıklamaktadır.⁴⁸¹

Sâvî’nin açıkladığına göre Vâkıa sûresinin: “*Sağdakiler, ne mutlu o sağdakilere! Soldakiler, ne bahtsızdırlar onlar! (Hayırda) önde olanlar, (ecirde de) öndedirler*” anlamındaki 8., 9. ve 10. âyetler mücmel âyetlerdir. Vâkıa sûresinin 10. âyetinin açıklaması, daha doğrusu mübeyyen âyeti kendisini takip etmektedir; daha doğrusu 11. âyet onun mübeyyen âyetidir.⁴⁸² Vâkıa sûresinin 8. âyetinin mübeyyen âyetleri, aynı sûrenin 27. âyetinde⁴⁸³ ve Vâkıa sûresinin 9. âyetinin mübeyyen âyetleri, aynı sûrenin 41. âyetinden itibaren başlamaktadır.⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ Sâvî, age, I, 436.

⁴⁸⁰ Sâvî, age, III, 548.

⁴⁸¹ Sâvî, age, IV, 36.

⁴⁸² Sâvî, age, IV, 230.

⁴⁸³ Sâvî, age, IV, 233.

⁴⁸⁴ Sâvî, age, IV, 235. Daha fazla örnek için bkz: I, 551; II, 158, 572; IV, 10, 105. Ayrıca, Kur’ân’ın Kur’ân ile Tefsiri başlığı altında zikredilen örneklerden burada da zikredilebilir.

2.7. MUTLAK VE MUKAYYED

Mutlak, bir kelimenin mâhiyetini kayıtsız olarak göstermektedir. Mukayyed ile beraber mutlak kelime, has (husûsî) ile beraber âm (umûmi) kelime gibidir. Âlimler diyor ki: Mutlak kelimenin mukayyed olmasına delil bulunduğu mukayyed olur. Aksi takdirde mutlak, mutlak olarak, mukayyed de mukayyed olarak kalır; çünkü Allah (cc) bize, Arap diliyle hitap etmiştir.⁴⁸⁵

Mutlak ve mukayyed'in ölçüsü şudur: Allâh (cc) belli bir durum veya şartla, bir konuda hüküm verir; sonra da aynı konuda mutlak olarak başka bir hüküm getirirse, bu iki hüküm ayrı ayrı incelenir. Şayet mutlak olan bu hükmü, mukayyed olan hükmün dışında başka bir esasa dayamak olmazsa, bu hüküm mukayyed olur. Eğer dayandığı bir esas varsa ve yine bir başka esasa dayanıyorsa, bu hükmün iki esastan birine dayandırılmasında tercih yapılmaz.⁴⁸⁶

Müfessir Sâvî, mutlak ve mukayyed âyetlere çok değinmese de, bununla ilgili birkaç örnek bulunmaktadır. Bakara sûresinin: الْحَجَّ وَالنَّاسِ وَ الْهَيْ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجَّ *“Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları soruyorlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir”* anlamındaki 189. âyeti mutlak sayılmakta ve Bakara sûresinin: الْحَجَّ *“Hac bilinen aylardadır”*, anlamındaki 197. âyeti, yukarıda bahsedilen mutlak âyetinin mukayyed âyeti sayılmaktadır. Bahsi geçen ilk âyette, ilk bakışta bütün hilallerin hac başlangıcı olduğu anlaşılmassa da ikinci âyetle umrenin hac zamanı dışında her zaman yapılabileceği ve hacin belli zamanı olduğu anlatılmaktadır.⁴⁸⁷

Mâide sûresinin: مَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ *“Kim inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa çıkmıştır”* anlamındaki 5. âyetinde, amelin yok olması mutlak olarak gelmiştir. Ancak Bakara sûresinin: 217. âyetinde: وَ مَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَ هُوَ *“Sizden kim dininden dönüp ve kâfir olarak ölürse”* anlamındaki 217. âyeti, mürted olarak küfür üzere ölenin amelinin yok olması ile mukayyedir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 736.

⁴⁸⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 736.

⁴⁸⁷ Sâvî, age, I, 150.

⁴⁸⁸ Sâvî, age, I, 442.

Sâvî, Şûra sûresinin: *وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ* şeklindeki ve: “*Melekler de Rablerini hamd ile tesbih ediyorlar*” anlamındaki 5. âyetini anlatırken, Arş’ı yüklenen ve etrafında olan meleklerin kastedildiğini açıklamaktadır. Buna delil olarak, Gâfir sûresinin: *الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ* şeklindeki ve: “*Arş’ı yüklenen ve bir de onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ile tesbih ederler*” anlamındaki 7. âyetini göstermektedir. Bu bağlamda Şûra sûresinin 5. âyeti mutlak âyet ve Gâfir sûresinin 7. âyeti, onun mukayyed âyeti sayılmaktadır.⁴⁸⁹

Mücadele sûresinin: “*Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin, karlılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah yaptıklarınızdan haberi olandır. (Buna imkân) bulamayan kimse, hanımıyla temas etmeden önce aralarda iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur*” anlamındaki 3. ve 4. âyetlerinde mutlak mukayyed ilişkisi bulunmaktadır. Zihar yapan kişinin, zihar sözlerini söylediği eşine dokunmadan önce, keffaretinin ilk seçeneği olarak bir köleyi hürriyete kavuşturmak vardır. Keffaretin ikinci seçeneği ise, zihar sözlerini söylediği eşine dokunmadan önce iki ay üst üste oruç tutmaktır. Üçüncü seçeneği ise, 60 fakirin karınlarını doyurmaktır; fakat burada ‘temas etmeden önce’ sözleri zikredilmemiştir. Sâvî, ‘temas etmeden önce’ sözlerinin bunun için de geçerli olduğunu söylemektedir; çünkü âyetin mutlak olan bu kısmının mukayyed olan ‘temas etmeden önce’ âyetinin bölümüyle tefsir edildiğini açıklamaktadır.⁴⁹⁰

2.8. FEVÂSİLÜ’S-SUVER

Fâsıla; şiirdeki kâfiye ve secideki karine gibi âyetin son kelimesidir. Bazılarına göre ise: cümlelerin son kelimesi olarak tarif edilmiştir.⁴⁹¹ Bu tarife göre şiirde ve nesirde görüldüğü gibi Kur’ân âyetlerinin bittiği yerlerde bir ses ahengi bulunmaktadır.

Bazı âlimler şöyle der: Fâsıla, konuşurken, nefes alma esnasında sözü güzelleştirmek amacıyla yapılır. Kur’ân’ın bu şekilde okunuşu, insan sözüne kıyasen

⁴⁸⁹ Sâvî, age, IV, 6.

⁴⁹⁰ Sâvî, age, IV, 262.

⁴⁹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 940.

farklılık gösterir. Bu farklılık, Fussilet 3. âyetinden: “*Âyetleri açıklanmış bir kitaptır/kitâbun fussilet âyâtuhu*” istifade edilerek fasıla olarak adlandırılmıştır. Çünkü fasılayı yaparken cümle ikiye bölünür. Bu ayrılma, âyetin sonu ile müteâkip âyetin başlangıcı arasında yer alan fasıla ile olur. Fasılaya kâfiye denilmesi, icmâ görüşüne göre, câiz değildir. Allah (cc) Kur’ân’ın şiir olmadığını net bir şekilde beyan etmiştir; bundan dolayı ıstılahta şiire mahsus olan kâfiyenin Kur’ân’da bulunması söz konusu olamaz. Bu bakımından Kur’ân-ı Kerîm’de kâfiyenin bulunması nasıl mümkün değilse, şiirde de fâsılanın bulunması mümkün değildir. Fâsıla, Kur’ân’a özel bir sıfat olduğundan, Kur’ân’dan başka bir yerde kullanılamaz.⁴⁹²

Müfessirimiz Sâvî fazla olmasa da tefsiri esnasında bu özelliğin Kur’ân’da bulunduğunu kabul etmiş ve buna dair örneklerle işaret etmiştir.

Meselâ Bakara sûresinin 87. âyetinde *أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ* “*Gönlünüzün arzulamadığı şeyleri söylenen bir elçi geldikçe ona karşı büyüklük tasladınız. Peygamberlerden bir kısmını yalanladınız, bir kısmını da öldürdünüz.*” Sâvî der ki: “Öldürmenin yalandan daha kötü olmasına rağmen ilk önce yalan, ondan sonra öldürme zikredilmiştir, bu fâsıladan dolayıdır.”⁴⁹³

Yine Kamer sûresinin 20. âyetinde *نَخْلٍ مُنْقَعٍ* geçer, Hâkka sûresinin 7. âyetinde ise *نَخْلٍ خَاوِيَةٍ* geçer. Kamer sûresinde muzekkerlik, Hâkka sûresinde ise müenneslik ifadesini farkediyoruz. Bunun sebebi fâsılların uymasıdır. Kamer sûresinde fâsıla *r* harfinde olup, Hâkka sûresinde ise *h* harfindedir.⁴⁹⁴

Kamer sûresinin 44 âyetinde *نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرٌ* denilmiştir. *مُنْتَصِرٌ* ifadesi (dil bilgisine göre) tektir yani *مُنْتَصِرُونَ* şeklinde çoğul anlamında değildir. Fâsılların uyumu içindir bu, yani diğer âyetlerde olduğu gibi *r* harfiyle bitmektedir.⁴⁹⁵

İnsân sûresinin 3. âyetinde *إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا* denilmiştir; *كَافِرًا* denilmemiştir; yani *شَاكِرًا* nazmına göre olmamıştır. Bunun sebebi ya fâsılların, âyetlerin sonlarını düzene

⁴⁹² Suyûtî, *el-İtkân*, II, 941.

⁴⁹³ Sâvî, age, I, 72.

⁴⁹⁴ Sâvî, age, IV, 207.

⁴⁹⁵ Sâvî, age, IV, 211.

getirmek ya da azınlıkların müteşekkir, çoğunlukların ise nankör oldukları içindir ve bu yüzden burada mübâlağa ifadesi kullanılmıştır.⁴⁹⁶

Zilzâl sûresinin: بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا şeklindeki 5. âyetinde Sâvî bize der ki: Burada fâsıladan dolayı *evhâ* ل harfiyle mefûl olması, önceki dört âyetle uyum sağlanması içindir.⁴⁹⁷

أحد kelimesi olumsuzluk mânasında, وَاحِد ise olumlu mânada kullanılır. Fakat İhlâs sûresinin 1. âyetinde وَاحِد kelimesi değil, أَحَد kelimesi kullanılmıştır. Bunun sebebi de bunun bir kural olmamasıdır. Bilâkis bu çoğunluk kullanımıdır ve bu kelimelerin hepsi hem olumlu, hem de olumsuz mânada kullanılabilmektedir. Bunun örneklerini Kur’ân’da bulabiliriz. İhlâs sûresi söz konusu olunca muhtemelen fâsıladan dolayı vâhidun’a göre ehadun’a öncelik verilmiştir.⁴⁹⁸

2.9. ÜSLÛBU’L-KUR’ÂN

Arapça’da *üslûb* (الأسلوب) kelimesi farklı şekillerde kullanılmaktadır. Ağaçlar arasındaki yol, vech (yön, yüz), fen (sanat, cins, çeşit), mezhep (tarz, usul), kibirlenmek, aslan boynu gibi manalara üslûb denilir. Aynı zamanda konuşmacının konuşmasındaki metoda da üslûb denilmektedir. Üslûb bir terim olarak ise, konuşmacının, cümlelerini oluştururken ve kelimeleri seçerken takip ettiği konuşma tarzıdır. Buna göre *Üslûbu’l-Kur’ân*, sözünü (cümlelerini) oluştururken ve kelimelerini seçerken diğerlerinden ayrıldığı, kendine özel yöntemidir.⁴⁹⁹

Şiir ve şâirlik konusunda zirveye ulaşan Arapları cezbeden şey, Kur’ân’daki kelime sıralaması güzelliği, stili ve metodu olmuştur. Kendilerini Kur’ân’da kullanılan kelimelerden ziyade, oradaki cümleler hayran bırakmıştır; çünkü aynı kelimeleri kendileri de gündelik hayatta kullanmaktadırlar. Şâirler arasındaki söz konusu yarışı da bu konuda meydana gelmektedir, herkesin kullandığı kavramları kim daha güzel

⁴⁹⁶ Sâvî, age, IV, 426.

⁴⁹⁷ Sâvî, age, IV, 547.

⁴⁹⁸ Sâvî, age, IV, 590.

⁴⁹⁹ ez-Zerkânî, age, II, 302-303.

konusmaya dönecektir. Terzi gibi, aynı kumaş ve ipten kişi kabiliyetine göre farklı ürünler ortaya çıkarmaktadır. Benzer durum aşçı ve öğretmenler için de geçerlidir.

Sâvî hâşiyesinde Kur'ân'daki en belirgin ve en çarpıcı metod/üslûba işaret etmeye çalışmıştır. Bu üslûpların bir çoğunu farklı başlıklar altında bulmak mümkündür. Burada farklı başlıklar altında bulunmayan: tergîb ve terhîb, zikredilen hikaye, mesaj, nasihat, örnek, kelime ve cümlelerin derinliği/cevâmi'u'l-kelim, terekki ve ibhâm konularında zikredilenlere yer verilmiştir.

2.9.1. Tergîb ve Terhîb: Birbirlerinden Farkını Zikretmek

Sâvî'nin hâşiyesinde en çok işaret ettiği ve aynı zamanda okuyan ve dinleyeni en çok etkileyen Kur'ân stili/üslûbu tergîb ve terhîb, yani korkutan ve ümit veren âyetler olmuştur. Tam anlamıyla müfessirimiz korkutucu, tehdid edici âyetlerden sonra iyi haberi ve ümidi veren âyetleri, iman eden hakkındaki âyetlerden sonra iman etmeyen hakkındaki âyetleri, mü'minlerin durumunu anlatılan âyetlerden sonra kâfirlerin durumunu anlatan âyetlere işaret etmektedir. Sâvî, bu tür tergîb ve terhîb âyetler için: Onun kitabında onun usulüdür, demektedir.⁵⁰⁰

Bazı örneklerde Sâvî, tergîb ve terhîbe açık bir şekilde işaret etmiştir. Örneğin Hicr sûresinin: *“Kullarıma, benim çok bağışlayıcı ve pek esirgeyici olduğumu haber ver. Benim azabımın elem verici bir azap olduğunu da birdir”* anlamındaki 49. ve 50. âyetinde bu iki âyetten, insan her zaman umut ve korku arasında olmalı anlamının, anlaşıldığına dikkat çekmektedir.⁵⁰¹ Aynı zamanda Sâvî, Mü'minûn sûresinin: *“Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim”* anlamındaki 51. âyetinde tergîb ve terhîb bulunduğunu vurgulamaktadır.⁵⁰²

Bunun yanı sıra müfessirimiz, tergîb ve terhîbe, daha fazla zıt olan şeyleri zikrederek işaret etmektedir. Örneğin: cennetlik olanları zikrinden sonra cehennemlik olanlar, inananların zikrinden sonra inanmayanlar, mutlu haber sonrasında üzücü haberlerin zikredilmesi vs.

⁵⁰⁰ Sâvî, age, III, 81.

⁵⁰¹ Sâvî, age, II, 385; III, 580.

⁵⁰² Sâvî, age, III, 117.

Sâvî, Fussilet sûresinin: “Şüphesiz iman edip iyi iş yapanlar için tükenmeyen bir mükâfat vardır” anlamındaki 8. âyetinde inananlara yönelik olan bu sözlerin ceza bahsinden sonra zikredildiğini nakletmektedir.⁵⁰³

Müfessir Sâvî, Zuhruf sûresinin: “İşte yaptıklarınıza karşılık size miras verilen Cennet budur. Orada sizin için bol bol meyveler vardır, onlardan yersiniz, denilir. Şüphesiz suçlular Cehennem azabında devamlı kalacaklar” anlamındaki 72.-74. âyetinde inananlara va’dolunan Cennet zikredildikten sonra, inanmayanlara yönelik tehdit olarak Cehennem ateşi ve onları orada bekleyenler hakkında bilgiler verilmiştir, demektedir.⁵⁰⁴

Kur’ân’da bulunan ve Allah’ın üslûbu olan, peş peşe zıt şeylerin bahsi Nisâ sûresinin 115. âyetinde de görülmektedir. Burada iman eden ve gerekenleri yerine getirenlere yönelik âhirette hazırlanan ödüllerin zikrinden sonra, inanmayanlara sonları hakkında haber veren ve tehdit eden bilgiler verilmiştir.⁵⁰⁵

2.9.2. Hikâye, Mesaj, Nasihat ve Örnekleri Zikretmek

Kur’ân’ın bir diğer üslûbu olarak Sâvî, hikaye, mesaj ve nasihatı da zikretmektedir. Hadiste de: “Bizlere sıkılmayalım diye hikayeler anlatırdı”⁵⁰⁶ şeklinde nakledilmektedir.⁵⁰⁷

Bu nedenle Kur’ân-ı Kerim’de bir çok yerde, örnek olsun diye daha önceki peygamberler, milletler hakkında hikâye ve nasihatler bulunmaktadır. Örnek olarak Hûd sûresi 25. âyetinde Hz. Nûh hakkında hikayenin başladığı yerde Sâvî, bu tür hikâyelerin inanmayanlara yönelik olduğunu, onlara bir işaret ve uyarı olarak ondan öncekilerin durumunun zikredildiğini söylemektedir.⁵⁰⁸

Bu başlık için örnekler malumdur ve Kur’ân’daki peygamber kıssaları bunlardan birisidir. Onların mesajları ve nasihatleri, ilk başta Hz. Lokmân’ın kendi oğluna olanları ve Emsâlu’l-Kur’ân başlığı altında da zikredilenlerdir.

⁵⁰³ Sâvî, age, III, 580.

⁵⁰⁴ Sâvî, age, IV, 51.

⁵⁰⁵ Sâvî, age, I, 403. Daha fazla örnek için, bkz: I, 16, 29, 67, 488, 493; II, 24, 274, 344; III, 226, 331, 332, 434, 459; IV, 67, 165, 375.

⁵⁰⁶ Buhârî, *İlm*, 11; *De’avât*, 69; Müslim, *Cennet ve Nâr*, 82, 83.

⁵⁰⁷ Sâvî, age, I, 178.

⁵⁰⁸ Sâvî, age, II, 247.

2.9.3. Az Sözle Çok Anlam İfade Etme

Kur'ân'ın en özel üslûblarından birisi olarak, çok az kavram ile çok şey söyleyebilme özelliği olan *cevâmiü'l kelim*/az sözle çok anlam ifade etme. Kur'ân'ın böyle bir özelliğe sahip olduğunu en güzel şekilde ispatlayan, hakkında yazılan sayısız tefsir külliyaıdır. Sâvî, Kur'ân üslûbunun bu güzelliğine de dikkat çekmektedir.

Müfessirimiz Nisâ sûresinin: “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve aranızda hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder” anlamındaki 58. âyetinde üç çeşit emanetin olduğundan bahseder: İbadet emaneti, nimet emaneti ve kölelere karşı olan emanet. Kısa bir açıklamadan sonra Sâvî bu âyette sayılan bütün emanetlerin bulunduğunu ve Kur'ân'ın *cevâmiü'l-kelim*/az sözle çok anlam ifade etme örneğinin güzelliğini zikretmektedir.⁵⁰⁹

Mahallî, Sâffât sûresinin: “O, hem göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbi, hem de doğuların Rabbidir” anlamındaki 5. âyetini: “Ve batıların da” olarak yorumlamıştır. Sâvî, Mahallî'nin ifade konusundaki derinliğe dikkat çektiğini: Elbise sizi sıcaktan korumakta dendiğinde o aslında soğuktan da korumaktadır; ama anlaması için birisi yeterlidir. Burada aynı zamanda doğu, yani güneşin doğuşu, batısından daha faydalı olduğu için zikredilmiştir.⁵¹⁰

2.9.4. Terakkî

Kur'ân'ı okuyan herkes, onun anlatım üslûbu olarak konuya birden girmediğini, onun yerine yavaş yavaş yaklaştığını farkedebilir. Kur'ân'ın indirilişi gibi onun delil sunuşu, emirlerin bildirilişi ve belli bir olay anlatımı kademe kademe yapılmaktadır. Sâvî, âlimlerin *terakkî* olarak isimlendirdiği bu Kur'ân üslûbuna zaman zaman işaret etmektedir. Örneğin Hac sûresinin: “Görmedin mi, Allah, gökten yağmur indirdi de bu sayede yeryüzü yeşeriyor. Gerçekten Allah çok lütfkârdır, (her şeyden) haberdardır. Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. Hakikaten Allah, yalnız O zengindir, övgüye değerdir. Görmedin mi, Allah, yerdeki varlıkları ve emri uyarınca denizde yüzen gemileri sizin hizmetinize verdi. Göğü de, kendi izni olmadıkça yer üzerine düşmekten

⁵⁰⁹ Sâvî, age, I, 370.

⁵¹⁰ Sâvî, age, III, 468.

korur. Çünkü Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir. O, size hayat veren, sonra sizi öldürecek, sonra yine diriltecek olandır!” anlamındaki 63.-66. âyetlerinde Sâvî, Allah’ın (cc) burada kendi hakikatı konusunda 6 delil sunduğunu ve onun dışında herşeyin yalan olduğunu zikretmektedir. Delilleri sunuşu konusunda *terakkî* üslûbu kullanılmakta ve her bir delile bir öncekinden geçiş yapılmaktadır: 1. Toprağa yeşilliği veren suyun ve yağmurun indirilişi, 2. Yüceliğine dair sözler: “Yeryüzünde ve göklerde herşey O’na aittir.” 3. Yeryüzünün itaatkârlığı, 4. Geminin itaatkârlığı, 5. Göklerin taşınması, 6. Diriltmek, akabinden öldürmek ve tekrar diriltmek.⁵¹¹

Sâvî, Ahkâf sûresinin: “Âyetlerimiz onlara açıkça okunduğu zaman, hakikat kendilerine geldiğinde onu inkâr edenler: Bu, apaçık bir büyüdür, dediler. Yoksa; Onu uydurdu mu diyorlar...” anlamındaki 7.-8. âyetinde kademeli reddin artışından ve kötüden daha kötüye geçişinden söz etmektedir.⁵¹² Burada müfessirin kastı, inanmayanların ilk olarak âyetlerinin sihir, daha sonra uydurma olduğu düşüncelerini dile getirmeleridir.⁵¹³

Müfessirimiz, Nisâ sûresinin: “Kendilerine Kitap’tan nasip verilenlere baksana! Sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan çıkmanızı istiyorlar” anlamındaki 44. âyetinde hayranlık konusunda bir kademelilik sözkonusu olduğunu zikreder: Kitab sahibi olanları, doğruyu yalanla değiştirmekte; daha sonra yalanı diğerleri de istemektedirler.⁵¹⁴

2.9.5. İbhâm

Sâvî, Kur’ân’daki mubhemâtlar konusuna da değinerek, onların Kur’ân üslûblarından birisi olduğunu, kime yönelik olduğunu ve onların var olma nedenini de zikretmektedir. Örneğin Bakara sûresinin: *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ* şeklindeki ve: “Rabbi hakkında İbrâhîm ile tartışmaya gireni görmedin mi” anlamındaki 258. âyetinde Nemrûd, İbrâhîm zamanındaki Firavun’un ismi zikredilmemiştir. Bunun sebebi tebkîttir, yani azarlamadır.⁵¹⁵

⁵¹¹ Sâvî, age, III, 100.

⁵¹² Sâvî, age, IV, 83. Daha fazla örnek için bkz: IV, 121.

⁵¹³ Sâvî, age, III, 71.

⁵¹⁴ Sâvî, age, I, 365.

⁵¹⁵ Sâvî, age, I, 200.

Yâsîn sûresinin: *أَصْحَابِ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهُونَ* ve: “O gün Cennetlikler, gerçekten nimetler içinde safa sürerler” meâlindeki 55. âyetinde *شُغْلٍ* müphem olarak ve *nekra* şeklinde gelmiştir. Sahib olacakları makamlara dikkat çekmek amacıyla böyle yapılmıştır. Buradaki kasıt ise Cennet’teki nimetlerdir.⁵¹⁶

Hucurât sûresinin: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا جَنَّبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ* şeklindeki ve: “Ey iman edenler, zannın çoğundan kaçının” anlamındaki 12. âyetinde mubhem olarak: “zannın çoğundan” denilmiş, insana bir uyarı olarak yanlış yapıp birisine düşmemek amacıyla zikredilmiştir.⁵¹⁷

İnsân sûresinin: *و يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآنِيَةٍ مِّن فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا* şeklindeki ve: “Yanlarında gümüşten kaplar ve billûr kupalar dolaştırılır” meâlindeki 15. âyetinde kimin tarafından hizmet edileceği zikredilmeden, önemli olanın hizmet edileceği olduğu zikredilmiştir.⁵¹⁸

Kehf sûresinin: *و سَأَلْتُ مُرْتَفَقًا* şeklindeki ve: “Ne kötü bir kalma yeri!” anlamındaki 29. âyetinde bir şeyin daha güçlü etki bırakması amacıyla, önce mubhem, gizli, sonra da müfesser olarak zikredilir.⁵¹⁹

Nisâ sûresinin: *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يَشْتُرُونَ الضَّلَالَةَ وَ يُرِيدُونَ أَن تَضِلُّوا السَّبِيلَ* şeklindeki ve: “Kendilerine Kitap’tan nasip verilenlere baksana! Sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan çıkmanızı istiyorlar” meâlindeki 44. âyetinde Sâvî burada onların kötü durumuna dikkat çekmek amacıyla zikredilmediklerini ve bu nedenle müphem kaldıklarını nakletmektedir.⁵²⁰

⁵¹⁶ Sâvî, age, III, 459.

⁵¹⁷ Sâvî, age, IV, 145.

⁵¹⁸ Sâvî, age, IV, 430.

⁵¹⁹ Sâvî, age, II, 527.

⁵²⁰ Sâvî, age, I, 365.

3. KUR'ÂN'IN ANLAMıyla İLGİLİ İLİMLER

3.1. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH

Sâvî, bu Kur'ân ilmi dalından, en fazla Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetini yorumlarken bahsetmektedir. Muhkem ve müteşâbihi izah ettikten sonra, âlimlerin bu konudaki fikir ayrılığını ve bunları bilmenin hikmetlerinin neler olduğunu dile getirmektedir. Müteşâbih âyetlerin örneklerinin tefsir edip edilmemesi, en açık bir şekilde hurûf-ı mukattaa içeren âyetlerde görülmektedir.

3.1.1. Muhkem ve Müteşâbihin Lügat ve Terim Anlamı

Muhkem kelimesi, *eksiksiz, tam, net* anlamına gelmektedir. Kur'ân bütün olarak eksiksiz ve anlaşılma açısından nettir. Bu bağlamda Allah, Hûd sûresinin: **كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ** şeklindeki ve “*Bu Kitap âyetleri sağlamlaştırılmıştır*” anlamındaki 1. âyeti ifade etmektedir.

Müteşâbih sözcüğünün anlamı benzerliktir. Bunun anlamı, Zümer sûresinin *birbiriyle uyumlu* anlamındaki ve **كِتَابًا مُتَشَابِهًا** şeklindeki 23. âyetinden anlaşılmaktadır.

Muhkem ve müteşâbih sözcükleri, Âl-i İmrân sûresinin “*Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir*” anlamındaki 7. âyetinde lugavî anlamı değil, terim anlamı bulunmaktadır. Sâvî, bu âyetleri yorumlarken muhkem ve müteşâbih âyetlerinin tanımını belirtmektedir: Muhkem âyetler, kendilerine dayanılabilen, kendileri üzerine işlenen, din ve dünyevi işler açısından dayanılabilen ve atıfta bulunulan âyetlerdir. Müteşâbih âyetler ise, anlamını anlamamızın zorunlu olmadığı, ama anlamlarını Allah'a havale ederek kendilerine inanmamızın zorunlu olduğu âyetlerdir.⁵²¹

3.1.2. İslâm Âlimlerinin Müteşâbih Âyetlerin Tefsir Edilmesine İlişkin Görüşleri

İslâm âlimleri, müteşâbih âyetlerin tefsir edilmesi konusunda ikiye ayrılmaktadır. Bazılarına göre müteşâbih âyetlerin tefsir edilmemesi gerekir ki bu selefin görüşüdür.

⁵²¹ Sâvî, age, I, 229-230. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, II, 8.

Selef insanın bunun anlamını çıkarmasının zorunlu olmadığını, insanlara sır olarak kalan âyetlerin olduğunu ve buna göre tefsir edilmemesinin daha uygun olduğunu ve söz konusu âyetleri oldukları gibi kabul etmek gerektiğini düşünmektedir. Görüşlerinin ispatı olarak Âl-i İmrân sûresinin 7. âyeti *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* ve *اللَّهُ* kelimesi üzerinde vakfın mecburi olmasıdır. Âyet: “Onun (müteşâbih âyetleri) te’vîlini, ancak Allah bilir” anlamına gelmektedir.

Halef ise, âlimlerin müteşâbih âyetleri anlamalarının mümkün olduğunu düşünerek, derin araştırma ve tefekkür ile Allah’a lâayık olan anlamlarını bulmaya çalışmaktadır. Görüşlerinin ispatı olarak Âl-i İmrân sûresinin: *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* 7. âyetinde *اللَّهُ* kelimesi vakfın işaretinin mecburi olmamasını ve *و الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* kelimesi üzerinde vakfın mecburi olmasını sunmaktadır. Bu bağlamda âyet: “Allah ve âlimler müteşâbih âyetlerin anlamını bilirler” anlamına gelmektedir. Sâvî, Halef’in görüşünün lehine bir delil daha göstermekte ve Bakara sûresinin: “Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar” anlamındaki 269. âyetini örnek olarak vermektedir.⁵²²

Buna ilave olarak Sâvî, İbn Abbâs’tan (ra) aktarılan rivayeti dile getirmektedir. Söz konusu rivayette Kur’ân âyetleri dört gruba ayrılmıştır:

1. Anlamı herkes tarafından bilinen âyetler. Bunun örneği: İhlâs sûresinin 1. âyeti: “De ki: O Allah birdir.”
2. Anlamı uzman dilciler tarafından bilinen âyetler. Bunun örneği: Tâhâ sûresinin 18. âyeti: “O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarımı yaprak silkelerim.”
3. Anlamı âlimler tarafından bilinen âyetler.
4. Anlamı Allah tarafından bilinen âyetler.

Üçüncü ve dördüncü gruba giren âyetler müteşâbih âyetlere girmektedir.⁵²³

⁵²² Sâvî, age, I, 230-231.

⁵²³ Sâvî, age, I, 230-231. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1212.

3.1.3. Selef ile Halef'in Müteşâbih Âyetler Konusunda Yaklaşımları

Süyûtî, Âl-i İmrân sûresinin الم şeklindeki 1. âyetini tefsir ederek “*Anlamını en iyi bilen Allah’tır*” demektedir. Sâvî, müfessirlerin sûrelerin başında yer alan hurûf-ı mukattaa konusunda selefin yolunu ve yöntemini takip ettiklerini hâşiyesinde birkaç kez tekrarlamaktadır.⁵²⁴

Süyûtî, Âl-i İmrân sûresinin بِيَدِكَ الْخَيْرُ şeklindeki ve “*Her türlü iyilik senin elindedir*” anlamındaki 26. âyetinin anlamının “*iyilik senin kudretinde*” olduğunu söylerken Sâvî, Süyûtî’nin verdiği açıklamanın Halef görüşüne uygun olduğunu; Selef’in ise asıl anlamına sadık kaldıklarını ve anlamı Allah’a bıraktıklarını açıklamaktadır.⁵²⁵

Sâvî, Kasas sûresinin 88. âyetinde yer alan كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ şeklindeki ve “*O’nun zâtından başka herşey yok olacaktır*” anlamındaki إِلَّا وَجْهَهُ ifadesini, Mahallî’nin yorumladığı gibi: إِلَّا إِيَّاهُ “*Onun dışında*” anlamında ve إِلَّا سِوَاهُ “*Onun haricinde*” anlamında, kelimesini ذَاتُهُ şeklinde tefsir etmektedir.⁵²⁶

Kalem sûresinin يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ şeklindeki ve “*O gün, incikten açılır*” anlamındaki 42. âyetinde şiddet kelimesinin mecaz anlamı kullanılmaktadır. Araplar, savaşın şiddetini belirtmek için كَشَفَتِ الْحَرْبُ عَنْ سَاقٍ şeklinde söylemektedirler. Abdullah b. Abbâs (ra), bu âyeti yorumlayarak, “Kur’ân’da anlamadığınız bir şey varsalar, anlamını şiirde bulmaya çalışın; çünkü şiir Arapların divanıdır, diyerek قَامَتِ الْحَرْبُ بِنَا عَلَى كَشَفَتِ الْحَرْبُ عَنْ سَاقٍ şeklindeki ve: “*Çok şiddetli bir savaş oldu*” anlamındaki şâirin mısrasını duymadınız mı” diye sormuştu.⁵²⁷

3.1.4. Müteşâbih Âyetlerin Var Olmasının Hikmeti

Müteşâbih âyetlerin var olmasının hikmetlerinden biri, Kur’ân’ın bir mûcize olduğunu göstermektir. Bu açıklamayı aşağıdaki bağlamda anlamak gerekir: Net ve

⁵²⁴ Sâvî, age, I, 227. Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: *Hurûf-ı Mukattaa* başlığı.

⁵²⁵ Sâvî, age, I, 243.

⁵²⁶ Sâvî, age, III, 293.

⁵²⁷ Sâvî, age, IV, 364. Ayrıca bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 655.

anlaşılır olan muhkem âyetlere benzer bir şey uyduramazlarsa, hiç anlamadıkları âyetlere benzer bir şey nasıl getirecekler?!⁵²⁸

3.2. HURÛF-I MUKATTAA

Kur’ân’ın 29 sûresi, hurûfu mukattaa olarak adlandırılan bağımsız harflerle başlamaktadır ve anlam karşılığı olmayan ibarelerde bir, iki, üç, dört veya beş harf bulunmaktadır. Bu harflerin anlamının ne olduğu ve yorumlamaya açık olup olmadığı konuları İslâm âlimleri arasında ciddi tartışmalara neden olmuştur. İslâm âlimleri bu konuda iki gruba ayrılmışlardır: Birinci grupta bunların anlamını sadece Allah’ın bildiğini söyleyenler yer almaktadır ki Ehl-i Selef bu kanaattedir. İkinci grubu ise, bunun anlamını açıklamaya çalışanlar oluşturmaktadır ki Ehl-i Halef bu düşüncenin savunucusudur.

Mahallî ve Süyûtî kendi tefsirlerinde “*Allah bu harflerin anlamını en iyi bilir*” diyerek, en doğru sayılan Selef’in yolunu takip etmişlerdir. Bu bağlamda Sâvî de müfessirlerin çoğunun bu konudaki görüşünün en doğru olduğunu ifade etmesine rağmen, ara sıra Halef müfessirlerin Kur’ân’daki bu harfler hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir.

3.2.1. Sâvî’nin Ehl-i Selef’in Görüşlerini İzlediği Hurûf-ı Mukattaa Örnekleri

Hiç şüphe yok ki Sâvî; Mahallî ve Süyûtî’nin tefsirlerinde yer alan Selef’in hurûf-ı mukattaaya ilişkin görüşlerini desteklemiştir. “*Allah kısaltmaların anlamını en iyi bilir*” diyerek en doğru sayılan Ehl-i Selef’in yolunu takip etmiştir. Sâvî, Yûnus sûresinin *Elif Lâm Râ* şeklindeki 1. âyetini yorumlarken “*Allah bunun anlamını en iyi bilir*” diyerek en doğru yolu seçmektedir.⁵²⁹

Aynı şekilde Sâd sûresinin harflerden oluşan 1. âyetini tefsir ederek, “Allah bunun anlamını en iyi bilendir” diyerek, müteşâbih âyetleri tefsir etmemesiyle yüksek edep mertebesini göstermektedir.⁵³⁰

⁵²⁸ Sâvî, age, I, 230.

⁵²⁹ Sâvî, age, II, 190.

⁵³⁰ Sâvî, age, III, 497.

Mahallî, Ahkâf sûresinin *Hâ mîm* şeklindeki 1. âyetini tefsir ederken “*Allah bunun anlamını en iyi bilendir*” demiştir. Sâvî de bu konuda Ehl-i Selef’in görüşlerini takip etmenin en doğru yol olduğunu ifade etmektedir.⁵³¹

Aynı şekilde Âl-i İmrân,⁵³² A’râf,⁵³³ Hûd,⁵³⁴ Ra’d,⁵³⁵ Hicr,⁵³⁶ Meryem,⁵³⁷ Tâhâ,⁵³⁸ Şu’arâ,⁵³⁹ Neml,⁵⁴⁰ Ankebût,⁵⁴¹ Rûm,⁵⁴² Yâsîn,⁵⁴³ Gâfir,⁵⁴⁴ Fussilet,⁵⁴⁵ Kâf,⁵⁴⁶ Kalem⁵⁴⁷ sûrelerinde bahsi geçen görüşe sadık kalmamıştır.

3.2.2. Sâvî’nin Dikkate Almadığı Hurûf-ı Mukattaa

Sâvî; Yûsuf,⁵⁴⁸ İbrâhîm,⁵⁴⁹ Kasas,⁵⁵⁰ Lokmân,⁵⁵¹ Secde,⁵⁵² Şûrâ,⁵⁵³ Zuhurf,⁵⁵⁴ Duhân⁵⁵⁵ ve Câsiye⁵⁵⁶ adlı sûrelerdeki hurûf-ı mukattaa hiç dikkate almamıştır. Mahallî ve Süyûtî, “*Allah bunun anlamını en iyi bilendir*” şeklindeki geleneksel açıklamayı kullanırken, Sâvî dikkate almamaktadır.

3.2.3. Sâvî Tarafından Açıklaması Aktarılan Hurûf-ı Mukattaa Örnekleri

Sâvî; Bakara, Meryem, Tâhâ, Yâsîn, Gâfir ve Kehf gibi sûrelerin başındaki huruûf-ı mukattaa ile ilişkin yorumlar yapmakta ve Ehl-i Halef’in yolunu takip etmektedir.

⁵³¹ Sâvî, age, IV, 81.

⁵³² Sâvî, age, I, 227.

⁵³³ Sâvî, age, II, 5.

⁵³⁴ Sâvî, age, II, 237.

⁵³⁵ Sâvî, age, II, 328.

⁵³⁶ Sâvî, age, II, 375.

⁵³⁷ Sâvî, age, II, 556-557.

⁵³⁸ Sâvî, age, III, 5.

⁵³⁹ Sâvî, age, III, 194.

⁵⁴⁰ Sâvî, age, III, 225.

⁵⁴¹ Sâvî, age, III, 294.

⁵⁴² Sâvî, age, III, 314.

⁵⁴³ Sâvî, age, III, 442.

⁵⁴⁴ Sâvî, age, III, 552.

⁵⁴⁵ Sâvî, age, III, 578.

⁵⁴⁶ Sâvî, age, IV, 151.

⁵⁴⁷ Sâvî, age, IV, 355.

⁵⁴⁸ Sâvî, age, II, 280.

⁵⁴⁹ Sâvî, age, II, 354.

⁵⁵⁰ Sâvî, age, III, 260.

⁵⁵¹ Sâvî, age, III, 330.

⁵⁵² Sâvî, age, III, 345.

⁵⁵³ Sâvî, age, IV, 5.

⁵⁵⁴ Sâvî, age, IV, 32.

⁵⁵⁵ Sâvî, age, IV, 55.

⁵⁵⁶ Sâvî, age, IV, 69.

Bakara sûresinin *Elif Lâm Mîm* şeklinde ilk âyetindeki hurûf-ı mukattaa ile ilgili farklı görüşleri aktarmaktadır. Bazılarına göre bu hurûf-ı mukattaa Kur'ân'ın veya Allah'ın isimlerini göstermekte, bazılarına göre ise her harf Allah'ın isimlerine işaret etmektedir. Buna göre *Elif* harfinin anlamı Allah, *Lâm* harfinin anlamı Latîf, *Mîm* harfinin anlamı Mecîd olduğunu açıklamaktadır. Diğerlerine göre her harf Allah'ın nimetini, mülkünü, resûlünü vs. göstermektedir. Bu bağlamda *Elif* harfi Allah'ın nimetleri (آلاء الله); *Lâm* harfi Allah'ın lütfü (لطف الله) ve *Mîm* harfi Allah'ın mülkü anlamlarına gelmektedir (ملك الله).⁵⁵⁷

Sâvî; İbn Abbâs'tan (ra) Meryem sûresinin *Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd* şeklindeki 1. âyetine ilişkin rivayet aktararak, Allah'ın isimlerinin kısaltmaları olduğunu ifade etmekte; Katâde'den (ra) aktararak Kur'ân'ın isimleri olduğunu dile getirmekte veya Allah'ın en yüce ismi veya sûrenin ismi veya Allah'ın ettiği yemin oldukları görüşlerini öne sürmektedir. Kelbî'den (ra) aktarılan rivayete göre: Allah'ın kendi kendini yücelten kısaltmalarının anlamı, *Kâf* – كَافٍ لِّخَلْقِهِ “kullarına kâfi olan”; *Hâ* – هَادٍ لِّعِبَادِهِ “kullarını doğru yola yönlendiren”; *Ayn* – عَلِيمٌ بِرَيْبِهِ “dünyadaki durumu bilen”, *Sâd* – صَادِقٌ فِي وَعْدِهِ “verilen sözlerin arkasında duran” anlamlarıdır.⁵⁵⁸

Müfessirimiz, Yâsîn sûresinin *Yâsîn* şeklindeki 1. âyetinin anlamı ile ilgili birkaç görüşten bahsetmektedir. Bunlardan biri ünlem edatının *Ey insan* şeklindeki kısaltmasıdır. Bazılarına göre bu Kur'ân'ın adı, diğerlerine göre Peygamber'in ismidir.⁵⁵⁹ Aynı zamanda Tâhâ sûresinin *Tâhâ* şeklindeki 1. âyetinin anlamına ilişkin görüşler arasında, Peygamber'in (sav) isimlerinden biri olduğunu aktarmaktadır.⁵⁶⁰

Sâvî, Gâfir sûresinin *Hâ mîm* şeklindeki 1. âyetinin anlamı ile ilgili birkaç görüşü aktarmaktadır. Bazılarına göre Allah'ın ismi veya Allah'ın rızıklarının anahtarı veya Allah'ın yüce ismi veya sûrelerin anahtarı anlamına gelmektedir. Bazıları ise her harfin Allah'ın bir ismini gösterdiğini; Hamîd, Halîm, Hakîm gibi *h* harfiyle başlayan ve Mâlik, Mecîd, Mennân gibi *m* harfiyle başlayan Allah'ın isimleri olduğunu düşünmektedir. Destek olarak Peygamber'in söylediği sözler kullanılmaktadır: Bir

⁵⁵⁷ Sâvî, age, I, 13.

⁵⁵⁸ Sâvî, age, II, 556-557.

⁵⁵⁹ Sâvî, age, III, 442.

⁵⁶⁰ Sâvî, age, III, 5.

bedevi gelip Peygamber'e Hâmîm kısaltmasının anlamını sorduğunda, Peygamber isimlerin başlangıcı ve sûrelerin anahtarı olduğunu söylemiştir.⁵⁶¹

Sâvî, Kâf sûresinin Kâf şeklindeki 1. âyetinin anlamı ile ilgili birkaç görüş aktarmaktadır. Bu görüşlerden bazıları, bütün dünyayı kuşatan bir tepe olduğunu ifade etmektedir. Bunun dışında bununla ilgili bazı isrâiliyât da aktarmaktadır. Buna gör: *Kâf* - *فُضِيَ الْأَمْرُ* “iş hükme bağlandı”, *Hâ mîm* *حَمَّ الْأَمْرُ* “iş kesinleşti” anlamında bir cümlemin kısaltması, Allah'ın yemin ettiği isim, veya Kur'ân'ın ismi veya Kâdir, Kahhâr, Kaviyy gibi Allah'ın *kâf* harfîyle başlayan her ismidir.⁵⁶²

3.3. İ'ÂZU'L-KUR'ÂN

İ'câz kavramı sözlük olarak: âciz bırakmak; karşısındakini benzerini ortaya koyamaz hale getirmek, mûcize olmak anlamlarını ifade etmektedir.⁵⁶³ İ'câzu'l-Kur'ân terimi ise, Kur'ân'ın, benzerini yapmaktan insanları âciz bırakması anlamına gelmektedir.⁵⁶⁴ Allah (cc) her bir peygamberin elinde onu diğer insanlardan ayıran, insanı hayrete düşüren, benzerini getirmekten âciz bırakan mûcizelerle göndermiştir. Sâvî hâşiyesinde Peygamberimiz'in bir çok mûcizesini zikretmektedir. Ancak Hz. Muhammed'in birçok mûcizesinin yanında en büyük mûcizesi; akılları düşünceye sevk eden, her dönemde delil olma hususiyeti taşıyan ve üzerinden uzun yıllar geçtiği halde mûcizelik özelliğini koruyan ilahi bir mesajdır ki, o da Kur'ân-ı Kerîm'dir.

Müfessir Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin: “İsraloğullarına bir elçi olacak (ve onlara şöyle diyecek: Size Rabbinizden bir mûcize getirdim: Size çamurdan bir kuş sureti yapar, ona üflerim ve Allah'ın izniyle o kuş oluverir...” anlamındaki 49. âyetini yorumlarken, her peygamberin mûcizesinin, halkının bulunduğu duruma ve ortama göre verildiğini, Mûsâ'nın (as) sihir zamanında gönderildiğinden, sopa ve eliyle insanları

⁵⁶¹ Sâvî, age, III, 552. Ayrıca bkz: Sa'lebî, age, V, 333; Kurtubî, age, XV, 289.

⁵⁶² Sâvî, age, IV, 151.

⁵⁶³ Muallim, Nâci, *İ'câzu'l-Kur'ân*, Ümit Şimşek (sadeleştiren), İstanbul, Marifet Yayınları, 1997, s.17.

⁵⁶⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 190-191.

hayrete düşürdüğünü ettiğini ve Hz. Muhammed'in (sav) şiir ve belâgat zamanında gönderildiğinden, Allah tarafından Kur'ân'la gönderildiğini söylemektedir.⁵⁶⁵

İnsanların Kur'ân'a benzer bir kitap getirmelerini davet eden ve meydan okuyan tek kutsal kitapla onurlandıran peygamber, Hz. Muhammed'dir.⁵⁶⁶

Asırlardan beri âlimler, muarızları dâhil bir benzerini getirmekten âciz kaldığı Kur'ân'ın meziyet ve özelliklerini göstermek için çok kıymetli eserler telif etmişler; Kur'ân'ın i'câz yönleri üzerinde durmuşlar ve farklı görüşler serdetmişlerdir.⁵⁶⁷ Bu konuda müfessirimiz Sâvî, bu konuyu ayrıntılı incelememekte; Kur'ân'ın mûcize doğasını anlatarak bu konuya Kur'ân mûcizesinin sınırları içinde değinmekte, Kur'ân'ın mûcize doğasının tarihsel boyutunu da anlatmaktadır.

3.3.1. Kur'ân Mûcizesinin Aşamaları

Sâvî, Yûnus sûresinin 38. âyetini tefsir ederek, Allah'ın insanları Kur'ân'a benzer bir eser yaratmaları konusunda meydan okumasını, kronolojik olarak sunduğunu açıklamaktadır. Bu durum, Kur'ân mûcizelerinin aşamalarını anlatmaktadır. Meydan okumasının dört evresi vardır: Allah ilk olarak İsrâ sûresinin: *"De ki: Andolsun, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar cinler bir araya gelseler, birbirlerine destek olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler"* anlamındaki 88. âyetinde, insanların Kur'ân'ı tamamının benzerini meydana getirilmeye davet etmektedir. Bundan sonra Hûd sûresinin: *"Yoksa Onu (Kur'ân'ı) kendisi uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin"* anlamındaki 13. âyetinde 10 sûre getirmeye davet ederek bir meydan okuyuşu bulunmaktadır. Üçüncü aşamada Allah, Yûnus sûresinin: *"Eğer sizler doğru iseniz Allah'tan başka, gücünüzün yettiklerini çağırın; (hep beraber) onun benzeri bir sûre getirin"* anlamındaki 38. âyetiyle bir sûre getirmeleri konusunda meydan okumaktadır. En sonunda Allah, Tûr sûresinin anlamındaki: *"Eğer sizler doğru iseniz Allah'tan başka, gücünüzün*

⁵⁶⁵ Sâvî, age, I, 256.

⁵⁶⁶ Sâvî, age, I, 426.

⁵⁶⁷ Zerkeşi, age, 383.

yettiklerini çağırın (hep beraber) onun benzeri bir sûre getirin.” 34. âyetinde Kur’ân’a benzer bir ifade, bir söz getirmeleri konusunda meydan okumaktadır.⁵⁶⁸

Sâvî, Hûd sûresinin 13. âyetini yorumlayarak, insanların Kur’ân’a benzer bir eser getirmeleri konusunda meydan okumayı zikretmekte, ama burada dördüncü aşamadan bahsetmektedir.⁵⁶⁹

Sâvî’nin İsrâ sûresinin 88. âyetini tefsirinde, Kur’ân’ın melekler için de bir mûcize olmasına rağmen, meleklerden bahsedilmediği görülmektedir; çünkü melekler itaat eden isyan etmeyen ve soru sormayan yaratıklardır. Melekler isyan etmedikleri için, onlara cevap gelmemiş ve zikredilmemiştir. Bazılarına göre Kur’ân’ın mûcizesi bir âyette, bazılarına göre en kısa sûrede görülmektedir; çünkü *siyâk* ve *sibâk* önemlidir ve bu yüzden Kur’ân’ın mûcize boyutunun üç âyette görüleceğini söylemek daha doğrudur.⁵⁷⁰ Bakara sûresinin 23. âyetini yorumlayan Sâvî, bu konuda görüşünü aktarmakta ve Kur’ân’ın mûcize boyutunun en kısa sûrede olduğunu ve en kısa sûrenin üç âyetten oluştuğunu söylemektedir.⁵⁷¹

3.3.2. Kur’ân Mûcizesinin Tarihsel Boyutu

Sâvî, Tâhâ sûresinin: “*Gerçi onlar: Gücümüz yetseydi mutlaka sizinle beraber çıkardık, diye kendilerini helâk edercesine Allah’a yemin edecekler. Hâlbuki Allah onların mutlaka yalancı olduklarını biliyor*” anlamındaki 42. âyetini yorumlayarak, Allah’ın Peygamber’i gelecekte ne olacağı, Tebük savaşından dönüşünde, Tebük savaşına katılmayanların neleri söyleyeceklerini haber verdiğiinden dolayı, Kur’ân’ın mûcizesi sayıldığını söylemektedir.⁵⁷²

Yûsuf sûresinin: “*(Ey Muhammed!) Biz, sana bu Kur’ân’ı vahyetmekle geçmiş milletlerin haberlerini sana en güzel bir şekilde anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen bundan önce (bu haberleri) elbette bilmeyenlerden idin*” anlamındaki 3. âyetini tefsir eden Sâvî,

⁵⁶⁸ Sâvî, age, II, 209.

⁵⁶⁹ Sâvî, age, II, 242.

⁵⁷⁰ Sâvî, age, II, 490-491.

⁵⁷¹ Sâvî, age, I, 27.

⁵⁷² Sâvî, age, II, 146.

Peygamber'in ondan önce yaşayan ve ondan sonra yaşayacak halklardan bahsetmesinin mûcize olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷³

A'lâ sûresinin: “*Sana (Kur'an'ı) okutacağız, sen hiç unutmayacaksın*” anlamındaki 6. âyetini yorumlayarak iki mûcizesi bulunduğunu; birincisi, Allah'ın gelecekte ne olacağını bildirmesi, ikincisi, Kur'an'ın tekrar edilmezse de unutmadan korunması olduğunu ve Peygamber'in bunu hiç unutmayacağını dile getirmektedir.⁵⁷⁴

Sâvî, Kur'an'ın bir mûcizesi olarak Peygamberin okuma yazma bilmemesi olduğunu zikretmektedir. Cum'a sûresinin: “*Çünkü ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur*” anlamındaki 2. âyetinin tefsirinde, Peygamber'in okuma yazma bilmemesinin hikmetinin, vahiy sırasında okuma ve yazma kullanması ihtimali ortadan kaldırılmasında görüldüğü, söylediklerine daha kolay inansınlar ve kendisini yalanlamasınlar diye, ümmetin üyesi olduğu ve bu açıdan Peygamber'in okuma yazma bilmemesinin eksiklik sayılmadığı, avantaj olduğu ifadeleri yer almaktadır.⁵⁷⁵

3.4. MÜŞKİLÜ'L-KUR'ÂN

Müşkil (مُشْكِل) kelimesi eşkele (أَشْكَال) fiilinin ism-i fâili olup, karışık olmak anlamına ifade etmektedir. Araplar أُمُورُ أَشْكَال ibaresini karışık işler anlamında kullanmaktadırlar.⁵⁷⁶ Dolayısıyla bu kelime aslında, bazı işlerin insana karışık ve anlaşılmasız gelmesi anlamı taşımaktadır.⁵⁷⁷ Bir terim olarak Müşkilü'l-Kur'an ise, Kur'an âyetleri arasında ilk bakışta var gibi görünen tenakuz ve ihtilaf durumunu inceleyen Kur'an ilmini ifade etmektedir.⁵⁷⁸

⁵⁷³ Sâvî, age, II, 281.

⁵⁷⁴ Sâvî, age, IV, 490.

⁵⁷⁵ Sâvî, age, IV, 306.

⁵⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 359.

⁵⁷⁷ Kiraz, Celil, *Şerif Murtezâ'nın Emâlî'sinde Kur'an Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, Emin Y., Bursa, 2010, s. 13.

⁵⁷⁸ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV, Y., 8. baskı, Ankara, 1991, s. 179.

Müşkilü'l-Kur'ân sahasında ilk bilgiler İbn Abbâs'tan nakledilir, ayrıca tarih boyunca bir çok müstakil eser kaleme alınmıştır.⁵⁷⁹

Aslında Kur'ân-ı Kerîm'de tenakuz ve çelişki içerisinde olan âyetlerin varlığı söz konusu değildir. Çünkü Rabbimiz böyle bir durumun O'nun kelamında asla bulunmayacağını, Nisâ sûresinin: *"Hâla Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık/ihtilaf bulurlardı"* anlamındaki 82. âyetinde belirtmektedir. Belki ilk bakışta bazı âyetler arasında bir tenakuz görülebilir; ancak biraz düşünüldükten sonra gerçekte herhangi bir ihtilaf bulunmadığı gayet net anlaşılır. Müfessir Sâvî, Müşkilü'l-Kur'ân konusuna son derece ehemmiyyet göstermiştir. Sâvî'nin hâşiyesinde bu konu ile ilgili yaklaşık yüz kadar örnek bulunmaktadır. Bu konuya en çok soru cevap üslûbuyla yaklaşmıştır. Sâvî, kimi zaman âyetin kendisinde ortaya çıkan anlaşmazlık, tutarsızlık veya çelişkiye, kimi zamanlarda diğer âyetlerle karşılaştırılmasından dolayı meydana gelen anlaşmazlığa, işaret etmiştir.

3.4.1. Âyetin Kendisinde Meydana Gelen Anlaşmazlık

Sâvî, Nahl sûresinin: *"Ayrıca bu Kitab'ı da sana, her şey için bir açıklama... olarak indirdik"* anlamındaki 89. âyetinde diyor ki: Eğer dersiniz: Bizzat Kur'ân'dan anlaşılmayan bir çok şer'î/fikhî hükme rastlanmaktayız; namaz rekatları, zekat miktarı/nisâbı vb. Nasıl da böyle durumda Kur'ân'ın herşeyin açıklayıcısı olduğunu düşünebiliriz? Ben de derim ki: Açıklaması bizzat ya Allah'ın kitabındadır veya Sünnet'e yönlendirme söz konusudur. Haşr sûresi 7. âyetinde denilir ki: *"Peygamber size ne verdiyse onu alın; size ne yasakladıysa ondan da sakının."* Veya icmâya yönlendirir: Nisâ sûresi 115. âyetinde: *"Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim peygambere karşı çıkar ve mü'minlerin yolundan başka bir yola giderse"* buyrulur. Veya kıyasa yönlendirir: Haşr sûresi 2. âyetinde: *"Ey akıl sahipleri! İbret alın!"* buyrulur. Bu dördü de şeriatın kaynağıdır ve şeriat/fikhî hükümler bunlardan çıkarılır ve hepsi de Kur'ân'da zikredilmiştir, bu açıdan Kur'ân *"her şey için bir açıklamadır."*⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ Zerkeşî, age, II, 176. Ayrıca konu ile ilgili bkz: Süyûtî, age, II, 724-735.

⁵⁸⁰ Sâvî, age, II, 426.

Müfessirimiz, Hac sûresinin: “*Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin. O, sizi seçti; din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yükledi..*” meâlindeki 78. âyetinde der ki: Eğer sorarsanız *hiçbir zorluk yükledi* denildi. Peki dinarın (altın) çeyreği çalındığında el kesilir ve evli insan zina ettiğinde recm edilir vs.? Cevaplıyorum: Zorlukları gidermek, şariat üzerinde dosdoğru ilerleyen içindir; ayrıca şeriati apaçık çiğneyenler ve Allah’ın koyduğu sınırlara riayet etmeyenler, şariatın kutsallığına hakaret etmiş ve kolaylıktan zorluğa geçmiştir. Çünkü Allah malı da, cinsel ilişkiyi de her hâlükarda haram kılmamıştır; O bazı şeyleri yasaklamış ve bazılarını câiz kılmıştır. Ona karşı geleni cezalandırmaktan başka ne gibi bir cevabı labilir?!⁵⁸¹

Sâvî, Şu’arâ sûresinin: “*İyi bilin ki onlar benim düşmanımdır*” anlamındaki 77. âyetinde der ki: Putların akli olmadığı halde onları kendine nasıl düşman edinebilirsin? Bir kaç ihtimalle cevaplıyorum: 1. Âyetin manası şöyle olur: Onlara dünyada taparsam, âhirette benim düşmanım olurlar. 2. Bu durumda hazfedilmiş bir mudâfın varlığı söz konusudur: *Onlara tapanlar benim düşmanlarımdır*. 3. Cümlede kalb’in (cümlede kelimelerin değişmesi) de var olduğu söylenebilir; yani *ben onların düşmanıyım*.⁵⁸²

Sâvî, Yâsîn sûresinin: “*Şüphesiz ölüleri ancak biz dirilitiriz ve onların yaptıkları her işi, bıraktıkları her izi yazarız*” meâlindeki 12. âyetinde der ki: Eğer dersiniz: Amellerin kaydedilmesi diriltmeden öncedir; çünkü o dünyada yaşanmaktadır. Diğeri ise âhirettedir. Burada ise farklı bir sıralama görebiliyoruz? Cevaplıyorum: İlk olarak dirilmeden, onun öneminden dolayı söz edildi; çünkü o olmasaydı, kitabın meyvesi de görülmezdi, yani amellerin kaydedilmesi mümkün olmazdı.⁵⁸³

3.4.2. Diğer Âyetlerle Karşılaştırma Sırasında Meydana Çıkan Anlaşılmazlık

Müfessir Sâvî, Sâffât sûresinin: “*O hem göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbi, hem de doğuların Rabbidir!*” anlamındaki 5. âyetinde der ki: Eğer dersiniz: Burada Allah’u Teâla doğudan çoğul olarak, batıdan ise hiç bahsetmemiştir. Meâric sûresinde hem doğu, hem batı çoğul gelmiş; Rahmân sûresinde çift olarak; Müzzemmil ve

⁵⁸¹ Sâvî, age, III, 105.

⁵⁸² Sâvî, age, III, 205-206.

⁵⁸³ Sâvî, age, III, 445. Daha fazla örnek için bkz: I, 14, 257, 332, 363, 382, 400, 438, 552, 618; II, 281, 398-399, 436, 521, 555, 563; III, 148, 172, 304, 339, 351, 418-419, 423, 541, 582-583; IV, 11, 62, 159, 318.

Bakara’da tekil olarak zikredilmiş; bunların hepsini bir birine nasıl uydurabiliriz? Cevaplıyorum: Çoğul her günün gün doğuşu ve batışı açıındandır. Her gün birer tanesi vardır ve yılda 360 doğu ve batı mevcuttur. Çift konusuna gelince, kışın ve yazın iki tane gün doğumu ve batımı mevcuttur; tekil ise yıl bakımından gelmiştir. Bu nedenle bu âyetler arasında çelişki yoktur.⁵⁸⁴

Sâvî, En’âm sûresinin: “*Birimize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevlimelekler) onucanını alırlar*” meâlindeki 61. âyetinde der ki: Eğer dersin: Zümer sûresinin 43. âyetinde: “*Allah ölenin ölüm zamanı gelince, canını alır*” buyrulur. Secde sûresinin 11. âyetinde ise: “*Size vekil kılınan ölüm meleği canınızı alacak*” buyrulur. Bu üç âyeti nasıl birleştirebilir? Cevaplıyorum: Öldürme fiilini yapan ve gerçek öldüren Allah-u Teâla’dır. Kişinin ölüm vakti gelince, yardımcı melekler gelip kişinin canını almaya başlarlar ve can boğaza gelince, ölüm meleği kendi eliyle onu alır ve o bütün canları alandır.⁵⁸⁵

Sâvî, Hûd sûresinin: “*O geldiği gün Allah’ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz*” anlamındaki 105. âyetinde der ki: Eğer dersiniz: Bu âyetle şu iki âyet arasındaki ilişkiyi izah et! Neml sûresinin 111. “*O gün, herkes gelip kendi canını kurtarmak için tartışır*” ve En’âm sûresinin 23. âyeti: “*Sonra onların mazeretleri, ‘Rabbimiz Allah hakkı için biz ortak koşanlar olmadık!’ demekten başka bir şey olmadı.*” Cevaplıyorum: Kıyamet gününde bir çok durum olacaktır. Kimi durumlarda konuşamayacaklar, kimi durumlarda ise konuşmak zorunda olacaklar. Veya manası: İnsan ona faydalı olacak ve onu kurtaracak şekilde konuşamayacak veya belki de inanmayanlar, onları kurtaramayacak dille konuşacaklar veya onların yanlışlarına işaret etmek için konuşacaklardır.⁵⁸⁶

Müfessirimiz, Rahmân sûresinin: “*Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan (مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ) yarattı*” anlamındaki 14. âyetinde bu ve insanın yaratılma maddeleri hakkındaki âyetler arasında, ilk bakışta bir tutarsızlığın var olduğunu söylemektedir. Çünkü bu âyette Âdem pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yaratıldığı söylenir. Ayrıca Hicr sûresinin 26. âyetinde: “*Biz insanı, (pişmiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan (مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ) yarattık*”; Saffât sûresinin 11. âyetinde: “*Biz kendilerini yapışkan bir çamurdan (مِنْ طِينٍ لَازِبٍ) yarattık*”; Âl-i İmrân

⁵⁸⁴ Sâvî, age, I, 90; III, 468.

⁵⁸⁵ Sâvî, age, I, 552; III, 349.

⁵⁸⁶ Sâvî, age, II, 272.

sûresinin 59. âyetinde: “Allah onu topraktan (مِنْ تُرَابٍ) yarattı” buyrulur. Görüldüğü gibi insanın yaratılmasına dair farklı ipuçları vardır. Sâvî, bu âyetlerde herhangi bir çelişkinin olmadığını söyler ve Allah’ın Âdem’i topraktan almış ve taki “hamein mesnûn/kuru çamur” su ile karıştırdığını olana kadar su ile karıştırmış söyler, daha sonra ona kaba bir şekil vermiş ve en sonunda ke’l-fehhâr/balçık olana kadar kurutmuştur. Bu âyette ise, en son aşama zikredilirken, diğer âyetlerde diğer aşamalar zikredilmektedir.⁵⁸⁷

Sâvî, Hâkka sûresinin: “İrinden başka yiyecek de yoktur” meâlindeki 36. âyetinde diyor ki: Eğer dersiniz: Bu âyeti diğer âyetlerle beraber nasıl anlayabiliriz “Onlar için kuru dikenden başka yemek yoktur.” (Gâşiye 88/6) Sonra: “Şüphesiz zakkum ağacı günahkârların yemeğidir.” Duhân 44/43-44) Sonra: “İşte onların yeyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir” (Bakara 2/174). Deriz ki: Bu âyetler arasında herhangi bir çelişki yoktur; çünkü bütün bunlar onların gıdasıdır. Burada ise idâfiyye sınırlandırması söz konusudur ve reddedilen ise onların kendilerine yarayacak gıdanın olmamasıdır.⁵⁸⁸ Gâşiye sûresinin 6. âyetinin yorumunda ise Sâvî, aynı soruya cevaben der ki: Nasıl ki bir çok çeşit ceza var ise, aynı şekilde bir çok çeşit cezalandırılacak olan da vardır. Kimine yemek zakkûm olacaktır; kimine diken, kimine ise irin.⁵⁸⁹

3.5. KUR’ÂN’DAKİ TEKRARLAR

Kur’ân’da tekrarların olup olmadığı sorusu tarih boyunca İslâm âlimlerini meşgul eden konulardan biri olmuştur. İlk bakışta Kur’ân’da tekrarların olduğu, âyetlerin ve kelimelerin anlamlarının tekrarlandığı görülse ve bunun gereksiz olduğu düşünülse de asla böyle değildir.

Kur’ân ve belâgat âlimleri, Arap diline has bir üslup özelliği olduğunu, Kur’ân-ı Kerîm metnindeki tekrarların da, onun Arapça’nın ifade ve üslup özelliklerini temel

⁵⁸⁷ Sâvî, age, IV, 217.

⁵⁸⁸ Sâvî, age, IV, 377.

⁵⁸⁹ Sâvî, age, IV, 494. Daha fazla örnek için bkz: I, 55-56, 82, 88, 97-98, 112, 194, 251, 270-271, 301, 310, 380, 381, 403, 490, 508, 523, 533, 534, 538, 585, 595; II, 23, 48, 49, 100, 105, 148, 171, 304, 316, 345, 430, 441, 443, 446, 488, 493, 514, 519, 558; III, 52, 71, 80, 103-104, 236, 253, 272, 276, 280, 282-283, 288, 304, 348, 429-430, 435, 461, 474, 478, 533; IV, 8, 45, 51, 61, 79, 122, 167-168, 437, 452, 472, 526, 573, 592.

almasından kaynaklandığını belirtmişlerdir.⁵⁹⁰ Bunun yanında tekrar, Kur'ân'ın mu'ciz oluşu anlamına da gelmektedir.⁵⁹¹ Aynı zamanda mücmelliğe yol açan hususlar arasında tekrar olgusu bulunmaktadır.⁵⁹² Âlimler Kur'ân'daki tekrarın katkılarından şunları da zikretmiştir: Tekrar ifadeyi pekiştirmek ve aktarılan hususun ehemmiyetine işaret etmek, yanlış mâna ihtimalini ortadan kaldırmak, meselenin ehemmiyetine dikkat çekmek ve tehdit gibi amaçlarla kullanılmıştır.⁵⁹³

Sâvî'nin özel önem verdiği konulardan biri de Kur'ân'daki tekrarlardır. Sâvî, Kur'ân'da basit ve anlamsız tekrarlar olmadığını ispatlayarak, her şeyin bir hikmeti ve nedeni olduğunu ve tekrarların neden yapıldığını açıklamaktadır. Sâvî, hâşiyesinin yaklaşık 80 yerinde ilk bakışta tekrar gibi görünen âyet, kelime ve anlamlardan bahseder. Anlattığına göre tekrarların sebepleri, teyit, ek açıklama, uyarı, dikkat çekme, belâgat, içeriğin önemini vurgulama, etki yaratma, âyetlerin farklı bağlamda farklı anlamı ifade etmesi, ek uyarı, mübalağa, mü'minlerin imanını güçlendirme, kâfirlerin delillerini inkâr, tekitli korkutma, şaşkınlığın ve inanmanın artırılması ve güzel söyleyişler olabilir.

3.5.1. Bazı Kelimelerin Tekrarı

Sâvî, bu tür tekrarları açıklarken bazen teyit olabileceğini söyler. Bunu kanıtlamak için Tevbe sûresini örnek olarak gösterir. Bu sûrede كَيْفَ (*nasıl*) kelimesi 7. âyetinde yer alırken 8. âyetinde tekrarlanır. Bunun sebebi teyittir.⁵⁹⁴ Aynı sebepten Yûnus sûresinin 88. âyetinde رَبَّنَا kelimesi üç kez⁵⁹⁵ ve Kasas sûresinin 82. âyetinde وَيَكُنْ kelimesi iki defa⁵⁹⁶ ve Muhammed sûresi 30. âyetinde ل üç kez⁵⁹⁷ tekrarlanır.

⁵⁹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlî Müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, yy., 1401/1981, s. 235.

⁵⁹¹ Zerkeşî Kur'ân'daki tekrarlar hakkında 'Kur'ân'ın sırlarından büyük bir sır' demiştir. Bkz: Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 32.

⁵⁹² Süyûtî, *el-İtkân*, II, 694.

⁵⁹³ Süleyman b. Abdilkavî b. Abdilkerîm es-Sarsârî et-Tûfî, *el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr*, nşr. AbdülKâdir Hüseyin, Kahire, trs., s. 269; Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 11-18. Ayrıca konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Erdoğan Baş, *Kur'ân'ın Üslûbu ve Tekrarlar*, İstanbul 2003, s. 104.

⁵⁹⁴ Sâvî, age, II, 128.

⁵⁹⁵ Sâvî, age, II, 228.

⁵⁹⁶ Sâvî, age, III, 291.

⁵⁹⁷ Sâvî, age, IV, 111.

Bir kelimenin tekrarlanması da, bu kelimenin ardından gelenlerin önemini göstermek için olabilirken, Sâd sûresinin 65. ve 67. âyeti قُلْ “Söyle” emriyle başlar. Buradaki emir, ondan sonra gelen kelimelerin ehemiyetini göstermek için kullanılmıştır.⁵⁹⁸

Şems sûresinin 9. ve 10. âyeti, gerek olmamasına rağmen فَذْ edatıyla başlar. Bunun nedeni, bir şeyin önemine dikkat çekmek olarak açıklanmaktadır.⁵⁹⁹

Tekrarlar bazen sadece ilk bakışta aynı kelimeler olarak görünebilir. Meselâ Hac sûresinin 3., 8. ve 11. âyetlerinde مِنَ النَّاسِ *insanlardan* kelimelerinin farklı anlamları vardır. 3. âyetinde *insanlardan* denirken kâfirler, 8. âyetinde insan oğluna örnek olabilecek insanlar, 11. âyetinde kalplerinde şüphe olan ve İslâm’ı sadece dil ile kabul edenler kast edilir.⁶⁰⁰

Aynı şekilde Müddessir sûresinin 31. âyetinde Ehl-i Kitaptan bahsedilirken tekrar bulunmamaktadır. Çünkü zikredilen ilk yerde Yahudiler, ikinci yerde Hıristiyanlar kastedilir.⁶⁰¹

İnsanlar anlamında النَّاس kelimesi Nâs sûresinin her âyetinde tekrarlanır ve ilk âyetinde kullanıldıktan sonra bu kelimeye dönen şahıs zamiri kullanılmamıştır. Mahallî’ye göre bunun nedeni ek açıklamadır; ama Sâvî bunun sebebinin, insanlara verilen şeref olduğunu söylemenin daha doğru olduğunu söyler. Tekrarın konuşmaya estetik kattığını göstermek için bazı beyitleri örnek olarak sunar. Bu açıklama, bütün insanlar anlamında kullanıldığında geçerli olabilir; ama Sâvî bunun bütün insanları kapsamadığını, daha doğrusu aynı yaşta ve kuşakta insanların kastedilmediği görüşlerinin olduğunu ifade ederek, ilk âyette çocuklar anlamında *insanlar* kelimesinin kullanıldığını; çünkü terbiye açısından daha muhtaç olduklarını ve bu yüzden *Rabb – Terbiye Eden* kelimesinin eklendiğini açıklamaktadır. İkinci âyette gençler anlamında insanlar kelimesi kullanılmıştır; çünkü mizaçlarında yaramazlığa meyil vardır ve bu

⁵⁹⁸ Sâvî, age, III, 519.

⁵⁹⁹ Sâvî, age, IV, 510.

⁶⁰⁰ Sâvî, age, III, 78.

⁶⁰¹ Sâvî, age, IV, 416.

âyete *Mâlik* kelimesi eklenmiştir. Üçüncü âyette öbür dünyaya göçmek üzere olan ve ibadetlere adanmış yaşlı başlı insanlar kastedildiğinden *Îlâh* kelimesi kullanılmıştır.⁶⁰²

Tekrarların başka sebepleri de olabilir. Meselâ Fecr sûresinin *parça parça* anlamındaki 21. âyetinde anlamı teyit etmek için kullanılmamış, anlamı tamamlamak için kullanılmıştır. Bunun benzeri رَتَّبْتُ بَابًا بَابًا “Onu bölüm bölüm düzenledim” cümlesinde bulunmaktadır.⁶⁰³

3.5.2. Âyetin Bütününün veya Bir Parçasının Tekrarı

Âyetin bütününün veya bir parçasının tekrarı; ek açıklama, uyarı, akıl verme, dikkat çekme, belâgat, içeriğin önemini vurgulama, âyetin bulunduğu bağlamın farklılığı, tekitli uyarı, teyit, mübalağa, mü’minlerin imanlarını güçlendirme, kâfirlerin delillerini inkâr, şaşkınlık yaratma, imanın artırılması gibi sebeplerle olabilir. Sâvî kendi hâşiyesinde bütün bu sebepleri tek tek anlatmıştır. Birkaç örnek sunmanın yeterli olduğunu düşünerek, daha fazla bilgi isteyenlere dipnotlarda atıflar yapılacaktır.

Mü’minûn sûresinin 97. âyetinde: “*Ve de ki: Rabbim! Şeytanların kışkırtmalarından Sana sığınırım!*” denmekle beraber, 98. âyetinde: “*Sana da sığınırım, Rabbim*” şeklinde tekrar görülür. Sâvî’nin söylediğine göre bu tekrar mübalağa, sığınmanın önemini vurgulama ve isti’âze telaffuzu sebeplerinden kullanılmıştır.⁶⁰⁴

Şu’arâ sûresinin 8. âyetinde: “*Şüphesiz bunlarda (Allah’ın kudretine) bir nişâne vardır, ama çoğu iman etmezler*” ifadesi, bu sûrede 8 kez tekrarlanmıştır. Kur’ân’daki bunun gibi tekrarların amacı, mü’minlerin imanını güçlendirme, artırma ve kâfirlerin delillerini inkâr etmedir.⁶⁰⁵

Kamer sûresinde: “*Andolsun biz Kur’ân’ı, anlaşılıp öğüt alınması için kolaylaştırdık. O halde düşünüp öğüt alan yok mu?*” âyeti aynı sûrenin 32. âyetinde yer alırken, kıssalardan sonra 40. âyetinde tekrar edilir. Bunun amacı uyarı ve akıl vermedir; çünkü peygamberleri yalanlayanların sonu ceza olur. “*O halde Rabbinizin*

⁶⁰² Sâvî, age, IV, 597.

⁶⁰³ Sâvî, age, IV, 501. Daha fazla örnek için bkz: I, 42, 58, 324; II, 182, 367, 368, 496; III, 130; IV, 34, 135, 286, 430, 559, 590, 595, 605.

⁶⁰⁴ Sâvî, age, III, 125.

⁶⁰⁵ Sâvî, age, III, 195-196.

nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz” şeklinde âyetin tekrarlanması nereden, sözü edilen nimetlerin çokluğunu ve çeşitliğini vurgulamaktır.⁶⁰⁶

Haşır sûresinin: *“Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allah’tan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.”* anlamındaki 18. âyetinde görüldüğü gibi *Allah’tan korkun* emri iki kez tekrarlanır. Sâvî’ye göre bu tekrar teyit sebebiyle veya ilk kez takvâyı emretme ve ikinci kez bunda ısrarcı olma, sürdürme amacıyla kullanılmıştır.⁶⁰⁷

Mürselât sûresinin: *“O gün yalan sayanların vay haline”* cümlesinin 10 kez tekrarlanması amacı, korku ve ümidi artırmaktır.⁶⁰⁸

Kâfirûn sûresinin: *“Benim taptığıma da sizler tapmazsınız”* manasındaki 3. ve 5. âyetleri birebir aynıdır; fakat tekrar söz konusu mu, değil mi? Bazılarına göre 5. âyet teyit için kullanılmıştır; fakat diğerlerine göre tekrardan bahsedilemez; çünkü her âyet farklı duruma/zamana yöneliktir. 3. âyet şimdiki zamana, 5. âyet ise gelecek zamana yöneliktir. Bazıları ise tam tersini söylemişlerdir.⁶⁰⁹

3.5.3. Anlamın Tekrarı

İhramdayken avlanma yasağı, Mâide sûresinin 1., 94., 95. ve 96. âyetlerinde farklı şekillerde dile getirilmiştir. Bunun sebebi yasağın şiddetini belirtmektir.⁶¹⁰

Enfâl sûresinin 7. âyetinde: *“Oysa Allah, sözleriyle hakkı gerçekleştirmek istiyordu”* denirken 8. âyetinde: *“Hakkı gerçekleştirmek”* cümlecisi yer almaktadır. İlk bakışta tekrar görünse de, her iki cümle farklı bağlama aittir. Birinci kez düşmanları yenilgiye uğratmak ve zafer sözleri vermek için kullanılmıştır; ikinci kez ise imanı güçlendirme ve gelecek günlerde şariat kanununu yürürlüğe sokma anlamında kullanılmıştır.⁶¹¹

⁶⁰⁶ Sâvî, age, IV, 210-211.

⁶⁰⁷ Sâvî, age, IV, 285.

⁶⁰⁸ Sâvî, age, IV, 435.

⁶⁰⁹ Sâvî, age, IV, 577. Daha fazla örnek için bkz: I, 93, 105, 177, 446; II, 122, 165, 430, 558; III, 209, IV, 207, 244, 255, 475.

⁶¹⁰ Sâvî, age, I, 500.

⁶¹¹ Sâvî, age, I, 500.

⁶¹¹ Sâvî, age, II, 93.

Şu'ayb kavmini ölçüyü ve tartıyı eksik etmemeleri için: “Ölçüyü ve tartıyı eksik etmeyin” (Hûd 11/84), “Ölçüyü ve tartıyı adâletle yapın” (Hûd 11/85) ve “İnsanlara eşyalarını eksik vermeyin” (Hûd 11/85) âyetlerinde toplam üç defa uyarmıştır. Bu tekrarın sebebi kavmin ısrarla adı geçen günahı işlemesidir.⁶¹²

Âdem ile İblîs kıssası Kur'ân'da birkaç kez tekrarlanmıştır ve bunun sebebi, kendisiyle mutluluk ve üzüntüyü anlatmaktır. Âdem yolunu izleyenin mutluluğa erişeceğini, İblîs yolunu takip edenin mutsuzluğa uğrayacağını anlatırken, mutlu olana ödül, mutsuz olana ceza verilir, diye bir mesaj verilmiştir.⁶¹³ Âdem ile İblîs kıssasının Kur'ân'da 7 kez tekrarlanmasının anlamı, Allah'ın sâdık kullarının emri yerine getirmelerini ve yasaklardan uzak durmalarını öğretmektir.⁶¹⁴

Hucurât sûresinin: “Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın..” anlamındaki 2. âyetinde tekrarın bulunduğu zannedilse de tekrar bulunmamaktadır. İlk yasakta, aralarında konuşurken: “Sesiniz, Peygamber'in sesinin seviyesine ulaşmasın” diye; ikinci yasakta “Peygamber'le konuşurken ve kendisi susarken, seslerinizi yükseltmeyin, başkalarıyla konuştuğunuz gibi” diye anlaşılır.⁶¹⁵

3.6. MÜNÂSEBÂTÜ'L-ÂYÂTİ VE'S-SUVER

Münâsebât (الْمُنَاسَبَات) münasebe (الْمُنَاسَبَة) kelimesinin çoğludur. Sözlükte yakınlık ve benzerlik anlamına gelmektedir. Bir terim olarak ise: Birbirini takip eden kelime ve cümleler veya arka arkaya anlatılan hâdiseler arasındaki irtibat ve ilişki, şeklinde tarif edilmektedir.⁶¹⁶

⁶¹² Sâvî, age, II, 267.

⁶¹³ Sâvî, age, II, 477.

⁶¹⁴ Sâvî, age, III, 33.

⁶¹⁵ Sâvî, age, IV, 137. Daha fazla örnek için bkz: I, 120, 144, 471, 595; II, 114, 129, 139, 401, 525; III, 32, 389, 521, 560; IV, 26, 61, 149, 302, 330, 332, 370, 384, 408.

⁶¹⁶ Zerkeşî, age, I, 35.

Münâsebet ilmi, müfessirlerin büyük bir kısmı tarafından, değerli ve şerefli bir ilim olarak kabul edilmiştir.⁶¹⁷ Fahrudîn Râzî gibi müfessirler: “Kur’ân inceliklerinin ekserisi, âyetlerdeki tertiplere ve bağlantılara tevdi edilmistir”⁶¹⁸ diyerek bu ilmin önemine işaret etmiştir. İmâm Zerkeşî, münâsebeti, arz edildiği zaman akıl tarafından mâkul karşılanan bir iş olarak görmüştür.⁶¹⁹

Bu bilim dalı, bunun öncüsü sayılan Ebû Bekir Neysâbûrî’nin zamanında ortaya çıkmıştır. Bundan sonra İmâm Râzî, İbn ‘Arabî, Süyûtî, Âlûsî ve Bikâî’nin tefsirlerinde yer almıştır.⁶²⁰

Ancak âyetler arasında irtibat ve münâsebetin olamayacağını düşünen âlimler de vardır. Mesela İzzüddîn b. Abdisselâm’a göre bir irtibatın varlığından bahsedebilmek için öncelikle onun, başı-sonu birbiriyle bağlantılı ve konu bütünlüğüne sahip olması lazımdır. Kur’ân gibi çeşitli sebepler üzerine vahyedilmiş bir kelamın bölümleri arasında irtibat aramak gereksiz ve faydasızdır. Çünkü Kur’ân, yirmi seneden fazla zamanda, farklı hükümler hakkında ve muhtelif sebeplere binaen nazil olmuştur. Âyetlerin ve sûrelerin nüzûlüne medar olan illet ve sebeplerin farklı olması sebebiyle, onlar arasında irtibat kurmak imkansızdır.⁶²¹

Müfessir Sâvî’nin eserinde bu ilim dalına ait birçok örnekler vermesi, ona değer verdiğini göstermektedir. Hâşiyesinde birkaç münâsebet çeşitlerini dile getirerek arka arkaya âyetler arasındaki münâsebâtın, bir sûre ile başka sûrenin âyetleri arasındaki münâsebâtın, bir sûrenin ilk ve son âyetleri arasındaki münâsebâtın, bir sûrenin son âyeti ile sonraki sûrenin ilk âyeti arasındaki münâsebâtın, bir âyetin başı ile sonu arasındaki ilişkinin, bir âyetin anlam ilişkileri ve sûreler arasındaki münâsebâtın örneklerini vermektedir.

⁶¹⁷ Müfessirler münâsebet ilmini, Kur’ân’ın mucize oluşunun bir yansıması olarak dile getirmişlerdir. Çünkü 23 sene zarfında, farklı hâdiselere bağlı olarak nazil olan ayetler ve sûreler arasında münâsebet ve bağlantının olması, onların hikmete mebnî bir biçimde tertip edildiğini gösterilmektedir. Müfessir Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr* adlı eserinde diyor ki: Kur’ân lafızlarının fasihliği ve anlamlarının üst düzey oluşu yönüyle mucize olduğu gibi, aynı şekilde tertibi ve ayetlerin dizim bakımından da mucizedir. (Râzî, *Mefâtîhü'l-Ğayb*, VII, 139).

⁶¹⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 976.

⁶¹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 35.

⁶²⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 976.

⁶²¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 37, Süyûtî, *el-İtkân*, II, 977.

3.6.1. Âyetler Arasındaki Münâsebât

Âyetler arasındaki münâsebâtın birkaç çeşidi olabilmekte ve Sâvî'nin hâşiyesinde her bir çeşidinin birçok örneği olduğu göz önünde bulundurularak, ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirme ihtiyacı görülmektedir.

3.6.1.1. Birbirine Karşılıklı Olarak Bağlı Olan Âyetlerin Münâsebâtı

Müfessir Sâvî, Âyetü'l-Kürsî ile sonra gelen ve “*Dinde zorlama yoktur*” anlamındaki âyet arasındaki münâsebâtı değerlendirirken sonraki âyetin Âyetü'l-Kürsî'nin ve gerçek tevhidin sonucu olduğunu ifade etmektedir; çünkü Âyetü'l-Kürsî'de yer alan mesajların ve tevhidin önemini anlayanı, dine zorlamaya gerek bulunmamaktadır. Gerçek ile gerçek olmayan arasında net bir fark bulunmakta ve zorlamanın bir faydası olmadığı görülmektedir.⁶²²

Nisâ sûresinin: “*Allah İbrahim'i dost edinmiştir*” anlamındaki 125. âyeti ile aynı sûrenin “*Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır ve Allah her şeyi kuşatmıştır*” anlamındaki 126. âyeti arasındaki ilişkiyi anlatırken, insanlar Allah'ın İbrâhîm'i (as) bir ihtiyaçtan dolayı dost edindiğini düşünmesin diye, sonraki âyet Allah'ın bunu iyiliğinden yaptığını açıklamaktadır.⁶²³

Sâvî, Enbiyâ sûresinin: “*Hakikaten bu (bütün peygamber ve onlara iman edenler) bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim*” anlamındaki 92. âyetinin peygamberler kıssalarından sonra gelmesinin anlamının, Hz. Muhammed'in (sav) önceki peygamberlerden farklı bir akideyle geldiği düşüncesini ortadan kaldırmak şeklinde yorumlamaktadır.⁶²⁴

Rûm sûresinin 20. âyetinde insanın yaratılması, 21. âyetinde kadının yaratılması, 22. âyetinde ise gökler ile yerlerin yaratılışı anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi insanın yaratılışından başlanarak gökler ve yerlerin yaratılışına geçiş yapılmıştır. Bunun sebebi,

⁶²² Sâvî, age, I, 198.

⁶²³ Sâvî, age, I, 407.

⁶²⁴ Sâvî, age, II, 68.

insanın her şeyin temeli olduğunu ve yaratılmış her şeyin insan adına ve faydasına olduğunu göstermektedir.⁶²⁵

Kevser sûresinin 2. âyetinde: “*Namaz kıl ve kurban kes*” şeklindeki iki emir zikredilmektedir, çünkü namaz dinin temeli, kurban ise fakir insanların karınlarının doyurulmasıdır. İkisi bir araya gelince, Allah’ın hakkının ve insanların hakkının yerine getirildiği anlamına gelmektedir.⁶²⁶

Nâs sûresinin: “*Sığınırım ben insanların Rabbine, insanların Melikine, insanların İlâhına*” anlamındaki âyetlerinde *Rabb*, *Melik* ve *İlâh* şeklinde bir sıranın olduğu gözlemlenmektedir. Bunların sebebi, insanın önce gözlem yoluyla Rabb’in varlığını öğrenmesidir. Bundan sonra insan daha iyi düşünürse, Rabb’in istediği gibi davrandığı ve her şeyden bağımsız olduğunu anlayacaktır. Bu Allah’ın mutlak Melik olduğu fikrini doğurmaktadır. Sonraki aşamada insan derin derin düşünmeye başlarsa inanması gereken tek İlâh’ın olduğu düşüncesine sahip çıkacaktır.⁶²⁷

3.6.1.2. Bir Sûrenin Âyetleri ile Başka Sûrenin Âyetleri Arasındaki Münâsebet

İbrâhîm sûresinin 35. âyetindeki *şehir* (الْبَلَد) kelimesinin belirtme ekiyle birlikte gelmesinin ve Bakara sûresinin âyetindeki *şehir* (بَلَد) kelimesinin belirtme eki olmadan gelmesinin sebebi, İbrâhîm’in (as) aynı duayı tekrar etmesinden kaynaklanmaktadır. İlk kez İbrâhîm (as) Allah’a Mekke’nin şehir olarak inşaat edilmesini ve güvenli olması konusunda dua etmiştir ve bu dua Bakara sûresinde yer almaktadır. İkinci kez İbrâhîm (as) Allah’a Mekke’nin şehir olarak inşaat edilmesinden sonra güvenli olmasını dua etmiştir ve bu dua İbrâhîm sûresinde yer almaktadır.⁶²⁸

Meryem sûresinin: “*Allah Sana işaret, sapasağlam olduğun halde üç gece/leyâlin insanlarla konuşamamandır, buyurdu*” anlamındaki 10. âyetinde *gece* kelimesi

⁶²⁵ Sâvî, age, III, 319.

⁶²⁶ Sâvî, age, IV, 575.

⁶²⁷ Sâvî, age, IV, 596-597. Daha fazla örnek için bkz: I, 183, 201, 208, 252, 269, 276, 345, 396, 413, 434, 439, 463, 470, 481, 488, 489, 497, 498, 504, 509, 547, 607; II, 8, 24, 103, 132, 136, 139, 157, 166, 178, 196, 202, 204, 233, 244, 246, 274, 277, 353, 396, 397, 398, 399, 438, 452, 464, 466, 470, 572, 582; III, 48, 77, 81, 91, 119, 134, 138, 142, 153, 169, 190, 215, 291, 298, 299, 310, 319, 320, 333, 339, 353, 369, 501, 517, 524, 525, 541, 542, 549, 559, 562, 576; IV, 44, 51, 69, 86, 107, 112, 119, 121, 147, 177, 230, 235, 244, 246, 249, 250, 251, 256, 264, 276, 277, 279, 283, 284, 285, 286, 291, 301, 302, 303, 310, 315, 347, 378, 399, 426, 427, 454, 458, 471, 473, 482, 486, 490, 508, 510, 522, 542, 544.

⁶²⁸ Sâvî, age, II, 366.

kullanırken, Âl-i İmrân sûresinin 41. âyetinde *gün* zikredilmektedir: “*Senin için alâmet, insanlara, üç gün, işareten başka söz söylememendir.*” Her iki durumda gece ile günler ve gün ile geceler anlamına gelmektedir. Ama Meryem sûresinde gece kelimesinin geçmesi Mekkî sûre olmasından ve Âl-i İmrân sûresinin gün kelimesinin geçmesi Medenî sûre olmasındandır. Günden önce gece gelmekte ve bu bağlamda Mekkî âyetler, Medenî âyetlerden önce inmişlerdir.⁶²⁹

Rahmân sûresinin: “*Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin*” anlamındaki 33. âyetinde *cin* kelimesinin *insan* kelimesinden önce gelmesi, cinlerin insanlardan fiziki olarak daha güçlü olmasından ve âyette zikredilenler için fiziki güç gerekli olmasından kaynaklanmaktadır. İsrâ sûresinin “*De ki: Andolsun, bu Kur’ân’ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler*” anlamındaki 88. âyetinde *insan* kelimesinin *cin* kelimesinden önce zikredilmesinin sebebi, insanların cinlerden söz olarak daha kuvvetli olması ve zikredilen iş için belâgat kuvvetinin önemli olmasıdır.⁶³⁰

İnsân sûresinin âyetlerinde kâfirlerin öbür dünyadaki durumları kısa ve özlü bir şekilde anlatırken, iman edenlerin durumundan ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir. Mürselât sûresinde durum tam tersidir; bunun sebebi, bu iki sûre arasındaki dengeyi kurmak olabilir.⁶³¹

En’âm sûresinin 151. âyetinde: “*Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin, sizin de onların da rızkını verimiz*” ve İsrâ sûresinin 31. âyetinde ise: “*Fakirlik korkusundan çocuklarınızı öldürmeyin. Biz, onların da sizin de rızkınızı verimiz*” şeklinde söylenmektedir. En’âm sûresinde fakirlerde daha önce var olan korkudan bahsedilir, demek ki mesaj fakirlere yöneliktir. İsrâ sûresinde mesajın zenginlere yönlendirildiğinden dolayı fakirleşmek fiili kullanılmış ve çocuklara malınızın yeterli olunmamasından korkmayın şeklinde söylenmiştir. Bu âyette yer alan mesaj babalara yönelik olduğundan: “*sizin de onların da*” ifadesi yer almıştır. En’âm sûresinde çocuklar zikredildiğinden: “*onların da sizin de*” şeklinde söylenmektedir. Bunun iki

⁶²⁹ Sâvî, age, II, 559.

⁶³⁰ Sâvî, age, IV, 220-221.

⁶³¹ Sâvî, age, IV, 438.

nedeni var: Birincisi *tefennun (iftinân)*, ikincisi ise En'âm sûresinde mesaj babalara yöneltiştir. Bu şekilde ebeveynlerin çocukların rızıklarından endişe etmemeleri ve fakirlik korkusundan çocuklara sahip olmaktan çekinmemeleri için Allah onlara O'nun korumasında olduğunu müjdelemek istemiştir. Zenginlere yönelik İsrâ âyetlerinde ilk olarak çocuklardan bahsedilmektedir. Allah zenginlerin kalplerini sakinleştirmek istemiş ve çocukların kendi rızıklarından rızık vereceğinin sözünü vermiştir. Böylece onlar fakirlikten korkmamalıdır.⁶³²

3.6.1.3. Bir Sûrenin İlk ve Son Âyetleri Arasındaki Münâsebet

İbrâhîm sûresinin *“Elif Lâm Râ. (Bu Kur'ân), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip (ve) övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır”* anlamındaki ilk âyeti ile aynı sûrenin *“İşte bu (Kur'ân), kendisiyle uyarılsınlar, Allah'ın ancak bir tek Tanrı olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri iyice düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara (gönderilmiş) bir bildiridir!”* anlamındaki son âyeti arasındaki ilişki çok net ve sonun başlangıçla bağlanması şeklinde belâgat çeşitlerinden biridir.⁶³³

“Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ı tesbih etmektedir şeklindeki tesbîh ile başlayan ve *“Göklerde ve yerde olanlar O'nun şânını tesbih etmektedir”* şeklindeki tesbîh ile biten Haşr sûresi, tesbîh ile başlamanın ve sona ermenin en büyük amacının Allah'ı tanımak ve Kendisine ilâh uydurulanları inkâr etmek olduğunu göstermektedir.⁶³⁴

“Ey iman edenler! Kendilerine Allah'ın gazap ettiği bir kavmi dost edinmeyin” şeklinde sona eren ve *“Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanlara sevgi göstererek, gizli muhabbet besleyerek onları dost edinmeyin”* şeklinde başlayan Mümtetine sûresinde, mü'minlerin kâfirlerle dostluk yapmaları yasaklanmaktadır. Arapça belâgatinde buna reddü'l-acüz ala's-sadr veya reddü's-sadri ala'l-acüz (başın sona geri gelmesi veya tam tersi) adı verilmektedir.⁶³⁵

⁶³² Sâvî, age, I, 608.

⁶³³ Sâvî, age, II, 374.

⁶³⁴ Sâvî, age, IV, 287.

⁶³⁵ Sâvî, age, IV, 298.

Bakara sûresinin son iki âyeti ile Bakara sûresinin tüm içeriği arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Namaz, zekât, oruç ve hac yükümlülüklerini, boşanma, hayız, cihad, peygamber kıssalarını anlatan Bakara sûresinin, peygamberlerin ve mü'minlerin inanmalarıyla sona ermesinin uygun olduğu görülmektedir.⁶³⁶

3.6.1.4. Bir Sûrenin Son Âyeti ile Sonraki Sûrenin İlk Âyeti Arasındaki Münâsebet

Tûr sûresinin son âyeti ile Necm sûresinin ilk âyeti arasındaki ilişki, Tûr sûresinin son âyetinin *وَإِذْ بَارَ النُّجُومَ* şeklinde kelimeleriyle sona ermesinde ve Necm sûresinin ilk âyetinin *وَ النَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ* şeklindeki kelimeleriyle başlamasında görülmektedir.⁶³⁷

Mürselât sûresinin son âyetinde: “*Onlar artık bundan (Kur’ân’dan) sonra hangi söze inanacaklar*” şeklinde söylenmektedir ve *bundan* şeklindeki işaret zamirinin anlamının Kur’ân olduğu ve onların Kur’ân hakkında konuşup tartıştıkları düşünülmektedir. Ve bundan dolayı bu sûreden sonra gelen Nebe’ sûresi “*Birbirlerine neyi soruyorlar*” şeklinde başlamaktadır.⁶³⁸

Âdiyât sûresinin: “*Şüphesiz Rableri o gün onlardan tamamıyla haberdardır*” anlamındaki son âyetini duyan kişi o günün hangi gün olduğunu kendi kendine sorabileceğinden, Âdiyât sûresinden sonra gelen Kâria sûresinin: “*Kıyamet Günü? Nedir o Kıyamet günü? O kıyamet gününün ne olduğunu biliyor musun?*” anlamındaki ilk âyetleri, yukarıdaki ikilemeye çözüm ve açıklama vermektedir.⁶³⁹

3.6.1.5. Bir Âyetin Başı ile Sonu Arasındaki Münâsebet

En’âm sûresinin 153. âyetinin başında: “*Şüphesiz bu, dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır. İşte sakınmanız için Allah size bunları emretti*” şeklinde söylenmekte ve sonra takvâ olmadan

⁶³⁶ Sâvî, age, I, 222.

⁶³⁷ Sâvî, age, IV, 185.

⁶³⁸ Sâvî, age, IV, 440.

⁶³⁹ Sâvî, age, IV, 552.

“doğru yol (صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ)” olmadığını ifade eden “işte sakınmanız için (لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ)” şeklinde bitmektedir.⁶⁴⁰

Tâhâ sûresinin: “Sizin ilâhınız, yalnızca, kendisinden başka ilâh olmayan Allah’tır. O’nun ilmi her şeyi kuşatmıştır” anlamındaki 98. âyetinin ilk kısmı ve sonraki kısmı aynı şeyden bahsetmektedir.⁶⁴¹

3.6.2. Bir Âyetin İçindeki Anlamlar Arasındaki Münâsebet

Âl-i İmrân sûresinin “Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağlam hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı...” anlamındaki 14. âyetinde, dünyanın süsleri dile getirilerek ilk olarak kadınlardan bahsedilir; çünkü kadın, dünyanın en değerli süsü olup, aynı zamanda erkeklerin şeytan tarafından en kolay aldatılması kadınlar yoluyla olmasındandır. Bundan sonra (mal ve mülkten önce çocuklar zikredilmektedir; çünkü çocuklar kadınların meyvesidir ve aynı zamanda çocuklar daha büyük imtihandır; çünkü insan mal mülkünü çocuklar adına feda etmeye hazırdır. Dikkat çekici olarak, ebeveynler oğullarından daha çok gurur duyduklarından ve erkek evladı haberi alınca daha çok sevindiklerinden, kızlar değil oğullar zikredilmektedir. Aynı âyette, diğer mülke nazaran daha değerli sayılmakta olan altın ve gümüşten bahsedilmekte çünkü insan en çok bunlara sahip olmaya çalışmaktadır.⁶⁴²

Mâide sûresinin: “Allah onlara şöyle demişti: Ben sizinle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, peygamberlerime inanır” anlamındaki 44. âyetinde, peygamberlere inanmanın iman şartlarından olduğu ve namaz ile zekâtın iman ağacının dalları olduğu anlatılmaktadır; çünkü Benû İsrâîl, namaz ve zekât vazifelerini yerine getirmiş; ama bazı peygamberlere inanmamıştır.⁶⁴³

Nûr sûresinin: “Zina eden kadın ve zina eden erkek” anlamındaki 2. âyetinde, ilk olarak zina eden kadınlar, sonra zina eden erkekler zikredilirken; Maide sûresinde hırsızlıktan bahsedilirken ilk olarak hırsızlık eden erkek, sonra hırsızlık eden kadın dile

⁶⁴⁰ Sâvî, age, I, 610.

⁶⁴¹ Sâvî, age, III, 28.

⁶⁴² Sâvî, age, I, 235-236.

⁶⁴³ Sâvî, age, I, 449.

getirilmektedir. Bunlar, kadınların erkeklere nazaran zina tutkusunun daha güçlü olmasından; daha çok cesaret ve güç gerektiren hırsızlık tutkusunun erkeklerde daha bariz olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁴⁴

Tam iman; gönülde iman (tasdîk bi'l-cinân), imanı dille ifade etme (ikrâr bi'l-lisân) ve amellerle bunu ispatlama ('amel bi'l-erkân) şeklinde üç kısmından oluşmakta ve Hucurât sûresinin: *“Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. Küfrü, fıska ve isyanı da size çirkin göstermiştir”* anlamındaki 7. âyetinde iman üç kısmına aykırı olan küfür, fıska ve isyandan söz edilmektedir. Küfür gönüldeki imana, fıska imanı dille ifade etmeye ve isyan amellerle imanı ispatlamaya karşıdır.⁶⁴⁵

3.6.3. Sûreler Arasındaki Münâsebet

Yûsuf sûresi ile Hûd sûresi arasındaki ilişki, peygamber kıssaları anlatılmasında görülmektedir. Hûd sûresinde yedi peygamber kıssası ve peygamber kıssalarının en güzeli sayılan Yûsuf ile ilgili kıssa yer almaktadır. Bunların sebebi, önceki peygamberlerin imtihanları ve zorluklarının zikredilmesiyle Hz. Muhammed'i (sav) teselli etmek ve kendisine moral vermektir.⁶⁴⁶

Hadîd, Haşr ve Saf sûrelerinin başında, tesbih etme fiilinin geçmiş zamanı (سَبَّحَ); Cum'a ve Teğâbun sûrelerinin başında, tesbih etme fiilinin şimdiki zamanı (يُسَبِّحُ), A'lâ sûresinin başında tesbih etmek fiilinin emir kipi (سَبِّحْ) ve İsrâ sûrelerinin başında tesbih etmek fiilinin isim fiili (سُبْحَانَ) kullanılmıştır. Bunların sebebi, insanın her durumda tesbih etmesinin gerekli olduğunu vurgulamaktır. İsrâ sûrelerinin başında tesbih etme fiilinin isim fiilinin kullanılmasının nedeni, Allah'ın bütün eksiklikten uzak, yer ve zaman açısından sınırlı olmadığını göstermektir.⁶⁴⁷

İnfitâr sûresi ile Mutaffîfîn sûresi birbirlerini anlam açısından tamamlayarak bir ilişki gözlenebilmektedir. Kur'ân'ın 82. sûresi olan İnfitâr sûresinde, iyilerin ve kötülerin halinden bahsedildikten sonra, Mutaffîfîn sûresinde ölçü ve tartıda hile

⁶⁴⁴ Sâvî, age, III, 131.

⁶⁴⁵ Sâvî, age, IV, 141. Daha fazla örnek için bkz: I, 199, 232, 360, 446, 485, 523, 541, 572, 583, 601, 607; II, 66, 221, 254, 256, 394, 416, 566-567; III, 62, 146, 300; IV, 165.

⁶⁴⁶ Sâvî, age, II, 280.

⁶⁴⁷ Sâvî, age, IV, 242.

yapmanın günah olduğu, kâfirlere hazırlanan ve itaatkârlara hazırlanan yerin nasıl olduğu dile getirilmektedir.⁶⁴⁸

Asr sûresi ile Hümeze sûresi de birbirlerini anlam açısından tamamlamaktadır. Asr sûresinde: “İnsan gerçekten ziyan içindedir” anlamındaki ifade yer aldıktan sonra, Hümeze sûresinde ziyanda olanların hali ve kendilerini bekleyen sonuçlar açıklanmaktadır.⁶⁴⁹

3.7. EMSÂLU’L-KUR’ÂN

Muhaddis Beyhakî’nin, Ebû Hüreyre’den naklettiğine göre: Rasûlullah (sav) şöyle demiştir: “Kur’ân şu beş esas üzerine nâzil olmuştur: Helal, haram, muhkem, müteşâbih ve emsâl. Helâli işleyin, haramda sakının, muhkeme uyun, müteşâbihe inanın ve emsâlden ibret alınız.”⁶⁵⁰

Müfessir Mâverdî ise şöyle der: Emsâl ilmi Kur’ân’ın en önemli ilimlerinden biridir. Âlimlerin emsâlle meşgul oldukları zamanda, temsil edilen bilmediklerinden, bu konuda bir gaflet içindedirler. Çünkü, temsil edilen olmaksızın, bir tek emsâl, gemsiz ata, yularsız deveye benzemektedir. İmâm Şâfiî diyor ki: Emsâl ilmi müçtehidin bilmesi gereken ilimlerden biridir. Müçtehid, Allah’a itaatte, masiyetten uzak durmaya delalet eden emsâlin, hangi maksat ile söylendiğini bilmelidir.⁶⁵¹

Zemahşerî de bu ilimle ilgili şöyle demiştir: Emsâle başvurulmasının temel gayesi, bunun anlamları belirgin kılmayı, kastedilen şey üzerindeki kapalılığı kaldırmayı ve vehmî olanı görölür olana yaklaştırmayı ihtiva etmesidir.⁶⁵²

Bazı âlimler şöyle der: Kur’ân’daki emsâldan: tezkîr, öğüt, ibret alma, teşvik, yasaklama, kabullenme, murad edilen mânayı anlama, tasvir edileni gözle görölür hale getirme vb. faydalar sağlanır. Emsâl mânayı müşahhas hâle getirir. Bunun için mâna

⁶⁴⁸ Sâvî, age, IV, 468.

⁶⁴⁹ Sâvî, age, IV, 560. Daha fazla örnek için bkz: I, 32, 518; II, 280; IV, 425, 460, 465, 518, 542, 555, 570, 587, 591.

⁶⁵⁰ Beyhakî, *Şu’abü’l-İmân*, III, 548.

⁶⁵¹ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1041.

⁶⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 235.

zihinde beş duyunun yardımıyla daha iyi oturur. Buna göre, emsâlin hedefi, bilinmeyeni bilinene, görülmeyeni görülene teşbih etmektir.⁶⁵³

Emsâlu'l-Kur'ân ikiye ayrılır: Mesel yönü açıkça zikredilen ve mesel yönü kapalı olan.⁶⁵⁴

Sâvî, eserinde bu Kur'ân ilminin detaylıca açıklamasını yapmamasına rağmen, net olarak ihmâl etmediğini birçok örnekte görmekteyiz. Gerçi açıkça zikredilen yönüne daha fazla değinmiştir. Birkaç örnekle Sâvî'nin emsâllere olan yaklaşımını göstermeye çalışacağız:

Bakara sûresinin 17.-20. âyetlerinde: *“Onların (münafıkların) durumu, (karanlık gecede) bir ateş yakan kimse misalidir. O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda Allah, hemen onların aydınlığını giderir ve onları karanlıklar içinde bırakır, (artık hiçbir şeyi) görmezler. Onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple onlar geri dönemezler. Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Hâlbuki Allah, kâfirleri içepeçevre kuşatmıştır”* şeklinde Kur'ân meselini görüyoruz. Sâvî de bunu şu sözlerle kısa olarak açıklar: Allah (cc), onların çirkinliğini anlattıktan sonra, örnekleri de verip onları ve gittikleri yolu/üzerinde bulundukları şeyleri târif eder, yani nasıl bir hâldeler, bildirir. Burada iki mesel zikredilmiştir: Ateş ve yağmur meseli.⁶⁵⁵

Yine Bakara sûresinin 171. âyeti: *“Kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.”* Bu âyetin şu anlamı vardır: Kâfirlerin öğütlere, âyetlere, Peygamberimiz'in getirdiği açık delillere ve onlara sürekli nasihat edişine ve çağırışına isyân etmeleri ve kulak vermemelerinin durumu, çobanın bağırıp çağırmasını işiten ve onlara (hayvanlara) yarayacak şeylere davet etmesinin durumuna benzer. Nasıl ki bu yabânî hayvanlara bu nidâlar işe yaramıyorsa, ve onların (nidâların) yararını idrâk

⁶⁵³ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1042.

⁶⁵⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 1042.

⁶⁵⁵ Sâvî, *age*, I, 22.

edemeyip sadece darbe ile akıllanıyorlarsa, kâfirlere de aynı şekilde nasihatler ve âyetler yaramaz. Onların bu dünyadaki cezası kılıç, âhirette ise Cehennem ve ateş cezasıdır.⁶⁵⁶

Ra'd sûresinin: “O, gökten su indirdi ve vâdiler kendi hacimlerinde sel olup aktı. Bu sel, üste çıkan bir köpüğü yüklenip götürdü. Süs veya (diğer) eşya yapmak isteyerek ateşte erittikleri şeylerden de buna benzer köpük olur. İşte Allah hak ile bâtıla böyle misal verir. Köpük atılıp gider. İnsanlara fayda veren şeye gelince, o yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle misâller getirir...” 17. âyetinde Rabbimiz, kalplerde bulunan iman, yakîn veya şekk miktarını bize misâl ile zikretmiştir: Zebed/köpük ile kastedilen şekktir; yeryüzünde kalan kısmı ise yakîndir. Altın ateşte eritildiğinde nasıl ise yarayan kısmı alınır, kalan kısmı ise ateşte bırakılıyorsa, aynı şekilde Allah, yakîni kabul eder, şekki ise terkeder.⁶⁵⁷

4. TARİH İÇERİKLİ İLİMLER

4.1. ESBÂBU’N-NÜZÛL

Kur’ân ilimlerinin en önemlilerinden birisi esbâb-ı nüzûl ilmidir. En başta, hadisin kaydedildiği ve toplandığı sırada, onun içerisinde ortaya çıkıp, daha sonra bağımsız bilim olarak hadisten ayrılmıştır.⁶⁵⁸

Nüzûl ortamında meydana gelen bir hâdis veya Peygamberimiz’e sorulmuş bir soruya, vuku bulduğu günlerde, bir veya daha fazla âyetin hükmünü açıklamak üzere inmesine sebep olan ve vahyin nazil olduğu ortamı gözler önüne seren hâdis sebeb-i nüzûl olarak adlandırılır.⁶⁵⁹ Esbâb-ı nüzûl, gerçekliği, insanın fitratı ile idrak etmesi, anlaması, diğer insanların da bu gerçekliği kabul etmesi, onaylaması demektir.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Sâvî, age, I, 127.

⁶⁵⁷ Sâvî, age, II, 340. Daha fazla örnek için bkz: I, 204-205, 207, 542; II, 34, 338, 360, 362, 403, 421, 436; III, 149, 153, 305, 431, 535; IV, 146, 178, 251, 283-284, 352.

⁶⁵⁸ Ramić, Jusuf, *Tefsir Historija i Metodologija*, s. 49.

⁶⁵⁹ Serinsu, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl’un Rolü*; İstanbul 1994., s. 68; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Usulü*, Ankara 1995, s. 115.

⁶⁶⁰ Abdulfettah, el-Kadi, *Esbâb-ı Nüzûl*, ç. Salih Akdemir, Ankara, 1986, s. 1; Hasen Haneffî, “Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir” çev. A. N. Serinsu, AÜİFD, XXXVIII, Ankara, 1998, s. 229.

Her âyet için bir nüzûl sebebi bulunması zorunlu değildir. Bazılarının net nüzûl sebebi olduğu gibi, bir kısmının nüzûl sebebi olmayabilir. Nüzûl sebebi olmayan âyetler, ihtiva ettikleri mânâyı anlatmak için inmiş olabilir. İbn Dakîku'l-İd⁶⁶¹ diyor ki: “*Sebeb-i nüzûlün beyanı Kur’ân’ın manasını anlamaya sağlam bir yoldur.*”⁶⁶²

Mahallî ve Süyûtî, kendi tefsirlerinin yazılışına uygun olduğu gibi, tefsirlerinde vahyin indiriliş sebeplerinden kısa ve özlü olarak sık sık bahsederler. Bazen vahyin indiriliş sebeplerini açık açık anlatırken, bazen âyeti yorumlayarak indirilmesinin sebebine değinirler. Bunları örnek alan Sâvî’nin de kendi hâşiyesinde bu konuya yer verdiği sonucuna varılabilir. *Celâleyn* tefsirine hâşiyesinde, vahyin indirilmesinin 450 sebebi incelenirken, Sâvî’nin genellikle *Celâleyn* tefsirinde vahyin indirilmesinin, açıklanmış olan sebeplerine ek açıklama yaptığı ve bazen çok kısa ve net bir şekilde kendi açıklamasına yer verdiği görülmektedir. Müfessirimizin bazı yerlerde bir âyetin birkaç indiriliş sebebini dile getirdiği ve tam tersi olarak, bir sebebini birkaç âyetin vahyedilmesini gerektirdiği örnekleri verdiği fark edilmektedir. Sâvî’nin *Celâleyn* tefsirinde yer almayan bazı sebeb-i nüzûl örnekleri sunduğu ve *Celâleyn* tefsirinde yer alan bazı sebeb-i nüzûl örnekleri dikkate almadığı tespit edilmiştir. Müfessirimiz, bazen sebeb-i nüzûl aktaranın ismini vermesine rağmen, genellikle râvînin ismini zikretmemiştir. Sâvî, vahiy ile ilgili sebebini hususiliği veya kelimenin umumiliği konusunda, çoğu kez kendi görüşünü öne sürmektedir. Sonuç olarak Sâvî, sebeb-i nüzûl örnekleri sunarken farklı tâbirler kullanmıştır. Bütün bahsi geçen meseleler için birkaç örnekle yetineceğiz.

4.1.1. Bir Tane Sebeb-i Nüzûl Olan Âyetler

Sâvî’nin hâşiyesinde, birer rivayet aktarılan 300’e yakın sebeb-i nüzûl örneği bulunmaktadır. Bu grupta yer alan örneklerin çoğuna *Celâleyn* tefsirinde dolaylı veya dolaysız bir şekilde atıfta bulunmaktadır; ama Sâvî tarafından verilen örnekler de vardır. Bu başlığa uygun olan örnekler şunlardır:

⁶⁶¹ Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî (ö. 702/1302) müctehid, muhadis.

⁶⁶² Süyûtî, *el-İtkân*, I, 93.

Sâvî, Bakara sûresinin: *“Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır!”* anlamındaki 256. âyetinin indiriliş sebebini yorumlarken İmâm Süyûtî’nin söz konusu sebeb-icc nüzûlün açıklamasını aktararak Ebu’l-Hüsayn adlı bir sahâbenin İslâmiyet’ten önce Hıristiyanlığı kabul eden iki oğlu olduğunu, oğullarının Medine’ye ticaret amaçlı geldiklerini, babasının onlar rastladığını, İslâmiyet’e zorlamak istediğini, Hz. Peygamberimize gidip *“Ciğerimin bir parçasının Cehennem’e girmesine müsaade edeyim mi”* şeklinde söylediğini ifade etmekte ve yukarıda geçen âyetin indiriliş sebebinin bu olduğunu açıklamaktadır.⁶⁶³

Nisâ sûresinin: *“Allah yolunda hicret eden kimse, yeryüzünde gidecek birçok güzel yer ve bolluk (imkân) bulur. Kim Allah ve Rasûlü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, artık onun mükâfatı Allah’a düşer”* anlamındaki 100. âyetini tefsir ederken Benû Leys kabilesinden Cûnda b. Damure Leysî adlı yaşlı ve hasta bir adamın, aynı sûrenin: *“Allah’ın yeri geniş değil miydi, hicret etseydiniz!”* anlamındaki 97. âyetini duyar duymaz, Mekke’de bir gece bile konaklamayacağını ve Medine’ye gidecek mal mülkü sahip olduğunu söylediğini; yataktayken götürüldüğünü ve Ten’îm adlı bir mekanda ölüm meleğinin canını almaya geldiğini, o zaman sağ elini sol eline sığındırarak: *“Allah’ım, bir elim senin için, diğer elim Hz. Peygamberimiz içindir, Peygamberimizin Sana biat ettiği gibi Sana biat ediyorum”* diyerek vefat ettiğini, sahâbenin Mekke’ye varsaydı ödülü daha büyük olması ihtimali olduğunu söylediklerini, müşriklerin murada erişmez olduğunu dile getirerek alay ettiklerini anlatmakta ve bu olayın âyetin indirilişine sebep olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁴

A’râf sûresinin: *“Onlar bir kötülük yaptıkları zaman: Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti, derler. De ki: Allah kötülüğü emretmez. Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz”* anlamındaki 28. âyetinin indiriliş sebebi, Mekkeli kâfirler olan Arapların, çı çıplak Kâbe etrafında tavaf yapmaları âdeti idi. Bu şekilde erkekler gündüz, kadınlar geceleyin tavaf yaparlardı. Şehir dışından biri tavaf yapmaya gelirse, içinde Allah’a günah işlediğim elbise üstümdeyken tavaf yapmam

⁶⁶³ Sâvî, age, I, 198-199. Ayrıca bkz: Vâhidî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü’rî, *Esbâbü’n-Nuzûl*, 2. B., Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1387/1968., s. 45.

⁶⁶⁴ Sâvî, age, I, 395-396. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 102; Süyûtî, age, 65-66.

uygun değildir; bana elbise veren var mı derlerdi. Elbise bulursa elbise üstündeyken, bulamazsa çıplak tavaf ederdi. Kendi elbisesi içinde tavaf yaparsa elbiseyi atar ve kendine haram kılardı. Söz konusu âyetin inme sebebi, anlatılan bu âdettir.⁶⁶⁵

Hûd sûresinin: “*Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır*” anlamındaki 114. âyetinin iniş sebebi, Ebû Yusr tarafından anlatılan olaydır. Ebû Yusr’un anlattıkları şöyledir: Ben hurma satardım ve almak isteyen bir kadın geldi. Evimde daha güzel hurma bulunur diye söyledim. Kadın eve girince onu öptüm. Sonra dayanamayıp Hz. Ebû Bekir’e gidip bunu anlattım. Hz. Ebû Bekir: “*Üstünü ört ve bunu kimseye anlatma*” dedi. Dayanamayıp Hz. Ömer’e gidip bunu anlattım. O da: “*Üstünü ört ve bunu kimseye anlatma*” dedi. Dayanamayıp Peygamberimize’e gidip bunu anlattım. “*Vahiy gelene kadar sana bir şey diyemem*” dedi. Yukarıda adı geçen âyet vahyedildikten sonra Resûlümüz, Ebû Yusr’e söyledi. Ebû Yusr sordu ki: “*Bu sadece benim için mi geçerli?*” Peygamberimiz dedi ki: “*Hayır, ümmetin tümü için geçerlidir.*”⁶⁶⁶

4.1.2. İki veya Daha Fazla Sebeb-i Nüzûlü Olan Âyetler

Sâvî’nin hâşiyesinde sebeb-i nüzûl örnekleri gösterilirken, sık sık aynı âyetin iki veya ikiden fazla indiriliş sebebi görülmektedir. Müfessir Sâvî, 50’yi aşkın yerde, bir âyetin indiriliş sebebine ilişkin iki veya ikiden fazla rivayet aktarmaktadır. Üç âyeti dörder nüzûl sebebi, yaklaşık on âyeti üçer nüzûl sebebi ve yaklaşık 40 âyeti ikişer nüzûl sebebi ile örneklendirmektedir. Her grubun birer örneğini vermekle yetinerek, diğerlerine ilişkin bilgiler dipnotta yazılacaktır:

⁶⁶⁵ Sâvî, age, II, 18.

⁶⁶⁶ Sâvî, age, II, 276. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 153-154; Müslim, *Tevbe*, 42. Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 31; Tirmizî, *Tefsîrü'l-Kur’ân*, 3112, 3113, 3115. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 20-21, 76, 83, 84, 86, 92, 104, 108, 119, 125, 129, 139, 141, 144, 155, 156, 159, 162, 211, 215, 242, 265, 277, 297, 300, 310, 314, 325, 331, 363, 368, 370, 372, 378, 382, 386, 399, 430, 438, 446, 460-461, 466, 477, 479, 492-493, 494-495, 499, 505, 531, 583, 588; II, 90, 101-102, 103, 110, 114, 115, 118-119, 132, 143, 160-161, 162-163, 165, 172, 175-176, 180, 182-184, 186, 195, 332, 337, 341, 346-347, 347, 351, 395, 396, 442, 476, 483, 484, 489, 497, 523, 575, 579, 579-580; III, 32, 49, 70-71, 78, 95-97, 104, 132, 133, 148, 165-166, 177, 279-280, 292, 294, 310, 340, 347, 357, 358, 371, 376-377, 391, 498, 499, 535, 588; IV, 46-47, 74, 87, 88, 101, 112, 120, 135-143, 148, 161, 211, 264, 275-276, 288-290, 294-295, 298, 312, 320, 349, 351, 361-362, 368, 399, 402, 415-416, 418, 440, 468, 514-515, 530, 532-533, 573, 576-577, 592.

Süyûtî, Bakara sûresinin: “*Yeminlerinizden dolayı Allah’ı (O’nun adını), iyilik etmenize, O’ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın. Allah işitir ve bilir*” anlamındaki 224. âyetini tefsir ederken, söz konusu âyetin bahsedilen yasaktan dolayı vahyedildiğini ve bunun başka bir iniş sebebi olmadığını açıklamaktadır. Sâvî, iki olayın bu âyetin indirilmesine sebep olabileceğini söylemektedir. Birincisi, Abdullah b. Revâha’nın Nu’mân b. Beşîr’le bozuştığı ve kendisiyle asla konuşmayacağına yemin ettiği olaydır.⁶⁶⁷ İkincisi ise Hz. Ebû Bekir’in Hz. Âişe’ye ahlâksızlık iftirasını atan Mistâh’la konuşmayacağına ve kendisine maddi destek sağlamayacağına yemin ettiği olaydır.⁶⁶⁸

Sâvî, Hucurât sûresinin: “*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır*” anlamındaki 13. âyetinin indiriliş sebebine ilişkin üç ihtimalden bahsetmektedir: 1. Resûl Mekke’ye girdiği zaman Hz. Bilâl’i Kâbe’ye tırmandırmış ve ezanı okutmuştur. Mekkeliler, bunu duyunca farklı yorumlarda bulunmuştur. İtâb b. Useyd b. Ebi’l-Feyd dedi ki: “*Allah’tan babam öldü ki bunu görmedi.*” Hâris b. Hâşim ise şöyle dedi: “*Muhammed, başka garip bulamadı mı?*” Allah isterse değiştirebilir, diyen Sehl b. ‘Amr’ın ve: “*Ben bir şey diyemeyeceğim; çünkü yeryüzü ve göklerin Mâlikî’nin onu bu konuda haberdar edeceğinden korkuyorum*” diye ifade eden Ebû Sufyân’ın ifadelerinden sonra, Cibrîl gelip Peygamber’i (sav) bu konuda haberdar etmiştir. Peygamber bu kişileri davet etmiş ve bu konuda soru sormuştur. Onlar doğrulamıştır ve âyet vahyedilmiştir.⁶⁶⁹ 2. Nüzûl sebebi Ebû Hind’dir. Peygamber (sav) Ebû Beyâde’yi evlendirmek istediğinde “*Kızlarımızı kölelerle mi evlendirelim?*” diye söylemişler.⁶⁷⁰ 3. Vahiy sebebi Kays b. Sâbit’tir. Kays b. Sâbit’e bir adam gelip: “*Bana da yer açın*” dediğinde Kays aşağılayarak: “*Falan filan yer açın diyecek bana*” demiş. Peygamber bunu kimin sorduğunu sorunca Kays seslenmiş. Peygamber demiş ki: Bu yüzlere baksana! Ne görüyorsun? Kays demiş ki:

⁶⁶⁷ Vâhidî, age, s. 42; Âlûsî, age, II, 126.

⁶⁶⁸ Sâvî, age, I, 171. Ayrıca bkz: Taberî, age, II, 239; Süyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 31. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 88-89, 90, 93, 131, 146, 167, 213, 293-294, 312-313, 357, 365, 392, 417, 424, 426, 579-580; II, 117, 150-151, 238-239, 391-392; III, 82-83, 99, 164, 279, 337, 465; IV, 69, 266, 301, 303-304, 320, 334, 367, 584.

⁶⁶⁹ Vâhidî, age, s. 224-225; Kurtubî, age, XVI, 223; Süyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 182.

⁶⁷⁰ Ayrıca bkz: Süyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 182-183.

Biri beyaz, biri siyah, biri kırmızıdır. Peygamber demiş: *“Takvâ dışında bu insanlar açısından senin üstünlüğün yok!”* Bu olaya sebep olarak Mücâdele sûresinin 11. âyeti de indirilmiştir: *“Ey iman edenler! Size: Meclislerde yer açın, denilince yer açın ki Allah da size genişlik versin. Size: Kalkın, denilince de kalkın ki, Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”*⁶⁷¹

Mahallî, Duhâ sûresinin: *“Rabbin seni bırakmadı ve darılmadı!”* anlamındaki 3. âyetinin nüzûl sebebi, Peygamber’e 15 gün boyunca vahyin gelmemesi ve kâfirlerin Allah’ın onu terk ettiğini ve ondan bıktığını söylemeleridir, demiştir. Sâvî, bununla ilgili birkaç seçenek sunmaktadır: 1. Peygamberimize 2 ile 3 gün vahyin gelmemesinden dolayı, Ebû Leheb’in eşi Ümmü Cemîl gelip demiş ki: *“Ya Muhammed, senin şeytanın seni terk etmesi konusunda ümit ediyorum, sana iki üç gece yaklaşmadığını görüyorum.”* Bundan sonra adı geçen âyet vahyedilmiştir.⁶⁷² 2. Vahyin gelmemesinden Resûl daralmış ve dua ederek başını Kâbe’ye yaslanmıştı. O zaman bahsi geçen âyet indirilmiştir.⁶⁷³ 3. Havle’nin rivayetine göre, Resûl’ün evinde köpek ölmüş ve o evden çıkarılana kadar melek Cibrîl gelmemiştir. Resûl kendisine neden gelmediğini sorunca, içinde köpek ve resim bulan evlere gelmediğimi bilmiyor muydun, diye cevap vermiştir.⁶⁷⁴ 4. Rivayete göre Yahudiler Resûlümüze gelip ruh, Zül-Karneyn ve Ashâb-ı Kehf ile ilgili sorular sormuşlar. Resûl *inşallah* demeden, yarın size haber veririm, demiş. Bundan dolayı vahiy için gecikme yaşanmış ve Kehf sûresinin *“Yarın bunu kesinlikle yapacağım demeyin...”* anlamındaki âyeti indirilmiştir. Bundan sonra Allah-ü Teâlâ tarafından sorulan sorular konusunda haber gönderilmiş ve Duhâ sûresinin söz konusu âyeti vahyedilmiştir.⁶⁷⁵

⁶⁷¹ Sâvî, age, IV, 147. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 224. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 270, 447; II, 243; III, 103, 391, 424, 457; IV, 72, 571, 589.

⁶⁷² Müslim, Cihâd, 115; Vâhidî, age, s. 256; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 216.

⁶⁷³ Buna yakın, ayrıca daha geniş bir rivayet için bkz: Âlûsî, age, XXX, 157.

⁶⁷⁴ Vâhidî, age, s.256; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 216.

⁶⁷⁵ Sâvî, age, IV, 518. Ayrıca bkz: Râzî, age, XXI, 238. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, I, 246; IV, 380-381.

4.1.3. Bir Sebeb-i Nüzûlün, Birkaç Âyetin İnmesine Sebep Olması

Sâvî'nin hâşiyesinde birkaç âyetin inmesine bir tane sebeb-i nüzûl örneklerinin sayısı 14 olduğu ve söz konusu örneklerde, âyetlerin arka arkaya veya ayrı ayrı vahyedildiği görülmektedir.

Ümmü Seleme'nin erkek gibi cihada katılması ve bunun için ödüle nail olması isteği, Nisâ sûresinin: *“Allah'ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı) hasretle arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var”* anlamındaki 32. âyetinin inmesine sebep olmuştur. Onun isteği, Ahzâb sûresinin: *“Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, mü'min erkekler ve mü'min kadınlar, taata devam eden erkekler ve taata devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar...”* anlamındaki 35. âyetinin inmesine de sebep olmuştur.⁶⁷⁶ Başka ender bir rivayette kadınlar Resûl ile istişare ederek: *“Allah Kur'ân'da bayanları değil, erkekleri iyilik yapma konusunda zikreder, çünkü zikredilecek bir iyilik içimizde yok. Amellerimizin kabul edilmemesinden korkuyoruz”* diyerek düşüncelerini ifade ettikten sonra, soru sorma alışkanlığıyla tanınan Ümmü Seleme Peygamber'e (sav) sormuş: *“Ya Resûlüllah, Mevlâ'mız neden kendi Kitabında erkekleri zikreder, ama kadınları zikretmez? İçlerimizde hayrın olmamasından korkuyoruz.”* Bundan sonra söz konusu âyetler indirilmiştir.⁶⁷⁷

Sâvî'nin hâşiyesinde aktarıldığına göre, Cennet'le müjdelenen on kişiden biri olan Sa'd b. Ebî Vakkâs İslâmiyet'i kabul ettiğinde, annesi Haminetu b. Ebî Sufyân, oğlunun İslâmiyet'i kabul etmesini protesto ederek, yeme ve içmeyi reddetmiş ve kendini sıcak güneşe maruz bırakmıştır. Oğlu Resûl'ün getirdiği yeni dini inkâr edene kadar böyle devam edeceğini bildirmiştir. Açlık grevinin üçüncü günü bayıldığında oğlu gelip demiş ki: *“Allah'a yemin ederim ki yüz canın olsa ve birer birer çıksa, Muhammed'in (sav) getirdiği dini inkâr etmem. İstersen ye, istemezsen öleceksin.”* Durumun ciddiyetini fark edince yemeye başlamış; ama kendisine uyarı olarak Ankebût sûresinin: *“Biz, insana,*

⁶⁷⁶ Sâvî, age, I, 357. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 85; Süyûtî, *Lübabu'n-Nukûl*, s. 53-54.

⁶⁷⁷ Sâvî, age, III, 374-375. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 204; Süyûtî, *Lübabu'n-Nukûl*, s. 159-160. Abdülfettâh Kâdî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, s. 62. İmâm Tirmizî, Ümmü Seleme'nin bu sözleri üzerine bir de Âl-i İmrân sûresinin 195. Âyetinin nâzil olduğu kaydedilmektedir. (Tirmizî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, IV, 9, hadis no: 3023).

ana-babasına iyi davranmasını tavsiye etmişsinizdir. Eğer onlar, seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koyman için zorlarsa, onlara itaat etme. *Dönüşünüz ancak banadır*” anlamındaki 8. âyeti vahyedilmiştir.⁶⁷⁸ Lokmân sûresinin 14. âyeti⁶⁷⁹ ve Ahkâf sûresinin 15. âyeti de anlatılan olay sebebiyle nâzil olmuştur.⁶⁸⁰

En’âm sûresinin: “Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah’ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tâbi olmaz, yalandan başka söz de söylemezler...” anlamındaki 116.-118. âyetlerinin vahyedilmesinin sebebi, müşriklerin Peygamber’e (sav) ölen koyun ile ilgili soru sormaları olmuştur. Rivayete göre müşrikler Peygamber’e gelip ölen koyun ile ilgili soru sormuşlar. Peygamber: “Allah öldürmüştür” şeklinde cevap verdikten sonra müşrikler şöyle demiş: “Sen ve senin arkadaşlar, öldürdüğünüz hayvanın ve şahin ile köpeğin avladığı hayvanın helal olduklarını söylüyorsunuz. Fakat sizce Allah’ın öldürdüğü hayvan helal değil. Allah’a inanıyorsunuz; ama O’nun öldürdüğünüz hayvanı yemiyorsunuz. Onun öldürdüğü hayvanın yenmesi, sizin öldürdüğünüz hayvanın yenmesinden daha iyi değil midir?”⁶⁸¹ En’âm sûresinin 121. âyetinin vahyedilmesinin sebebi de bu olay olmuştur.⁶⁸²

4.1.4. Sebeb-i Nüzûle Kısaca Değınme

Daha önce söylediğimiz gibi, Celâleyn tefsirinin yazarları, sebeb-i nüzul hakkında kısa ve net açıklama yaparken, müfessir Sâvî bu konuya daha geniş bir yer vermekte ve sebeb-i nüzûle ilişkin başka rivayetler aktarmaktadır. Fakat Sâvî bile ara sıra kısa ve net açıklamalar yapmaktadır. Buna örnek olarak Enfâl sûresinin: “İnkâr edenler yakayı kurtardıklarını sanmasınlar. Çünkü onlar (bizi) âciz bırakamazlar.” anlamındaki 59. âyeti verilebilir. Sâvî, kısa olarak bu âyetin indiriliş sebebinin Bedir gününde kurtulan ve kaçan kâfirler olduğunu açıklamaktadır.⁶⁸³

⁶⁷⁸ Vâhidî, s. 195-196; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 152.

⁶⁷⁹ Çetiner, Bedreddin, *Esbâb-ı Nüzûl*, Çeğrı Yayınları, İstanbul, 2002, II, 700-701.

⁶⁸⁰ Sâvî, age, III, 297.

⁶⁸¹ Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 88; Çetiner, age, I, 381.

⁶⁸² Sâvî, age, I, 585 ve 587. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 128; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 89; Çetiner, age, I, 389. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 280; II, 160-161, 162, 385; III, 336, IV, 259-260, 303-304, 310, 357, 456.

⁶⁸³ Sâvî, age, II, 115.

Müfessirimiz, Sâd sûresinin: “*Küfredenler, (iddia ettiklerinin) aksine, bir gurur ve tefrika içindedirler*” anlamındaki 2. âyetini tefsir ederek, *kâfirler* kelimesinin Mekkeliler anlamına geldiğini ve kendilerinin bu âyetin iniş sebebi olduklarını ifade etmektedir.⁶⁸⁴

Sâvî, Nûr sûresinin: “*Eşlerine zina esnasında bulup da, kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince...*” 6. - 9. âyetlerinin iniş sebebi Hilâl b. Umeyye, Uveymir el-Aclâni ve ‘Âsım b. Adiyy olduğunu yazıp, bu kişilerle ilgili hikâyeyi uzun uzun anlatmamaktadır.⁶⁸⁵

Sâvî, aynı şekilde Mâide sûresinin: “*Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Âdaletli olun*” anlamındaki 8. âyetinin iniş sebebinin, Kureyşlilerin Hz. Muhammed’in (sav) Mescid-i Haram’a girmesini yasaklaması olduğunu söylemekle yetinmektedir.⁶⁸⁶

Müfessirimiz, Enbiyâ sûresinin: “*Biz, senden önce de hiçbir beşere ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedî mi kalacaklar?*” anlamındaki 34. âyetinin tefsirinde, kâfirler küfür etmek ve aşağılamak amacıyla “*Muhammed ölecek*” dedikleri zaman vahyedildiğini, kısaca değinmektedir.⁶⁸⁷

4.1.5. Celâleyn Tarafından Zikredilmeyen Sebeb-i Nüzûl Örnekleri

Sâvî’nin hâşiyesinde kaydettiği fakat Celâleyn tarafından zikredilmeyen sebeb-i nüzûl örneklerinin sayısı 200’e ulaşmaktadır. Bu örneklerle Celâleyn tarafından zikredilmeyen veya Celâleyn tarafından sadece birer iniş sebebiyle zikredilen ve Sâvî tarafından birden fazla iniş sebebi verilen örnekler girmektedir. Durumu izah etmek için aşağıda birkaç örnek verilmiştir:

Nisâ sûresinin: “*Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendine,, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun...*” anlamındaki 135. âyetini tefsir eden Sâvî, bu âyetin nüzûl sebebinin, zengin ve fakirin Peygamber nezdinde açtıkları dava olduğunu söylemektedir. Peygamber, fakirin lehine

⁶⁸⁴ Sâvî, age, III, 498. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 209; Çetiner, II, 755-756.

⁶⁸⁵ Sâvî, age, III, 133. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 180-181; Süyûtî, age, s. 138-140.

⁶⁸⁶ Sâvî, age, I, 446. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 108; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 72.

⁶⁸⁷ Sâvî, age, III, 49. Daha fazla örnek için bkz: I, 17; II, 576; III, 346; IV, 113, 561-562.

karar vermiştir; çünkü fakirin zengine adaletsizlik yapmasının mümkün olmadığını düşünmüştür. Söz konusu olay üzerine yukarıda belirlenen âyet nâzil olmuştur.⁶⁸⁸

Sâvî tarafından açıklanan ve Celâleyn tarafından zikredilmeyen Ahzâb sûresinin: *“Ve kendisinden sonra onun hanımlarını nikâhlamanız asla câiz olmaz. Çünkü bu, Allah katında büyük bir günahdır”* anlamındaki 53. âyetinin nüzûl sebebi, Talha b. Ubeydullah adlı sahâbenin, Peygamber vefat edince Hz. Âişe’yle ben evleneceğim demesidir. Bunu söyledikten sonra Allah-ü Teâlâ yukarıda geçen âyeti indirmiştir. Söylediği sözlerden af istemiş, Allah yoluna on atlı adamış, bir köleyi özgürlüğe kavuşturmuş ve Allah da işlediği günahı affetmiştir.⁶⁸⁹

Haşr sûresinin: *“Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile başkalarını tercih ederler”* anlamındaki 9. âyetinin iniş sebebi, Hz. Ömer tarafından aktarılan bir olaydır. Sahâbeden biri, hediye olarak koyun başı almıştı; ama *“Kardeşim var, onun ailesi bundan daha muhtaç”* diyerek ona göndermiş. Hediye alan aynısını söyleyerek başkasına göndermiş ki, koyun başı yedi evi gezmiş ve en sonunda ilk alana geri gelmiştir.⁶⁹⁰

Tahrîm sûresinin: *“Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını gözeterek Allah’ın sana helâl kıldığı şeyi niçin kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir”* anlamındaki 1. âyetinin nüzûl sebebi, Peygamber’in sıraya göre Hafsa adlı eşine gitmesi ve Hafsa’nın kendi ailesine gitmek istemesidir. Peygamber Hafsa’ya geldiği gün, Hafsa ondan ailesini ziyaret etmek istediğini söylemiştir. Hafsa evde yokken Peygamber Mariya’yı getirtip onunla Hafsa’nın yatağında cinsel ilişkiye girmiştir. Hafsa öğrenince Peygamber’e şikâyet etmiştir. Peygamber, Hafsa’nın isteğini yerine getirmek için Mariya’ya bir daha yaklaşmayacağını söz vermiştir. Mahallî de bu iniş sebebini kısa olarak zikreder; ama Sâvî, bir başka nüzûl sebebi ihtimalini daha vermektedir. O da Peygamber’in kendi kendine bal yemeyi yasaklamasıdır. Peygamber’in eşlerinden biri olan Hafsa, Hz. Peygamber’e bal yedirmiş, Hz. Âişe ise

⁶⁸⁸ Sâvî, age, I, 412. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 106; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 70.

⁶⁸⁹ Sâvî, age, III, 388. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 206; Çetiner, age, II, 736.

⁶⁹⁰ Sâvî, age, IV, 280. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 239; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 195.

kıskanç olduğundan diğer eşler ile plan kurarak Peygamber’e ağzından kötü koku geldiğine ikna etmiştir.⁶⁹¹

4.1.6. Sâvî Tarafından Zikredilmeyen Sebeb-i Nüzûl Örnekleri

Sâvî genel olarak sebeb-i nüzûl konusuna geniş yer vermesine rağmen, Celâleyn tefsirinin iki müellifi tarafından zikredilen birkaç sebeb-i nüzûl örneğini dikkate almamıştır. Bu örneklerden bazıları aşağıdadır:

Mahallî tarafından yorumlanan, ama Sâvî tarafından zikredilmeyen sebeb-i nüzûl örneği, Sâd sûresinin: *“Yoksa biz, iman edip de iyi işler yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlar gibi mi tutacağız? Veya (Allah’tan) korkanları yoldan çıkanlar gibi mi sayacağız?”* anlamındaki 28. âyetinde görülmektedir. Mahallî bu âyetin nüzûl sebebinin, Mekkeli kâfirlerin mü’minlere *“Sizin kadar bu dünyada mı alacağız”* demeleri olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹²

Süyûtî tarafından yorumlanan, ama Sâvî tarafından zikredilmeyen sebeb-i nüzûl örneği, Âl-i İmrân sûresinin: *“İmandıktan sonra kâfirliğe sapıp sonra inkârcılıkta daha da ileri gidenlerin tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. Ve işte, onlar, sapıkların ta kendisidirler”* anlamındaki 90. âyetinde görülmektedir. Süyûtî, söz konusu âyetin nüzûl sebebinin Yahudiler olduklarını söylerken, Sâvî bunu dikkate almamaktadır.⁶⁹³

Sâvî tarafından zikredilmeyen sebeb-i nüzûl örneklerinden biri, Hac sûresinin: *“İnsanlardan bilgisi olmaksızın Allah hakkında tartışmaya giren ve her inatçı şeytana uyan birtakım kimseler vardır”* anlamındaki 3. âyetidir. Bunun nüzûl sebebinin, meleklerin Allah’ın kızları olduklarını, Kur’ân’ın uydurma ve eski kavimlerin efsaneleri

⁶⁹¹ Sâvî, age, IV, 334. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 247; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 203. Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 93, 100, 103, 115, 131, 133, 142, 146, 164, 166, 167, 168, 171, 174, 175, 182, 186, 205, 209, 213, 227-229, 237, 238, 244, 246, 262, 264, 276, 288, 291, 293-294, 294, 296, 302, 303, 322, 327, 337, 338, 339, 343, 346, 350, 358, 365, 377, 397, 398, 405, 417, 424, 425, 426, 429, 434, 435, 440, 447, 451, 469, 472, 472-473, 474, 477, 478, 483, 495, 497, 499, 510, 527, 534, 545, 549, 579-580, 580-581, 586, 589, 601, 614, 617; II, 19, 66, 70, 81, 87, 94, 97, 98, 106, 120, 131, 133, 136, 149, 153, 155, 159, 173, 179, 181, 190, 242, 243, 280, 344, 366, 385, 390, 392, 409, 428, 432-433, 434, 435, 452, 506, 528-529, 546, 555; III, 5, 40, 76, 82-83, 90, 99, 103, 122, 158, 160, 162, 220, 222, 278, 280, 284, 311, 314, 342, 343, 344, 356-357, 360-364, 365, 374-375, 387, 419, 424, 456-457, 457, 465, 473-474, 494, 523-524, 530, 531, 533, 591; IV, 24, 37, 43, 69, 72, 83, 104, 115, 123, 143, 145, 211, 214, 263, 267, 268, 272-273, 297, 301, 303-304, 308, 323, 328, 337, 357, 367, 380-381, 416, 512, 518, 537, 547, 571, 584, 589.

⁶⁹² Sâvî, age, III, 508. Ayrıca bkz: Çetiner, age, II, 757.

⁶⁹³ Sâvî, age, I, 276. Ayrıca bkz: Vâhidî, age, s. 65.

olduğunu, insanın dirilişini ve kıyamet gününü inkâr eden Nâdir b. Hâris ve onun arkadaşları olduğunu söyleyen Mahallî'ye karşın Sâvî, âyetin cümlelerinden “*insanın dirilişini inkâr ederler*” şeklindeki bir cümlesini, İsrâ sûresinin: “*Bir de onlar dediler ki: Sahi biz, bir kemik yığını ve kokuşmuş bir toprak oluş iken yepyeni bir hilkatte diriltileceğiz, öyle mi?*” anlamındaki 49. âyetiyle tefsir etmiştir.⁶⁹⁴

4.1.7. Sahâbe ve Tâbiûn Sebeb-i Nüzûlüne Atıf Yapılması

Sâvî, rivayette yer alan kişilerin adlarını aktarma konusunda özen göstermemektedir. Genel olarak sebeb-i nüzul örneklerini direk vermekte; yaklaşık 20 yerde en çok Abdullah b. Abbâs, Âişe, Mukâtîl ve Süddî gibi râvîlerin adlarını vermektedir.

Sâvî, İsrâ sûresinin: “*Namazında yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısma; ikisinin arası bir yol tut!*” anlamındaki 110. âyetinin nüzûl sebebi için iki rivayete atıfta bulunmaktadır. 1. İbn Abbâs’tan aktarılan rivayete göre, Peygamber Mekke’de iken sessizmiş; ama sahâbeyle namaz kılarken sesini yükseltmiş. Müşrikler bunları duyunca küfür etmeye, Kur’ân’a ve Onu gönderen Allah’a küfretmeye başlamışlar. Bu yüzden Allah Peygamber’e (sav) dedi ki: “*Yüksek sesle okuma*”⁶⁹⁵ 2. Hz. Âişe’den aktarılan rivayete göre, bu âyetin vahyedilme sebebi duadır.⁶⁹⁶

Müfessirimiz, Câsiye sûresinin: “*İman edenlere söyle: Allah’ın (ceza) günlerinin geleceğini ummayanları bağışlasınlar. Çünkü Allah her toplumu, yaptığına göre cezalandıracaktır*” anlamındaki 14. âyetinin nüzûl sebebine üç rivayet aktarmaktadır. 1. İbn Abbâs’tan aktarılan rivayette: “*Benû Mustalık’la savaş sırasında el-Mureysî adlı bir kuyuya kadar geldik. Abdullah b. Ubey, oğlunu kuyudan su almaya gönderdi. Çocuk dönünce neden bu kadar uzun kaldığını sordu. Çocuk kuyunun kenarında Hz. Ömer’in çocuğunun oturduğunu ve su aldırmadığını açıkladı. Abdullah b. Ubey dedi ki: Seni bir gün ısıracak köpeği yedir. Hz. Ömer (ra) bunu duyunca kılıcını çekip Ubey’e doğru yola koyuldu*” ifadeleri yer almaktadır.⁶⁹⁷ 2. Mukâtîl’den aktarılan rivayete göre Benû Ğafâr kabilesinden bir adam Hz. Ömer’e (ra) küfür etmiş ve Hz. Ömer ona vurmaya

⁶⁹⁴ Sâvî, age, III, 76-77. Ayrıca bkz: Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 134.

⁶⁹⁵ Taberî, age, XV, 184-185; Vâhidî, age, s.170; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 126.

⁶⁹⁶ Sâvî, age, II, 505-506. Ayrıca bkz: Taberî, age, XV, 183-184; Vâhidî, age, s. 171; Süyûtî, *Lübabu’n-Nukûl*, s. 127.

⁶⁹⁷ Vâhidî, age, s. 215.

kalkmışken bahsi geçen âyet vahyedilmiştir.⁶⁹⁸ 3. Süddî'den nakledilen rivayet, bu âyetin inme sebebinin, cihad emrinden önce Mekke'de işkence çeken ve Peygamber'e durumdan şikâyet eden sahâbenin olduğunu göstermektedir.⁶⁹⁹

Sadece Sâvî tarafından zikredilen Zelzele sûrenin: *“Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür”* anlamındaki son iki âyetinin nüzûl sebebinin, Mukâtil'den aktarılan rivayete göre, iki adamın olduğu, birinin fakire hurma veya ceviz gibi bir şey hediye etmeyi küçük gördüğü; Allah'ın büyük günahları işleyen Cehennem'le tehdit ettiğini söyleyen ikincisinin, yalan ve dedikodu gibi günahları önemsiz saydığıdır.⁷⁰⁰

4.1.8. Sebeb-i Nüzûlde Lafzın Umûmî Oluşu

Usûl ulemâsı, âyetlerde kelimenin umûmiliğinin mi, yoksa sebebin hususiliğinin mi önemli olması konusunda ihtilafta bulunmuşlardır. Daha doğrusu sebeb-i nüzûlü olan âyet, dünyanın tüm insanlarına mı yönelik, yoksa nüzûl sebebine olan kişiye veya kişilere mi yöneliktir? Müfessirlerin çoğu ve Sâvî, önemli olanın; sebebin hususiliği değil, kelimenin umumiliğidir, demiştir. Sâvî kendi hâşiyesinde bunu yaklaşık 70 tekrar etmektedir.⁷⁰¹

Sâvî'nin bu kurala ilişkin gerekçesi: Âyetin birine yönelik olduğunu gösteren ipucu olmaması durumunda, umûmilik geçerlidir. Örnek olarak kadınların öldürülmesi yasağı verilmekte: Peygamber savaş sırasında öldürülen kadını gördüğünde, savaş sırasında kadınları öldürmeyi yasaklamıştır ve bu yasak, zina yapmış ve fuhuşla geçinen kadına yönelik değildir.⁷⁰²

Yukarıda bahsi geçen görüşe aykırı düşünenler, âyetin genellemesini kıyas yoluyla yapmaktadır. Her iki tarafın âyetin umumiliği konusunda ısrarla durduklarını ve aralarında metodolojik fark olduğunu ifade etmekte fayda vardır.

⁶⁹⁸ Mukâtil, age, III, 212; Beğavî, ...; Çetiner, II, 792.

⁶⁹⁹ Sâvî, age, IV, 72. Ayrıca bkz: Beğavî, ...; Çetiner, II, 792.

⁷⁰⁰ Sâvî, age, IV, 547. Ayrıca bkz: Mukâtil, age, III, 507-508; Beğavî, . Daha fazla örnek için bkz: Sâvî, age, I, 365, 372, 392; II, 19, 132, 238-239, 395, 489; III, 162, 279; IV, 361-362, 380-381, 468, 576-577.

⁷⁰¹ Sâvî, age, I, 213, 232, 299, 313, 321, 329, 370, 371, 391, 427, 429, 433, 446, 477, 570, 586, 587; II, 19, 21, 24, 61, 102, 106, 115, 116, 186, 196, 215, 329, 341, 364, 366, 370, 428, 487, 529, 568; III, 40, 75, 80, 91, 113, 178, 310, 323, 326, 336, 347, 465, 498, 540; IV, 18, 88, 101, 113, 120, 210, 266, 279, 308, 320, 331, 512, 532, 561, 571, 608.

⁷⁰² Sâvî, age, I, 371.

Zemahşerî, Hûmeze sûresinde 1. âyetin sebab-i nüzûlünü söyledikten sonra: “Âyette belirtilen o kötü işi yapan herkese şâmil olduğudur. Ta’rîz yoluyla hükmünü icra ettiği için, sebebin husûsî, cezanın ise umûmî olması câizdir” şeklinde yazmıştır.⁷⁰³

4.1.9. Esbâb-ı Nüzûl Rivayetleri İçin Kullanılan Tâbirler

Sâvî, esbâb-ı nüzûlleri dile getirirken, çeşitli tâbirler kullanmıştır. Onlardan en fazla kullandığı tâbirler şunlardır:

- سَبَبُ النُّزُولِ / Âyetin nüzûl sebebi şudur.⁷⁰⁴
- فَنَزَلَ / Bu olay üzerine şu (âyet) nâzil oldu.⁷⁰⁵
- فَنَزَلَ رَدًّا / Buna redd olarak şu (âyet) nâzil oldu, فَنَزَلَ جَوَابًا / Buna cevap olarak şu (âyet) nâzil oldu.⁷⁰⁶
- فَأَنْزَلَ اللَّهُ / Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi.⁷⁰⁷
- ثُمَّ نَزَلَتْ / Bundan sonra şu âyet nâzil oldu.⁷⁰⁸
- نَزَلَ فِي / Bunun hakkında şu (âyet) nâzil oldu.⁷⁰⁹
- نَزَلَ لَمَّا أَوْ لَمَّا نَزَلَ / Bu (olay) olduğunda şu âyet nâzil oldu.⁷¹⁰
- سَبَبُ النُّزُولِ...فَنَزَلَ أَوْ نَزَلَ فِي ... فَأَنْزَلَ اللَّهُ Sâvî ara sıra da bir âyetin sebebi nuzûlü zikrederken iki tâbiri zikreder. Bir tanesi sebab-i nuzûlün başında, ikincisi ise sebebi nuzûlün sonundadır. Örneğin: Âyetin nüzûl sebebi şudur: ... ve sebebi dile getiriyor. Ve sonunda: Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi. Veya: Sebebin başında: Bunun hakkında şu (âyeti) nâzil oldu... Bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi.⁷¹¹

⁷⁰³ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 96; Zemahşerî, age, VI, 429. Ayrıca bu konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Süyûtî, *el-İtkân*, I, 95–98.

⁷⁰⁴ Sâvî, age, I, 20-21, 133, 499.

⁷⁰⁵ Sâvî, age, I, 83, 141, 368; IV, 514-515.

⁷⁰⁶ Sâvî, age, I, 131, 246; III, 344, 358; IV, 161.

⁷⁰⁷ Sâvî, age, IV, 143, 275-276, 294-295, 576-577.

⁷⁰⁸ Sâvî, age, III, 371,

⁷⁰⁹ Sâvî, age, I, 17; IV, 74, 84.

⁷¹⁰ Sâvî, age, I, 92, 370, 435, 477; II, 165; III, 158, IV, 592.

⁷¹¹ Sâvî, age, I, 579-580; II, 87, 186, 390, 483, IV, 268, 303.

Müfessirlere göre, ilk 5 tâbir sebab-i nüzûle kesin olarak işaret etmektedir. Çünkü bu ifadelerde ya *sebeb* kelimesi zikredilmiş, ya da *fâ-i sebebiyye*, veya *sümme tertîbiyye* kullanılmıştır. Dolayısıyla bundan anlaşılır ki; söz konusu tâbirlerin dışındaki ifadeler, İslâm âlimlerine göre kesinlik arz etmemektedir. Çünkü diğer tâbirler, sebab-i nüzûle delâlet edebildiği gibi, beyanı yapılan âyetin tefsiriyle ilgili olarak, âyetin alakalı görüldüğü durum ve kimselere de işaret etmiş olabilirler.⁷¹²

4.2. NESİH

Âlimlerin genel görüşüne göre: Bir müfessirin, nâsih ve mensûhu bilmedikçe, Kur’ân’ı tefsir etmesi câiz değildir. Hz. Ali, Kur’ân’ı tefsir eden bir kişiye: “*Nâsih ve mensûhu biliyor musun?*” diye sorduğunda, kendisi, “*Hayır*” cevabını verir. Bunun üzerine Hz. Ali ona: “*Hem kendini, hem de başkalarını helak ettin*” demiştir.⁷¹³

Sâvî hâşiyesinde neshin lügat ve terim anlamını, çeşitlerini, şartlarını ve hikmetlerini anlatarak bu konuya özen verdiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda nâsih ve mensûh âyetleri yaklaşık doksan yerde ele almıştır. Bazen Mahallî ve Süyûtî’nin görüşlere katılmakta ve kısaca anlatmakta, bezen diğer görüşleri dile getirmekte, fakat bazen Celâleyn’in bahsetmediği nesh konularını açıklamaktadır. Sık sık nesh sayılabilen veya nesh sayılmayan âyetlerin seçeneklerini ile *tahsîs*, *tebyîn* veya *tefsîl* olarak değerlendirilen âyetlerin seçeneklerini zikretmektedir.

4.2.1. Nesh Kelimesinin Lügat ve Terim Anlamı

Lügat olarak nesh kelimesi: إِزَالَةٌ - *izale etme, giderme*, نَقْلٌ - *nakletme, değiştirme* anlamlarına gelmektedir. Araplar, نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ أَيَّ أَرَأَيْتَهُ “*Güneş gölgeyi izale etmiştir*” şeklinde ve نَسَخْتُ الْكِتَابَ أَيَّ نَقَلْتُ مَا فِيهَا “*Kitabı istinsah ettim*” şeklinde ifade etmektedir.

⁷¹² Demirci, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, TDV, XI, 361; *Tefsir Usûlü*, s. 222.

⁷¹³ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 55.

Arapçası *بَيَانُ إِنْتِهَاءِ الْحُكْمِ النَّعْبُدِي إِمَّا لَفْظًا أَوْ حُكْمًا أَوْ بِهِمَا* şeklinde terim olarak: “Belli bir hükmün işleyişini açıklamak, sadece hükmünü metnini/tilâvetini veya sadece hükmü veya hem metni/tilâveti, hem de hükmü kaldırmaktır.”⁷¹⁴

Sâvî, tanımları açıklamasıyla ve örnekleri vermesiyle üç nesih çeşidinden bahsetmektedir:

4.2.2. Nesih Çeşitleri

Yukarıda açıklanan tanımdan, üç nesih çeşidinin bulunduğu anlaşılmaktadır:

- Hükmü ve tilâveti mensûh olan âyetler: Mahrem olabilmesi için 10 emzirmenin gerekliliği örnek verilmektedir. Hem hüküm, hem de metni/tilâveti neshedilmiştir. Artık âyet ne Kur’ân’da geçiyor, ne de uygulanıyor.⁷¹⁵
- Tilâveti mensûh, hükmü baki olan/yürürlükte kalan âyetler: “*Yaşlı erkeğin ve yaşlı kadının zina yapmaları durumunda ölümlerine kadar taşıyın*” şeklindeki örnek verilmektedir. Bu âyetin metni neshedilmiştir, ama hükmü yürürlükte kalmaktadır.⁷¹⁶
- Hükmü mensûh, tilâveti baki olan/yürürlükte kalan âyetler: Bakara sûresinin: “*Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır bırakacaksa anaya, babaya, yakınlarla uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah’tan korkanlar üzerine bir borçtur*” anlamındaki 180. âyetinde yer alan hükümler, vasiyet âyeti ve “*Varislere vasiyet yok*” anlamındaki hadislerle neshedilmiştir. Aynı şekilde Bakara sûresinin 240. âyeti, aynı sûrenin 234. âyeti ile mensûh olmuştur.⁷¹⁷

Bu üç neshin delili olarak, Bakara sûresinin: *مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا* şeklindeki ve: “*Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz*” anlamındaki 106. âyetini getirmektedir. *مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ* “*Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır*” anlamının hükmün ve tilâvetin neshi veya sadece hükmün neshi olduğu ve *أَوْ نُنسِهَا* “*veya onu*

⁷¹⁴ Sâvî, age, I, 84; II, 65.

⁷¹⁵ Sâvî, age, I, 84.

⁷¹⁶ Sâvî, age, III, 356.

⁷¹⁷ Sâvî, age, I, 84.

unutturursak” ifadesinin anlamının, tilâvetin hüküm olmadan neshi olduğu düşünülmektedir.⁷¹⁸

Bu tasnif dışında Sâvî, Bakara sûresinin *نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا* şeklindeki ve “*Daha iyisini veya benzerini getiririz*” anlamındaki 106. âyetinden, neshin birkaç çeşidini daha ortaya koymaktadır:

- Zor olanı kolay olanla nesih: Örnek: Enfâl sûresinin 66. âyeti: *الْآن خَفَّفَ عَنْكُمْ*, “*Şimdi Allah yükünüzü hafifletti.*” İlk olarak mü’minlere 200’e karşı 20 şeklinde, ondan sonra 200’e karşı 100 şeklinde savaş farz kılınmıştır. Bu bağlamda: “*Daha iyisini veya benzerini getiririz*” ifadesinin anlamının kolaylaştırma olduğu söylenebilmektedir.
- Kolay olanı zor olanla nesih: Bunun örneği oruç ve Bakara sûresinin: “*Oruç tutmaya güçleri yetenlere, bir fakir doyuracak kadar fidye gerekir*” anlamındaki 184. âyetidir. Daha büyük sevap kazanmak için yukarıdaki âyet, Bakara sûresinin: “*Ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun*” anlamındaki 185. âyetiyle neshedilmiştir. Daha önce sağlıklı insanlar fidye vererek oruç tutmayabiliyordu; ama bu âyet ile neshedilmiştir. Bu bağlamda: “*Daha iyisini veya benzerini getiririz*” ifadesinin anlamı, ödüllerin çokluğu olduğu söylenebilmektedir.
- Bir hükmü dengiyle neshi: Bunun örneği kible’nin değişimidir. Bu *أَوْ مِثْلِهَا* “veya benzerini” kelimelerinden anlaşılmaktadır.⁷¹⁹

Yukarıda anlatılan nesih türleri dışında Sâvî, Sünnet’in âyet ile nesih çeşidinin var olduğunu ifade etmektedir. Buna birkaç örnek getirmektedir:

Oruçlu insanın yatsı namazından sonra eşine yaklaşmaması, yemek yememesi ve su içmemesinin yasak olduğu sünnetten anlaşılır. Bu hüküm, Bakara sûresinin: “*Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah’ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar*

⁷¹⁸ Sâvî, age, I, 84, 135,

⁷¹⁹ Sâvî, age, I, 85.

yişin, işin, sonra akşama kadar orucu tamamlayın” anlamındaki 187. âyetiyle neshedilmiştir.⁷²⁰

Kardeş yapılan muhâcir ile ensâr arasındaki, Sünnet yoluyla tesis edilmiş miras hükümleri Ahzâb sûresinin: “Ancak akraba birbirlerine daha yakındır, önemlidir” anlamındaki 6. âyetiyle neshedilmiştir.⁷²¹

Arapların câhiliye döneminden kalmış ganimet âdetleri için nesih örnekleri de bulunmaktadır. Arapların eski âdetlerine göre reis ganimetin dörtte birini ve kalanlardan ne istiyorsa alırdı. Bu âdet, Haşr sûresinin “Allah’ın, (fethedilen) ülkeler halkından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, işinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir nimet olmaz...” anlamındaki 7. âyetiyle neshedilmiştir.⁷²²

4.2.3. Neshin Şartları

Sâvî, neshin şartlarından da bahsetmektedir. Daha önce vahyedilmiş olanın, ondan sonra vahyedilenle neshi mümkün değildir. Mushaf’ta yer alan sıranın insanı yanılmaması gerekmektedir; çünkü Mushaf’ta ilk sayfalarda yer alan, belki zaman olarak daha sonra vahyedilmiştir.⁷²³

Nesih, dinin ilkelleriyle alakalı değildir; asıl olmayan konuların furûuyla ilgilidir ve temel ilkeler hiçbir alakası bulunmamaktadır. Âdem (as)’ın tevhidi ve diğer peygamberlerin tevhidi aynıydı.⁷²⁴ Usûl bütün peygamberlerde aynıydı: “Nûh’a vahyettiğimiz gibi size de vahyettik.” (Şûrâ 42/13), “Sen de onların yoluna uy.” (En’âm 6/90).⁷²⁵

Nesih şartlarından biri, mensûh âyetin hükmünün yürürlükten kalkmasıdır.⁷²⁶

⁷²⁰ Sâvî, age, I, 141.

⁷²¹ Sâvî, age, III, 359.

⁷²² Sâvî, age, IV, 278.

⁷²³ Sâvî, age, I, 185.

⁷²⁴ Sâvî, age, I, 470.

⁷²⁵ Sâvî, age, III, 442.

⁷²⁶ Sâvî, age, II, 210.

4.2.4. Neshin Hikmetleri

Neshin hikmetleri arasında, mü'min ile kâfir arasındaki farkın ortaya çıkması,⁷²⁷ insanlara sağlanmış menfaat,⁷²⁸ insanlar için daha iyisini getirmektir. Aynı zamanda Peygamber'in (sav) peygamberliği nesih yoluyla da ispatlanmaktadır.⁷²⁹

Peygamber (sav) Allah'ın vaat ettiği gibi vahyedileni ezberleyip hafızasında tutardı ve bir şeyin unutulması söz konusu olmazdı. Bunlardan hükmü ve tilâveti mensûh olan âyetler hariçti. Ayrıca sadece hükmün veya sadece tilâvetin neshi söz konusu olursa unutulması mümkün değildi; çünkü ümmetine tilâveti/metni veya hükmü bildirmekle yükümlüydü. Sâvî, A'lâ sûresinin 6. ve 7. âyetini şu şekilde yorumlamaktadır: “*Sana (Kur'ân) okutacağız; sen hiç unutmayacaksın*” (sadece hükmün veya sadece tilâvetin neshi söz konusu olursa). “*Artık Allah'ın dilediği hariç*” (hükmü ve tilâveti mensûh olan âyetler).⁷³⁰

4.2.5. Sâvî'nin Nâsîh ve Mensûh Âyetlere Bakışı

4.2.5.1. Nâsîh ve Mensûh Âyetlere Değinme ve Kısa Yorumları

Müfessir Sâvî, nâsîh ve mensûh âyetleri zikrederken, hangisinin nâsîh, hangisinin mensûh olduğunu vurgulayarak kısa açıklama yolunu izlemektedir. Genel olarak bu konuda ayrıntılı açıklamalar yapmamaktadır. Bu özellik aşağıdaki örneklerde net görülmektedir:

Nisâ sûresinin: “*İçinizden fuhuş yapan her iki tarafa ceza verin; eğer tövbe eder, uslanırlarsa artık onlara ceza verip eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden ve çok esirgeyendir*” anlamındaki 16. âyeti neshedilmiştir. Bekar olanlar 100 kez kamçılanırken ve bir yıllığına sürgüne gönderilirken, evli olanlar ölene kadar taşlanır.⁷³¹

Enfâl sûresinin: “*Ey Peygamber! Mü'minleri savaşa teşvik et! Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfirlere) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye gelip gelir...*” anlamındaki 65. âyeti, aynı sûrenin: “*Şimdi Allah*

⁷²⁷ Sâvî, age, I, 109.

⁷²⁸ Sâvî, age, II, 433.

⁷²⁹ Sâvî, age, I, 84.

⁷³⁰ Sâvî, age, IV, 490.

⁷³¹ Sâvî, age, I, 345.

yükünüzü hafifletti; sizde zayıflık olduğunu bildi. O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa iki yüz kişiye galip gelir. Ve eğer sizden bin kişi olursa, Allah'ın izniyle (onlardan) iki bin kişiye galip gelir. Allah sabredenlerle beraberdir” anlamındaki 66. âyetiyle neshedilmiştir.⁷³²

Enfâl sûresinin: “İman edip de hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp yardım edenler var ya, işte onların bir kısmı diğer bir kısmının dostlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince, onlar hicret edinceye kadar size onların mirasından hiçbir pay yoktur” anlamındaki 72. âyeti, aynı sûrenin: “Allah'ın kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (vâris olmaya) daha uygundur” anlamındaki 75. âyeti ile neshedilmiştir.⁷³³

İsrâ sûresinin: “Rabbimiz, sizi en iyi bilendir. Dilerse size merhamet eder, dilerse sizi cezalandırır. Biz, seni onların üstüne bir vekil olarak göndermedik” anlamındaki 54. âyeti, Tahrîm sûresinin: “Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran!” anlamındaki 9. âyeti ile neshedilmiştir.⁷³⁴

4.2.5.2. Savaş ile İlgili Âyetle Neshedilmiş Olan Âyetler

Sâvî'nin en çok öne sürdüğü nâsih âyet savaşma ile ilgili âyettir. Sâvî, hâşiyesinin 15 yerinde savaşma ile ilgili âyetin diğer âyetleri neshettiğini söylemektedir. Örneğin: Bakara sûresinin: “Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin; çünkü Allah aşırıları sevmez” anlamındaki 190. âyeti Berâ'e sûresinin: “Bütün kâfirlere karşı savaş açın” anlamındaki 36. âyetiyle neshedilmiştir.⁷³⁵

Süyûfî'nin İbn Abbâs'tan aktarılan görüşüne göre, Yûnus sûresinin: “(Resûlüm!) Sen, sana vahyolunana uy ve Allah hükmedinceye kadar sabret. O hakimlerin en hayırlısıdır” anlamındaki 109. âyeti neshedilmiştir. Sâvî, savaşma ile ilgili âyetle neshedildiğinin düşünüldüğünü açıklamaktadır.⁷³⁶

⁷³² Sâvî, age, II, 118.

⁷³³ Sâvî, age, II, 121.

⁷³⁴ Sâvî, age, II, 474. Daha fazla örnek için bkz: I, 185, 357-358, 467; II, 122, 141; III, 161, 359, 383; IV, 68, 268, 278, 296, 297, 402, 406, 407, 408.

⁷³⁵ Sâvî, age, I, 145.

⁷³⁶ Sâvî, age, II, 236.

Sâvî, Ahzâb sûresinin: “*Kâfirlere ve münafıklara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma!*” anlamındaki 48. âyetinin savaşma ile ilgili âyetle neshedildiğini ve: “*Onların eziyetlerine aldırma*” cümlesinin: “*Onlara savaş açma, sabret*” anlamına geldiğini söylemektedir.⁷³⁷

Mahallî, Gâşiye sûresinin: “*Eğer yüz çevirlerse, bilesin ki biz seni onların üzerine bekçi göndermedik. Sana düşen sadece duyurmaktır*” anlamındaki 21. ve 22. âyetlerinin, cihad emirden önce vahyedildiğini söylemekte ve Sâvî, savaşma ile ilgili âyetle neshedildiğini eklemektedir.⁷³⁸

4.2.5.3. Sâvî’nin, Süyûfî ile Mahallî’nin Nesih Konusundaki Görüşlerine Katılmadığı Âyetler

Sâvî, genelde Celâleyn tefsirinin iki müellifine katılmıştır; fakat ara sıra onların görüşlerine karşı görüş bildirdiği de görülmektedir. Örneğin:

İmâm Süyûfî, Yûnus sûresinin: “*(Resûlüm) onlar seni yalanlarlarsa de ki: Benim işim bana, sizin işiniz de size aittir. Siz benim yaptığımdan uzaksınız, ben de sizin yaptığınızdan uzağım*” anlamındaki 41. âyetinin savaşma ile ilgili âyetle neshedildiğini söylemesine rağmen Sâvî, nesih şartlarının yerine getirilmediğini, nesih şartlarından birinin, hükmün yürürlükten kaldırılması olduğunu, hükmü yürürlükte kaldığına göre, söz konusu şartın yerine getirilmediğini ve herkesin kendi amellerinden sorumlu olduğunu açıklamaktadır.⁷³⁹

Süyûfî’nin görüşüne göre, Enfâl sûresinin: “*Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar, hiçbir peygambere esirleri bulunması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah (sizin için) âhireti istiyor. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir*” anlamındaki 67. âyeti, Muhammed sûresinin: “*Ya karşılıksız veya fidye karşılığı salıverin*” anlamındaki 4. âyetiyle neshedilmiştir. Lakin Sâvî bu görüşün zayıf olduğunu; Enfâl sûresinin söz konusu âyetinin إِنْخَانَ (ağır basıncıya kadar) ile mukayyet olduğunu; yani İslâm’ın gururunu, onurunu ve gücünü oluşturma kadar savaş

⁷³⁷ Sâvî, age, III, 381.

⁷³⁸ Sâvî, age, IV, 496. Daha fazla örnek için bkz: I, 146, 147, 240, 555, 583; II, 80, 376, 442; III, 259; IV, 27-28, 163, 382, 386, 488.

⁷³⁹ Sâvî, age, II, 210.

edilmesi gerektiğini; ama Muhammed sûresinin bahsi geçen âyetinin İslâm gücü kurulduktan sonraki döneme ait olduğunu açıklamaktadır. Buna göre söz konusu iki âyet arasında nesih ilişkisi bulunmamaktadır; birbirlerini tamamlamakta; her ikisi önce *ishan*, sonra *fıdye* olduğunu göstermektedir.⁷⁴⁰

Mahallî, Mümtetine sûresinin: “*Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adaletli olanları sever*” anlamındaki 8. âyetinin savaşma âyetiyle neshedildiğini iddia etmektedir. Buna karşı Sâvî, bu durumda tahsîsin söz konusu olduğunu kabul etmektedir.⁷⁴¹

Zâriyât sûresinin: “*Sen yine öğüt ver. Çünkü öğüt mü'minlere fayda verir*” anlamındaki 55. âyetinin aynı sûrenin 54. âyetiyle neshedildiği görüşlerine karşı Sâvî, Zâriyât sûresinin 54. âyetinin savaşma âyetiyle neshedildiğini düşünmektedir.⁷⁴²

4.2.5.4. Sadece Sâvî Tarafından Zikredilen Nâsîh ve Mensûh Âyetler

Bazı âlimler, Nisâ sûresinin: “*(Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesnâ, evli kadınlar da size haram kılındı. Allah'ın size emri budur. Bunlardan başkasını, namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla istemeniz size helâl kılındı. Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış olan mehirlerini verin. Mehir kesiminden sonra karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur. Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir*” anlamındaki 24. âyetinin İslâm'ın erken döneminde yasal sayılan mut'a evliliğiyle alakalı olduğunu düşünmektedir. Bundan sonra söz konusu hüküm yürürlükten kaldırılmıştır ve buna göre yukarıdaki âyet de neshedilmiştir.⁷⁴³

Sâvî'nin yazdığı gibi Ahzâb sûresinin: “*Kâfirlere ve münafiglara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma!*” anlamındaki 48. âyeti savaşma ile ilgili âyetle neshedilmiştir ve “*Onların eziyetlerine aldırma*” cümlesi “*Onlara savaş açma, sabret*” olarak yorumlanmıştır.⁷⁴⁴

⁷⁴⁰ Sâvî, age, II, 119.

⁷⁴¹ Sâvî, age, IV, 294.

⁷⁴² Sâvî, age, IV, 172. Daha fazla örnek için önceki başlık altındaki örneklere bkz.

⁷⁴³ Sâvî, age, I, 351-352.

⁷⁴⁴ Sâvî, age, III, 381.

Ahkâf sûresinin: “*De ki: Ben peygamberlerin ilki değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmem. Ben sadece bana vahyedilene uyarım. Ben sadece apaçık bir uyarıcıyım*” anlamındaki 9. âyeti indirildiği zaman, müşrik ve münafıklar sevinmeye ve: “*Kendisine ve bize ne olacağını bilmeyen peygamberin yolunu nasıl izleyelim ki*” şeklinde konuşmaya başlamıştır. Bu âyetten, peygamberin onlara üstünlüğünün olmadığı, söylediklerini uydurduğu, doğru bir peygamber olsaydı, kendisini gönderenin haberdar etmesi gerektiği manasını çıkarmaya kalkışmışlardır. Bu yüzden Allah, Feth sûresinin: “*Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar. Sana olan nimetini tamamlar ve seni doğru bir yola iletir*” anlamındaki 2. âyetini vahyetmiştir ve yukarıdaki âyet neshedilmiştir.⁷⁴⁵

4.2.5.5. Neshedilmiş Veya Edilmemiş Sayılan Âyet Örnekleri

Süyûtî, Mâide sûresinin: “*Yine de sen onları affet ve aldırış etme!*” anlamındaki 13. âyetinin neshedildiğini söylemekte; ama Sâvî, bu âyetin neshedilmiş veya edilmemiş olabileceğini açıklamaktadır. Âyet küfür üzere kalmaları durumunda, savaşma âyetiyle neshedilmiştir; eğer âyet onların tevbe etmeleriyle ilgiliyse, neshedilmemiştir.⁷⁴⁶

Mahallî, Secde sûresinin: “*Artık sen onları bırak ve bekle. Zaten onlar da beklemektedirler*” anlamındaki 30. âyetinin savaşma âyetiyle neshedildiğini zannetmektedir. Sâvî, bu âyetin: “*Tövbelerini kabul et ve onları bırak*” anlamına geldiği düşünülürse, neshedilmediğini ifade etmektedir. Aslında buna benzer olay yaşanmıştır. Peygamber (sav) İslâm’ı kabul eden Vahşi’yi ve Mekke’nin fetih edildiği gün Mekkelileri affetmiştir.⁷⁴⁷

Sâvî, Enfâl sûresinin: “*Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah’a tevekkül et; çünkü O işitendir, bilendir*” anlamındaki 61. âyetinin Muhammed sûresinin: “*Üstün durumda iken gevşeyip barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. O amellerinizi asla eksiltmeyecektir*” anlamındaki 35. âyetiyle neshedildiği görüşünü aktarırken, bu iki âyetin ayrı dönem ve ortamda vahyedildiği görüşünü de sunmaktadır. Bu yüzden ikinci görüşe göre ihtiyaç olduğunda ateşkese izin verilebilir, ihtiyaç

⁷⁴⁵ Sâvî, age, IV, 83. Daha fazla örnek için bkz: II, 141; III, 383; IV, 278, 296-297, 402, 407.

⁷⁴⁶ Sâvî, age, I, 449-450.

⁷⁴⁷ Sâvî, age, III, 355.

olmadığında ateşkes yasaktır. Demek ki, birinci görüşe göre nesih söz konusudur, ikinci görüşe göre tahsîs vardır.⁷⁴⁸

Çoğunluğun görüşüne katılan Mahallî, Necm sûresinin: “*Onun için sen bizi anmaktan yüz çeviren ve dünya hayatından başka bir şey istemeyen kimselere yüz verme!*” anlamındaki 29. âyetinin savaşma âyetiyle neshedildiğini söylemesine rağmen Sâvî, İmâm Râzî’nin bu âyetin savaşma âyetiyle neshedilmediği, ama bu iki âyetin birbirlerini tamamladığı görüşünü aktarmaktadır. Bunun sebebi, Peygamber’in ilk olarak hikmet ve nasihat ile dine davet etmesi emridir. Onlar yüz vermediklerinde, Nahl sûresinin 125. âyetiyle onlarla nazikçe tartışması emredilmiştir. Bunun bir faydası olmadığı görüldüğünde, onlarla münakaşaya girmemesi ve savaşması emredilmiştir. Bu açıklamadan sonra Sâvî, bu iki görüşü birleştirmeye çalışmakta ve şöyle söylemektedir: “Görüldüğü gibi burada ki fikir ayrılığı, *i’râd/إعراض* kelimesinin anlamından kaynaklanmaktadır. Bunun anlamının, onlarla tartışmadan uzak durma ve daha iyi davranma olduğunu söyleyenler nesih kanaatindedirler. Bunun anlamının tartışmadan uzak durma ve kılıçla savaşma olduğunu söyleyenlere göre ise nesih söz konusu değildir.”⁷⁴⁹

4.3. MEKKÎ VE MEDENÎ ÂYETLER

Mekkî ve Medenî âyetleri bilmenin faydası, önce veya sonra inen âyetleri bilmektir. Böylece, sonradan inen âyetin nâsih veya (diğer görüşe göre) mahassis âyet olduğu anlaşılır. Ebû’l-Kâsım Hasan b. Muhammed Habîbu’n-Nîsâbûrî, şöyle der: “*Nüzûl sebeplerini, yerlerinin, Mekkî ve Medenî nâzil olanların tertibini vs. bilmek, Kur’ân ilimleri içinde en şereflişidir.*”⁷⁵⁰

Mekkî ve Medenî âyetleri bilmek, her müfessir için temel şart sayıldığından, müfessirler kendi tefsirlerinde ve hâşiyelerinde bu konuya geniş yer vermektedirler.

⁷⁴⁸ Sâvî, age, IV, 113.

⁷⁴⁹ Sâvî, age, IV, 193-194. Daha fazla örnek için bkz: I, 137, 199, 222, 281, 344, 388, 391-392, 434-435, 512, 555, 579, 615; II, 87, 91, 105, 116, 123, 146, 392, 416, 423, 506; III, 36-37, 101, 125, 132, 161, 308, 382; IV, 12, 53, 321, 432, 69, 72-73, 197, 202, 578.

⁷⁵⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, I, 25.

Mahallî ve Süyûtî, sûreleri tefsir ederken, başlıktan hemen sonra sûrenin Mekkî ve Medenî özelliğini zikretmektedir. Onlar bu konuyla alakalı en meşhur görüşü aktarırken müfessir Sâvî, müfessirlerin bu konudaki diğer görüşlerini zikretmekte, fikir birliği ve ayrılığını da aktarmaktadır. Sâvî, Mekkî ve Medenî âyetlerin tanımını açıklayarak, bunların belirleme şartlarını ve özelliklerini belirtmektedir. Mekkî ve Medenî sûre ve âyetlerin belirlenmesine dayalı tefsir farklarında bahsetmekte ve hem Mekke’de, hem de Medine’de inmiş âyet örnekleri vermektedir.

4.3.1. Mekkî ve Medenî İstılâhları

Sâvî, en makul ve en yaygın görüşü dikkate alarak, Mekkî sûreler ile hicretten önce inmiş âyetlerin kastedildiğini, Medenî sûreler ile hicretten sonra inmiş âyetlerin kastedildiğini birkaç kez açıklamaktadır.

Müfessirimiz, Bakara sûresinin ilk âyetlerini tefsir ederken Mekkî ve Medenî âyetleri tarif etmektedir. Buna göre Mekkî âyetler, Mekke dışında bile inse, hicretten önce inen âyetlerdir. Medenî âyetler de, Medine dışında bile inse, hicretten sonra inen âyetlerdir.⁷⁵¹

Sâvî, Âl-i İmrân sûresinin ilk âyetlerini yorumlarken, Medenî âyetlerin Medine’nin dışında olsa da hicretten sonra, indirildiğini söylemektedir.⁷⁵²

Bazı görüşlere göre, *Ey insanlar* kelimeleriyle başlayan âyetler Mekke’de inmiş; *Ey iman edenler* kelimeleriyle başlayan âyetler Medîne’de inmiştir. Hâlbuki bu genel bir kuraldır ve her zaman geçerli olmadığına göre, *Ey insanlar* kelimeleriyle başlayan ve âyetlerinin tümü Medîne’de inmiş olan Nisâ sûresi buna zıt bir örnek olarak verilmektedir.⁷⁵³

İslâm âlimleri arasında, Mekke’de inmiş olanların Mekkî olduğu ve Medîne’de inmiş olanların Medenî olduğu şeklinde bir görüş birliği bulunmasına rağmen⁷⁵⁴ Sâvî bunu dikkate almamıştır.

⁷⁵¹ Sâvî, age, I, 11.

⁷⁵² Sâvî, age, I, 227.

⁷⁵³ Sâvî, age, I, 25-26, 329.

⁷⁵⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 2.

4.3.2. Mekkî ve Medenî Âyetlerin Özellikleri

İslâm âlimleri, Kur’ân ilimleri kitaplarında Mekkî ve Medenî vahyin özellikleri üzerinde dururken, bunları belirleme şart ve kurallarını açıklamaktadır. Sâvî, kendi hâşiyesinde Mekkî âyetlerin *Ey insanlar* kelime grubuyla başlamasının ve Medenî âyetlerin *Ey iman edenler* kelime grubuyla başlamasının, bu özelliği belirleme ölçüğü olduğunu ifade etmektedir.

Mekkî âyetlerin *Ey insanlar* kelime grubuyla başlamasının ve Medenî âyetlerin *Ey iman edenler* kelime grubuyla başlaması özelliğine ilişkin kuralın, her zaman geçerli olmadığını da vurgulamaktadır.⁷⁵⁵

Sâvî, Allah’ın Bakara sûresinin: “*Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yiyin*” anlamındaki 168. âyetinde yer alan *Ey insanlar* şeklindeki kelime grubuyla, Mekkelilere hitap etmesinin doğru olduğunu söylemektedir.⁷⁵⁶

Yine başka bir yerde: *Ey insanlar* şeklindeki kelime grubuyla hitabın Mekkelilere has olduğu ve *Ey iman edenler* şeklindeki kelime grubuyla hitabın Medinelilere has olduğunu açıklamaktadır.⁷⁵⁷

4.3.3. Mekkî ve Medenî Sûreleri Belirleme Kuralları

Sâvî, hâşiyesinde Mekkî ve Medenî sûreleri belirleme kurallarını açıklayarak, Mekkî sûrelerin içinde Medenî âyetlerin bulunmasının ve Medenî sûrelerin içinde Mekkî âyetlerin bulunmasının bir mahsurunun olmadığını izah etmektedir. Mekkî sûrelerin bütün âyetlerinin Mekkî olması ve Medenî sûrelerin bütün âyetlerinin Medenî olması şart olmadığına göre, sûrenin Mekkî mi Medenî mi olması, âyetlerin salt çoğunluğuna göre belirlenmektedir. Bundan dolayı Sâvî, Bakara sûresinin 163. âyetini yorumlarken, sûrenin Medenî olmasına rağmen, bu âyetin ve sonrakinin Mekkî âyetlerden olduklarını söylemektedir.⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ Sâvî, age, I, 25-26.

⁷⁵⁶ Sâvî, age, I, 125.

⁷⁵⁷ Sâvî, age, I, 127, 427, 429.

⁷⁵⁸ Sâvî, age, I, 120.

Bu bağlamda Sâvî, en yaygın görüşe göre 83 sûrenin Mekke’de, daha doğrusu hicretten önce ve 31 sûrenin Medine’de, daha doğrusu hicretten sonra inmiş olduğunu söylemektedir. Bazı sûreler hakkında ciddi fikir ayrılığı bulunmaktadır. Bazılarına göre Fâtîha sûresi Mekke’de, bazılarına göre Medîne’de inmiştir. Bir sûrenin hem Mekke’de hem Medîne’de iki kez inmesi ihtimalinin de olduğunu dile getirmektedir.⁷⁵⁹

4.3.4. Celâleyn Tarafından Belirlenen Mekkî ve Medenî Sûrelerin Kurallarına Bir Bakış

Daha önce söylendiği gibi Mahallî ve Süyûtî, sûreleri tefsir ederken başlıktan hemen sonra sûrenin Mekkî ve Medenî özelliğini zikretmektedir. Sâvî, bu konuda farklı davranışları sergilemektedir:

Sâvî, 30’a yakın ve aralarında Bakara,⁷⁶⁰ Yûsuf,⁷⁶¹ Kehf,⁷⁶² Nûr,⁷⁶³ Furkân⁷⁶⁴ gibi sûrelerin bulunan sûreleri tefsir ederken, Mekkî olması ve Medenî olmasına ilişkin görüşlere yer vermemektedir.⁷⁶⁵

Müfessirimiz, ara sıra icmâ görüşünü dile getirmektedir. Bu bağlamda icmâ görüşüne göre, Hicr⁷⁶⁶ ile Ahzâb⁷⁶⁷ sûrelerinin Medenî oldukları ve Sâffât⁷⁶⁸ ile Meâric⁷⁶⁹ sûrelerinin Mekkî olduklarını ifade etmektedir.

Sâvî, ara sıra sahâbe ve tabîînin sözlerine göre sûrelerin Mekkî veya Medenî olmasını belirlemektedir. Zelzele sûresinin Abdullah b. Mes’ûd, ‘Atâ ve Câbir’in sözlerine göre Mekkî olduğunu; ama Abullah b. Abbâs ve Katâde’nin sözlerine göre Medenî olduğunu açıklamaktadır.⁷⁷⁰ Kevser sûresinin İbn Abbâs, Kelbî, Mukâtil ve cumhur’un sözlerine göre Mekkî olduğunu; ama Hasan, İkrime, Mücâhid ve Katâde’nin

⁷⁵⁹ Sâvî, age, I, 5-6.

⁷⁶⁰ Sâvî, age, I, 11.

⁷⁶¹ Sâvî, age, II, 280.

⁷⁶² Sâvî, age, II, 511.

⁷⁶³ Sâvî, age, III, 130.

⁷⁶⁴ Sâvî, age, III, 167.

⁷⁶⁵ Daha fazla örnek için bkz: II, 354; III, 194, 225, 397, 421, 578; IV, 135, 164, 175, 323, 344, 387, 393, 434, 440, 447, 455, 460, 465, 475, 479, 485, 509, 512, 517, 529, 552, 555, 560, 563.

⁷⁶⁶ Sâvî, age, II, 375.

⁷⁶⁷ Sâvî, age, III, 356.

⁷⁶⁸ Sâvî, age, III, 467.

⁷⁶⁹ Sâvî, age, IV, 380. Daha fazla örnek için bkz: III, 40, 497; IV, 272, 288, 306, 312, 334, 370, 410, 420, 493, 505, 579, 584.

⁷⁷⁰ Sâvî, age, IV, 546.

sözlerine göre Medenî olduğunu söylemektedir.⁷⁷¹ Kâfirûn sûresinin Abdullah b. Mes'ûd, Hasan ve İkrime'nin sözlerine göre Mekkî olduğunu, ama Katâde ve Dahhâk'ın sözlerine göre Medenî olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷²

Müfessir, ara sıra sûrelerin Mekkî mi Medenî mi olmasını belirleme konusunda birkaç görüş varken, '*ama bu daha doğru*' veya '*âlimlerin çoğunun görüşü budur*' diyerek daha doğru olan görüşü öne sürmektedir. Enfâl sûresinin Mekkî mi Medenî mi olmasına ilişkin sûrenin tümünün Medenî olduğu ve sûrenin Mekkî olan 7 âyeti dışında Medenî olduğu şeklinde iki görüş bulunmaktadır. Sâvî, birinci görüşün daha doğru olduğunu ve ikinci görüşün daha zayıf olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁷³ Duhân sûresinin tümünün Mekkî olduğu ve sûrenin Medenî olan 15 âyeti dışında Mekkî olduğu şeklinde iki görüş bulunurken Sâvî, birinci görüşün daha doğru olduğunu açıklamaktadır.⁷⁷⁴

Sâvî, ara sıra ek açıklamaları yapmakta ve ilave görüşler eklemektedir. Tâhâ sûresinin Mekkî olduğunu söyleyen Mahallî'ye, Sâvî, Medenî olan 13 âyeti dışında Mekkî olduğunu eklemektedir.⁷⁷⁵ Mahallî, Şûrâ sûresinin Medenî olan 23. ile 26. âyetleri dışında Mekkî olduğunu açıklarken, Sâvî, bununla ilgili iki görüş daha eklemektedir. 1. Sûrenin Medenî olan 23. ile 24. âyetleri dışında Mekkî olduğu ve 2. Sûrenin Medenî olduğu belirlenen âyetlerle birlikte 39., 40. ve 41. âyetleri dışında Mekkî olduğu görüşlerini ilave etmektedir.⁷⁷⁶ Mahallî, Fâtiha sûresinin Mekkî olduğunu ifade etse de Sâvî, birkaç görüşü daha eklemektedir. Söz konusu görüşlere göre Fâtiha sûresi Medenîdir, hem Medenî hem de Mekkîdir; çünkü ilk kez namaz emredildiğinde Mekke'de ve kıblenin değiştirilmesiyle ikinci kez Medîne'de vahyedilmiştir ve bu yüzden Mesânî olarak adlandırılmıştır. Bir görüşe göre sûrenin yarısı Mekke'de, ikinci yarısı Medine'de indirilmiştir.⁷⁷⁷

Müfessir, ara sıra Mahallî ve Süyûtî'nin bu konudaki görüşlerini ayrıntılı açıklamaktadır. Mahallî, Zuhruf sûresinin tümünün Mekkî veya Medenî olan 45. âyeti

⁷⁷¹ Sâvî, age, IV, 573.

⁷⁷² Sâvî, age, IV, 576. Daha fazla örnek için bkz: II, 237; IV, 317, 468, 489, 497, 523, 526, 549, 558, 568, 570, 591.

⁷⁷³ Sâvî, age, II, 90.

⁷⁷⁴ Sâvî, age, IV, 54.

⁷⁷⁵ Sâvî, age, III, 3.

⁷⁷⁶ Sâvî, age, IV, 5.

⁷⁷⁷ Sâvî, age, IV, 600. Daha fazla örnek için bkz: II, 190, 328, 395, 444, 486, 556; III, 75, 106, 122, 294, 314, 330, 345, 523; IV, 69, 185, 214, 229, 259, 355, 468, 489, 523, 526, 600.

dışında Mekkî olduğunu açıklamasına rağmen Sâvî, 45. âyette yer alan *وَأَسْأَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا* ifadesinin, daha önce gönderilen peygamber anlamına geldiğine göre, sûrenin tümünün Mekkî olduğunu açıklamakta ve 45. âyette yer alan *وَأَسْأَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا* ifadesinin Yahudiler ve Hristiyanlar anlamına geldiğine göre Medenî olan 45. âyeti dışında Mekkî olduğunu izah etmektedir.⁷⁷⁸ Hadîd sûresinin Mekkî olabildiğini veya Medenî olabildiğini söyleyen Mahallî’den sonra Sâvî ayrıntılar sunmaktadır. Bu sûrenin Hz. Ömer’in daha önce İslâmiyet’i kabul eden kız kardeşine gittiğinde ve bu sûrenin başlangıç âyetlerinin kâğıt üzerinde yazıldığını gördüğünden ve böylece İslâmiyet’i kabul ettiğinden bahisle, Mekkî sûrelerden sayılmaktadır. Abdullah b. Abbâs’ın ve âlimlerin çoğunun görüşlerine göre bu sûre Medenî sûrelerdendir. Kurtubî ve değer âlimler, Hadîd sûresinin Medenî olduğunu söylemektedirler. Bunlara göre daha önce anlatıldığı gibi Hz. Ömer kız kardeşinin yanında Hadîd âyetlerini değil, Tâhâ sûresinin âyetlerini bulunca müslüman olmuştur. Hz. Ömer’in Hadîd âyetlerini bulduğu görüşü kabul edilirse, Hadîd sûresinin Mekkî olan ilk âyetleri dışındaki; diğer âyetleri Medenîdir.⁷⁷⁹

4.3.5. Mekkî ve Medenî Sûrelerin Belirlenmesine Dayalı Tefsir Farkları

Sûrenin Mekkî veya Medenî olması, âyetlerin tefsirlerini etkilemektedir. Eğer İsra sûresinin: *“Yine onlar, seni yurdundan çıkarmak için neredeyse dünyayı başına dar edecekler. O takdirde, senin ardından kendileri de fazla kalamazlar”* anlamındaki 76. âyetinin Medenî olduğu düşünülürse, Peygamber askerleri toplayıp Medine’den 3 mil uzaklaşmış ve aktarılan rivayete göre, Zülhuleyfe adlı bir yere kadar gelmiş ve yukarıdaki âyet vahyedilince Peygamber geri gelip Benu Kureyza ve Benû Nadîr adlı kabileleri yenilgiye uğratmış; çünkü Yahudiler Peygamber’i sevmeyip: *“Ya Muhammed, burasının Peygamber ülkesinin olmadığını biliyor muydun? Sen gerçek bir peygamber isen Şam’a git. Romalılar’dan korkuyorsan Allah seni korur gerçek peygamber isen...”* şeklinde demişlerdir. Eğer söz konusu âyet Mekkî olarak kabul edilirse, o zaman yurt kelimesi Arap ülkesi anlamına, *onlar* kelimesi müşrikler anlamına ve *dünyayı başına dar edecekler* cümlesi müşriklerin Peygamber’i sürgüne gönderme çabaları anlamına gelmektedir.⁷⁸⁰

⁷⁷⁸ Sâvî, age, IV, 32.

⁷⁷⁹ Sâvî, age, 242.

⁷⁸⁰ Sâvî, age, II, 484.

Müzzemmil sûresinin: “(Resûlüm!) Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, (bazen) yarısını, (bazen de) üçte birini yatmadan (ibadetle) geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir topluluğun da (böyle yaptığını) Rabbin elbette biliyor” anlamındaki 20. âyetinin Mekkî olduğu düşünülürse, o zaman Resûl’ün bir yılı aşkın süre içinde, daha doğrusu 16 ay boyunca gecenin üçte ikisini ibadetle geçirdiği söylenebilmekte; ama yukarıda geçen âyetin Medenî olduğu kabul edilirse, Resûl’ün 10 yıl boyunca gecenin üçte ikisini ibadetle geçirdiği düşünülebilmektedir.⁷⁸¹

Mahallî’nin açıklamasına göre, Mâûn sûresi Mekkî veya Medenî veya yarısı Mekkî, yarısı Medenîdir. Sâvî, kâfirlerin köklerinin Mekke’de olmasından dolayı Mekkî sûre kabul edildiğini ve Medine’deki münafıkları uyardığından dolayı Medenî sayıldığını açıklamaktadır. Müfessirimiz bir açıklama daha getirir: sûrenin yarısının Âs b. Vâil’i azarladığından Mekkî olduğu ve sûrenin ikinci yarısının Abdullah b. Ubeyy b. Selûl’u azarladığından Medenî olduğu düşünülmektedir.⁷⁸²

4.3.6. Hem Mekke’de, Hem de Medine’de İkişer Kez Vahyedilen Âyet Örnekleri

Bir görüşe göre Enfâl sûresinin: “Ey Peygamber! Sana ve sana uyan mü’minlere Allah yeter” anlamındaki 64. âyetinin Bedir savaş esnasında inmiştir ve mü’minler kelimesi Bedir savaşına katılanlar anlamına gelmektedir. Başka bir görüşe göre, âyetin vahyedilme sebebi Hz. Ömer (ra) olmuştur ve ondan önce 33 erkek ve 6 kadın İslâmiyet’i kabul etmiş ve böylece Hz. Ömer İslâmiyet’i kabul eden 40. kişi olmuştur. Açıklanan duruma göre, söz konusu âyetin Mekke’de mi, Medine’de mi indiği tartışması meydana çıkmıştır. Hâlbuki, bu âyetin Mekke’de Hz. Ömer’in İslâm’ı kabul ettiği zaman inmesi ve Medine’de Bedir savaş sırasında inme ihtimalleri bulunmaktadır.⁷⁸³

Sâvî, Kadr sûresini yorumlarken, hem Mekkî, hem de Medenî olduğunu söylemektedir. Doğru görüşe göre, Mekkî sûrelerdendir, ama bir rivayete göre ilk kez

⁷⁸¹ Sâvî, age, IV, 407.

⁷⁸² Sâvî, age, IV, 571, Daha fazla örnek için bkz: I, 227, 329, 432, 522-523; II, 5, 123, 237, 328, 354, 260, 440, 552; IV, 81, 115, 151, 201, 317.

⁷⁸³ Sâvî, age, II, 117.

Medine’de inmiştir. Bu iki görüş arasında uzlaşmayı sağlayarak, sûrenin büyük öneminden ve Kadr gecesinin kutsallığından yeniden vahyedildiğini söylemektedir.⁷⁸⁴

Aynı şekilde Hicr sûresinin: “*Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur’ân’ı verdik*” anlamındaki 87. âyetinin iki kez indirildiğini söylemektedir.⁷⁸⁵

⁷⁸⁴ Sâvî, age, IV, 535.

⁷⁸⁵ Sâvî, age, II, 390.

SONUÇ

Kurumayan bir kaynak olarak Kur'ân-ı Kerîm, on dört asır boyunca güzellik ve anlamların, araştırma ve incelemelerin hedefidir. İlk dönemlerde Kur'ân daha çok sözlü bir biçimde ve rivayet yaklaşımı içerisinde yorumlanırken, daha sonra dirâyet yaklaşımı ile yorumlanmıştır. Bu güne kadar binlerce tefsir yazılmış, bunlardan kimileri sadece bir metod, rivayet veya dirâyet ile yazılırken, bazıları ikisi kullanılarak yazılmıştır. Bazı tefsirler geniş, detaylı ve kolay anlaşılırken, diğerleri özlü ve zor anlaşılır olmuştur. Bu özellik, tefsirler hakkında bir çok hâşiyenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. En iyi ve en çok kabul gören özlü tefsirler arasında yer alan *Celâleyn Tefsiri* otuzdan fazla âlim tarafından şerhedilmiştir. *Celâleyn Tefsiri* 'ne yazılan hâşiyelerden birisi de, Mısırlı âlim Ahmed b. Muhammed es-Sâvî'nin hâşiyesidir.

Sâvî'nin hayatını incelerken, onun İslâmî ilimlere, özellikle de tasavvuf ilmine Halvetî-Şâzîlî tarikatine önem verilen bir ortamda doğduğu tespit edilmiştir. Bu ortam, Sâvî'nin daha çocuk yaşta hafız olmasına, çağdaşı olan en büyük âlimlerden eğitim görmesine, tasavvufî ilimlerde kendini temellendirmesine ve güzel ahlak edinmesine fırsat sağlamıştır. Sâvî, öğrencilerine kendi ilmini özel halkalarda naklettiği gibi, aynı zamanda onu kitaplarda da ortaya koymuştur. Arkasında farklı branşlarda; tefsir, fıkıh, kelâm, tasavvuf, Arap dili vs. 15 kadar eser bırakmıştır. Bu da kendisinin bütün bu alanlara hâkim bir kişi olduğunu göstermektedir. Onun en meşhur eseri *Hâşîye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* olmuştur. Bu eser aynı zamanda Celâleyn tefsirine yazılan en iyi hâşiyelerden birisidir. Araştırmamıza göre bunun nedeni, hâşiyenin bir çok özelliğinde yattığı ve aynı zamanda içerdiği farklı tefsir çeşitlerinde olduğu söylenebilir.

Hâşiyenin en önemli özelliklerden birisi, Sâvî'nin Mahallî ve Süyûtî'ye kadar dayanan tefsir senedidir. Bu da şüphesiz hâşiyesinde bahsettiği ve zikrettiği şeylerin değerinin ve doğruluğunun bir delilidir. Bunun yanı sıra hâşiyenin bir diğer özelliği de, farklı temel kaynak kitaplar üzerine bina edilmiş olmasıdır. Bu nedenle Sâvî'nin tefsir alanında 20'den fazla temel rivayet ve dirâyet kaynağından faydalandığı, bunun yanı sıra; Arapça, Kelâm, Fıkıh, Tarih, Siyer ve Kur'ân ilimleri gibi farklı temel kaynaklara da başvurduğu görülmektedir. Hâşiyenin belirgin özelliklerinden birisi de soru-cevap üslubudur. Hadis, Fıkıh, Kelâm, Arap dili ve diğer bilimlerden konuları ele alırken Sâvî,

dikkat çekici bir şekilde kapalılıkları ve kararsızlıkları ortadan kaldırmıştır. Mahallî ve Süyûtî, çok sıkça kendilerinin dikkat çekmediği ve mukadder bir soruya cevap verebilmişlerdir. Sâvî, bu mukadder sorulara dikkat çekmek için özel bir emek harcamış ve sıkça Celâleyn'in cevaplarını açıklamıştır. Ayrıca ara sıra; fâide, tenbîh, tetimme, latîfe ve hâtime gibi alt başlıklar da kullanmıştır. Bu alt başlıklar altında Sâvî, genel olarak kısa bilgiler vererek, kendilerinin önemine dikkat çekmek istemiştir. Sâvî hâşiyesinin diğer özellikler: özet bilgiler zikredilmesi, genel anlama önem verilmesi, istatistik bilgilerinin zikredilmesi, hitabın, zamir ve işaret zamirlerinin kime yönelik olduğuna dikkat çekilmesi, az bilinen kelimelerde harekelerin zikredilmesi, Mahallî ve Süyûtî için bir açıklamada bulunması ve aynı zamanda onların hatalarına dikkat çekmesi olmuştur. Bütün bu özellikler, Sâvî'nin hâşiyesine hem özel bir kimlik, hem de ağırlık kazandırmaktadır.

Sâvî'nin *Hâşiyeye alâ Tefsîri'l-Celâleyn* eseri hakkında detaylı bir araştırma yapılması sonucu, Kur'an'ın bütün rivayet yorum çeşitlerine yer verdiği fark edilmiştir. Ayrıca Sâvî'nin Kur'an'ı hadis ile yorumlamasında, sahih hadislere yer verdiği gibi bazı yerlerde zayıf hadislere de yer verdiği görülmektedir. Onun bu tesâhülû sûfî tarafında yatmaktadır. Ancak müfessir Sâvî'nin sadece zayıf hadislere yer verdiği bilgisi doğrudan çok uzaktır. Aksine Buhârî ve Müslim'de bulunabilen 200'den fazla hadis tespit edilmiştir. Sâvî'nin İsrâiliyât'a çok fazla yer verdiği görülmektedir. Bu durum, zikredilen İsrâiliyât'ın değerlendirme notlarını da zikretmesi şeklinde olsaydı, problem olmazdı. Diğer tefsirlerde pek fazla bulunmayan şey ise, Sâvî'nin İslâm öncesi Araplarının durumlarını zikreden âyetlerin bağlamında, onların hallerini ve âdetlerini takdim etme hasasiyetidir. Kur'an'ı Kur'an, sahâbe ve tâbiîn kavli ile yorumlama konusunda Sâvî, tefsir rivayetlerini doğru bir şekilde nakletmiştir. Sâvî'nin bu tür yorumları analiz edildiğinde, onun bütün rivayet yorumlarının Kur'an'ın temel rivayet tefsirlerinde bulunduğu tespit edilmiştir.

Sâvî hâşiyesinde, Kur'an'ın bir çok dirâyet yorumu yanı sıra, en çok Arap dili ile yorumlamaya yer verilmiştir. Anlamların edat ve kelime bakımından takdim edilmesine, aynı zamanda sarf ve nahiv açısından yorumlanmasına özel çaba sarfedilmiştir. Kur'an'ın güzelliklerine işaret etmek için çeşitli belâgat sanatlarına da işaret edilmiştir. Sâvî'nin hâşiyesinde belâgat 30 sanattan fazlası zikredilmiştir. Aynı derecede Arap şiiri

ve özellikle İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinden şiirler zikredilmiştir. Arap dili sonrasında Sâvî'nin hâşiyesinde en kapsamlı yer, kelâmî yönü ile olan yorumlardır. Sâvî Kelâm'ın temel konularını incelerken: Tevhîd, Nübüvvet, Sem'ıyyât ve diğer bir çok kelâmî meseleye dikkat çekerek, Ehl-i Sünnet, Eş'arî ve Mâturîdî görüşlerine yer vermiştir. Bazen Ehl-i Sünnet olmayan diğer görüşlere de yer vermiştir. Delilleri ortaya koyarken, akli delillerden yani mantıktan da faydalandığı da görülmektedir. Ayrıca fikhî ve sûfî yorum da Sâvî'nin hâşiyesinde özel bir yer almaktadır. Sâvî hem temel, hem de bazı marjinal fikhî sorulara da değinmiştir. Hâşiyesinde ashâbın, tâbiûnun, icmâ ve cumhur görüşlerine yer verilmiş, ama özel dikkat dört hak mezhebe, özellikle de Mâlikî ve Şâfiî mezhebine verilmiştir. Mâlikî mezhebine yer verilmiştir; çünkü Sâvî de Mâlikî'di, Şâfiî mezhebine ise; Mısır'da en yaygın mezhep olduğu için yer verilmiştir. Fikhî yorumlara güzellik veren şey ise, Sâvî'nin hükümlerin hikmetlerini ve İslâm mezhepleri arasındaki görüş farklılığının sebeplerini bulma çabası ve usûlün kurallarını zikretmesidir. Tasavvufî yorumda Sâvî'nin hâşiyesinde sûfî-felsefî yorumun bulunmadığı, fakat onlarca sûfî-işârî tefsirin ve bir kaç hurûfî-bâtınî tefsirin örneğine rastlandığı görülmektedir. Sâvî'nin görüşleri ise genel olarak doğru, kabul edilebilir ve mutedildir. Ayrıca Sâvî tarafından sûfî kavramların ve açıkça sûfî yorumların bazen ismen, bazen ise genel olarak zikredildiği görülmektedir. Sâvî'nin yorumlarından, onun ılımlı tasavvuf savunucusu, sûfîlerin olumlu davranışlarını açıklarken, aşırı davranan ve hata yapanlarını da azarladığı görülmektedir. Sâvî'nin hâşiyesinde tarih ve siyer hakkında sık bir şekilde detaylı ve isabetli bilgiler verdiği fark edilmektedir. Zikredilen dirâyet metotları yanı sıra, birçok yerde konulu tefsir örnekleri, hem bütün Kur'ân çapında, hem de sûreler çapında raslanmaktadır. Hâşiyesinde bilimsel tefsir ile bağlantı kurulabilen kısa yorumlar dışında daha detaylı bilgiler bulunmamaktadır.

Hâşiyeyi özel kılan bir diğer özellik de, onda detaylı bir şekilde Kur'ân ilimlerinin zikredilmesidir. Bu araştırmada Sâvî'nin 30'dan fazla Kur'ân ilmine değinmiş; detaylı ve kapsamlı değinmesinden dolayı, kendilerine özel bir bölüm ayrılmıştır. Sâvî en çok dikkati Esbab-ı Nüzûl ve Kırâatlere vermiştir. İki başlık da alanlarındaki temel kaynak kitaplar ile karşılaştırılmış ve Sâvî'nin zikrettiği bilgileri doğru olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda Sâvî epeyce dikkati nesh konusunda vermiş ve bir takım âyetlerin neshi konusunda kendi görüşünü de beyan etmiştir. Sâvî'nin özel dikkat gösterdiği diğer

konular Kur'ân'daki tekrarlar, Münâsebâtü'l-Âyâti ve's-Süver ve Garîbü'l-Kur'ân'dır. Bütün bu konularda Sâvî çok kaliteli bilgiler ortaya koymuştur. Sâvî'nin ortaya koyduğu bilgileri Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı ile karşılaştırdığımızda, bir çok bilginin örtüştüğünü, ancak bazı konularda Sâvî'nin görüşlerinin Süyûtî'den farklılık gösterdiği de görülmüştür.

Sonuç olarak Sâvî'nin hâşiyesi, *Celâleyn Tefsirini* açıklayan bir kitaptır; ama aynı zamanda içinde Sâvî'nin de tefsirini ihtiva eden bir kitap olduğu sonucuna varmaktayız. Ortaya konulan bütün özellikleri ile, bu eserin bir taraftan rivayet ve dirâyet tefsirinin çok güzel bir birleşimi, öteki taraftan Kur'ân ilimlerinin genişçe bir takdimi olduğunu da söyleyebiliriz. Buna binaen Sâvî hâşiyesinin, *Celâleyn Tefsiri* hakkında yazılan en kaliteli hâşiye olduğu kanaatindeyiz. Bundan dolayı dikkatimizin ona yönelmesine lâayık bir eser olduğunu ve yapılan bu araştırmanın tefsir literatürüne mütevâzı bir katkı sağlayacağı ümidindeyiz.

KAYNAKLAR

- KUR'ÂN-I KERÎM ve Türkçe Açıklamalı Meâlî, 5. B. Türkiye Diyanet Vakfı Y., Ankara, 1998.
- ACLÛNÎ, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî (ö. 1162/1749), *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*, I-II, Mektebetü'l-Kuds, 1351.
- AHMED, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Musned*, thk. Şu'ayb Arnavut, I-XL, Müessesetu'r-Risâle, 1997, Beyrut,
- AKDEMİR, Hikmet, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Y., İzmir, 1999.
- AKPINAR, Ali, "Tefsîrû'l-Celâleyn", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2011, XL, s. 294-295.
- ALÎ EL-HALEBÎ, Alî Hasan, İbrahîm el-Kaysî ve Hamdî Muhammed Murâd, *Mevsû'atu'l-Ehâdîs ve'l-Âsâri'd-Da'îfe ve'l-Mevdû'a*, 1. B., Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1419/1999.
- ALTUNCÎ, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-Mufasssal fi'l-Edeb*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- ALTUNTAŞ, Abdurrahman, *Celâleyn Tefsiri ve Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri (Tefsir) Ana Bilim Dalı, Ankara, 2004.
- EL-ÂLÛSÎ, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî (ö. 1270/1854), *Rûhü'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- ARSLAN, Şükrü, "Mahallî", *DİA*, TDV Y., Ankara, 2003, XXVII, s. 326-327.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989.
- BAŞ, Erdoğan, *Kur'an'ın Üslûbu ve Tekrarlar*, Pınar Y., İstanbul, 2003.

- BAYDEMİR, Hasan, *Celâleyn Tefsirinde Kırâatlere Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.
- EL-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I-IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1413/1992.
- EL-BÂCÛRÎ, İbrahim b. Muhammed (ö. 1277/1860), *Şerhu Cevheretü't-Tevhîd*, 1. B., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- EL-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066), *Şu'abü'l-Îmân*, tah. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, I-XIV, 1. B., Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 1423/2003.
-, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XII, Matba'atu Meclisi Dairetü'l-Me'ârif, Haydar Abad, 1346.
-, *el-Esmâ' ve's-Sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, I-II, Mektebetü's-Sevâdî, Cidde, t.y.
- BEYSÛNÎ, 'Abdü'l-Fettâh Feyud, *İlmü'l-Me'ânî*, Kahire, 2004.
- EL-BEYZÂVÎ, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I-II, Dersâadet Kitabevi, İstanbul, t.y.
- BİLMEN, Ömer Nasuhî (1883-1971), *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatu'l-Müfessirin*, I-II, Ravza Y., İstanbul, 2008.
-, *Hukuk-ı İslâmiye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VII, Bilmen Y., İstanbul, 1976.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, "Kırâat", *DİA*, TDV Y., Ankara, 2002, XXV, s. 426-433.
-, "Kur'ân: Kur'ân İlimleri", *DİA*, TDV Y., Ankara, 2002, XXVI, s. 401- 404.
- EL-BİZİM, Abdü'l-Fettâh, "Tercemetü's-Şeyh Ahmed es-Sâvî", *Kitâbu Şerhi's-Sâvî alâ Cevhereti't-Tevhîd li's-Sâvî* içinde, s. 14-22, Dârü İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut, t.y.

- BOLELLÎ, Nusrettin, *Belâgat Beyân-Meânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, 12. B., İFAV Y., İstanbul, 2017.
- EL-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm, (ö. 256/870), *el-Câmi' u-Sâhîh*, I-IX, 1. B., Dâru Tavku'n-Necât, Beyrut, 1422.
- BÛRÎNÎ, Bedruddîn el-Hasen b. Muhammed ve Abdü'l-Ğaniyy b. İsmâîl en-Nâbülsî, *Şerhu Dîvânî İbn Fârid*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- BURSEVÎ, İsmâîl Hakkı (ö. 1137/1725), *Rûhü'l-Beyân*, I-X, Dârusaadat, Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, t.y., 1330.
- EL-CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-III, Beyrut t.y.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara, Fecr Yayınları, 1996.
-, *Tefsîr Usûlü*, 8. B., TDV Y., Ankara, 1991.
- EL-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (ö. 400/1009'den önce), *es-Sihâh: Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Abdülğafûr Attâr, I-VI+I, 2. B., Beyrut, 1979.
- CEYHAN, Semih, "Sâvî", *DİA*, TDV, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 201-202.
-, "Sâvîyye", *DİA*, TDV, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 203-204.
- EL-CÛRCÂNÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf (ö. 816/1413) Alî b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî, nşr. Matbaatü'l-Medenî), Kâhire, 1991.
- ÇAKAN, İsmâîl Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, İFAV Y., İstanbul, 1997.
- ÇELEBÎ, Katib (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, t.y.
- EL-CERRÂHÎ, Sefer el-Muhibbî, *İstılâhât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye Tasavvuf Terimleri*, 1. B., Kırk Kandil Y., İstanbul, 2008.
- ÇETİN, Abdurrahman, *Kur'ân Okuma Esâsları*, 33. B., Emin Y., Bursa, 2015.

-, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 2. B., Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.
- ÇETİNER, Bedreddin, *Esbâb-ı Nüzûl*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002,
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *es-Sünen*, Beytü'l-Efkâr ed-Düveliyye, Riyad, t.y.
- ED-DÂREKUTNÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed (ö. 385/995), *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut, I-VI, 1. B., Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1424/2004.
- ED-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869), *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, 1. B. Dâru'l-Muğnî, Riyâd, 1421/2000.
- ED-DÂVÛDÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî (ö. 945/1539), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trz.
- ED-DİMYÂTÎ, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-Ğaniyy, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer fî'l-Kırâati'l-Erbe'ati'l-Aşr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. B. Beyrut, 2011.
- DEMİR, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İFAV, İstanbul, 1996.
-, *Tefsir Usûlü*, 34. B., İFAV Y., İstanbul, 2014.
-, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV Y., İstanbul, 2009.
-, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, TDV, İstanbul, 1995, XI, s. 360-362.
- ED-DEYLEMÎ, Ebû Şucâ Şîrûye b. Şehredâr el-Hemedânî (ö. 509/1115), *el-Fiedevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, thk. es-Seîd b. Beysûnî Zağlûl, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- DURMUŞ, İsmail, "Nahiv", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2006, XXXII, s. 300-306.
-, "İstisna", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2001, XXIII, s. 388-390.

- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Baḥrû'l-Muḥîṭ*, I-IX, 2. B., Dâru Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1428/2007.
- EBUSSUÛD, Muhammed b. Muhammed el-‘Îmâdî (ö. 982/1574), *Îrşâdû'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I- IX, Dârü'l-Mushaf, Beyrut, ty.
- EBÛ YA'LÂ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî (ö. 307/919), *el-Musned*, thk. Hüseyin Selim Esed, I-XIV, Dâr Sekâfeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1412/1992.
- EL-FEYYÛMÎ, Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî (ö. 770/1368-69), *el-Misbâhü'l-Münîr*, Mektebetü Lubnân, Beyrut, 1987.
- EFENDÎ, Âsım (ö. 1235/1819), *Kâmus Tercemesi*, I-IV, İstanbul, 1304-1305.
- ENVER, Fuad, *Mu'cemü'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*, 1. B., Ebî Huzâm, Mektebetü Lubnan, Beyrut, 1993.
- EL-ELBÂNÎ, Nâsirüddîn (ö. 1421/1999), *Silsiletü'l-Eḥâdîsi'z-Za'ife ve'l-Mevzû'a ve Eseruhe's-Seyyi'ü fî'l-Ümme Silsiletu'd-Da'ife ve'l-Mevdûa*, I-XIV, 1. B., Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1421/2000.
-, *Daîfu't-Tergîb ve't-Terhîb*, I-II, 1. B. Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1421/2000.
- FERÎD, Fethi Abdü'l-Kâdir, *et-Tahbîr fî 'Ulûmi't-Tefsir*, Dârü'l-Ulûm, Kâhire, 1982.
- EL-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, 3. B. Mu'essesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993.
- GOLDZİHER, Ignaz (1850-1921) *İslâm Tefsîr Ekolleri*, çev. Mustafa İslâmoğlu, Denge Y., İstanbul, 1997.
- HABEŞÎ, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-Şurûḥ ve'l-Havâşi, Mu'cemü Şâmilî'l-Esmâi'l-Kütübi'l-Meşrûḥa fî't-Türâsi'l-İslâmi ve Beyânü Şürûhihâ*, I-III, Ebûzabî: El-Mecmau's-Sekafî, 1425/2004.

- HAFNÎ, Abdûlmun'im, *Mu'cemü'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*, 2. B., Dâru'l-Mesîre, Beyrut, 1407/1987.
- EL-HÂKÎM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye Beyrut, 1411/1990.
- HAKÎM, Suad, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, 1. B., Kabalcı Y., İstanbul, 2005.
- HAMÛRE, Tahir Süleyman, *Celâlüddîn es-Süyûtî Asruhû ve Hayâtuhû ve Eseruhû ve Cuhûduhû fî'd-Dersi'l-Lüğavî*, 1. B., Mektebü'l-İslâmîyye, Beyrût, 1989.
- HANEFÎ, Hasen, "Esbab-ı Nüzûlün Anlamı Nedir", çev. A. N. Serinsu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, 225-232, Ankara, 1998.
- HATİBOĞLU, İbrahim, "İsrâiliyyât", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2001, XXIII, s. 195 -199.
- EL-HÂZİN, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm (ö. 741/1341), *Lubâbu't-Te'vîl fî Me'ânî't-Tenzîl*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, I-VII, Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 1409.
- İBN HİBBÂN, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *el-Müsnedü's-Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, I-XVIII, 2. B., Muessestü'r-Risâle, 1414/1993, Beyrut.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakar, Mektebetü İbn Kuteybe, y.y., 1401/1981.
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl b. Kesîr, el-Kureşî ed-Dimeşkî (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-IV, İhyâu Kütübî'l-'Arabiyye, t.y.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, t.y.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XIV, Beyrut, t.y.

- İBN RÂŞİK, Ebu Ali el-Hasan el-Kayravânî el-Ezdî, *el-'Umde fî Mehâsinî's-Ş'iri ve Âdâbihî ve Nakdihi*, thk. Muhammed Karkazan, I-II, 1. B., nşr. Dâru'l-Ma'ârif, Beyrut, 1998.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesir fî İlmi't-Tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî, I-IX, 4. B., Beyrut, 1407/1987.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ziyâüddîn, Nasrullâh b. Muhammed, *Kifâyetu't-Tâlib fî Nakdi Kelâmi's-Şâ'iri ve'l-Kâtibi*, thk. Nuri Hammûdî el-Kaysî – Hâtim Sâlih ed-Dâmin- Hilâl Nâcî, Musul, 1982.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (ö. 833/1429), *et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd*, nşr. Ğânim Kaddûrî Hamed, Beyrut, 1986.
-, *Müncidü'l-Mukriîn*, Beyrut, 1980.
-, *en-Neşru fî'l-Kirâati'l-Aşr*, I-II, 2. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002.
- İBNÜ'L-FÂRÎS, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/100), *Mu'cemü'l-Mekâyis fî'l-Luğa*, thk., Şihabeddin Ebu Amr, 2. B., nşr., Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.
- İBNÜ'L-İMÂD, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdî'l-Hayy Ahmed b. Muhammed (ö. 1032-1089 h.), *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-X, 1. B., Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut, 1414/1993.
- EL-ISFAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ*, I-X, 1. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988.
- EL-İSFEHÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut, t.y.
- İYÂZÎ, Muhammed Alî, *el-Müfessirûn Hayâtuhum ve Menhecuhum*, I-III, Vizâret's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-İslâmî, Müessesetü't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1. B., Tahran, 1386.

- EL-KÂDÎ, Abdulfettah (ö. 415/1025), *Esbâb-ı Nüzûl Ani's-Sahâbe ve'l-Müfessirîn*, çev. Salih Akdemir, 1. Baskı, Dâru'l-Mushaf, Mısır, Ankara, 1986.
- KARAMAN, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, ve diğer, *İlmihal*, Te'lif: Heyet, TDV İSAM, Divantaş, İstanbul, 1998.
- EL-KÂŞÂNÎ, Kemâluddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed (ö. 736/1335), *Leâtâ'ifü'l-i'lâm fî İşârâti Ehli'l-ilhâm*, 1. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.
- EL-KATTÂN, Menna' Halîl, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, Kahire, t.y.
- KAVAS, Ahmet, "İbn Tûlûn", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 1999, XX, s. 415-416.
- KAYA, Eyyüp Said, "Şerh", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2010, XXXVIII, s. 560-564.
- EL-KAZVÎNÎ, el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahman, *Telhîs*, nşr. Sadi Çöğenli-Mustafa Kılıç-Nevzat H. Yanık), İstanbul, 2001.
-, *el-İzâh fî 'Ulûmî'l-Belâğa*, thk., Muhammed Abdülmü'min Hafâcî, I-II, 5. B., Beyrut, 1400/1980.
- EL-KEHHÂLE, Ömer Ridâ, *Mü'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- KILAVUZ, A. Saim, *İslâm Akaidi Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1987.
- KILIÇ, Hulûsi, "Sarf", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2009, XXXVI, s. 136-137.
- KİRAZ, Celil, "Süyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîade ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsîri ve İ'tizâl Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/1 (2009), s. 365-423.
-, *Şerif Murtezâ'nın Emâlî'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, Emin Yayınları, Bursa, 2010.
- EL-KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, 3. B., Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire 1387/1967.

- EL-KUŞEYRÎ, Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (ö. 465/1072), *Leṭâ'ifü'l-İşârat*, I-III, 2. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1428/2007.
- MADEN, Şükrü, *Tefsîrde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*, İSAM Y., İstanbul, 2015.
- MAĞNÎSÎ, Ahmed b. Muhammed Mağnîsâvî (ö. 1000/1591), *Terceme-i Cezerî*, İzmir, 1301 (mecmûa içinde).
- MÂLİK, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî, I-VIII, 1. B., Müessesetü Zeyd b. Sultan Alî Nehyân, Riyad, 1425/2004.
- MATLÛB, Ahmed, *Mu'cemü'l-Mustalehâti'l-Belâgiyye ve Tetavvürîhâ*, 2. B., nşr. Mektebetü Lübnân Nâşirûn, Beyrut, 1996.
- MATRACÎ, İrfân, *el-Câmi' li Fünûni'l-Lügati'l-Arabiyyet ve'l-Arûz*, 1. B., Beyrut, 1987.
- EL-MÂTURÎDÎ, Ebu Mensûr Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, I-IV, Müessesetü'r-Risâleti Nâşirûn.
- EL-MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa, *Ulûmü'l-Belâğa*, Beyrut, 1984.
- EL-MEVLEVÎ, Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyât Luğatı*, İstanbul, 1973.
- EL-MEVSİLÎ, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Hanefî, *el-İhtiyâr li Ta'alîli'l-Muhtâr*, tşk. Mahmûd Ebû Dakîka, I-V, Çağrı Y., İstanbul, 1991.
- MUHAMMED, Abdu'r-Rahîm, *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, ty.
- MUKÂTİL, Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân/et-Tefsîrü'l-Kebîr*, I-III, 1. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
- EL-MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmi'u-Sâhîh*, Beytû'l-Efkâr ed-Duvelî, Riyad, 1419/1998.
- NÂCÎ, Muallim, *İ'câzu'l-Kur'ân*, Ümit Şimşek (sadeleştiren), Marifet Y., İstanbul, 1997.

- NÂYİF, Ma'rûf, *el-Mucezü'l-Kâfî fî 'Ulûmi'l-Belâğa ve'l-'Arüz*, Beyrut, 1997.
- EN-NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915), *es-Sünen*, I-V, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1420/1999.
- EN-NESEFÎ, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-IV, Dâru Kahrân li'n-Neşri ve't-Tevzî', İstanbul, 1984.
- ORPİLYAN, Serkiz-Abdülzâde Mehmed Tahir, *Mahzenü'l-Ülûm*, Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul, 1308.
- ÖZKAN, Halit, "Tîbî", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2012, XLI, s. 125-127.
-, "Süyûtî", *DİA*, TDV Y., Ankara, 2010, XXXVIII, s. 188-198.
- RAMİĆ, Jusuf, *Tefsir Historija i Metodologija*, Oko, Sarajevo (Saraybosna), 2001.
-, *Arapska Stilistika u Svjetlu Kur'ana i Hadisa Allahova Poslanika*, El-Bejan, el-Kalem, Sarajevo (Saraybosna), 2004.
- ER-RÂZÎ, Fahrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin el-Kureşî et-Taberistânî, *Nihâyetü'l-Î'câz fî Dirâyeti'l-Î'câz*, thk. Bekrî Şeyh Emin, nşr. Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, t.y.
- RAZÛK, Muhammed, "İbn İyâs", *DİA*, TDV Y., İstanbul, 1999, XX, s. 97-98.
- SABÂH, Muhammed Hüseyin, *Belâğatu'l-İdrâb fî'l-Kur'ân*, y.y., 1433/2012.
- ES-SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (ö. 427/1035), *el-Keşfu ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-VI, 1. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.
- SARAÇ, Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi Y., İstanbul, 2001.
- ES-SÂVÎ, Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*, thk. Süleymân el-Kâtûnî ve İzzet Zeynhum, I-IV, 1. B., Dâru'l-Ğadi'l-Cedîd, Kahire, 1435/2014.

-, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*, I-IV, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Îsâ el-Halebî ve Şurekâuhû, t.y.
-, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*, I-IV, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut-Liban, t.y.
-, *Şerhü's-Sâvî alâ Cevhereti't-Tevhîd*, thk. ve tlk. Abdü'l-Fettâh el-Bizim, Dâru İbnü Kesîr, Dimeşk-Beyrut, t.y.
- SECCÂDÎ, Seyyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- SÂGÂNÎ, Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen (ö. 650/1252), *Mevdû'ât*, thk. Necm Abdurrahmân Halef, 2. B., Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dimeşk-Beyrut, 1405/1985.
- ES-SEHÂVÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed (ö. 902/1497), *ed-Dav'u'l-Lâmî Li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Beyrut, t.y.
- ES-SEKKÂKÎ, Ebu Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî (ö. 626/1229), *Miftâhu'l-Ulûm*, thk. Naim Zerzur, 2. B., nşr., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- ES-SEM'ÂNÎ, Ebu'l-Muzaffer Mensûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezi (ö. 489/1096), *Tefsîrû'l-Kur'ân*, I-VI, 1. B., Dâru'l-Vatan, Riyad, 1418-1997.
- SERİNSU, A. Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'un Rolü*, İstanbul, 1994.
- ES-SİYÂLKÛTÎ, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed (ö. 1067/1657), *Hâşiyetü'l-Kâdî li Abdi'l-Hakîm es-Siyâlkûtî*, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul, 1270.
- ES-SÜLEMÎ, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed (ö. 412/1021), *Tefsîru's-Sülemî Hakâiku't-Tefsîr*, 1. B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.

- ES-SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdu'r-Rahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *el-İtkân fî 'Ulûm'l-Kur'ân*, I-II, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut 1420/2000.
-, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, en-Nâşir, Muhammed Emîn ve Şurekâuhû, Beyrut, t.y.
-, *Husnû'l-Muhâdare fî Târîhi Mısır ve Kahire*, 1967.
-, *Lübâbü'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Dâru'l-Menâr, Kâhire, t.y.
-, *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr, Hâşiyetü's-Süyûtî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Ahmed Hâc Muhammed Osman (doktora tezi), Câmiatü Ümmi'l-Kurâ Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-Dîn, Mekke, 1423-24/2002-2003.
- ŞENSOY, Sedat, “Şerh”, *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2010, XXXVIII, s. 555-558.
-, “Ta'likât”, *DİA*, TDV Y., İstanbul, 2010, XXXIX, s. 508-510.
- EŞ-ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed (ö. 1250/1834), *Fethü'l-Kadîr (beyne'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr)*, I-V, 2. B., Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, Mısır, 1383/1964.
- ET-TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, I-XXV, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, t.y.
- ET-TABERÎ, Ebu Câ'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, 3. B., Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1388/1968.
- ET-TEHÂNEVÎ, Muhammed A'lâ b. Alî Muhammed Hâmid (ö. 1158/1745'ten sonra), *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, İstanbul, 1404/1984.
- ET-TEFTÂZÂNÎ, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî (ö. 792/1390), *Şerhü'l-Mekâsid*, I-V, 1. B., Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409/1989.
-, *el-Mutavvel ale't-Telhîs*, Matba-i Âmire, İstanbul, 1309/1891.

- TEMEL, Ali Riza, “Dâvûdî”, *DİA*, TDV Y., İstanbul, 1994, IX, s. 51-52.
- ET-TÎBÎ, Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed, *Et-Tıbyân fî ‘İlmi’l-Me’ânî ve’l-Bedî’ ve’l-Beyân*, thk. Hâdî ‘Atiyye Matarü’l-Hilâlî, nşr. Mektebetü’n-Nehdeti’l-‘Arabiyye, Beyrût, 1987.
- ET-TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) (ö. 279/892), *el-Câmi’u-Sâhîh*, thk. İbrâhîm Utve İved, I-V, 2. B., Mektebetu Mustafâ Bâbî’l-Hâlebî, Riyad, 1395/1975.
- TOPALOĞLU, Bekir; YAVUZ, Yusuf Şevki; ÇELEBİ, İlyas, *İslâmda İnanç Easları*, 3. B., Çamlıca Y., İstanbul, 2002.
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, “Hâşiye”, *DİA*, TDV Y., İstanbul, 1997, XVI, s. 419-422.
- ET-TÛFÎ, Ebû’r-Rebî’ Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd (ö. 716/1316), *el-İksîr fî İlmi’t-Tefsîr*, nşr. Abdü’l-Kâdir Hüseyin, Mektebetü’l-Âdâb, Kâhire, t.y.
- ET-TÛSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî‘ (ö. 283/896), *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, 1. B., Dâru’l-Haremi’s-Şerîf, 1425/2004.
- UĞUR, Mücteba, “Alkamî”, *DİA*, TDV Y., İstanbul, 1989, II, s. 468-469.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Y., İstanbul, 1991.
- EL-USEYMÎN, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih (1929-2001), *Şerhu’l-Elfıyyeti İbni Mâlik*, I-III, 1. B., Mektebetü’r-Ruşd, Riyad, 1424.
- EL-VÂHİDÎ, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 468/1076), *Esbâbü’n-Nuzûl*, 2. B., Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1387/1968.
- YAVUZ, Salih Sabri, “Mirâc”, *DİA*, TDV, Y., İstanbul, 2005, XXX, s. 132-135.
- YEŞİLYURT, Temel, *Tanrı’nın Aşkınlığı Bağlamında Ru’yetullah Sorunu*, 1. B., Kubbe Altı Y., Malatya, 2001.

YILDIZ, İbrahim, *Kur'ân İnsan ve Yanılgı –Psikososyal Bir Okuma-*, Emin Yayınları, Bursa, 2019.

ZEVBÎ, Mahmûd, *Mu'cemu's-Sûfiyye*, 1. B., Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1425/2004.

EZ-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (1915-1977), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-III, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1426/2005.

EZ-ZEMAHŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Muhamûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, I-VI, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü'l-Ubeykân Riyad, 1418/1998.

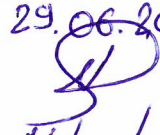
....., *el-Mufasssal fî İlmi'l-Luġa*, Dâru İhyâ'i Ulûm, Beyrut, 1990.

EZ-ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah et-Türkî (ö. 794/1392), *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîbm, I-IV, 2. B., nşr., Îsâ'l-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, Beyrut, 1391/1972.

EZ-ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Muhamûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris (1893-1976), *el-A'lâm Kâmusu Terâcim Li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabi ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteġrikîn*, I-XI, 3. B., y.y., t.y.

EZ-ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm (ö. 1367/1948), *Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, 3. B., Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, t.y.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Nihad	DERVİŞEVİÇ
Doğum Yeri ve Yılı	Novi Pazar/Sırbistan	01.05.1987
Bildiği Yabancı Diller	Arapça	Yüksek Seviye
ve Düzeyi	İngilizce	Orta Seviye
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2002 2006	Gazi İsa Bey İHL (Novi Pazar/Sırbistan)
Lisans	2006 2010	Feth Üniversitesi İlahiyat Fak. (Şâm/Suriye)
Yüksek Lisans	2012 2014	Bursa Uludağ Üniversitesi Sos. Bil. Enst.
Doktora	2014 2020	Bursa Uludağ Üniversitesi Sos. Bil. Enst.
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
1. İmam Hatip Lisesi	2014 2018	Sinan Bey İHL (Sırbistan'da)
2. İlahiyat Fakültesi	2014 Devam etmekte	FİS (İslâm İlimleri Fakültesi)
5. İslâm Birliği	2014 Devam etmekte	RİZS (Sırbistan İslâm Birliği)
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar		
Yayınlar:	1. Kitap: <i>Bosnalı Âlim Yusuf Ramiç ve Tefsir İlmindeki Yeri</i> (Emin Y., Bursa, 2018). 2. Makale: <i>Sâvî'nin Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn Adlı Eserinde Tasavvufî Boyut</i> , Tarih Okulu Dergisi, 2020. 3. <i>Sekiz Dilde Kırk Hadis</i> , editör: Doç. Dr. Aynur Uraler, Boşnakçaya tercüme: Nihad Dervişeviç, (İFAV, İstanbul 2020).	
Diğer:		
İletişim (e-posta):	nihadd87@gmail.com	
Tarih	29.06.2020	
İmza		
Adı Soyadı	Nihad Dervişeviç	